Constantin FRÂNCU

Gramatica limbii române vechi

(1521 - 1780)

Constantin FRÂNCU

Gramatica limbii române vechi

(1521-1780)

Doamne Ajută în toate cele!

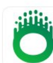
Hristos Sa Înălțat!

Colecția *Lingua, 39*

Colecția apare sub coordonarea prof. univ. dr. **Constantin FRÂNCU**.

Coperta I: Pisania de la Sf. Voevozi (Roman, secolul XVIII).

Coperta IV: Document emis de Alexandru Mavrocordat voievod pentru Biserica Talpalari (1785).

Constantin FRÂNCU

Gramatica limbii române vechi (1521-1780)

Indice general de Alexandrina Ioniță

Casa Editorială *Demiurg*
Iași * 2009

Tehnoredactare şi redacţie de carte: Tamara AVASILOAIEI
Grafica: Carmen SEVASTRU

Casa Editorială *Demiurg*
(acreditată de CNCSIS în 2003, reacreditată 2006)
✉ Şoseaua Păcurari nr. 68, bl. 550, sc. B, et. 4, ap. 16,
700547 - Iaşi, România
☎ 0232/25.70.33; 0745/37.81.50; 0727/840.275

E-mail: ceddemiurg@gmail.com; ceddemiurg@yahoo.fr
www.ceddemiurg.ro

Consilier editorial: dr. Alexandrina Ioniţă

Director Marketing: Irina Ioniţă
(☎ 0740/08.20.05).
Editura răspunde la comenzi în limita tirajului disponibil.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
FRÂNCU, CONSTANTIN
Gramatica limbii române vechi : (1521-1780) / Constantin Frâncu ; indice general de Alexandrina Ioniţă. - Iaşi : Casa Editorială Demiurg, 2009
Bibliogr.
Indice.
ISBN 978-973-152-129-9

I. Ioniţă, Alexandrina (index)

811.135.1"1521/1780"

CUPRINS

CAPITOLUL AL III-LEA

CAPITOLUL AL IV-LEA

Luminiței, soția mea,
a cărei dragoste, răbdare și efort
m-au susținut în finalizarea acestui vechi proiect.

Cuvînt înainte

Această lucrare reprezintă o continuare, augmentare şi aprofundare a cercetării tratate în cele patru capitole de *Morfologie* şi *Sintaxă* redactate de subsemnatul şi publicate în volumul colectiv *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)* de Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Constantin Frâncu, Ion Gheţie, Alexandra Roman Moraru şi Mirela Teodorescu, coordonator I. Gheţie, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1997.

Pentru a îmbina cercetarea diacronică cu cea sincronică printr-o poziţie strict descriptivă, am păstrat delimitarea făcută în volumul colectiv a celor două secţiuni sincronice (de pînă la 1640) şi dintre 1640 şi 1780.

Am lărgit însă sfera investigaţiei luînd în consideraţie şi documentele particulare începînd cu *Scrisoarea lui Neacşu* (1521) şi cuprinzînd imensul material de documente însemnări şi inscripţii româneşti de pînă la 1780. Cantitatea imensă de documente, însemnări şi înscripţii, studiate de istorici pentru conţinutul lor, a fost puţin luată în seamă de istoricii limbii române: În afară de lucrările lui I. Gheţie (*Baza dialectală a limbii române*, Bucureşti, 1975) şi cea redactată de I. Gheţie şi Al. Mareş, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1976, nu există în literatura de specialitate lucrări de sinteză, bazate pe documente particulare, inscripţii şi însemnări şi scrisori care să ofere date suficiente de dialectologie istorică şi implicit de istoria limbii române vechi.

Luarea în consideraţie a textelor literare şi a celor neliterare (documente, scrisori, însemnări) a permis explicaţii mai plauzibile privind factorii *diatopic*, *diacronic*, *diastratic* şi *diafazic* care caracterizează o anumită epocă din istoria limbii.

Intenţia noastră a fost de a lua în consideraţie variaţia *diatopică*, *diacronică*, *diastratică* şi, în măsura posibilului, şi *diafazică* din epoca veche, cuprinsă între 1521, cînd apare primul document (cunoscut) în limba română, şi 1780, cînd se consideră, în general, că se încheie epoca veche şi începe perioada de tranziţie către româna modernă. Ne-am oprit la gramatica scrisă de S. Micu şi Gh. Şincai, *Elementa linguae daco-romanae sine valachicae* apărută în 1780, care aduce multe date privind morfologia şi sintaxa limbii române din acel timp, date foarte utile pentru a completa pe cele din textele literare şi neliterare.

Gramatica limbii române vechi este ordonată în manieră *tradiţională*, adică după părţile de vorbire în morfologie şi după părţile de propoziţie şi propoziţiile corespunzătoare în frază, în sintaxă.

Metoda folosită a fost cea tradițională, a observației *uzului* și normelor literare din perioada cercetată așa cum apar acestea redate în documente, însemnări, inscripții și în diferite texte literare.

Am avut în vedere însă și unele achiziții recente din literatura de specialitate, ca de pildă *teoria gramaticalizării*, care permite urmărirea diferitelor faze ale unei inovații de la apariția ei pînă la fixarea în norma dialectală, populară sau literară.

De asemenea, din *lingvistica cognitivă* am preluat parțial *teoria prototipului* cu privire la formele și funcțiile *prototipice* și originea marginală, periferică față de prototip a inovațiilor și a schimbărilor din limbă, normă sau vorbire. Identificarea prototipului pornind de la trăsăturile centrale ale fiecărei categorii ne relevă natura acelui *continuum*, care face ca o formă sau funcție sintactică să fie înrudită cu altele precum și *densitatea* unor elemente mai apropiate de prototip.

Noțiunile de *continuum* și de *densitate*, mult vehiculate în literatura de specialitate de astăzi, au fost asociate cu cea de *variație*, căutînd să aducem cît mai multe exemple privind diversitatea fenomenelor din structura limbii române vechi. Nu am pierdut însă din vedere faptul că o categorie nu se poate defini decît prin *opoziție* și nu prin *continuum*, însă am constatat din materialul cercetat că există un *punct central*, care dă specificul unei categorii (și unde este prototipul care optimizează categoria) și *puncte periferice*, în care se întrepătrund diferite trăsături (de pildă, nuanțele de circumstanțiale de cauză, timp și condiție din anumite structuri) și unde schimbările apar sau sînt de așteptat.

În ciuda numeroaselor obiecții aduse în ultimul timp împotriva studiilor de cognitivism diacronic, aplicarea teoriei prototipului este utilă, căci ea arată că schimbările lingvistice apar întotdeauna în zonele periferice, care nu afectează echilibrul general al sistemului. Acele zone periferice pot fi un punct de plecare pentru noi forme prototipice. Firește, ideea este mai veche, întîlnită și la reprezentanții *școlii lingvistice de la Praga*: cea a *centrului* și a *periferiei*.

Prezenta lucrare a apărut din necesități practice. Toate limbile romanice care au devenit și limbi naționale posedă gramatici care studiază fazele lor vechi (franceza, de exemplu, are multe gramatici ale francezei vechi sau francezei medii). Pentru limba română există numai contribuții parțiale, care nu cuprind toată perioada veche, ci sînt dedicate numai unor texte sau unei mici faze din limba veche. În acest sens, menționăm lucrările lui O. Densusianu și Al. Rosetti, dedicate limbii române din secolul al XVI-lea (HLR, și ILR), studiile lingvistice ale lui I. A. Candrea (despre limba PS), Al. Mareș (despre limba CL), I. Rizescu (despre limba Prav. 1581), Marianei Costinescu (despre limba CV), Gh. Chivu (despre limba CS și AC[1]), I. Gheție (despre limba FT, IM, PH), C. Dimitriu (despre limba CPB, comparată cu cea a CV și CT), cele ale lui V. Arvinte (despre limba primelor cinci cărți din BB

şi a manuscriselor lor)[1], cel al Aidei Todi (despre elemente de sintaxă românească veche la cronicarii munteni), cel al Mioarei Avram (*Evoluţia subordonării circumstanţiale...*), cel al Paulei Diaconescu (*Structură şi evoluţie*) şi altele. Toate aceste studii prezintă multe fapte, explicaţii şi sugestii de detaliu şi de ansamblu care ne-au fost de mare ajutor în lucrarea noastră.

De asemenea, pentru situaţia *uzului* din limba din ultimele decenii ale perioadei studiate am luat în consideraţie mărturisirile primelor gramatici româneşti, care au o dublă importanţă: sînt mărturii privind uzul şi norma literară din epocă şi constituie prin *comentariile lor* privind limba de atunci elemente relative la nivelul *metalingvistic.*

Sperăm că această gramatică să ofere cercetătorilor, în special celor din tînăra generaţie, posibilitatea de a aprofunda şi a descoperi noi explicaţii ştiinţifice pentru fenomenele aduse în discuţie din sistemul şi structura limbii române vechi, domeniu nu îndeajuns studiat.

*

Volumul de faţă, rezultatul multor ani de cercetare a evoluţiei limbii române vechi, a putut fi realizat prin eforturile Casei Editoriale Demiurg, faţă de care autorul îşi exprimă deosebita preţuire pentru înaltul standard editorial. Redactorul de carte, D-na Tamara Avasiloaiei, a reuşit să dea forma potrivită unui manuscris extrem de dificil. Indicele general (care cuprinde indicele de persoane, de cuvinte şi expresii şi pe cel geografic), realizat de D-na Alexandrina Ioniţă, oferă cititorului punctele orientative într-un volum care nu este destinat unei simple lecturi, ci unei permanente reveniri.

Alese mulţumiri sunt adresate, de asemenea, tuturor celor care au încurajat cercetarea şi au aşteptat volumul, în special profesorului I. Caproşu, care mi-a oferit din bogata colecţie, facsimilele ce vin să adauge afirmaţiilor susţinute aici un plus de autenticitate şi culoare a epocii.

[1] Studii în curs de reeditare la Casa Editorială Demiurg, urmând să apară anul acesta.

CAPITOLUL I

MORFOLOGIA LIMBII ROMÂNE DINTRE 1521 ŞI 1640

0. Istoria limbii române, ca succesiune de norme şi ca norme coexistente în timp ale unor variante literare, impune cercetarea diacronică îmbinată cu cea sincronică. De aceea, descrierea sistemului morfologic şi a structurii elementelor lui constitutive din perioada 1521-1640 este în egală măsură sincronică şi diacronică, căci pe planul obiectului nu există opoziţie ireductibilă între sincronie şi diacronie. În acest sens, în cercetarea de faţă am insistat asupra faptelor caracteristice ale perioadei 1521-1640, căutînd să stabilim liniile esenţiale ale evoluţiei normelor, pornind de la ipoteza, devenită clasică, după care elementele limbii fac parte nu numai dintr-o structură caracteristică unei anumite epoci de dezvoltare a limbii, ci şi dintr-o structură constituită în timp şi cu caracter de proces în timp. Din aceste motive, am luat în consideraţie atît punctele tari, stabile, din sistem şi structură, care le asigură permanenţa acestora, cît şi punctele slabe, uneori periferice, în care schimbările sînt de aşteptat. În examinarea acestor schimbări am căutat să găsim cauza, motivarea, în factorii interni, adică în sistemul însuşi, pornind de la ideea că fiecare sistem poartă în el virtualităţile propriei sale schimbări, care vizează simetria elementelor, înlăturarea anumitor asimetrii. Deci, ipoteza de lucru de la care s-a pornit este faptul că vorbitorii, deşi conservă structurile lingvistice, tind instinctiv şi involuntar să înlăture anumite disimetrii ale structurii moştenite, în primul rînd dintr-o necesitate inerentă fiinţei umane: necesitatea de economie, de exprimare printr-un minimum de mijloace a unui conţinut cît mai bogat şi mai nuanţat. De aceea, schimbările morfologice, în marea lor majoritate de natură analogică, se pot încadra în două tendinţe: *tendinţa de simplificare* şi *cea de elaborare, de redundanţă*. Modalitatea în care aceste tendinţe se împletesc în perioada cercetată va fi ilustrată cu numeroase fapte în cele ce urmează. Cele două tendinţe sînt legate de alte direcţii ale evoluţiei structurii limbii române: simplificarea sistemului paradigmatic, reducerea contrastelor morfologice duc la complicarea structurilor sintactice, la separarea mai tranşantă a informaţiei morfologice de cea sintactică şi lexicală.

1. SUBSTANTIVUL

1.1. Declinarea: Cele trei declinări româneşti, rezultate prin simplificarea celor cinci declinări latineşti, nu prezintă în perioada cuprinsă între 1521 şi 1640 deosebiri esenţiale faţă de perioada preliterară şi faţă de perioada ulterioară. Cea mai stabilă este declinarea a II-a, atît în ceea ce priveşte radicalul, cît şi flectivele. Ea este urmată de declinarea I şi apoi de declinarea a III-a, care, ca şi într-o fază mai veche, prezintă mai multe fluctuaţii, mai multe neregularităţi şi o progresivă tendinţă de pierdere a unor substantive şi de încadrare a acestora la celelelte două declinări.

1.1.1. Astfel, deşi aproape toate textele din perioada în discuţie prezintă forme în *-e* (deci de declinarea a III-a) pentru substantivele de tipul *arame*, *lature*, *marmure, peştere* în cîteva texte este înregistrată tendinţa, care va deveni normă mai tîrziu, de trecere a acestor substantive la declinarea I *aramă, latură, marmură, peşteră.* Inovaţia este înregistrată sporadic încă de pe la 1560 la substantivul *peşteră* (CT, 165^{v}/5), dar *peştere* (CT, 211^{v}/4; PO, 73/9, 74/4, 22, 23, 176/3, 178/3; CN, 20^{r}, 48^{v}, 49^{r}, 51^{r})[1]. Forma nouă, atestată într-un text reprezentînd varianta literară muntenească, este prezentă în primele decenii ale secolului al XVII-lea numai în texte reprezentînd această variantă literară: „într-o *peşteră*" (Moxa C, 385/26), dar *peştere* (CN, 48^{v}, 49^{r}, 51^{r}).

Forma nouă *marmură* în locul vechei forme *marmure* este înregistrată în primele decenii ale secolului al XVII-lea într-un text reprezentînd varianta literară sud-est transilvăneană: „stîlpi albi de *marmură*" (CN, 39^{r}), dar *marmure* (Moxa C, 382/5; CS^{1}, VI, 58^{r}/6).

Formele impuse în normele limbii literare *aramă* şi *latură* nu sînt înregistrate în textele literare din perioada 1521-1640, ci numai în documentele particulare extrem de rar: *arama* (1588, Galaţi, DÎ, LXXII, 10^{r}/19), dar *arame* (*ib.* 4^{r}/11, 5^{v}/11), *latură*, (1593, Sălişte-Maramureş, DÎ, CXII, 1^{r}/7), dar *laturea* (CT, 3^{r}/17, 4^{r}/4, 15^{v}/6), *o laturi* (CL, $2^{r/6}$, 30^{v}/11; PO, 236/26, 237/2; Moxa C, 364/9; CS^{1}, V, 40^{v}/4, 6-7) etc.

Formele *grindină*, *soartă*, *năpastă* nu sînt încă înregistrate în textele din perioada 1521-1640, în locul lor apărînd numai formele mai apropiate de etimon în *-e*: *grindine* (PS, CP, PO, Moxa C, 376/10; CP^{1}, 289^{r}/12, PO, 206/25, 207/5), *sorte* (TS, 115^{v}, 316), *soarte* (CP^{1}, 151^{v}/2), *soartea* (CPB, 13/8), *soartea* (CPB 10/17), *năpaste* (TS, 9^{r}/11; CPr, 181/6; CL, 36^{r}/9; CT, 132^{r}/23, 172^{v}/10, 173^{r}/25; CC^{2}, 10; CS^{1}, 209, 241, VL, 15^{v}; Moxa C, 378/14; CPB 268/7, 343/9), *năpastea* (CPB, 268/10) etc.

Aceste fapte dovedesc că declinarea a III-a care reprezintă în general un tip slab începe să piardă un număr de substantive care trec la declinarea I, dar această tendinţă este încă slabă neafectînd unele forme (*grindine*,

[1] Pentru alte exemple vezi Densusianu, HLR, II, 142.

năpaste, soarte) şi fiind atestată numai în unele texte, formele (*arame, marmure, peştere*).

1.1.2. În schimb, mult mai accentuată este trecerea de la declinarea a III-a la declinarea I şi invers la substantivele cu tema în *ş-, j-* de tipul *mătuşe, grije*, cu dubletele *mătuşă, grijă*, ultimele impuse în normele limbii literare moderne, Este vorba de faza incipientă a unei tendinţe privind o nouă repartizare teritorială a acestor forme în funcţie de caracterul dur sau palatalizat al consoanelor *ş-* şi *j-*.

În unele graiuri, în special de tip nordic (moldovenesc), de pînă pe la 1640 consoanele *ş-* şi *j-* erau palatalizate şi de aceea formele de declinarea a III-a de tipul *mătuşe, grije* erau normale, în timp ce în graiurile de tip sudic (muntenesc) aceste consoane erau dure, iar formele de declinarea I de tipul *mătuşă, grijă* erau obişnuite. În perioada de care ne ocupăm, în graiurile de tip nordic începe depalatalizarea lui *ş* şi *j*, iar ca urmare a acestui fapt asistăm la trecerea substantivelor de la declinarea a III-a la declinarea I: *mătuşe* > *mătuşă*; *grije* > *grijă*. În graiurile sudice (de tip muntenesc) are loc o palatalizare a acestor consoane, care are ca efect morfologic trecerea substantivelor în *ş-, j-* de la declinarea I la declinarea a III-a: *mătuşă* > *mătuşe*, *grijă* > *grije*[2].

Această tendinţă este greu de întrevăzut în textele literare, cele mai multe dintre ele avînd mai multe straturi regionale (şi implicit prezentînd mai multe variante literare) sau temporale.

Astfel, textele literare provenite din Ţara Românească şi sudul Transilvaniei cunosc ambele rostiri, şi deci ambele forme[3]: *cenuşă* (CT, 22^{v}/3) - *cenuşe* (CT, 140^{r}/22), *grije* (CPB, 406/11; CT, 27^{v}/32, 30^{r}/19, 66^{v}/8; Moxa C, 346/41, 398/11) - *grija* (CT, 27^{v}/5, 75^{v}/5, CP^{1}/58^{v}/6, 82^{v}/4; Moxa C, 392/5), *uşă* (CP^{1}, 269^{r}/13; CT, 61^{v}/15), *uşa* (CP^{1}, 39^{v}/9, 18; CPB, 129/18, 157/5, 158/18, 416/3, 9, 418/20, CT, 10^{r}/3, 35^{r}/6), *uşe* (CT, 207^{r}/18, 20, 207^{v}/3, CPB, 48/11-12, 432/15, 18), *straje* (CPB, 175/12, CT, 31^{r}/5, 54^{r}/15, 82^{r}/14; fonetismul *strajă* nu apare în CT), *cămaşe* (CL, 2^{r}/10, CT, 17^{r}/3, 72^{r}/7, 107^{r}/9, Moxa C, 353/32, CPB, 389/6), dar *cămaşă* (CT, 9^{r}38, 104^{r}/11, 127^{r}/2), *cămeşa* (CPB, 127/17-18), *vraje* (Moxa C, 353/32, 354/21) etc. În linii mari, se poate spune că numărul formelor în *-ă* este mai mic (dar nu cu mult) decît al formelor în *-e* (*uşe* apare în CT de 3 ori, iar *uşă* o singură dată; *cenuşă* apare cu aceeaşi frecvenţă ca şi *cenuşe*, în schimb *straje* apare de trei ori, iar *strajă* nu apare nici o dată; pe de altă parte, formele cu articol hotărît sînt în textele sudice mai de grabă de declinarea I decît de declinarea a III-a: *cămaşa* (în CT de trei ori, dar nici o dată *cămaşea*; *grija* în CT de 5 ori, dar nici o dată *grijea*; *uşa*, în CP^{1} şi în CT de cîte 7 ori, dar nici o dată *uşea* etc.)

---

[2] Cf. E. Vasiliu, *Fonol. ist.*, 107-108; Gheţie, BD, 140-141; Gheţie-Mareş, GD, 175-181.
[3] Gheţie-Mareş, *op. cit.*, 175-181.

În textele reprezentînd alte variante literare (Banat-Hunedoara, nord-Transilvania, Moldova) formele cu *-e* sînt mai frecvente decît cele cu *-ă*: *cenuşe* (PO, 205/24, 206/2; de două ori), dar *cenuşă* (PO, 59/4; o singură data), *grije* (PO, 6/10, 135/2; de 6 ori, dar *grijă* nici o dată); *grijă* (Prav, 1581, 238^r/14; GB, 217^{r}31), dar *grije* nici o dată în aceste texte moldoveneşti; în schimb *mătuşe* (Prav, 1581, 227^v/7, 13, 277^r/4, de 7 ori în acest text, dar *mătuşă* (Prav. 1581, 242^v/18, de 16 ori), *tătăişe* (Prav. 1581, 277^v/14, dar *tătăişă* nu apare nici o dată. Ca şi în textele reprezentînd varianta de tip muntenesc, în cele reprezentînd celelalte variante literare formele cu articol hotărît sînt de obicei *de declinarea I*: *cămeaşa* (PS, 210/6, dar *cămeaşe* PS, 214/3), *grija* (FT, 1^v 24-25), dar *grije* (FT, 3^v/30), *cenuşă* (PO, 59/4), dar *cenuşe* (PO, 205/24), *uşa* (PO, 31/3; fonetismul apare de 29 de ori în PO, dar *uşe* nu apare nici o dată), *uşia* (PS, 205/7; PH, 19^r/17, 18, 22, 23, 82^v/6), dar *uşa* (PS, 40/13) etc. Faptele prezentate, la care se pot adăuga numeroase altele, arată că textele literare din perioada în discuţie reflectă cu totul aproximativ situaţia lingvistică din regiunile din care provin. Cert este faptul că din punct de vedere morfologic asistăm la o perpetuă pendulare între declinarea a III-a, care cuprindea toate aceste substantive în *ş-*, *j-* în româna primitivă, şi declinarea I, după durificarea acestor consoane în diferite zone[4].

1.1.3. Textele literare din perioada 1521-1640 nu consemnează încă trecerea de la declinarea a III-a la declinarea a II-a a substantivelor de tipul *berbece*, *iepure*, *pîntece*, *şoarece*, *viezure*. Formele de tipul *berbec*, etc., refăcute după plural nu sînt atestate nici o dată, formele în *-e* fiind singurele cunoscute: *berbece* (PS, 328/13, CP^1, 305^r/8; CPrav., 6/34; PO, 276/19, 27; CS^1, 156), *pîntecele* (CP^1, 51^r/2; PH, 20^v/12-13, CC^2, 85), *pîntecelui* (CC^2, 85; Moxa, C, 359/8), *şoarecele* (CPrav., 7^v/8, 8^r/6; Prav. 1581, 208^v/9).

În schimb, substantivul *strugure* este atestat atît cu forma primitivă de declinarea a III-a (*strugure*, CN, 49^v), cît şi cu forma de declinarea a II-a: *struguru* (PS, 317/1), *strugur* (CP^1, 292^r/7-8), *strugurul* (CP^1, 292^r/7), *strugurului* (PS, 317/1). Forma de declinarea a II-a are o răspîndire areală şi o frecvenţă mai mare în perioada cercetată. Cu toate acestea, normele limbii literare moderne au selectat forma *strugure*.

Tendinţa contrară, de trecere de la declinarea a II-a la declinarea a III-a, la substantivele de tipul *fagur* > *fagure*, *mugur* > *mugure*, *prier* > *priere*, este, de asemenea, extrem de slab reprezentată. Textele literare consemnează cu consecvenţă în cazul primelor două substantive formele de declinarea a II-a: *fagur* (CC^2, 265), *mugur* (CT, 4^r/19, 68^v/4). Numai *prier* oferă în textele măhăcene o variantă în *-e*, care nu s-a impus în normele limbii literare: *priere* (CS^1, I, 5^r/1)[5].

[4] Cf. Gheţie-Mareş, *op. cit.*, 175-181; Gheţie, BD, 140-141.
[5] Cf. şi Densusianu, HLR, II, 142.

1.1.4. Faptele expuse mai sus ne conduc spre concluzia că în perioada 1521-1640 au survenit o serie de modificări în sistemul declinărilor, care prezintă importanță pentru evoluția ulterioară a limbii literare. Însă numărul substantivelor care trec de la o declinare la alta este destul de mic, randamentul funcțional al acestor treceri este redus, punctele afectate fiind cele slabe ca și în alte perioade de evoluție a limbii. Declinarea a III-a pierde o parte din substantive, care trec la declinările mai stabile și mai bogate (declinarea I și a II-a), dar, pe de altă parte, începe să cîștige, în unele variante literare, un mic număr de substantive de la declinarea a II-a. În sfîrșit, transformările care se petrec în această perioadă în tratamentul consoanelor *ș-* și *j-* tind să ducă la o altă repartiție areală a formelor de tipul *cămașe - cămașă*, *grije - grijă*, deci la o pendulare între declinarea a III-a și declinarea I, ultima fiind singura selectată, în cazul discutat, de normele limbii române moderne.

1.2. Genul: Mărcile de gen, spre deosebire de cele de număr și de caz, prezintă o mai mare stabilitate în tot cursul evoluției limbii române. De aceea, și în perioada 1521-1640 nu există modificări prea multe și prea importante față de perioada preliterară. Modificările țin mai ales de încadrarea unor cuvinte împrumutate, în special nume animate, la alt gen gramatical decît cel care corespunde cu conținutul lor real. Astfel, cîteva substantive împrumutate din slavă sau din turcă prezintă unele trăsături specifice în ceea ce privește concordanța dintre gen și sex.

1.2.1. Substantivul de origine slavă *slugă* este întrebuințat ca feminin și ca masculin[6]. Forma de masculin apare numai în cîteva texte și este foarte rară: „acei *slugi*" (TS, 99ʳ/3), „*un* adeveritŭ credinciosu *slugă* lui" (CC², 247), „să fii sluga a toți *slugilor*" (PO, 37/18). Forma de feminin, impusă în limba literară de mai tîrziu, este însă mult mai frecventă în toate textele și are tendința de a se generaliza concurînd din ce în ce mai mult forma de masculin devenită încă din secolul al XVI-lea un arhaism: „*sluga* aceea" (TS, 68ʳ/12-15), *o slugă* (*ib.*), „aceasta *slugă*" (PO, 136/8), „acea *slugă*" (CC², 248; PO, 76/10, 81/20), „*o slugă* bărbată" (Moxa, C, 388/38) etc.

1.2.2. Un caz oarecum similar îl oferă substantivul *vlădică* care apare uneori terminat în consoană și însoțit de articolul masculin: *vlădicul* (CPr., 116/12-13). Forma în *-ă*, impusă în normele limbii literare, este mai frecventă și tinde să se generalizeze în textele literare din perioada cercetată: *vlădicăei* (CT, 61ʳ/3), *vlădica* (Moxa, C, 390/5), *vlădico* (= vocativ, PS, 328/5) etc. Forma *vlădic*, creată sub influența pluralului *vlădici* (TS, 113ᵛ/11; CT, 61ʳ/6; PS, 129/14; CN, 38ᵛ, Eustrate, Prav., 39/72/1), nu s-a impus în limba literară de mai tîrziu. De fapt, forma *vlădic* era sporadică, căci în documentele din secolul al XVI-lea apare numai forma *vlădică* (vezi Indicele DÎ).

---

[6] Cf. și Densusianu, HLR, II, 143.

1.2.3. Dacă forma în consoană nu s-a impus la substantivul *vlădică* (< v. sl. *vladyka*), ea s-a impus la substantivul *voievodă* (< v. sl. *vojevoda*) prin apariția sub influența pluralului, ca și la *vlădic*, a formei *voievod*. Forma mai aproape de etimon (*voievodă*) este frecventă în perioada în discuție atît în textele literare, cît și în documente particulare[7]; *lu Voivodă* (CPr., 139/3), dar *lu voivod* (CV, 50ᵛ/5-6; CPB, 453/19), dar *voievodă* (CPB, 53/15, 260/17), *un voivodă* (CC², 137), *voivoda* (PO, 11/2), *Mihnea voivodă* (CC², 1), *voivodăl* Ardealului (PO, 1/4). În documentele din secolul al XVI-lea forma *voievodă*, este, de asemenea frecventă: *voevodă* (1588, M-rea Galata, DÎ, 163), *voevoda* (1594, Bozeni, DÎ, 192), dar *voievod* (1593, jud. Vâlcea, DÎ, 102). Ea este concurată din ce în ce mai mult de forma impusă în normele limbii literare (*voievod*) care devine mai frecventă decît forma etimologică pe la începutul secolului al XVII-lea: *voivod* (Moxa, C, 402/28, 406/27; CN, 46ʳ, 47ʳ), *voevodul* (Ap. 1618, 49/28; Moxa, C, 358/36). Cu toate acestea cele două forme continuă să se folosească în documente particulare și oficiale din primele decenii ale secolului al XVII-lea, chiar în aceeași frază: „Io Alexandru *Voievod*, și nu *voivoda* (1629, Țara Românească, DRH, XXII, 629, 679, 688)".

Forma analogică sporadică *protopopă* (CB, 54/2), după *popă*, nu a rezistat în fața concurenței formei etimologice *protopop* (< v. sl. *protopopŭ*) care era folosită în aproape toate regiunile și era mult mai frecventă în texte[8].

1.2.4. Substantivul de origine turcă *călăuză* (< tc. *kilavuz*) apare uneori cu o formă mai apropiată de etimon, de genul masculin: *călăujii* (PO, 224/12-13), neimpusă în limba literară.

Substantivul *pașă* (< tc. *pașa*) prezintă, de asemenea, și o formă care nu s-a impus în limba literară, cea terminată în *ș*: *un paș* (Moxa, C, 406/5), „*pașul* din România" (Moxa C, 406/19), dar *pașa* (Transilvania, 1600, act diplomatic, DÎ, XXXVI, 251ʳ/4), *celui pașe* (*ib.* 251ʳ/19) etc. Forma *paș* este refăcută după pluralul *pași* (Moxa, C, 402/32).

1.2.5. În ceea ce privește *inanimatele*, variațiile de gen (masculin-neutru și feminin-neutru) sînt mai numeroase, căci ele se observă de la un text la altul, de la o regiune la alta, de la o perioadă scurtă la alta. De aceea, vom da mai jos unele din faptele cele mai importante (pentru evoluția normelor limbii literare) de variație la gen la singular sau le plural, care nu corespund unor diferențe lexicale:

1.2.5.1. Substantivul *veac* (< v. sl. *věkŭ*) este în marea majoritate a textelor din perioada cercetată de genul masculin avînd pluralul *ve(a)ci* (CT, 74ʳ/9, 91ʳ/20, de 39 de ori în acest text, forma *veacure* nu apare; CL, 14ʳ/17,

---

[7] Pentru alte atestări din documentele particulare, vezi indicele DÎ, s.v. *voievod*.

[8] Forma *protopopă* apare în scrierile vechi din Bucovina și nordul Moldovei, iar astăzi în Bucovina și în Oaș (cf. Mariana Costinescu, în *Cele mai vechi texte românești*, București, 1982, p. 138).

26ᵛ/9, 32ʳ/11), *veacilor* (Prav. 1581, 190ᵛ/1;MI, II, 186ʳ/5), *vecii* (PH, 121ᵛ/22, 122ᵛ/22, 122ʳ/23; CV, 8oᵛ/1-2, 82ᵛ/10) etc. În documentele din secolul al XVI-lea apare numai forma de masculin *veaci* (DÎ, CVII, 9, LXI, 8 etc., vezi indicele DÎ, s. v. *veac*).

Forma de neutru, singura care s-a impus în limba literară de mai tîrziu, începe să fie înregistrată de pe la 1560-1570 în unele texte coresiene şi în PS: *veacure* (CCat, 7ʳ/7, CP¹, 287ʳ/15; PS, 312/7), *veacurele* (CL, 29ᵛ/2, CP¹, 276ʳ/13; PS, 300/13). Cu toate acestea, forma de masculin rămîne normă în toate variantele literare pînă tîrziu după 1640 mai ales în sintagme de tipul „în veac de *veci*", „în veacul *vecilor*".

1.2.5.2. Substantivul de origine latină *cîmp* (< *campus*) şi-a păstrat genul masculin nemodificat multă vreme avînd încă în perioada cercetată pluralul în *-i*, *cîmpii*, *cămpii* (CP1, 116ᵛ/7, 186ᵛ/11, 199ʳ/10; PS, 122/8; PH, 53ᵛ/4-5; Moxa, C, 403/15), *cămpilor* (CP¹, 10ᵛ/15, 200ᵛ/1; PS, 11/9; PO, 255/18) etc.

Forma de neutru, selectată mai tîrziu în nomele limbii literare este înregistrată mai întîi la Coresi (în CC²) şi în PO: *cîmpure* (< CC², 265; PO, 202/17, 207/25), *cîmpurile* (PO, 205/6), dar *cîmpilor* (PO, 225/18). Ea este însă mult mai rară decît forma de masculin chiar în textele în care apare.

1.2.5.3. În schimb, substantivul de origine autohtonă *grumaz* nu este decît foarte rar întîlnit în textele literare cu forma sa de neutru plural *grumaze* (*grumadzele*, PH, 99ᵛ/8-9). Forma de masculin este mult mai frecventă şi mai răspîndită din punct de vedere areal în textele literare[9]: *grumazi* (CPr., 277/2; PO, 30/8, 132/, 22), *grumadzi* (PO, 160/25, 291/3), *grumadzii* (PO, 92/28, 165/2, 3, 236/15; VL, 32ʳ, 109ᵛ), *grămadzilor* (PH, 116ᵛ/10-11). Ea s-a impus în limba literară modernă.

1.2.5.4. Substantivul de origine latină *genunchi* (< lat. pop. *genuc(u)lum*) îşi păstrează încă în toate variantele literare forma de neutru, avînd pluralul în *-e*[10] (cu articolul hotărît *-le*): *genuchele* (CP¹, 134ʳ/4, 151ᵛ/5, 152ᵛ/9; CC², 45; PO, 179/11; CT, 106ʳ/20; CPB, 81/9, 103/13, 222/7, 224/7; CPr., 100/12-13, 99/11), *genrunchiele* sale (CV, 12ʳ/11), „toate *gerunchile*" (PS, 142/8), *genughele* (PO, 100/7) etc.

Forma de masculin plural *genuchi*, atestată după 1640, se bazează pe cea de singular în *-iu*, atestată începînd încă din secolul al XVI-lea: *genuchiul* (CP¹, 152ᵛ/11), *genruchiulu* (PH, 62ʳ/15, 67ʳ/3, 4).

1.2.5.5. Spre deosebire de limba literară modernă, sînt, de asemenea, numai de genul neutru substantivele *obraz* (< v. sl. *obrazŭ*), *taler* (< germ. *Taller* „monedă de argint", *umăr* (< lat. *humerus*) şi chiar animatul *catîr* (< tc. *katir*); *obraze* (TS, 85ᵛ/10; CPB, 184/4; FT, 2ᵛ/8; PS, 337/19; Moxa, C, 380/5, 36, 384/24), *obrasze* (FT, 3ᵛ/17), *obrazele* (TS, 11ᵛ/7; 61ᵛ/10; CPB, 77/9; Ps, 339/19; Moxa, C, 379/33; CN, 4ʳ, 50ʳ, 50ᵛ) *talere* (CN, 32ʳ, 40ʳ),

---

[9] Cf. şi Densusianu, HLR, II, 143.
[10] *Ibid.*, 143.

umere (CP[1], 106ʳ/13; PS, 111/3; PO, 37/11), *umerele* (TS, 88ᵛ/11; CP[1], 121ᵛ/9; CT, 154ᵛ/4; PO, 174/20, 270/25, 271/14; PH, 55ᵛ/25), *umerelor* (PO, 271/12; PH, 48ᵛ/11), *catîre* (CN, 32ᵛ, 33ᵛ, 40ʳ). Formele de masculin sînt posterioare perioadei cercetate.

1.2.5.6. În schimb, substantivul *stîlp* (< v. sl. *stlŭpŭ*) avea la plural atît forma de neutru (*stîlpuri*, *stîlpure*), cît şi forma de masculin (*stîlpi*), ultima din ce în ce mai frecventă începînd cu sfîrşitul secolului al XVI-lea: *stîlpure* (TS, 78ʳ/18; PO, 306/3, 9, 10), *stîlpurele* (TS, 78ʳ/18; CT, 28ʳ/21; CS[1], IV, 24ʳ/7), *stîlpurile* (PO, 263/18-19, 298/29, 306/5; CS[1], IV, 24ʳ/7-8), dar *stîlpi* (PO, 258/25, 266/25, 267/15, 268/17; forma apare de 17 ori în acest text; CN, 39ʳ; Moxa, C, 385/2), *stîlpii* (PS, 92/8; CP[1], 88ᵛ/18, 140ᵛ/13; PO, 214/26, 247/5), *stîlpilor* (PO, 308/3, 18, 310/7-8).

Deci forma de masculin se impune în normele limbii literare încă din secolul al XVI-lea, ea caracterizînd mai multe variante literare.

1.2.6. În timp ce trecerile de la masculin la neutru şi invers privesc crearea sau generalizarea unor forme de plural, cele de la neutru la feminin şi invers privesc crearea sau generalizarea unor forme de singular.

Astfel, substantivul *grăunţ*, la origine de genul neutru (< lat. *granuceum* sau **granutium*) apare încă din secolul al XVI-lea în varianta literară muntenească cu o formă de feminin singular, care se întîlneşte alături de cea de neutru: „*o grăunţă* de muştari" (CT, 158ᵛ/18; CC[2], 306), dar „*un grăunţ* de muştariu" (CC[2], 300; CT, 36ʳ/6), *grăunţul* (CT, 76ʳ/13, 214ʳ/2), *grăunţului* (CT, 28ʳ/15, 150ᵛ/17). Mai tîrziu forma de feminin apare *Rugăciune de scoaterea dracului*, text provenind din centru-vestul Transilvaniei: „*o grăunţe* de meiu" (CS[1], 117). Forma de neutru era însă cea mai răspîndită din punct de vedere areal şi din punctul de vedere al frecvenţei.

1.2.6.1. Neutrul *rod* (< v. sl. *rodŭ*) îşi creează în primele decenii ale secolului al XVII-lea în Moldova o variantă feminină *roadă* („toamnă fără *roadă*", VL, 15ᵛ-16ʳ; Ap. 1618, 49/38), *roada* (VL, 24ᵛ) probabil după un plural *roade*, pe care nu l-am găsit atestat. În afară de această formă de feminin, textele oferă numai forme de neutru, indiferent de varianta literară din care fac parte, *rod* (CT, 13ʳ/9, 12, 14, 27ᵛ/8, 74ᵛ/19; PO, 9/26, 41/4), *rodul* (CPB, 198/9-10, 291/12, PO, 256/20), *rodure* (CTd., 86ʳ/1), *roduri* (CTd., 30ᵛ/4, 86ʳ/3), *rodurile* (CC[2], 260, 265). Această formă este, de fapt, cea impusă în normele limbii literare de mai tîrziu, forma de feminin fiind o variantă mai rară în limba modernă.

1.2.6.2. Tendinţa contrară de creare a unei variante neutre pornind de la feminin poate fi ilustrată prin substantivul *eres* care în multe texte literare apărea sub formă de feminin (*eresă*) ca în slavă[11], unde a fost împrumutată din greaca bizantină: *eresa* (CV, 51ᵛ/10-11; CPB, 262/18, Moxa C, 36/27,

[11] Cf. şi Paula Diaconescu, *Structură şi evoluţie în morfologia substantivului românesc*, Bucureşti, 1970, p. 108.

370/25, 382/19, 387/1). Această formă primară este concurată din în ce mai mult încă din secolulul al XVI-lea de forma de neutru, *eres* (cu pluralulul în *-ure, uri*) care se va impune în normele limbii literare: *eresu* (CV, 29^{v}/9, 30^{v}/11), *eresul* (CPr., 117/7), *eresului* (CV, 37^{v}/7; CPr., 126/6), *eres* (Moxa, C, 370/28), *eresure* (CPB, 340/17, CC^{2}, 213), *eresurile* (CS^{1}, 230; CTd., 105^{r}/9-10) din *resurile* (CPB; 262/18). După cum se observă, forma nouă apare alături de cea veche în unele texte (CV, Moxa C.) şi ea caracterizează texte aparţinînd unor variante literare diferite.

1.2.6.3. Trecerea de la feminin la neutru nu este consemnată încă în textele literare la substantivul *pustie* (< bg. *pustinja*), care apare numai cu forme de feminin, mai apropiate de etimon: *pustie* (CV, 18^{v}/l; CPB, 11/15; CT, 4^{r}/14, 5^{r}/13, 21^{v}/7; PO, 4/26, 27, 5/24, 52/17; CS^{1}, III, 11^{v}/8; CN, 23^{r}, 26^{r}, 27^{r}; Moxa, C, 349/24), *pustiia* (TS, 1^{r}/9, 32^{r}/13) *pustinea* (TS, 95^{r}/3), *pustinie* (PO, 230/3, 232/8; PS, 156/9; PH, 66^{v}/25), *pustine* (CPB, 88/7, 138/20; CN, 24^{v}), *pustii* (= plural; CP^{1}, 48^{r}/3; CT, 118^{r}/2), *pustini* (CPB, 74/21, 75/10-11) etc. Deci, norma tuturor variantelor literare în perioada cercetată nu conţinea forma de neutru *pustiu, -uri*, ci forma feminină *pustie, -i*.

În afară de cazurile menţionate mai sus, care sînt mai mult sau mai puţin periferice din punctul de vedere al *sistemului*, dar deosebit de importante privind evoluţia *normelor literare*, marea majoritate a substantivelor au un gen stabil, opoziţiile de gen stabilindu-se la nivel lexical sau gramatical[12].

1.3. Numărul: Principalele modificări care apar în opoziţia de număr a substantivelor şi care interesează evoluţia normelor limbii literare şi situaţia din graiuri considerăm că sînt următoarele:

1.3.1. În perioada dintre 1521-1640 se face din ce în ce mai vizibilă (ca urmare a tendinţei de amuţire a lui *-u* final) ştergerea, în unele regiuni, a opoziţiei formale (prin desinenţa *-u* de singular şi *ø* la plural) la substantivele de tipul *craiu, ochiu, puiu > crai, ochi, pui*. În regiunile în care *-u* final amuţise, textele literare atestă încă din secolulul al XVI-lea forme de singular omonime cu cele de plural: sg. *crai* (TS, 49^{v}/4, 67^{v}/11; forma apare de 12 ori în acest text; PO, 48/2, 14, 125/16); pl. *crai* (TS, 64^{r}/4; PO, 48/4, 53/24, 55/2), dar sg. *craiu* (PO, 48/2, 14, 125/6, CS^{1}, XII, 107^{v}/9-10); sg. *ochi* (TS, 8^{r}/22, 65^{v}/5) - pl. *ochi* (TS, 65^{v}/6), *ochi* (CS^{1}, IV, 26^{r}/11, IV, 54^{v}/4), dar *ochiu* (PO, 248/26, 27), *un pui* (PO, 51/4).

Spre deosebire de aceste texte care reflectă varianta literară bănăţean-hunedoreană, celelalte texte din secolul al XVI-lea nu consemnează decît cu totul sporadic suspendarea opoziţiei dintre singular şi plural la substantivele menţionate: „Ianăş *Crai*” (CT, 249^{r}/4), dar sg. *ochiu* (CT, 90^{r}/12, 38^{r}/12) - pl. *ochi* (CT, 90^{r}/13, 205^{v}/13).

---

12 Pentru amănunte, vezi Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 100-108.

Notarea cu consecvenţă a lui *-iu* la singular sau a lui *-u* final (în CV) ne duce la concluzia că suspendarea opoziţiei dintre singular şi plural la substantivele de tipul menţionat începuse să se producă numai varianta literară bănăţean-hunedoreană şi parţial în cea muntenească-sud-transilvăneană (căci la Coresi formele de tipul *crai*, sînt rare în comparaţie cu cele de tipul *craiu*).

1.3.2. Substantivul *nume* avea în textele din perioada cercetată pluralul etimologic *numere* (< lat. *nomina*): *numere* (CV, 1^r/5; PS, 303/11; PH, 123^v/5; VL, 7^r) şi el caracterizează în special textele rotacizante.

În textele sudice începe să fie atestată încă de pe la 1551-1553 forma de plural *nume*, omonimă cu cea de singular: „*numele*, sînt aceste" (TS, 26^v/11) „*numele* sînt acestea" (CPr., 2/9), „Tuturor *nume* le puse" (CP, 278^v/16), „ziseră *numele* sale" (CP^1, 90^v/18); „multe *nume*" (CC^2, 545), „alte *nume*" (CC^2, 546), *numele* (CPB, 2/20, 3/12-13). Mai tîrziu, în special în primele decenii ale secolului al XVII-lea, această formă se întîlneşte şi în variantele nordice ale limbii literare; „alte *nume*" (Eustratie, Prav. în GCR, I, 78/15; 78/17). Limba literară modernă a selectat pentru plural forma omonimă cu singularul (*nume*) a cărei origine se află în variantele sudice ale limbii literare. Generalizarea acestei forme în locul formei etimologice *numere* are însă loc cu mult după perioada în discuţie.

1.3.3. Substantivul *mînă* are la singular şi la plural o formă mai apropiată de etimon *mînu* (< lat. *manus*), de declinarea a IV-a, trecută în română mai întîi la declinarea a II-a şi apoi la declinarea I. Forma de singular este în textele din secolul al XVI-lea extrem de rară (*mînu*, PO, 90/29) ea fiind prima care a cedat, prin presiunea sistemului, formei analogice impuse în limba literară şi în limba vorbită modernă *mînă*, atestată în secolul al XVI-lea în toate variantele literare: *mînră* (CV, 20^v/4), *mînă* (CP, 108/2; PO, 10/23, 24, 27), *mîra* (Prav. 1581, 205^v/18), *mîna* (TS, 17^v/14, 24^v/3; CPB, 29/3, 257/4) etc.

La plural însă forma etimologică rezistă mult mai puternic ea caracterizînd pînă mai tîrziu graiurile nordice[13] şi variantele literare corespunzătoare: *mînru* (CV, 44^v/2; PH^1, 78^r/26), *măru* (CS^1, 117^r/17), *mărule* (CV, 5^r/2, 12^r/4; PS, 15/12), *mânule* (Prav. 1581, 237^v/6; CTd., 21^v/10, 72^v/11, 107^v/15; MI, I, 173^v/14, 176^r/5-6; VL, 17^r). Ea este întîlnită şi în documentele particulare alături de forma nouă: *mînule* (1593, Polonia, DÎ, 180; 1598, M-rea Tazlău, DÎ, 200), dar *mîinile* (1591-1600, jud. Olt, DÎ, 101; 1600, Moldova, DÎ, 143), *mînele* (1629, Moldova, DRH, XXII, 469).

Formele analogice în *-i* sau *-e* apar şi în textele nordice, dar ele sînt mult mai rare decît formele etimologice în *-u*: *măru* (CS^1, XV, 117^r/17), *mările* (PS, 110/5), *mănilor* (PS, 24/1, 27/3, 30/11, 47/13-16), *mări* (CS^1, XV, 117^r/17), *mînile* (CTd., 4^v/4, 57^v/12, CS^1, III, 12^v/12-13), *măinilor* (CS^1,

[13] Cf. Gheţie-Mareş, *op. cit.*, p. 223-224; Gheţie, BD, p. 251.

35^{v}/16), dar *mănule* (CS^{1}, XI, 97^{v}/3), *mănrule* (CS^{1}, I b, 8^{v}/12-13). Concludente pentru raportul dintre formele etimologice şi cele analogice de plural sînt următoarele date statistice. În CV, PH şi Prav. 1581 apar numai formele etimologice (în *u*-). În PS apar 34 forme etimologice şi 19 forme analogice. În MI apar numai forme etimologice. În CTd. se întîlnesc 3 forme etimologice şi 2 forme analogice. Aceste date, la care se pot adăuga multe altele, arată că forma etimologică era normă în variantele literare nordice pentru substantivul *mînă*.

În textele reprezentînd variantele literare sudice (din Ţara Românească, sudul şi estul Transilvaniei, Banat-Hunedoara) formele analogice, erau în schimb cele mai frecvente şi caracterizau aceste variante literare. Astfel în unele texte coresiene (CP, CP^{1}, CP^{2}, CL, CT) apar numai forme analogice: *mîni* (CPB, 78/15-16), *mînile* (CT, 4^{v}/17, 14^{v}/18; CPB, 35/20, 51/2, 61/6, 85/15, de 16 ori în acest text, în care forma *mênule* nu apare; CP^{1}, 15^{r}/10, 28^{r}/8), *mîinile* (CL, 2^{v}/5, 8^{r}/19; CP^{1}, 75^{v}/7, 82^{r}/7; CC^{1}, 38^{v}/10; CPr., 104/; 138/2). În textele din zona Banat-Hunedoara sau cu unele straturi lingvistice din această zonă apar ambele forme: *mînule* (PO, 50/2, 61/25; TS, 52^{v}/9, 54^{v}/10), dar *mînile* (PO, 61/3-4, 80/13, 129/5, 171/26; CB, 201/9, 222/16, 225/21)[14]. Formele etimologice sînt însă mai frecvente în textele reprezentînd varianta literară bănăţean-hunedoreană. În PO apar 38 forme în *-u* şi numai 11 forme în *i*; în TS, text care posedă şi un strat lingvistic bănăţean-hunedorean, apar numai forme vechi.

Textele din secolul al XVII-lea menţin, în general, aceeaşi situaţie, formele etimologice caracterizînd variantele nordice, iar cele analogice variantele sudice; *măru* (CS^{1}, XV, 117^{r}/17), dar *mîni* (CN, 8^{r}); *mânule* (MI, 173^{r}/14, 176^{r}/5-6) etc.

1.3.4. Dacă substantivul *mînu* (sg. şi pl.) îşi diferenţiază încă din secolulul al XVI-lea sau chiar mai devreme, din perioada preliterară, singularul de plural, la substantivul *fie* (< lat. *filia*) această diferenţiere nu se face încă prin desinenţe, întrucît formele analogice *fiică, fiice* nu-s încă atestate. Textele din toate regiunile prezintă numai formele etimologice *fie, fiie*, atît la singular cît şi la plural. Diferenţierea singularului de plural se face însă cu ajutorul articolului: sg. *fie* (PO, 98/5), *fia* (PS, 87/12), *fiia* (CP^{1}, 84^{v}/1;CT, 17^{r}/12), *fiei* (PS, 87/14), *fiiei* (CP^{1}, 84^{r}/4), pl. *fiele* (CP^{1}, 188^{r}/10; PS, 92/6), *fiile* (CP^{1}, 84^{r}/4), *fieloru* (PS, 13/15). La vocativul nearticulat forma *fie* (PS, 87/9; CP^{1}, 94^{r}/5; CT, 17^{r}/23, 78^{v}/14, 134/18) era ambiguă, putînd duce la confuzia dintre feminin şi masculin (*fi(i)e< filie* vocativul lui *filius*). Mai clară este însă forma *fio* (PH, 38^{v}/13) pentru feminin care însă este foarte rară, vocativul lui *fie* fiind în majoritatea textelor omonim cu cel al lui *fiu*[15]. Pentru evitarea confuziei se folosea la vocativul masculin nearticulat

[14] Cf. Densusianu, HLR, II, 155; Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 112.
[15] Cf. Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 114-115.

şi forma *fiii* (CPB, 141/4).

1.3.4.1. Substantivul *an* apare la plural cînd cu forma *ani* (CPB, 295/3, 314/19, 315/2) impusă în normele limbii literare, cînd cu forma *ai*, rezultată din n' (n + i > i): *ai* (CS[1], XI, 90r/7, XII, 107v/13, 14), art. *aii* (CS[1], V, 38r/7), gen.-dat. *ailor* (CS[1], XII, 107v/12). Această formă este prezentă mai ales în documentele particulare din Moldova: „*ai* 7095, luna mai" (1591, Moldova, DÎ, 161), „de la Adam pînă la Potop 2262 *ai*" (1587-1588, Moldova, DÎ, 162), „*Ai* 7089, mai 15" (1590, Moldova, DÎ, 167), „scris în Suceavă, ghenarie, 8 *ai* 7105" (1597, Suceava, DÎ, 199). În documentele moldoveneşti apare rar şi forma care s-a impus în normele limbii literare: „Într-*ani* mulţi" (1592, M-rea Moldoviţa, DÎ, 174). În documentele oficiale forma *ai* era normă literară: „7 *ani*" (1599, Transilvania, DÎ, 118), „74 de *ani*" (1599, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 130, 132). În textele literare forma *ani* este cea mai răspîndită: *ani* (CPB, 41/6, 70/17, 72/15, 101/8, 138/19, 139/19; în total 17 ocurenţe), dar *ai* (CPB, 66/4, 74/21, 77/2; în total numai 3 ocurenţe), *anii* (CV, 30r/9, 32v/7, 68r/7, CS[1], V, 38r/10), dar *aii* (CS[1], V, 51r/2, 4; XI, 90v/10), *anilor* (CPB, 304/14), dar *ailor* (CS[1], XII, 107v/12). În CPB apare şi forma *înilor* (CPB, 7/11) cu *a* (*în poziţie nazală*) > *î* cum era normal, ca în *câni, pâni*.

1.3.5. Unele substantive *singularia tantum* apar în textele literare din perioada 1521-1640 şi cu forme de plural. Faptul se explică prin aceea că acestea, în mare parte substantive abstracte, care de obicei nu au forme de plural, pot desemna, în unele situaţii, manifestări concrete, putînd primi deci forme de plural. Remarcăm faptul că, deşi aceste forme de plural caracterizează toate variantele literare din epoca analizată, ele se întîlnesc cu frecvenţă mai mare în variantele nordice: „cu multe *cinsti*" (CV, 49v/9), dar „cu multă *cinste*" (CPr., 138, 138/5, în pasajul corespunzător din *Faptele Apostolilor*, XXVIII, 9), „se ceară *pacele*" (CV, 77v/3), dar „să ceri *pace* (CPr., 161/1, în pasajul corespunzător din *Faptele Apostolilor*, I, Petru, III, 12), dar şi *pacelor* (CPr., 576/16: Evrei, XIII, 18; CT, 139v/22), *pacile* (CS[1], V, 52r/3), *foameţi* (CT, 52r/16, 99r/20, 169r/4), *fomeţ* (TS, 94r/14), dar *foamete* (CS[1], I a, 1v/18).

1.3.6. Spre deosebire de astfel de substantive, la care forma de plural nu aduce diferenţieri semantice de ordin lexical, în cazul unor nume de materie *singularia tantum*, forma de plural nu mai desemnează mai multe exemplare de acelaşi fel din aceeaşi categorie, ci mai multe sorturi, soiuri, din aceeaşi categorie: *arămi* (CC[2], 526), *cărnile* (CN, 23r), *erbiler* (CPB, 306/1; CV, 72v/7-8), dar *ierbiei* (CPr., 162/20-21, în pasagul corespunzător din *Faptele Apostolilor*, I, Petru, I, 24), *ierbile* (CN, 70v; Moxa C, 345). În ciuda faptului că în unele texte se observă preferinţa pentru forma de singular (ca de pildă, în CPr. unde apare *ierbiei* în loc de *ierbilor* din CV), pluralul acestor substantive era destul de puternic, din cauza diferenţierii semantice faţă de singular pe care o introducea.

Numai prin aceasta se poate explica apariţia pe la 1620 a formelor feminine în *-uri*, sub influenţa neutrului la aceste substantive: *cărnurile* (CN, 24^{r}), dar *cărnile* (CN, 23^{r}), *ierbile* (CN, 24^{r}). Apărute acum în varianta literară sud-est-transilvăneană formele feminine în *-uri* se extind progresiv după 1640 atît din punct de vedere areal, cît şi din punct de vedere lexical, căci ele corespundeau necesităţii lexicale de a denumi sorturi, sortimente, soiuri din materia desemnată cu ajutorul singularului. Apare astfel o nouă opoziţie semantică între *carne - cârni* şi *cărnuri*[16].

1.3.7. Substantivele formate cu sufixul *-e(a)ţe* (< lat. *itiem*) de tipul *bătrâne(a)ţe, blînde(a)ţe, tinere(a)ţe* sînt întrebuinţete mai ales sub forma de plural: *băţrăreaţele* (PS, 193/12; PH, 79^{r}/14), *bătrîneaţele* (CP^{1}, 180^{v}/2; PO, 66/23-34; 79/6; CC^{2}, 245;VL, 18^{r}; Moxa, C, 399/17; CT, 112^{v}/18), *blîndeaţe* (CV, 57^{v}/6, 78^{r}/3), *blîndeţi* (CPB, 272/15) *blîndeaţele* (CPr., 117/3, CPB, 283/12-13, CC^{2}, 282; MII, 170^{r}/16), *blîndeaţele* (VL, 106^{r}; MI, II, 191^{r}/12), *blîndeaţelor* (VL, 106^{r,} 107^{v}) *tinereaţe* (CV, 37^{v}/2; CPr., 502/14), *tinereaţele* (CPr., 126/2; CP^{1}, 79^{r}/17, 129^{v}/14; CS^{2}, 122; Moxa, C, 396/1), *tinereaţelor* (VL, 18^{r}).

Deşi aceste forme *pluralia tantum* caracterizau toate variantele literare din perioada analizată, în unele texte îşi fac, extrem de rar, locul formele de singular, care se vor impune treptat în limba literară: *blăndeaţă* (PH, 77^{r}/19), dar *blăndeaţelor* (PH, 38^{r}/18), „din *tinereţe*" (CPB, 238/8). Inovaţia este însă sporadică.

1.3.8. O trăsătură a limbii multor texte dintre 1521-1640 este păstrarea singularului neutrelor de tipul *îmbrăcămînt, încălţămînt*: sg. *îmbrăcămînt* (PO, 270/14-15; CC^{2}, 295, 393), *îmbrăcămîntul* (CC^{2}, 459, 483), *încălţământul* (PH, 95^{r}/14), pl. *îmbrăcăminte* (PO, 274/16-17), *îmbrăcămîntele* (PO, 6/25-26, 247/16, 275/15-16), *îmbrăcămentele* (PO, 7/10), *încălţămintele* (PO, 185/23).

Trecerea pluralului la singular şi schimbarea genului sînt atestate începînd cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea în varianta literară sudică (sud-transilvăneană-muntenească): sg. s.f. *îmbrăcăminte* (TS, 12^{v}/24, 13^{r}/1, 13^{r}/11; CPr., 507/18).

1.3.9. Substantivele cu *-ŭă* sau *-ŭo* de tipul *măduă, văduo* şi *piuo* nu cunosc în perioada 1521-1640 formele cu *-v-* (*măduvă, văduvă, pivă*, primele două selectate de normele limbii literare moderne), ci numai formele vechi mai apropiate de etimon: *văduo* (< lat. *vidua*), *măduo* (< lat. *medulla*), *piuo* (< lat. **pilla*), *o văduo* (CPr., 503/14, 19, 504/6, 505/5; PO, 131/22), feciorul *văduoi* (= văduvei, CC^{2}, 100), pl. *văduo* (PO, 233/15; CPB, 104/1; CPr., 503/13); *văduole* (CV, 58^{v}/3; CPB, 274/6; CPr., 503/13, 504/22, 23; 505/8);

[16] Pentru amănunte, vezi C. Frâncu, *Vechimea şi difuziunea lexicală a unei inovaţii comune dialectelor limbii române: desinenţa -uri la pluralul femininelor*, în LR, XXXI, nr. 3, 1982, p. 199-222.

pio (1588, M-rea Galata, DÎ, LXXII, 15ʳ/8, 16, g.-d.: *văduoloru* (CPB, 59/10-11; 400/2).

Apariţia formelor *măduvă-măduve, văduvă-văduve*, selectate de normele limbii literare, şi a formelor regionale *pivă-pive* este posterioară perioadei 1532-1640.

Substantivul *zi* (< lat. *dies* > *zio/zuă*, are în formele mai vechi *zuo, ziua* (CPB, 71/13), *dzuo* art. *dzua* (CPB, 456/9), dar şi formele *zi* (CPB, 17/12), *dzi* (CS¹, 1b, 8ʳ/10, 8ᵛ/9), şi, numai în texte munteneşti *ziua* (CPB, 172/5, 340/3). De asemenea apar în textele literare atît cu formele vechi de genitiv-dativ singular *zioei* (CPr., 481"20, 482/4; CP¹, 260ᵛ/8), *dzuoei* (PO, 13/22), *zuoei* (PO, 13/26), care se încadrau perfect în seria *văduoi* (CC², 100), *zioiei* (PO, 174/15), *pioei* (pentru care n-avem atestări), cît şi cu forma nouă, analogă pluralului *zile* (PO, 13/19, 27/10; CPB, 383/18), *zileei* (CPB, 18/20-21, 430/20) cu *-l-*[17]*: dzileei* (PS, 282/12; PH, 14ʳ/26, 115ᵛ/19, CS¹, V, 45ᵛ/5-6; VIII, 76ʳ/4). Forma cu *-l-* creată prin analogie cu forma de plural *zile* (CPB, 94/8, 97/20), care s-a impus în normele limbii literare, apare atît în textele rotacizante, cît şi într-un text sudic (CPB: *zileei* (430/20)). De asemenea, această formă este singura folosită pe la începutul secolului al XVII-lea în *Codex Sturdzanus*: *dzileei* (CS¹, V, 45ᵛ/5-6, VIII, 76ʳ/4).

1.3.9.0. În perioada cercetată este în plină desfăşurare procesul de înlocuire a desinenţei de plural *-e* prin desinenţa *-i* la un mare număr de substantive feminine, proces ce începuse în perioada preliterară şi continuă pînă în zilele noastre. Din punctul de vedere al rezistenţei la această înlocuire se pot distinge mai multe categorii de substantive feminine în *-ă*:

1.3.9.1. Cele mai rezistente tendinţei de înlocuire a pluralului în *-e* cu cel în *-i* sînt acele substantive care din motive fonetice şi morfologice (greutăţi de pronunţare, nerealizarea încă a alternanţelor fonetice, omonimii gramaticale) nu puteau primi *-i* la plural şi la genitiv-dativ singular, ci numai *-e* (*faţă, laudă, apă, masă, fată, faptă, gloată, rază, rudă, sută, toamnă, varză* etc)[18]. În toate variantele literare aceste substantive aveau *-e* la plural şi *-e, -eei, -ei* la genitiv-dativ singular: *feate* (CV, 13ᵛ/13; CP¹, 84ᵛ/9; PO, 9/9, 25/7, ui11, 17, 21; Prav. 1581, 242ᵛ/2), *fete* (PO, 26/16, CS¹, VI, 58ʳ/11), *feateei* (PO, 67/22, 164/3, 7; CT, 30ʳ, 324, 81ʳ/6) etc[19].

---

[17] Cf. şi Densusianu, HLR, II, 148.

[18] Intră în acestă categorie substantivele cu radicalul *d- (aspidă, brazdă, omidă, sfadă, undă), l- (milă, odraslă, silă, zăbală), n- (cumpănă, grădină, hrană, ocină, pană, rană, săblasnă, sprînceană, strună), s- (casă, coapsă, cursă, masă, plasă, zisă), t- (baltă,ceartă, ceată, cleveată, coastă, fată, gloată, lăcustă, pohtă, vită), v- (ispravă, slavă, voroavă), -z-(-dz) (frunză, pază, varză)*; cf. I. A. Candrea, *Psaltirea scheiană*, Bucureşti, 1916, I, (introducere), p. CLXXX.

[19] Pentru alte exemple vezi Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 116-126; Densusianu, HLR, II, p. 151-153; I. A. Candrea, *op. cit.*, p. CLXXX.

Atestările cu *-i* sînt extrem de rare la aceste substantive și ele apar mai ales la gen.-dat. sg. al subst. *laudă*: *lauziei* (CP, 43^v/10, 62^v/5, 103^v/6; PS, 44/8, 64/18, 108/6), dar *laudeei* (CP, 117^r/6, 117^v/14), *laudele* (CP[1], 137^v/3, 145^v/18, 206^v/2; PS, 13/5, 146/4) etc. Forma *lauziei* este prima breșă pe care o face înlocuirea lui *-e* cu *-i* la pluralul și genitiv-dativul sg. al substinvelor terminate în *-dă* (*aspidă, brazdă, ispoveadă, izbîndă, omidă, rudă, sfadă, undă*), care păstrează, cu cîteva excepții (*izbîndă, omidă*), pînă astăzi în norma literară pluralul în *-e*. Este posibil ca forma *lauziei* să reprezinte gen.-dat. normal al neatestatului **laude* (< lat. *laudem*) din care s-a refăcut mai tîrziu *laudă*[20]. În tot cazul, înlocuirea lui *-e* cu *-i* la pluralul acestor substantive este într-o fază incipientă, norma tuturor variantelor literare avînd forme în *-e*.

1.3.9.2. Mai puțin rezistentă tendinței menționate este o largă categorie de substantive cu radicalul terminat în: ***b-*** *(limbă, pagubă, slujbă, vrajbă, scîrbă)*, ***c-*** *(biserică, poruncă, țigancă)*, ***m-*** *(inimă, lacrămă, pizmă, turmă, urmă)*, ***n-*** *(albină, gadină)*, ***p-*** *(aripă, pulpă)*, ***r-*** *(ceteră, ocară, pîră, fereastră)*, ***t-*** *(baltă, bucată, judecată)*, ***ț-*** *(credință, dulceață, pieliță, viață, rămășiță)*[21], care au la plural forme cînd în *-e*, CÎND în *-i*, iar la genitiv-dativ, cînd în *-eei, -ei*, cînd în *-iei, -ii*. Formele duble se întîlnesc în aceeași variantă literară, în aceeași epocă, și chiar în același text[22]. Deși există fluctuații de la text la text, uneori de le pagină la pagină, se pare că desinența *-i* este mai puțin frecventă în variantele literare sudice decît în cele nordice, iar acest fapt reiese din comparația unor texte din secolulul al XVI-lea și de la începutul secolului al XVII-lea: *albinele* (CP[1], 229^v/7) - *albirile* (PS, 248/7; PH, 101^r/24), *lacrămele* (CP[1], 7^r/15, 72^r/18, 103^r/9), *lacrămile* (PS, 8/3, 75/6, 80/7, 107/15; PH, 4^r/23-24, 33^r/7, 35^v/10; PO, 24/2 MI, II, 186^r/5; Prav. 1581, 209^v/17) etc[23].

Frecvența mai mare a formelor cu *-i* în textele nordice se explică prin închiderea lui *-e* în graiurile de tip nordic[24], fenomen în plină desfășurare în acest timp, și prin acțiunea alternanțelor fonetice, care aduce cu sine o mai mare circulație a formelor cu *-i* (*judecăți* în loc de *judecate*, *bucăți* în loc de *bucate* CPB, 423/10).

Procesul de înlocuire a lui *-e* prin *-i* era practic încheiat pe la 1640 în toate variantele literare la substantive ca *limbă, biserică, poruncă, inimă, pîră, viață*, care apar încă de pe la 1550 cu forme în *-i* mult mai des decît cu forme în *-e*.

---

[20] Cf. I. A. Candrea, *op. cit.*, p. CLXXX.
[21] *Ibid.*, p. CLXXX.
[22] Pentru exemple, vezi Densusianu, HLR, II, 152.
[23] Vezi alte exemple în Densusianu, HLR, II, 152.
[24] Este vorba de închiderea lui *-e* urmat de articolul enclitic *-le* la *-i* în graiurile de tip moldovenesc (*ocinile, ordiile, casile* (cf. Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 118).

1.3.9.3. Cele mai puţin rezistenţe tendinţei discutate sînt substantivele feminine terminate în *-(tur)ă, -(ur)ă* de tipul *făptură, legătură,* care deşi în textele literare din secolul al XVI-lea şi din primele două decenii ale secolului al XVII-lea apar cu plurale în *-e* (*fă̆pturele, legăturele*[25]), se întîlnesc, de regulă, pe la 1630-1640 cu forme în *-i*[26]. La fel se comportă unele substantive cu radicalul terminat în *c-* (*băşică, duminică, falcă, frică, luncă, muncă*), în *g-* (*rugă, verigă*) şi *r-* (*gură, măsură, seară, ţară*) care încă din secolulul al XVI-lea[27] fac pluralul în *-i*.

La genitiv-dativ singular procesul este mai lent, căci formele de tipul *scriptureai* (PO, 10/10-11; CL, 3^v/18-4^r/1), *scripturiei* (CPB, 10/9-10, 57/5), *scriptureei* (CS^1, V, 38^r/15) erau încă răspîndite, pe cînd cele create sub influenţa pluralului în *-i* (*scripturi*, CT, 176^r, CPB, 181/3, 307/18, 348/15, 1; Prav. 1581, 240^r/11; CV, 84^v/4, 72^r/12; MI, I, 170^v/15, 171^r/2; PO, 7/18), care era normă în toate variantele literare, apăreau numai sporadic: *scripturi* (MI, I, 183^r/15), *scripturiei* (CL, 3^v/13-14, 4^r/6) etc.

Asistăm deci la o asimetrie între desinenţa de plural a acestor substantive şi cea de genitiv-dativ singular. Această asimetrie se menţine pînă pe la 1640.

În concluzie, în perioada 1521-1640 procesul de formare a pluralului în *-i* la substantivele feminine şi de înlocuire a desinenţei vechi *-e* cunoaşte grade de intensitate deosebite, la unele substantive fiind în faza incipientă, la altele în plină desfăşurare, iar la altele practic în faza de încheiere. În schimb, formele de genitiv-dativ singular sînt mai conservatoare păstrînd desinenţa *-e* chiar la acele substantive care practic îşi generalizaseră în toate variantele literare forme în *-i* plural (*scripturi*, dar *scriptureei*).

1.3.9.4. Substantivele de tipul *arie, funie, salcie, unghie* apar în toate variantele literare din perioada cercetată cu forme mai apropiate de etimon *are* (< lat. *aream*; CPrav., 3^v/8), *area* (CT, 4^v/17, 118^v/21; PO, 117/18, 23), *fune* (< lat. *funem*; CP^1, 15^v/3; CPB, 253/1; CC^2, 487), *fure* (PS, 161/3), *fuînrea* (CV, 46^v/1-2), *funea* (CC^2, 324), pl. *funi* (CP^1, 21^v/2, 267^v/16; CPB, 253/1; CT, 77^r/6), *furi* (PS, 291/8), *funri* (PH, 118^v/11-16), *funile* (CPr., 134/19, CT, 77^r/8; CPB, 254/20; PO, 299/2; CPB, 254/20), *funele* (PO, 314/11); *salce* (< lat. *salcem*; CP^1, 262^v/1; PS, 285/16; PH, 116^v/2), *unghe* (< lat. *ungla* < *ungula*; PO, 212/15-16; PH, 59^r/15); pl. *unghi* (CC^2, 436; CC^2, 48; CS^1, IV, 25^r/4-5, 25^v/7, 27^v/7). La substantivele *are* şi *fune* apar şi forme care s-au impus mai tîrziu în limba literară, în *-ie* la sg. şi în *-ii* la plural: *unghie* (PS, 135/2), dar *unghe* (PH, 59^r/15), *unghii* (CP^1, 127^v/4), *arie* (CPB, 186/13, 187/11). Inovaţia este însă slab reprezentată.

[25] Cf. I. A. Candrea, *op. cit.*, p. LXXX; Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 124.
[26] Cf. Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 124.
[27] Cf. I. A. Candrea, *op. cit.*, p. CLXXX, Densusianu, HLR, II, 152-153.

La celelalte substantive nu avem atestări cu forme în *-ie* din textele literare. Numai unele documente din Țara Românească încep să ateste rar pe la 1630 astfel de forme alături de formele vechi: *o funie* (1633, Țara Românească, DRH, B, XXIV, 226), cinci *funii* (ante 1633, *ib.*, 521), dar *fune* (1563-1564, Gorj, DÎ, II, 11,17, 20, 21; 1592, Dâmbovița, DÎ, VIII b, 2), *funea* (1595-1596, Glogeni-Dâmbovița, DÎ, XIII, 7). Generalizarea formelor noi în *-ie* la sg. și *-ii* la pl. este cu mult posterioară anului 1640 în limba literară, iar o explicație este în aceea că astfel de forme nu s-au generalizat nici pînă azi în unele graiuril nordice.

Inovația este mai avansată în cazul substantivului *prăpastie* care apare cînd cu forma mai apropoiată de etimon, în *-e*, (*propaste* (< v. sl. *propasti*); CC², 409, 412, CT, 158ʳ/7), *propastea* (CC², 412), *prăpaste* (VL, 108ᵛ), cînd cu forma în *-ie*, impusă în normele limbii literare; *o propastie* (CC², 406, 229), *propastiia* (CC², 450), *propastiei* (CC², 425), dar *propastei* (CC², 425). Formele noi sînt curente la Coresi, reprezentînd deci o inovație a variantei literare sudice.

1.3.9.5. Spre deosebire de feminine, masculinele prezintă în ceea ce privește opoziția sg./pl. și formarea pluralului o simplitate mult mai mare. Majoritatea substantivelor masculine au pluralul în *-i*, excepție făcînd numai un mic grup de substantive terminate în consoană moale sau în *-i*, care au la plural desinența zero (*crai*, *pui*, discutate mai sus) și de unele substantive care prezintă unele particularități față de limba literară de mai tîrziu.

Astfel substantivul *copaciu* (probabil de origine autohtonă) are în perioada cercetată aceeași formă la sg. și pl., căci forma *copac*, refăcută prin analogie cu *săraci-sărac*, nu-i încă atestată în nici un text[28]: *copaciu* (CS¹, IV, 24ʳ/6, CN, 11ʳ/10; CS², 46), *copač* (Moxa, C, 387/40, CN, 10ʳ/24, 17ᵛ/36, 46ᵛ/29). Forma *copac* apare mult mai tîrziu.

1.3.9.6. Neutrele oferă modificări mai mari decît masculinele în formarea pluralului, căci numărul desinențelor este mai mare: *-ure*, *-uri*, *-e* și chiar *-i*.

Desinența *-ure*, mai apropiată de etimonul latin *-ora* (*tempora* > *timpure* > *timpuri*), este deosebit de frecventă în textele reprezentînd varianta literară nordică (în special în textele rotacizante): *ceasure, ceriure, darure, duhure, găndure, gardure, ginture, glasure, graiure, lanțure, locure, neamure, prețure, rodure, rosture, scuture, sfeature, sgăure, steagure, stogure, trupure, vînture*[29]. În CV apare numai *-ure*, nici o dată *-uri*, în PV *-uri* apare numai o singură dată *gîndurile* (CXXXVIII, 2), în comparație cu *-ure* care este foarte frecvent; în PS apar numai cîteva atestări cu *-uri*; în schimb, în PH forma în *-uri* este aproape singura întrebuințată[30]: *bănaturile* (PH, 27ᵛ/13, 19-20),

[28] Cf. și Densusianu, HLR, II, 146.
[29] Cf. I. A. Candrea, *op. cit.*, p. CLXXXIII.
[30] *Ibidem*.

ceriurile (PH, 84^{v}/6), dar *ceriurele* (PS, 96/3, 182/11), *gîndurile* (PH, 34^{r}/2), dar *gîndurele* (CV, 78^{v}/12-13), *glasurile* (PH, 14^{v}/3), dar *glasurele* (CV, 79^{r}/14; PS, 203/1) etc.

Pluralul în *-ure* este frecvent și în alte texte nordice: *lucrure* (Prav. 1581, 235^{v}/12-13; MI, II, 187^{r}/7, III, 191^{r}/7-8; AP. 1618, 51/6; VL, 101^{r}/5), *trupure* (MI, I, 176^{v}/11, II, 186^{r}/6) etc.

Formele în *-uri* sînt mai rare în aceste texte: *lucrurile* (Prav. 1581, 235^{v}/9-10; MI, I, 175^{v}/8; VL, 5/2; AP. 1618, 49/3, 50/3) etc.

La Coresi și în alte texte reprezentînd varianta literară sudică întîlnim atît *-ure*, mai rar, cît și *-uri*, mai des: *duhure* (CPB, 50/14, 322/14-15, CPr., 89/12), *darurele* (CPB, 418/2, CL, 9^{r}/6; CT, 50^{r}/20, 21; CN, 59^{v}), dar *darurile* (CL, 8^{v}/13; CT, 168^{r}/22; CN, 67^{v}), *lucrure(le)* (CPB, 70/15, 278/13, 14, CT, 49^{r}/21, 49^{v}/2; CL, 31^{r} /12; CN, 18^{v}), dar *lucruri(le)* (CPB, 356/3-4, CT, 186^{r}/15, 198^{r}/19, Moxa C, 391/21; CN, 7^{v}) etc. Menționăm că din motive fonetice *-uri* este mai frecvent atunci cînd urmează articolul hotărît *-le*, iar *-ure* atunci cînd forma de plural este nearticulată enclitic[31].

În textele reprezentînd varianta literară bănățean-hunedoreană formele în *-ure* sînt, în schimb, mai frecvente chiar în condițiile articulării enclitice decît formele în *-uri*: *lucrurele* (PO, 15/22, 82/3, 216 de 3 ori), dar *lucrurile* (PO, 225/7-8, o singură dată), *darurele* (PO, 22/8, 9, 153/23, 298/n.m., 299/n.m. = de 5 ori), dar *darurile* (PO, 112/11, 152/15, 274/11, 301/11-12 = de 4 ori) etc.

Aceste fapte, la care se pot adăuga multe altele, arată că difuziunea lexicală și frecvența lui *-uri* sînt mai mari în textele reprezentînd varianta literară muntenească-sud-transilvăneană și mai mici în textele reprezentînd varianta literară bănățean-hunedoreană și mai ales pe cea nordică.

1.3.9.6.1. În ceea ce privește concurența dintre *-ure*, *-uri*, pe de o parte, și *-e* pe de altă parte, constatăm o difuziune lexicală deosebită a acestei ultime desinențe în unele variante literare: ea afectează chiar substantivele monosilabice (*arc, bun, apus, ceas, gînd, vis*) care și-au păstrat pînă astăzi în norma literară formele în *-uri*: *apuse* (CP^{1}, 120^{v}/4, 141^{r}/7, 197^{r}/8; PS, 126/10, 150/5, 212/1), *arce* (CP^{1}, 146^{v}/7; PS 155/10; CN, 21^{v}) *arcele* (CP^{1}, 65^{v}/2, 7; PS, 68/6-8; PH^{1}, 31^{r}/24, 31^{v}/2-3, 52^{r}/26, 65^{v}/12), *bunele* (CP^{1}, 58^{r}/2), *burele* (PS, 59/18), *bunelor* (CPB, 284/15), *apuse* (CP^{1}, 73^{v}/5), *zisele* (CP^{1}, 31^{r}/3, 146^{r}/16), *vise* (CPB, 18/4, PO, 128/24, 137/11, 146/17), *visele* (CPB, 384/3), dar *visure* (PO, 142/3), *visurile* (PO, 140/4, 141/26) etc.

De asemenea, întîlnim frecvent forme în *-e*, și în *-ure*, *-uri* în variație liberă la substantive de tipul *belciug, coperimînt, mormînt, nărod, război, ținut, tunet*[32]. În schimb pluralul în *-e*, este aproape general, ca în limba

[31] Cf. Densusianu, HLR, II, 161. Vezi și statisticile Paulei Diaconescu (*op. cit.*, p. 152-153) cu privire la concurența dintre *-ure* și *-uri* în limba veche.
[32] Cf. Densusianu, HLR, II, 163.

literară actuală, la substantive de tipul *altar, cuget, deget, farmăc, mădular, os, păcat, suflet*[33]. Transformarea unor plurale în *-uri* în plurale în *-e* este o tendință care se întinde pe mai multe secole începînd cu mult înainte de perioada literară și continuînd pînă în zilele noastre.

Desinența *-ă* normală (fonetic) este curentă la substantivele terminate în *-r* de tipul *car, covor, fier, hotar, izvor, pahar, privdor, săbor* în texte reprezentînd toate variantele literare[34] și unele graiuri populare. Mult mai rară este la acestea desinența care s-a impus în normele limbii literare moderne (*-e*). Ea apare în special în unele în texte rotacizante (PS, PV, PV), în Prav. 1581, în textele măhăcene (CS[1]) și în cele copiate de anonimi nord-hunedoreni (CS[2]), în timp ce în textele coresiene, în PO, TS, MI, CTd., Ap. 1618; Varlaam, L., Eustratie, Prav. apare *-ă: carele* (PS, 310/10, 312/8), dar *carăle* (CP[1], 285[r]/14, 287[r]/18; PO, 162/10, 224/9, 19, 225/21, 23), *hotarre* (PH[1], 64[v]/13), *hotarrele* (PH[1], 89[r]/20-21; 124[r]/2; PS, 221/1-2, 304/14; Prav. 1581, 216[v]/4); dar *hotarăle* (CP[1], 204[v]/7, 280[r]/2; CT, 3[v]/10, 5[v]/21; CPB, 189/3; PO, 201/6, 209/165), *hotară* (CPB, 189/3), *izvoarele* (PS, 25/1, 26/6; PH[1], 12[r]/16; PV; CS[1], I b, 2[r]/12; V, 42[r]/9), dar *izvoarăle* (CP[1], 24[v]/14, 26[r]/5; PO, 200/6, CTd. 77[v]/13) etc. În textele coresiene *-e* este extrem de rar și poate reprezenta un strat lingvistic nordic: *izvoare* (CP[1], 199[r]/15, o singură dată), dar *izvoarăle* (CP[1], 24[v]/14, 26[r]/5, 123[r]/8, de 8 ori), *pridvoare* (CC[2], 154), dar *pridvoară* (CC[2], 156). Deși originea dialectală a actualei desinențe analogice *-e* din *hotare, izvoare* este greu de stabilit[35], cert este faptul că ea se întîlnea mai des în unele texte caracterizînd variantele literare nordice (PS, PV, PH, Prav. 1581) sau pe cea nord-huneodoareană (CS[1]), dar foarte rar în varianta sudică (la Coresi în CP[1] și CC[2]). Documentele particulare și oficiale oscilează în întrebuințarea acestor forme: *cară* (1588, catastif., M-rea Galata, DÎ, 163), dar *covoare* (de mai multe ori în acest catastif), „9 *fiere*" (*ib.*, 163), pl. lui *fier*; dar și al subst. feminin cu singularul *fiară* „vînînd *fiară* și peaște" (1595, Suceava, DÎ, 196), *hotară* (1600, Alba Iulia, act diplomatic, DÎ, 146), *hotarăle* (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 131, 133), *hotarălor* (*ibid.*, 131, 133).

1.3.9.6.2. Întrucît din latină nu s-au conservat în limba română substantivele *mater* și *pater*, pentru noțiunile acestea s-au moștenit în română din limbajul copiilor din epoca latinei populare *mama-ānis*, *tata-ānis* care apar în epoca cercetată cu radical neregulat: o formă de nominativ-acuzativ (prezentă și la vocativ): *măm-* și o formă de genitiv dativ singular și de plural (toate cazurile): *mămîn-*, *tătîn-* cu desinențele *-e* pentru singular și *-i* pentru plural (de obicei acestea erau urmate de un adjectiv posesiv). Astfel au apărut

---

[33] Cf. I. A. Candrea, *op. cit.*, p. CLXXXIII.
[34] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 163; I. A., *op. cit.*, p. CLXXXIII; I. Gheție, BD; Al. Graur, *Tendințele...*, p. 74.
[35] Cf. Gheție, BD, p. 159-160.

formele: N-A: sg.: *mamă-mea* (ta, sa) sau *mumă* (mea, ta, sa), *tată-meu* (tău, său), G-D şi pl.: *mămâne-mea* (ta, sa), *tătâne-meu* (tău, său), *mămâni, tătâni.* Prin analogie cu acestea s-a creat de la *frate* (< lat. *frater*), care nu avea radical neregulat, formele: N-A: *frate*, G-D: *frăţâne-meu* (tău, său), pl.: *frăţâni.* Fenomenul a mers mai departe din **mămîni* şi din *mămă-tá, mâmă-sa*, cu prima silabă neaccentuată s-a creat prin sincopare: **mma*, **mmă*, iar de aici s-au dezvoltat în graiul moldovenesc *îmmă* (cu *î* protetic, care apare în secolul al XVI-lea) şi în graiul muntenesc *mumă*. Acestea au intrat în concurenţă cu termenul bisericesc de origine slavă *maică* (cf. bg. sînt *majka* cf. Tiktin, DRG, cf. Arvinte, I, 70).

Textele din perioada cercetată atestă unele forme moştenite din latina populară şi cele create pe terenul limbii române: *tată-meu* (1627, Iaşi, DRH, XIX, 341), „sufletul *tătîne-său*" (1588, catastif, M-rea Galata, DÎ, 165), „parte de moşie a *tătîni-meu*" (1600-1602, jud. Vâlcea, DI, 165), *tătîniului* (CPB, 442/17), *tătîni-său* (1634, Bucureşti, DRH, B, XXIV, 107); pl.: *tătînii* (CPB, 138/11, 344/15), *tătîniloru* (CPB, 261/8). Forma *mamă* nu este atestată, ea apare mult mai tîrziu. Se întrebuinţau *mumă* în graiul muntean şi *maică* şi *îmnă* în graiurile nordice: N-A sg.: *mumă* (CPB, 9/21, 1595, jud. Argeş, DÎ, 104) - G-D: *mumîniei* (CPB 27/18, 129/7, 151/2-3), *mumei* (1595, jud. Argeş, DÎ, 105); N-A sg.: *frate-miu* (1595-1625, jud. Ilfov, testament, DÎ, 107) - G-D sg.: *frăţîne-miu* (*ibid.* 107), *frăţîne-său* (1633, Ţara Românească, DRH, B, Ţara Românească, XXIV, 11), *frăţîne-său* (înainte de 1634, Galbeni-Moldova, DRH, A, XIX, 58), dar *fratelui* dumisale (1628, Iaşi, DRH, A, XIX, 416), *frăţine-meu* (1628, Moldova, DRH, A, XIX, 422), dar „*fratelui* nostru" (în acelaşi document, *ib.*, p. 422). În afară de forma *tată, tatăl* întîlnim în textele din Moldova forma *tatul* (1627, Moldova, DRH, A, XIX, 306).

1.4. Unele particularităţi privind *morfologia cazurilor* au fost deja discutate mai sus la *gen* şi *număr*. De aceea ne vom limita la prezentarea mijloacelor de exprimare a unor valori cazuale neluate în discuţie pînă acum: articol, prepoziţii, adjective pronominale.

Întrucît articolul joacă un rol important în clasificarea substantivelor pe declinări şi întrucît există formele cazuale articulate obligatoriu (la gen.-dat., articolul este uneori indispensabil pentru exprimarea cazului), vom discuta sistemul de declinare cu articol hotărît sau nehotărît la acest capitol consacrat substantivului şi nu la capitolul consacrat articolului.

1.4.1. În perioada 1521-1640 textele reflectă procesul de unificare a paradigmelor substantivelor feminine prin modificarea grupului *desinenţă + articol hotărît*, proces determinat fie de factori fonetici, fie de factori morfologici[36]. Astfel, postpunerea articolului hotărît accentuează tendinţa

[36] Cf. Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 206.

de dispariţie a desinenţei, pe de o parte, şi de modificare a articolului în contact cu desinenţa, pe de alta. Această tendinţă duce la transformarea acestui grup într-un singur element afixal de gen.-dat., articolul, care îndeplineşte rolul de morfem al cazului oblic[37]. Ea se integrează în tendinţa mai generală de simplificare şi de reducere a flexiunii nominale şi în cea de întărire a articolului ca afix flexionar.

De exemplu, la substantivele feminine cu *-ă* la sg. şi *-e* la pl. se face simţită pe la începutul secolului al XVII-lea tendinţa de limitare la gen.-dat. sg. a terminaţiei *-eei*, foarte frecventă în toate variantele literare în secolul al XVI-lea[38] şi în graiurile populare, şi de folosire, în locul ei a terminaţiilor *-ei*, *-iei* şi *-ii*: *semenţei* (MI, III, 191v/16), *vieţei* (CTd., 68v/5-6), *slavei* (CTd., 83v/9), *bisericii* (Eustratie, Prav. 27/6), *inimiei* (Varlaam, L, 101r/9; Moxa, C, 392, 403), *ţăriei* (Moxa, C, 392), *besericiei* (Moxa, C, 350, 356) etc. Formele în *-eei* nu ies încă din uzul variantelor literare: *pizmeei* (Moxa C, 371), *fecioareei* (Moxa C, 575), *Moldoveei* (Moxa, C, 406) etc.

La substantivele feminine cu *-ă* la sg. şi *-i* la pl. şi la cele cu sg. în *-e* şi pl. în *-i*, se constată tendinţa similară de slăbire a desineţei în contact cu articolul. Terminaţia *-iei* (formată din desinenţa *-i* şi articolul *-ei*) era de o frecvenţă deosebită în toate textele din secolul al XVI-lea[39], dar ea este treptat înlocuită începînd cu primele decenii ale secolului al XVII-lea cu *-ei* şi apoi cu *-ii*: *lumiei* (CS1, III, 11v/2-3; IV, 16v/7, 32v/1, Moxa C, 345, 346, 348; CTd., 24r/15), dar *lumii* (CTd., 48r/15), *morţiei* (CTd., 10v/8-9; CS1, V, 40r/1), dar *morţii* (CTd., 13v/3), *morţei* (CTd., 74r/10), *creştinătăţiei* (CS1, XII, 98v/10), dar *creştinătăţii* (Eustratie, Prav. 1).

1.4.2. Substantivele feminine terminate în *-că*, *-gă* precum şi cele masculine de tipul *Duca*, *Foca* se abat de la regula după care desinenţa de plural trebuie să fie identică cu cea de gen.-dat. sg. prin ataşarea directă a articolului de gen.-dat. la forma de nom-ac. sg. *vlădicăei* (CT, 61r/3), *Lucăei* (PS, 333/14, 334/13; CP1, 310r/7, 311r/5), *Ducăei* (Moxa, C, 399, 400), *Focăei* (Moxa C, 374, 392), *Focăi* (Moxa C, 302), *maicăi* (CN, 64v). În documentele particulare întîlnim aceeaşi situaţie „*Ancăi, Stancăi*" (1600-1602, jud. Vâlcea, DÎ, 150), *Anuşcăi* (1577, Brăhăneşti, jud. Galaţi, DÎ, 154), „fata *Petricăi*" (1634, Cernăuţi, DRH, A, XXIX, 56), „feciorul *Maricăi*" (1634, Iaşi, DRH, A, XXII, 235), „a *Ducăi*" (1634, Ţara Românească, DRH, B, XXIV, 504), „ale *Maricăi*" (1634, Bucureşti, DRH, B, XXIX, 455).

Trecerea lui *-ăi* la *-ii*, *-i*, care duce la încadrarea acestor substantive în categoria mai largă a substantivelor cu o formă la nom.-ac. şi altă formă la gen.-dat., este atestată în forma *Luchiei* (PS, 334/35), *besereciei* (Moxa C,

[37] *Ibid.*, p. 206-207.
[38] Pentru atestări, vezi Densusianu, HLR, II, p. 149-150.
[39] *Ibid.*, p. 149-150.

350, 356), *bisericii* (Eustratie, Prav., 27/6) etc.[40].

Cu toate acestea, formele vechi de tipul *Ducăi, Focăi, Margăi, Vioricăi, vlădicăi* s-au menţinut în normele limbii literare pînă tîrziu[41], iar în graiuri în special în cele de tip moldovenesc.

1.4.3. De o deosebită frecvenţă în textele literare din perioada cercetată sînt construcţiile cu prepoziţia *a* echivalente cu genitivul sau cu dativul: „Se giudece *a* seracu" (PS, 16/3), „să judece *a* sărac" (CP, 151ᵛ/9), „să o dăm *a* oameni netăiaţi împregiur" (PS, 117/7), „fac năpăşti *a* fămei şi *a* féte" (1628, Iaşi, DRH, XIX, 390, 392, 394) etc.[42].

Încă din secolul al XVI-lea se observă tendinţa de limitare a întrebuinţării acestor construcţii, tendinţă explicabilă prin procesul abstractizare la care a fost supusă prepoziţia *a* devenită şi morfen al infinitivului[43]. Cu toate acestea, unele texte din secolul al XVII-lea folosesc destul de des aceste construcţii: „inima *a* buni creştini" (Moxa C, 381), „*a* mulţi făcea cazne" (Moxa C, 357), „dedease *a* nişte ticăiţi" (Moxa, C, 393), „fac năpăşti *a* fămei şi *a* féte" (1628, Iaşi, DRH, A, XIX, 390, 392, 394, 399, patru ocurenţe în trei documente diferite).

Construcţiile prepoziţionale cu *la*, echivalente cu dativul, curente azi în limba populară („dau mîncare *la* păsări"), cu mari posibilităţi de penetraţie în normele limbii literare, sînt rare în perioada cercetată: „se va ispovidi... *la* duhovnicul său" (Prav. 1581, 209ʳ/14-16); „zise şarpele *la muiere*" (PO, 20/17), rupse feciorii *la Lia, la Rahila* şi *la* doao slujnice (PO, Bitia, 33/1) în schimb, deosebit de frecventă mai ales în textele nordice[44] este construcţia *de + acuzativul* cu valoare de genitiv: „ca lut de cale" (= ut lutum platearum; PS, 29/9), „ca verdzele *de* zlac" (PS, 66, 15), dar „ca verzele *zlacului*" (PH, 30ᵛ/19). În textele corsiene construcţia este rară: „pînă în vreamea *de* slujbă" (CL, 1ʳ/10-11), „în veacii *de* veac" (CL, 8ᵛ/2, 9ʳ/4-5, 113ʳ/l), dar „veacii *veacului*" (CL, 3ᵛ/9, 15ʳ/11-12). Ultima construcţie, cu genitivul, îşi face loc din ce în mai mult în textele din primele decenii ele secolului al XVII-lea, construcţia cu *de* căzînd în desuetudine pe măsură ce ne apropiem de timpurile moderne[45].

1.4.4. Acuzativul cu funcţia de complement direct exprimat prin nume de persoane sau nume personificate însoţit de *pre* este slab reprezentet în textele literare, în special în cele traduse din slavonă, căci în astfel de texte

---

[40] *Ibid.*, p. 146.

[41] Pentru răspîndirea formelor în *-căi, -găi* vezi C. Frâncu, în LR, XXIII, 1974, nr. 4, p. 413-417.

[42] Pentru alte atestări, vezi Densusianu, HLR, II, p. 144.

[43] Cf. Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 256.

[44] Cf. I. A. Candrea, *op. cit.*, p. CC.

[45] Cf. Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 256.

construcţiile fără prepoziţie sînt determinate de originalul slavon[46]; „prinseră *Pavelu*" (CV, 17^r/11-12), „prinseră *Pavel*" CPr., 104/16), „nice a lua *maşteha*" (Prav. 1581, 272^r/2) etc. În unele texte traduse din slavonă (CV, PV, PH) *pre* nu apare înaintea acuzativului-obiect direct. În schimb, în tipăriturile coresiene, deşi construcţiile fără *pre* sînt majoritare, construcţiile prepoziţionale se întîlnesc relativ des: „va vedea *pre* popa" (CL, 37^r/19-57^v/1), „au învăţat *pre* apostoli" (Ccat., 8^r/12-14), „va lega *pre* popa" (CPrav., 4^r/18), etc. În CC^2 *pre* cu acuzativul este întrebuinţat de regulă în tîlcul evangheliilor, pe cînd în textul evangheliilor, care imită originalul slavon, el apare mult mai rar[47]. În PS *pre* apare numai o dată cu acuzativul-obiect direct: „pomeneaşte doamne, *pre David* şi toată blîndzia lui" (PS, 277/12), dar „Pomeneşte, Doamne, *David* şi toate blîndeaţele lui" (PH, 113/25). În Prav. 1581, text reprezentînd varianta literară moldovenească, construcţiile prepoziţionale sînt mai numeroase decît cele fără prepoziţie: „Pre, Dumnedzău chemăm" (Prav. 1581, 191^r/5), „Va lua unchiul şi nepotul *pre mătuşea* şi *pre nepoata*" (Prav. 1581, 232^v/18-233^r/1), dar „*Muiarea* a unchiului ei o lua" (Prav., 1581, 274^v/6-7).

În textele traduse din maghiară şi în cele netraduse (originale) construcţia cu *pre* este de uz general în secolul al XVI-lea: „au căutat Domnul pre feciorii lui Israil" (PO, 192/5), „cunoscînd *pre domnul* (FT, 4^r/14), „fericîn(d) *pre Dumnezeu*" (FT, 5^r/21), „lăudaţi *pre* Dumneze" (CM, 251^r/14). În documentele particulare prezenţa lui *pre* era generală încă din secolul al XVI-lea (mai ales în faţa numelor proprii şi a pronumelor personale): „Eu am avut nepot *pre* Nen şi *pre* Lăudat" (1563-1564, jud. Gorj DÎ, 96), „însămi *pre* mene mărturisesc cu acest zapis" (1586, Iaşi, DÎ, 158, 159). Rar apar şi construcţii fără *pre*: „am cumpărat aceşti rumâni" (1600, Bălgrad, DÎ, 144).

În textele din primele patru decenii ale secolului al XVII-lea reprezentînd toate variantele literare *pre* înaintea complementului direct devine aproape general, iar construcţia neprepoziţională este din ce în ce, mai rară: „întreabă *pre* părintele tău" (Eustratie, Prav., 1/10), „să iubească *pre* Dumnedzeu" (MI, 1, 182^v/9-11), „să cunoască *pre dumnedzeu*" (CTd. 104^v/10-11), „vedea *pre Roman*" (Moxa, C, 396), dar „şi *Dumnedzeu* află" (= pe D-zeu, MI, II, 188^v/16-17), „blagosloviţi *dumnedzău*" (CTd. 47^v/10-11) etc.

---

[46] Cf. N. Drăganu, *Morfemele româneşti ale complementului în acuzativ şi vechimea lor*, Bucureşti, 1934, p. 35, 51; Densusianu, HLR, II, 377, Rosetti, ILR, VI, 273; S. Puşcariu, *Despre pre la acuzativ* în DR, II, 565-581; L. Onu, *L'origine de l'accusatif roumain avec p(r)e*, în „Recueil d'etudes romanes", Bucureşti, 1959, p. 187-211; Florica Dimitrescu, *Despre **pre** la acuzativ în limba textelor traduse din slavă în secolul al XVI-lea*, în SCL, XI, 1960, nr. 2, p. 219-227.
[47] Cf. Densusianu, HLR, 11, 376.

1.4.5. Vocativul masculin etimologic (sau analogic) în *-e*, este general în toate variantele literare: *oame* (< lat. *homine*): (CV, 60^{v}/14; CT, 123^{v}/21, CC^{2}, 449, 450, PH, 44^{r}/2; CN, 63^{v}/29, Moxa C, 357, 360; Ap. 1618, 50/40), *ome* (CPB, 278/20, CS^{1}, V, 38^{r}/16, 39^{r}/7), *drace* (CS^{1}, VI, 61^{1}/10), *Doamne !* (lat. < *domine*, PO, Bitia, 15/2), *Avrame !* (*ibid.*, 22/11), *Iacobe* (*ibid.*, 46/2), *Petre* (CPB, 107/18), dar *Petru* (CPB, 119/6), *împărate* (CS^{1}, XI, 90^{r}/10). Acest vocativ s-a extins şi la unele nume proprii feminine (*Marie !*, CPB, 445/10). Vocativul în *-e* s-a extins şi la nume proprii de locuri: *Egipte* (PH^{1}, 115^{v}/7), *Sirdue* (PH^{1}, 123^{v}/26).

Vocativul în *-ule* este o inovaţie apărută în secolulul al XVI-lea sau nu cu mult timp înainte şi el caracaterizează numai unele texte din acest secol: *învăţăţoriule* (CT, 47^{v}/18; o singură atestare), dar *învăţătoare* (CT, 15^{r}/4, 25^{r}/23, etc. de 49 de ori în acest text), *fiiule* (CC^{2}, 271; de două ori; PO, 154/11), *bogatule* (CC^{2}, 448, 449), *legiuitorule* (CC^{2}, 437).

Deşi vocativul în *-(u)le* se întîlneşte în special în textele coresiene şi în cele provenind din zona Banat-Hunedoara, el apare pe la începutul secolului al XVII-lea şi într-un text nordic, în PH, sub forma *dzeule* (PH, 36^{r}/21, 25, 38^{r}/24; 43^{r}/1) şi *doamnele* (PH, 3^{r}/24, 15^{r}/17)[48], în acest text apare şi vocativul cu formă de nominativ *dzeu* (PH^{1}, 61^{r}/2, 70^{v}/5, 94^{v}/25), dar *doamne* (PS, PV, CP, CP^{1}, CP^{2} în pasajele corespunzătoare din PS, V, 4, XXIII, 15). Remarcăm faptul că în afară de PH celelalte texte rotacizante nu înregistrează vocativul în *-(u)le* (CV, PS, PV).

Pe la începutul secolului al XVII-lea acest vocativ îşi extinde sfera semantică afectînd chiar lexeme neanimate: *rugule* (CS^{1}, 60^{r}/1-2), *iadule* (CS^{1}, XI, 94^{v}/7), *pămîntule* (CN, 71^{r}/16) etc.

Vocativul în *-(u)le* concurează pe cel în *-e* în special la substantivele terminate în *-tor(iu)* (*legiuitoriu, mîntuitoriu, cetitoriu*), la adjectivele substantivizate (*bogat*, *iubit*, *păcătos*), la numele proprii terminate în *-u* sau *-l* (*Radu(l)*, *Sandu(l)*). În afară de aceste categorii, marea majoritate a subtantivelor păstrează în toată perioda cercetată vocativul în *-e*.

Vocativul identic cu nominativul de tipul *fiiul* (TS, 25^{r}/18, 78^{v}/2; FT, 3^{v}/16), *fiiu* (Prav. 1581, 209^{v}/14; PO, Bitia, 27/25), dar *fiiule* (*ibid.*, 43/29) caracterizează toate variantele literare din perioada analizată. În schimb, forma *fii*, mai apropiată de etimon (< lat. *filie*) este un arhaism chiar în secolulul al XVI-lea; *fii* (CT, 71^{r}/3, 117^{r}/20, 156^{r}/8; CC^{2}, 52). Ea este înlocuită cu forma *fiiule* (PO, 154/11), rară în secolulul al XVI-lea, dar din ce în ce mai frecventă după aceea, întrucît era mai clară, neputîndu-se confunda cu femininul *fie*. Vocativul plural cu formă de nominativ, care, fireşte, avea o intonaţie specifică, este destul de frecvent: *bărbaţi* (CV, 6^{r}/13, 23^{r}/2, 24^{r}/9, 36^{r}/11, 44^{v}/12-13, 45^{v}/1, 50^{v}/13-14; CPB, 19/6, 21/12-13, 24/7-8, 56/7, în total 23ocurenţe), art. *bărbăţii* (CPB, 17/2, 30/13), *fraţi* (CS, XV, 115^{v}/1,

---

[48] Cf. I. Gheţie, *Vocativul doamnele*, în LR, XV, 1966, nr. 3, p. 315-316, *idem* în *Cele mai vechi texte româneşti*, p. 156.

CPB, 24/8, 32/11, 64/6, 137/21; în total 21 de ocurenţe), art. *Fraţii* ()CPB, 59/19, 268/6-7, 271/10, 272/3; în total 14 ocurenţe, *îngerii* (CS^1, IV, 35^r/1), *oamenii* (CS^1, IV, 35^v/10).

Remarcăm, e asemenea, extinderea desinenţei *-o* de la vocativul femininelor la cel al masculinelor de declinarea I în unele, texte: *Agripo* (CV, 36^r/9, 37^r/8), dar *Agripe* (CPr. 124/12, 257/17), *Thomo* (CC^2, 142), „o fericate *Aracleo* împărate" (CN, 4^r/5), „*Bane Mihalcio* şi tu, *vistiar* Stoico, dau-vă ştire" (1600, Transilvania, DÎ, 126). Este o inovaţie pe care o întîlnim des şi după 1640, deşi azi, prin valoarea ei peiorativă, este evitată în limbajul îngrijit. În unele texte, chiar la masculinele terminate în *-a* apare vocativul în *-e*: *Zaharie* (CC^2, 190, CTd. 11^v/11) prin tendinţa de încadrare a substantivelor de declinarea I la declinarea a II-a, după sensul gramatical.

Vocativul feminin în *-o*, cel identic cu nominativul şi cel pentru plural în *lor* nu oferă particularităţi faţă de perioada actuală. Ele se întîlnesc în tot felul de texte: *o,* Doamnă ! (VL, 131^r). Substantivul *Satan(ă)* are la vocativ formele *Satană* (CT, Matei 7), *Satane* (CT, Matei 7) şi *Satano* (CC^2, 74; Densusianu, ILR, II, 94). Neavînd încă genul precizat, probabil formele *satană* şi *satano* proveneau de la forma *satană*, iar *satane* de la *satan*. Vocativul plural în *-lor* este prezent în textele din diferite regiuni alături de cel cu forma de nominativ: o, *iubiţilor* (VL, 107^r) dar *fraţii* (VL, 116^v), *fraţilor* (VL, 8^r; CS^1, III, 11^r/5; V, 37^r/7), *oamenilor* (CS^1, II, 10^v/1-2), *păcătoşiloru* (CPB, 287/4-5; CS^1, IV, 29^v/1), *păgubitoriloru* (CS^1, I b, 5^v/10-11) etc.

1.5. În concluzie, în perioada 1521-1640 în morfologia substantivului limbii române literare şi în graiuri au intervenit o serie de schimbări care privesc, în primul rînd, *distribuţia* unor desinenţe de număr cu consecinţe asupra trecerilor de la o declinare la alta, de la o clasă de flexiune la alta, a articolului şi în distribuţia desinenţelor de vocativ (prin apariţia şi difuziunea lexicală a lui *-ule*). Apoi tendinţa de regularizare a paradigmelor duce în unele variante literare la o mai mare simetrie în flexiune. Însă schimbările atestate în textele literare şi neliterare nu sînt fundamentale, cele mai multe dintre ele limitîndu-se la puncte periferice ale sistemului (ca de pildă, schimbările în distribuţia desinenţelor de vocativ *-e* şi *-ule*). Cu toate acestea, chiar dacă unele inovaţii sînt minore din punctul de vedere al *sistemului*, ele sînt deosebit de importante pentru *norma literară*, pentru normele regionale şi pentru evoluţia ulterioară a lor.

2. ARTICOLUL

2.0. Întrucît unele chestiuni privind articolul au fost discutate la flexiunea de caz a substantivului (**1.4.2.**; **1.4.4.3.**) ne vom limita la prezentarea unor fapte neanalizate încă.

Absent din latina clasică şi contestat ca parte de vorbire distinctă de unele gramatici (care îl plasează în categoria mai largă a *determinării*), articolul hotărît din limba română veche prezintă o serie de trăsături caracteristice, care nu se întîlnesc în alte limbi romanice şi, unele dintre ele, nici în limba română modernă.

Apărut în latina populară sau în faza romanică primitivă dintr-un demonstrativ latin (*ille, illa*), *articolul hotărît* din română are drept caracteristică esenţială *encliza*, adică postpunerea lui faţă de substantiv (lat. *lupus ille (> illus), bonus* > protoroman. **lupulu bunu* > rom. veche şi modernă *lupul* bun; lat. *capra illa* > *bona* > *capra bună* etc.) în comparaţie cu *procliza*, caracteristică limbilor romanice apusene (fr. *le loup*, it. *il lupo*, sp. *el lobo*; fr. *la chêvre*, it. *la capra*, sp. *la cabra*). În româna actuală, articolul hotărît este şi *proclitic*, dar numai la genitiv şi dativul unor nume proprii sau nume de rudenii (*lui Ion, lui Vodă, lui tata, lui mama*), situaţie pe care o găsim şi în limba română veche. Dar în limba veche întîlnim şi un articol feminin proclitic la aceste cazuri (*ei Maria* pentru *Mariei*) precum şi un articol postpus la masculine (*Radului* pentru *Radul*).

Iată cum se prezintă în textele vechi din perioada cercetată situaţia articolului:

În textele reprezentînd zonele în care *-u* final nu amuţise, articolul hotărît este *-lu*. El este notat atît de unele texte literare (ca de pildă CV)б cît şi neliterare: *capulu* (1592, Vrancea, DÎ, 176), *drumulu* la D(e)alu (id.).

În textele reprezentînd zonele în care *-u* final amuţise (după Rosetti, ILR, din secolul al XIII-lea, după Densusianu, HLR, II din secolul al XVI-lea) articolul hotărît este *l* la nominativ-acuzativ pentru substantivele de declinarea a II-a: *lucrul* (1521, Câmpulung, DÎ, 95, CS[1], IV, 31^r/13), *împăratul* (id.), *domnul* (1599, Târgovişte, DÎ, 111), *galbenul* (1600, Bălgrad, DÎ, 144), *nepotul* (1587, Iaşi, DÎ, 160), *Neacşul* (1521, Câmpulung, DÎ, 95), iar la genitiv-dativ *lui*: *domnului* (CPB, 338/20).

În textele literare şi neliterare în care *-u* final latin sau analogic nu amuţise, articolul hotărît masculin era la nominativ-acuzativ *lu*, iar la genitiv-dativ *lui*: *îngerulu* (CV, 24^v/11-12), dar *îngerul* (CV, 45^r/9), *dracului* (CV, 64^v/11-12). Multe texte prezintă folosirea în variaţie liberă a formelor în *l* şi chiar în zonele în care *-u* final amuţise, fapt explicabil prin tradiţia grafică la care se supuneau. La plural masculin era *-i*, la nominativ-acuzativ *lor* sau *loru* la genitiv-dativ: *dracii* (CV, 60^v/13), *dracilor* (CPB, 447/18), *draciloru* (CPB, 186/8).

La substantivele (masculine şi neutre) de declinarea a III-a, articolul hotărît este, ca şi în limba actuală, *-le* (< lat. *ille*: *nomen ille* > *numele*): *părintele* (1600, Transilvania, DÎ, 130, 132), *numele* (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 135; CPB, 10/6, 37/18, 43/19).

Substantivele feminine de declinarea I şi unele masculine primesc articolul *a* (< lat. *illa*), *voia* (1521, Câmpulung, DÎ, 95), *partea* (CPB, 234/7-8; 1587, Iaşi, DÎ, 160), *vlădica* (1594, Bozen, DÎ, 189), *popa* (CPB, 453/18; 1576, Gorj, DÎ, 99). La genitiv-dativul singular la substantivele comune masculine şi neutre, dar şi la multe nume proprii, articolul hotărît era enclitic: „am furat un cal al *Băloslului*" (1563-1564, Gorj, DÎ, 96), *Iancului* (1579-1580, Oltenia, DÎ, 99), *Sărbului* (1599, Mehedinţi, DÎ, 125). În textele literare la numele proprii de persoane procliza este însă generală: *lui* Isau (PO, Bitia, 25.26), *lui* Cus (*ib*. 10.7), *lu* Hun (PO, Ishod, 31.2) etc.

Însă încă din secolul al XVI-lea şi în documentele particulare articolul antepus era mai răspîndit: zilele *lu* Alexandru-vodă (1573, Bistriţa-Vîlcea, DÎ, 97), feciorul *lu* Pătru (1600, Bălgrad, DÎ, 138), feciorul *lui* Văsiu (1591, Siret, DĂ, 172). De multe ori în aceeaşi sintagmă întîlnim atît procliza cît şi encliza articolului: *lui* Dumitraşco Mihu*lui* (1591, Siret, DÎ, 172).

La genitiv-dativul numelor proprii feminine apare şi articolul proclitic: *ei* (cu variantele *îi, ăi, ii*): „*lui* Tămaş şi fetei *ii* Mărie" (1593, Maramureş, DÎ, 205), „feciorul *îi* Măciucoaie" (1640, Iaşi, DII, I, 370), Vasilie *ăi* Îmbălvai (1636, Iaşi, DII, I, 342), fata *ii* Bejenească (1640, Iaşi, DII, I, 404; două atestări în acelaşi document), ginere *ăi* Drumoaie (*ibid.*,), dar şi ginerele Drumoai*ei* (*ibid.*, 407), valea *i* Cozmoaie (1649, DII, I, 424) etc.

În textele literare acest articol antepus este rar atestat, encliza fiind generală: „spuseră iară *ii* Tamar" (PO, 132/5), „muierii tale, *ii* Sara" (*ibid.*, 18/10), dar *Tamareei* (PO, 131/21), *Sarăei* (PO, 44/14, 52/14, 18, 57/19, 66/9, 82/5-6, 83/7).

2.1. *Articolul nehotărît* este, la singular, *un(u)* la masculine şi neutre şi *o* la feminine iar la genitiv-dativ masculin *unui*, feminin *unei* şi *unii*, ca în limba actuală: *un* om (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „într-*un* loc" (CPB, 452/1), *o* ţigancă (jud. Olt, 1591-1600, DÎ, 101). La genitiv-dativ masculin singular forma este *unui* („*unui* fecior, PO, 71/19"), iar la feminin *unei* (*unii*): „veşmintele *unii* vergure" (PO, 253/2)

La plural există o formă mai apropiată de etimon: *neşte* (< lat. *nescio quid*): *neşte* meşteri (1521, Câmpulung, DÎ, 95), *neşte* striini (PO, 105/20) şi alta care s-a impus în normele limbii literare *nişte* (*nişte* ţigani, 1593, Suceava, DÎ, 185), „*nişte* ascunse" (PO, 199/8). Acest articol se foloseşte nu numai pentru nominativ şi acuzativ, ci cu prepoziţii şi pentru genitiv-dativ „ziseră... a *neşte* bărbaţi" (CPr, 39).

2.2. *Articolul demonstrativ adjectival*, apărut mai tîrziu în limba română, are formele *cel* şi *cela* la masculin şi *cea* şi *ceêa* la feminin: locul *cela* strimtul (1521, Câmpulung, DÎ, 95), teiul *cel* mare (1576, Gorj, DÎ, 98), Dan *cel* mic (*ibid.*, 99), datoria *cea* veche (1595-1596, DÎ, 105), „şi la *ceea* mare" (CPB, 84/3). Genitiv-dativul feminin singular este *cei* nu *celei* (lat. **ecce + illaei > acel'ei > aceii > ceii > cei*): „zise cea mai mare *ceii* mai mici" (PO, 63/16, 27), „*ceii* mari era numele Liia, *ceii* mai mici era numele Rahial" (PO, 97/27, 28). La masculin singular formele sînt *celui* şi *celuia* (CPB, 18/21). La plural masculin pentru nominativ-acuzativ formele sînt *cei* şi *ceia*: „priatenului nostru *celui* iubit" (1592, M-rea Moldoviţa, DÎ, 173), „*cei* mai de demult" (*ib.*, 173), *celuia* (CPB, 18/21, PO, 111/26), *ceia* (CPB, 272/4). La feminin plural formele erau *ce(a)le* şi *ce(a)lea* pentru nominativ acuzativ şi *celor, celora* pentru genitiv dativul ambelor genuri: „poftele turcilor *ceale* ficleane" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 136), *cealea* (CPB, 33/6, 136/7, 385/11), *celea* (CPB, 238/20), „Spuse afară *celor* doi fraţi" (PO, 37/9), *celora* (CPB, 392/21) etc. Uneori formele de genitiv dativ sînt evitate prin forme de acuzativ cu prepoziţii: „Fum ponoslu vecinilor noştri, îngînare şi de batere gioc *a cei* de pregiur noi" (PH[1], 67[v]/2).

O caracteristică a limbii române din această epocă este folosirea articulată a substantivului precedent precum şi a adjectivului care urmează articolului adjectival: „Smeriţi-vă suptu *mînra ceaea marea* a lu Dumnedzeu" (CV, 82[r]/6-8), „Obrazu preemiţi fraţii miei, a *chinului celuia rreului* şi al *rrebdarieei ceiia lungiei* a prorocilor" (CV, 67[v]/6-8), „*bunătatea ceaia deşartă*" (CTd, 193).

2.4. Articolul hotărît *-l(-lu)* nu este notat în unele texte reprezentînd diferite variante literare, ca urmare a nepronunţării lui în unele graiuri populare: „*sufletu* loru" (PS, 228/11), dar „*sufletul* lor" (CP[1], 218[v]/l), „*sufletu* său" (CP[1], 39[r]/16), „*potopu* apeei" (PO, 36/10-11); „*sprejenitoriu* mieu eşti tu şi *amistuitoriulu* mieu" (PH, 77[v]/20-21); „în *răsăritu* soarelui"(MI, I, 175[r]/16-17), „*feciorn* cu muma sa" (CPrav. 9[v]/12-13), „*fiu* şi duhul svent" (FT, 2[v]/8), „*fiiu* lui dumnedzău" (CTd, 56[r]/13), „în *cîmpu* stăpînilor" (Moxa C, 405) etc.[49] Frecvenţa exemplelor de acest fel în texte reprezentînd diferite variante literare ne duce la ipoteza că ele se datoresc nu neatenţiei copiştilor sau deprinderii lor de a scrie o singură dată litere care se repetau la sfîrşitul unui cuvînt şi la începutul cuvîntului următor[50], ci pătrunderii involuntare a vorbirii copistului sau traducătorului în limba scrisă, mai îngrijită şi mai conservatoare, prin natura ei. Documentele particulare atestă frecvent acest fenomen: eu ban*u* Calotă (1599-1600, Sibiu, DÎ, 118), hotar*u* Ardealului (1600, Alba Iulia, DÎ, 152), *domnu* nostru (1595, Câmpulung, DÎ, 195).

[49] Pentru alte atestări, vezi Densusianu, HLR, II, 169.
[50] Părerea aceasta aparţine lui Densusianu, HLR, 11, 169.

2.5. La genitiv-dativul numelor proprii masculine articolul hotărît proclitic apare cînd cu forma *lui*, cînd cu forma *lu* în texte reprezentînd toate variantele literare[51]; *lui Dumnedzeu* (CV, 24ᵛ/13), dar *lu Pavelu* (CV, 4ʳ/4; CPr., 90/16), *lui Dumnedzău* (Prav. 1581, 224ᵛ/2); *lu Domnedzeu* (PO, 1/1, 3), dar *lui Moisi* (PO, 2/2), *lu Hristos* (CS¹, IV, 16ʳ/7), *lui Dumnezeu* (CS¹, XII, 99ʳ/3), *lu Por* (CI, 45ᵛ), *lu Antonin* (Moxa, C, 361), *lui Nerue* (Moxa, C, 360), „Frica *lu* Dumnedzău" (PH¹, 14ᵛ/22), dar „cu mînra *lui* Moiseiu" (*ib.*, 65ʳ, 11). Puţine sînt textele care să nu prezinte întrebuinţarea în variaţie liberă a celor două forme (de pildă, Prav.1581 care notează numai pe *lui* şi nu pe *lu*). Alternarea formelor în texte scrise de aceeaşi persoană duce la ipoteza exprimată mai de mult[52]: şi în perioada cercetată ca şi astăzi pronunţarea individuală oscila între *lui* şi *lu*. A doua formă este, fie o inovaţie apărută prin fonetică sintactică *Lui Ion* > *Lu Ion*, fie o rămăşiţa a unui vechi genitiv format cu *lu* < *illum*[53]. Spre a doua alternativă pledează frecvenţa fenomenului în documentele particulare: gura *lu* Ionu (1592, Vrancea, DÎ, p. 176), feciorul *lu* Vasilie (1587-1588, Moldova, DÎ, 162), *lu* Murgu (1587, Iaşi, DÎ, 160), *lu* Baboc (*ibid.*,), *lu* Ştefan (id.), dar *lui* Nicoară (id. 161), lucrul *lu* Mohamet-beg (1521, Câmpulung, DÎ, 95), au dat împăratul slobozie *lu* Mohamet-beg (id.).

Variaţia liberă între *lu* şi *lui* apare şi în sintagmele care exprimau lunile anului: „luna *lu Ghenuarie*" (CT, epilog, I), „luna *lu* Mai" (*ib.*), dar „în luna *lui Cuptoriu*" (CS¹, XI, 97ᵛ/15), „în luna *lui Brumariu*, 14 dzile" (*ib.*, 97ᵛ/17-18), „luna *lu iunie*" (PO, 1/4). Modalitatea actuală de exprimare a lunii (fără articol) este mult mai rară: luna *noiemvrie* (PO, 1/14).

În documente, dar şi în textele bisericeşti, se folosea pentru aceasta sintagme împrumutate din slavonă. Ele erau formule de încheiere a textului: „Mesita iulie" (PO, 11/26), „Pis *mi(s) a(v)* 25 d" (1576, Bolboşi – jud. Gorj, DÎ, 98), „Pis *mi(s) a(p)* 12 dni" (1591-1600, jud. Olt, DÎ, 101), „V lĕt 7100, *mar(ţ)* 15 dni" (1592, jud. Bacău, DÎ, 172), „*Pis mesiţa ghinar*, văleat 7139" (1631, Ţara Românească, DRH, B, XXII, 317).

2.6. Unele substantive nume de persoane primeau uneori la masculin articolul hotărît enclitic la nominativ-acuzativ şi chiar la genitiv-dativ: *Neacşul* (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „un cal al *Bălosului*" (1563, 1564, jud. Gorj, DÎ, 96), *Iancului* (1579-1580, Oltenia, DÎ, 991), *Radului* (1597-1600, jud. Prahova, DÎ, 109), „dat-am zapisul la mîna *Arbănaşului*, nepotul Berescului din Glodeni" (1595-1596, Glodeni-Dâmboviţa, DÎ, 105). Aceste forme apar alături de cele care s-au impus în normele limbii literare: *lui Tămăş* (1593, Maramureş, DÎ, 205), *lui Drăgan* (1593, Suceava, DÎ, 185), *lui Mihai*

[51] Vezi Densusianu, HLR, II, 170-172.
[52] *Ibid.*, p. 172.
[53] *Ibid.*, p. 172; S. Puşcariu, în ZRF, XLI, 76.

(1600, Transilvania, DÎ, 127).

Numele proprii de locuri cu formă de plural de tipul *Bucureşti, Iaşi, Tătăraşi, Ploieşti* nu apar încă cu articol de singular (*Bucureştiul, Iaşul, Tătăraşul, Ploieştiul*), ci numai cu articol de plural: „Hotarul *Tătăraşilor*" (1596, Piatra, Moldova, DÎ, 1593), „ţinutul *Iaşilor*" (1634, Iaşi, DRH, A, XXII, 19), ocolul *Botoşanilor* (1634, Suceava, DRH, A, XXII, 169), satul *Turcineştii* (1633, Bucureşti, DRH, B, XXIV, 130), satul *Cîndenii* (1634, Bucureşti, DRH, B, XXIV, 349) etc.

2.7. *Articolul genitival* are în majoritatea textelor literare forme variabile după gen şi număr ca şi în limba literară actuală (*al, a, ai, ale*). Forma invariabilă, mai rară, se întîlneşte în special în textele reprezentînd Transilvania de nord-est, Banat-Hunedoara şi Moldova[54]. Rareori ea apare şi în tipăriturile coresiene[55]: „a *Ieremiei* proroc" (CC^2, 545), „părăsitorii fămeilor şi *a* părinţilor" (CC^1, 176^v/10), „*a* lui Dumnezeu sînt fii" (CT, 64^r/25), „mişel *a* lui Hristos" (CPrav., 10^r/8) etc. Avem de a face cu o influenţă nordică, prin folosirea de către Coresi a unor texte provenind din regiunile de nord, iar în unele cazuri (ca de pildă, în ultimele exemple, cu o omitere accidentală a lui *-l*, datorită iniţialei cuvîntului următor[56]. În documentele particulare reprezentînd graiurile nordice, forma invariabilă *a* este generală: *a* (= *ai*, 1595, Suceava, DÎ, 196; 1596, Piatra, DÎ, 198, 1593, Sălişte, jud. Maramureş, BÎ, 204)etc.

Trebuie menţionat că şi în textele reprezentînd variantele literare nordice articolul în discuţie este variabil cînd însoţeşte un pronume posesiv sau un numeral, dar invariabil cînd precedă un substantiv în genitiv: *al treilea* pod (CV, 8^v/7), *al mieu* (CC, 18^v/14), *al mieu* (1590-1591, Moldova, DÎ, 167) *ai săişi* (CV, 13^v/2), *al doilea* rînd (Ap. 1618, 49/20), *al şeaptelea* (Ap. 1618, 49/41), *ai săi* (Ap. 1618, 50/1), dar „Iacov, *a lu Dumnedzeu* şi *a domnului* şerb" (CV, 55^r/7-8), „valuri cumplite *a mării*" (Ap. 1618, 49/39), „suflete *a lui Dumnedze*" (AP. 1618, 45/27), „Eu, Ioanu *a* lui Tudosu" (1592, Vrancea, DÎ, 176), Eu, Ionu *a* Fati mic (*id.*) etc.

Aceste fapte pledează pentru ipoteza că într-o epocă mai veche articolul posesiv-genitival era peste tot variabil[57] şi că forma invariabilă reprezintă o inovaţie care afectează mai întîi numai contextele cu substantiv, nu şi pe cele cu numeral sau pronume posesiv. Forma de genitiv-dativ singular masculin a articolului variabil era *alui* (CPB, 143/20), iar la plural *alor(u)* (CPB, 311/5, 312/12): *alor noştri* (1592, M-rea Moldoviţa, DÎ, 173). Forma *alei* nu este atestată.

---

[54] Cf. Gheţie-Mareş, *op. cit.*, 232-234; Gheţie, BD, p. 161-162.
[55] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 169.
[56] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 169.
[57] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 169.

2.8. *Omisiunea articolului hotărît* este întîlnită în cîteva cazuri care merită a fi semnalate privind normele limbii vechi şi moderne.

Mai întîi, în combinaţie cu adjectivele posesive postpuse substantivele ce denumesc grade de rudenie nu se articulează: „*ginere-miu*" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „*frate-miu*" (1595-1625, jud. Ilfov, DÎ, 107), „*frăţîne-miu*" (*ib.*, 107), „*frăţîne-său*" (1600, Moldova, DÎ, 142), „*tată-tău* şi *mumă-ta*" (CS^1, XII, 99^v/9-10), „*tătîne-său*" (*ib.*, XI, 90^v/16-17), „cu *surori-me*" (*ib.*, VI, 61^r/6), „*mîni-sa*" (*ib.*, 61^v/2), „*a tătîne-miu*" (1631, Ţara Românească, DRH, B, XXIII, 399).

Considerată o trăsătură a „genului personal" în limba română, această întrebuinţare prezintă o concordanţă frapantă cu cea din dialectele italiene de sud şi din limba sardă (cf. napolitan *frate duo*, calabrez. *soruta, frate mo*, în comparaţie cu it. central şi de nord *tuo fratello*, fr. *ton frère*, sp. *tu hermano*, port. *teu irma*, cu adjectivul posesiv antepus: vezi C. Frâncu, *Geneza*, p. 59).

De asemenea, articolul lipseşte cînd substantivul este precedat de adjectivul nehotărît *tot*: „în *toate* dzile" (CS^1, III, 11^r/7, 14^v/7, 11, V, 38^v/1; PH^1, 32^r/7), „mainte de *toate veacure*" (CS^1, XII, 102^v/2-3).

Aceste construcţii apar alături de cele care s-au impus în limba literară, adică cele cu substantivul articulat „*den toate oraşele*" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „*pre toate rudele*" (1579-1580, Oltenia, DÎ; 99), „de *toate fărădelegile*" (PH^1, 33^r/21), „prin *toate satele*" (CS^1, XI, 90^v/14-15), *toate bucatele* (1582, jud. Dâmboviţa sau jud. Prahova, DÎ, 101), „în *toate* lunile" (1599, Târgovişte, DÎ, 111).

3. ADJECTIVUL

Adjectivul, care din punct de vedere flexionar are numeroase analogii cu substantivul, nu oferă prea multe particularităţi specifice în perioada 1521-1640 faţă de perioada preliterară şi de cea de după 1640. Schimbările pe care le vom menţiona mai jos se petrec în puncte slabe, de obicei periferice, care privesc un număr mic de adjective:

3.1. Calificativele *mare* şi *tare* au în unele texte literare reprezentînd diferite variante literare dar şi în unele documente forme invariabile, identice la sg. şi pl.: „*mare* giudecăţi" (PO, 198/18), „*mare* învincături" (PO, 174/4), „să nu seţi mai *mare* decît el" (CPr. 441/19), „44 de vaci *mare*" (1588, m-rea Galata, DÎ, 165), boi *mare* (*ibid.*), iape *mare* sterpe (*ibid.*) „*tare* să fiţi" (CPr., 421/12-13), *tare* şi putearnici (1587, Iaşi, DÎ, 160), „*tarele* mîni" (CC^2, 558), „*netare* semu noi" (CS^1, XV, 120^v/10) etc.

Ele sînt rare în raport cu formele variabile, mai clare şi mai regulate: „glasure *mari*" (CT, 53^v/2), „împăraţi *mari*" (CP^1, 261^r/18; CN, 64^r; PS, 284/12), „împăraţi *tari*" (CP^1, 258$^{v\ bis}$/18; PS, 284/13); „ceia ce sînt *tari*"

(CV, 33r/10; CPB, 333/12-13), „mînule braţelor lui vor fi *tari*" (PO, 175/12), „lucrure *mari*" (CN, 18v/l), fraţi *mai mari* (1599-1600, Craiova, DÎ, 118), mai *mari* fraţi (*ibid.*, 117); *mari* (CPB, 61/17, 442/18; CS[1], V, 52r/12, IV, 22v/2), *marii* (CPB, 238/21, 203/18, CS[1], I b, 4r/2).

Pe la 1630-1640 forma *mari* intră în normele limbii scrise din toate provinciile româneşti, deşi forma invariabilă *mare* se mai menţine cu frecvenţă redusă pînă tîrziu.

3.2. Adjectivele cu tema în *c-*, *g-* mai prezintă uneori la feminin plural forme în *-e*: „groape *adînce*" (CN, 8v); „hainele *lunge*" (CN, 30v) etc.

Mult mai frecvente în toate textele literare sînt formele cu *-i*, impuse în normele limbii literare de mai tîrziu: „*largile* uşi" (CT, 12v/19), „cărări *largi*" (1600, Transilvania, DÎ, XXVI, 250r/5), „dobitoace *mici*" (PO, 86/21, 165/12).

3.3. Normele lingvistice din perioada 1521-1640 din toate regiunile prevedeau păstrarea lui *-l-* la pluralul masculin al adjectivelor *gol* şi *sătul*: *goli* fi-voru (CV, 60r/11), „ei sînt *goli*" (PO, 19/8), „mulţi era *goli*" (CC[2], 405), „oameni *goli*" (CN, 5r, 10r, 5v), „*goli* fiind" (CPr., 148/20); „*goli* şi negri" (CS[1], 55r/2), *sătuli* (1599, Târgovişte, DÎ, 112).

Formele *goi* şi *sătui*, impuse în limba literară modernă, nu-s încă atestate[58].

3.4. Adejectivul *roşu* prezenta două variante ale radicalului: una mai frecventă: *roşi-* (cu următoarele forme *roşiu*, *roşie*, *roşii*): „veşmînt *roşiu*" (CT, 63v/5), „vin *roşiu*" (CN, 12v), „pămînt *roşiu*" (Moxa C, 346/34), covor *roşiu* (1588, M-rea Galata, DÎ, 163), Marea *Roşie* (Moxa C, 349/25), *roşie* (PO, 84/24, 134/3, 8), „4 poale de adamască *roşii*" (*ibid.*, 164), şi alta extrem de rară; *roş-*: *roşul,* (TS, 57v/1), postav *roş* mohorît (1594, Bozen, DÎ, 193), racut *roş* (*ibid.*,); forma *roşe* < lat. *rosea* nu este atestată în textele literare, ci numai în documentele particulare: „cadife *roşă*": cu velarizarea lui *-e* (1594, Bozen, DÎ, CI, 2v/12, 16).

3.5. Femininul plural al adjectivului *nou* nu cunoaşte în niciun text forma analogică *noi* (*haine noi*), ci numai forma etimologică *nouo*: *noao* (CP[1], 55r/2, 73r/4, 185v/6, 188v/14, 253v/9; PS, 56/11, 75/15, 199/9, 202/9, 275/4, 207/5; MI, II, 186r/13), *noaole* (CT, 29v/9), „4 covoare scumpe *noauă*" (1588, M-rea Galata, DÎ, 163). În TS apare forma *nove* (TS, 47v/23), cu *u̯* > *v*, fapt care atestă un strat bănăţean al acestui text. Forma *noi* nu apare nici în documentele din perioada cercetată, generală fiind forma *noauă* (1588, M-rea Galata, DÎ, LXXII, 3r/15) etc.

---

[58] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 108.

3.6. În ceea ce priveşte gradele de comparaţie (comparativul şi superlativul) ale adjectivelor (şi adverbelor), acestea se formează analitic:

1. comparativul cu *mai* (< lat. *magis*) + adjectivul sau adverbul la gradul pozitiv sau comparativ: *mai mari* fraţi (1599-1600, Craiova, DÎ, 117);

2. superlativul absolut cu *prea* (< lat. *prae*), *mult* (< lat. *multum*) şi *foarte* (< lat. *fortis*): *prea* oameni mari (PO, Bitia, 17.20), „da ai noştri *prea iubiţi* fraţi" (1599, Târgovişte, DÎ, 113), „la ai noştri *prea iubiţi* şi de la inimă fraţi" (*ibid.*, 111), *prea iubiţi* dragi mai mari fraţi (1599-1600, Craiova, DÎ, 117), „la ai mei cinstiţi şi *prea iubiţi* şi dulci şi dragi părinţi mai mari" (1599-1600, Transilvania, DÎ, 119), *prea mai mare* credinţă (1591, Siret-Suceava, DÎ, 172), *foarte* bine (1593, DÎ, 186), *foarte* drag (1593, DÎ, 186), *foarte* reale (PO, Bitia, 41.19). Construcţiile intensive cu *foarte* fără adjectiv sau adverb sînt frecvente „turcii încă *foarte* nevoiesc" (1599, Târgovişte, DÎ, 112), „Ci *foarte* ne rugăm domnilor-voastre" (*ibid.*, 113), „*foarte-mi* trebuiescu" (1599-1600, Craiova, DÎ, 118), „*foarte* se strîng turci *mulţi*" (1599, Târgovişte, DÎ, 111). Superlativul cu *mult* (< lat. *multum*), apărut în latina populară şi moştenit în afară de română şi de alte limbi romanice (italiană, spaniolă, portugheză, franceza veche), prezent pînă azi şi în dialectul aromân, este de asemenea atestat „ne seţi priiatini *multu*-nedejdiuitori" (1592, M-rea Moldoviţa, DÎ, 174), *multu* eşti înţelept (1600, Transilvania, DÎ, 129).

Dislocarea sintactică a adverbului *foarte* de adjectiv sau de adverb sau folosirea acestuia singur arată că formaţia cu *foarte* nu era complet gramaticalizată, că acest adverb mai păstra sensul său din latină, nefiind total desemnatizat.

Mai rar ideea de superlativ se exprimă şi cu adverbele *tare, destul*, şi cu locuţiunea *fără măsură* „tare sănteţi aşa trişti" (PO, Bitia, 40/7), „pămîntul înaintea lor *destulu*-i mult" (*ibid.*, 34/21), „*fără măsură* multă pîine" (*ib.* 41/49), „*urgie fără de măsură*" (CS[1], V, 44[v]/1), „*dureare fără seamă*" (CS[1], XIV, 112[v]/15).

3.6.1. Superlativul relativ se formează ca şi în limba actuală din comparativul cu *mai* precedat de articolul adjectival *cel, cea, cei, cele*: „şi zise *cea mai mare* ceii mai mici" (PO, 63/16, 27), „Şi *cea mai mare* născu fecior" (PO, 64/10-11), „*Cea mai mică* încă născu fecior" (PO, 64/13). În aceste exemple elipsa substantivului *fata* aduce substantivizarea adjectivului la superlativul relativ.

Valoarea de superlativ se exprima, ca şi astăzi, şi prin mijloace lexicale: *dumnedzeul dumnedzeilor* (CS[1], XI, 91[r]/7-8), *muncile muncilor* (*ib.*, XIV, 112[v]/16-17).

4. PRONUMELE

4.1. ***Pronumele personale*** au, în general, aceeaşi structură ca în limba literară actuală, însă există o serie de particularităţi (arhaisme, inovaţii, generalizări, sau restrîngeri ale întrebuinţării) demne de relevat.

4.1.0. Pronumele de persoana I şi a II-a singular, descendente ale lui lat. *ego* şi *tu*, au la nominativ formele *eu* (şi *ieu*), *tu*, iar la acuzativ, în afară de formele impuse în normele limbii literare (*mine, tine*), forme mai apropiate de etimon *mene* (< lat. *me* + particula cu origine obscură *-ne*, prezentă şi la *sine, cine*), dar şi forme cu *-i-* (*mine, tine*), impuse în normele limbii literare: *mene* CPB, 64/7, 1582, jud. Dâmboviţa sau jud. Prahova, DÎ, 100), dar *mine* (CPB, 161/9, 218/15; în acest text *mene* apare de 4 ori, iar *mine* de 24 de ori), *mine* (jud. Vâlcea, DÎ, 151), *tinre* (PH, 5ᵛ/11, 16ʳ/22, 19ᵛ/7), *tiînre* ((PH, 3ʳ/24, 3ᵛ/2, 5, 19, peste 100 de ocurenţe cu *tinre* şi *tiînre*), *tine* (CPB, 109/6, 25, 384/6, 32 ocurenţe; 1521, Câmpulung, DÎ, 95; şi în CPB, PH şi alte texte rotacizante, în documentele din DÎ, forma *tene* nu apare, ceea ce înseamnă că forma impusă în limba literară modernă era generalizată).

La persoanele I şi a II-a plural formele de nominativ-acuzativ sînt *noi, voi*, iar la dativ formele accentuate erau *noao* (CPB, 59/16, 63/16, 75/16, de 40 de ori în acest text), *noauo* (PH[1], 3ʳ/9, 50ʳ/21, 56ʳ/18, 102ʳ/1; 1592, M-rea Moldoviţa, DÎ, 172), *nao* (CPB, 351/6), *noa* (PH[1], 38ʳ/4, 95ʳ/21), *nuauo* (PH, 39ᵛ/24; 1595-1596, Glodeni, jud. Dâmboviţa, DÎ, 106), *nuao* (CPB, 352/15), *voao* (CPB, 7/9, 17/5, 24/8, de 88 de ori în acest text) etc. Formele cu *-ă* (*nouă, vouă*) nu sînt atestate în nici un text consultat.

Formele neaccentuate erau pentru pers. I sg.: *mi, mi-, -mi-*, rar *îmi* (ca inovaţie), Ac.: *mă, mă-, -mă-, -mă*; *m-, -m-, -m*. Pentru pers. a II-a: *ţi, -ţi-, -ţi, ţ-*, rar *îţi* (ca inovaţie), Ac.: *te, te-,-te-, -te*. La plural pers. I: D: *ne, ne-*, şi *ni-, -ne-* (şi *-ni-*); Ac.: *ne-, -ne, -ne-*. La pers. a II-a pl.: D: *vă, vă-, v-, -vă*; Ac.: *vă, vă-, -vă, v-, -v-*. Aceste forme fie erau *antepuse* verbului, pronumelui neaccentuat sau conjuncţiei morfem, fie *intercalate* în componentele formelor verbale (poziţie mediană), fie *postpuse*: „*te* rog” (PO, 44/18) eu *te*-amu scos (PH, 69ᵛ/11), mînia-*te*-veri pre noi (PH, 72ᵛ/6), „întoarce-*ne*” (PH, 68ᵛ/8), fie ca morfem pentru reflexiv sau pronominal: „*mă* rog” (1599-1600, Transilvania, DÎ, 120).

Pronumele personal de persoana a III-a are ca forme accentuate: pers. a III-a sg.: masculin: N-Ac.: *el* şi *ea*; G-D: *lui*; feminin: N-Ac.: *ea* şi *ia*; G-D: *ei* şi *iei*; pers. a III-a pl.: masculin: N-Ac.: *ei* şi *iei*; G-D: *loru* şi *lor*; feminin: N-Ac.: *ele* şi *eale*; G-D: *loru* şi *lor*. Pronumele personal de persoana a III-a (descendent al lat. *ille, illa, illud* (> lat. pop. *illu, illa*) avea următoarele forme neaccentuante: pers. a III-a sg: masculin şi feminin: *i, i-, -i-, -i* (mai rar, ca inovaţie *îi-*); Ac.: masculin: *l, l-, -l-, -l* (mai rar, ca inovaţie *îl-*), feminin: *o, -o, -o-, -o*; pers. a III-a pl.: masculin: *i, i-, -i-, -i* (mai rar, ca inovaţie *îi-*),

feminin: *le-*, *-le-*, *-le*. Mulțimea formelor este dată de poziția față de verb sau pronume sau conjuncție: *independentă* (pre io (= unde) *i* va fi voia (1521, Câmpulung, DI, 95), *proclitică* (*l*-am făcut (1579, M-rea Bistrița, DI, 97), *mediană* (pusu-*l*-ai (PH, 5r/7), izbăvitu-*l*-ai (PH, 63v/2) sau *postpusă* (să ni-*l* dea, să-*l* scoață (1600, Târgoviște, DI, 112, 113).

În documente, poziția proclitică și mai ales cea postpusă erau mai frecvente decît poziția mediană care apărea în special în textele religioase în intercalări în forme verbale compuse cu auxiliarul postpus, forme care apăreau la început de frază sau de propoziție, căci aceste structuri nu puteau să înceapă cu o formă atonă de pronume sau cu un auxiliar. Din poziția postpusă, după amuțirea lui *-u* final au rezultat formele cu *î* protetic, inovație apărută în secolul al XVI-lea, care se răspîndește în secolul următor: „de *cîndu-i* uricul" (1592, M-rea Moldovița, DÎ, 174) > „de cînd *îi* uricul").

4.1.1. Formele cu *î-* protetic ale pronumelor personale și reflexive sînt înregistrate numai de cîteva texte din secolulul al XVI-1ea și din primele decenii ale secolului al XVII-lea[59]: „*îl* credem" (FT, 2v/7), „morții săi *îi* va înviia" (FT, 1r/4), „*îm* păru" (CP1, 136r/13), „*îm* párea" (CP1, 234r/2), „*îm* iaste unchiu" (Prav. 1581, 227v/1), „*îmi* iaste unchiu-mic" (*ib.*, 227v/7), „*îm* pare" (*ib.*, 240r/4), „*îl* va luoa" (*ib.*, 228r/5), „*îl* chemăm" (Prav. 1581, 230v/11), „*îlu* cinstimu și *îlu* măirimu" (Prav. 1581, 219v/3), „*își* sînt (Prav. 1581, 227r/1, 219r/17), „*îi* zise" (1600-1625, GCR, 64/8), „*îi* spuse" (*ib.*, 67/13, 29).

Această inovație, datorată schimbării de la encliza la procliza formelor atone și amuțirii în unele regiuni a lui *-u* final[60], se generalizează treptat după 1640 în limba literară[61], căci cele mai multe texte din perioada pe care o analizăm nu o notează (de pildă, textele rotacizante, cea mai mare parte a tipăriturilor coresiene, PO, TS, CTd., CN, Moxa C, Varlaam, L. Eustratie, Prav., MI, CB). Ea este specifică mai întîi zonei Banat-Hunedoara și apoi zonelor Muntenia-Transilvania de sud și Moldovei unde apare notată și în documentele particulare de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea[62].

4.1.2. Generalizarea formelor neaccentuate de plural *ni, vi, li* este în plină desfășurare în perioada 1521-1640, formele vechi mai apropiate de etimon *ne, nă,* cu velarizarea lui *e*), *vă, le, lă* (cu velarizarea lui *e*); *ne* se cade etc. aflîndu-se în regres în aproape toate variantele literare după 1600.

---

[59] Cf. C. Frâncu, *Formele verbale și pronominale cu î- protetic în limba română*, în „Dacoromania. Jahrbuch für ostliche Latinität", V, 1979-1980, Freiburg, 1982, p. 81-82; I. Gheție în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982, 309; I. Rizescu, *Contribuții la istoria pronumelui în limba română*, în SCL, XV, 1964, nr. 6, p. 749-753.

[60] Cf. C. Frâncu, *op. cit.*, p. 83-84.

[61] *Ibid.*, p. 82-86.

[62] *Ibid.*, p. 82-86.

Formele *ne* pentru *ni*, *le* pentru *li*, care azi nu sînt literare, sînt singurele cunoscute în CV, PS, PV, PH, CPr., CP[1], FT, CT, TS, CB, CPrav., CCat, CL, GB, MI: „*lă* se cădea" (CV, 31ᵛ/1), „*le* se cade" (CPr., 119/4), „nu *ne* se cade" (CPr., 188/21), „*ne* se pare" (CT, 119ᵛ/15), „nu *vă* se pare" (CT, 148ᵛ/5) etc.

Formele noi apar, alături de celelalte, în tipăriturile coresiene în PO, CS[1], CTd., CN, Prav. 1581, Eustratie, Prav., Varlaam, L. : „*ni* să cuvine!" (Prav. 1581, 238ᵛ/8), „*li*-e voia (PO, 117/24), „*li* e lor nădejdea" (CC[2], 412), „*ni*-i capul nostru" (CS[1], 122/14), „nu *ni se* cade" (CS[1], 124/13), „*ni* să împlu" (Moxa, C, 354/28), „*li* să cade" (Ap. 1618, 50/34), „*li* să cruţă" (Ap. 1618, 49/40), dar „*vă* să cade" (Ap. 1618, 46/15, 26), „*le* să legă limba lor" (CTd., 40ʳ/8)etc.

La apariţia şi răspîndirea formelor de tipul *ni, vi, li* au contribuit atît factori fonetici (prin disimilarea lui *e* cînd în cuvîntul următor exista un *e*: *le se cade > li se cade*)[63], cît şi factori morfologici (analogia cu formele de singular cu *-i* (*mi, ţi, îi*) de la dativ.

În tot cazul, inovaţia este înregistrată începînd cu 1580-1581 în texte reprezentînd toate variantele literare (muntenească, bănăţeană-hunedoreană, nord transilvăneană, moldovenească). În documente ea este atestată cam în acelaşi timp în Ţara Românească, Moldova şi Transilvania: „să *ni*-l dea" (1599, Târgovişte, DÎ, XVIII, 2ʳ/6), „*li*-e milă" (*ib.*, 2ʳ/20), „să *li* să facă" (1597, Suceava, DÎ, CVIII, 6), „să *li* plătească" (1587, Iaşi, DÎ, LXIX, 16), „nu *li* (se) cade" (DÎ, 1600, Bălgrad, 1ʳ/8).

Vocativele *tu* şi *voi* apar în puţine texte: „Bane Mihalcio şi *tu*, vistiiar Stoica, da-vă în ştire" (1600, Transilvania, scrisoarea lui Mihai Viteazul către solii săi la împăratul Austriei, DÎ, 126), *tu !* (PH[1], 4ʳ/15, 8ᵛ/25, 99ʳ/10; CPB, 12/17; 42/1), *voi !* (CPB, 79/7, 350/14, 387/114, 388/8).

4.1.3. Una din cele mai importante trăsături ale morfologiei pronumelui personal în perioada 1521-1640 este concurenţa între *el* < *ille* şi *îns(u)* (< lat. *ipse* > **ipsu*), care are ca rezultat învingerea ultimului de către primul.

Spre deosebire de limba actuală, în care urmaşul lui *ipse* se întrebuinţează numai precedat de prepoziţiile *dintru, întru* (*dintr-însul, într-însul*), în limba celor mai vechi texte româneşti el putea să apară şi cu alte prepoziţii (*cătră, cu, de, de pre, derept, după, pre, spre*) fiind în variaţie liberă cu *el* în texte reprezentînd toate variantele literare: *cu rusul* (CV, 6ᵛ/13, 17ᵛ/6, 32ᵛ/6; PS, 97/6; MI, II, 189ʳ/15), cu *nus* (VL, 24ʳ), *cu nusul* (CPr., 120/9; CT, 8ʳ/8, 9ʳ/9, 26ʳ/1; de 81 de ori în CT; CPB, 50/20, 51/20, 67/2, 89/16, 110/15, 18 ocurenţe; CL, 32ᵛ/17; MI, I, 182ᵛ/5; Prav. 1581, 273ʳ/4), *cu nus* (CT, 61ʳ/7), *cu nuns* (TS, 102ʳ/9, 102ᵛ/11), *cu nusa* (FD, 474ᵛ/6; CPB, 401/9 Prav. 1581 229ᵛ/12; VL, 30ᵛ), *cu nunsa* (FD, 467ʳ/1), cu *nuşi* (CPB, 6/12-13, 157/2-3, 158/16), *cu nuşii* (CPB, 29/9, 39/3, 17 ocurenţe; CV,

[63] Cf. Densusianu, HLR, II, 182.

15^{v}/13, 16^{v}/l, 41^{v}/5), *cu nuşii,* (CS^{1}, XIV, 113^{r}/15), *cu nunsul* (Moxa C, 36), *cu nuşii* (VL, 27^{r}), *cu nuse* (CPB, 103/10), *cu înşii* (PO, 275/6); (CPr., 130/6; FD, 557^{v}/5-6; CT, 16^{v}/21, 55^{v}/10, 59^{r}/23), *de însul* (PO, 297/4), *cătr-însul* (CT, 47^{v}/17, 63^{r}/2, 70^{r}/3; PS, 158/14), *cătră nus* (PH^{1}, 82^{r}/12), *dentr-înşii* (CV, 26^{v}/10-11; CT, 64^{v}/10, 77^{v}/1), *într-înşii* (CV, 33^{r}/3; CT, 77^{v}/1, 114^{v}/24), *pre însul* (PO, 316/25, 317/17) *prinşi* (VL, 108^{r}), *prinsul* (CT, 94^{r}/5, 104^{v}/l, 121^{r}/3), *prinşii* (CT, 92^{r}/4, 135^{v}/4, 149^{v}/20), *sprinsul* (CT, 154^{r}/4, 174^{v}/4), *spri-însu* (CV, 20^{v}/14, 33^{r}/12, 49^{v}/4; CPr., 121/5), *dup-îns* (Moxa, C, 360), *dup-însul* (Moxa C, 360), *spr-înse* (VL, 153^{r}), *spr-înşii* (Moxa C, 364), *pre-nşii* (MI, II, 188^{v}/7). În documentele particulare formaţia *cu nusul* este rară şi ea se întîlneşte numai în cele care reprezintă graiurile de tip moldovenesc: lăcuind *cu nusul* (= cu dînsul, 1593, DÎ, 180), să-şi întrebe *cu nusul* (1595, Câmpulung, DÎ, 195), „să meargă *cu nus* (1626, Moldova, DRH, XIX, 146).

Menţionăm că *însul* nu apare decît la *acuzativ* şi întotdeauna cu prepoziţii, pe cînd *el* este frecvent şi în celelalte cazuri, avînd deci o extensiune mai largă şi un randament funcţional mai mare, astfel încît *el* ajunge să-l învingă pe urmaşul lui *ipse*; pe la 1620-1640 frecvenţa acestuia din urmă scade, el îmbinîndu-se mai ales cu prepoziţiile *de*, *dintru* şi *întru*, posibilitate pe care a păstrat-o pînă azi: *dentr-însa* (Moxa, C, 364), *într-însul* (Moxa, C, 353), *la dînsul* (Moxa, C, 356), *la dînşii* (Moxa, C, 365).

Îmbinarea *de* + *însul* > *dînsul* este relativ rară în primele texte româneşti, dar frecvenţa ei creşte pe măsură ce ne apropiem de sfîrşitul perioadei cercetate. Ea este mai frecventă în textele reprezentînd variantele nordice ale limbii literare: „*la dînsu*" (CV, 15^{v}/12), dar „la *el*" (CPr., 101/2, în pasajul corespunzător din *Faptele Apostolilor*, XXI 8), *dînsul* (CV, 32^{r}/5-6; 52^{r}/1; CT, 17^{v}/5, 24^{r}/21, 79^{v}/7; PO, 252/8, 297/8), *dîns* (TS, 71^{r}/13, 83^{r}/13, 85^{v}/1, 86^{r}/18), *dins* (Prav. 1581, 205^{r}/10, 240^{r}/l6), *dinsă* (Prav., 1581, 230^{r}/4), *dînşi* (CV, 12^{v}/6), *dînşii* (CV, 15^{v}/6), *dinse* (Prav. 1581, 261^{v}/5, 6) etc. Ea se gramaticalizează treptat şi rămîne pînă astăzi în regiunile nordice sinonimă cu pronumele personal *el, ea*.

Această îmbinare s-a impus în normele limbii literare moderne, însă ea are în varianta muntenească o nuanţă reverenţială, pe cînd în varianta moldovenească această nuanţă nu există (*dînsul* fiind sinonin cu *el*). Documentele particulare şi oficiale sînt concludente în acest sens: „iară de *dînsul* noi perim acum" (1599, Câmpulung, DÎ, 112), „va grăi domnealui cu *dînşii*" (1600, Transilvania, DÎ, 136). În ambele citate pronumele are sens reverenţios.

4.1.3.1. În Evul Mediu, ca urmare a stratificării sociale, se creează *pronumele de politeţe* sau *de reverenţă* şi formaţiile echivalente, iar documentele particulare şi oficiale înregistrează frecvent forme şi construcţii de politeţe atît pentru persoana a II-a cît şi pentru persoana a III-a şi chiar pentru persoana I. Acestea apar începînd cu primul text în limba română, *Scrisoarea lui Neacşu* (1521): „dau ştire *domniei tale*" (1521, Câmpulung,

DÎ, 1521), „Eu spui *domniei tale*, iară *domniia ta* este înțelept și aceste cuvinte să ții *domniia ta* la *tine* să nu știe oameni mulți și *domniile-voastre* să vă păziți cum știți mai bine" (*ibid.*,), „să știi *domniia ta* că are frică mare Băsărab de acel lotru de Mahomet-beg, mai vîrtos de *domniile voastre*". Este vizibilă nuanța de reverență prin folosirea lui *domniia ta* în loc de *tu*, dar și de atenuare a acesteia prin exprimarea „să ții *domniia ta la tine*" (prin folosirea pronumelui de revență *domnia ta* alături de pronumele personal *tine*).

În celelalte documente ulterioare numărul atestărilor este impresionant pentru persoana a II-a singular și plural: *domneta* (1594, Bozen, DÎ, 181), *domneta* (1600, Transilvania, DÎ, 128), „fiul *dumneatale*" (ib.), „voia *domneatale*" (ib.), „să-i dai *domneata*, iară *domneata* ce vezi pohti de la mine, cu totu-ți voiu da *domnetale*" (*ibid.*,), „las să fie pre voie *domnetale* că să cunoște cum este mai bine, să fie tot după *domneata*" (*ibid.*,), „*măriia dumitale*" (1596, Piatra, DÎ, 198); *dumneavoastră*: „să fiți *dumneavoastră* sănătoși" (1594, Transilvania, DÎ, 120), *domnilor-voastre*: „noi frații *domnilor-voastre* dăm știre" (1599, Târgoviște, DÎ, 111), „ne rugăm *domniilor-voastre*" (*ibid.*, 113), frații *domnilor-voastre* (*ibid.*, 113), „tremețu *domnilor-voastre*" (1600, Craiova, DÎ, 117), veți întreba *domniia-voastră* (1599-1600, Transilvania, DÎ, 120) etc.

La persoana a III-a formele de tipul *dumnealui, dumneasa* și formațiile *Domnia lui, Domnia sa, Măria sa, Măria lui* sînt de asemenea frecvente în documente: „între *dumnealui* și între ieșitul *dumisale*" (1593, DÎ, 181), *dumilorsale* (1637, Iași, DÎI, I, 1353), „Ce se-au tîmplat între *domnealui* și gărdinariul" (1600, Transilvania, DÎ, 135), „ar fi *dumnealui* Mihail voievod" (*ibid.*,), „*dumnealui* au socotit" (1600, Transilvania, DÎ, 126), „*domniia-lui* este sănătos" (1599-1600, Transilvania, DÎ, 120), „au dat *domnii-lui*" (1600, Transilvania, DÎ, 134), *Măriei-lui* (*ibid.*,), *Măriia lui* (*ibid.*,), *Domniia-sa* Pătru-vodă (1593, DÎ, 178), „tuturor sveatnicilor *domnii-sale*" (1592, M-rea Moldovița, DÎ, 174), „împăratul *măriei lui*" (1600, Transilvania, DÎ, 130, 132), „părintele *mării lui*" (*ibid.*, 130, 132, 136), „țara *măriei lui*" (*ibid.*, 132).

În actele diplomatice referitoare la încheierea tratativelor dintre Mihai Viteazul și împăratul Austriei Rudolf al II-lea apar și alte construcții de reverență: „cum va fi voia *împărăției lui*" (1600, Transilvania, DÎ, 130, 132), „*împărățiia lui*" (*ibid.*, 132).

Pentru persoana I, în actele oficiale de la curtea suveranilor apar construcții de tipul: *domnia mea* („au venit naintea *domnii meale*" (1600, Transilvania, act de la Mihai Viteazul), „pus-am mena *domniia-mele*" (1583, Iași, DÎ, 157, document semnat de Petru Șchiopul), *împărăția mea* („să ne trimeț răspunsu pre aceste cuvente la *împărățiia mea*" (1600, Transilvania, DÎ, 129; mesajul împăratului Austriei, Rudolf al II-lea adresat domnului Mihai Viteazul); cartea *domniei meale* (1628, Iași, DRH, XIX, 493; document de la Miron Barnovschi), *domniia mea* au crezut (*ibid.*, 495, 514)

4.1.4. O altă trăsătură a morfologiei pronumelor personale din perioada 1521-1640 este întărirea formelor accentuate de dativ și acuzativ cu *-și* (< lat. *sibi*), pronume reflexiv, rezultînd astfel forme de tipul *mieși, țieși, mineși, tineși, luiși, eiși, eluși, eași, noiși, voiși, nouași, vouași, loruși, eiși, ealeși*[64], multe dintre ele cu valoare de pronume de întărire (cu sensul de „chiar"). Formele caracterizează mai ales tipăriturile coresiene și PO, deci textele reprezentînd variantele literare sudice (Țara Românească - sud-estul Transilvaniei și Banat-Hunedoara), lipsind din textele rotacizante, din Prav. 1581, TS, MI, Varlaam, L.; Eustratie, Prav., FD, GB, Ap. 1618, CN, FT etc., deci, din textele care caracterizează alte variante literare: *mineși* (CT, 192^{v}/6, 201^{v}/24, 202^{v}/12, 208^{r}/16; CPr., 126/19; CC^{2}, 86, 308; PO, 136/11), *tineși* (CT, 176^{v}/6, 288^{5}/19; CC^{2}, 186; CPr., 224/9), *țieși* (CC^{2}, 518), *elușu* (CPB, 90/15), *eluș(i)* (CL, 26^{r}/1, 41^{r}/18-19, 11^{v}/9; CT, 73^{v}/23, 76^{r}/23, 232^{r}/8; de 19 ori în acest text; CPr., 430/18; CC^{2}, 3, 4, 8; CTd., 71^{v}/7), *luiș* (CP^{1}, 45^{v}/5, 76^{r}/4, 87^{r}/l, 204^{v}/2, 257^{v}/3, 97^{r}/14; PO, 71/7, 103/24), ai *leuși* (CPB, 41/13), *eaș(i)* (CC^{2}, 157, 459), de *eișu* (CPB, 53/5), *eiș(i)* (PO, 133/14; CP^{1}, 162^{r}/3); pl.: *noiș(i)* (CT, 81^{r}/15, CC^{2}, 9, 66, 285, 615), *noaoș* (CC^{2}, 453), *voișivă* (CC^{2}, 526, forma este sau o greșeală grafică sau reprezintă o formă hibridă, rezultată din contaminarea lui *voiși* cu *înșivă*[65]), *voaoș* (CC^{2}, 237), *eiș* (CT, 24^{v}/8, 87^{v}/22, de 8 ori în acest text; CP^{1}, 81^{r}/5; CL, 1^{v}/1, 25^{v}/15-16, 33^{v}/2; PO, 154/25), *ialeș* (CC^{2}, 145, 613), *loruș(i)* (CP^{1}, 36^{r}/17, 114^{v}/2, 168^{v}/6, 200^{v}/3; CT, 230^{v}/2, CC^{2}, 22; CPB, 11/9).

Întrucît în tipăriturile coresiene aceste forme au o frecvență deosebită, iar în celelalte texte (de exemplu în PO și CTd.) sînt foarte rare, se poate presupune că în acestea din urmă avem de a face cu o influență a variantei literare coresiene. Cert este faptul că în textele rotacizante formelor cu *-și* din Coresi le corespund pronumele reflexive *sinre*, *sie* în pasajele corespunzătoare: *de mineș* (CPr., 126/19) - *sinre* (CV, 38^{r}/7), „destoinicie *luiș* (CP^{1}, 87^{r}/l) - „destoinicie *șie*" (PS, 90/10) - „parteși *sie*" (PH, 39^{v}/26) etc.

În primele decenii ale secolului al XVII-lea formele cu *-și* nu se mai întîlnesc nici în textele reprezentînd varianta literară muntenească (de pildă la Moxa C) și sud-est transilvăneană (în CN). În documentele particulare și oficiale astfel de forme nu sînt atestate.

4.1.1.4. Pronumele și adjectivul de întărire prezente în perioada 1521-1640:

1) *forme variabile* după persoană, gen și număr (de tipul *însumi, însuți, însuși, înșine, înșivă, înșiși* pentru masculin la cazurile nominativ, genitiv, dativ, acuzativ (iar cele de persoana a II-a și la vocativ) și de tipul *însămi, însăți, însăși, însene, însevă, înseși*, pentru feminin). Acestea erau

[64] Cf. Densusianu, HLR, II, 183.

[65] Cf. Iorgu Iordan, *Limba română actuală. O gramatică a „greșelilor"*, ed. a II-a, București, 1947, p. 312.

formate din pronumele *îns(u)* < lat. *ipse* > **ipsu*, *însă* (< lat. *ipsa*) la care se adăugau formele neaccentuate ale pronumelui personal (*-mi, -ţi, -ne, -vă, -le*) sau reflexive (*şi*).

2) *o formă invariabilă*, identică cu cea de pers. a III-a singular feminin *însăşi*. Aceste două forme s-au păstrat pînă astăzi, cele variabile intrînd în normele limbii literare, cele invariabile fiind prezente în vorbirea populară şi dialectală şi fiind considerate abateri de la norma literară.

3) forme variabile neliterare care nu au rezistat pînă astăzi de tipul *mineşi, tineşi, eluşi, luişi, iaşi, noişi, voişi, eişi, ialeşi, loruşi*. Ele au fost treptat eliminate (vezi mai sus **4.1.4.**).

Formele variabile impuse în normele limbii literare de tipul *însumi, însămi* sînt, în general, corect folosite respectîndu-se acordul în gen, număr, iar la feminin şi în caz: pers. I sg. m. *însumi* (CV 21^v/10-11; CT 179^v/15; 1598, Zapis de vînzare, M-rea Tazlău-Neamţ, DÎ, 201), fem. *însămi* (CT, 142^r/18) *însămi pre mine* (1588, Drăguşeni-Iaşi, DÎ, 158), pers. 2 sg. m.: *însuţi* (CV, 165^r/5; CT, 106^v/24, CPB, 229/8), fem. *însăţi* (CT, 116^v/3), pers. 3 sg. m.: *însuşi* (CV, 75^v/5, CT, 72^r/23; CPB, 178/11, 321/5), *însuş* (1593, Polonia, DÎ, 179), f. *însăşi* (CT, 143^v/5, CPB, 324/22, 335/11), pers. 1, pl. m.: *înşine* (CT, 142^v/12; CPB, 339/1); pers. 2 pl. m.: *înşivă* (CV, 12^r/11, CT 51^r/15; CPB, 19/17, 147/5-6, 221/13), pers. 3 pl. *înşişi* (CPB 179/19), *înşiş* (CPB, 264/20). Forma *însele* nu a fost întîlnită în texte. Prezenţa acestor atestări întăreşte ideea că într-o fază mai veche pronumele de întărire era variabil şi că forma invariabilă este secundară, simplificînd această paradigmă greu de folosit chiar de unii vorbitori de astăzi, şi nu invers că formele variabile ar fi inovaţii, izvorînd, prin diferenţiere, din cea invariabilă.

Pronumele de întărire care s-au impus în limba literară (tip *însumi, însuţi, însuşi, însămi, însăţi, înseşi* etc.) prezintă anumite tendinţe în perioada analizată care se vor accentua mai tîrziu.

Astfel, tendinţa de a folosi forme de persoana a III-a sg. şi pl. şi pentru alte persoane este prezentă în unele texte reprezentînd aproape toate variantele literare: „Doamne, *înşişi* ştiu" (CV, 21^v/5), dar „Doamne, *însumi* ştiu" (CPr., 109/4, în pasajul corespunzător), „iubeşte vecinul tău ca *însuşi* tine" (CT, 98^r/1), „pre *însăşi* ei" (PO, 5/27-28), „si se iubeşti apropele teu ca sine *însăşi*" (TS, 72^r/5-6), „ajută ţie *însăşi* (TS, 116^r/15), „*însăşi* de eiş" (TS, 38^r/7) etc.

Deşi, în general, formele variabile sînt corect întrebuinţate asigurîndu-se acordul în gen, număr şi persoană, formele *însuşi* şi *însăşi* de pers. a III-a sg. sînt folosite curent şi pentru alte persoane aşa cum se întîmplă uneori şi în limba vorbită şi chiar scrisă actuală. Avem de a face cu o tendinţă mai veche, atestată încă de pe la 1550.

O caracteristică a limbii din perioada analizată este folosirea pronumelor de întărire neînsoţite de substantive sau substitute ale acestora, ci singure, întrebuinţare care se întîlneşte în toate variantele literare; „*însumi* era

stînd" (CV, 21ᵛ/10-11, CPr., 109/8-9), „*însuţi* blagosloveaşte darurile" (CL, 8ᵛ/13), „vine ţie înainte *însuşi* cu 400 de bărbaţi" (PO, 110/21), „cum *însuşi* zice" (MI, III, 191ᵛ/18) etc. În documente apar forme variabile: „Adecă eu Tudosa... *însămi* pre mene mărturisesc cu acest zapis al meu" (1588, Iaşi, DÎ, 158), „lu Toader Schînteaie *însumi* pri mene mărturisesc" (1596, Drăguşeni-Iaşi, DÎ, 197).

În traducerile din slavă, această întrebuinţare se datoreşte construcţiei similare cu *сам`* din textul slavon. În secolulul al XVII-lea, această construcţie este din ce în ce mai rară. În documente apar şi construcţii de tipul *însuşi cu sinele* (1593, mărturii în procesul lui Petru Şchiopul, DÎ, 179), sau *însămi pre mine* (1586, Iaşi, DÎ, 158) cu pronumele de întărire şi pronumele reflexiv precedat de prepoziţie.

4.2. Formele **pronumelui reflexiv** în perioada 1521-1640 erau pentru: dativ: *şie* (< lat. *sibi*), formă accentuată, şi *şi* (< *sibi*), formă neaccentuată, care apărea în funcţie de poziţia sa ca: *şi, şi-, şu-, -şi* sau *ş-, -ş-, -ş*. Pentru acuzativ formele accentuate erau *sene* (formă mai apropiată de *se* latinesc + *ne* particula întîlnită şi la *mene, tene* pentru a evita un cuvînt monosilabic) (cf. şi sp. *consigo*, Ciorănescu, DER, sv, *sine*), *sine* (cu *e* + *i* în poziţie nazală) şi formele compuse: *sineş(i), sineleş, sineleşe, sineloru*. Formele neaccentuate, pentru acest caz, erau: *să* (< lat. *se*) prin velarizare după *s- e* > *ă* şi *ş-* şi *s, -s-*, mai rar *se-, -se*. Ca inovaţie este înregistrată forma *îşi* pentru dativ (cu *î* protetic), vezi mai sus **4.1.1.** Iată cîteva atestări cu formele mai deosebite: *şie*: „Înţelepciunea au zidit *şie* casă" (1566, M-rea Putna, inscripţie pe o icoană, DÎ, 153), „să nu greşească la *sinre*" (PH, 30ʳ/11), *sine* (CS¹, IV, 28ʳ/3, V, 50ᵛ/4, 56ᵛ/5), *sinre* (CS¹, I b, 10ʳ/3), *sinea* (CS¹, XI, 90ᵛ/11), *sene* (CPB, 218/19, 302/2-3; două ocurenţe în acest text) în comparaţie cu *sine* (CPB, 153/15, 177/11, 209/3, 328/9, 353/11, 376/12, 388/5, în total 15 ocurenţe: *sene* era deja un arhaism în secolul al XVI-lea), *sineş* (CPB, 177/6, 229/14, 274/8, 325/12), *sineşi* (CS¹, XIV, 113ʳ/19, CPB, 163/3, 219/20, 372/5, 388/10), *sineleş* (CPB, 273/9, 385/14) şi *sineleşe* (CPB, 312/10), ambele formate cu *sinele* (CPB, 371/8, 394/10) urmat de reflexivul *-şi*: *sineloruşi* (CPB, 340/21).

Întrebuinţarea acestor pronume reflexive cu prepoziţii este frecventă în acest text slavo-român: *ca sine* (CPB, 276/9), *cătră sine* (CPB, 234/9, 316/15), *cu sine* (CPB, 168/10), *de sine* (CPB, 83/9, 237/12, 430/20), *întru sine* (CPB, 273/2, 275/9, 317/5), *cătră sineş* (CPB, 108/11, 265/3, 375/2), *di sineşi* (CPB, 39/9), *de sineşi* (CPB, 146/6), *de sinieş* (CPB, 388/12-13). Înfluenţa textului slavon este evidentă atunci cînd parcurgem textul românesc alături de cel slavon. (Pentru circulaţia acestor forme şi statistica întrebuinţării lor, vezi C. Dimitriu, CPB, 43).

4.2.1. ***Pronumele reflexiv*** cunoaşte o întrebuinţare mai largă decît în limba literară actuală mai ales în ceea ce priveşte formele accentuate *sine, şie,*

care apar şi cu funcţie de pronume personal nu numai pentru pers. a III-a, ci şi pentru pers. I şi a II-a[66]: „iudeii multă aibînd întrebare întru *sinre*” (CV, 53^{r}/8-9), „iudeii mult aibînd întru *sine* socotire” (CPr., 141/12-13), „şi-s seminţii înde *sine*” (Prav. 1581, 254^{v}/12-13), „făcu casă *şie*” (PO, 115/7), „strînseease *şie*” (PO, 163/5), „ce-au agonisit *şie*” (VL, 25^{v}), însuşi *şie* (VL, 32^{r}), „şi se iubeşti aproapele teu ca *sine* însăşi” (TS, 72^{r}/7), „pari-mi *sînre* fericat” (CV, 37^{r}/8-9), „se dobăndim *şie* sfîntul dzeului” (PS, 172/3), „se dobăndim *şie* luminra Dumndedzeului” (PH, 71^{r}/5-6), „giudet *şie*” (Ap. 1618, 52/14) etc.

Folosirea pronumelui reflexiv cu forma accentuată în locul pronumelui personal se explică prin influenţa originalului slavon, în care pronumele ccbȣ se foloseşte şi pentru persoanele I şi a II-a. De fapt, în textele netraduse (prefeţe, epiloguri, texte originale) şi în cele mai puţin fidele originalului slavon construcţiile citate nu apar sau sînt extrem, de rare. O comparaţie între textele rotacizante şi tipăriturile coresiene scoate la iveală eliminarea construcţiilor cu pronumele reflexiv şi înlocuirea lor cu construcţii cu pronume personal, mai clare, impuse în limba literară de mai tîrziu: „Gice-ţi-se de *siînre* a grăi” (CV, 37^{r}/3-4), „porîncită ţie însuţi *de tine* să grăieşti” (CPr., 125/13-14), „blestemănu-nă *sînre* nemică se nu gustăm” (CV, 25^{v}/8-9) - „jurat-am *noi* să nu gustăm nemică” (CPr., 113/13), „să dobîndim *şie*” (PS, 172/3, PH, 71^{r}/5-6) - „să dobîndim *noao*” (CP^{1}, 161^{r}/4) etc.

În textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea construcţia cu reflexivul în locul pronumelui personal devine din ce în ce mai rară. În documente forma de dativ *şie* este foarte rară: „au zidit *şie* casă” (1566, M-rea Putna, DÎ, 1536), pînă cîndu-ş vor face *şie* şi direase domneşti (1628, Huşi, DRH, XIX, 425). În schimb, forma de acuzativ este frecventă în documentele traduse din slavonă: „*însuşi cu sine*” (1593, Polonia, DÎ, 178), *după* sine (*ibid.*, 180), *pre sine* (1593, Polonia sau Austria, DÎ, 185).

De asemenea, construcţia amplificată cu *-şi*, *sineşi*, *de sineşi*, cu sensul de „singur”[67], atestată la Coresi (CPr, CC^{1}, CC^{2}, CT, CL), în CS^{1} şi în CTd, este treptat eliminată pe măsură ce ne apropiem de sfîrşitul perioadei cercetate, ea fiind tot un calc după slavă: *către sineşi* (CL, 9^{r}/10) „*de sineşi* (= singur) deschise lor” (CPr., 55/8), „pleca-te-veri *de sineşi*” (CT, 161^{r}/13), „să ne sfinţim *sineşŭ*” (CC^{2}, 616), „aceia *de sineş* stau” (CTd, 102^{v}/14; CS^{1}, XIV, 113^{r}/19) etc.[68] Formele neaccentuate *se, şi* şi cu variantele lor *s-*, *-ş* (pentru dativ), şi *se* (pentru acuzativ) erau curente în toate regiunile. În secolul al XVI-lea apare şi forma cu *î-* protetic la dativ: „carii *îşi* vor pune mai jos iscăliturile” (Glodeni, jud. Dâmboviţa, DÎ, 1595-1596, 105).

Despre apariţie formei cu *î-* protetic, vezi mai sus şi **4.1.1.**

[66] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 185.
[67] *Ibid.*, p. 185.
[68] *Ibid.*, 185.

Forma refăcută de dativ *sie(şi)*, cu *s-* în loc de *ş-* nu este atestată încă. Remarcăm, de asemenea, prezenţa adnominală a formelor atone ale pronumelui reflexiv în dativ, construcţie devenită învechită: „să-şi aducă *jupîneasă-ş* de la Lugoj" (1600, Transilvania, DÎ, 140).

4.2.2. Formele neaccentuate de acuzativ sînt foarte frecvente în tot felul de texte, căci ele deveniseră încă din perioada preliterară, probabil în româna comună, semne pentru diateza reflexivă sau pronominală. Ne limităm numai la cîteva exemple pe care le considerăm mai deosebite din documente: „Şi *se-au dus* în sus pre Dunăre" (1521 Câmpulung, DÎ, 95), „*se au prins* neşte meşteri" (*ib.*, 95; observăm forma cu *-e* neelidat), *să să ştie* (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 96, 97), „*să lovesc* amîndouo" (1579-1580, Oltenia, DÎ, 99), „*să să ţie*" (1600 Transilvania, act diplomatic, DÎm 130), „Şi neme să nu *să ameastece* la cea gîrlă" (M-rea Tazlău, jud. Neamţ, DÎ, 200) etc.

În ceea ce priveşte formele neaccentuate de dativ, frecvente, de asemenea, atît în textele literare cît şi în cele neliterare, menţionăm ca particulariate a limbii din perioada cercetată folosirea lui *şi* în loc de *işi*, care nu se generalizase: „Tămaş cu fata să *şi* împartă în doao în totu loculu" (1593, jud. Maramureş, DÎ, 2005) etc.

De asemenea, menţionăm folosirea formelor *-şi, ş-* cu valoare de dativ posesiv (vezi ultimele exemple de la **4.3.2.**).

4.3. Formele **pronumelor şi adjectivelor posesive** erau în perioada 1521-1640 următoarele: pentru pers. 1 sg., masculin, forma normală moştenită din lat. *meus* era *mieu*, bine atestată în textele literare şi neliterare din perioada 1521-1640: *mieu* (CPB, 17/18, 21/1, 4, 23/11, 79/4 cu 23 de ocurenţe în acest text; PH, 2r/21, 3r/25, 4r/17, 22, 23, 24, cu 380 de ocurenţe în text; PO, 22/21, 24/8, 25/20, 27/8; cu aproape 200 de ocurenţe; *meu* nu apare în acest text); *frate-mieu* (1595-1596, Glodeni-Dâmboviţa, DÎ, 105), *al mieu* (1600, Sebeş, jud. Alba, DÎ, 146).

Forma *meu* rezultată prin analogie cu pluralul *mei* şi cu femininul *mea*, este rar întrebuinţată în textele literare (*meu* (CS[1], IV, *ib.*, I, 1v/13, 19v/11, 35v/11; 3 ocurenţe, în comparaţie cu 23 ocurenţe cu *mieu*), dar mai des în documente: *a(l) meu* (1582, jud. Dâmboviţa sau Prahova, DÎ, 100), *văru-meu* (1600, Creaţa, jud. Ilfov, DI, 141), „cesta *meu* zapis" (1598, M-rea Taslău, jud. Neamţ, DI, 200), cu toate că şi în documente forma *mieu* este mai frecventă. Forma *meu* concurează din ce în ce mai mult vechea formă *mieu* şi în primele decenii ale secolului al XVII-lea.

Forma *miu* este folosită, de asemenea, dar mult mai rar, atît în texte literare cît şi neliterare: *miu* (CPB, 18/9), „păcatul *miu*" (PH, 43r/8), „sufletul *miu*" (1595-1625, jud. Ilfov, DÎ, 108), ginere-*miu* (1521, Câmpulung, DÎ, 95), mai marele *miu* (*ib.*, 95). Ea s-a păstrat în normele limbii literare numai cînd era precedată de nume de rudenie (*frate-miu etc.*), nearticulate.

La plural forma *miei* este generală în toate textele atît literare cît şi neliterare: *miei* (CPB, 18/6, 59/19, 73/20, 22/3; 24 de ocurenţe în acest text; PH, 4^v/9, 8^v/19, 10^v/2, în total 24 de ocurenţe în acest text), „ţiganii *miei*" (1591-1600, jud. Olt, testament, DÎ, 101), *ai miei* (1599-1600, Transilvania, DÎ, 119). Varianta fonetică *mii(i)* este, de asemenea, prezentă atît în texte literare cît şi neliterare: *miii* (CPB, 388/8, PH, 45^r/16), *ai mii* bani (1598, M-rea Tazlău-Neamţ, DÎ, 201), *ai mii* (1599-1600, Craiova, DÎ, 117). Această formă, deşi prezentă în documente pînă tîrziu, nu s-a impus în normele limbii literare. Forma *mei*, impusă în limba literară, este rar atestată (*mei* (CS^1, III, 12^r/5, IV, 33^r/1, 36^r/13, dar *miei* (*ib.*, I b, 4^r/2, 5^v/10, 8^r/13, 15; V, 44^v/5).

Formele de feminin *mea, mele* nu oferă particularităţi importante. Ar fi de menţionat forma *mè* (< *mea*) prin reducerea diftongului în graiurile de tip moldovenesc, trăsătură înregistrată în texte care reprezintă aceste graiuri. De asemenea, forma veche cu diftong *meale* (PH, 10^v/9, 25^r/2, 29^r/9, peste 100 de ocurenţe, CS^1, XI, 93^v/11, XIV, 112^r/2) este generală, forma *mele*, fiind rar întîlnită: *a mele* (1594, Bozen, inventar, DÎ, 193), „rudele *mele*" (1579-1580, Oltenia, DÎ, 99) dar „rudele *meale*" (1591-1600, jud. Olt, DÎ, 101, CS^1, V, 38^r/3, XI, 91^v/13).

La persoana a II-a şi a III-a singular formele generale în toate textele erau cele etimologice: *tău, său* (pentru masculin) şi *ta, sa,* pentru feminin, provenite din lat. *tuum, tua, suum, sua* trecute în latina populară, prin analogie cu *meum, mea*, la **teum, *tea, *seum, *sea*: *tău* (CPB, 46/21, 21/7, 42/8, 20; 37 de ocurenţe; PH, 15^r/6, 35^v/12, 38^v/2; în total 44 ocurenţe în acest text), *său* (CPB, 6/6, 17/1, 35/4, 8, 65/6; 50 de ocurenţe în acest text; PH, 15^v/11, 67^r/9, 11, 89^r/8; 65 de ocurenţe), *mea* (CPB, 20/18, 79/5, 112/12, 140/1, 3; 17 atestări; PH, 2^r/20, 8^v/22; 90 atestări). Formele de feminin *ta* (< *tua* > **tea* > *ta*) şi *sa* (< lat. *sua* > *sea > *sa*) nu oferă particularităţi din punct de vedere istoric: ele s-au menţinut aşa pînă astăzi: *ta* (CPB, 21/12, 34/21, 46/15, cu 24 de ocurenţe; PH, 51^v/17, 104^v/18, 105^v/1; 5 ocurenţe; CS^1, XII, 99^r/10, XIII, 109^r/7. Forma hipercorectă *seu,* creată prin analogie cu *meu* se întîlneşte în unele texte ardeleneşti (*seu* (CS^1, III, 15^v/1, IV, 21^r/13; 9 ocurenţe), „şogoorul *seu*" (1593, Maramureş, DÎ, 205, 1593, f.l. DÎ, 184), *sa* (CPB, 46/5, 55/5, 92/5 cu 21 de ocurenţe; PH, 1^r/13, 6^v/15, 25, 7^r/2, 5, 6, 12; aproape 100 de ocurenţe în acest text).

Formele de genitiv-dativ singular şi de plural *mele, tale, sale* nu oferă particularităţi morfologice cu excepţia formei *mele* care prezenta şi dubletul *meale*, în regiunile nordice în care diftongul *ẹa* nu se monoftongase în poziţia *e*: *meale* (PH, 3^r/22, 18^v/23, 20^r/20, 37^v/5), dar „moşiile *mele*" (1591-1600, testament, jud. Olt, DÎ, 101); alături de „rudele *meale*" (*ib.*, 101, acelaşi testament), *ale mele* (1599-1600, Bălgrad, DÎ, 117). Forma *mele,* ca şi formele *tale, sale* s-au impus mai tîrziu în normele limbii literare *tale* (1598, Ţara Românească, DÎ, 110), *sale* (1577, Brăhăşeşti, jud. Galaţi, DÎ, 154) etc.

Formele *tăi, săi* sînt întîlnite în tot felul de texte literare sau neliterare: *tăi* (CS^{1}, V, 38^{r}/7, 10, 38^{v}/15; 10 ocurenţe), *săi* (1593, f.l., DÎ, 184; PH^{1}, 10^{v}/25, 22^{v}/2, 21, 23^{r}/24; 52 de ocurenţe). În unele texte ardeleneşti apare rar şi forma *sei*, hipercorectă, formată prin analogie cu *mei*: „vecinii *sei*" (CS^{1}, IV, 30^{v}/7; o singură ocurenţă în comparaţie cu 6 ocurenţe cu *săi*) (vezi şi **4.3.4.**).

Formele de masculin *nostru* (< lat. *nostrum*), *vostru* (< lat. pop. *vostrum* < *vester*), cu corespondenţe romanice frapante (it. *nostra*, prov. *nostre*, fr. *nôtre*, sp. *nuestro*, port. *nosso* respectiv it. *vostra*, m.it. *vestro*, prov., cat., v. fr. *vostre*, fr. *vôtre*, sp. *vuestro*, port. *vosso*) sînt întîlnite în tot felul de texte şi nu comportă discuţii speciale: *nostru* (CPB, 25/1, 165/10, 206/20; în total 28 ocurenţe: dublura *nustru* e mai rară; CPB, 321/6, 337/12; două ocurenţe), *nostru* (PH, 29^{r}/20, 39^{v}/16; aproximativ 50 de ocurenţe), „zapisul *nostru*" (1595-1625, Testament, jud. Ilfov, DÎ, 107), „neamul *nostru*" (1595-1596, Glodeni, jud. Dâmboviţa, DÎ, 105), *vostru* (CPB, 33/20, 75/4, 193/8; 14 ocurenţe; PH, 69^{r}/21).

La feminin, formele *noastră* (< lat. *nostra*), *voastră* (< lat. pop. *vostra* < *vestra*) nu prezintă, de asemenea, particularităţi deosebite în comparaţie cu limba literară actuală. Ele se întîlnesc frecvent în tot felul de texte atît ca pronume cît şi ca adjective pronominale: *a voastră* (CPB, 253/13, 301/12, 304/3), *voastră* (CPB, 195/19, 274/16, 281/1; 10 ocurenţe; PH, 25^{v}/12, 51^{r}/20; cu dublura cu *oa* > *o*, fenomen tipic ardelenesc), *vostră* (PH, 27^{v}/18, 88^{r}/6). Forme scurte, fără *-r-*, folosite în vorbirea populară (*noastă, voastă*), nu pătrund în documentele particulare, care nu le înregistrează.

Formele de plural exprimînd mai mulţi posesori şi mai multe obiecte posedate *noştri, voştri, noastre, voastre,* identice cu cele din limba literară contemporană, oferă puţine particularităţi: *noştri* (CPB, 31/2, 54/19, 67/17, 68/2, 16; 15 ocurenţe; PH, 29^{v}/15, 37^{v}/6; 15 ocurenţe), *ai noştri* (1599, Târgovişte, DÎ, 110), *noastre* (CPB, 145/7, 186/21, 247/8; 15 ocurenţe), *nostre* (PH, 77^{v}/4, 85/15), „părţile *noastre*" (1595-1596, Glodeni-Dâmboviţa, DÎ, 106), *voştri* (CPB, 189/14, 344/3, 432/7, 13), *voastre* (CPB, 18/2, 33/21), *voastre* (54/9, 164/17, 193/9; 30 de atestări). Dintre particularităţi, menţionăm formele *a voastrei* (CP, 268/10, 300/10), *voatrei* (CPB, 337/2), explicabile prin faptul că adjectivul fiind antepus primea flexiunea de caz oblic a substantivului.

Ca adjective, posesivele postpuse substantivelor de tipul *domnie, înălţime, mărie, sfinţie* formau cu acestea pronume de politeţe (**4.1.3.1.**).

Pronumele şi adjectivele posesive cunosc o folosire mai largă şi o frecvenţă mai mare ca în limba literară modernă, întrucît urmaşii lat. *suus* (> **seus* > *său*), *sua* (>**sea* > *sa*) sînt încă utilizaţi şi cînd subiectul era la plural (pentru a exprima pluralitatea posesorilor), nefiind încă înlocuiţi cu pronumele personal *lor* (< *illorum*); „(toţi) să-l prînză în cuvintele *sale* (= lor, TS, 83^{r}/20), „Deaci-şi rrădicară glasul *său*" (CV, 22^{r}/4-5), „Deaci înălţară glasul *său*" (CPr., 109/14-15), „ceia ce se ispoveadesc derept de toate

păcatele *sale*" (Prav. 1581, 209v/18-19, 210r/1-2), „Şi făcură aseamini şi descîntătorii eghipteanilor în descîntecele *sale*" (PO, 200/17-18), „Atunci-şi vor vede toţi oamenii faptele *sale*" (CS[1], 456/15-16; CTd, 79r/l-3).

Deşi aceste forme se întîlnesc în toate variantele literare, frecvenţa lor este mai mare în textele nordice, iar o comparaţie a unor texte coresiene cu textele rotacizante arată preferinţa ultimelor pentru pronumele posesive, iar a primelor pentru pronumele personale: „Adormiră somnul *său*" (PS, 151/4-5) - „Adurmiră somnul *lor*" (CP[2], 142r/8), dar „somnul *său*" (CP, CP[1], 142r/8), „ochii *săi*" (CV, 52v/10) - „ochii *lor*" (CPr. 141/5, în pasajul corespunzător) etc.

Formele de tipul *său, sale* pentru plural devin din ce în ce mai rare pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă, păstrîndu-se numai dialectal, în timp ce formele de tipul *lor*, mai clare, se răspîndesc devenind normă literară după 1640.

4.3.1. Mai limitată şi mai slabă este înlocuirea lui *său, sa* cu *lui, ei* cînd subiectul e la singular, înlocuire care aduce cu sine o claritate mai mare, căci introduce distincţia de gen. Şi această tendinţă, care începe încă din secolulul al XVI-lea, este mai accentuată în textele reprezentînd variantele literare sudice, textele nordice menţinînd urmaşii lui *suus* (> **seus* > *său*), *sua* (> * *sea* > *sa*): „den pădurea sfântă *a sa*" (PS, 4-5) - „den măgura sfîntă *a lui*" (CP, CP[1], CP[2], 3r/15), dar „dentru codrul svăntu *al său*" (PH, 2r/23-24), „fraţii *săi*" (CV, 1v/2) - „fraţii-*i*" (CPr, 86/10; în pasajul corespunzător.

4.3.2. Folosirea pronumelor personale şi reflexive în dativ (formele atone) pentru posesive este, de asemenea, mai largă şi mai frecventă decît în limba literară actuală, căci ea apare şi la plural (chiar la persoanele I şi a II-a plural): „un frate-*vă*" (PO, 149/24); „părinţiloru-*ne*" (CPr., 118/11, Prav. 1581, 225/10), „prădătorii-*nă*" (PS, 223v), prădătorii-*ne*" (CP, CP[1], 262v/4), „părinţiloru-*le*" (Prav. 1581, 241v/16-17), „cumotrii-*vă*" (MI, I, 177v/13-14), „lemneloru-*vă*" (CS[1], 44/22, 45/l), *„capete-şi"* (PO, 4/13, prefaţă), *„fără-legile-ş"* (CP, CP[1], 62v/15-16), dar „fără-legile *sale*" (CP[2], 62v/15-16). Dativul posesiv adnominal pentru singular (= lui) este deosebit de frecvent în documentele particulare din primele decenii ale secolului al XVII-lea: „Basa cu feciorii-*şe*, i Radul cu feciorii-*şe*, i Radul cu feciorii-*şe*, i Pahonie cu feciorii-*şe*, i Mitea cu feciorii-*şe*, i Dumitru cu feciorii-*şe*, i Crăciun cu feciorii-*şe*, i Tunsul cu feciorii-*şe*, i Crăciun cu feciorii-*şe*, i Oprea cu feciorii-*şe*, i Urs cu feciorii-*şe*, i Dan cu feciorii-*şe*, i Dan cu feciorii-*şe*, i Musat cu feciorii-*şe*, i Oancea cu feciorii-*şe*, etc."(1628, Ţara Românească, DRH, XXII, 358; cf. şi p. 377, 555).

Tendinţa de evitare a acestor dative posesive la plural apare încă din secolulul al XVI-lea în textele sudice. Ea se accentuează în primele decenii ale secolului al XVII-lea, astfel încît formele de tipul *muierile-ş* (= muierele lor, Moxa, C, 378), *cuconiloru-ş* (Moxa, C, 356), „neplecători *părinţiloru-ş*" (Ap. 1618, 50/32) devin mult mai rare decît în secolulul al XVI-lea.

4.3.3. Alături de seria discutată se foloseşte în unele variante literare, în special în cea reprezentată de tipăriturile coresiene, seria cu *-şi* ataşat pronumelor personale sau posesive[69]: „sînt de *ai mieiş*" (CC^2, 563), „sînt de *ale mealeş*" (CC^2, 547), „*ale saleş*" (CC^2, 547, 544), „păcatele *saleş*" (= lor, CC^2, 571), „păcatele *saleş*" (= lui, CC^2, 589), *al tăuş* (CC^2, 244), „*al nostruş* folos" (CC^2, 355), „mădularele *voastreş*" (CPr., 153/5-6), dar „mădularele *voastre*" (CV, 64^r/3-4), „întoarseră-se întru *ai săişi*" (CV, 13^v/2), dar „se întoarseră la *sineş*" (CPr, 100/16), *ai săiş* (CC^2, 511, 526), *a sas* (CC^2, 193), „*a saş* inimă" (CC^2, 525), *a luiş* (CC^2, 5), „partea *luiş*" (CC^2, 214), „*a loruş* muncă" (CC^2, 231). Remarcăm frecvenţa deosebită a acestor forme în CC^2 şi absenţa lor din alte tipărituri coresiene (CT, CL, CP, CP^1, CP^2, CPrav, CCat) precum şi din alte texte din secolul al XVI-lea (TS, PO, FT, CB, GB, Prav. 1581, PS, PV; în CV apare o singură atestare: *ai săişi*).

În textele din primele patru decenii ale secolului al XVII-lea formele cu *-şi* sînt atestate extrem de rar: *a săişi* „singur" (PH, 125^r/26), „trupulu *săuş*" (CS^1, XIV, 113^r/4).

Este posibil ca rarele atestări ale acestor forme în CV, PH, CS^1 să se datorească influenţei variantei literare reprezentată de Coresi, la care formele în *-şi* se bucură de o frecvenţa deosebită (cf. şi formele *mineşi*, *tineşi*, *eluşi* analizate mai sus, **4.1.3.**). În tot cazul, formele de acest tip nu erau populare, căci nu apar în documentele particulare.

4.3.4. În unele texte reprezentînd varianta literară bănăţean-hunedoreană sau avînd straturi lingvistice aparţinînd acestei variante sînt înregistrate formele analogice (după *meu, mei*) de tipul (*al*) *teu* (TS, 7^r/17, 78^r/34, 87^v/9, 102^r/4; după *meu*), dar *tău* (TS, 75^r/2), 93^v/15; *teu* apare de 56 ori, iar *tău* numai de 4 ori în TS)[70], *tei* (FT, 2^r/6; TS, 23^v/10, 35^r/19, 41^r/4, 52^v/7, 62^v/18, 88^r/7, 92^v/29, după *mei*), *seu* (CN, 50^r/19), *sei* (FT, 1^r/4, 15, 16, 3^r/12; TS, 1^v/13, 5^r/17, 6^r/8, de 45 de ori în acest text), *sauş* (CS^1, XIV, 113^r/4).

Formele de tipul *teu*, *tei* au circulat şi în trecut şi se întîlnesc şi astăzi[71], alături de formele *tău*, *tăi* în Banat-Hunedoara, iar atestările noastre din TS, FT, CS, CN sînt concludente pentru norma variantei literare bănăţean-hunedoreană. În textele reprezentînd alte variante literare apar numai formele cu *-ă-*(*tău*, *său*, *tăi*, *săi*).

4.3.5. Formele cu posesive scurtate de tipul *surori-mi, soacră-ti, soacră-si, socru-tu, socru-su*, care încep să fie înregistrate în documente din Ţara Românească în deceniul al III-lea al secolului al XVII-lea[72] nu sînt încă atestate de marea majoritate textelor literare, acestea notînd mai tîrziu

[69] *Ibid.*, p. 186.

[70] Cf. I. Gheţie, *Contribuţii filologice şi lingvistice asupra Evangheliarului de la Petersburg*, în SCL, XVII, 1966, nr. 1, p. 67-68; idem, BD, p. 162.

[71] Cf. Gheţie, BD, 162.

[72] Cf. C. Frâncu, *Vechimea posesivelor scurtate*, în LR, XXVI, 1977, nr. 3, p. 233-237.

inovaţiile lingvistice. Singura atestare vine dintr-un text nord-hunedorean (*Legenda sfîntului Sisinie*): „6 feciori ai *surori-me*" (CS[1], VI, 61[r]/6). În schimb, formele scurte cu *miu* pentru *meu* (*mieu*) sînt atestate încă de la începutul perioadei cercetate: „genere-*miu*" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), frate-*miu* (1595-1625, jud. Ilfov, DÎ, 107), „mîna frăţîne-*miu*" (*ib.*, 107) chiar şi „părintelui *miu*" (1600, Bistriţa, DÎ, 206).

4.4. ***Pronumele şi adjectivele demonstrative*** prezintă următoarele particularităţi mai importante faţă de limba literară modernă:

4.4.1. Alături de formele păstrate pînă astăzi în normele limbii literare de tipul *acest(a), acel(a)* se folosesc destul de frecvent în toate textele literare (deci în toate variantele literare) forme cu afereză: „face-vremu *ceasta* sau *ceaea*" (CV, 65[v]/6) - „să facem *ceasta* sau *ceaea*" (CPr., 155/7), „în *cea* cetate" (Cv, 65[v]/6) - „în *ceale* cetăţi" (CPr, 154/21), „*cel* cort" (PO, 4/28), „*cest* frate-ne" (FT, 1[r]/21), „*ceaea* a doa" (Prav. 1581, 231[v]/10), „ruda *ceasta*" (TS[r], 33[r]/8), „pre *cel* sol" (CN, 54[r]/21), „împărat mare ca *cesta*" (CN, 70[r]/25), dar „*acel* cuvînt" (CN, 11[v]/21). În documentele particulare din toate regiunile formele cu afereză sînt extrem de frecvente (încă de la primul document, 1521): „au trecut *ceale* corăbii" (Câmpulung, 1521, DÎ, 95), dar „*acel* lotru" (*ibid.*, 95), „pentru *cei* oameni" (1587, Braşov, DÎ, 2003), „*ceia* au dzis" (1593, Sălişte-Maramureş, DÎ, 204), „înainte *ceştii* hîrtii" (1597, Suceava, DÎ, 199), dar *această* carte (*ibid.*, 199).

Pe la 1630-1640 formele aferezate sînt din ce în ce mai rare în textele sudice (munteneşti şi sud-transilvănene), dar se menţin puternice în special în cele moldoveneşti: „pre *ceastă* lume" (Eustratie, Prav, predoslovie), „la *ceaea* de apoi" (*ib.*, 2), dar „*acesta* lucru" (*ib.*, 5) etc. Prezenţa formelor aferezate în graiurile moldoveneşti este dovedită de frecventele atestări din documentele particulare din secolul al XVII-lea din această provincie: „*cestor* doi boieri" (1632, Moldova, DII, I, 301), „*ceastă* a mea scrisoare" (1615, Iaşi, DII, I, 114), *cestor* călugăraşi, (1626, Iaşi, DII, I, 212), *cești* ţigani (1628, Iaşi, 249), *cest* zapis (1646, DII, I, 406).

4.4.2. În textele reprezentînd varianta literară nord-moldovenească se întrebuinţează pentru masculin şi forma de demonstrativ *ačala*, creată prin analogie cu cea de feminin, şi *ačasta*, apărută prin analogie cu *ačala*. Formele caracterizează Moldova, unde sînt prezente din secolul al XVI-lea pînă astăzi[73]. Întrebuinţate în PV şi în FD, texte provenind din Moldova[74], dar rar şi în unele tipărituri coresiene, (*aceasta* CT, 211[v]/2, CC[2], 172, 563),

---

[73] Cf. Florentina Zgraon, *Pronumele (adjectivul) demonstrativ de apropiere masculin singular ačasta în secolul al XVI-lea*, în LR, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 305-309; *idem*, în *Cele mai vechi texte româneşti*, Bucureşti, 1982 p. 328; I. Gheţie, *Moldova şi textele rotacizante*, 264-265; *idem*, în *Cele mai vechi texte româneşti*, p. 162.
[74] Cf. Florentina Zgraon, în *Cele mai vechi texte româneşti*, p. 328.

aceste forme de masculin nu s-au impus în normele limbii literare, întrucît omonimia cu femininul putea produce confuzii[75]. În primele patru decenii ale secolului al XVII-lea nu le-am mai găsit în textele literare, ele rămînînd dialectale în nordul Moldovei.

În schimb, pluralul masculin *aceştea* cu *-ea*, rezultat în mod normal din *-ia* aton[76], atestat în secolul al XVI-lea atît în textele nordice, cît şi în cele sudice (CP, CP^1, CP^2, CPr, CT, PO)[77], se menţine şi în secolul XVII-lea: *aceşte* (CS^1, III, 13^r/3, 5; IV, 17^v/15, 16; 15^v/1, 2; 20^v/2, 4; 23^r/2-3, 4, 23^v/13, 24^r/1, 12, 13), *aceştea* (CS^1, IV, 27^v/13), însă numai în unele texte nordice.

4.4.3. În toate variantele literare la genitiv-dativul feminin al demonstrativelor *aceasta*, *această*, *aceea*, *acea* se foloseau formele etimologice *aceştii(a)*, *aceii(a)*[78]. Formele refăcute pentru demonstrativul de apropiere sînt atestate sporadic în texte provenind din Banat şi nordul Ardealului începînd cu secolul al XVI-lea: *acestei* (FT, 4^r/32, MI, I, 183^r/15), dar *aceştii* (CPB, 391/4; MI, II, 184^v/1; CS^1, XII, 106^r/2), *aceştiia* (CPB, 420/15), *aceaştiia* (MI, I, 178^v/15)[79]. Acestea sînt singurele atestări din perioada cercetată ale formei cu *-st-* care s-a impus în normele limbii moderne literare. Pentru formele *aceea*, *acea*, formele analogice cu pluralul (*acelei(a)*) nu sînt încă atestate[80], ci numai formele etimologice: *aceii(a)* (CPB, 155/9-10).

4.4.4. Formele „populare" de demonstrativ sînt rar atestate şi numai în unele texte: „*astă* noapte" (CC^1, 256; TS, 107^v/12), *astară* (= astăseară, PO, 231/20), „*astă* noapte" (CPr. 133/14), dar „*ceasta* noapte" (CV, 45^r/7-8), „într-*astă* dzi" (MI, II, 184^r/4), *ele cuvinte* (= *ăle* cuvinte, TS, 39^r/18), hotarul *ast* (= *ăsta*: 1630, Ţara Românească, DRH, XXII, 305).

În textele reprezentînd varianta literară moldovenească şi nord-transilvăneană întîlnim forme de tipul *iastă* (Prav. 1581, 251^r/4-5), *aiasta* (CTd. 14^r/2), *iaceasta* (Ap. 1618, 46/1). Documentele din Moldova atestă curent aceste forme: *aiastă* pîră (1597, Suceava, DÎ, 199), *aiest* zapis (1591, Siret-Suceava, DÎ, 172; 1627, Iaşi, DRH, A, XIX, 341), *aiastă* rugă (1593, Polonia, DÎ, 182), *aiastă* mărturie (*ibid.*, 182), *aiastă* vînzare (1628, Nesfoi-Moldova, DRH, XIX, 421), „*Aiasta* scriem" (1626, Iaşi, DRH, A, XIX, 90, 91, 143), „de *iasta* scrîem" (1634, Moldova, DRH, A, XXII, 6). În documentele munteneşti apar sporadic forme de tipul *ahăst*, *ahăşti* (1634, Ţara Românească, DRH, XXIV, 454).

---

75 *Ibid.*, p. 328.
76 Cf. Densusianu, HLR, II, 187.
77 Vezi atestările în Densusianu, HLR, II, 187.
78 Cf. C. Frâncu, *Din istoria demonstrativelor româneşti*: *formele (a)celei(a), aceleiaşi, (a)celeilalte, (a)cesteia*, în SLLF, II, p. 34 şi urm.
79 Cf. Gheţie, în *Texte româneşti din secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1982, p. 310.
80 Cf. C. Frâncu, *op. cit.*, p. 34 şi urm.

Deşi aceste forme populare pătrund greu în scrierile literare, astfel încît numărul atestărilor este destul de mic, se poate spune că cele de tipul *ăsta*, caracterizau variantele sudice (TS, CC[1], CPr.) şi vestice (PO, MI), pe cînd formele de tipul *aiastă*, *iastă*, erau specifice variantei moldoveneşti şi nord-transilvănene (Prav.1581, CTd, Ap. 1618)[81].

Formele de depărtare de tipul *ăla*, *aia*, caracteristice azi graiului muntenesc, nu sînt reprezentate decît printr-o atestare din TS, care însă este neclară („*ele* cuvinte, TS, 39[r]/18), şi alta în CTd. („*ăia*-s fii lui dumnedzeu" (CTd, 93[r]/12).

4.4.5. Cea mai mare parte a textelor literare, în special cele nordice, nu face deosebirea formală între pronumele demonstrativ şi adjectivul demonstrativ (cînd acesta precede determinatul), adjectivul demonstrativ prezentînd forme cu sau fără particula deictică *-a*[82]: „*acesta* cuvîntu" (CV, 22[r]/3-4), „*acela* bărbat" (Prav. 1581, 228[v]/4-5), „*aceasta* pildă" (TS, 81[r]/14), „*aceasta* învăţătură" (CL, 33[r]/1-2), „înr-*acela* chip" (GB, 415[v]/4), „în *acela* chip" (PO, 119/27), „*aceluia* popă" (MI, I, 182[r]/15), „*acesta* lucru" (Eustratie, Prav, 3, predoslovie), „*Acesta* Arcadie" (Moxa, C, 365). Documentele particulare atestă curent astfel de forme: *acela* om (1634, Iaşi, DII, I, 322), *acesta* zapis (1592, jud. Dâmboviţa, DI, 102).

Încă din secolul al XVI-lea se observă preferinţa textelor sudice, în special a tipăriturilor coresiene pentru formele diferenţiate, impuse în normele limbii literare. O comparaţie între textele sudice şi cele nordice este elocventă în acest sens: „*acesta* chip" (CV, 27[v]/5) - „*acest* chip" (CPr. 115/6), „întru *aceasta* cetate" (CV, 19[r]/7-8) - „întru *acea* cetate" (CPr. 107/15-16; în pasajul corespunzător) etc.

4.4.6. În norma lingvistică a textelor din perioada cercetată intră şi demonstrativul de diferenţiere *alalt*, formaţie a latinei populare (< **ille alter*)[83] sau a românei comune (din **alu* + *altu*)[84] . El caracteriza toate variantele literare: *alaltu* (CV, 65[r]/8, 68[r]/3; CS[1], Ib, 7[r]/4), *alalt* (CPr. 157/17, Prav. 1581, 272[v]/7; PO, 46/22, 69/17, 83/27; MI, II, 187[v]/1), *alalţi* (TS, 58[v]/19, 84[r]/16, 112[r]/9; CS[1], V, 55[v]/12; Prav., 1581, 242[r]/9), *alalta* (CS[1], V, 37[r]/9), *alalte* (Prav. 242[r]/15; CN, 67[v], CTd, 8[v]/13), cu *alalatu* (CPB, 359/4-5). Documentele atestă des această formă în diferite regiuni „iaste o ţară ca *alaltă*" (1595, Suceava, DI, 196), *alalţi* împăraţi (1600, Transilvania, DI, 128), *pre alalţi* (1599, Târgovişte, DÎ, 112), *alate* sute (1591-1592, jud. Olt, DI, 101), *alalţi feciori* (1630, Bucureşti, DRH, XXII, 224), *îilalţi* megiuşi (1630, Bucureşti, DRH, XXII, 224).

---

[81] Pentru situaţia acestor forme în graiurile dacoromâne, vezi Gheţie-Mareş, *op. cit.*, p. 235-237.

[82] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 188.

[83] Cf. G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iaşi, 1980, p. 150.

[84] Cf. *Istoria limbii române*, vol. II, Bucureşti, 1969, p. 252.

Aceste forme destul de frecvente în secolul al XVI-lea cedează treptat începînd cu 1600-1620 locul formelor compuse de tipul *celalalt, cestalalt,* care s-au impus cu o singură modificare: *a* > *ă* (*celălalt, cestălalt*) în limba literară modernă. Aceste compuse sînt rare în secolul al XVI-lea şi caracterizează numai unele texte coresiene şi PO: *cela alalt* (PO, 144, 25, 316/8), *ceialaltă* (CC², 399; 310; PO, 98/24, 26/7, 289/15), *cealealalte* (CT, 55ʳ/16), *celuia alalt* (PO, 237/25), *ceia alalţi* (CC¹, 283), *cesta alalt* (CC², 548), *cestalaltu* (CC², 548). Inovaţia, de origine sudică, este în prima ei fază, cînd componenetele nu se sudaseră încă.

Textele reprezentînd celelalte variante literare, în afară de cea muntenească-sud-est transilvăneană şi de cea bănăţean-hunedoreană nu atestă încă inovaţia. În documente însă ea este atestată în Maramureş: *cealaltu* (1593, Maramureş, DÎ, 205), dar este sporadică.

4.5. ***Pronumele (adjectivele) relative şi pronumele (adjectivele) interogative*** nu oferă particularităţi importante faţă de perioada preliterară şi faţă de cea posterioară. Formele utilizate erau *care, cine, ce, cît, de* şi *cel(a) ce, ceea (ce)* (ultimele trei numai relative, nu şi interogative). Demne de relevat sînt următoarele:

4.5.1. Pronumele şi adjectivul *care* prezintă două variante: una *invariabilă* după gen şi număr, care s-a impus în limba literară actuală, *care* (TS, 46ᵛ/19, 87ᵛ/5, 98ʳ/17; CV, 22ʳ/14, 28ᵛ/9; CT, 9ᵛ/1, 48ᵛ/17; PO, 1/9, 4/1; MI, I, 178ʳ/11) şi alta *variabilă* (*carele, carile, carii, carea, carele*[85]), neselectată de limba literară din zilele noastre: „*carele* se va scula" (1595-1625, jud. Ilfov, DI, 107), „*carea* mai mult n-au vrut cu nusul să lăcusască" (1593, Polonia, DÎ, 180), dar „ocina *care* iaste scrisă" (1595-1596, jud. Dâmbovița, DÎ, 105). La genitiv-dativ singular formele sînt aceleaşi ca şi în limba actuală *căruia* (CPB, 45/11, 189/16, 402/11), *căreia* (dar şi *căriia*), iar la plural *cărora*), (CPB, 240/3, pentru ambele genuri) *cărei* scriu mai sus (*ibid.,* Colodenie - jud. Dâmbovița, DÎ, 105), „au lăsat pre soli, *carei* sînt trimişi" (1600, DÎ, 136); *carii* (CS¹, IV, 20ᵛ/5; masculin, dar şi feminin singular prin închiderea lui *e* la *i*), „*cari* va hi doamna" (1594, Bozen, DÎ, 190, CPB, 303/16).

La dativ forma lui *cine* este *cui* (*cui* va fi datoria (1594, Bozen, DI, 190; CS¹, XIV, 110ᵛ/12).

Remarcăm faptul că formele *care, carele, carea, carile* însoţite de *-şi* au şi valoare de pronume nehotărîte cu sensul de „cineva", „careva" şi cu această valoare sînt prezente în textele literare din secolul al XVI-lea: *careş* (CPB, 398/13).

În ceea ce priveşte, pronumele şi adjectivul relativ şi interogativ *cît,* acesta are ca şi în limba actuală forme variabile după gen şi număr: sg. *cît(u)*

[85] Pentru atestări, vezi Densusianu, HLR, II, p. 189.

Aceste forme destul de frecvente în secolul al XVI-lea cedează treptat începînd cu 1600-1620 locul formelor compuse de tipul *celalalt*, *cestalalt*, care s-au impus cu o singură modificare: *a* > *ă* (*celălalt, cestălalt*) în limba literară modernă. Aceste compuse sînt rare în secolul al XVI-lea și caracterizează numai unele texte coresiene și PO: *cela alalt* (PO, 144, 25, 316/8), *ceialaltă* (CC^2, 399; 310; PO, 98/24, 26/7, 289/15), *cealealalte* (CT, 55^r/16), *celuia alalt* (PO, 237/25), *ceia alalți* (CC^1, 283), *cesta alalt* (CC^2, 548), *cestalaltu* (CC^2, 548). Inovația, de origine sudică, este în prima ei fază, cînd componenetele nu se sudaseră încă.

Textele reprezentînd celelalte variante literare, în afară de cea muntenească-sud-est transilvăneană și de cea bănățean-hunedoreană nu atestă încă inovația. În documente însă ea este atestată în Maramureș: *cealaltu* (1593, Maramureș, DÎ, 205), dar este sporadică.

4.5. ***Pronumele (adjectivele) relative și pronumele (adjectivele) interogative*** nu oferă particularități importante față de perioada preliterară și față de cea posterioară. Formele utilizate erau *care, cine, ce, cît, de* și *cel(a) ce, ceea (ce)* (ultimele trei numai relative, nu și interogative). Demne de relevat sînt următoarele:

4.5.1. Pronumele și adjectivul *care* prezintă două variante: una *invariabilă* după gen și număr, care s-a impus în limba literară actuală, *care* (TS, 46^v/19, 87^v/5, 98^r/17; CV, 22^r/14, 28^v/9; CT, 9^v/1, 48^v/17; PO, 1/9, 4/1; MI, I, 178^r/11) și alta *variabilă* (*carele, carile, carii, carea, carele*[85]), neselectată de limba literară din zilele noastre: „*carele* se va scula" (1595-1625, jud. Ilfov, DI, 107), „*carea* mai mult n-au vrut cu nusul să lăcusască" (1593, Polonia, DÎ, 180), dar „ocina *care* iaste scrisă" (1595-1596, jud. Dâmbovița, DÎ, 105). La genitiv-dativ singular formele sînt aceleași ca și în limba actuală *căruia* (CPB, 45/11, 189/16, 402/11), *căreia* (dar și *căriia*), iar la plural *cărora*), (CPB, 240/3, pentru ambele genuri) *cărei* scriu mai sus (*ibid.*, Colodenie - jud. Dâmbovița, DÎ, 105), „au lăsat pre soli, *carei* sînt trimiși" (1600, DÎ, 136); *carii* (CS^1, IV, 20^v/5; masculin, dar și feminin singular prin închiderea lui *e* la *i*), „*cari* va hi doamna" (1594, Bozen, DÎ, 190, CPB, 303/16).

La dativ forma lui *cine* este *cui* (*cui* va fi datoria (1594, Bozen, DI, 190; CS^1, XIV, 110^v/12).

Remarcăm faptul că formele *care, carele, carea, carile* însoțite de *-și* au și valoare de pronume nehotărîte cu sensul de „cineva", „careva" și cu această valoare sînt prezente în textele literare din secolul al XVI-lea: *careș* (CPB, 398/13).

În ceea ce privește, pronumele și adjectivul relativ și interogativ *cît*, acesta are ca și în limba actuală forme variabile după gen și număr: sg. *cît(u)*

[85] Pentru atestări, vezi Densusianu, HLR, II, p. 189.

(CPB, 96/3; 1599, Târgovişte, DÎ, 111), *cîtă* (CPB, 237/6; 1592-1600, jud. Prahova, DÎ, 109; 1599, jud. Mehedinţi sau Gorj, DÎ, 125), *cîţi* (CPB, 45/3, 147/20; 1599, Târgovişte, DÎ, 111), *cîte* (CPB, 2/16, 161/2; 1597-1596, Colodeni - jud. Dâmboviţa, DÎ, 106).

Forma de genitiv-dativ *cîtor(a)* nu a fost întîlnită în textele cercetate, în locul ei folosindu-se forma de nominativ-acuzativ precedată de prepoziţiile *a* pentru genitiv şi *la* pentru dativ: *a cîţi* (CPB, 36/18, 165/1, 221/14, 381/12).

Formele specializate pentru întrebări *al cîtelea, a cîta* ale pronumelui şi adjectivului interogativ nu au fost întîlnite în textele cercetate, cu toate că, probabil, că ele existau în limba vorbită.

Forma invariabilă *care* este mai frecventă în textele variantei sudice (CT, CC², CL, CC¹, Moxa C) şi bănăţean-hunedorene (PO, FT, CS¹), pe cînd forma variabilă caracterizează mai ales variantele literare nordice (Prav. 1581, Eustratie, Prav, MI, GB, FD, CTd., CV)

În textul psaltirilor din secolul al XVI-lea (PS, PV, PH, CP, CP¹, CP²) nu apare nici forma variabilă, nici forma invariabilă a lui *care*. Numai în PH apare destul de des acest pronume: în special cu forma variabilă: *carele* (PH, 1ʳ/5, 12-13, 1ᵛ/10), *cari* (PH, 2ʳ/10), *carile* (PH, 3ʳ/5), *carii* (PH, 4ʳ/6, 5ᵛ/9) etc.

În locul lui *care*, se foloseşte în celelalte psaltiri invariabilul *ce*, atît pentru fiinţe, cît şi pentru lucruri[86]: „Ferice bărbatu *ce* nu mearge la sfetul necuraţilor" (PS, 1ʳ/1), dar „Fericat e bărbatul *carele* nu mearse la svatul necuraţilor" (PH, 1ʳ/5-4). În textele particulare, de asemenea, *ce* se întrebuinţează pentru *care*: „ne rugăm domniilor voastre de rîndul lui Tănase de la noi *ce*-l pîrăşte Micula de Maier" (1595, Câmpulung, DÎ, 195).

De fapt, în toate textele literare din perioada 1521-1640, *ce* este mult mai frecvent decît *care*[87], fiind folosit atît la masculin, cît şi la feminin, atît pentru fiinţe, cît şi pentru lucruri.

Pe de altă parte, *care* este concurat, în unele texte, şi de *cine*, în construcţii care nu se mai folosesc azi: „alalţi *cine* avea lîncedzi" (CV, 49ᵛ/6-7), „alalţi *cine* avea lîncezi" (CPr, 138/3-4)[88], „*cene* ţie numele" (PO, 113/5), „omul creştin iaste acela om, *cine* în Hristos creade" (CS¹, XII, 98ʳ/5-6). Credem că acestea nu sînt stîngăcii ale traducătorilor, cum s-a mai spus, căci apar şi în texte netraduse: „l-au prins *cine* au fost vornic pe atunce" (1595, Câmpulung, DÎ, 195), „alalte mie *cine* (= pe care) am" (1591-1600, jud. Olt, DÎ, 101).

4.5.1.1. Formele pentru genitiv şi dativ singular ale pronumelui şi adjectivului *care* sînt: masculin: *căruia* (PO, 48/14, 79/15, 120/8, 122/11; CPB, 45/11, 189/16, 402/11), *cărui* (PO, 239/13), la feminin *căreia* şi *căriia* (PO, 95/2, 121/19, 304/12), iar la plural pentru ambele genuri *cărora* (PO,

[86] Cf. Maria Iliescu, *Concurenţa dintre pronumele care şi ce*, în SG, I, Bucureşti, 1956, p. 25-26.
[87] *Ibid.*, p. 26.
[88] Pentru alte exemple, vezi Densusianu, HLR, II, p. 189-190.

79/10, 146/26, CPB, 240/3, 318/3, 378/8). În documentele particulare astfel de forme ale cazurilor genitiv şi dativ nu au fost întîlnite, pentru exprimarea acestor cazuri folosindu-se forma de acuzativ cu prepoziţii.

4.5.2. Pronumele relativ invariabil *de*, prezent azi în graiurile munteneşti, apare în special în tipăriturile coresiene: în CT de 49 de ori, în CI de 3 ori, în CC² de 120 de ori[89]; „derepţii *de* vor grăi" (CT, 56ᵛ/20), „Dumnezeul nostru, *de* supui ceriul şi pămîntul" (CL, 24ᵛ/10-11). În textele reprezentînd alte variante literare *de* este mult mai rar sau lipseşte (de pildă în CV, PS, MI, CTd, MI, PO, FT, CTd.): „Arie *de* au grăit" (Prav. 1581, 192ʳ/4), „mulţi chiamă anume sora moşu-mieu şi fratele *de* le zic moşul şi moaşea" (Prav. 1581, 264ᵛ/5-6), „ară fi un voinicu de trei dzeci de ani *de* ară prăvăli o piatră" (CS¹, V, 51ʳ/1-3).

În documentele din secolul al XVI-lea *de* pronume relativ este înregistrat şi în Transilvania : „cunoscut-am că este loc în Ţara Rumânească *de* (= în care) iaste aur şi argint" (1600, Transilvania, DÎ, 129).

4.5.3. Adjectivul interogativ *ce fel(iu) de* nu este încă atestat.

4.6. *Pronumele şi adjectivele nehotărîte* prezintă mai multe neregularităţi şi particularităţi şi datorită faptului că ele constituie o clasă mai eterogenă decît alte pronume. Considerăm că pentru structura şi evoluţia normelor limbii literare de atunci şi de mai tîrziu precum şi pentru situaţia din graiuri sînt importante următoarele:

4.6.1. O caracteristică a limbii din perioada cercetată este folosirea frecventă a formelor fără articol ale pronumelui *alt, altă*: „*altă* căzu spre piatră" (CT, 26ᵛ/11), „văzu *alţ* (= pe alţii) stînd" (TS, 73ᵛ/20, 74ʳ/10), „şi *alte* sînt multe" (Prav. 1581, 239ᵛ/4), „de o laturi încă trei, de *altă* iară trei" (PO, 263/10), „mintu unii cătră alţii" (CS¹, III, 12ᵛ/7), „se mestecară unul cu *alt* depreună" (Moxa, C, 396), *alt* nimea (1630, Ţara Românească, DRH, XXII, 298).

Întrebuinţarea formelor nearticulate este deosebit de frecventă mai ales la feminin şi la neutru cu sensul „altceva"[90]: „*altă* cugetă Domnul" (CC², 283), „nu e aicea *altă*" (PO, 95/22-23), „nemică *altă*" (CC², 29).

Forma nearticulată nu caraterizează numai textele literare, ci şi documentele particulare, ceea ce însemnă că era curentă în epocă şi în graiurile populare: „*alte* toate va tocmi Dumnedzeu" (1593, Moldova, DÎ, XCII, 1ᵛ/8), „pre *alţi* i-au vătămat" (1597, Braşov, DÎ, CXI, 7) *una* ş-altă (1597, jud. Vâlcea, DÎ, 108).

Formele articulate, care s-au impus în normele limbii române moderne, apar, alături de formele nearticulate, încă din primele texte şi cîştigă în frecvenţă concurîndu-le din ce în ce mai mult pe celelalte după 1600-1620:

[89] Cf. C. Dimitriu, *De în Cazania a doua a lui Coresi*, în SCL, XIII, 1962, nr. 4, p. 455-476.
[90] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 191.

„altul (TS, 7ᵛ/15; PO, 84/7; Prav. 1581, 190ʳ/18, CV, 67ᵛ/1; CS[1], Ib, 7ʳ/1; CN, 1ᵛ; 1594, Bozen, DÎ, 1), *alta* (TS, 8ᵛ/15, 24ʳ/7, Prav. 1581, 241ᵛ/1, 3; PO, 209/23; CV, 9ʳ/12; CN, 7ᵛ, 12ᵛ, 41ʳ), *altuia* (CS[1], V, 49ʳ/12), *alții* (CS[1], 20ʳ/12), *altora* (CS[1], IV, 36ᵛ/8), *alte* (CS[1], XV, 116ᵛ/3), *altele* (CPB, 322/17).

La genitiv-dativul feminin sg. al acestui pronume este atestată forma *alțiia* (PO, 23324, 51/7, 272/19, 312/9; CM, 16; PH, 40ᵛ/21)[91], care este normală din punct de vedere fonetic (*t* + *i* > *ț*). Forma *alteia* care s-a impus în limba literară nu-i încă atestată, analogia cu pluralul, feminin (*alte*) nerealizîndu-se încă.

4.6.1.1. Împreună cu alte pronume nehotărîte *alt(ul)* intră în compuse ca *altul oarecarele* (CV, 67ᵛ/1), *altu oarece* (CV, 5ᵛ/13).

4.6.2. Tot nearticulat apare uneori pronumele și adjectivul nehotărît *unu, una*: „*un* ca alaltu" (Prav. 1581, 221ᵛ/1-2), „*une* ca ceastea" (Prav. 1581, 261ʳ/8), „*une* ca acealea" (Ap. 1618, 50/40), *une* muieri (VL, 116ʳ), „Și *uni* scoaseră multă bunătate, *alți* puțină, alții nemică" (CN, 20ᵛ).

Forma articulată, impusă în limba literară este însă mult mai frecventă în toate textele: *unul* (CL, 29ᵛ/5-6; TS, 12ᵛ/9, 12; PO, 21/9, 28/19; Prav., 1581, 192ᵛ/1; 193ʳ/1), *urul* (cu rotacism, CV, 65ʳ/14, 68ʳ/1; MI, II, 188ʳ/3, 18), *unuia* (1593, Polonia, DÎ, 180), *una* (1597, jud. Vâlcea, DÎ, 108).

Pe lîngă formele *vreunul* (CPB, 57/7), *vreuna, vreun, vreună, vruni(i)* apar în unele texte literare formele populare fără *-e-*: *vru* (CV, 45ᵛ/10) *vrun* (VL, 25ʳ), *vruna* (CPB, 272, VL, 150ᵛ), *vrura* (CV, 57ʳ/11), *vrunii* (CPB, 92/2), *vrurii* (CV, 84ʳ/2), *vrunui* om (VL, 150ᵛ). Astfel de forme sînt frecvente mai ales în documentele particulare: „*vro* veste" (1599-1600, Transilvania, DÎ, 120, 1593, Maramureș, DÎ, 204), „*vro* răutate" (*ib.*, 120), *vro* pagubă (1592, Moldovița, DÎ, 173, 174; 1595, Câmpulung, DÎ, 195). În schimb în documentele oficiale apar forme nescurtate, impuse în limba literară de mai tîrziu: „*vreo* tocmeală" (1600, Transilvania, DÎ, 126), „*vreo* pagubă" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 135), „*vreo* pace" (*ibid.*, 136).

4.6.2.1. Alături de forma *tuturor* (CPB, 33/16, 37/16, 39/14) apare în texte muntenești și forma *tutulor* (1630, București, DRH, B, XXII, 300) explicablă prin trecerea lui *r* la *l* (ca în *turbure* > *tulbure*) sau prin influența articolului hotărît postpus la genitivul-dativ de la substantive (*tuturor oamenilor* > *tutulor oamenilor*).

4.6.3. Cu sensul de „fiecare" se întrebuințează mai ales în textele provenind din Banat-Hunedoara și din Transilvania de nord pronumele relativ *cine*[92]; „că eghipteanii vîndură *cine* tot pămîntul său" (PO, 168/10), „zice că vor sta *cine* cum au căștigat" (CS[1], 226/1), „vor sta toți asemenele, *cine* cu faptele sale" (CS[2], 454/33-455/1), „să dea răspuns *cine* de păcatele sale" (CTd, 99ʳ/14).

[91] *Ibid.*, 191.
[92] Cf. Densusianu, HLR, II, 193.

Cu acelaşi sens apare compusul *cineş*(*i*) în texte reprezentînd toate variantele literare: *cineş*, (CT, 8^{v}/3, 35^{v}/16; CPrav, 11^{v}/9, 12^{r}/16; CP, CP^{1}, CP^{2}, 17^{r}/7; CTd, 70^{r}/7-8, 84^{r}/3, 106^{v}/10; CS^{1}, 225/6, 226/7; CS^{2}, 449/19; CN, 64^{v}/3), *cineşi* (PO, 180/5, 232/25, 234/11; CS^{2}, 460/13; CN, 64^{v}/6), *cireş* (PS, 17/9), *cuiş* (TS, 60^{v}/13, CP, CP^{1}, CP^{2}, 112^{v}/6), *cuişi* (PS, 118/4, PH, 51^{v}/7; CS^{1}, 126/5)[93]. În documentele particulare acest compus este frecvent *cineş* (1628, Iaşi, DRH, 391, 392, 400).

Seria impusă în limba literară *fiecine*, *fiecare*, *fiece*, *fieşcine*, *fieşcare*, *fieşce*, este slab reprezentată în textele literare din secolul al XVI-lea şi din primele decenii ale secolului al XVII-lea. Unele texte nu o atestă de loc (CV, PS, PV, PH, CT, CP, CP^{1}, CP^{2}, PO, FT, CCat, CB), altele o înregistrează rar, de cele mai multe ori cu componentele nesudate, permiţînd intercalarea unor articole sau prepoziţii între ele (fapt elocvent pentru statutul ei de formaţie premorfologică cu tendinţe de se morfologiza): *fie-de-carea* (Prav, 1581, 230^{r}/10-11), *fie-în-ce* (Prav. 1581, 208^{v}/9-10), *fie-al-cărui* (CC^{2}, 574), *fieş-al-cărui* (CC^{2}, 433), dar *fieşcărui* (CC^{2}, 433, în aceeeaşi frază cu formaţie precedentă), *fie-pre-cine* (MI, I, 180^{r}/9), *fieş-a-cărui* (CC^{2}, 446), dar *fiecăruia* (Prav. 1581, 234^{v}/14), *fiecarea* (Prav. 1581, 230^{r}/12), *hiecare* (Prav. 1581, 249^{v}/18), *fieşcarea* (CL, 4^{r}/9), *hiecarele* (GB, 425^{v}/3), *fiece* (TS, 49^{r}/20; CPrav, 10^{r}/8, 3^{r}/1, 8^{r}/7; Prav. 1581, 204^{r}/7), *fiecine* (Prav. 1581, 234^{v}/14), *fieşcui* (CPr., 103/21), „*alt fiece* blestem" (= alt blestem, CPr. 157/4), *fiecăruiaş* (CTd.,14^{v}/10) etc.[94].

Aceste fapte arată că formaţiile cu *fie* + *pronume relativ* reprezintă o inovaţie încă nedifuzată în graiuri şi în toate variantele literare (de pildă, în varianta literară bănăţean-huneodoreană în care era frecvent *cine*(*şi*) şi cu componentele nesudate, permiţînd intercalări.

De fapt, analiza limbii documentelor particulare scoate la iveală aceeaşi situaţie: formaţiile de acest tip sînt rare (în DÎ apare numai o atestare: *fiece* (1593, f. 1. DÎ, XCIII, 1^{r}/20).

Unele texte provenind din Banat-Hunedoara şi nord-vestul Transilvaniei[95] sau cu straturi lingvistice din aceste zone folosesc derivatul *cinescu* în special în compusul *unul cinescu* (CPB, 189/9), *urul cinrescu* (CV, 15^{r}/6, 16^{v}/5), *urul ciînrescuşi* (CT, 11^{v}/7-8), *cineşcu* (CPB, 24/14, 37/7-8, 154/5, 271/21), *cineşicu* (PO, 150/4, 156/11; CPB, 154/5), *cineşucu* (CPB, 24/12, 125/1-2), *ceneşucu* (CPB, 35/7-8). Acestor formaţii le corespund în textele coresiene şi în alte texte provenind din alte regiuni forme care s-au impus în limba literară sau erau mai răspîndite chiar în secolul XVI-lea: *ciînrescu* (CV, 56^{v}/9-10) - *cineş* (CPr, 144/21), „cîte *urul ciînrescuş*" (CV, 15^{r}/4) - „cîte *vreunul* de ei" (CPr, 102/10-11), *urul ciîrescu* (CV, 16^{v}/5) -

[93] *Ibid.*, p. 193.
[94] *Ibid.*, p. 194.
[95] Cf. şi Mariana Costinescu, în *Cele mai vechi texte româneşti*, p. 138.

„cîte *vreunul*" (CPr, 103/21), *urul ciînrescuşi* (CV, 11^v/7-8) - *fieştecarele* (CPr. 98/16).

În textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea şi în documentele particulare formaţiile de tipul *unul cinescu* nu mai apar.

Cu sensul de „fiecare", în special pentru lucruri, iar mai rar şi pentru fiinţe, apar mai ales în textele reprezentînd varianta literar moldovenească formaţiile de tipul *careleşi, careaşi, careşi*: „*careleş*, muiarea sa să aibă şi *careaş* bărbatul său să aibă" (Ap. 1618, 45/28-29), *căruiaşi* (Prav. 1581, 191^r/7), *căruiaş* (Ap. 1618, 51/6), *carileş*, (*ib.*, 46/3), *careşu* (CPB, 398/13).

Această formaţie se menţine în textele literare şi neliterare moldoveneşti şi după 1640.

4.6.4. De o deosebită frecvenţă şi cu o arie largă de circulaţie sînt nehotărîtele de tipul *oarecine*, *oarecare*, *oarece*, *oarecît* cu sensul de „cineva", respectiv „careva, ceva, cîtva", limitate astăzi la zonele de peste munţi. Deşi astfel de forme sînt prezente în perioada 1521-1640 în aproape toate textele literare, remarcăm frecvenţa lor deosebită mai ales în textele reprezentînd variantele literare nordice, în cele sudice corespunzîndu-le alte forme, de cele mai multe ori mai generale: „*oarecarii* fuglii" (CV, 42^r/2) - „*neşte* legători" (CPr. 130/13), „deştinse *oarecarele* din iudei" (CV, 14^r/1) - „deştinse *un* proroc" (CPr, 101/5), *oarecarele* (CV, 2^v/1, 29^r/3-4) - *neştine* (CPr, 89/3, 116/14), dar *oarece* (CV, 26^r/9) - *oarece* (CPr, 113/20); *oarecine* (PO, 86/12, 279/9-10; CS[1], 158; Moxa C, 356), *oarecui* (Moxa C, 358), *oarecărui* (PO, 239/13), *oarece* (CPrav, 7^v/4, PO, 34/16, 116/27; Prav. 1581, 251^v/7, GB, 211^r/3; CT, 43^r/2) etc. Formele acestea apar şi în documente: *oare drept ce* lucru (1593, Polonia, DÎ, 181; cu dislocarea elementelor), *oarecîte* (*ibid.*), *oarecîţi* (1599, Târgovişte, DÎ, 111).

Variantele pronominale mai apropiate de etimon (cu -*v*- din lat. *volet*) apar în textele provenind din Banat-Hunedoara, sud-estul Ardealului şi Ţara Românească, dar şi aici ele au o frecvenţă mai mică decît cele cu *oare-*: *varecine* (PO, 86/15, 67/5), *varecărui* (PO, 54/20), *varece* (TS, 75^v/16; PO, 92/15, 62/27, 65/10, 69/10), *vorecze* (FT, 1^v/20)[96], *varecîtă* (CPB, 198/1). În CPB apar forme cu *vare* postpus de tipul *carevarele* (CPB, 401/1), *carevare* (CPB, 38/11, 236/9, 293/4), care nu se mai întîlnesc după aceea în texte. Formaţiile cu *vare* sînt însă din ce în ce mai rare în textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea:

Formele cu *ori-* (*oricare, oricine, orice, oricît* şi adverbul *oricum*) nu-s încă atestate în textele literare, ci numai în documente: *oricarele* (1594, Râmnicu-Vîlcea, DÎ, X, 12), *oricît* (1594, Bozen, DÎ, C, 82^r/16), *oricum* (1599, Târgovişte, DÎ, 112).

---

[96] Pentru răspîndirea în graiurile din secolul al XVI-lea a formelor cu *vare-voare*, vezi Gheţie-Mareş, *op. cit.*, 261; Gheţie, BD, 163.

4.6.5. Pronumele *neştine* (< lat. *nescio quem*) cu sensul de „cineva" este deosebit de frecvent în toate variantele literare în special în cea muntenească şi bănaţean-hunedoereană. S-a arătat mai sus (**4.6.4.**) că lui *oarecare* „cineva" din CV, îi corespunde *neştine,* atestat de multe ori în CPr. Menţionăm însă că şi în CV *neştine* este frecvent fiind atestat de 18 ori (CV, 6^{v}/14, 30^{v}/4, 67^{v}/6 etc). În CT apare de 25 de ori (*neştine*, CT, 9^{r}/4, 18, 17^{r}/11, 24^{v}/15). În CPB *neştine* apare de 38 ori: *neştine* (53/7, 55/8, 89/12, 13), uneori cu variante mai vechi *neştene* (CPB, 373/17). Forma de genitiv-dativ singular este *neşcui* (CPB, 273/18), iar cea de nominativ-acuzativ plural articulat este *neştinii* (CPB, 382/10). În CC^{2} este atestat de 12 ori; de 35 ori în CPB; în PO de 12 ori, în Prav. 1581 de 13 ori. În schimb nu apare în PS, PV, PH, CP, CP^{1}, CP^{2}, CL, GB, FT, CPrav, CCat, CN, MI, CTd.

În secolul al XVII-lea (primele patru decenii) este atestat des în textele din Moldova: *neştine* (Ap. 1618, 47/4, 10, 25, 46/17; Eustratie, Prav. 45/20; VL, 152^{v}; 1626, Iaşi, DRH, XIX, 390).

O situaţie asemănătoare are *nescare* (< lat. *nescio qualem*) folosit ca adjectiv cu sensul de „unii": *nescare* (CC^{2}, 128, CC^{1}, 238, 371; Eustratie, Prav. 36/10), *nescari* (CC^{2}, 431), *nescarii* (TS, 22^{r}/11), *nescare* (TS, 24^{r}/20, 62^{v}/7), „*nescare* diverse" (1628, Iaşi, DRH, A, XIX, 434).

Mai frecvent şi mai general este pronumele nehotărît şi adjectivul corespunzător şi adverbul de mod *neşchit* (< lat. *nescio quantum*), întîlnit în toate variantele literare, în special în cea bănăţean-hunedoreană, munteană şi nord-transilvăneană[97]: *neşchit* (PS, 11/5, 67/15, 68/10 de 13 ori; CP, CP^{1}, 65^{r}/4, 10^{v}/6, 24^{r}/1, de 11 ori; CT, 61^{v}/18, 173^{v}/12; de 2 ori; CTd. 1^{r}/9), *neşchită* (FD, 527^{v}/4), *neşchite* (PO, 98/9; FD, 580^{v}/1; CV, 32^{r}/6), *neşchiţel* (CPr, 173/7), dar *puţinel* (CV, 82^{v}/6; în pasajul corespunzător).

În textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea *neşchit* este din ce în ce mai rar, fiind înlocuit cu *puţin, puţinel*: *nişchit* (PS, 67/15, 8/10, 143/5) - *puţinel* (PH, 31^{r}/14, 31^{v}/4, 62^{r}/26; în pasajele corespunzătoare), dar *nişchit* (PS, 24/1) - *nişchiţel* (PH, 11^{r}/10). Tendinţa de evitare a acestei forme este în faza incipientă încă din secolul al XVI-lea: „dzile *neşchite*" (CV, 32^{r}/6) - „*acealea* zile" (CPr, 119/18), „*neşchită* măsură" (CP, CP^{1}, 203^{r}/8) - „*puţin* număr" (CP^{2}, 203^{r}/8), *nişchit* (CP, 301^{r}/18) - *puţinel* (CP, 301^{r}/18), *de neşchit* (CP, CP^{1}, 24^{r}/1) - *den mitutel* (CP^{2}, 24^{r}/1), dar „*neşchit* suflet" (CP, CP^{1}, CP^{2}, 100^{r}/17), „grijă *neşchită*" (CP, CP^{1}, CP^{2}, 300^{v}/9).

Nişte ca adjectiv nehotărît se foloseşte uneori nu numai cu sunbstantive la plural, ci şi cu nume de materie care sînt *singularia tantum*: „*nişte* gunoi" (VL, 150^{v}).

4.6.6. Pronumele negative *nimeni (nimene, nimini), nime (nima, nimea)*, cu o repartiţie bine precizată în textele neliterare[98], sînt folosite de aproape

[97] Cf. Gheţie-Mareş, GD, p. 238.
[98] *Ibid.*, p. 238-240; Gheţie, BD, p. 163-164.

toate textele literare, diferenţa dintre ele fiind mai ales de natură statistică: unele texte, în special cele nordice, şi din zona Banat-Hunedoara atestă mai des pe *nime*, iar altele, în special cele reprezentînd variantele sudice, atestă mai frecvent pe *nimeni*. De pildă, în PS apare numai *nime* (PS, 337/13). În PO *nime* apare de 22 ori, iar *nimeni* nici o dată, în FT apare *nime* de 4 ori, iar *nimeni* nici o dată, în GB apare numai *nime* (o dată), în MI, nu este atestat *nimeni* ci numai *nime* de 9 ori). În *Alexandria* (1620) din CN apare numai *nime* de 6 ori. În CV *nime* apare de 2 ori, iar *nimeni* de 3 ori. În Prav. 1581 frecvenţa celor două pronume este egală (o atestare pentru *nime* (249ʳ/4) şi una pentru *nimeni* (*nimerile*, 260ʳ/7)). În Ap. 1618 apare numai *nime* (48/41). La fel în Moxa, C (391/12). În schimb în TS *nimeni* apare de 10 ori, iar *nime* de 7 ori. În CCat şi CPrav. se întîlneşte numai *nimeni* (cîte o atestare). Însă în CL apare numai *nimea* (CL, 24ʳ/15). În CT *nime* apare de 62, iar *nimeni* numai de 16 ori. În CPr. e mai frecvent *nimeni* şi această formă corespunde lui *nime* din CV: *nime* (CV, 56ᵛ/4) - *niminilea* (CPr. 144/17); în pasajul corespunzător. În CC² *nimea* (239, 242, 259, 269) şi *niminea* (269, 279) au o frecvenţă aproape egală. La fel se întîmplă cu o serie de texte din secolul al XVII-lea (CS¹): *nime* (CS¹, I a, 1ʳ/8-9, 64ʳ/9, 65ᵛ/15, 66ᵛ/3, 13), *nimea* (CS¹, V, 38ᵛ/16, VII, 66ʳ/8), *nemenilea* (CS¹, XIV, 111ʳ/7-8), *nimerilea* (*ib.*, XII, 100ᵛ/2-3). În schimb, în textele moldoveneşti din secolul al XVII-lea *nime* este mai frecvent: *nime* (Eustratie, Prav. 13/7, 8, 4/5), dar *nemărui* (Eustratie, Prav.12/2-3), *nime* (1628, Iaşi, DRH, XIX, 512). Forma *niminilea* (CPB, 194/10, 382/3-4, 354/6), uneori fără deicticul *-a*, este foarte frecventă în documentele din această epocă: *nemenile* (1587, Iaşi, DÎ, 160), *nimenilea* (1628, Bucureşti, DRH, XXII, 357, 374, 407, 661, 665). O singură atestare a fost găsită cu *nimenuilea* pentru forma de genitiv-dativ *nimănuia*: „n-am fost rumânu *nimenuilea*" (1633, Bucureşti, DRH, B, XXIV, 134).

Toate aceste fapte arată că *nimeni*, deşi prezent în toate variantele literare, se întîlnea mai frecvent în varianta literară muntenească şi în graiul muntenesc iar *nime*, deşi este atestat în texte reprezentînd toate variantele literare era mai frecvent în textele reprezentînd variantele moldovenească, bănăţean-hunedoreană şi nord-transilvăneană, precum şi în texte provenind din Oltenia (Moxa, C).

4.6.7. Pronumele negativ *nimic* apare în cea mai mare parte a textelor din perioada 1521-1640 sub forma veche, mai apropiată de etimon, *nemică* (< lat. *nec mica*) (CV, 1ʳ/13, 16ᵛ/7, PO, 7/18; CPB, 39/4, 5, 41/1, 49/2; CPr, 93/4; CN, 20ᵛ, 53ᵛ; Prav. 1581, 259ᵛ/7; GB, 419ᵛ/4; MI, I, 175ʳ/17; CS¹, VII, 64ʳ/17, VIII, 76ʳ/6 PS, 74/10; PH, 33ʳ/13; Eustratie, Prav, 13/20).

Forma cu *-a* apare mult mai rar: *nemica* (CV, 16ʳ/9, CT, 45ʳ/8, 63ʳ/15; CPB, 165/18, 257/13; CP¹, CP², 71ᵛ/6), iar dubletele cu *-i-*, *nimică* (PO, 134/28; CS¹, IV, 34ᵛ/5, V, 53ᵛ/8), *nimica* (CPr., 370/15; CPB, 57/1, 165/18; CS¹, III, 13ʳ/11), se întîlnesc rar şi numai în texte reprezentînd varianta literară bănăţean-hunedoreană şi cea muntenească.

Formele impuse în limba literară *nimica* (CPr. 370/15) și *nimic* (CN, 65ᵛ) sînt extrem de rare și apar numai în textele sudice de cele mai multe ori alături de formele vechi *nemică* (CPr, 93/4; CN, 20ᵛ, 53ᵛ) și *nemic* (CN, 60, 61, 70ᵛ)[99].

Se poate spune că, în general, forma veche *nemică* caracteriza variantele nordice ale limbii literare și graiurilor nordice pe cînd formele *nemica, nimica, nimic* variantele sudice și graiurilor sudice. Astfel, în CV, PS, PV, PH, Prav. 1581, GB, MI, VL; Eustratie, Prav, MI, PO, apar numai forme în *-ă* (*nemică, nimică*) pe cînd în CT, CP, CP¹, CP², CC², TS, CPr, CCat, Moxa C, CN formele în *-a* (*nemica, nimica* sau fără *-a* (*nimic, nemic*) apar alături de formele în *-a*, mai frecvente. De pildă în CT apare de 3 ori *nemica* și de 60 de ori *nemică*; în CP, CP¹, CP² apare de 6 ori *nemică*, dar o singură dată *nemica*; în CPB *nemică* apare de 19 ori iar *nemica* de 3 ori. Forma cu particula deictică nu apare. În CCat apare o dată *nemica* și o dată *nemică*; în *Alexandria* din CN apare o dată *nimic* (CN, 65ᵛ), de 3 ori *nemic* (CN, 60ʳ, 61ʳ, 70ᵛ), o dată *nemica* (CN, 7ᵛ) și de 2 ori *nemică* (CN, 20ᵛ, 53ᵛ), în schimb în TS și CPrav. apare numai forma în *-a*: *nemica* (TS, 29ᵛ/3, 63ᵛ/11; de 9 ori; CPrav. 6ʳ/7).

În concluzie, pronumele prezintă mai multe inovații (formele cu *î*-protetic (*îmi, îți, îi, își*), formele populare de tipul *ăsta, asta*, forma analogică *acestei*, formele *teu, seu, sei, tele* etc.) decît prezintă substantivul, articolul și adjectivul. De asemenea, diferențele în ceea ce privește utilizarea pronumelui sînt mai mari între variantele literare chiar în ceea ce privește două faze ale aceleiași variante literare decît la părțile de vorbire analizate anterior.

5. NUMERALUL

Pentru situația din epocă și pentru evoluția ulterioară a limbii române literare următoarele particularități privind numeralul sînt mai importante:

5.1. Numeralele moștenite din latină de la 1 la 10 nu oferă particularități importante: *unu* < lat. *unu(s), unu(m), una* (< *una*), sînt mai apropiate de etimon, *doi* < lat. **dui*; *două* < lat. *duae* (acest numeral are în epoca cercetată la feminin formele *doauă* (1588, M-rea Galata, DÎ, 163), *doao* (*ibid.*, 163), *doo* (1600, Transilvania, DÎ, 135), *trei* (< lat. *tres* + *i*; *i* este semn al pluralului), varianta populară *trii* apare în documente: *trii* părți (1595, jud. Argeș, DÎ, 104), *trii* galbeni (1587-1591, Moldova, DÎ, 161), *patru* < lat. *quat(u)or*, *cinci* (< lat. *quinque*), *șase* (< lat. *sex* sau **sess* + *e* analogic), cu varianta *șease* (în textele reprezentînd zonele cu *ș* muiat), *șapte* < lat. *septem* (în regiunile în care *ș* era muiat forma era *șeapte*), *opt* (< *octo*),

[99] Pentru situația din documente și din graiurile populare, vezi Gheție, BD, p. 164-165.

noauă, cu variantele *noao* şi *nouă* (< lat. *novem*), *zeace* şi *zece*, dar şi *dzeace* şi *dzece*, cu africată în zonele nordice, (< lat. *decem*).

De la „11” la „19”, româna în comparaţie cu alte limbi romanice foloseşte construcţii speciale, cu numeralul cardinal exprimînd unităţile urmate de prepoziţia *spre* (< lat. *super*), „pe” „deasupra” şi numeralul *zece*. Această formaţie cu elemente latine, (*unus super decem* > rom. *unsprezece*), dar cu model nelatin, întîlnit în albaneză în limbile slave şi baltice, dar şi în alte limbi indoeuropene (vechea greacă, vechea armeană, celtă, tocharică cf. G. Reichenkron, în „Südost-Forschungen”, Bd., XVII, 1, 1958, p. 152-174) a comportat numeroase discuţii (vezi C. Frâncu, *Geneza limbii române şi etnogeneza românilor*, Casa Editorială Demiurg, 1999, p. 60). Aici ne interesează situaţia acestor formaţii în româna veche dintre 1521-1640.

În normele literare varianta literară muntenească şi în normele lingvistice ale graiurilor de tip muntenesc erau numai formele lungi de tipul *unsprezĕace, doisprezeace, doaosprezece, treisprezeace, patrusprezeace, cincisprezeace, şaşăsprezeace, şaptesprezece, optsprezece, noaosprezece*. În variantele literare aparţinînd de graiurile nordice formele aveau africata *dz* în loc de *z*: *unsprădzeace, doisprădzeace* (CS^1, V, 47^r/10-11), (CS^1, V, 47^r/12-13), (1595, Suceava, DÎ, 196), şi *doaosprădzeace* (PO, 175/25), *triisprădzeace, patrusprădzeace, cincisprădzeace, şeasăspredzeace, seaptesprădzeace, optusprădzeace, noaosprădzeace*. Pentru economia prezentării, renunţăm la înşirarea atestărilor din texte, limitîndu-ne numai la menţionarea schimbărilor.

5.1. Formele scurtate analogice de tipul *paisprezece, şaisprezece, şaizeci* nu sînt încă atestate în nici o variantă literară[100]. Textele atestă numai formele vechi: *patrusprădzeace* (CV, 46^v/6), *patruspredzeace* (PO, 164/13), *patrusprezeace* (CPr, 135/1), *şasespredzeace* (PO, 164/4), *şasesprădzeace* (PO, 303/17-18), *şasezeci* (TS, 42^r/9, CT, 26^v/14, 27^v/12, 74^v/2; 75^v/19, 178^r/11, CPr, 504/6-7, CC^2, 400, 401), *şeasădzăci* (1622, Iaşi, DII, I, 200), *şeasedzeci* (1636, Iaşi, DII, I, 346).

Formele scurte, impuse în limba literară actuală *paisprăzece* (prin analogie cu treisprezece), *şaisprezece*, (prin analogie cu *cincisprezece*) şi *şaizeci* (prin analogie cu *cincizeci*), nu-s înregistrate încă nici în documentele particulare din epoca cercetată[101].

De la „20” în sus numeralele compuse, care sînt aceleaşi cu cele din limba actuală, se leagă cu substantivul următor prin prepoziţia *de*: „26 de dzile” (CS^1, XI, 97^v/15), „*treidzeci de* ani” (PO, 144), „*treizăci de* talere” (1581, jud. Bacău, DÎ, 155), „*patrudzeci de* talere” (1591, Siret, DÎ, 172),

[100] Cf. C. Frâncu, *Din istoria numeralului românesc: vechimea formelor paisprezece, şaisprezece, şaizeci*, în LR, XXVII, 1978, nr. 6, p. 599-606.
[101] *Ibid.*, p. 599.

„două sute și treidzeci de florinți" (1577, Brăhășești, jud. Galați, DÎ, 154), „într-o *mie și șase sute de ani*" (1600, Transilvania, DÎ, act diplomatic, 136). Construcții fără *de* apar mai rar: *„300 aspri* turcești" (1592, jud. Dâmbovița, DÎ, 102). În comparație cu limba actuală, *de* apare și atunci cînd nu este nevoie de această prepoziție: „să fie blăstămat de 318 *de* otci" (1595-1625, jud. Ilfov, DÎ, 107), „318 *de* oteți" (CS[1], I b, 9[v]/15-16).

5.2. Numeralul *mie* este folosit în cele mai multe texte cu această formă și la singular și la plural. Pluralul *mie* este deosebit de frecvent cînd este precedat de alt numeral în texte reprezentînd aproape toate variantele literare: „patru *mie*" (CV, 18[v]/1, CPr. 105/21; TS, 56[v]/22; CT, 34[r]/2, 86[r]/6), „cinci *mie*" (CT, 37[r]/5, 86[r]/3, CPB, 36/8; CC[2], 283; CPr, 13/3), „zece *mie*" (CT, 154[r]/10; CC[1], 154, 156), „doaozeci de *mie*" (CT, 154[r]/5), *„doaozeci și trei* de *mie*" (CPr, 312/15)[102].

Forma *mii* este atestată mai rar în secolulul al XVI-lea, dar din ce în ce mai des în textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea: „patru *mii*" (TS, 58[r]/15), „trei *mii*, cinci sute" (PO, 310/2), „cinci *mii*" (TS, 50[v]/16; CC[2], 283, în tîlcul evangheliilor, căci în textul evangheliilor apare „cinci *mie*" (*ib.*), „șase sute de *mii*" (PO, 218/25), *„mii* și întunearece" (CP[1], CP[2], 178[r]/15), *mii* (TS, 58[r]/12, CP[1], CP[2], 237[r]/1).

Forma *mii* este mai frecventă în textele reprezentînd zona Banat-Hunedoara și mai rară în textele coresiene (în CT apare pentru plural numai forma *mie* de 10 ori). Documentele particulare atestă, de asemenea, folosirea formei *mie* pentru plural: „o sută de *mie* de talere" (1600, Alba Iulia, DÎ, 146), trei sute de *mie* de talere (*ibid.* 146). Generalizarea formei *mii* în textele literare este însă posterioară epocii cercetate.

În textele bisericești, dar și în unele documente, numeralel cardinale sînt notate cu slove-cifră.

5.3. *Întunerec* cu sensul de „zece mii", calc după sl. *tĭma*, este frecvent în textele religioase traduse din slavă în secolulul al XVI-lea și din primele patru decenii ale secolului al XVII-lea: „cinci *întrurearece*" (CV, 3[v]/14), cinci *întunearece*" (CPr, 90/13), cinci *întunerece* (CPB, 386/12-13), „douăsprezece *întunerece* de îngeri" (TS, 110[r]/22), *„întunearece* de îngeri" (CL, 31[r]/16-17), „mii și *înturerece*" (PS, 191/5), „o mie și *înturerecu*" (PH, 78[r]/9), *„întunearece* de svinți" (Ap. 1618, 50/l), *„înturerecu* de *înturearece*" (PH, 56[r]/10), *„unturerece* de *untunerece* și *mii* de *untunerece*" (CC[2], 31)[103], *întunerece de întunerece* (CPB, 205/9-10).

În textele netraduse din slavă (PO, FT), precum și în cele originale (prefețe, epiloguri, documente oficiale și particulare) acest numeral nu apare.

---

102 Pentru alte exemple, vezi Densusianu, HLR, II, 178.
103 *Ibid.*, p. 178.

De fapt, încă din secolulul al XVI-lea se simte tendinţa de a-l evita, folosindu-se numeralul *mii*, în special în textele sudice: *„întureréci* de oameri” (PS, 3/6) - *„mii* de oameni” (CP, CP^1, CP^2, 3^v/2-3; în pasajul, corespunzător), dar *„unturerec* de oameri” (PH, 2^v/2).

5.4. La *numeralul ordinal*, formele în *-lea* apar mai rar decît cele în *-le* şi caracterizează în special textele din varianta muntenească şi bănăţean-hunedoreană: *al treilea* (CT, 97^r/17, 106^v/13; CPB 47/16; PO, 261/15, 21, 304/18, 305/3, 311/21), dar *al treile* (CT, 16^r/24; CPB, 454/19; PO, 10/25, 28/20, 244/13, 272/2; FD, 464^v/7, 605^v/2; Moxa C, 346/3; CS^1, 78/14; Eustratie, Prav, 42/15, 41/23), *al doilea* (PO, 5/18, 100/26, 143/22, 168/2, 261/5; CL, 8^r/2; CP^1, 1^r/12), dar *al doile* (PO, 5/18, 100/26, 112/6, 262/15; CCat, 7^r/2; CT, 48^r/19; CPB, 143/2-3; Ap. 1618, 49/20; CS^1, XII, 100^v/12, 102^r/11; Eustratie, Prav, 39/11; Moxa C, 342/2; PH, 1^r/25), *al şaptelea* (CT, 190^v/5, CC^1, 410), dar *al şaptele* (CT, 48^r/320, 97^r/19; TS, 86^v/13; CPB, 286/9; PO, 246/19, 255/15; CC^2, 135; CTd, 56^v/1; CS^1, IV, 31^v/8-9), *al şeaptelea* (Ap, 1618, 49/41), al *şasele* (Moxa C, 346/3, 4, CS^2, 285/3; CT, 42^r/8; TS, 74^r/5), dar *al şaselea* (CC^1, 409); *al noaolea* (CT, 64^v/4; CPB, 105/2) dar *al noaole* (CT, 42^r/9, 64^v/7, 107^r/12, 13; CPB, 27/51TS, 74^r/6; Moxa C, 346/4; CTd, 6^r/12; CS^1, VII, 64^r/15).

Aceste exemple, la care se pot adăuga multe altele, arată că formele cu *-a* existau alături de forme cu *-e* numai în textele provenite din sudul Transilvaniei, Muntenia şi Banat-Hunedoara, în textele reprezentînd alte variante literare ele fiind foarte rare: *al treilea* (CTd. 41^r/8), *al şeaptelea* (Ap. 1618, 49/41). Documentele particulare atestă aceeaşi situaţie: *al doile* (1600, Transilvania, DI, 128), *al doilea* (1599, Transilvania, DÎ, 114), *al doozecilea* (1599, Transilvania, DÎ, 115).

5.5. Norma lingvistică a tuturor variantelor literare era pentru *al patrulea, al optulea* forma în *-l(u)* şi nu în *-le(a)*, analogia cu forme de tipul *al doile(a), al treile(a), al şaptele(a)* neproducîndu-se încă: *al patrul* (TS, 51^r/12, CT, 135^v/3, PO, 16/26, 244/13, 272/2, 311/22; CPr, 57/15; Moxa C, 346/3, 368/22), *al optul* (CP, CP^1, CP^2, 16^v/14; PO, 4/16; CV, 86^r/11, CPB, 342/4; CC^2, 135).

Formele în *-le(a)* nu sînt înregistrate la aceste două numerale nici în documentele particulare, toate textele conţinînd numai forme vechi în *-l*: *al patrul* (1599, Transilvania, DÎ, XIX, 262^r/14-15) etc.

5.6. La plural, se mai menţin pînă după 1640 în unele variante literare formele vechi de tipul *ai doii* (Prav. 1581, 216^v/1, 243^v/19; CS^1, VI, 57^r/10, VII, 65^r/14; VL, 14^v), *ai treii* (CS^1, VI, 57^r/10-11; Prav. 1581, 216^v/1, 251^v/1; VL, 14^v). Documentele din Moldova din primele decenii ale secolului al XVII-lea folosesc în mod obişnuit astfel de forme: boierii cei mari şi *ai doii*

şi *ai treii* (1628, Iaşi, DRH, XIX, 390), „cu boieri şi mari şi *ai doii* şi *ai treii*" (1628, Iaşi, DRH, XIX, 394).

Dacă aceste forme caracterizează mai ales variantele literare bănăţean-hunedoreană, moldovenească şi nord-transilvăneană, formele noi impuse în limba literară, caracterizează încă din secolulul al XVI-lea varianta literară sud-transilvăneană-muntenească: *ai doilea* (CC[2], 330, 350, 546; CPr, 323/13), dar *ai doii* (CC[2], 336; CPB, 456/4), *ai treilea* (CC[2], 350; CPr, 323/13).

Generalizarea formelor *ai doilea, ai treilea*, în locul formelor *ai doii, ai trei* este posterioară epocii cercetate.

5.7. La genul feminin, formele *a doao* (CS[1], XII, 105ʳ/10), *a treia* şi *a trie* (1595, jud. Argeş, DÎ, 104) şi *a treia* (1593, Polonia, DÎ, 179; CS[1], XII, 99ᵛ/7-8), *a patra* (DÎ, 179; CS[1], 99ᵛ/5), *a cincea* (1577, Brăhăşeşti, jud. Galaţi, DÎ, 154) etc. erau curente în norma regională şi literară.

La feminin, numeralele ordinale de la „11" în sus au articol pus după partea care exprimă unitatea, deci după prima parte, şi nu după partea care exprimă „10", ca în limba literară actuală: *a patrasprădzeace* (CV, 45ᵛ/5-6; PO, 214/22), *a patrasprăzeace* noapte" (CPr. 134/2), *a şapteasprădzeace* (PO, 30/13, 32/15, CS[1], 48/16-17), *a noaspredzeace* (PH, 114ᵛ/9) etc.

Punerea articolului după ultimul component al acestui numeral compus începe să fie atestată extrem de rar încă din secolulul al XVI-lea într-un text reprezentînd varianta literară-bănăţean-hunedoreană, într-o formă cu dublă articulare: *a patrasprădzeacea* (PO, 216/14), dar *a patrasprădzeace* (PO, 214/22).

5.8. Cu sensul de „mai întîi" se mai înregistrează în unele texte forma unică *întîie* din feminin (< lat. **antanea*), şi nu din masculin (*antaneus*): „Feciu omu *întîie* Adam" (CS, 45/15); „să spălăm stecla şi blidul dinlontru *întîie*" (MI, III, 191ʳ/4-5), „*Întîie* se-şi ispitească omul şirea cu duhovnicul" (MI, III, 190ᵛ/10), „toate *întîie* născutele" (CP, CP[1], CP[2], 151ʳ/1).

Formele variabile după gen şi număr sînt însă cele mai frecvente încă din secolul al XVI-lea, cînd sînt antepuse substantivului sau au valoare substantivală: *întîiu* (CT, 89ʳ"22, 93ʳ/18), *întîiul* (CL, 5ᵛ/8, 7ᵛ/15), *întîia* (CL, 13ᵛ/4); Prav. 1581, 210ᵛ/7), *întîni* (CV, 3ʳ/6), *întăi* (CS[1], IX, 79ʳ/4), *întăiul* (CS[1], VII, 63ᵛ/14-15, X, 79ᵛ/9), *întîniul.* (CPB, 258/5-6), *întăiul* (CV, 86ʳ/10), *întînea* (CPB, 217), *întăia* (CV, 86ʳ/10), *întăie* (CS[1], I b, 2ᵛ/6), *întîii* (CT, 42ʳ/20, 22, 42ᵛ/12, 45ʳ/22), pl. *întînii* (CV, 19ᵛ/2-3, 50ᵛ/11); *întînu* (CPB, 261/2), dar *întîii* (456/4), gen.-dat.: *întăelor* (CV, 83ʳ/13), *întînelor* (CPB, 303/4).

Cînd este postpus substantivului sau cînd este precedat de prepoziţia *de*, acest numeral apare de obicei invariabil: „în zi *dentîi*" (TS, 106ʳ/7), „stepena *întăiu*" (Prav. 1581, 220ʳ/9), „spiţa *dentăiu*" (Prav. 1581, 220ᵛ/4), „carte *dentăniu*" (PO, 2/19), „cărţi *dentîniu*" (PO, 4/4), „blăstemul *dintîiu*"

(CS^1, IV, 36^r/7), „folosul *dintîi*” (*ib.*, XII, 100^r/8), dar „*dintînia* dzi” (CV, 9^v/10).

O inovație care începe să fie înregistrată încă din secolulul al XVI-lea este construcția de tipul „cartea *întîia*”; „cartea *dintîia*”, cu numeralul acordat cu substantivul feminin, construcție considerată pînă nu demult o trăsătură a limbii române actuale[104]: „stepena *întăia*” (Prav. 1581, 219^v/16), dar „stepena *întăiu*” (Prav. 1581, 220^r/9), „începătura semințieei *dintăia*” (Prav. 1581, 251^v/3-4), dar „spița *dentăiu*” (Prav. 1581, 220^v/4), „cuscria *dintăia*” (Prav. 243^v/4), „lumea ceaea *întăia*” (CV, 66^r/9-10).

Întrucît forma cu numeralul acordat apare numai în CV și Prav. 1581 toate celelalte texte înregistrînd numai forma veche cu numeralul neacordat cînd acesta era postpus substantivului, considerăm construcția de tipul *stepena întîia, cuscria dintîia* o inovație și o particularitate a variantei literare moldovenești, bazată pe o inovație a graiurilor de tip moldovenesc[105].

Numeralele ordinale nu au de obicei particula finală -*a* decît de la „2” la „11”: *a doua, a treia, a patra, a cincea, a șasea, a șeaptea, a opta, a noua, a zecea, a unsprăzecea* (cf. titlul capitolelor VL): *a doa* stepenă (VL, 19^r), stepena *a treia* (VL, 22^v), stepena *a cincea* (VL, 72^v), stepena *a șeasea* (VL, 87^r), stepena *a șeaptea* (VL, 91^v), stepena *a opta* (VL, 105^v), stepena *a noa* (VL, 113^r), stepena *a dzecea* (VL, 115^v), stepena *a unsprădzeacea* (VL, 119^v) dar stepena *a doasprădzeace* (VL, 121^r), stepena *a treiasprădzeace* (VL, 122^v), stepena *a patrasprădzeace* (VL, 125^r), stepena *a cinceasprădzeace* (VL, 132^v), stepena *a șeasaspradzeace* (VL, 149^v), stepena *a șeapteasprădzeace* (VL, 152^v), stepena *a doaădzeci* (VL, 159^r), stepena *a doaădzecișiuna* (VL, 161^r), stepena *a doaădzecișidoaă* (VL, 167^v), stepena *a doaădzecișitrei* (VL, 172^v), stepena *a treidzeci* (VL, 264^r). La numeralele de la „12” la „19” particula *a* se adaugă la unități și nu la zeci. De la „20” în sus ea nu se adaugă nici la zeci și nici la unități.

5.9. În schimb, construcția *de(n) prima* „primul, prima” caracterizează o altă variantă literară - cea bănățean-hunedoreană - fiind înregistrată de texte specifice acestei variante sau cu straturi lingvistice din această zonă[106]: „născutul de-a *prima*” (PO, 154/23, 171/27, 172/15, de 22 de ori), „născutul *den primă*” (PO, 124/3, 131/9), „pîrga *den primă*” (PO, 254/4), *de primă* (CM, 259^v/21), *den primă* (CC^1, 82^r/1, 216^r/1).

Derivatul *primari(u)* „întîi” (< lat. *primarium*) apare foarte rar și numai cu valoare adjectivală: „nu pomeni ale noastre fără-de-legi *primari*” (PS, 78/8). El este evitat în celelalte psaltiri (CP, CP^1, PV, PH).

[104] Cf. C. Frâncu, *Vechimea și răspîndirea numeralului articulat în construcții de tipul „partea întîia”*, în SCL, XXXI, 1980, nr. 2, p. 213-216.

[105] *Ibid.*, p. 213.

[106] Cf. Gheție-Mareș, *op. cit.*, p. 255, Gheție, BD, p. 174-175, în *Cele mai vechi texte românești*, p. 22.

5.9.0. Colectivul *amîndoi, amîndoao* este întîlnit în toate variantele literare și în toate graiurile: *amîndoi* (CT, 40^r/14, 90^v/16, de 15 ori; CPB, 397/1; PO, 18/7, 57/8, de 15 ori; CL, 15^v/3, 26^r/18, 33^v/1, de 3 ori; Prav, 1581, 206^v/3; TS, 24^r/13, 54^r/5, de 5 ori; CPrav, 9^r/2; CN, 30^r, 36^r, 36^v/1, 37^r/1, 37^v, 76^r), *amendoi* (1593, Maramureș, DÎ, 205) *amîndoao* (CV, 24^v/5; CPrav, 4^v/18; PO, 64/9, 223/13-14; CT, 28^r/7, 123^r/3, 14; CL, 8^r/10, 19, 39^r/17; Prav. 1581, 235^r/11), *amăndoo* (TS, 44^v/17), *amîndouo* (1600, Transilvania, DÎ, 127), *amîndoe* (CPB, 91/15), de *amîndoao* (CPB, 234/4-5).

La genitiv-dativ întîlnim formele: *amîndurora* (CT, 131^r/7; PO, 19/7; CC^2, 568) și *amînduror* (PO, 251/17; Prav. 1581, 235^v/10, 1592, M-rea Moldovița, DÎ, 174; VL, 26^v).

Forma cu *-o-* (*amîndorora*) nu-i încă atestată. În unele texte apare și forma *amîndurorusprezece* (CPB, 268/1-2) pentru colectivul lui „12".

Dacă *amîndoi, amîndoao* sînt în norma tuturor variantelor literare, *îmbi* (< lat. *ambi*) și *îmbe* (< lat. *ambae*) caracterizează numai unele texte nordice și pe cele din zona Banat-Hunedoara (PS, PV, Prav. 1581, PO, TS): „*dîmbe* părțile" (PS, 30716), „de *îmbe* laturi" (PH^1, 125^r/5), *într-îmbe* (PH, 116^r/2), „d-*îmbe* parțile" (VL, 111^r), dar „de *amîndoao* părți" (CP, CP^1, CP^2, 282^v/13; în pasajul corespunzător), „cu *îmbe* mănule sau cu *îmbe* piciorele" (TS, 65^r/20, 21), „*îmbi* acolo giurară-se" (PO, 69/24), *îmbe* (Prav. 1581, 216^r/17, 267^r/13, PO, 88/22, 183/19, 261/26, 270/24-25, de 16 ori), „*îmbi* (Prav. 1581, 269^r/15-16). În textele din celelalte regiuni nu am întîlnit aceste forme, ceea ce înseamnă că ele caracterizau numai zona Banat-Hunedoara și unele zone nordice din care provin textele rotacizante și Prav. 1581 (Moldova de nord, Transilvania de nord).

La Coresi apare, ca o creație personală, forma *amîndoisprezece* „toți cei 12" (CT, 52^v/8; CC^1 389)[107], iar în CPB se întîlnește aceeași formă la genitiv-dativ: *amîndurorusprézece* (CPB, 268/1-2). Ea nu se mai întîlnește în alte texte în afară de cele două citate.

Menționăm, de asemenea, prezența în unele texte provenind din zona Banat-Hunedoara și în textele coresiene a numeralului colectiv cu *tute*, care caracterizează azi graiurile de tip nordic (nordul Moldovei, Transilvania de nord, Banat-Hunedoara): *tute patru* (PO, 267/23); CC^2, 277/4), *tute șase* (PO, 263/15), *tute șapte* (CT, 167^v/6), *tute dzeace* (PO, 264/8), *tute unsprădzeace* (PO, 264/24).

Formațiile de tipul *tustrei, tuspatru* și cele de tipul *cîte(și) trei* nu sînt încă atestate în textele literare. Numai documentele particulare înregistrează formațiile cu *cîte*: „*cîte trei* frații" (1599, Târgoviște, DI, XVIII, 1^v/5) și cu *tus*: *tustrei* frații (1627-1628, Moldova, DRH, XIX, 318).

5.9.1. *Numeralul fracționar* apare numai cu formele vechi, căci formația modernă cu sufixul *-ime* (*doime, pătrime*) nu exista în limba

[107] Cf. Densusianu, *HLR*, II, 177.

din acea perioadă. Se foloseau pentru exprimarea raportului parte/întreg forme ca: *jumătate* (CPB, 239/1; 1663-1664, jud. Gorj, DÎ, 97; 1599, jud. Mehedinți sau Gorj, 125); *giumătate* (1588, M-rea Galata, DÎ, 166); *o parte* de ocină (1577, Brehuești, Galați, DÎ, 154), „au împărțit ocina în *trei părți*: *doao părți* Oancei și Radului iară *una* Voicăi" (1595, jud. Argeș, DÎ, 104-105), *a treia parte* (1634, București, DRH, XXIV, 359, 370, 404), *a patra parte* (1634, București, DRH, XXIV, 252, 258, 445, 521).

5.9.2. *Numeralul distributiv* este alcătuit, ca și în limba actuală, din *cîte + numeralul cardinal*: „să fie cîte 2-3 oameni" (1600, Transilvania, DÎ, 129), *cîte un* (1594, Bozen, DÎ, 189), *cheti trei* (1594, Bozen, DÎ, 194), *cîte unul* (CPB, 14/19-20).

5.9.3. *Numeralul multiplicativ* de tipul *îndoit, întreit, înzecit, însutit* nu a fost întîlnit în texte și nici verbele din al cărui participiu se formează adjectivele și adverbele care funcționează azi ca numerale multiplicative.

5.9.4. *Numeralul adverbial* nu diferă mult de cel din limba actuală: *iîntîiu* (= o dată, 1600, Transilvania, DÎ, 127), *de doao* ori (CPB, 385/20), *de trei ori* (CPB, 108/7-8, 119/7, 450/7; 1600, Transilvania, DÎ, 143.)

5.9.5. Numărătoarea anilor este făcută în „văleat" (de la „facerea lumii" sau „de la zidirea lumii" de la Adam): Vŭ dñi Io Pătru (vodă) vŭ lět 7072 (1564; jud. Gorj, DÎ, 97), „și au fost trecuți ai de la Adam pînă acmu 7105" (1597, jud. Vîlcea, DÎ, 108), „Pis noem 26 dni vlêt, 7107" (= 1599, Făgăraș, DÎ, 116), „Pis Oancea u Bălgrad, msca ap 14 dni vulět 7108" (= 14 aprilie, 1600, Bălgrad, DÎ, 138). Formulele de exprimare a datei erau de obicei în secolul al XVI-lea în slavonă, punîndu-se la sfîrșitul documentului mai întîi luna și ziua, iar apoi „văleatul" (anul), iar începînd cu sfîrșitul secolului al XVII-lea și în română: „Iulie 21, 7100" (1592, jud. Vrancea, DÎ, 176), „Scris în Suceava, ghenarie 8, ai 7105" (1597, Suceava, DÎ, 199), logofăt, measița 8 dni, văleat 7142 (1634, Țara Românească, DRH, B, XXIV, 420), „U Iaș 7142, iulie 23" (1634, DRH, A, XXII, 231). Însă formulele în slavonă se mențin pînă tîrziu.

În concluzie, în structura și funcțiile numeralului se petrec puține schimbări în perioada 1521-1640: apariția pluralului *mii* în locul formei omonime cu singularul (cinci mie), a formelor în *-lea* la numeralul ordinal în variantele sudice ale limbii literare (Sudul Transilvaniei - Țara Românească și Banat-Hunedoara), a formelor de plural *al doilea, al treilea* (în locul vechilor *ai doii, ai treii*) în varianta literară muntenească-sud-transilvăneană; a formelor cu *-a* pus la sfîrșitul numeralului ordinal compus, nu după unitate (*a patrastrăzecea* în locul lui *a patrasprezece*) în varianta literară bănățean-hunedoreană, a formelor cu numeralul acordat postpus substantivului în varianta literară moldovenească („stepena *întîia*, stepena *dentîia*") în locul construcțiilor vechi menținute în limba literară pînă astăzi (*stepena întîi* (*dintîi*)), folosirea construcției de tipul *de(n) primă* în varianta bănățean-hunedoreană, a formelor etimologice *îmbi*, *îmbe* în variantele literare

moldovenească, nord-transilvăneană şi bănăţean-hunedoreană a creaţiei personale *amîndoisprezece* în tipăriturile coresiene.

6. VERBUL

6.0. Ca şi morfologia numelui şi a pronumelui, cea a verbului prezintă în perioada 1521-l640 unele schimbări în distribuţia formelor, în întrebuinţarea modurilor, timpurilor şi diatezelor. Aceste schimburi se petrec însă mai ales în punctele periferice ale sistemului şi se limitează la jocul analogiei, care regularizează, simplifică şi clarifică paradigmele, astfel încît osatura de ansamblu a sistemului verbal este aceeaşi ca în perioada preliterară şi în perioada posterioară anului 1640.

6.1. Conjugările: Româna, ca şi italiana, a păstrat toate cele patru conjugări latineşti, în comparaţie cu limbile galo-romanice şi ibero-romanice care au numai cîte trei grupe: conj. I: lat. *cantare* > v. rom. *cântare, a cânta*, conj. a II-a: *vĭdere* > v. rom. *vedeare, a vedea,* conj a III-a: scribere > v.rom *scriere, a scrie*; conj. a IV-a: lat *audire* > v. rom. *audzire, a audzi* (*auzire, a auzi*), *horrire* > v. rom. *urire, uri* > *urî.* Textele din perioada cercetată atestă o serie de treceri de la o conjugare la alta sau chiar formarea unor subdiviziuni în cadrul unor conjugări ca urmare a acţiunii legilor fonetice şi a analogiei.

6.1.1. Astfel, conjugarea a IV-a, care în perioada veche era cea mai bogată conjugare, fiind mai deschisă la mai multe împrumuturi, îşi dezvoltă în secolul al XVI-lea sau nu cu mult timp înainte şi o variantă în *-î*, în loc *-i* (la început după *rr-*, care se pronunţa dur: *urî* (> lat. *horrire*) rom. comună *urire*, iar apoi, prin analogie, şi după *r-*)[108]. În urma acestei evoluţii fonetice a rezultat o apropiere a conjugării a IV-a de conjugarea I la unele timpuri şi moduri: 1) indicativul prezent: *omoară* (CC², 72), 2) conjunctivul prezent „*să omoară* (PO, 71/14, 163/27), *să omoare* (*ib.*) la fel ca *zboară, să zboare.* Dintre cele aproximativ 50 de verbe în *-î* (precedat de *r-*) cele mai multe dintre ele au în limba veche variante în *-i* sau *î*, iar unele numai în *i* şi nu şi în *-î* (de pildă *a dogorî* apare în toată perioada veche numai sub forma *a dogori*)[109].

În general, formele în *-i* caracterizează variantele nordice ale limbii literare, pe cînd cele în *-î* pe cele sudice (sudul Transilvaniei - Ţara Românească (fără Oltenia) şi Banat-Hunedoara): *amări* (PS, 83/2) - *amărî* (CP, CP¹, 80ʳ/5; PO, 88/22 MI, 188ᵛ/12-13); *amărî-se* (CPB, 457/16, 18),

[108] Cf. Leca Morariu, în „Codrul Cosminului”, I, 1924, p. 67-68, Al. Graur, *Tendinţele actuale ale limbii române*, Bucureşti, 1968.
[109] Cf. Alf Lombard, *Le verbe roumain*, vol. II, Lund, 1955, p. 818-824.

amărît-au (CPB, 457/12), *a amări* (CPB, 69/15, 123/13); *ocări* (PS, 161/11; Prav. 1581, 249ʳ/6) - *ocărî* (CP, CP[1], 152ʳ/2, 216ᵛ/8; CT, 162ʳ/21; PO, 248/6), *omori* (PS, 220/15; CV 78ʳ/14) - *omorî* (CP, Cp[1], CP[2], 204ᵛ/11; Cpr. 168/21; CPB, 69/17; CT, 169ʳ/22; CPrav. 9ʳ/14; PO 118/18, 19, 173/20, 272/2), *pîri* (CV, 1ᵛ/9, 24ᵛ/8) - *pîrî* (CPr, 88/21; CPB, 234/9; CL, 9ᵛ/8; PO, 87/13-14), *uri* (PS, 104/2; M, I, 177ᵛ/12), *uri-va* (CPB, 427/20), *se urise* (CPB, 356/8) - *urî* (CP, CP[1], CP[2], 99ᵛ/10; CT, 11ʳ/10, 157ᵛ/9, 221ᵛ/7; PO, 93/2, 127/6, 181/9; VL, 151ʳ).

Uneori forme cu *-î* apar sporadic şi în textele nordice (*omorî*, Prav, 1581, 169ʳ/22; *amărî* (MI, II. 188ᵛ/15, 16), iar forme cu *-i* se întîlnesc şi în textele sudice (munteneşti şi bănăţean-hunedorene): *amări* (CS[1], VII, 66ᵛ/4, 13, 14, dar *amărî*, *ib*, VII, 66ᵛ/11; *pogori* (TS, 34ʳ/7, FT, 1ʳ/14), *omori* (CN, 74ʳ, *obori*, Moxa, C, 349/18; *pîri* (CN, 67ᵛ), *dogori*, Moxa, C, 396/2; *uri* (TS, 12ᵛ/10).

Unele texte prezintă atît forme cu *-î*, cît şi forme cu *-i*: *amărî* (MI, II, 188ᵛ/15-16) - *amări* (MI, II, 188ᵛ/12-13). Menţionăm că subclasa în *-î* a conjugării a IV-a care era foarte săracă, s-a îmbogăţit în epoca veche cu verbe împrumutate din slavă (*a pogorî, a coborî, a doborî*) sau cu verbe formate pe terenul limbii române din substantive (*a hotărî* din *hotar* (< mag.))

6.1.2. Marea majoritate a verbelor este stabilă în ceea ce priveşte conjugarea. Există însă un număr de verbe care în urma factorilor fonetici, morfologici (analogia) şi sintactici (contaminarea cu alte verbe) îşi schimbă conjugarea.

Astfel, tendinţa mai generală a limbii române de a trece verbele latine în *-ĕre* de la conjugarea a III-a la conjugarea I sau a IV-a este prezentă şi în perioada cercetată la verbe ca *a învie*, *a vie*, *a scrie*, *a cure*.

Primele două dintre acestea, de conjugarea a III-a într-o perioadă mai veche şi în secolul al XVI-lea în textele nordice, au tendinţa de a trece la conjugarea I în textele sudice (munteneşti-sud-transilvănene) şi în cele din zona Banat-Hunedoara: *învie* (CV, 69ʳ/10-11; PS 1/14; PH, 1ʳ/19; CTd, 76ᵛ/9), *a îmvie* (CPB, 69/18), dar *înviia* (CT, 17ʳ/14, FT, 1ʳ/4, CC[2], 164, CC[1], 14; CP[2], 163ᵛ/15), *vie* (CV, 22ʳ/7, 48ᵛ/12, 79ʳ/10; PH, 35ʳ/16; Prav. 1581, 261ʳ/3; 259ᵛ/3; CTd, 87ʳ/3; CS[1], XIV, 114ᵛ/11), dar *viia* (PO, (/10, 145/25, 147/20; CC[1], 99, CC[2], 67, 386), *a via* (CPB, 314/19).

Inovaţia este rar înregistrată chiar în textele sudice care preferă formele de conjugarea a III-a: *învie* (CT, 35ʳ320,42ᵛ/24, această formă apare de 25 de ori, faţa de *înviia* care apare o singura dată; TS, 24ᵛ/4, 75ᵛ/11, forma *înviia* nu apare în acest text sudic; CPB, 181/7; CP, CP[1], CP[2], 142ᵛ/5, 301ʳ/5; CC[2], 29, 286; CN, 13ʳ/5), *inviia* (CS[1], V, 41ᵛ/2), *vie* (CT, 157ʳ/3; CP, CP[1], CP[2], 127ʳ/11, CPr, 245/1).

Demn de remarcat este faptul că aceste verbe trec la conjugare I mai ales la timpurile derivate din tema prezentului nu şi la cele derivate din tema perfectului, care rămîn mult timp de conjugarea a III-a: *înviiază* (CT,

191^{v}324), dar *învişu* (CS^{1}, IV, 36^{r}/13), *învise* (CT, 30^{r}/7, 108^{v}/13, 135^{r}/10; CPB, 20/5, 22/18, 31/18, 37/21; CN, 19^{v}/26), *au învis* (Moxa, C, 358), *ai vis* (CS^{1}, V, 38^{r}/10), *vişu* (pf. s.: CPB, 238/16). Foarte rar întîlnim această trecere la timpurile derivate de la perfect: *înviat* (CC^{2}, 23). Numai textele provenite din zona Banat-Hunedoara atestă inovaţia mai frecvent atît la tipurile derivate din tema prezentului, cît şi la cele din tema perfectului: *viedzi* (PO, 165/5), *viază* (PO, 34/16), *viadză* (CS^{1}, XII, 98^{r}/7), *sze vietze* (FT, 1^{r}/7), *să viadze* (PO, 242/14, 181/23, 26), *au viat* (PO, 8/6), *au viiat* (PO, 8/7, 14, 180/14). În PO forma de conjugarea a III-a apare la verbul *a via* o singură dată (*a via* PO, 6/21), dar formele de conjugarea I se întîlnesc de 23 de ori.

Aceste date arată că inovaţia era mai răspîndită şi mai evoluată în varianta bănăţean-hunedoreană decît în varianta sud-transilvăneană - muntenească (reprezentată de textele coresiene).

Sporadic şi, probabil ca o influenţă a tipăriturilor coresiene, inovaţia este atestată şi într-un text nordice (CTd.): *înviiare* CTd, 8^{v}/16).

În mod similar, verbul *a scrie* apare în varianta literară bănăţean-hunedoreană şi cu forme de imperativ şi conjunctiv *-ez*, ceea ce atestă trecerea lui la conjugarea I în graiul bănăţean: *scriadză* (PO, 237/6, 296/18) *szkriasze* (FT, 4^{r}/13), dar *scrie* (PO, 274/4), *să scriu* (PO, 293/15).

Trecerea verbului *a scrie* la conjugarea a IV-a nu-i încă atestată decît o dată (în CPB *a screi* (381/21), alături de *a scrie* (377/14, 378/16, 384/4) în textele literare, ci numai de documentele particulare din Ţara Românească din primele decenii ale secolului al XVII-lea: „va *scrî*" (1632-1633, Ţara Românească, DRH, B, XXIII, 618), *scriim* (1629, Ţara Românească, DRH, XXII, B, 426; Bucureşti, 577, 629, 661, 663). În documentele din Moldova, formele de conjugarea a III-a sînt mai puternice: *scriem* (1634, Iaşi, DRH, A, XXII, 306, 308, 310, 315; 1626, Iaşi, DRH, XIX, A, 14, 32, 70, 91, 142, 157); *să scrieţi* (1626, Iaşi, DRH, XIX, A, 70). În documentele din Moldova formele de conjugarea a IV-a ale acestui verb sînt extrem de rare şi ele apar cu varianta intermediară cu *-ii-*: *scriim* (1627, Moldova, XIX, A, 226).

Atît tendinţa de trecete a verbelor *a învie*, *a vie* de la conjugarea a III-a la conjugarea I, cît şi tendinţa de trecere a verbului *a scrie* le conjugarea I (*a scria*), caracteristică zonei Banat-Hunedoarei, sau la a IV-a (*a scri*), caracteristică mai mult graiurilor de tip muntenesc şi apoi moldovenesc, trebuie incluse într-o tendinţă mai largă de limitare progresivă a verbelor cu infinitivul în *-íe*[110].

Verbul *a cure* (< lat. *currĕre*) prezintă în perioada 1521-1640 atît forma de conjugarea a III-a, mai apropiată de etimon, cît şi forma de conjugarea I (*a cura*), rezultată prin evoluţie fonetică normală prin velarizarea lui *-e* după *rr-*. Formele în *-e*, sînt mai frecvente în textele nordice, iar cele în *-ă* în cele sudice şi bănăţean-hunedorene: „*cure*-vor ape"

[110] Cf. Alf Lombard, *op. cit.*, p. 1112.

(PS, 238v; PH, 124r/11), dar „*cură*-vor ape" (CP, CP[1], CP[2], 280r/18), *cură-va* (CT, 188v/1; CPB, 282/20); *va cură* (CS[1], V, 55r/13), *cură*-vor (CT, 200r/4; CC[2], 63), *cură* (= indicativ prezent, pers. a III-a: CT, 88r/l, 137v/2, CP, CP[1], CP[2], 106r/5; PO, 16/24, 26, 186/11), *curra* (= imperfect, PO, 61/3), *cura* (CS[1], IV, 25r/4).

În textele reprezentînd variantele literare nordice (moldovenească şi nord-transilvăneană) formele cu *-ă* sînt rare; *să cură* (Prav. 1581, 237v/7), *va cură* (CS[2], 470/3; CTd, 95r/1), *cură* (CTd, 39v/3; MI, 172v/2; VL, 17r), *cura* (CTd, 22v/2), *să curăm* (VL, 18r), dar *cureai* (CTd, 72v/13).

Verbul *a curge*, creat în Moldova şi Ţara Românească prin analogie cu *a merge*, nu-i încă atestat[111].

6.1.3. Trecerea de la conjugarea I la a IV-a şi invers este însă mult mai bine reprezentată în perioada cercetată.

Astfel, există un număr apreciabil de verbe, derivate din substantive sau adjective pe terenul limbii latine populare sau pe terenul limbii române comune care oscilează între cele două conjugări productive. Pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă asistăm la fixarea celor mai multe dintre ele la una din cele două conjugări. Ne vom opri la cele mai reprezentative:

6.1.3.1. Verbul derivat din substantivul *adevăr* este atestat fie sub forme de conjugarea I (*a adevăra*), fie sub forme de conjugarea a IV-a (*a adeveri*). Formele de conj. I sînt bine reprezentate de textele provenite din zona Banat-Hunedoara şi din sud-estul Transilvaniei: *adveuerasze* (FT, 1r/3), *se adeuerasze* (FT, 3r/l), *se adeveredze* (PO, 252/10-11, 147/26), *să se adevereze* (CPr, 251/9-10), *veri adevăra* (CCat, 3r/15, CS[1], XII, 98v/1, 7-8), imp. *adevăra* (CPr, 254/21), pf.s.: *adevără* (CPr. 391/4), dar adjectivul postverbal *adeverit* (CPr, 1/11; CPB, 325/9), *adeveritul* (CPB, 372/2), *adeverite* (PO, 13/18; CPr, 515/17) şi formaţia adjectivală şi substantivală *deadeverit* (adj. CPB, 320/14-5), *deadeverită* (CPB, 331/17, 341/4), *deadeveretului* (subs. gen.-dat. CPB, 361/15).

Formele cu verbul la conjugarea a IV-a care s-au impus apoi în normele limbii literare moderne sînt mai rare si apar atestate mai întîi la pasiv şi cu valoare adjectivală în unele tipărituri coresiene şi în PO: *adeverit* iaste(= ind. prez. pasiv; CT, 187v/2, 189v/8, 192v/19, 194r/21, de 20 de ori; CL, 4v/15); „iaste *adeverit*" (CC[2], 4), adj. *adeverite* (PO, 13/18), *deadeveritele* (adj. CPB, 390/18), întru-*adeveritele* (subs. CPB, 371/21).

În secolul al XVII-lea forma de conjugarea a IV-a se întîlneşte în şi textele nordice: *adeverită* (MI, 183v/16), forma de conjugarea I fiind din ce în ce mai rară. În documentele particulare formele cu *-i-* sînt generale: „iaste *adeverit*" (pasiv ind. prez. 359; 1600, Transilvania, DÎ, 135), *adeverit* (adj. ibid. 135). Verbul de conjugarea I şi postverbalele lui sînt mult mai rare

[111] Cf. C. Frâncu, *Vechimea şi răspîndirea unei inovaţii morfologice: verbul a curge*, în „Limbă şi literatură", vol. III, 1981, p. 331-339.

în documente („vom *adevăra*" (1600, Moldova, DÎ, 142).

6.1.3.2. Verbul de conj. I, *a ferica*, derivat de la adjectivul *ferice* (< lat. *felice*, lat. **felicare*) apare în textele din perioada cercetată, atît nordice cît şi sudice: *fericăm* (CV, 67^r/10), *ferecăm* (CPr, 156/20; CPB, 292/13-14), *se ferikem* (FT, I^r/5), *ferikasze-te* (FT, 3^r/25-27), *ferică* (CL, 10^r/19; CP, CP^1, 75^v/4), *fericedză* (PS, 81^v/1), *ferecă* (pf.s., CS^1, VI, 58^r/7-8), *ferica*-vor (CP, CP^2, 310^r/16), participiul şi adjectivul *fericat* (CL, 6^v/8-9; CS^1, V, 54^r/1), *fericatu* (CPB, 237/18), *ferecatu* (CPB, 270/8-9), *fierecatu* (CPB, 417/18), *fericată* (CL, 6^v/7), *ferecat* (CT, 35^v/1, 105^v/17; CTd. 87v/2, 91^r/6; 93^v/13), *ferecată* (PO, 101/2), *ferecate* (CN, 76^v, 67^v, 39^v, 50^r), *fericaţi* (CS^1, V, 51^r/3-4, 7, 9, 12; 52^r/2, 5, 9, 12-13; 52^v/4, 53^r/4, 10).

Verbul de conjugarea a IV-a, *a ferici* impus de normele limbii literare moderne, este în schimb foarte rar fiind atestat tot numai la Coresi în CP^2, în *Scriptura Domnului Hristos*[112] şi în MI, dar mai ales ca adjectiv şi ca participiu: „*ferecită* limba cărui-i iaste Domnul" (CP^2, 55^v/17), dar „*ferecată* limbă" (CP, CP^1, 55^v/17), „*ferici*-1-vor (CP^2, 134^v/17), dar *ferică* (CP, CP^1, 134^v/17); „*fereciţi*... întru strigare" (CP^2, 171^v/4), dar *fericaţi* (CP, CP^1, 171^v/4), „*fericit* cela ce învaţe oamenii" (MI, 181^v/6), „*ferecit* de omul... " (MI, 181^r/14) etc.

Avem de a face aici cu un dublet minoritar în perioada 1521-1640 care însă se va impune treptat în normele limbii literare concurînd dubletul majoritar din punct de vedere areal şi statistic(*a ferica*, *fericat*).

6.1.3.3. Dublete de conjugarea I şi de conjugarea a IV-a apar des în cadrul aceleiaşi variante literare, în cadrul aceluiaşi text şi chiar pe aceeaşi pagină: *a găta - a găti, a curăţa - a curăţi, a făţăra - a făţări, a împietra - a împietri, a îndoia - a îndoi, a înjumătăţa - a înjumătăţi, a însetoşa - a însetoşi, a întăroşa - a întăroşi, a înţelepţa - a înţelepţi, a întrupa - a întrupi, a (în)sănatoşa - a (în)sănătoşi, a învîrtoşa- a învîrtoşi, a (îm)păinjena - a (îm)păinjeni, a sfărîma - a sfărîmi, a umbra - a umbri*[113]. Este greu de a trage o concluzie generală cu privire la repartiţia acestor forme care apar atît în variantele nordice ale limbii literare, cît şi în cele sudice. Se poate spune numai că din punctul de vedere al frecvenţei lor formele în *-a* sînt mai des întîlnite în textele nordice pe cînd cele în *-i* în textele sudice: *făţăra* (*nefăţărîndu*, CV, 71^v/7) - *făţări* (*făţăriia*-se, CPr. 394/8), *făţărindu* (CPB, 303/14), dar *îndoi* (*îndoiră-se*, CV, 49^r/7) - *îndoia* (*îndoiară-se*, CPr. 137/14), *înţelepţa* (*înţelepţează*, PS, 28^r) - *înţelepţeaşte* (CP, CP^1, CP^2, 237^r/8).

Formele duble se întîlnesc chiar în acelaşi text: *întrupa* (CC^2, 590) - *întrupi* (CC^2, 228, 285, 211, 507), *învîrtoşa* (*învîrtoşă*, CPr, 158/14-15), *învîrtoşi* (*învîrtoşind*, CPr, 156/12), *întăroşa* (PO, 133/22, 18-19) - *întăroşi* (PO, 131/5-6), *sănătăşa* (CC^2, 160) - *sănătoşi* (CC^2, 83, 164, 423, 445),

[112] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 198.
[113] Pentru atestări, vezi Densusianu, HLR, II, p. 197-198.

sfărîma (CT, 166^{v}/16, 136^{r}/9) - *sfărîmi* (CT, 81^{v}/21, 171^{v}/2), *găta* (CTd, 53^{r}/3, 94^{r}/4, CS^{1}, V, 42^{v}/5-6) - *găti* (CTd, 114^{v}/l, 3, 5; CS^{1}, III, 15^{v}/8).

Aceste fluctuații caracterizează întreaga epocă studiată la verbele citate mai sus.

În schimb, verbul *a scuipa* nu apare decît cu forma în *-i* în toate textele, indiferent de varianta literară pe care o reprezintă: *scuipi* (CT, 104^{v}/22, 92^{v}/16, TS, 112^{r}/7; CC^{2}, 184, 180), *scopesc* (CTd, 48^{v}/14), *scuipire* (CC^{2}, 184), *scuepescu* (CS^{1}, III, 11^{v}/11).

6.1.4. Trecerea de la conjugarea a IV-a la conjugarea a III-a este mai slab reprezentată. Menționăm două cazuri mai importante pentru evoluția limbii literare.

Verbele *desveşti* şi *înveşti* la origine de conjugarea a IV-a (< lat. *desvestire*, *investire*), prezintă atît forme în *-i*, cît şi forme mai noi în *-e* (deci de conj. a. III-a), apărute sub influența unor verbe de tipul *a creşte* cu care aveau asemănări formale în unele paradigme (*înveaşte*/*creaşte*). Formele în *-i* sînt mai numeroase şi ele caracterizează atît textele nordice, cît şi pe cele sudice: *înveşti* (PS, 237^{v}, CP^{1}, CP^{2}, 181^{r}/9, 257^{r}/2, CT^{v}/6; PO, 275/6), *înveşti-te* (= imper, CPB, 127/17), *înveştire* (= subs. postverbal, CPB, 311/9).

Formele în *-e* apar începînd cu 1551-1553 şi devin din ce în ce mai frecvente în primele decenii ale secolului al XVII-lea în special în variantele nordice ale limbii literare (remarcăm deasa folosire a lor în PH), dar şi în cele sudice: *înveaşte* (TS, 115^{r}/14; CP^{2}, 279^{r}/11, dar *înveşti*, CP, CP^{1}, 279^{r}/11), *înveaşte-se-vor* (PV, PH, 113^{v}/17), dar „*înveşti-se-vor*" (PS, 218^{r}), „*înveaşte-i-voiu*" (PH, 114^{r}/11, 16), „*să* ne *înveaştem*" (MI, 191^{r}/15), part. *învăscut* (PH, 38^{v}/12), *învăscută* (PH, 38^{v}/24), dar *înveştită* (PS, 72^{v}, 73^{r}).

6.1.4.1. Ca urmare a unei contaminări între *cere* şi a *ceşii* (< lat. **quaesivi*), a rezultat perfectul *cerşii(u)*, care s-a desprins treptat de conjugarea verbului *a cere* şi a dat naştere verbului *a cerşi* „a cere de pomană". Apoi, sub influența lui *cerui* şi a altor perfecte în *-ui*, alături de *cerşii(u)* a apărut *cerşui*, formă care atestă o nouă tendință de a trece acest verb la conjugarea a III-a[114]. Textele literare din perioada 1521-1640 consemnează această evoluție în grade diferite atît în variantele sudice, cît şi în cele nordice: *cerşui(u)* (CP, CP^{1}, CP^{2}, 57^{r}/12), dar *cerşiiu* (PS, 50^{r}), *cerşuşi* (CP, CP^{1}, CP^{2}, 12^{v}/l; CP, CP^{1}, 73^{v}/95), dar *cerşişi* (PS, 63^{r}), *cerşu* (TS, 75^{v}/16, CT, 43^{r}/5, 65^{r}/16; CPB, 28/10, 78/10, 92/19, 177/13-14), *cerşum* (CPB, 171/10), *cerşut* (CPB, 31/14), *cerşură* (CL, 35^{v}/14, 41^{v}/19, CT, 34^{r}/9, 175^{v}/14; CPB, 131/17, 139/9, 141/19; CP, CP^{1}, 113^{v}/7), dar *cerşiră* (PS, 83^{v}, 94^{v}, CPB, 182/7). Aceste fapte arată că textele sudice atestă faza finală (*cerşui*) pe cînd cele nordice faza intermediară *cerşii*. Numai PH atestă uneori forme cu *-u-*: *cerşură* (PH, 52^{r}/8). Substantivul postverbal *cerşutul* (CS^{1}, XV, 116^{v}/8) arată gradul de contaminare al acestor verbe.

---

[114] Cf. Leca Morariu, *loc. cit.*, p. 85-86, Densusianu, HLR, II, 242.

Formele impuse în limba literară modernă de tipul *cerui, ceruşi, ceru* sînt consecvent notate în PO, text reprezentînd varianta literară bănăţean-hunedoreană, şi apar rar şi în unele tipărituri coresiene: *cerură* (PO, 218/19), *ceruset* (PO, 218/12), *aţi cerut* (PO, 210/19; în toate celelalte texte participiul este *cerşut* sau *cerşit*, nu *cerut*), *ceru* (CP, CP[1], 41[r]/14, 130[v]/14, dar *cerşu* (CP, CP[1], 58[r]/1). O singură atestare întîlnim în CS[1], IV, 36[r]/8 (*ceruiu*), dar este posibil ca ea să fie o influenţă bănăţean-hunedoreană sau a tipăriturilor lui Coresi.

Menţionăm că această contaminare discutată mai sus a afectat mai ales numai perfectul şi timpurile derivate din perfect (m. m. c. pf., perf. comp., participiul etc.) şi nu şi timpurile derivate din tema prezentului, în care formele verbului *a cere* sînt singurele folosite: *cer* (ind.pr. 3 sg., CPB, 432/3), *cereaţi* (2 pl. CPB, 285/12, 15), *cerui* (3 pl. CPB, 432/1), *cerea* (imperf. 3 sg., CPB, 136/16, 231/14), *va ceare* (viit. 3 sg. CPB, 432/5) etc. Aceeaşi este situaţia în documentele particulare: la timpurile derivate din tema prezentului erau forme de tipul *cere* (1593, jud. Vîlcea, DÎ, 102), *cearem* (1595, Târgovişte, DÎ, 111), *ceareţi* (1593-1597, Suceava, DÎ, 188), dar la timpurile derivate din tema perfectului forme de tipul *au cerşut* (1600, Transilvania, DÎ, 127), *au cerşit* (1600, Bistriţa, DÎ, 206), dar *au cerut* (1599, Transilvania, DÎ, 115). Forma de gerunziu *cerşindu* (CPB, 236/5), pentru *cerînd* poate fi privită ca o extindere analogică a temei de perfect la tema de prezent din care derivă gerunziul.

6.2. Diateza: Schimbările şi particularităţile privind diateza nu sînt mari în comparaţie cu perioada preliterară şi cu cea posterioară anului 1640 şi ele se limitează, mai ales, la verbele reflexive şi pronominale. Iată pe cele mai importante:

6.2.1. *Diateza activă*, care arată că agentul face lucrarea şi obiectul o suferă, este cea mai bine reprezentată. Diateza reflexivă, absentă din latină, dar apărută în faza romanică primitivă din elemente ale mediului şi întărită prin împrumuturi din slavă, este de asemenea bine reprezentată. Diateza pasivă este reprezentată atît prin perifrazele *a fi* + participiul trecut cît mai ales prin reflexivul cu valoare pasivă.

Cea mai frecventă în perioada cercetată este *diateza activă*, reprezentată atît de verbe *obiective* (care permit un complement direct şi care arată că agentul desfăşoară o acţiune care are urmări asupra unui eventual obiect), cît şi verbe *subiective*, care din punct de vedere ontic nu au agent şi prin urmare, acţiunea lor nu implică un obiect (*El doarme, el tace* etc.). La acestea se adaugă aşa numitele verbe active cu pronumele reflexive (*se, s-*), în special verbele cu valoare dinamică şi „eventivă”, puse greşit de unii gramaticieni la diateza reflexivă.

Este vorba, mai ales, de verbe ca: *a se conteni, a se cugeta, a se ispiti, a se (în)flămînzi, a se izbîndi, a se părăsi, a se posti* (unele reprezentînd

calcuri după originalele din care au fost traduse textele (cf. Dimitriu, CPB, 1, 60-61)), care în textele religioase din secolul al XVI-lea se folosesc de regulă cu pronumele reflexiv: *conteni-se* foculu (CT, 14/18), „atunce *flămîndzîră-se* și mai *rugară-se*" (CPB, 134/2-3). De asemenea sînt verbe ca *a se răpi* (*se rapă* (CPB, 234/20), *a se turba* (*turbară-se* (CPB, 132/17)), *a se vrea* (*vrutu-se-au* (CPB, 165/16)), care au sens activ, dar apar atît cu pronume reflexiv cît și fără pronume reflexiv, însă cu această valoare intensivă a formelor cu *se*: „*nu lenevescu-mă*" (CPB, 337/14-15), „sugîndu-l *se nu lenevească-se*" (CPB, 102/19-20) etc.

În textele netraduse și în documente au fost întîlnite foarte rar: *a ispiti* (1600, Transilvania, DÎ, 130,132), „(el) *s-au ispiti* în aleanul nostru" (1600, Moldova, DÎ, 142). Pe de altă parte, verbele dinamice ca *a se pleca* (CPB, 18/16), *a se plînge* (CPB, 289/19-20) nu sînt aceleași verbe cu verbele fără *se* (*a pleca, a plînge*).

6.2.1.1. *Diateza reflexivă* propriu-zisă cu valoare obiectivă, este mai rar folosită: „*se-au dus*" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), *m-am îmbrăcat* (CPB, 423/6), „*se-au sculat*" (1596, Glodeni, jud. Dîmbovița, DÎ, 165), *se-au îmbrăcat* (CPB, 429/20), *scoală-te* (CPB, 29/1, 101/13-14, 103/16), *învești-te* (CPB, 127/17), *învești-se* (CPB, 132/3), *întruarmați-vă* (CPB, 414/10-11), *mă voi slăvi* (CT, 204ᵛ/4).

Valoarea *reciprocă* este bine reprezentată: *pîrîrî-se* (CPB, 234/9), *pîrendu-se* (= *pîrîndu-se*, 1593, jud. Maramureș, DÎ, 205), „*să ne batem* cu Moldova" (1600, Transilvania, DÎ, 128), *să mă bat* (ibid. 128), trebuiește *a se înțelege* cu împăratul (1600, Transilvania, DÎ, 136), *se-au sfătuit* (1600, Moldova, DÎ, 142), *învrăjbiți-vă* (CPB, 286/19), *s-au învoitu* (1593, Maramureș, DÎ, 205).

Valoarea impersonală, privită de unii ca o diateză aparte (*diateza impersonală*, cf. C. Dimitriu, *op. cit.*, p. 62) este mai rară decît în limba actuală, așa cum s-au mai remarcat în literatura de specialitate. Structuri de tipul „*se pare*, (*se poate* etc.) că lucrează" nu sînt des atestate.

Relativ frecvente sînt forme cu reflexivul impersonal de tipul *se cade, se cuvine, se întîmplă*: „*se cuvine* a sci" (1593, jud. Maramureș, DÎ, 204), *nu se cade* (1593-1597, DÎ, 188), *tîmplă-se* (CPB, 30/2, 198/12), *tîmplatu-se-au* (CPB, 318/3-4), „ce *s-au tîmplat*" (1600, Transilvania, DÎ, 135), *se-au întîmplat* (1600, Moldova, DÎ, 142), „i *să vă vini* partea lui Văsiiu" (1592, jud. Bacău, DÎ, 172).

6.2.1.2. *Diateza pasivă* se exprimă prin două forme:

a) prin reflexivul cu valoare pasivă, care este mult mai frecvent decît astăzi și care, de obicei, nu este însoțit de complementul de agent, rămas subînțeles: „să știi cum *se-au prins* (= au fost prinși) niște meșteri din Țaringrad" (1521, Câmpulung, DÎ, 94); „să să știe cum am fost eu Crăciun de Negreni moștean" (1563-1564, jud. Gorj, DE, 96); „să se știe ce-am cheltuit" (1573, M-rea Bistrița, DÎ, 97), *să se crează* (1591, Siret, jud. Suceava, DÎ, 172);

„multu *s-au cheltuit* cu vrajba" (1593, jud. Maramureş, DÎ, 205); „ceale cinci varmeghii carele sînt Biharul şi Solnacul de Mijloc şi Maramurăş, Sărandul, Crasna *să se rumpă* aicea cătră Ardeal" (1600, Alba Iulia, DÎ, 146).

b) prin perifraza *a fi + participiu*, apărută mai tîrziu pe terenul limbii române, folosită mai rar, din cauza, sensului ei terminativ dat de participiu: ea exprimă mai mult rezultatul acţiunii decît faptul că subiectul gramatical suferă acţiunea făcută de agent. De aceea, acest pasiv este, de obicei, însoţit de complementul de agent: „Şi *au fost dat* galbeni de toţi" (1600, Bălgrad, DÎ, 144) (cf. capitolul *complementului de agent* din Sintaxă II).

Forma aceasta este folosită şi fără complementul de agent, atunci acesta se deduce din context: „de se va săvîrşi feciorilor, să cază pre feate, ca *să nu fie gonite* den Ardeal" (= de oamenii împăratului: act diplomatic al lui Mihai Viteazul, 1600, Alba Iulia, DÎ, 145), „Alta, ce tituluş *au fost dat* lu Batăr Jigmon, Acela să-i dea şi domnii lui" (ibid., 146).

Verbul *a naşte* apare în toate variantele literare şi cu forma activă, deşi înţelesul său este de reflexiv: „(fiiul) *au născut* (= s-au născut) orb" (CT, 206^r/1-2), „oamenilor ce *nasc* (= se *nasc*)", (PS, 34^r), „oamenilor de *născu* (CP, CP^1, 38^r/5), dar „oamenilor ce vor *a se naşte*" (CP^2, 33^r/5), „oamenilor ce *să nascu*" (PH, 18^v/4), „den pântecele mîne-sa *nescut-au* (= s-au născut) aşa" (TS, 71^r/2), „cel ce naşte (= se naşte) din nepot de frate" (Prav. 1581, 252^r/14), (feciorul) *au născut* orb" (CC^2, 186), dar „*se-au născut* orb" (CC^2, 187), „toţi cîţi *vor naşte* din voi" (CN, 13^v), „doi gemeni cînd *născură* (= se născură) (Moxa, 355/14).

După cum se observă din unele exemple de mai sus, forma activă cu sens reflexiv începe să fie înlocuită încă din sec. al XVI-lea (cf. exemplele din CP^2, CC^2, PH) cu forma reflexivă, din necesitatea de înlăturare a ambiguităţii din expresii de tipul „oameni ce *nasc*", „gemeni cînd *născură*", pentru „oameni care *se nasc*", respectiv „gemeni cînd se *născură*". Textele literare de la începutul secolului al XVII-lea preferă forma reflexivă cu valoare pasivă: *mă nasc* (VL, 155^r), „pohta uneori *să naşte* din curvie" (VL, 201^r-201^v), „împietrirea inimiei *să naşte* din săturare" (*ibid.*, 201^r), „vicleşugul iară *să naşte* din mîndrie" (*ib.*, 201^v).

6.2.2. Dacă la verbul *a se naşte* omiterea lui *se* poate provoca ambiguităţi, la alte verbe acest lucru nu se petrece, ele putîndu-se folosi cu *se* sau fără acest pronume. Astfel, mai ales în textele traduse din slavă şi maghiară întîlnim dublete de tipul[115]: *a se aveni* (PO, 218/17-18) - *a aveni* (PO, 219/4), „*a (se) dospi", a se bătrîni* (PO, 57/16, 89/3, 57/12-13) - *a bătrîni* (PO, 75/10); *a se chinui* (CPr, 449/11-12; CC^2, 69, 247, 258) - *a chinui* (CT, 36^v/8, 86^v/13; CC^2, 410, PH, 93^r/12), *a se cuteza* (Prav. 1581, 230^r/4, PO, 297/4) - *a cuteza* (PO, 67/6, 86/2; CV, 25^r/7; Prav. 1581, 244^v/5), *a se domni* (PO, 125/14, 20, 127/16-17; PH, 40^r/7-8), - *a domni* (PO, 15/2,

[115] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 199-202 (unde apare o lungă listă cu astfel de dublete).

22/5; CPB, 65/14, 270/13, 275/18; CPr, 273/7; CC^2, 388; TS, 76^v/1), *a se făgădui* (PS, 256^v/1; CP, CP^1, 256^r/13, 302^v/12; CS^1, IV, 31^r/11-12; CPB, 58/17; CTd, 21^r/13-14, 21^v/6, 27^r/13, 46^r/15) - *a făgădui* (CV, 53^r/11; CT, 101^v/21; PO, 105/15, 179/16, 288/3-4; CS^1, XV, 122^r/6), *a se flămînzi* (CC^2, 61; CS^2, 416/20; 466/8-9; CTd, 48^v/16) - *a flămînzi* (TS, 1^r/14, 35^v/2; CT, 23^r/19, 94^v/4; PS, 90^r/2; PH, 49^r/10; CTd. 91^r/9), *a se glumi* (CP, CP^1, CP^2, 237^v/12; PS, 120^r) - *a glumi* (CP, CP^1, CP^2, 238^r/8; PO, 86/7), *a se împărăţi* (PS, 237^r/2; CP, CP^1, CP^2, 190^r/2, CC^2, 94, 191) - *a împărăţi* (PS, 244^r; CP, CP^1, CP^2, 83^r/16), *a se încăpea* (CC^2, 557) - *a încăpea* (CT, 70^v/18, 235^r/24), *a se înflămînzi* (CT, 15^r/3) - *a înflămînzi* (CT, 57^r/1), *a se însetoşa* (CT, 188^r/21, 23, 195^v/17; CTd, 49^r/1, 91^r/10, CC^2, 108, CS^2, 416/20, 466/9) - *a însetoşa* (CT, 56^v/14, 57^r/11, CC^2, 35, CP, CP^1, CP^2, 77^r/7), *a se posti* (CV, 31^r/13; CT, 10^v/11, 16^v/18; Prav, 1581, 234^v/12; CTd, 51^r/11; CS^1, VII, 65^v/8) - *a posti* (TS, 11^v/13, 23^v/10, CS^1, IV, 43^v/2; Prav. 1581, 209^r/7, 237^r/12), *a se răposa* (CC^2, 78, 287, 412) - *a răposa* (CC^2, 415, CV, 80^v/12) etc.[116]

Dintre aceste dublete, s-au impus cele fără *se* (*a cuteza, a domni, a făgădui, a glumi* etc.) în normele limbii literare. Cele de tipul *a se glumi, a se domni, a se împărăţi, a se posti*, care sînt calcuri după verbele reflexive slave (*glumiţi se, vucariti se, postiti se*)[117] se întîlnesc din ce în ce mai rar pe măsură ce ne apropiem de sfîrşitul perioadei cercetate. Ele însă caracterizează toate variantele literare în perioada 1521-1640 apărînd mai frecvent în textele mai fidele originalelor străine şi mai rar în textele originale (prefeţe, epiloguri, documente oficiale sau particulare).

6.2.3. S-au păstrat în normele limbii literare dublete de tipul *a se chinui - a chinui* (vezi mai sus exemplele date), *a se plînge* (CV, 66^r/5; CPr. 155/11; Prav. 1581, 206^v/8) - *a plînge* (CV, 65^r/4; TS, 4v/1; PO, 68/8, 92/8, 22), *a se sui* (CV, 30^r/1, FO, 201/8; CT, 33^r/1; Prav. 1581, 243^r/18) - *a sui* (CV, 14^v/9, CT, 6^v/12; PO, 105/11; Prav. 1581, 254^v/14, 17), *a se trudi* (CP, CP^1, CP^2, 252^v/9; PH, 7^r/21) - *a trudi* (CT, 147^v/4). Între forma reflexivă şi cea activă nu exista la început o diferenţă semantico-gramaticală, iar o dovadă este folosirea lor în variaţie liberă în multe texte. Apoi forma reflexivă a căpătat o valoare dinamică, arătînd că subiectul participă intens în desfăşurarea acţiunii. Prin astfel de verbe se formează un sistem suplu de trecere de la activ la reflexiv şi invers, cu diferite valori[118].

6.3. Din latină s-au păstrat trei moduri personale cu anumite forme temporale sintetice (indicativul, conjunctivul şi imperativul) la care s-au adăugat condiţional-optativul (în perioada românei comune) şi, după unii cercetători prezumtivul (în formare în vechea română); vezi C. Frâncu,

[116] Vezi lista completă a acestor dublete în Densusianu, HLR, II, p. 199-202.
[117] *Ibid.*, p. 202.
[118] Cf Al. Graur, *op. cit.*, p. 197.

Conjunctivul românesc şi raporturile lui cu alte moduri şi timpuri, Casa Editorială Demiurg, 2001). Dintre modurile nepersonale româna, a păstrat modurile infinitiv prezent, gerunziu şi participiu trecut şi a creat în faza veche un aşa zis „supin", care nu s-a păstrat din latină, cum greşit cred unii, ci este o inovaţie numai a dialectului dacoromân, absentă din dialectele româneşti sud-dunărene precum şi din limbile romanice apusene.

6.3.0. Modurile şi timpurile prezintă mai multe particularităţi importante pentru normele limbii literare decît diatezele. Dintre acestea le menţionăm numai pe următoarele:

6.3.1. La indicativul şi conjunctivul *prezent* norma tuturor variantelor literare din perioada cercetată prezenta la verbele de conj. a II-a, a III-a şi a IV-a cu radicalul terminat în *d, t, n,* mai rar în *r,* forme iotacizate la pers. 1 sg. la indicativ prezent, şi pers. I şi a III-a sg. şi a III-a plural la conjunctivul (persoana a III-a era iotacizată numai la conjunctiv, nu şi la indicativ): *credz(u)* (CV, 30^{v}/13, 45^{v}/1; CPB, 438/16; TS, 79^{r}/20; PS, 40^{v}), *crez* (CT, 88^{v}/16, 207^{r}/2, 211^{r}/1; CPB, 91/11, 243/4; CPr. 118/12, CCat. 3^{v}/5, 6^{v}/13; *crezu* (CS^{1}, XI, 95^{v}/15, 16; 96^{r}/3), CS^{1}, 110/2, 103/2), *văz* (PO, 287/12, CN, 16^{r}), *vădz* (TS, 14^{r}/12, CN, 43^{r}/9, PS, 10^{r}, MI, I, 176^{r}/5), *scoţ* (PS, 151^{v}/2, CP, CP^{1}, 179^{r}/10), *tremiţ(u)* (CV, 22^{r}/2, CT, 19^{r}/21), *tremeţ* (CT, 139^{v}/16, CN, 27^{r}, 30^{v}, 59^{v}; TS, 28^{r}/20, 32^{v}/4), *spuniu* (CV, 40^{r}/1; PS, 2^{v}, PH, 1^{v}/17; PO, 209/5-6), *spuiu* (CT, 171^{v}/23, 208^{v}/12; CP, CP^{1}, 140^{v}/7; CN 58^{v}), *să saie* (PO, 249/3), *ceiu* (PS, 39^{r}, 40^{r}, 199^{r}), *să ceae* (CS^{1}, Ib, 3^{v}/2; PH, 9^{r}/8), *să audză* (CV, 2^{v}/4, 28^{v}/11, 53^{r}/3; TS, 40^{r}/14, 42^{r}/12; PO, 241/26, 273/27), *să auză* (CPr. 116/9; CT, 22^{r}/4, 5, 25/16), *să audz* (MI, 177^{r}/8), *se tremiţă* (CV, 33^{r}/4, CPr. 120/19), *să trimaţă* (CN, 48^{r}), *să se vadză* (Prav. 1581, 231^{r}/15), *să se tundză* (Prav. 1581, 228^{r}/18), *să puie* (TS, 71^{r}/14, CP, CP^{1}, CP^{2}, 146^{r}/13; CN, 34^{r}), *să pue* (CS^{1}, IV, 32^{r}/8), *să punie* (PO, 247/5) cu *n'* păstrat), *să spuie* (Prav. 1581, 208^{v}/1; CT, 66^{v}/7) etc.

Formele refăcute, cunoscute parţial în graiurile din secolul al XVI-lea numai în zona Banat-Hunedoara[119], apar sporadic în unele texte provenite din această zonă sau avînd straturi lingvistice specifice acestei zone. Menţionăm însă că nu toate cele patru categorii de verbe (cu radicalul în *-t, -d, -n, -r*) prezintă forme refăcute şi nu toate au aceeaşi frecvenţă şi aceeaşi difuziune lexicală.

Astfel, verbele cu radicalul în *d-* nu cunosc decît formele iotacizate, formele refăcute de tipul *aud, văd, răspund, cred* nefiind atestate în nici un text[120]. Forma *să parde* (CS^{1}, VI, 61^{v}/13-14, 62^{r}/14), semnaltă de Gh. Chivu (CS^{1}, p. 186) şi considerată ca cel mai vechi exemplu de refacere a dentalei *d* în limba română veche, „dacă nu rezulta dintr-o greşeală de scriere", nu ni

[119] Cf. Gheţie-Mareş, GD, 240-244.

[120] Forma *să ridă* (FD, 559^{v}/10), semnalată de Alexandra Roman-Moraru, în *Cele mai vechi texte româneşti*, p. 294, nu poate fi luată în consideraţie, căci, aşa cum arată autoarea, este „etimologizantă".

se pare sigură.

Verbele cu radicalul în *t-* încep să apară cu forme refăcute încă de pe la 1551-1553 în TS, text care are un strat lingvistic bănăţean-hunedorean şi apoi în CPB, care de asemenea are un strat bănăţean-hunedorean: *(eu) scot* (TS, 38^{r}/10, 16), *tremit* (TS, 92^{r}/20), dar *tremeţ*, (TS, 28^{r}/20, 32^{v}/4), *se tremează* (CPB, 163/17), se *despart* (TS, 30^{v}/1), dar *se desparţă* (TS, 70^{r}/16). De asemenea, forme refăcute apar şi în CPB, un alt text cu un strat bănăţean: *să scoată* (CPB, 126/6, 13-14), *se scoată* (CPB, 179/19-20). Întrucît în afară de aceste atestări (trei într-un singur text, CPB) nu am mai întîlnit nici o formă refăcută la verbele cu radicalul terminat în *-t*, de aceea nu putem să stabilim repartiţia exactă a fenomenului şi ne limităm la observaţie că el se datoreşte probabil stratului lingvistic bănăţean-hunedorean.

În schimb, verbele cu radicalul în *n-* au o mai mare probabilitate de apariţie cu forme refăcute în textele reprezentînd zona Banat-Hunedoara şi regiunile conexe (sudul şi sud-estul Transilvaniei şi chiar Maramureşul). Ele sînt înregistrate tot începînd cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, dar sînt reprezentate şi în texte ulterioare (PO, CN) provenite din aceste zone: *(eu) spun* (TS, 5^{v}/16, 5^{v}/16, 5^{v}/20, 10^{r}/4, 21, 11^{v}/10, 18^{v}/11, 28^{r}/9, 29^{r}/11, 31^{r}/22, 32^{v}/9, 43^{r}/12, 60^{v}/15, 63^{r}/17, 64^{v}/10, 66^{r}/8, 66^{v}/18, 67^{r}/4, 72^{v}/1, 73^{r}/5, 79^{r}/21, 80^{r}/8, 81^{v}/9, 92^{v}/15, 93^{v}/1, 97^{r}/11, 98^{v}/14, 100^{r}/16, 103^{v}/10, 104^{r}/18, 105^{v}/11, 106^{v}/8, 108^{r}/2, în total 32 atestări, forma *spui* nu apare): *să spun* (CN^{r}), dar *să spui* (CN, 58^{v}), *să se spunie* (CPB, 242/10, 16-17, formă iotacizată cu *n'* păstrat), *să se cuvină* (PO, 266/8), *să se ţină* (PO, 234/24), dar *să se ţinie* (PO, 270/2, formă iotacizată cu n' păstrat), dar *să vie* (TS, 10^{v}/22, 33^{r}/1, 51^{v}/8, 62^{r}/8; PO, 75/21, 79/14, 256/16, CN, 30^{v}), *să vinie* (PO, 258/17, 289/10, 296/5), *să rămînă* (CN, 61^{r}), *să vinu* (CN, 60^{r}), *se-şi împartă* (1593, Maramureş, DÎ, 205).

Aceste exemple arată că în textele citate formele refăcute cu *n* apar alături de cele iotacizate, formele iotacizate fiind mai frecvente.

Textele din celelalte regiuni nu înregistrează formele refăcute. Formele de tipul *să pune-se* (GB, 234^{r}/5), *să rămîne* (CPr. 548/11) trebuie interpretate ca forme cu *n'* etimologic păstrat, iar formele de tipul *se spure* (MI, 184^{r}/18) trebuie privite ca inadvertenţe ale scribului[121].

Verbele cu radicalul în *r-* (*a cere, a pieri, a răsări*), prezintă în *Codex Negoianus* forme refăcute pe la începutul secolului al XVII-lea, text sud-est-transilvănean, dar cu un strat lingvistic bănăţean-hunedorean: *să sară* (CN, 64^{v}). Textele anterioare prezintă forma iotacizată *să saie* (PO, 249/5), rezultată prin evoluţie fonetică normală din lat. *saliat.* Este posibil însă ca forma (*să*) *sară* să fi existat în secolul al XVI-lea şi în alte regiuni, căci

[121] Cf. Gheţie-Mareş, GD, p. 243; I. Gheţie, în SCL, XXII, 1971, nr. 6, p. 607-611 şi în LR, XXI, 1972, nr. 3, p. 253-255; I. Gheţie şi Mirela Teodorescu, *Manuscrisul de la Ieud*, Bucureşti, 1977, p. 95.

la Coresi apare *să sare* (CPr. 136/10) care nu poate fi decît o contaminare între *să saie* şi *să sară*. În schimb, verbul *a părea* apare de obicei la conjunctiv prezent persoana a III-a şi la gerunziu cu forme iotacizante: *să-ţi paie* (VL, 27^{r}), *păindu-i* (VL, 153^{v}).

Formele neiotacizante de tipul *să ceară* (CV, 55^{v}/5-6, 8-9, 77^{v}/3; CPr. 143/17-18, 201; TS, 114^{r}/5; CPB, 268/20, 269/3, 370/15; PS, 123^{v}, 174^{v}/2; CP, CP, 147^{v}/2, 206^{r}/9, 217^{v}/7), *să piară* (CP, CP, CP^{2}, 120^{r}/9, 12, 130^{v}/10, 161^{v}/6; TS, 66^{r}/16, 7^{r}/16; CT, 8^{v}/7; CPrav, 1^{v}/11; Prav. 1581, 210^{v}/19), *să nu pieră* (1599, Târgovişte, DÎ, 113), *se piara* (FT, 3^{v}/13) apar alături de formele analogice iotacizate încă din secolul al XVI-lea: *ceiu* (PS, 39^{r}, 40^{r}), *să piaie* (*pie*, PH, 71/19), *să să ceaie* (CS^{1}, Ib, 3^{v}/2, PH, 9^{r}/8). În documente formele neiotacizate apar alături de cele iotacizate: *să-şi ceară* şie (1627, Moldova, DRH, A, Moldova, XIX, 306), dar *să rămîie* (*ibid.*, 307).

Formele normale de tipul *să ceară, să piară* sînt mai frecvente decît formele analogice iotacizate de tipul *să ceaie, să piaie* în textele citate mai sus şi ele s-au impus în normele limbii literare de mai tîrziu.

Verbul *a muri* (< lat. *morior*; lat. pop. **morire*) deşi are radicalul terminat în *r-* a rezistat fenomenului de iotacizare: „io mor de dorul vostru" (1600, Bistriţa, DÎ, 207), *se moriu* (CV, 14^{v}/3), gerunziu: *murindu* (PH^{1}, 41^{r}/20). Această rezistenţă la iotacizare se explică prin faptul că formele iotacizate s-ar fi confundat cu formele corespunzătoare ale verbului *a muia* (*moi(u), să moaie*).

6.3.1.0. Formele „gamatizate" (cu *-d-* > *-g-*) de tipul *ucig* (pentru *ucid*), *purceg* (pentru *purced*), *deşcing* (pentru *deşcind*) erau cunoscute încă din secolul al XVI-lea şi ele sînt atestate în unele texte: *ucig* (VL, 30^{v}), *ucigu* (CS^{1}, III, 11^{v}/11), *să ucigă* (CPB, 141/20), *se ucigă* (CPB, 53/19, 55/15-146, 231/14, 255/11; CV, 47^{v}/11-12, 17^{r}/13-14, 28^{r}/7-8, 33^{r}/5-6). La verbul *a deşcinde* gamatizarea e atestată numai la gerunziu *deşcingîndu* (CPB, 107/5, 118/13, 315/14, 339/2). Pentru răspîndirea în limba veche şi modernă a formelor „gamatizate", vezi C. Frâncu, *Un fenomen puţin cercetat: „gamatizarea"*, în vol. *Comunicarea: ipoteze şi ipostaze* (coord. Luminiţa Hoarţă Cărăuşu, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", Iaşi, 2008, p. 107-110).

6.3.1.1. O serie de verbe de conjugarea I terminate la infinitiv în *(ur)a* *(a înfăşură, a înconjura, a împresura, a măsura)* prezintă în majoritatea textelor din perioada cercetată numai forme etimologice cu *-u-* la indicativul prezent, conjunctivul prezent şi imperativ: *încungiur* (CP, CP^{1}, CP^{2}, 43^{r}/8, 100^{v}/6; CS^{1}, XI, 95^{r}/5), *încungiură* (CP, CP^{1}, CP^{2}, 54^{v}/2, 178^{r}/5; PS, 84^{v}, 150^{v}, 90^{r}), *s-încungiure* (CS^{1}, IV, 23^{r}/13), *încungiură* (CS^{1}, XI, 96^{v}/1), *măsur* (CP, CP^{1}, CP^{2}, 109^{v}/3, 216^{r}/4; PS, 91^{v}, 183^{r}), *a măsura* (PO, 305/26).

Formele analogice impuse în limba literară modernă (în *-ór, -óri, -óară, -óare*, cu accentul pe *ó* după *înfiór*, *zbór*) sînt atestate începînd cu 1560-1561 în tipăriturile coresiene: *împresoară* (CT, 78^{v}/8, 134^{v}/9; CC^{2}, 368, 426, 607 în comentariul evangheliilor, căci în *tîlc* apare mai ales *împresură* (CC^{2}, 426),

să împresure (CC[2], 365). În documentele din primele decenii ale secolului al XVII-lea formele cu *ó, -oa-* sînt obişnuite: *împresoară* Bucureşti, DRH, B, XXII, 61).

Verbul *a jura* prezintă în toate variantele literare, în afară de cea din Banat-Hunedoara, forme etimologice, cu *-u-*, impuse în limba literară modernă: *juru* (CPB, 453/4, 9, 14) *se jură* (CT, 50r/18, 22, 24), *juru-te* (CT, 77r/16, 66r/19), *giură* (TS, 90r/14, 20, 22, 90v/8, 11; CS[1], IV, 21v/11, V, 49r/14), *giură-se* (PS, 18v, 94v), (*giuru-se* TS, 111v/9), *să se jure* (CT, 8v/13).

În varianta literară bănăţean-hunedoreană sînt atestate şi forme cu *-o-*, care nu au pătruns în normele limbii literare moderne, ci au rămas regionale[122]: *se gioară* (PO, 85/4), dar mult mai frecvent *(se) giură* (PO, 85/4, 76/9, 109/26, 176/25) *mă giur* (PO, 69/9), *gioară-te* (PO, 75/14), *te gioară* (PO, 75/14, 170/2; forma cu *-o-oa* e mai frecventă la imperativ). În documente din această zonă apar forme cu *-o-oa*: el *să gioară* (1600, Bălgrad, DÎ, 207), dar *să juri* (1593, Polonia, DÎ, 172).

6.3.1.2. Pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea sînt atestate, într-un text reprezentînd varianta literară moldovenească formele scurte de pers. a III-a sg. şi pl. ale verbului *a fi* cu *î-* protetic: (el) *îi* (FD, 560v/1), (ei) *îs* (FD, 624v/4)[123]. Astfel de forme sînt atestate, pentru pers. a III-a sg., încă de pe la 1570 într-un document din sudul Moldovei: *îi*, (1570-1571, Galaţi, DÎ, LIX, 154)[124] însă ele pătrund mai tîrziu în textele literare. Reamintim faptul că şi formele pronominale cu *î-* protetic (*îmi, îţi, îl, îşi*) sînt înregistrate pe la 1580 într-un text reprezentînd varianta literară moldovenescă (Prav. 1581)[125].

Formele scurte (atestate mai ales în documente) neaccentuate, transmise din latină prin acţiunea legilor fonetice, erau *s(u)* < lat. *sum*; *e* < lat. *est* (de asemenea *i*), *s(u)* < lat. *sunt*: *io-s* (1600, Bălgrad, DÎ, 206); *e* (1600, Transilvania, DÎ, 126), *-i* (1593-1597, DÎ, 188), *-s* (1599-1600, Transilvania, DÎ, 121). În documente munteneşti şi moldoveneşti la pers 3 sg. forma scurtă este *ie* (= e) folosită alături de forma *-i-*: „de cîndu-*i* uricul" (1592, Suceava, DÎ, 173), „acum *ie* vreamea de apoi" (1595-1625, jud. Ilfov, DÎ, 109). În textele literare forma scurtă este *e* (PH, 1r/6, 2r/17, 3v/20; peste 400 de ocurenţe) alături de *i* (PH, 25r/15, 30r/23, 32r/21; 8 ocurenţe).

În texte, curente sînt formele accentuate în mare parte analogice: *sînt* (şi *sîmt, simt, sint*), *eşti, este* (mai des cu varianta *iaste*), *sem* (şi *sintem, sîntem, sîntem*), *seţi* (şi *sînteţi* şi *sîmteţi*), *sînt* (cu variantele *simt* şi *sint*). Forma *sînt* de la pers. 1 sg. se explică prin analogie cu cea de la pers. 3 pl. *sînt* < **sintunt* < *sint*, căci *sum* nu putea da decît *su, -s*, care sînt prezente în texte.

---

[122] Cf. Gheţie, BD, p. 168.

[123] Cf. Alexandra Roman-Moraru, *loc. cit.*, p. 294.

[124] Cf. C. Frâncu, *Formele verbale şi pronominale cu î- protetic în limba română*, în „Dacoromânia. Jahrbuch für östliche Latinität", V, 1979-1980, p. 81.

[125] *Idid.*, p. 81.

Formele cu *i* (*sint, sintem, sinteți*) sînt formate prin literarizare, deci forme hipercorecte, pentru a evita pe *î* după *s* din *sînt, sîntem, sînteți* considerat dialectal. Ele apar atît în texte literare, cît și în documente particulare, de multe ori în variație liberă cu *sem* pers. I pl. *seți, sîntu* (CPB, 93/10, 109/16, 111/7, 140/17; în total 17 ocurențe), dar *sintu* (CPB 453/16, o ocurență), 1 pl.: *sintemu* (CPB, 189/19, o ocurență), dar *semu* (CPB, 22/20, 31/20, 55/9, 115/2, 16 ocurențe), *sînteți* (CPB, 34/14), *sinteți* (CPB, 443/3), dar *seți* (CPB, 71/17, 204/3, 333/13, 360/19; 15 ocurențe), pers. 3 pl.: numai *sîntŭ* (CPB, 2/20, 3/13, 4/1; 41 de ocurențe).

În documente asistăm aproape la aceeași situație: în plus aici apar și forme cu *-m-* (*simtu* viu (1600, Bistrița, DÎ, 206), *simtu* nepot de frate (*ib.*, 206), *simt* fecior Mogîldei (*ib.*, 206), nu *sămtu* datoriu (1595-1625, jud. Ilfov, testament, DÎ, 107); 1 pl.: *sîntemu* (1599, Târgoviște, DÎ, 112), *sintem* (1594, Bozen, DÎ, 190, 191), nu *sîntеț* (1600, Sebeș, jud. Alba, DÎ, 148), *simteți* (*ib.*, 148), ne *seți* priiantini (1592, M-rea Moldovița, DÎ, 174), 3 pl.: *sîntu* (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 97), *sintu* (1594, Bozen, DÎ, 190, 191). Din aceste exemple, la care se pot adăuga multe altele, reiese că formele de tipul *sem, seți* erau în textele rotacizante mai puțin întrebuințate, căci formele cu radicalul *sînt* erau cele mai mult folosite, iar formele supercorecte de tipul *simt, sint* concurau pe celelalte două.

O concurență puternică se duce la pers. 3 sg. între vechea formă *iaste*, mai răspîndită din punct de vedere areal și mai frecventă, și noua formă fără *ia, este*, mai rară, dar care treptat o va elimina pe prima și va intra în normele limbii literare. Viabilitatea acestor forme concurente se poate testa urmărind frecvența lor. În CPB apare de aproape 300 de ori *iaste* (CPB, 1/10, 7/9, 9/2, 20/16 etc.), iar o singură dată *este* (CPB, 59/15), care probabil era o pătrundere involuntară a vorbirii copistului sau traducătorului în text.

În PH apare de 40 de ori *iaste* (PH, 28ʳ2, 36ʳ/15, 44ᵛ/6) și o singură dată *este* (PH 63ᵛ/1), însă ambele sînt concurate de forma neaccentuată *e*, care apare aproximativ de 400 de ori: *e* (PH[1], 1ʳ/6, 2ʳ/17, 3ᵛ/20 etc). Aceasta are ca dublet forma neaccentuată *i*, care apare mai rar (în acest text apar 8 ocurențe): *i* (PH[1], 25ʳ/15, 30ʳ/21, 53ʳ/6, 81ᵛ/21, 86ʳ/26, 96ᵛ/6, 119ʳ/21). În documentele din secolul al XVI-lea *e* este în concureță cu *este*, iar *i* nu apare, dar probabil că exista în graiuri, căci este atestată o singură dată forma *îi* cu *î*-protetic: „*îi* voia lui" (1570-1571, Galați, DÎ, 154), dar *nu e* (1599, Târgoviște, DÎ, 111), „nu *e* acolo" (1593, Săliște, Maramureș, DÎ, 204).

În documentele din secolul al XVI-lea *este* apare numai în patru documente cu cîte o ocurență: *este* (1600-1602, jud. Vîlcea, Zapis de vînzare, DÎ, 151; 1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 128; 1595-1600, Transilvania, scrisoare, DÎ, 114; 1595, jud. Mehedinți sau jud. Gorj, Zapis de danie, DÎ, 125). Restul documentelor conține numai formele *iaste, e* și *ie* (vezi indicele DÎ). Persoana a II-a sg. are forma *ești* (CPB, 93/17, 143/4, 239/16, 288/10, 444/7; PH, 2ʳ/20, 17ʳ/14; 51 de ocurențe; 1521, Câmpulung, DÎ, 95) care este

generală, şi varianta *eşt* (CPB 443/10, 444/6), care apare sporadic.

6.3.1.3. La pers. I şi a II-a pl. formele etimologice *sem* (< lat. **simus*), *seţi* (< lat. **sitis*, se întîlnesc atît în textele nordice, cît şi în cele sudice, dar frecvenţa lor este mică în textele sudice din cauza concurenţei pe care le-o fac noile forme analogice *sîntem*, *sînteţi* (cu variantele *sintem, simtem, sinteţi, simteţi*, create prin literarizare): *semu* (PS, 70^{r}, 67^{r}, PH, 37^{v}/21, 85^{r}/25; CP, CP^{1}, 197^{r}/16; CPB, 22/20, 31/20, 55/9, 115/9; de 15 ori în acest text, faţă de *sintemu* (CPB, 189/19 care apare o singură dată), PO, 6/27, 7/13, 133/15, 156/28; CC^{2}, 391), *semu* (CS^{1}, XV, 120^{v}/10; CTd, 54^{v}/3, 59^{v}/16, 49^{r}/7; CB, 189/12, 323/5, 330/15, 350/1), *săm* (MI, II, 184^{v}/5, 7, 8), *seţi* (CV, 3^{r}/11, 19^{r}/12, 80^{v}/11; CT, 7^{r}/4, 10, 12, 16; 15^{r}/23, 20^{r}/20; CPr, 89/21; PS, 119^{v}; CP, CP^{1}, CP^{2}, 142^{v}/16, 266^{v}/13; PH, 3^{v}/21; PO, 147/8, 149/27, 291/3; CTd, 49^{r}/12; CS^{1}, III, 12^{r}/3, XV, 116^{v}/16; CPB, 71/17, 204/3, 333/13; de 11 ori în comparaţie cu singura atestare şi *sinteţi* (CPB, 442/3; tot o singură atestare), *set* (PO, 96/22, 194/5; formă refăcută după flectivul pf. s. *fuset, ziset*) *săt* (MI, II, 188^{r}/6, 188^{v}/2)[126].

Formele analogice apar în secolul al XVI-lea numai în textele sudice (tipăriturile coresiene, TS) şi în cele din zona Banat-Hunedoara, lipsind din textele provenite din Moldova, nordul-Transilvaniei: *sîntem* (CT, 77^{r}/3, 20, 159^{r}/4, 206^{v}/4, 207^{r}/11, 209^{r}/4; CC^{2}, 391; PO, 46^{v}/10, 142/2, 149/16), *szemte* (FT, 3^{v}/5), *sinteţ* (TS, 5^{r}/7, 13^{r}/8, 30^{r}/1, 54^{r}/11, 89^{r}/11, 91^{r}/15; forma *seţi, sem* nu apare în TS); *sînteţi* (CPrav, 6^{v}/13, 16; CT, 151^{r}/14, 18, 171^{v}/22, 179^{v}/11; PO, 137/17, 146/19, 147/17, 21). Numărul acestor forme analogice este mai mare în textele coresiene şi în cele din Banat-Hunedoara decît al formelor vechi, etimologice, care de multe ori sînt influenţe ale textelor nordice puse la contribuţie de diaconul Coresi. Astfel cercetînd psaltirile coresiene (CP, CP^{1}, CP^{2}), observăm tendinţa de a înlocui pe *sem* (CP, CP^{1}, 197/16) din primele două cu *sîntem* (CP^{2}, 197/16). Pe de altă parte, folosirea în aceeaşi frază a celor două forme („de proroci certaţi *sîntem* şi de apostoli învăţaţi *sem*" CC^{2}, 391) poate fi privită ca o pătrundere a unei forme din vorbirea tipografului în limba scrisă, mai conservatoare, care utiliza forma etimologică. Cert este faptul că inovaţia analogică este înregistrată mai întîi în textele literare de tip muntenesc TS, tipăriturile coresiene, şi de textele din zona Banat-Hunedoara (FT, PO). *Codex Sturdzanus*, care are şi un strat lingvistic bănăţean foloseşte atît forme etimologice, cît şi forme analogice: *seţi* (CS^{1}, III, 12^{r}/3, XV, 116^{v}/16; două ocurenţe), dar *sînteţi* (CS^{1}, II, 10^{v}/3, 6), *semteţi* (CS^{1}, I b, 2^{r}/16). La pers. I pl. apare numai forma etimologică: *sem* (CS^{1}, III, 11^{v}/17, IV, 10^{v}/6) cu varianta cu *-u* final *semu* (120^{v}/10).

În primele decenii ale secolului al XVII-lea forma nouă este înregistrată şi de texte literare din Moldova: *sintem* (Ap. 1618, 48/30-31),

[126] Formele etimologice *sem, seţi* erau curente în Moldova, nordul Transilvaniei şi Banat-Hunedoara (Cf. Gheţie-Mareş, GD, p. 246.

sinteți (Ap. 1618, 46/34, 34-35, 51/28), forme analogice după *sint* (1594, Bozen, DÎ, 190, 191).

În documente, formele analogice sînt generale, iar formele vechi, moştenite din latină, se întîlnesc într-un singur document din secolul al XVI-lea care reprezintă graiurile nordice: *seți* înțelepți (M-rea Moldovița, 1592, DÎ, 174), „ne *seți* priatini" (*ibid.* 174).

În concluzie, paradigma de prezent indicativ a verbulşui *a fi* era „amalgamată": din forme etimologice (*su-, s, e, i, sem(u), seți, sînt*), forme analogice (*sînt(u)* (pers. I sg.) *eşti, este,* şi *iaste, sîntem(u), sînteți*) şi din forme hipercorecte (*sint(u), simt(u), sintem(u), simtem(u), sinteți, simteți, sint(u), simt(u)*). Din această amalgamare de forme concurente chiar în acelaşi text se conturează mai pregnant paradigma ce se va impune în normele literare: *sînt, eşti, este, sîntem, sînteți, sînt.*

6.3.1.4. Persoana a III-a sg. de la indicativul prezent a verbului *a şti* avea în textele nordice forma etimologică *şti* (< lat. *scit*), dar în cele sudice forma analogică *ştie*[127]: *şti* (CV, 6ᵛ/1, 40ᵛ/14, 66ʳ/3, 86ᵛ/11; PS, 1ᵛ, PH, 1ʳ/22; PH¹, 31ʳ/9, 37ᵛ/19, 77ʳ/29, 117ʳ/15; CPB, 352/9; GB, 90, 361ʳ/6; CS¹, XV, 116ᵛ/7, 9; Ap. 1618, 48/29, 51/29, 30, 31, 33) - *ştie* (CPr, 181/5, CT, 10ʳ/10, 157ᵛ/119, 198ᵛ/11, 208ʳ/6, în total 16 atestări; CPB, 210/9, 242/21, 289/16, 332/15, 343/8, 430/13, forma *şti* apare o singură dată în CPB, 352/19; CP, CP¹, CP², 12ʳ/11, 60ʳ/2, 65ᵛ/15, 71ᵛ/13, 82ʳ/10, în total 12 atestări; CC², 420, 540).

În textele reprezentînd varianta literară bănățean-hunedoreană sau cu straturi lingvistice din această variantă, întîlnim atît forma veche, cît şi pe cea nouă, aceasta din urmă fiind mai frecventă *şti* (FT, 1ᵛ/7), *ştie* (FT, 2ᵛ/15), *ştie* (PO, 7/21, 18/20, 21/10), *şti* (TS, 13ᵛ/11, 34ᵛ/14, 97ᵛ/4; CS¹, XV, 116ᵛ/7, CB, 352/19).

În textele nordice, forma analogica *ştie* este foarte rară: *ştie,* (CV, 86ᵛ/ marg). Documentele particulare reprezentînd graiurile nordice atestă forma *şti* (1594, Bozen, DÎ, 190), iar cele care reprezintă graiurile sudice forma *ştie* (1593, sf. l. DÎ, 184).

Ca urmare, paradigma verbului *a şti* în perioada cercetată era: *ştiu, şti, ştie* (în textele reprezentînd graiurile sudice), *şti* (în textele aparținînd graiurilor sudice, în cele din Banat-Hunedoara exista dubletul *şti-ştie*), *ştim, ştiți, ştiu.* Textele care aveau două straturi lingvistice foloseau de asemenea dubletul *şti-ştie.*

6.3.1.5. Cele mai multe texte literare din perioada cercetată înregistrează la prezentul indicativ şi conjunctiv al verbului *a mînca* formele lungi, etimologice, păstrate pînă astăzi în normele limbii literare: *mănînc* (CP, CP¹, CP², 92ᵛ/16), *mărăncu* (PS, 78ᵛ), *mănînci* (CC², 363), *mănîncă* (CT, 71ᵛ/12, 83ʳ/11, CP, CP¹, CP², 34ʳ/4, 125ʳ/12; PO, 175/23-24, 89/6, 14;

[127] Cf. I. Gheție, în LR, XVI, 1967, nr. 5, p. 472; Gheție-Mareş, GD, p. 245-246; Gheție, BD, p. 169-170.

TS, 55^{v}/1; CTd, 1^{r}/16; CS^{1}, V, 49^{v}/9, 464/1; MI, III, 190^{v}/15), *mănîncă* (CPB, 118/6, 411/15), *mărîncă* (PS, 65^{v}/2, 132^{r}, 176^{r}, PH, 91^{r}/4; MI, II, 184^{r}/14-15, III, 190^{v}/16), *să mănînce* (CT, 130^{v}/11, 152^{r}/5; CP, CP^{1}, CP^{2}, 44^{r}/3; PO, 21/12, 232/2; CN 64^{v}, CTd, 1^{r}/15), *să mărînce* (CV, 26^{v}/13-14, 25^{r}/13-14, CS^{1}, 189/11-12, MI, III, 190^{v}/13). La persoanele I şi a II-a plural, formele acestui verb sînt ca şi în limba literară de azi (*mîncăm, mîncaţi*).

Formele scurte, analogice cu pers. I şi a II-a pl., circulau în secolul al XVI-lea în zona Banat-Hunedoara[128] şi ele sînt înregistrate rar de textele literare din această zonă sau cu straturi lingvistice din această zonă: *să mînce* (PO, 109/29), dar *să mănînce* (PO, 219/18, 20, 21, 220/6, 239/2, 255/17, 18, de 17 ori faţă de o singură atestare a formei *să mînce*); el *mîncă* (TS, 99^{r}/1), dar *mânîncă* (TS, 55^{v}/1), ei *mîncă* (CN, 8^{r}), *să-l mînce* (CN, 21^{r}/11), dar *să-l mănîce* (CN, 64^{v}), *mîîncă* (CS^{1}, IX, 77^{v}/13-14, 78^{v}/13), dar *mănîncă* (CS^{1}, IV, 29^{v}/5).

Exemplele de mai sus arată că formele analogice apar alături de formele etimologice în textele citate şi că frecvenţa lor e mai mică decît a formelor vechi.

Majoritatea textelor din alte regiuni nu atestă formele analogice, cu excepţia a două texte provenite din Moldova de nord (FD şi un document oficial din cancelaria lui Miron Barnovschi): *mîncă* (FD, 489^{r}/14)[129], *să mînce* (1626, Iaşi, DRH, XIX, A, 146), dar *să mănînce* (*ib.*, 147). În documentele de pînă la 1640 formele lungi sînt mai răspîndite decît formele scurte: *ne mănîncă* (1599, Târgovişte, DÎ, 112), „*mă mănîncă* lutul” (1600, Bistriţa, DÎ, 206), *mănîncă* sec (1590, f.l. DÎ, 184).

Totalizînd aceste rezultate, putem spune că paradigma verbului *a mînca* era în majoritatea regiunilor *mănînc(u), mănînci, mănîncă, mîncăm(u), mîncaţi, mănîncă*, dar în unele zone din Banat şi Ardeal apăruseră deja forme „scurte” care regularizau paradigma neregulată (căci formele de pers. I şi a II-a plural aveau o silabă mai puţin): *mînc(u), mînci, mîncă, mîncăm, mîncaţi, mîncă*. Conjunctivul care are aceleaşi forme la pers. I şi II pl. cu indicativul (în afară de morfemul *să*) îţi creează o formă scurtă şi la pers. a III-a singular şi plural *(să) mînce.*

6.3.1.6. La verbul *a usca* (< lat. **usticare*), ca şi în limba literară actuală, formele „lungi” sînt cele mai des folosite în toate variantele literare din perioada cercetată: *se usucă* (CT, 88^{r}/23), *usucă* (CC^{2}, 217, 491), *usucă-se* (PS, 55^{v}, 148^{v}, CP, CP^{1}, CP^{2}, 64^{r}/8, 176^{r}/5), *să usuce* (CC^{2}, 312).

Formele scurte de tipul *usc, uşti, uscă, să usce,* caracteristice astăzi graiurilor ardeleneşti, nu-s atestate decît sporadic în textele nordice: *uscă-se* (FS, 163^{v}), *se uscă* (PH, 85^{v}/4).

[128] Cf. Gheţie-Mareş, GD, p. 244-245.
[129] Cf. Alexandra Roman-Moraru, *loc. cit.*, p. 305.

În schimb, la verbul *a surpa* (< lat. **subrupare*) formele cu *-u-* sincopat, care, de altfel s-au impus în normele limbii literare moderne, sînt cele mai frecvente, formele etimologice fiind mult mai rare: *surpă* (CC^2, 3, 191, CN, 88^r), *să nu surpi* (CC^2, 450), *să surpe* (CT, 121^v/9), *să surpăm* (CC^2, 205), dar *surupă* (Moxa C, 364/14; VL, 24^r).

6.3.1.7. Verbul *a lucra* (< lat. *lucrare* „a cîştiga") este întîlnit în toate variantele literare din perioada în discuţie cu forme slabe, cu sufixul flexionar *-ez* (*lucrez(u), lucrezi, lucrează, să lucreze: lucrez* (CPr, 242/18, 459/14, MI, 181^v/9), *lucrezi* (CT, 195^r/23), *lucreadză* (CV, 57^v/3, CPB, 95/15, 114/2, 272/10, 411/12, 17; MI, 175^r/14), *lucrează* (CP, CP^1, CP^2, 20^r/9, 37^v/16), *să lucredz* (Prav. 1581, 207^v/7), *să lucreaze* (CP, CP^2, 195^r/12; PO, 135/18, 301/10) imper. 2 sg., *lucrează* (CPB, 43/17).

Formele tari, fără sufix, caracteristice graiurilor nordice[130] sînt înregistrate încă de pe la 1550 în texte reprezentînd varianta literară bănăţean-hunedoreană sau cu straturi lingvistice din această variantă şi pe cea nord-transilvăneană, mai tîrziu: „pasă şi *lucră*" (TS, 81^r/19), *să lucre* (PO, 16/4, 17/4, 21/14), *să lucră* (PO, 16/12), dar *să lucreaze* (135/18, 301/10), *să lucre* (CS^1, I b, 7^v/12), *să no lucre* (CS^1, I b, 3^v/2), *lucră* (CTd, 52^r/4-5).

În textele coresiene am întîlnit numai o atestare: *lucră* (CC^2, 187), care trebuie să fie o influenţă a textelor provenite din regiunile unde formele tari circulau (Banat-Hunedoara sau nordul Transilvaniei), căci în graiurile de tip muntenesc aceste forme nu existau[131]. Documentele din secolul al XVI-lea înregistrează numai formele cu sufixul flexionar: *lucrează* (1600, Transilvania, DÎ, 129), *să lucreze* (*ibid.* 129).

Prin urmare, în perioada cercetată verbul *a lucra* avea la la indicativul şi conjunctivul prezent o paradigmă lungă, cu sufixul *-ez* (*lucrez(u), lucrezi, lucrează, lucrăm(u), lucraţi* (care erau mai scurte cu o silabă), *lucrează*, respectiv *să lucreze* la pers. a III-a a conjunctivului prezent, distincţia de formele de la aceeaşi persoană a indicativului prezent) şi o paradigmă scurtă fără *-ez* (*lucru, lucri, lucră, lucrăm, lucraţi, lucră*, respectiv *să lucre* la conjunctiv). Prima era mai generală din punct de vedere diatopic, caraterizînd majoritatea textelor şi a graiurilor pe care le reprezentau, iar a doua era limitată areal la Banat şi unele părţi din Ardeal şi caracteriza varianta literară bănăţean-hunedoreană şi nord transilvăneană.

6.3.1.8. Verbele *a minţi, a simţi, a păţi, a despărţi, a împărţi, a (se) împuţi* cunosc în toate variantele literare şi în toate graiurile populare din epoca 1521-1640, numai forme tari, adică fără sufix flexionar şi cu accentul pe radical.

---

[130] Formele tari apar într-o arie care cuprinde teritoriul de peste munţi, începînd din nordul Moldovei şi sfîrşind cu unele graiuri olteneşti de nord (Cf. Gheţie, BD, p. 169).

[131] *Ibid.*, p. 169.

Astfel, verbul *a minţi* (< lat. *mentire*) are atît forme etimologice (normale din punct de vedere fonetic cu *e* + *n* + cons > *î*); ei *mînt* (CT, 7^r/6, CPB, 154/17; CP, CP^1, CP^2, 117^r/11, CC^2, 188), ei *mîntu* (CS^1, III, 12^v/7), (eu) *mînţu* (PH, 75^v/25), *mînţ* (CPr, 380/21), (să) *mînţă* (CC^2, 431), cît şi forme analogice (cu *-e-*), mai rare însă şi limitate la textele nordice: *(ei) mentu* (PS, 97^r), dar *mînt* (CP, CP^1, CP^2, 117^r/11), „ei mă *mentu*" (PH, 96^v/7-8).

Nu am întîlnit în textele literare din perioada cercetată forme slabe de tipul *(să) minţesc, minteşti* etc. specifice azi nordului Moldovei şi Transilvaniei de nord[132].

Pentru evoluţia ulterioară a limbii literare, importante sînt formele analogice de tipul *ment* (*mint*) înregistrate mai întîi în textele rotacizante, iar nu cele etimologice de tipul *mînt*, atestate atît în textele sudice, cît şi în cele nordice.

Verbul *a simţi* (< lat. *sentire*) prezintă în unele texte nordice forme etimologice cu *-nt-* netrecut la *-mt-*: *sinţiiu* (PS, 53^r, PH, 29^r/24), dar *sîmţiiu* (CP, CP^1, CP^2, 61^r/2).

Toate celelalte texte cunosc numai forme de prezent tare cu *-mţ- sîmţ* (TS, 14^r/16), *sîmţi* (CT, 12^r/10, 127^v/145), ei *sîmt* (TS, 13^v/2), *să nu simţe* (CT, 9^v/14), *veri simţi* (CS^1, XIV, 112^v/8). Astfel de forme tari sînt specifice sudului (Ţara Românească, Oltenia, Banat, sudul Moldovei, Transilvania de sud-est). Formele slabe de tipul *simţesc, sîmţeşti* etc., specifice Moldovei de nord şi centrale, Transilvaniei de nord şi centrale şi parţial zonei Hunedoara[133], nu au fost întîlnite în textele literare din perioada cercetată.

De asemenea, verbul *a păţi* (< lat. *patire*) nu este atestat decît cu forme tari: (eu) *paţ* (CPr. 421/6, 436/17, PO, 150/10-11), *el pate* (TS, 55^r/3), *ei pat* (CPr, 374/5-7), *să paţă* (CPr, 567/7, 387/33, CC^1, 199, CC^2, 175).

Formele slabe de tipul *păţesc, păţeşti, păţeşte, să păţească*, care au intrat în normele limbii literare moderne reuşind să le înlăture pe cele tari de tipul *pat* etc., nu sînt atestate încă în textele literare. Ele caracterizează astăzi cea mai mare parte a teritoriului dacoromân[134],dar se pare că între 1521-1640 aveau o circulaţie limitată în graiuri, de vreme ce nu pătrund de loc în texte.

Verbele *a despărţi, a împărţi, a (se) împuţi* sînt atestate numai cu forme tari de prezent, care s-au impus, exceptînd iotacizarea, în limba literară modernă: *(să) desparţ* (TS, 30^v/1), *desparte* (PO, 213/22, 226/n.m., CS^1, IV, 24^v/13), *despartu* (CS^1, IV, 4^v/4), *să desparţă* (TS, 70^r/16, PO, 93/18, 13/17, CPr. 301/18-19, 302/4-5, 302/7-8, 13, CC^2, 116), *să se desparţă* (Prav. 1581, 221^v/6, 222^v/16, 222^r/4), *desparţi-te* (PO, 41/11-12); „(eu) *imparţ*" (PS, 183^r, 243^r/3, CP, CP^1, CP^2, 216^r/2, 286^r/3), „(tu) *imparţi*" (PS, 84^v, CP, CP^1, 24^r/2),

[132] *Ibid.*, p. 168.

[133] *Ibid.*, p. 168.

[134] Formele tari de tipul *(să) pat* nu apar decît izolat în Oltenia şi în Banat, restul teritoriului dacoromân avînd forme slabe (Cf. ALR, s.n, vol. VII, h. 1964).

împarte (TS, 37^{v}/20, 102^{v}/18; CPB, 322/17; PO, 16/18, 175/24), *se împart* (CP, CP^{1}, 137^{r}/13; TS, 37^{r}/11, PO, 250/5, 4-5), *împarte-se* (CPB, 406/20-21), *să împarță* (CL, 38^{r}/15-16, Prav. 1581, 210^{v}/5, 267^{r}/14; CPB, 168/12, 380/15), *să se împuță* (CC^{1}, 11) etc. În documentele particulare există numai aceste forme: „Tămaş cu fata *se şi împartă* în doar în tot loculu cu munți cu totu" (1593, jud. Maramureş, DÎ, 205).

6.3.1.9. Spre deosebire de acestea, următoarele verbe sînt atestate mai ales cu forme de prezent slab[135]*: a curăța (curăți), a împreuna, a împrumuta, a depreuna, a se strămuta; curățează* (CC^{2}, 210, 284; CP, CP^{1}, CP^{2}, 41^{r}/17; *curățeşte* (CPB, 353/11), *se curățească* (CPB, 328/18), *să curățească* (CS^{1}, II, 10^{v}/16-17), *curățeşte* (CPB, 228/21, 435/16-17) şi imperativ: *curățeaşte* (CS^{1}, XIII, 109^{v}/4, 8, 18); *depreuneadză* (TS, 70^{r}/15), *împreunează* (CC^{2}, 132), *împrumutează* (CT, 127^{r}/15, 142^{v}/18; CC^{2}, 88, 88, 372), *împromoteadză* (PH, 31^{v}/18-19), *strămutează* (CT, 10^{v}/8, CC^{2}, 45), *să se strămuteze* (CC^{2}, 312).

Formele tari, impuse în normele limbii literare moderne, sînt sporadice şi ele apar în special în textele nordice sau cu straturi lingvistice nordice: *să împreună* (CS^{1}, III, 13^{v}/3), *împrumută* (PH,32^{r}/8), *să împromute* (TS, 8^{v}/19), *strămută* (PS, 92^{v}/2, CP, CP^{1}, CP^{2}, 110^{r}/7).

Formele slabe, caracteristice sudului, sînt treptat eliminate din normele limbii literare.

Verbul *a omorî* (< v.sl. *umoriti*) are în mai multe texte (aparținînd unor variante literare diferite) forme slabe, caracteristice azi nord-estului Transilvaniei şi unor zone din nordul Moldovei[136]: *omoraşte* (CPr. 351/13, CP, CP^{1}, CP^{2}, 295^{r}/5), *omoreaşte* (PS, 25^{v}/2; FD, 495^{r}/4, 499^{r}/4), *să omorască* (CT, 104^{r}/21, CP^{1}, 218^{r}/16; CPr, 21/1), *să omorească* (PS, 185^{r}, 57^{r}).

Numai textele din zona Banat-Hunedoara atestă cu consecvență formele tari unele din ele impuse în normele limbii literare moderne: *(să) omoară* (PO, 71/14, 183/27, 184/3, 191/13, 235/20, 249/10-11, 17, 23-24, 289/17), *să se omoară* (PO, 247/27, 253/7, 295/23), *să omori* (PO, 52/22, 279/3) etc.

Textele sudice prezintă atît forme slabe, cît şi forme tari: *să omoară* (CP, CP^{1}, CP^{2}, 67^{r}/18), dar *omoraşte* (CP, CP^{1}, CP^{2}, 295^{2}/3), *omoară* (CC^{2}, 72), dar *omorăşte* (CC^{2}, 541).

Deci norma literară modernă cu forma tare de tipul *omoară, să omoare* (nu şi *să omoară*) îşi are izvorul în primul rînd în varianta literară bănățean-hunedoreană şi în al doilea rînd în cea reprezentată de tipăriturile coresiene.

6.3.2. În urma acțiunii legilor fonetice, formele *imperfectului indicativ* prezentau sincretisme, în sensul că forma de pers. I sg. nu era diferențiată de forma de pers. a III-a sg. şi a III-a plural (lat. *cantabam* > *cânta*, *cantabat* >

[135] Cf. şi Densusianu, HLR, II, 203, 209.
[136] Cf. ALRM, I, vol. II, h. 397, p. 407.

cânta, cantabant > *cînta*). Paradigma acestui verb era în perioada cercetată următoarea: *cînta, cîntai* (< *cantabas* + *i* semn al pluralului), *cânta, cântamu* (< *cantabamus*), *cântaţi* (< *cantabatis*), *cânta* (< *cantabant*).

Imperfectul indicativului nu prezintă modificări importante faţă de perioada preliterară:

1. Forma de pers. I sg. nu are încă desinenţa analogică *-m*[137], astfel încît în toate variantele literare nu întîlnim decît forme etimologice de tipul *(eu)cînta, vedea, mergea, ştiia, omorîia* în toată perioada 1521-1640, (eu) era (CPB, 118/9, 120/2, 440/10). Nici documentele particulare nu înregistrează încă forme cu *-m* la pers. I singular[138].
2. De asemenea, la pers. a III-a plural în toate variantele literare nu se întîlnesc decît forme fără *-u* analogic ((ei) *cînta, vedea, mergea* etc.)[139]. Singura excepţie o constituie Lovas, *Pr*, text scris în 1608 în grai bănăţean; *ceraö, leszaö, poveztuiaö* (Lovas, Pr, 280)[140].
3. Verbele cu infinitivul terminat în *-i* şi *-î* (precedat de *r-*) menţin în toate variantele literare în perioada în discuţie vocala caracteristică a infinitivului, adică au sufixele *-iia, -îia* (*suiia, pîrîia*) şi nu sufixele *ia*, *-a*, ca în unele variante literare de după 1640 şi în limba literară modernă: *grăiia* (CV, 20r/9-10; CPr, 107/18; PO, 53/2, 78/16; MI, I, 181r/14; CS1, 37r/10), *greiia* (TS, 25v/22, 48r/14), *se pîriia* (CV, 24v/8; Moxa C, 374), *pogorîia* (PO, 95/4, 291/19, CC1, 16), *omorîia* (CC2, 213, 518), *biruiia* (MI, II, 189r/5), *slujiia* (CPB, 439/6), dar *slujia* (CPB, 304/4), *ştiia* (CPB, 38/2), dar *ştia* (CPB, 1/17, 22/4; CS1, VII, 67r/5; IX, 78r/9), *auziia* (CPB, 49/4, 80/5; CS1, XI, 91r/9), dar *auzia* (CPB, 98/4 probabil o neglijenţă grafică).
4. Verbele *a da* şi *a sta* au în toate variantele literare numai forme fără reduplicare, etimologice (*da* < lat. *dabat*, *sta* < lat. *stabat*)[141]. Paradigmele acestor verbe în perioada cercetată erau următoarele: (eu) *da*, (tu) *dai*, (el) *da*, (noi) *dam*, (voi) *daţi* (şi *daţ*), (ei) *da* respectiv *sta, stai, sta, stam(u), staţi* (cu varianta *staţ*), *sta*. Ele prezentau sincretisme rezultate din modificările fonetice din latina populară şi din româna comună: *dabam* > *da, stabam* > *sta, dabas* > **da* + *i* semn al pers. a II-a; *stabas* > *sta* + *i* semn al pers. a II-a, *dabat* > *da, stabat* > *sta; stabamus* > *stam(u), dabamus* > *dam(u), dabatis* > *daţi, stabatis* > *staţi, dabant* > *da, stabant* > *sta*. Sincretismele au fost înlăturate prin *-m* analogic la pers. I sing. şi prin

[137] Cf. C. Frâncu, în *Fonetică şi dialectologie*, vol. VII, 1971, p. 180-185.
[138] *Ibid.*, p. 181-183.
[139] Cf. I. Gheţie şi Mirela Teodorescu, în SCL, XV, 1965, nr. 1, p. 89-91 şi XVII, 1966, nr. 2, p. 175-183, Gheţie, BD, p. 170.
[140] Cf. Gheţie, BD, p. 306.
[141] Cf. C. Frâncu, în LR, XXVI, 1977, nr. 1, p. 81-85.

-*u* analogic la pers. 3 pl., într-o perioadă ulterioară. Formele analogice, create sub influenţa perfectului simplu, de tipul *dădea, stătea*, nu sînt încă înregistrate nici de textele literare, nici de documentele particulare, deşi este posibil ca ele să fi existat în unele graiuri populare[142]: *da* (CPB, 45/11; 1593, Polonia, DÎ, 181), *sta* (CPB, 180/2, 232/11, 12).

5. Imperfectul perifrastic de tipul *era mergînd* este folosit frecvent în toate variantele literare, fiind mai expresiv decît cel sintetic: *„era merrgîndu"* (CV, 19ᵛ/9-10), *„era stîndu"* (CV, 21ᵛ/11), *„era stînd"* (CPr, 109/8-9); *era arătînd* (CT, 111ᵛ/1), *era învăţînd* (CC², 455), *stînd era* (PS, 212ʳ, CP, CP¹, CP², 249ʳ/2) etc.

În primele patru decenii ale secolului al XVII-lea acest imperfect perifrastic continuă să-şi păstreze aria de circulaţie la textele reprezentînd variantele literare nordice, devenind rar în variantele sudice.

O formă concurentă era cea formată din perfectul lui *a fi* şi gerunziul verbului de conjugat: „ce acéle urice au fost date de părintele Iusip, stareţul mănăstirii, la neşte posluşnici ce *au fost avînd* de mult credincioş, ca să le ţie" (1626-1629, Neamţ, DRH, A, XIX, 19).

6.3.3. Perfectul simplu prezintă următoarele particularităţi importante în perioada cercetată: El era mult mai frecvent şi mai răspîndit din punct de vedere areal decît în zilele noastre căci perfectul compus, apărut în latina populară, nu reuşise să-l scoată din uz din graiurile de tip nordic. De aceea, el apare în tot felul de texte, prezentînd forme slabe (cu accentul pe sufixul caracteristic) sau forme tari (cu accentul pe temă). Tendinţa generală a limbii române, dar şi a altor limbi romanice, este de a transforma perfectele tari în perfecte slabe. Această tendinţă se concretizează în epoca cercetată prin următoarele:

6.3.3.1. Crearea unei forme slabe în *-sei* la perfectele tari de la verbele de conjugarea a III-a terminate la pers. I sg. în *-ş(u)* în primele decenii ale secolului al XVII-lea. Inovaţia, de origine sudică, pătrunde greu în textele literare[143]. Prima atestare pare a fi în *Călătoria lui Sith în raiu* de pe la 1600-1625: „*zisei* către Adam" (GCR, I, 63/27).

Toate celelalte texte din perioada 1521-1640 atestă numai forme tari la pers. I. sg. la verbele din categoria menţionată: *aduşu* (CV, 27ᵛ/13-14), *aduş* (CT, 88ʳ/9; 1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 136, nota 28) *ascunş*, (PO, 19/19), *ascunşu* (PH, 102ᵛ/19), *curşu* (PH¹, 49ʳ/2-3), *duşu*-mă (CT, 56ʳ/50), *deşchişu* (PH¹, 33ʳ/23), *destinşu* (CPB, 74/2), *întorşu* (PH, 104ᵛ/6-7), *merşu* (CTd, 52ᵛ/12, CS¹, IV, 36ʳ/11-12), *puşu* (PH¹, 58ʳ/6), *puş* (CS¹, IV, 35ᵛ/11) *scoş* (PH¹, 83ʳ/3), *spuşu* (CPB, 221/18, PH¹, 102ᵛ/9), *scrişu* (CPB,

[142] *Ibid.*, p. 82-83.
[143] Cf. C. Frâncu, *Din istoria perfectului simplu: formele de tipul zisei*, LR.

350/1; CN, 27r/31, 30v/15, 42r/12, 42v/2)[144], *dzişu* (PH[1], 35r/5), *dziş* (Eustratie, Prav., 4/10; CS[1], III, 13r/14), *dzişu* (CS[1], III, 13v/5), *spuşu* (CPB, 221/18), *traşu* (PH[1], 107v/24), *uciş* (PH[1], 83r/14-15), *unşu* (PH[1], 75r/13).

Deci, norma tuturor variantelor literare din perioada studiată cuprindea formele tari; formele slabe analogice, care s-au impus apoi în limba literară modernă, erau în faza incipientă a gramaticalizării şi a difuziunii lexicale (afectînd numai lexemul *a zice*). Documentele particulare şi oficiale conţin numai formele tari: „*scriş eu*" (1591-1600, jud. Olt, DÎ, 101; 1595, jud. Argeş, DÎ, 104; 1600, Sebeş, jud. Alba, DÎ, 147).

Perfectul simplu la astfel de verbe la persoana a II-a singular avea forme în *-seşi*, şi era în unele regiuni tare (cu accentul pe radical) (*zíseşi, dúseşi*), în altele slab (cu accentul pe flectiv) (*ziséşi, duséşi*). Prin apariţia şi generalizarea formei în *-séi* la persoana 1 sg.forma de prefect slab de la pers. 2 sg. cîştigă teren. Textele nu ne oferă decît rar date privind accentuarea, dar credem că multe din următoarele forme oscilau între forme de perfect tare şi slab: *aleseşi* (CPB, 12/20), *aduseşi* (PH[1], 68v/9, 74r/25), *duseşi* (PH[1], 54r/16), *ziseşi* (CPB, 232/19), *dziseşi* (PH[1], 102r/16), *deschiseşi* (PH[1], 43v/14), *puseşi* (PH[1], 86r/11, 94v/7-8, 117v/6-7), *uciseşi* (CPB, 72/6).

Persoana a III-a de la aceste verbe se termina în *-e* sau, mai rar, în *-ă*: *aduse* (CPB, 45/20, 46/9, 53/16; PH[1], 17v/1-2), *alese* (CPB, 6/3, 138/11, 159/16), *deşchise* (CPB, 51/7), *deştiinsă* (CS[1], IV, 35v/3), *deştiinse* (CS[1], IX, 76v/6), *deştiînse* (CS[1], IX, 78v/3) *duse* (CPB, 128/8, 178/13; PH[1], 12v/3), *deştinse* (CPB, 68/13, 82/17), *întoarse* (CPB, 76/15), *mearse* (CS[1], IX, 80v/83;PH[1], 1r/5, 77r/19), *merse* (CS[1], IV, 16r/9, 26v/13, 27r/1), *puse* (PH, 89r/9), *spuse* (PH[1], 71v/13; CS[1], IV, 34r/12; V, 50v/14; CPB, 53/7), *întoarse-se* (CS[1], VI, 57v/1), *trase* (PH, 93r/14), *zise* (CPB, 7/8, 8/1, 10/4, 11), *dzise* (PH, 21v/7, 89r/26, 91r/19, 97r/16; CS[1], III, 13r/4), *scrise* (CPB, 76/19, 161/12). Perfectul simplu la persoana a III-a este deosebit de frecvent atît în textele sudice cît şi în cele nordice mai ales la singular căci reprezenta „universul narat".

Formele de perfect forte la pers. I plural nu erau omonime cu cele de prezent, cum se întîmplă cu cele slabe de la conj. I şi a IV-a (prezent *cîntăm*, perf. simplu *cîntăm*; *auzim* (perf. simplu şi prezent indicativ).

Iată cîteva atestări cu forme forte de perfect simplu la persoana I plural: *deştinsem* (CPB, 246/1), *înţeleasem* (PH[1], 65r/18), *mersem* (CPB, 224/3), *plînsem* (PH, 116v/1), *spusemŭ* (CPB, 338/11, 19).

La pers. a doua plural perfectul simplu se formează cu flectivul *-set(u)* adăugat la tema perfectului: *adusetu* (CPB, 71/1, 210/20), *pusetu* (CS[1], IV, 36r/11), *ucisetu* (CPB, 31/17, 99/5), *zisetu* (CPB, 87/14), *prinset* (CS[1], XIV, 111v/22), *înţeleasetu* (CS[1], Ia, 1v/12).

La persoana a III-a plural formele de perfect simplu ale unor astfel de verbe nu diferă de cele din limba actuală din punctul de vedere al radicalului

[144] *Ibid.* Cf. şi Densusianu, HLR, II, p. 218-219.

şi al sufixului flexionar, care este *-ră*: *aduseră* (CPB, 53/21), *deschiseră* (PH^1, 95^v/5, CPB, 52/17, 130/8), *duseră* (CS^1, IV, 20^r/7), *merseră* (CPB, 82/14), *puseră* (CPB, 53/21, 63/1), *pusără* (CS^1, XI, 90^v/6), *străbătură* (PH^1, 12^v/10), *spuseră* (CPB, 157/2, 158/15, PH^1, 36^v/19, 105^v/21), *ziseră* (CPB, 8/11, 12/17), *dziseră* (PH^1, 52^v/6, 80^r/6).

6.3.3.2. Apare paradigma slabă a perfectului simplu la verbul *a face* (şi a compuselor *a desface, a preface*), atestată în marea majoritate a textelor cu forme tari etimologice (*feci(u)* (< lat. *feci*), *fĕceşi, fĕace, fĕcem(u), fĕcetu, fĕceră*)[145]: *feciu* (CPB, 5/7, 236/18, 261/6; CS^1, I b, 2^v/5, 6; IV, 35^v/10), *feci* (CPB, 445/8), *feceş* (CPB, 113/10, 443/17, 443/9), *fĕce* (CPB, 19/14, 23/21, 61/16, 66/13), *feace* (CS^1, IX, 78^v/4, XI, 93^v/15), dar *feacu* (CS^1, VI, 58^r/5; o contaminaţie între vechea formă *feace* şi noua formă slabă *făcu*), *feacemu* (CS^1, I b, 2^v/2), *fĕcetu* (CPB, 32/12, 77/9), *fĕceră* (CS^1, XI, 93^r/8;CPB, 2/16, 3/21, 43/5, 78/10). Sub influenţa participiului vechi *fapt* (< lat. *faptum*) din componenţa perfectului compus (*au fapta* CS^1, XV, 93^r/8) şi a perfectelor cu *se* apare sporadic forma hibridă *feapse* (CS^1, VI, 57^r/13).

Inovaţia de tipul *făcui, făcuşi, făcu* este atestată începînd cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea în varianta literară reprezentată de *TS*, tipăriturile coresiene, *PO* (deci varianta literară sud-est-transilvăneană şi muntenescă şi cea bănăţean-hunedoreană: *făcui* (CT, 128^v/16, 199^r/9, 216^v/7, 14, CC^2, 185), *făcuşi* (PO, 52/10-11; PH^1, 76^r/21-22), dar *feceşi* (PH^1, 64^v/15, 87^v/1, 21-22; CT, 42^v/8, CP, CP^1, CP^2, 72^r/6), *făcu* (TS, 17^r/3, 5, 33^v/11, 35^v/11, 44^r/21, 48^v/10, 74^r/4, 79^r/15, 81^v/6, în total 14 atestări; CT, 23^r/9, 125^r/17, 125^v/15, în total 41 atestări; PO, 12/6, 13/21, 14/6, 24, 25, 15/18, 23, 24, în total 47 atestări, dar *feace,* PO, 12/17, 86/18, 99/9, în total 73 atestări), *desfăcu* (CT, 120^v/16, 84^v/9, 113^v/8, (dar *desfepse*, CT, 119^r/8), PO, 33/4; CC^2, 182, 583), *făcum* (CPr, 228/14), *făcut* (CC^2, 26), *făcură* (TS, 36^v/11, 62^r/15, 78^r/9, 82^r/23, 106^r/19, 113^r/7, 113^v/17; CT, 36^v/7, 66^v/3, 9, de 21 de ori, dar *feceră,* CT, 42^v/2, 46^r/21, de 5 ori), PH^1, 6^r/9, 91^r/1, 94^r/23 105^r/16; PO, 143/3, 24, 161/18, de 28 ori, dar *feaceră* (PO, 287/3, 289/18, de 21 de ori), CC^2, 107, 207).

Exemplele citate arată că în textele citate (cu excepţia *TS* care foloseşte numai forme noi) formele etimologice apar alături de cele noi, frecvenţa lor fiind, în general, cam aceeaşi. Menţionăm că în unele tipărituri coresiene se folosesc numai formele vechi (de pildă în CP, CP^1, CP^2, CL): *feciu* (CP, CP^1, CP^2, 94^v/11; CL, 9/7), *feceşi* (CP, CP^1, CP^2, 72^r/6).

În textele nordice în general întîlnim mai ales forme tari, etimologice: *feciu* (PS, 80^r, CV, 35^r/10) 38^r/10, 51^r/l), *feceşi* (PS, 79^r), *feace* (CV, 7^v/5, 75^r/14, PS, 9^v, MI, 170^r/9, l6, 170^v/8), *prefeaceră-se* (CV 49^r/6) etc.

[145] Cf. Densusianu, HLR, II, 244; Valeria Guţu Romalo, *Din morfologia sec. al XVI-lea: perfectul simplu al verbului **a face***, în *Omagiu lui Al. Rosetti la 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 337-540.

Numai începînd cu sfîşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului următor apar mai des forme noi şi în unele texte nordice (PH[1], VL) sau cu unele straturi lingvistice nordice (CN): *făcuşi* (PH[1], 76ʳ/22; VL, 5ᵛ), *făcu* (CN, 50ᵛ, 60ᵛ, 62ᵛ, 65ʳ, 73ʳ, 75ʳ; *făcură* (CN, 5ʳ, 19ᵛ, 30ᵛ, 34ʳ, 48ʳ, 73ʳ, 76ʳ).

6.3.3.3. Probabil că a apărut pe la începutul secolului al XVII-lea forma de perfect în *-ăi (u)* la pers. I sg., formă caracteristică astăzi Moldovei şi Banatului, dar neselectată în normele limbii literare actuale. Forma se întîlneşte într-un text reprezentînd varianta literară moldovenească (*îmblăiu*, PH[1], 119ᵛ/26, din lat. *ambulo* cu *î* netrecut încă la *u*, fenomen ce se petrece mai tîrziu şi la *împle, îmfla* trecute după 1640 în *umple, umfla*), însă, întrucît avem numai o atestare, nu putem spune mai multe despre circulaţia ei[146]. În *Psaltirea Hurmuzachi* alături de *îmblăiu*, apare şi forma care s-a impus în normele limbii literare cu sufixul *-a*: *îmblaiu* (PH[1], 20ᵛ/9, 21ʳ/9, 104ʳ/3, 113ʳ/17-18). În alte texte nu există forma analogică cu persoana a III-a *îmblăi(u)* ci numai forma *îmblai(u):* (CPB, 219/9-10).

6.3.3.3.1. Formele normale de perfect *slab* perpetuate din româna comună care au intrat în normele limbii literare erau următoarele la verbele regulate:

Conjugarea I: Forme cu tema de perfect urmate de flectivele *-ai(u), -aşi, -ă, -ăm, -aţi, -ară* (tipul moştenit de tipul: *cîntai* < *cînta(v)i*; *cîntaşi* < *cînta(v)isti*; *cîntă* < *canta(vi)t*; *cîntăm* < *canta(vi)mus*; *cîntat* (< *canta(vi)tis)*, omonimă cu forma de participiu trecut, *cîntară* < *cantaverunt*).

Conjugarea a II-a: Forme cu tema de perfect, urmate de flectivele *-ui (u), -uş(i), -u, -um(u), -ut(u), -ură* (tipul *văzui(u), văzuş(i), văzu, văzumu(u), văzut(u), văzură*).

Conjugarea a III-a: Forme cu tema de perfect, urmată de flectivele: *-ui (u), -uş(i), -u, -um(u), -t (u), -ură* (tipul *trecui(u), trecuş(i), trecu, trecum(u), trecut(u), trecură*).

Conjugarea a IV-a: a) Forme cu tema de perfect urmată de flectivele *-i (i)u, -iiş(i), -i, -im(u), -it(u), -iră* (tipul *auzii(u), auziiş(i), auzi, auzim(u), auzit(u), auziră*).

b) 1) Forme cu tema de perfect în *r-, rr-*, urmată de flectivele *-îi(u), -îş(i), -î, -îm(u), -ît(u), -îră* (tipul *a urî* < *horrire* la perfect simplu: *urîi(u), urîşi, urî, urîm(u), urît(u), urîră*, în regiunile în care *rr* (sau *r-*) + *i* > *r* + *î*).

2) Forme cu aceeaşi temă în (*r-*) care avea încă pe *i* netrecut la *î* (tipul *uriiu, urişi, uri, urim(u), urit(u), uriră*).

Verbele de conjugarea I şi a IV-a aveau forme omonime cu prezentul indicativ la persoana I plural, iar verbele cu perfect slab de la toate conjugările aveau forme omonime cu participiul trecut la persoana a II-a plural (în afară de cele sigmatice: pf.s.: *duset(u), merset(u), trimiset(u)*; part.: *dus(u), mers(u), trimis(u)*).

[146] Cf. Al. Mareş, în *Cele mai vechi texte româneşti*, p. 157. A. Procopovici, în RF, II, 1928, nr. 1-2, p. 16-17, nu găsea atestări anterioare secolului al XIX-lea.

6.3.3.4. Se remarcă tendinţa de a creea o paradigmă sigmatică la verbele *a fi, a vrea* şi *a avea*, paradigmă care este abia la începuturile ei[147], întrucît formele cu -*se*- nu sînt atestate decît la pers. a II-a sg. şi pl. şi la pers. a III-a sg.: *fuseşi* (TS, 101^r/7, CT, 163^v/22; CL, 24^v/6; CPB, 424/14; CC^2, 54), *fuseş*, *fuse* (CPr, 148/11), *fuset* (CT, 172^r/17; CPB, 79/218; CPr. 135/3), *vruseşi* (CC^2, 176, 549).

La verbul *a avea* forma sigmatică nu apare în textele literare, ci numai într-un document din deceniul al III-lea al secolului al XVII-lea: *avuseşi* (1623, Bucureşti, I. Bianu, *Documente româneşti*, Bucureşti, 1907, p. 85).

Inovaţia, de origine sudică, întrucît primele atestări apar în unele tipărituri coresiene şi în *TS*, este înregistrată sporadic în secolul al XVI-lea şi pe la începutul secolului al XVII-lea numai la persoana a II-a a verbului *a fi* şi reprezentînd varianta literară moldovenească şi nord-transilvăneană: *fuse* (PH^1, 120^r/2), *fuseşi* (PS, 90^v, 92^r, 94^v, 195^v/1).

În urma apariţiei formelor sigmatice citate, asistăm în texte la un amestec de forme asigmatice, mai generale şi mai răspîndite, şi de forme sigmatice, mai rare la început, dar în progresivă extensiune areală şi lexicală[148]. Cu toate acestea, norma tuturor variantelor literare conţinea la multe persoane (pers. I singular şi plural, pers. a III-a pl.) numai forme asigmatice de tipul *fui, avui, vrui, fum, avum, vrum, fură, avură, vrură*[149], *fuiu* (CV, 7^v/8, 39^v/10; CPB, 121/15, 217/9, 240/20, 243/14; PH^1, 24^v/13, 58^r/1, 7, 60^r/19, 63^r/12), *avuiu* (CPB, 377/14; CS^1, III, 13^r/10, IV, 34^v/7; 11 ocurenţe), *vruiu* (CPB, 377/15), *avuşi* (CPB, 444/8), *fu* (CPB, 2/3, 11/1, 5, 12/15; CS^1, III, 13^r/10, IV, 34^v/7), *vru* (CPB, 126/13, 169/15, 271/19), *fumu* (CV, 9^r/8, 14^v/14, 42^v/11, 44^v/10;CPB, 227/7, 259/14), *fum* (CPB, 216/1; PH^1, 111^r/21, 111^v/14), *fusetu* (CV, 59^r/6), *fuset* (CV, 76^v/7-8), *fură* (CPB, 26/4, 41/12, 49/6, 57/1, 104/7; CV, 48^r/8, 74^r/4; PH^1, 15^v/17, 63^r/13; CS^1, IX, 77^r/13), *avură* (CPB, 39/5), *vrură* (CPB, 75/18, 230/6). De asemenea, la pers. a II-a şi a III-a sg. formele asigmatice *fuşi, avuşi, vruşi, fu, avu, vru* sînt mai mult folosite chiar în textele sudice decît formele sigmatice corespunzătoare[150].

La pers. a II-a plural la verbul *a fi* forma sigmatică e singura folosită, spre deosebire de celelalte două verbe la care apar numai forme asigmatice: *fuset* (CT, 172^r/17; CPB, 79/21; CPr. 135/3), dar *vrut* (CT, 51^v/14, 151^v/21) PO, 148/12, *avut* (CPr, 62/19).

O inovaţie care este înregistrată încă din secolul al XVI-lea este verbul *a vroi* (contaminaţie sintactică, între *a vrea* şi *a voi*). El este înregistrat numai cu forme de gerunziu: *vruindu* (CPB, 195/7-8, 197/15, 199/7-8,

---

[147] Cf. C. Frâncu, *Din istoria verbelor neregulate: perfectul sigmatic al verbelor a fi,a avea şi a vrea*, în LR, XXVI, 1976, nr. 1, p. 56-57.

[148] *Ibid.*, p. 57-58.

[149] *Ibid.*, p. 57-59.

[150] *Ibid.*, p. 56-57.

208/16, 212/17), *vruindu-se* (CPB, 143/9-10). Este vorba de o inovaţie a graiurilor de tip muntenesc şi ea a reuşit să intre cu unele forme în normele limbii literare: forma de gerunziu *vroind* sau cea de imperfect *vroiam* etc.

6.3.3.5. O caracteristică a formelor de pers. I şi a II-a plural de la perfectul simplu este absenţa lui *-ră-* analogic. Toate variantele literare cunoşteau numai forme de tipul *cîntăm*, *găsim*, omonime cu formele corespunzătoare ale prezentului, iar la pers. II pl. forme de tipul *cîntat*, *găsit*, omonime cu cele de participiu[151]: *aflămu* (CV, 12ᵛ/10), *adunămu-ne* (CPB, 172/11), *auzimu* (CPB, 104/12), *mîncăm* (CPB, 115/16), *nu ascultat* (= *nu ascultarăţi*: CS[1], Ib, 2ᵛ/3), *nu ţinrutu* (ib., Ib, 2ᵛ/2-3). La verbele de conj. a II-a şi a III-a omonimia cu formele de prezent nu se realiza (*văzum, trimisem, plînsem*, dar *vedem*, *trimitem*, *plîngem*), iar cea cu participiul se realiza numai parţial (*văzut*, dar *trimiset*, *plînset*)[152]: *băum* (CPB; 115/17), *destiînsemu* (CV, 42ᵛ/5), *dusemu-ne* (CPB, 215/14-15), *fumu* (CPB, 227/7, 259/14), *spusemu* (CPB 338/19), *trecum* (CPB, 171/16), *trecumu* (CV, 42ᵛ/1), *tremisemu* (CV, 16ʳ/8), *ucisetu* (CPB, 31/17, 291/5), *zisem* (CPB, 226/17), *dzisemu* (CV, 14ᵛ/6), *fusetu* (CPB, 395/6), *prinset* (CS[1], XIV, 111ᵛ/21), *înţeleasetu* (CS[1], Ia, 1ᵛ/22).

6.3.3.6. Verbul *a da* are în toate variantele literare numai forme tari de tipul *dediu*, *dedeşi*, *dede*, *dete*, *dedem(u)*, *dedet(u)*, *dederă*, *deteră*[153]. Formele slabe (create sub influenţa formelor *stătui*, *stătuşi*) de tipul *dădui, dăduşi, dădu*, care s-au impus în limba literară modernă nu sînt atestate în nici o variantă literară[154]: *dediu* (PO, 39/18, 40; PH[1], 4ᵛ/21; CS[1], I b, 2ᵛ/15), *deade* (CV, 68ʳ/10; PO, Ex., 15/25; PH[1], 66ᵛ/1, 67ʳ/1, 82ʳ; 8 ocurenţe; CS[1], 100ᵛ/14, 107ʳ/3, 12), *dede* (1594, Rîmnic, jud. Vâlcea, DÎ, 103), *deademu*-ne (CPB, 248/14-15), *deaderă* (CV, 28ᵛ/7; PO, 35/5; PH[1], 58ᵛ/13-14; CS[1], IV, 35ᵛ/14).

În schimb, verbul *a sta* cunoaşte numai formele slabe de tipul *stătui(u), stătuşi, stătu, stătum(u), stătut(u), stătură*[155], forme care există şi astăzi în normele limbii literare: *stătuiu* (CPB, 220/21; PH[1], 108ᵛ/26, 118ʳ/23), *stătu* (CPB, 29/8, 69/11, 171/4, 187/10, 235/3; PH[1], 1ʳ/7, 38ᵛ/9; CS[1], XI, 95ʳ/9), *stătuşi* (PH[1], 6ʳ/24) *stătum* (CPB, 223/13, 224/15), *stătură* (CPB, 42/13; PH[1], 73ʳ/25; CS[1], Ia, 1ʳ/11). Formele de tipul *stetiu, stete, steteră*, cu accentul pe rădăcină şi cu reduplicare, analogice cu *dediu, dede, deteră* nu-s atestate în nici o variantă literară şi nici în documentele particulare din perioada cercetată[156].

---

151 Cf. C. Frâncu, *Din istoria perfectului simplu: formele de persoana I şi a II-a plural cu sufixul* ***-ră-***, în AL, XVIII, 1967, p. 176-180.

152 *Ibid.*, p. 177-178.

153 Cf. C. Frâncu, *Din istoria verbelor neregulate: perfectul simplu şi mai mult ca perfectul verbelor a da şi a sta*, în LB, XXIX, 1980, nr. 4, p. 307-316.

154 *Ibid.*, p. 308-309.

155 *Ibid.*, p. 308-310.

156 *Ibid.*, p. 308-311.

6.3.3.7. Verbul *a veni* prezintă la perfectul simplu următoarele forme normale: *veniiu* (CPB, 112/7, 217/7, CS[1], IV, 36r/1), *veniși* (CPB, 113/10), *veni* (CPB, 51/19, 53/7, 67/12), dar *venriu* (CV, 31r/10), *vene* (CS[1], XI, 93r/9) și *veni* (CS[1], IV, 32v/8-9), *vine* (CS[1], V, 37r/11, 39r/8, 39v/8, IV, 57v/3, 60v/16), *vine* (PO, Ex, 13.14), *venre* (CV, 2r/23, 6r/6), *venremu* (CV, 8r/6, 9r/9), *vinet* (CC[2], 421), *venreră* (CV, 43v/12), *venrără* (CV, 9v/8), *vereră* (CV, 15r/4), *vărără* (CV, 14v/10), forme mai apropiate de etimon cu accentul pe radical. Formele de persoana a III-a singular *veni* și *vine* apar uneori în aceeași frază, în narațiuni, unde perfectul simplu este frecvent: „Cînd, amu, apuse soarele, mare somn *veni* pre Avraam, și, iaca, tremur și mare întunerec *vine* pre el" (PO, Gen., 15.12). De multe ori, din cauza sincretismului cu forma de prezent (*vine*) concordanța timpurilor din propozițiile coordonate este singurul indiciu că avem de face cu o formă de perfect simplu: „*Vine* (= *veni*) frate-tău cu hicleșugul și luo blagoslovenia ta" (PO, Gen., 27.35). La plural întîlnim forme ca *vinem(u)* (CPB, 216/3, 224/11, 246/14-15), *vineră* (PO, Ex., 16.20; Gen. 7.6.10; CPB, 137/4, 15, 148/16, 180/9-10, 217/4, 227/1, 248/6, 263/1), create probabil sub influența formei *vine* (< lat. *venit*). Ele apar alături de forma care s-a impus în limba literară *veni*: *veniră* (CPB, 91/1, 120/8, 122/5, 128/7, 131/13, 154/9, 156/9, 20, 158/11, 166/11, 180/5, 182/5, 16, 183/11, 184/12, 209/10, 227/12, 415/2, 434/19) și de forma cu velarizarea lui *e*: *văniră* (CPB, 41/13), foarte rară și neimpusă în normele limbii literare.

6.3.3.8. Verbele *a lua* și *a ploua* au la persoanele a III-a singular și I plural forme cu *ó*: *luó* (CV, 14r/3, CT 3v/1; CPB, 10/17, 23/4, 67/3, 70/6, 35/15, 99/16, 128/10, 14, 169/17, 175/13, 229/18, PO, Gen., 41.8; Ex., 14, 6, 7; CS[1], I a, 1r/15; VI, 58r/11, XI, 93v/2, 94r/2), *pluo* (CV, 68r/8, CT, 160r/2, CPB, 225/5), *luom* (CV, 30r; CPB, 280/1, 248/21), *luomu-ne* (CPB, 255/3). Întîlnim, deci, flectivul *-ó* la persoana a III-a singular la verbul *a ploua*, iar la verbul *a lua* și la pers. I plural. Formele cu *ắ* (*luă, luăm*), care s-au impus în limba literară, nu au fost întîlnite în texte.

6.3.3.9. *Perfectul simplu perifrastic* se întîlnește în special în textele traduse, explicabil prin fidelitatea traducătorului față de textul din originalul slavon și indirect grecesc: *fuiu lucrîndu* (CV, 9v/12-13), *fu slujindu* (CT, 110v/7), *fuiu ajunîndu* (CPB, 112/9-10).

6.3.4. Perfectul compus: Auxiliarul *a avea* din componența perfectului compus prezenta următoarea paradigmă: *am(u), ai, au,* (mai rar *a*), *am(u), ați,* (și *aț*), *au* (foarte rar *a*). Norma tuturor variantelor literare din perioada 1532-1640 prevedea la pers. 3 sg. și pl. forma de auxiliar *au* și marea majoritate a textelor folosesc această formă (*el au cîntat - ei au cîntat*)[157]: *au fapt* (CV,

[157] Cf. C. Francu, *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus; Privire istorică*, în SCL, XX, 1969, nr. 3, p. 299-318; I. Gheție, în SCL, XXIV, 1973, nr. 4, p. 421-430; Gheție-Mareș, GD, p. 248-251; Gheție, BD, p. 171.

36v/3-4), *au ucis* (1587, Iaşi, DÎ, 160).

Din *au* (explicat etimologic la pers. III-a sg. prin influenţa pers. a III-a pl. (*au* < **habunt*)[158] sau din *habuit*[159] s-a ajuns în zonele nordice şi în Banat la *o*, prin asimilare reciprocă (la fel ca în ca în conjuncţia *au* > *o*), iar în zonele sudice (Ţara Românească, Oltenia, sudul Moldovei) s-a creat o formă analogică *a*, devenită normă literară în secolul al XIX-lea, după modelul *bea - beau, ia - iau*[160].

Forma *a* nu se întîlneşte decît rar în textele literare, fiind în afara normelor variantelor literare din perioada cercetată. Forma *o* din graiurile nordice nu este încă atestată.

Astfel forma *a*, care interesează evoluţia ulterioară a limbii literare, întrucît este normă literară astăzi la pers. a III-a sg., apare uneori alături de *au*, dar mult mai rar, atît în unele texte sudice, cît şi în unele nordice şi în cele din zona Banat-Hunedoara: *a fost* (CPr, 286), dar *au fost* (*ib*.), *a făcut* (PO, 69/13), *n-a uitat* (PO, 144/23, dar 325 forme cu *au* la pers. III-a sg. faţă de numai 2 cu *a*), *a pus* (GB, 115v/5), *a luat* (GB, 431r/2), *a dzis* (CB,), *a vrut* (PH1, 38v/16-17, 43v/22, 80v/4), *a fost* (Prav. 1581, 219r/18), *a dat* (MI, 192r/9), *se-a postit* (MI, 187v/3), *a cunoscutu* (CV, 79v/3), *zisu-i-a* (CPB, 201/5), *zis-a* (CPB, 105/5, 120/14, 189/2).

Chiar dacă unele din aceste forme pot fi socotite ca neglijenţe grafice[161] (de pildă, cele din PH şi M1), considerăm că cel puţin acelea din textele sudice pot fi interpretate ca pătrunderi involuntare ale vorbirii populare în scrierile culte, căci *a* exista în graiurile din unele zone din Ţara Românească, nordul Ardealului şi din Oltenia în secolul al XVI-lea[162]. Documentele particulare atestă acest fapt: „numine de rudele meale nu m-*a* grijit" (1591-1600, jud. Olt, DÎ, 101), „mi-*a* dat" (1599-1600, DÎ, 117), s-*a* descumpărat" (ibid. 117), „*a* făcut" (1600-1602, jud. Vâlcea, DÎ, 151). În documentele reprezentînd zonele nordice această formă este extrem de rară: el *a mers* (1595, Câmpulung (Moldovenesc), DÎ, 195).

O inovaţie înregistrată încă din secolul al XVI-lea este folosirea formei *a* şi pentru persoana a III-a plural: „m-*au prins* neşte saşi, deci *a vrut* să mă taie" (1600, Bistriţa, DÎ, 206). Auxiliarul *a* la pers. a III-a plural apare şi în *Codex Sturdzanus* de trei ori, dar cum arată Gh. Chivu (CS1, 187), nu avem de a face cu o formă datorată unei inovaţii morfologice, ci unor omisiuni grafice. Remarcăm, de asemenea, folosirea pleonastică a auxiliarului,

---

[158] Cf. C. Frâncu, *lucr. cit.*, p. 303.

[159] Cf. Fl. Sădeanu, în *Recueil d'étude romanes*, Bucureşti, 1959, p. 316; I. Gheţie, în SCL, XXIV, 1973, nr. 4, p. 421-430; Gheţie-Mareş, BD, p. 170.

[160] Cf. I. Gheţie, în SCL, XXIV, 1973, nr. 4, p. 421-430; BD, p. 170.

[161] Cf. Densusianu, HLR, II, p. 222; C. Frâncu, *lucr. cit.*, p. 300; Gheţie-Mareş, GD, p. 251.

[162] Gheţie-Mareş, GD, p. 249-251.

care încadrează participiul, realizînd chiasmul: „deci rumânii le-*au* plătitu-i-*au* dumnealui” (după 1629, Țara Românească, B, XXIV, 607).

Auxiliarul perfectului compus era antepus participiului la început de frază sau de propoziție, căci regula topicii vechi românești și romanice nu admitea începerea unei structuri sintactice cu un element neaccentuat. În restul situațiilor cînd perfectul compus nu era focalizat la stînga se folosea, de regulă, forma cu auxiliarul antepus: *Blagoslovit-au* (PH[1], 99[v]/20, 21), dar „ne-*au blagoslovit*” (PH[1], 99[v]/19-20).

6.3.5. Ca și paradigma imperfectului, cea a **mai mult ca perfectului** indicativ, timp provenit din mai mult ca perfectul conjunctivului latinesc, prezenta o serie de sincretisme datorate evoluției fonetice: pers. I sg. era omonimă cu persoana a III-a singular și cu persoana a III-a plural: *cantavissem* > *cântase*, *cantavisset* > *cântase, cantavissent* > *cîntase*. Dacă adăugăm faptul că și pers. a II-a singular suferise același tratament (*cantavisses* > **cântase*) și devenise omonimă în română comună cu acestea ne explicăm necesitatea refacerii paradigmei.

În perioada latinei populare sau a românei comune se reface persoana a II-a singular adăugîndu-se un *-i* care era semnul persoanei a II-a și al pluralului numelor în română și în italiană. Apare astfel forma de tipul *căntasei*, prezentă în unele graiuri populare sudice (cf. ALR, serie nouă, vol. VII, h 2017). Forma devenită literară de tipul *căntaseși*, apare prin alipirea la tema perfectului a desinenței *-și*, analogică cu forma similară de la perfectul simplu. Tendința de diferențiere solicită și alte schimbări.

Formele de mai mult ca perfect sintetic erau construite din tema perfectului la care se adăugau flectivele: pers. I *-se* (cu variantă *să*), pers. a II-a *-seși* cu varianta *săș(i)i*, pers. a III-a *-se* (cu varianta *să*), pers. I pl.: *-sem(u)*, (cu varianta *-săm(u)*, pers. a II-a pl. *-set(u)* (cu varianta *săt(u)*, pers. a III-a: *-se* (cu varianta *să*).

Mai mult ca perfectul sintetic prezintă astfel în textele literare forme de pers. I sg. fără *-m* analogic (ca și imperfectul): „eu *gătise* voao” (CS[1], 227/5), „nu-l *gătise* voao” (CS[1], XIV, 111[v]/18, 20), *nu gătise* (*ib.*, 111[v]/19), *gătise* (CTd, 114[v]/1, 3, 5) etc.[163].

Forma analogică cu *-m*, impusă în limba literară modernă; nu apare în textele literare din nici o regiune, ci este atestată numai într-un document din Țara Românească de la sfîrșitul secolului al XVI-lea „(eu) *vîndusem* (1600, Târgoviște, DRH, XI, 571). La pers. a II-a singular sînt atestate numai formele cu *-și*, cele populare cu *-i* (*cîntasei*) nu au fost găsite în texte, cu toate că, probabil, ele existau în graiurile sudice.

La pers. I, a II-a și a III-a plural sînt înregistrate numai forme fără *-ră-* analogic[164]: *dedesem* (CPr, 345/13), *fusetu* (CPB, 300/7, 394/5) *grăiset* (PO,

[163] Cf. C. Frâncu, în *Fonetică și dialectologie*, vol. VII, 1971, p. 180-185.
[164] Cf. C. Frâncu, *Vechimea formelor de mai mult ca perfect, perfect compus,*

154/10), *adusesetu* (CV, 6v/8-9), *dedese* (CT, 212v/9), *se adurase* (CV, 33v/5). Formele cu *-ră* apar într-o perioadă posterioară celei cercetate[165].

Verbul *a face* are la mai mult ca perfect atît forma tare, etimologică *fecese* (PO, 76/15, 311/14), cît şi forma slabă, analogică *făcuse* (PO, 15/12, 45/22, 199/17, 238/13) care este mult mai frecventă.

Alături de aceste forme sintetice apar şi forme analitice de tipul *era făcut* (PO, 15/20, 17/11, 18/11, 32/11, 90/10; vezi mai jos **6.3.5.1.**).

6.3.5.1. Mai frecvent decît mai mult ca perfectul sintetic este, mai ales în variantele nordice ale limbii literare, cel perifrastic, care cunoaşte patru forme:

a) forma de tipul *era auzit* (= auzisem), compusă din auxiliarul *a fi* la imperfect şi participiul trecut. Ea este cunoscută în toate variantele literare, dar are o frecvenţă mai mare în variantele nordice: *era văzutu* (CV, 23r/8), *era venritu* (CV, 45r/7), *era trecut* (CPr, 131/15), *era crescut* (CT, 120v/13), *era grăit* (PO, 70/18, 121/4, 6), *eraţi grăit* (PO, 154/3), *era deştins* (CS[1], IV, 16r/15), *eram muriţi* (CTd, 95v/6), *era merşi* (CPB, 245/14). În ultimele două exemple, observăm forma de plural masculin a participiului din componenţa mai mult ca perfectului pentru a exprima aspectul perfectiv, al acţiunii. Formaţia era efemeră şi nu se mai întîlneşte după aceea în scris. În graiurile din nord-vestul ţării ea a mai fost semnalată de dialectologi (cf. I. A. Candrea, *Graiul din Ţara Oaşului*, Bucureşti, 1906).

b) forma de tipul *am fost mers* (= mersesem), compusă din perfectul compus al auxiliarului *a fi* şi participiul trecut al verbului, este întîlnită în toate variantele literare, dar mai frecvent în cele nordice şi mai ales în cea bănăţean-hunedoreană: *au fost audzit* (PO, 231/27), şi *era audzit* (PO, 78/15) şi *auzise* (PO, 121/27, 153/24); *au fost poruncit* (PO, 5/22), dar şi *era poruncit* (PO, 301/6-7, 311/7) şi *poruncise* (PO, 5/27). Ea se întîlneşte şi în texte reprezentînd graiul muntenesc: *amu fost muriţi* (CC[2], 199), *au fost zăcut* (CC[2], 54). Forma aceasta era a doua normă, cea reprezentînd graiurile nordice în toată perioada veche. Ea s-a menţinut pînă azi, fiind prezentă în nordul Moldovei, Bucovina, Maramureş, Crişana, partea centrală şi de nord a Ardealului şi Banat. Această formă nu s-a impus în normele limbii literare (vezi, ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2017, 2018, 2019, 2020).

c) forma de tipul *fusese zis* (= zisese), compusă din mai mult ca perfectul auxiliarului *a fi* şi participiul trecut. Ea este extrem de rară şi apare numai în cîteva texte: *auzit fuseşi* (CC[2], 358), *fusese zis* (CC[2], 221), *fusese văzut* (CS[1], VI, 59v/9 60r/4), căci ea exprimă mai mult aspectul (+ perfectiv) decît timpul (mai mult ca perfectul).

---

prezent indicativ şi conjunctiv cu ***-ră***, în LR, XXXI, 1982, nr. 4-5, p. 281-293.

[165] *Ibid.*, p. 281-282.

d) forma cu imperfectul verbului *a avea* şi participiul trecut, întîlnită, de asemenea, foarte rar şi numai în tipăriturile coresiene: *avea agonisit* (= agonisise, CT, 41r/15, 319), *auzită avea* (CC², 503), *avea legatu* (CT, 62v/20), *avea săditu* (CT, 150v/2). Construcţia aceasta este întîlnită şi în limbile romanice apusene (imperf. lui *a avea* + participiul trecut (fr. *j'avais chanté* = cîntasem) precum şi în dialectele româneşti din sudul Dunării arom. *aveamu cântată*, megl. *vęam cîntat*.

Ultima formă, cu analogii în dialectele aromân (*avea cîntată*) şi meglenoromân (mgl. *vea cîntat*), poate fi privită ca o influenţă a vorbirii colonilor meglenoromâni din Şcheii Braşovului asupra limbii lui Coresi[166], formă neselectată de normele limbii literare.

6.3.6. Viitorul prezintă următoarele particularităţi mai importante pentru structura şi evoluţia normelor limbii literare şi din limba populară. În normele regionale existau mai multe forme de viitor: 1) cu auxiliarul *a vrea* la prezent, urmat sau precedat de infinitiv (*voi(u) cînta* < lat. *voleo cantare* sau *cânta-voi(u)* < lat *cantare-voleo*, formaţie întîlnită şi în dialectele italiene de sud, precum şi în albaneză, bulgară şi neogreacă); 2) forme de tipul *am a cînta* (< lat. *habeo ad cantare*), formaţie întîlnită şi în sardă (*app'a kantare*); 3) forma de tipul *am să cînt*, rezultată din forma de tipul *am a cînta*, prin înlocuirea infinitivului prin conjunctiv, proces în primă desfăşurare în perioada cercetată.

Cea mai frecventă formă este cea cu auxiliarul *a vrea*, care era în curs de gramaticalizare în străromână şi deja gramaticalizată încă din epoca preliterară. Auxiliarul avea următoarea paradigmă: *voi(u), vei* (şi *veri*); *va*, foarte rar şi *a*; *vom(u)*, şi *văm(u)*, dar, rar, şi *vrem*; *veţi* (şi *văţi*), dar, rar, şi *vreţi*; *vor* (şi, sporadic *or*).

6.3.6.1. La pers. I sg. formele cu *voi(u)* + infinitiv sau infinitiv + *voi(u)* se întîlnesc în tot felul de texte: *voi da* (CPB, 28/19), *da-voi* (441/7), *da-voiu* (CPB, 18/10; PH, 18r/8, 26r/15, 88r/22, 100v/9), *voiu da* (PH¹, 1v/21, 47r/23, 100v/45; 1600, Transilvania, act diplomatic DÎ, 128). Forma populară fără *v-* (*oi* cînta) nu a fost întîlnită în texte, cu toate că este posibil să fi existat în graiuri, căci astăzi este generală în toate graiurile dacoromâne (cf. ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2021, 2027, 2031).

La pers. a II-a sg. auxilarul *a vrea* are în toate variantele literere, numai forma mai apropiată de etimon *veri* (lat. < *velis*) cu varianta *ver*, cu excepţia variantei din Banat-Hunedoara, care prezintă alături de aceasta formă şi forma nouă, *vei*, impusă în normele limbii literare; *veri afla* (PS, 56r/1; CP, CP¹, CP², 65r/7; CT, 37v/6), *fi-veri* (CV, 60r/2), *căuta-ne-veri* (PH, 8v/8), *veri socoti* (Prav. 1581, 274v/15-16), *ver aduce* (TS, 6v/2), *ver fi* (CT, 123r/13), *veri deştepta* (CTd, 30r/5), *fi-veri* (CPB, 136/11, CV, 60r/2),

---

[166] Ipotza aceasta ne-a fost sugerată de lectura cărţii *Problemele capitale ale vechii române literare*, Iaşi, 1948 a profesorului nostru, G. Ivănescu.

veri domni (Moxa, C, 350), *veri avea* (VL, 24ᵛ), *veri muri* (CS¹, V, 38ʳ/16), dar *vei muri* (FT, 1ʳ/31, 1ᵛ/3), *te vei schimba* (FT, 1ᵛ/5), *vei fi* (FT, 3ᵛ/l), *vei îmbla* (FT, 4ʳ/11), *vei slobodzi* (FT, 4ʳ/27 forma *veri* nu apare în FT), *vei face* (PO, 230/16, 240/10), dar şi *veri face* (PO, 69/6, 88/7; în acest text apar 74 de forme de viitor cu *vei* şi 66 cu *veri*). Pe la începutul secolului al XVII-lea formele cu *vei* apar în CN, text sud-est-transilvănean, dar cu straturi lingvistice bănăţean-hunedorene: *vei găsi* (CN, 5ʳ), *vei întra* (CN, 11ᵛ), *merge-vei* (CN, 7ʳ), dar *întra-veri* (CN, 16ᵛ), *vede-veri* (CN, 16ᵛ). În *Alexandria* (l620) din CN apar 28 de forme de viitor cu *vei* şi numai 15 cu *veri*, ceea ce înseamnă că forma nouă devenise normă lingvstică în varianta literară reprezentată de acest text.

Prezenţa rară a formelor cu *vei* în CTd. (*vei atinge*, 109ᵛ/6), alături de numeroasele forme cu *veri* poate fi privită ca o extensiune areală a noii forme în nord-vestul Transilvaniei din zona Banat-Hunedoara. În documentele particulare şi oficiale din secolul al XVI-lea se întîlnesc numai forme cu *-r-* (*veri* sau *ver*), nu şi forma fără *-r-* (*vei*): *veri zice* (1600, Transilvania, DÎ, 127), *veri vrea* (*ib.*, 128).

Forma populară *îi* (cu variantele *i, îi, ăi*) nu a fost întîlnită în texte, deşi, probabil, exista în graiuri; ea este răspîndită în tot teritoriul dacoromân (cf. ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2021, 2027, 2031).

6.3.6.2. La pers. a III-s sg. în norma tuturor variantelor literare intrau formele cu auxiliarul *va*[167], ca şi în limba literară actuală: *auzi-va* (CPB, 370/4), *coperi-va* (CV, 68ʳ/3), *va aduna* (CT, 53ʳ/20). De asemenea, forma cu *va* este frecventă în documentele particulare începînd cu *Scrisoarea lui Neacşu* (1521): „io-i *va fi* voia" (1521, Câmpulung, DÎ, 95) etc.

Forma populară cu *a* (*a cînta*), întîlnită rar în secolul al XVI-lea (numai într-un document din sudul-Moldovei din 1577)[168], dar din ce în ce mai des după 1600, nu este înregistrată de textele literare decît în mod excepţional: *a priimi* (CC², 499/14-15), *a ieşi* (CC², 572/31-32)[169]. Această formă populară, întîlnită azi în Moldova, nordul Transilvaniei şi nord-vestul Olteniei (cf. ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2022), se explică la Coresi prin utilizarea unor texte mai vechi provenite din teritoriile de nord în care ea va fi circulat[170].

Forma populară cu *o* prezentă în zilele nostre în Muntenia, o parte din Oltenia, Banat şi sudul Ardealului (cf. ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2022) nu este atestată încă în textele literare şi nici în documentele particulare.

La persoana I plural apar atît *vom(u)* („că-l *vomu prinde*", 1599, Târgovişte, DÎ, 112), care este general, cît şi *văm(u)*, cu *e* > *ă* după labială,

---

[167] Gheţie-Mareş, GD, p. 253; Gheţie, BD, p. 171.
[168] Gheţie-Mareş, GD, p. 252.
[169] Cf. Fl. Zgraon, în *Cele mai vechi texte româneşti*, p. 359.
[170] *Ibid.*, p. 359.

care se întîlneşte mult mai rar: nu *vămŭ afla*, (CT, 199^{v}/17) şi *vrem(u)*, folosit foarte rar: *vremu face* (CV, 65^{v}/7-8), *vrăm mînca* (CPB, 430/10-11), *vrem bea* (CT, 11^{v}/15), *lua-vremu* (CPB, 358/16), *lua-vremu* (CPB, 358/16), *nu vremu ucide* (CV, 25^{v}/9).

La persoana a II-a plural, generală era forma cu *veţi* (*veţi afla*, PO, 10/20, 24, 11/19, 233/27), iar formele cu *veţ* (*veţ* înţelege, Sebeş, 1600, DÎ, 147), dar *veţi* vedea (*ibid.*, 148), şi *vreţ* erau mult mai rare (*vreţi căuta*, CV, 58^{v}/13), *rrebda-vreţi* (CV, 75^{r}/9); în aceste texte nu apar formele de auxiliar *vom, veţi* ci numai *vremu, vreţi, fi-vreţi* (CPB, 211/20), *vreţi auzi* (1593, Sălişte, jud. Maramureş, DÎ, 204). Formele fără *v- om(on) cînta, iţi (iţ) cînta* nu au fost întîlnite în texte, cu toate că este probabil să fi fost în graiuri, căci ele sînt generale azi în graiurile populare (cf. ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2023). Viitorul cu formele *vrem, vreţi* este întîlnit mai ales în textele reprezentînd graiurile nordice (ca de pildă, în CV unde nu apar şi forme cu *vom, veţi*). Însă în unele din aceste texte formele cu *-r-* apar alături de formele fără *-r-*: *vrem vedea* (CS^{1}, 77^{r}/16), *răstigni-o vrem* (CS^{1}, XI, 91^{v}/18), *vremu învence* (CS^{1}, XV, 122^{v}/8), dar *vom fi despărţiţi* (CS^{1}, V, 57^{r}/1), *veţi lua* (*ib.*, 37^{v}/5). La persoana a III-a plural, generală este forma *vor(u)*: *vorŭ afla* (CT, 12^{v}/24), *fi-voru* (CPB, 397/1), *voru lovi* (1599, Târgovişte, DÎ, 111). Într-un document din timpul lui Petru Şchiopu apare forma *vor* şi pentru persoana a III-a singular: „dascălu... de *vor* să ducă, iar de *vor* să şade cu Ştefan Vodă" (1594, Bozen, DÎ, 190), dar ea este îndoielnică cum sînt şi altele din acest document deficitar redactat. Forma auxiliarului fără *v-*, prezentă azi în limba populară, este înregistrată pe la începutul secolului al XVII-lea: *or părea* (VL, 27^{r}). Ea este răspîndiră azi în toate graiurile dacoromâne (cf. ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2022, 2028).

Viitorul de tipul *am a cînta* este mai puţin frecvent, dar se întîlneşte în tot felul de texte. Formaţia avea o pronunţată valoare modală, exprimînd probabilitatea sau posibilitatea: *am a grăi* (CT, 202^{v}/4-5), *are a chinui* (CT, 36^{v}/8), *nu aveţi a vedea* (CPB, 264/6), *avem a mulţumi* (1593-1597, Suceava, DÎ, 188), *avem a face* (*ibid.*, 188), *aveţi a vedea* (CV, 52^{v}/6-7), *aveţi a înţelege* (CV, 53^{v}/5). Din această formaţie a apărut aşa zisul „viitor popular", prin înlocuirea infinitivului prin conjunctiv (*am să fac*), nereprezentat în textele literare ale epocii şi foarte rar în documente. Mai frecventă este construcţia cu *a vrea* + conjunctivul, care primeşte şi valoare de viitor: *va să ne piarză* (1599, Câmpulung, DÎ, 112).

6.3.6.3. Viitorul anterior este ca şi în zilele noastre unul dintre cele mai rar folosite timpuri. Era format din viitorul întîi al auxiliarului *a vrea* şi participiul verbului de conjugat (tipul *va fi cîntat* sau *cîntat va fi*). El nu prezintă particularităţi deosebite din punct de vedere formal; singura inovaţie demnă de menţionat priveşte nu forma sa, ci valoarea: încă din secolul al XVI-lea el începe să se folosească cu valoare de *prezumtiv perfect* cînd este la pers. a III-a sg. şi pl. De asemenea, formaţia cu gerunziu se întrebuinţează

la aceleaşi persoane cu valoare de prezuntiv prezent „Şi popa cela ce-i *va hi cununat* şi-i *va hi ştiind*, să-l leapede" (Prav. 1581, 258ʳ/7-9), „Şi ceia ce *vor hi făcuţi* aceasta se-i oprească" (*ib*, 258ʳ/3-4), *va fi luat* (CC², 95), *vor fi dzicînd* (PO, 217/15), *se va fi mărturisind* (CT, 58ʳ/7).

Cu valoare numai de viitor anterior în concordanţă cu viitorul I, am întîlnit puţine exemple: „pînă cîntătoriulu *nu va fi cîntat* de trei ori, *te veri lepăda* de mine" (CT, 59ᵛ/18-19, 62ʳ/2-3, 103ʳ1-3); „ce păcat *fi-va faptu, lăsa-se-va* lui" (CPB, 294/4-6, cf. Dimitriu, CPB, 75). În documentele particulare viitorul anterior apare foarte rar ca timp de relaţie cu o altă formă de viitor I sau de prezent cu valoare de viitor I: „Ce tocmiţi, pre această poruncă şi pohtă ce pohtim noi să nu *veţi fi tocmit* voi altă tocmeală mai bună" (1600, Transilvania, o scrisoare a lui Mihai Viteazul către solii săi, DÎ, 126).

6.3.7. Conjunctivul prezent, în afară de particularităţile discutate mai sus (**6.3.1.**), mai prezintă următoarele caracteristici mai importante pentru evoluţia normelor limbii literare şi a graiurilor dacoromâne:

6.3.7.1. În toate variantele literare verbele *a bea, a da, a lua, a sta, a vrea* au numai formele etimologice *să bea, să dea, să ia, să stea, să vrea* şi nu şi formele analogice *să beie, să steie, să deie, să ieie, să vreie*, caracteristice Moldovei, Transilvaniei şi Banatului şi acceptate ca a doua normă literară astăzi[171] (cf. şi ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2208, 2214, 2220, 2228): *să bea* (CV, 26ᵛ/14, CT, 63ᵛ/23, TS, 115ᵛ/12; PO, 77/13), *să dea* (Prav. 1581, 207ʳ/2, 210ʳ/7), *să ia* (Prav. 1581, 205ᵛ/3, CS², 285/3, 354/9; MI, 180ʳ/14, 189ᵛ/6), *să stea* (PS, 26ʳ, CP, CP¹, CP², 217ʳ/14; PO, 208/7) etc.

Apariţia pe la începutul secolului al XVII-lea a formelor analogice de tipul *să beie, să deie* etc, atestată în documentele din Moldova[172] nu este înregistrată încă în textele literare anterioare anului 1640, fapt explicabil prin caracterul mai conservator al acestora în comparaţie cu documentele, inscripţiile, însemnările.

6.3.7.2. La pers. I şi a II-a sg. verbul *a avea* prezenta în toate variantele literare numai formele vechi *să aib(u), să aibi*[173]: *să aibu* (CPB, 338/13), *să aibi* (CPB, 452/6-7, PO, 244/4), *să aibă* (PO, 28/19, 265/20, 269/9, 11). La plural în norma lingvistică, erau formele menţinute pînă azi: *să avem* (CPB, 352/4), *să aveţi* (CPB, 374/12).

Formele analogice impuse în limba literară modernă *să am, să ai*, create sub influenţa formelor corespunzătoare de la indicativ prezent, nu-s încă atestate nici în textele literare şi nici în documente, inscripţii şi însemnări[174]. La persoana a III-a singular şi plural apare forma *aibă* (< lat. *habeat,*

---

[171] Cf. C. Frâncu, *Vechimea şi răspîndirea formelor să deie, să steie, să beie, să ieie în graiurile dacoromân*, în SCL, XXII, 1971, nr. 3, p. 261-276.
[172] *Ibid.*, p. 261.
[173] Cf. C. Frâncu, în *Fonetică şi dialectologie*, vol. VII, 1971, p. 185-188.
[174] *Ibid.*, p. 185-188.

habeant), dar şi forma creată prin analogie: *să aibe*, care circulă azi în graiurile populare (*aibe a da*; 1590, Moldova, DÎ, 167), „*să aebe* bună parte"(1634, Ţara Românească, DRH, B, XXIV, 337), „*să aebe* a noerea şi a întărirea mila şi pomeana domnie meale" (*ibid.*, 336).

Paradigma acestui verb era în epoca cercetată următoarea: *să aib(u)*, *să aibi*, *să aibă* (mai rar în graiurile sudice *să aibe*), *să avem*, *să aveţi*, *să aibă* (mai rar *să aibe*). În graiurile actuale forma *aibe* se întîlneşte în unele zone din Muntenia, Oltenia şi Banat (cf. şi ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2174).

6.3.7.3. În toate variantele literare *conjunctivul perfect*, creaţie a secolului al XVI-lea sau a unei perioade nu cu mult anterioară[175], avea auxiliarul variabil după persoană şi număr: *să fiu botezat* (CPr, 284/15), *să fii trecut* (CT, 15ᵛ/24), *să-l fie auzit* (CT, 84ʳ/16), „*să no fie născut* acela om" (CS¹, 53/16), *să nu fie născut* (CTd, 84ʳ/16), *să fie luat* (CP, 20ᵛ/6)[176].

Formele cu auxiliarul invariabil nu apar în textele literare, deşi în documente şi însemnări ele încep să fie înregistrate încă de pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea, alături de cele variabile: „Iar de-ai hi domniata sîrguit *să fii* pînă acmu *venit*, avem nădeajde pre Dumnedzeu *să fi fost* pînă acmu şi la moşie" (1593, DÎ, XCIII, 1ʳ/18), nici ştim *să*-1 *hi ţînut* Gliguţa" (1634-1653, Moldova, DRH, A, XXII, 105)[177].

Paradigma perfectului conjunctiv era în epoca cercetată în norma literară următoarea: *să fiu cîntat (văzut, spus, auzit, hotărît)*, *să fii cîntat* (etc.), *să fie cîntat*, *să fim cîntat*, *să fiţi cîntat*, *să fie cîntat*. În unele graiuri apăruse ca inovaţie şi forma invariabilă. În zilele noastre conjunctivul perfect cu forma variabilă a auxiliarului se mai păstrează numai în unele zone din Banat, sudul Ardealului, Crişana şi Maramureş (cf. şi ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2069, 2070).

6.3.7.3.1. Atît conjunctivul prezent cît şi conjunctivul perfect aveau ca morfem conjuncţia *să* (< lat. *sī* > *se* > *să*). În perioada cercetată *să* însă nu se fixase definitiv la conjunctiv, putînd să apară şi cu forme de indicativ sau condiţional-optativ, avînd şi valoare de conjuncţie condiţională, cu sensul de „dacă", moştenit din latină (cf. C. Frâncu, *Conjunctivul românesc şi relaţiile sale cu alte moduri*, Iaşi, Casa Editorială Demiurg, 2001, p. 120-122): „*să* care egumeninu vor căuta să ţie acest iaz, să le fie pîrîş la judecată Maica Precista" (1572, M-rea Bistriţa – jud. Vâlcea, DÎ, 98), „*să* are vro pagubă" (1595, Câmpulung, DÎ, 195), „*să* (= dacă) va fi voie domneatale să-i trimeţ" (1600, Transilavnia, act diplomatic, DÎ, 129). Cu toate că mai păstra sensul de „dacă", *să* ca morfem al conjunctivului este frecvent în tot felul de texte

---

[175] Cf. C. Frâncu, *Conjunctivul perfect românesc. Privire diacronică*, în SCL, XXI, 1970, nr. 2, p. 205-227.

[176] *Ibid.*, p. 206-209.

[177] Prin aceste atestări împingem înainte datarea apariţiei formelor cu auxiliarul invariabil stabilită în *lucr. cit.*, p. 205-209.

(cf. C. Frâncu, *op. cit.*, 120-122; şi statistica lui C. Dimitriu în studiul lingvistic la CPB, p. 64).

Conjunctivul cu valoare de imperativ apare uneori şi în perioada cercetată ca şi astăzi fără conjuncţia morfem: *fie* voao ce iaste (CPB, 2936), „*sfinţească-se* numele tău" (CT, 10ʳ/13-14).

În ceea ce priveşte forma acestui morfem ea era de obicei *să*, dar existau şi variantele *se* (cu *e* nevelarizat la *ă*) şi forma elidată *s-* (cînd forma următoare începea cu o vocală): *se între* (CV, 18ʳ/7; în acest document apare numai *se* în loc de *să*), *se afle* (CPB, 78/10), „*se se* sfinţească şi *se* smintească-*se* toţi vrăjmaşii mei" (PH[1], 4ᵛ/8; în acest text morfemul de conjunctiv *să* apare sub varianta *se* de aproape 250 de ori, iar varianta *să* niciodată; în CT şi în PO apare numai varianta *să*, iar în CPB apar amîndouă). Aceste date arată că *se* caracteriza graiurile nordice, *să* graiurile sudice, între care exista o zonă de tranziţie, cea în care amîndouă formele se foloseau în variaţie liberă (cea reprezentată de CPB; cf. C. Dimitriu, *op. cit.*, p. 64).

6.3.8. Condiţionalul-optativ, mod absent în latina clasică şi apărut prin gramaticalizarea unor construcţii modale din latina populară în faza romanică primitivă sau chiar mai tîrziu, prezintă particularităţi mai numeroase, dintre care esenţiale pentru evoluţia limbii literare şi a graiurilor populare ni s-au părut următoarele:

6.3.8.1. Condiţionalul prezent sintetic de tipul (*se cîntare*) succesor al perfectului conjunctiv latin (*cantaverim*), intrat în coliziune omonimică cu viitorul anterior (*cantavero*) căci numai persoana I singular avea forme distincte (*cantavero-cantaverim*, dar *cantaveris-cantaveris*, *cantaverit-cantaverit*, etc) apare alături de condiţionalul compus, în toate variantele literare, însă frecvenţa lui scade treptat în primele decenii ale secolului al XVII-lea (să) *întrare* (eu: CP, CP[1], 256ʳ/15, 185ᵛ/2), *întraru* (PS, 217ᵛ), *se fecereşi* (CPB, 277/1), *se custarem* (PO, 57/6), *pomeniremu* (CS[1], 120ᵛ/2), *să sfîrşiretu* (CV, 59ᵛ/5), *să fure* (CPr, 134/17), *se străjuire* (PH[1], 112ʳ/5), *să nu le ţinreretu* (CS[1], I b, 4ᵛ/6-7), *să no ascultaret* (CS[1], XI, 94ᵛ/3-4), *să te rupsere* (CS[1], XV, 118ʳ/2), *să nu străjuire* (PH[1], 112ʳ/5), *să îmblarem* (CPB, 379/11-12), *să lovire* (CT, 9ʳ/4), *să nu ocărire* (CV, 80ᵛ/10), *să avure* (CPB, 278/7), *fure* (CPB, 57/16, 20), *se vrure* (CPB, 289/8), *giudecaret* (PH[1], 48ᵛ/15), *grăiretu* (PH[1], 48ʳ/15). Numai româna veche de pînă pe la 1650 şi spaniola au păstrat forma de perfect conjunctiv latinesc. În spaniolă ea poartă numele de „conjunctiv viitor" (sp. *cantare, cantares, cantaremos* etc.; cf. C. Frâncu, *Geneza limbii române*, p. 61-62).

Încă din secolul al XVI-lea se observă tendinţa de a înlocui acest condiţional cu cel impus în limba literară sau chiar cu viitorul indicativ, tendinţă ce se observă mai ales în textele sudice: *să sfîrşiretu* (CV, 59ᵛ/5) - „să *ară vrea* să se sfîrşească" (CPr, 147/20, în pasajul corespunzător), *să întrare* (CP, CP[1], 185ᵛ/2, 256ʳ/15) - *să voi întra* (= viitor, indicativ)

(CP², 185ᵛ/2, 256ʳ/15, în pasajele corespunzătoare). De la începutul secolului al XVII-lea această tendinţă se observă şi în textele nordice: *se întrare* (PS, 217ᵛ) - *se aşu întra* (PH¹, 113ᵛ/2), „Să nu Domnul *zidire* casa" (PS, 215ʳ) - „Se nu *a vrut* Dumnedzeu *clădi* casa" (PH¹, 112ʳ/3). Înlocuirea condiţionalului sintetic cu cel analitic face ca pe la 1630-1640 primul să iasă din normele tuturor variantelor literare, să devină un arhaism după aceea, păstrîndu-se numai dialectal, la moţii din Munţii Apuseni, pînă în zilele noastre[178]. Documentele româneşti din secolul al XVI-lea nu-l înregistrează pe cel sintetic ceea ce înseamnă că în limba vorbită era deja un arhaism.

6.3.8.2. Condiţionalul prezent analitic este format din auxiliarul *a vrea* (sau şi *a avea* la unele persoane) şi infinitivul verbului: *volebat cantare* > **voare cântare* > *vare* > *are cînta(re)* (*aş, ai, are (ară), am, aţi, are (ară) cînta*). Este paradigma cea mai frecventă[179] în toate variantele literare din epoca cercetată şi frecvenţa formelor analitice creşte pe măsură ce vechiul condiţional sintetic este înlocuit. Formele auxiliarului în paradigmă sînt: *aş* (cu origine controversată), *ai, ar* (cu variantele *are* şi *ară*), *am, aţi* (şi *aţ*), *ar* (cu variantele *are* şi *ară*): *aşu pune* (CPB, 86/5-6), *aş preşi* (1600, Bistriţa, DÎ, 206). Forma *aş* este greu de explicat. Este puţin probabil să provină din *volebam sic* cum crede Al. Rosetti (ILR). Este posibilă, după părerea noastră, explicarea lui *aş* din *volebam* (sau *habebam*) + *şi* de la perfectele tari de tipul *duşi, merşi, spuşi, zişi*, frecvente în perioada preliterară şi în secolul al XVI-lea, înainte de a-şi limita circulaţia şi de a se tranforma perfectele tari în perfecte slabe (*spuşi* > *spusei*).

Forma auxiliarului de la persoana a II-a *ai* este probabil succesoarea lui *habes* nu a lui *volebas* căci este greu de explicat din acestea din urmă: *ai fi* (PO, 222/11). Poate că în Banat şi la istroromâni a apărut şi o contaminaţie cu *vrea*; de aici formele *vreaşi* > *reaşi, vreaţi* > *reaţi: ream cînta, reaţi cînta* etc.

O particularitate a acestui tip (cu velarizarea lui *e*, după *r*) de condiţional este forma de pers. a III-a sg. şi pl. cu auxiliarul de tipul *ară* şi *are* (*ară afla* (PO, 59/8) *ară putea* (CT, 55ʳ/8), *ară cére* (CT, 12ᵛ/5-6), *ară fi* (CV, 9ᵛ/4), *are putea* (Prav. 1581, 230ʳ/18), *are aprinde* (CTd, 37ᵛ/10-11), *ară arde* (CS¹, IV, 23ᵛ/1-2), *n-are plînge* (Ap. 1618, 52/265, *ară avea* (MI, 181ʳ/9). *Aru* apare în documente: „*aru vre*" (1593, Maramureş, DÎ, 205), „*aru remîne* careva" (*ib.*, 205).

Formele *are, ară* s-au menţinut în unele graiuri transilvănene, maramureşene şi bănăţene pînă în zilele noastre[180] (cf. şi ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2072), dar au ieşit din normele limbii literare într-o perioadă posterioară celei cercetate aici.

---

[178] Cf. Leca Morariu, în "Codrul Cosminului", I, 1924, p. 29.
[179] Cf. Desusianu, HLR, II, p. 228.
[180] Cf. Gheţie, BD, p. 173.

Forma *ar*, singura admisă în limba literară actuală, apărută prin căderea lui *-e* sau *-ă* finali, nu este înregistrată de majoritatea textelor literare şi nici de documentele particulare, inscripţii şi însemnări din perioada studiată[181]. Ea apare o singură dată în *Apocalipsul Maicii Domnului*: „*n-ar ave* păcat" (CS[1], IV, 23^{v}/2-3), dar *ară, ară vrea* (*ib.*, 24^{v}/9; cf. şi Gh. Chivu, CS[1], studiu lingvistic, p. 188, care crede că aceasta este prima semnalare a inovaţiei). În nota de la p. 188 autorul crede că forma literară actuală *ar* pare a fi prezentă în secolul al XVI-lea şi în *Glosele Bogdan* (f. 284^{r}), dar editoarea textului a optat pentru explicarea lui *ar* prin omiterea vocalei finale (vezi Transilvania, p. 431).

Formele de plural *am*, *aţi* sînt, fireşte, de la *a avea* şi nu de la *a vrea*: „se *aţi avea*" (CPB, 393/6).

Ca şi la alte forme compuse, auxiliarul era postpus infinitivului, cînd forma de condiţional apărea la început de frază sau de propoziţie, iar era antepus cînd forma nu era marcată de norma topicii vechi: „*Vreare-aşi* eu însumi să audzu" (CV, 35^{v}/14). De obicei, cînd auxiliarul este postpus, infinitivul îşi păstrează forma lungă.

6.3.8.3. Condiţionalul perfect cunoaşte mai multe paradigme cu frecvenţă diferită în variantele literare:

6.3.8.3.1. Paradigma de tipul *aş fi cîntat*, formată din prezentul auxiliarului *a fi* şi participiul verbului, este răspîndită în aproape toate variantele literare şi în documentele particulare. Ea este singura care s-a menţinut pînă în zilele noastre în normele limbii literare: *aşŭ fi făcutŭ* (CT, 221^{v}/23-24), *aş fi venit* (1599-1600, Transilvania, DÎ, 120), *n-ară fi lăsat* (CT, 148^{v}/3), *n-are fi dzăcut* (Prav. 1581, 230^{r}/1-2), *ară fi făcut* (PO, 314/19), *perit-aş-fi* (PH[1], 106^{r}/13). O formă supracompusă apare la Coresi: *aţi fi fost crezutŭ* (CT, 193^{v}/3).

Menţionăm că acest tip de condiţional perfect este rar în textele rotacizante (singura atestare din aceste texte este cea din PH). Se pare că în variantele literare nordice, reprezentate de textele rotacizante, acest tip era slab reprezentat, tipul de bază fiind cel format din perfectul lui *a vrea* şi infinitiv (*au vrut pieri* (CS[1], XIV, 114^{r}/5-6)).

6.3.8.3.2. Paradigma de tipul *am vrut pieri*, citată mai sus, este deosebit de frecventă în variantele literare nordice şi în cea din Banat-Hunedoara, dar mai slab reprezentată în variantele literare sudice, reprezentate de tipăriturile coresiene, TS, Moxa C. şi alte texte sudice: „se *n-au vrut spregice* Chiesariu" (CV, 41^{v}/12), dar „să *nu fie* la Chezar *menĭ*" (CPr, 130/11, în pasajul corespunzător), *am vrut muri* (PO, 231/7), *am vrut fi* (PO, 149/15, 156/3), *au vrut fi* (PO, 154/10), *a vrut clădi* (PH[1], 112^{r}/3; în acest text tipul de condiţional în discuţie are cea mai mare frecvenţă dintre toate textele din epoca cercetată), *au vrut părăsi* (CTd, 104^{v}/16), *n-am vrut*

[181] Cf. şi Densusianu, HLR, II, p. 230-232.

peri (CS[1], XIV, 114ʳ/5-6), *ați vrut vie* (*ib.*, 114ᵛ/11), *n-ați vrut părăsi* (*ib.*, 114ᵛ/13), *au vrut milui* (CC[2], 105; în textele CT, CL, CPrav, CCat., CP, CP[1], CP[2] acest condițional nu apare).

Acest tip de condițional, deși frecvent în textele nordice, suferă concurența crescîndă a primului tip (*aș fi cîntat*) și este treptat scos din normele limbii literare, păstrîndu-se numai în vorbirea Crișana, Maramureș și, izolat, în sudul Hunedoarei[182]. El era mai puțin gramaticalizat și mai departe de prototipul condițional perfect care era de tipul *ar fi cîntat*.

6.3.8.3.3. Paradigma de tipul *vrea cînta*, formată din imperfectul lui *a vrea* și infinitivul verbului, este frecvent atestată în toate variantele literare: eu *vrea cînta* (înainte de apariția lui *-m* la imperfect), apoi *vream cînta, vreai cînta, vrea cînta, vream cînta, vreaț(i) cînta, vrea' cînta*: *vrea căuta* (CT, 160ʳ/10), *rădica vrea* (PS, 134ʳ, CP, CP[1], 158ᵛ/14; *nu vream peri* (CTd, 11ʳ/11-12), *vrea pune* (Moxa, C, 358), *vrea goni* (*ib.*, 380) etc.

Și acest condițional își restrînge treptat aria de circulația (la regiunile din Banat și cele nordice) și frecvența începînd cu primele decenii ale secolului al XVII-lea. În documentele particulare și oficiale el apare extrem de rar. Astăzi are o circulație limitată la unele graiuri de vest și nord-vest (vezi ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2076) și nu a fost selectat de normele limbii literare. Era mai puțin folosit în limba veche, mai puțin gramaticalizat în comparație cu forma generală, prototipică și selectată de normele limbii literare de tipul *ar cînta*.

De o deosebită frecvență în unele tipărituri coresiene sînt formațiile cu sens de condițional de tipul *vrea fi lăsat* (CC[2], 261), *vrea fi zis* (CC[2], 151), *fi-vreați iubit* (CT, 203ᵛ/10)[183], care mai sînt întîlnite sporadic după aceea.

Unele forme de condițional primesc ca „efecte de sens" valori de prezumtiv prezent (cele cu gerunziul) sau de prezumtiv perfect (cele cu participiul): se *nu vrea fi menindu* (CPB, 244/13-14), *se fure faptu* (CV, 67ʳ/14), „Cum *am vrut fi furați*... de la casa domnu-tău argint sau aur ?" (PO, Gen., 44, 8), „*am vrut fi sosiți* la sălaș și *am vrut dezlega* banii" (PO, Gen., 43, 21). În CV apare un condițional perifrastic cu infinitivul lung urmat de auxiliar și de gerunziu: „*fire-aș* ascultîndu voi" (CV, 1ʳ/2).

6.3.8.3.4. Postpunerea auxiliarului este și la aceste forme normă în limba veche la început de frază sau de propoziție, căci, conform „legii lui Wackernagel" aceste structuri nu puteau începe cu un auxiliar sau o formă pronominală atonă. Aceste fapt aduce cu sine păstrarea formei lungi a infinitivului în timpurile construite cu acesta: „*Pierdere-ai* tot orașul derept 5" (PO, 59/5), *pierdere-ai* aceia (PO, 58/18), „*Fir-ară* cum, cănd ară vedea cum porobracul cu noi n-ară fi, *murir-ară* și ară duce noi... în groapă" (PO, 158/16-19), *rrugare-ași* (CV, 41ᵛ/10), *îmblare-am* (327/19), *vreare-amu*

[182] Cf. Gheție, BD, p. 174.
[183] Pentru alte exemple, vezi Densusianu, HLR, II, p. 231.

(CT, 213ᵛ/1), *fir-ară* (CPB, 284/21).

6.3.8.3.5. O inovaţie apărută în varianta literară reprezentată de tipăriturile lui Coresi şi în varianta literară bănăţean-hunedoreană reprezentată de PO, nesemnalată pînă acum, este *mai mult ca perfectul condiţional*, creat pentru a marca preanterioritatea în trecut. El este format din perfectul condiţional şi participiu: „de *ară fi fost înţelegut*, n-ară fi răstignit pre domnul" (CPr, 387/20-22), „De aţi *fi fost crezut* lui Moisi, fi-vrěţi de aţi crede şi mie" (CT, 193ᵛ/14), „şi de *vrea fi fost iubit* acest tînăr are vecinul său, fi-vrea în împărţit tot cît avea"(CC², 323), „cum *am vrut fi furaţi...* ?" (PO, 156/3), *am vrut fi sosiţi* la sălaş" (PO, 153/10) etc.

Remarcăm diferenţa structurală dintre formaţiile supracompuse din Coresi şi cele din PO: în primele apare condiţionalul de tipul *ar fi fost;vrea fi fost*, iar în ultimele condiţionalul de tipul *am vrut fi* care precedă participiul perfect. Această diferenţă coincide cu preferinţa celor două variante literare reprezentate de textele respective pentru un tip sau altul de condiţional perfect.

Corespunzătoare acestor formaţii supracompuse sînt formaţiile cu gerunziu, pentru a marca o acţiune durativă în trecut anterioară alteia: „De *ară fi amu fost fiind* pre pămînt, n-ară fi fost preut" (CPr, 553/2-4), „de *aţi fi fost* den lume *fiind*, lumea *vre-ară* fi iubit" (CC², 522, 524), „Să *am vrut fi fiind* în zilele părinţilor noştri, *n-am vrut fi fiind* lor soţi în sîngele părinţilor" (CT, 51ʳ/12-13). Fiind încă în curs de gramaticalizare, acceptînd intercalări (aţi fi fost *den lume* fiind) şi periferice din punct de vedere prototipic, ele rămîn foarte rare.

Deşi aceste formaţii nu s-au păstrat în limba literară actuală, ele sînt importante pentru evoluţia normelor limbii literare, întrucît anticipă construcţiile similare din cronici şi în special din scrierile lui Dimitrie Cantemir, unde sînt mult mai de frecvente. În documentele particulare şi oficiale astfel de forme supracompuse nu se întîlnesc încă.

6.3.9. Imperativul: În afară de unele particularităţi comune cu formele de pers. a II-a şi a III-a ale indicativului prezent şi cu cele de persoana a II-a a conjunctivului prezent, discutate mai sus (**6.3.1.**) de la care se formează, considerăm mai importante pentru limba epocii următoarele trăsături ale imperativului:

6.3.9.1. Formele de imperativ *blem* (*blăm*) (< *îmblăm* < lat. *ambulemus*), *bleţi* (< lat. *ambuletis*) şi forma analogică *blemaţi* apar în texte reprezentînd toate variantele literare şi în toate graiurile populare, dar îşi restrîng întrebuinţarea spre sfîrşitul perioadei discutate (spre 1640), fiind concurate în limba vorbită din Moldova şi Ţara Românească de *haide* interjecţie de origine turcă care capătă treptat desinenţe verbale şi acopere semantic total vechile imperative de origine latină (*haidem, haideţi, haide*): *blăm* (CT, 220ʳ324; PO, 114/19, 160/10; CN, 48ᵛ/34; CTd, 33ᵛ/10, 40ʳ9, 41ᵛ/12, 45ʳ/l, 55ᵛ/5, 10, 71ᵛ/2), *blaţi* (PO, 128/24, 129/19); dar şi *îmblaţi*

(< lat. *ambuletis*, CP, CP^{1}, 301^{r}/14)[184]. În documentele particulare şi oficiale formele *blem, bleţi, blemaţi* nu apar.

Verbul *a păsa* (< lat. *pasare*) „a merge", „a se duce" se conservă prin formele sale de imperativ: *pasă* (CV, 20^{v}/13, 32^{v}/1, 52^{v}/2; PO, 60/25, 84/4, 17, 90/2, 93/27, 105/17 în total 26 de ocurenţe cu această formă de pers. a II-a singular; CPB, 88/3, 95/9, 96/12, 109/8, 263/21, 414/15 etc; în total 10 ocurenţe cu această formă; CS^{1}, IV, 28^{r}/1; *pas* (CS^{1}, 94^{r}/20); pers. 2 pl.: *păsaţi* (CV, 60^{v}/1; CPB, 51/10, 179/9, 278/1; PO, 93/3, 150/23, 192/21, 204/3; în total 10 ocurenţe). Forma de indicativ pers. 1 sg. e folosită cu valoare de imperativ: *păsămu* (CPB, 288/14), *păsăm* mai aproape în oraşe şi în cetăţi (CT, Marcu, 6; cf. CC^{2}, 108; cf. Densusianu, HLR, 108), plural: *păsaţi* (CPB, 51/10, 179/9, 278/13; CS^{1}, 106^{r}/10-11).

Numai în *Palia de la Orăştie* apare imperativul *vă* „du-te" „mergi", reminiscenţă a verbului *a va* (< lat. *vadere*) „a merge": „Dzise fata lui Faraon: *vă !*" (PO, 183/6), „*Vă*, derept aceaia şi adună într-una bărbăţia lui Izdrail" (PO, 187/17), „zise Etro lui: *vă* cu pace" (PO, 190/23), „pasă şi *vă* iară în Eghipet" (PO, 190/24), „*vă* înaintea lui Moisi pustie" (PO, 191/21), „*Vă* la Faraon" (PO, 199/14).

6.3.9.2. Forme particulare de imperativ prezintă verbele *a aduce, a avea, a sta* şi *a veni*.

A aduce prezintă mai ales forma etimologică *adu* (< *ad duc*) (TS, 6^{v}/12, CT, 70^{v}/7, 138^{r}/5, 233^{r}/22, 23; PH^{1}, 103^{v}/4; PO, 51/2, 89/6, 93/3, 171/9, 315/25; CS^{1}, IX, 77^{v}/15, 78^{r}/13), deci în texte reprezentînd varianta literară nordică rotacizantă, în cea din sudul Transilvaniei şi Ţara Românească şi în cea din Banat-Hunedoara. Forma aceasta se menţine astăzi în graiurile din Muntenia, estul Olteniei şi sudul Ardealului (cf. ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2090). Este prezent de asemenea la aromâni (*adu*) şi la meglenoromâni (*du*). Sub influenţa vocativului în *-o* s-a creat şi forma *ado* (CPB, 436/6) atestată o singură dată. Ea este astăzi mai rară, fiind inregistrată numai în sudul Munteniei şi rar în Dobrogea, precum şi la istroromâni (*ọado*)

Forma analogică *adă* (după vocativele feminine în *-ă*)[185] am întîlnit-o într-un text din Banat-Hunedoara şi în unul rotacizant: *adă* (PO, 90/2, 201/16, 275/22; PH^{1}, 72^{r}/25). După Gheţie, *adu* circulă în sudul Banatului, sudul Transilvaniei şi Ţara Românească (cu Dobrogea), iar *adă* în restul teritoriului dacoromân[186].

Verbele *a (a)coperi* şi *a descoperi* au în unele texte la imperativ, pers. 2 sg., formele *acoperi(-mă)* (PH, 52^{r}/20-21), *descoperi* (PH, 31^{r}/1).

Imperativul lui *a avea* prezintă atît forma veche *aibi* (CPr. 503/3; CC^{2}, 464), cît şi forma analogică cu indicativul prezent *ai* (CT, 118^{v}/15, CC^{2}, 464).

---

[184] Pentru alte exemple, vezi Densusianu, HLR, II, p. 234.

[185] Cf. Gheţie, BD, p. 174.

[186] *Ibid.*, p. 174.

Întrucît verbul *a avea* se foloseşte rar la imperativul pozitiv, nu avem atestări suficiente pentru a preciza repartiţia formelor în diferite variante literare. În graiurile populare actuale[187] şi în limba literară forma analogică *ai* este singura folosită.

Verbul *a sta* prezintă atît forma etimologică *stă* (TS, 112^v/9, 117^r/6; CV 39^r/7, 59^r/3, 78^r/8; CT, 125^v/8; PS, 51^v; CP, CP^1, 59^r/12, CPr, 147/9, CN, 18^r/2; PO, 293/9; CN, 18^r/1, 2) în texte reprezentînd toate variantele literare, cît şi forma cu *-i* analogic cu indicativul şi conjunctivul *stăi* neselectată de limba litereră modernă *stăi* (CT, 75^v/14, CPr, 260/10; CPB, 239/20, 275/5), prezentă numai în texte traduse. Ea poate fi influenţată de forma de imperativ din textul slavon (*stoj*). Forma *stai*, omofonă cu cea de la indicativ şi conjunctiv (exceptînd intonaţia caracteristică), care s-a impus în limba literară actuală, este înregistrată rar începînd cu secolul al XVII-lea în texte reprezentînd varianta literară din centrul şi nord-vestul Transilvaniei: *stai* (CS^2, 314/2; CTd, 29^v/13, 15). În graiurile actuale[188] forma etimologica nu se mai menţine decît în pct. 36 din Banat, forma *stăi* circulă Moldova, nordul şi estul Transilvaniei, Maramureş, nordul Crişanei, o parte din Banat şi Oltenia, iar forma *stai* în restul teritoriul dacoromân.

Verbul *a veni* prezintă atît forma analogică cu vocativul în *-o vino* (CP, CP^1, CP^2, 155^v/3; CPB, 64/20, 74/4, 437/10, 443/12; CT, 15^r/12, 16^r/24, de 15 ori; PO, 76/19, 91/7, 101/14, de 9 ori; CL, 10^v/18, 18^v/3, de 5 ori; CTd, 11^v/5, 60^v/6-7; VL, 98^v), *vinro* (PH^1, 101^v/25, 103^v/19, 68^r/21), *viro* (PS, 135^r), răspîndită în toate variantele literare, cît şi pe cea analogică cu vocativul în *-ă*: *viină* (TS, 6^r/11), *vienă* (TS, 18^v/6, 22^v/21, 51^v/6), dar şi *vienu* (TS, 24^v/3). Ultimele forme sînt mai puţin răspîndite şi singurele atestări provin din TS. Într-o scrisoare din secolul al XVI-lea scrisă de un necunoscut lui Petru Şchiopul apare forma *vino* („*vino* şi scapă de *acei*" (1593, f.l., DÎ, 184).

Atestările de mai sus cu forma *vino* pledează pentru ipoteza lui I. Gheţie[189] că forma aceasta, prezentă azi numai în sudul Banatului, sudul Transilvaniei, Muntenia, Dobrogea şi sudul Moldovei, a fost odinioară mai răspîndită, circulînd şi în nordul teritoriului dacoromân. Această formă este înregistrată şi în documentele particulare: „*vino* şi scapă de aici" (1593, f.l. DÎ, 184). Pentru răspîndirea actuală a formelor de imperativ ale verbului *a veni* (vezi ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2101).

6.3.9.3. Imperativul prohibitiv de pers. a II-a pl. în *-areţi*, *-ereţi*, *-ireţi*, *-îreţi* era cunoscut în toate variantele literare din perioada cercetată, dar el era mai frecvent în textele nordice şi în cele din Banat-Hunedoara[190]: „*nu vă lăudareţi* şi *nu menţireţi*" (CV, 63^v/1-2) - „*nu vă lăudaţi* şi *nu minţireţi*"

[187] Vezi ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2175.
[188] Vezi ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2229.
[189] Cf. Gheţie, BD, p. 174.
[190] Vezi numeroasele exemple date de Densusianu, HLR, II, p. 234-235.

(CPr, 152/10-11), „*nu vorovireți* (CV, 8^{v}/1) - „*nu vorovițî*" (CPr, 95/9), „nu *upuvăireți* în nedereptate și în răpire nu *deșiderareți* (PS, 63^{v}) - „*nu upovăireți* în nedereptate și în răpire *nu jeluițî*" (CP, CP^{1}, 112^{r}/12-14).

Aceste exemple, la care se pot adauga multe altele, arată că în regiunile sudice există tendința de a evita imperativele lungi și de a le înlocui cu cele scurte, impuse în limba literară de mai tîrziu, dar că această tendință este încă în faza incipientă, neducînd la înlăturarea totală a vechilor imperative prohibitive. Imperativele lungi: *nu fireți* (PH^{1}, 26^{r}/18), *nu mă uitareți* (CN, 73^{v}/14), *nu iubireți* (PH, 51^{v}/1), *nu greșireți* (PH, 3^{r}/3), sînt frecvente în textele nordice în special: *nu vă atingereți* (PH, 36), *nu dosădireți* pre nime, *nu vă apropiiareți* către partea altuia, *nu pohtireți* muiarea sau lucrul streinului (VL, 17^{r}), *nu lăsareți*‘(CS^{1}, III, 12^{3}/7), *nu vă laudareți* (CV, 63^{v}/1), *nu mențireți* (CV, 63^{v}/1-2), *nu vă teamereți* (CV, 77^{v}/12), *nu vorovireți* (CV, 8^{v}/11). În textele reprezentînd graiurile sudice, ele se păstrează într-un număr mai mic ca în textele nordice pînă la sfîrșitul perioadei cercetate: *nu dareți* (CT, 12^{r}/16), *nece aruncareți* (CT, 12^{r}/17), *nu clevetireți* (CPB, 287/15-16), *nu lepădareți* (CPB, 431/14-15)[191].

6.3.9.4. Verbele *a avea, a aduce, a duce, a face, a zice* au la pers. a II-a sg. a imperativului negativ formele păstrate pînă astăzi în limba literară, identice cu forma infinitivului precedat de negație (*nu fi, nu avea, nu aduce, nu duce, nu face, nu zice* !)[192].

Extensiunea formelor de le imperativul pozitiv la cel negativ este în faza incipientă, afectînd numai imperativul negativ al verbului *a fi*: *nu fii* (CT, 9^{v}/21, 233^{r}/24; TS, 10^{r}/15), „*nu fii* tăcut" (VL, 60^{r}), „Nice *fii* posomorît" (VL, 60^{r}). Forma *nu fii* este analogică cu forma de imperativ „pozitiv" *fii*. Ea este foarte frecventă în limba vorbită actuală și chiar în limba scrisă actuală, deși nu este literară, căci imperativul negativ are aceeași formă cu infinitivul scurt.

Formele „populare" de tipul *nu ai, nu adu, nu du, nu fă, nu zi*, prezente azi în Moldova, Maramureș, sudul Transilvaniei, vestul Munteniei și nordul Banatului[193] și cu mare probabilitate de penetrație în normele limbii literare actuale, nu sînt încă înregistrate în textele literare din perioada analizată[194].

---

[191] În zilele noastre imperativul prohibitiv lung se menține în vestul Munteniei, Olteniei, Banat-Hunedoara, Crișana și Maramureș (cf. Gheție, BD, p. 174; cf. și ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2112, 2114, 2117, 2118).

[192] Cf. C. Frâncu, *Formele de persoana a II-a singular de la imperativul a avea, a fi, a (a)duce, a face, a zice*, în LR, XXIX, 1980, nr. 1, p. 27-31; cf. și ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2114, 2115, 2116.

[193] *Ibid.*, p. 28-30.

[194] *Ibid.*, p. 27-28.

6.4. Modurile nepersonale prezintă mai puţine particularităţi decît cele personale, fapt explicabil prin lipsa unor categorii gramaticale mai supuse schimbărilor (persoana, în multe cazuri, numărul, genul).

6.4.0. Infinitivul are ca sufixe caractestice: *-a*, *-are* (= conj. I), *ea, ere* (= conj. a II-a), *e, ere* (conj. a III-a), *i, ire* (conj. a IV-a), moştenite din latină sau formate de terenul limbii române (sufixul *-î, -îre*). Fluctuaţiile apar la verbele în *îre* (< *ire*), *î* (< *i*), toate create pe terenul limbii române din verbe de origine latină (*a urî* < *horrire*) sau din teme de origine slavă sau maghiară (*a coborî, a doborî, a omorî, a pogorî, a scoborî, a vîrî*, (care la prezentul indicativ nu cunosc în limba literară sufixul flexionar *-ăsc*) şi *a amărî, a hotărî, a izvorî, a ocărî, a (se) oţărî, a (se) posomorî, a urî, a zăvorî* (care primesc sufixul *-ăsc*). De multe *ori* există forme duble în *î* (*a amărî* (CPB, 475/16, 18) şi în *i*: *a amări* (CPB, 66/3).

Infinitivul se prezintă în limba veche sub două forme:

1. *infinitivul lung* cu valoare verbală, mult mai frecvent decît în fazele ulterioare ale limbii române: „*de* nemică aflară ca *de a*-i *muncirea*" (CPB, 41/1-2), *de-a ernarea* (CPB, 247/14-17), *a*-i *darea* (1600, Transilvania, DÎ, 126), „să ne dea Măria lui a *ştirea*" (1600, Moldova, DÎ, 143), „iar omul împăratului să n-aibi a *judecarea*, neci *a darea*, nici a *luarea*, numai domnul *să aibă a judecarea* şi *a darea*" (1600, Alba Iulia, document diplomatic, DÎ, 146). El se foloseşte des şi cu valoarea aşa-zisului supin: „ceia ce simt sîrghişi şi pre amănuntul iscoditori *de a iscodisea* şi *de-a giudecarea* greşealele de-aproapelui său" (VL, 117[v]). Deşi infinitivul lung era mai frecvent decît în epocile anterioare, există texte care nu-l folosesc, în locul lui apărînd numai infinitivul scurt (de pildă *Codex Sturdzanus*, cf. Gh. Chivu, CS[1], 188).

2. *infinitivul scurt*, de asemenea, mai frecvent decît în zilele noastre, căci procesul de înlocuire a infinitivului prin conjunctiv era în plină desfăşurare (cf. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 116-148).

Infinitivul scurt era de obicei însoţit de prepoziţia morfem *a*: *a se aduna* (CV, 15[v]/7-8), *a se întreba* (CT, 39[r]/13-14), *a vedea* (CPB, 21/7), *a face* (1593-1597, Suceava, DÎ, 188), *a auzi* (CPB, 272/6).

Fără prepoziţia morfem, infinitivul apare în următoarele situaţii:

a) cînd este generat de verbul *a putea*, în tot felul de texte, mai rar *a şti* şi *a vrea, a vroi* (în texte reprezentînd graiurile ardeleneşti): poţi *înţelege* (CV, 30[r]/13), ştiţi *ispiti* (CT, 142[v]/20-21), vruindu-se *întoarce* (CPB, 143/9-10).

b) în construcţii de tipul n-am ce *zice*, n-am cui *spune*, n-am cu cine *vorbi* moştenite din latină *non habeo quod dicere* etc.: n-am ce *pune* (CT, 142[v]/20-21), „n-am avut cu ce *plăti*" (1595-1596, Glodeni, jud. Dâmboviţa, DÎ, 105), „să n-aibă unde *veni*" (1595-1625, jud. Ilfov, DÎ, 107).

6.4.1. Procesul de limitare a întrebuinţării *infinitivului lung*, de înlocuire a lui prin infinitivul scurt (apocopat), proces început încă din perioada

preliterară[195], continuă şi în perioada 1532-1640. Infinitivul lung este încă larg întrebuinţat în toate variantele literare alături de infinitivul scurt mai ales în prima parte a perioadei cercetate[196], pînă pe la 1600. Atunci el acoperea în mare parte şi funcţiile supinului: „Acmu e vremea *de a lucrarea* şi *de a semănarea* (= de lucrat şi de semănat, CC², 189), „apă *de a-bearea*" (PO, 235/12), „apă *de-a spălarea*" (PO, 78/24), dar „apă *de spălat*" (PO, 317/5-6).

În ciuda înlocuirii sale prin infinitivul scurt şi prin supin (cum arată ultimul exemplu), infinitivul lung continuă să fie întrebuinţat şi după 1600; „părăseşte-te *de a muncirea*" (Moxa, C, 357/35), „ţipete de oameni *de nu le putere* spune" (CS¹, XIV, 113ʳ/1-2; CTd, 102ʳ/8-9, 110ʳ/8-9), „Nemică nu aflară de *a*-i *muncirea*" (CPB, 41/1-2), „să nu mai părăsească de *a plîngerea* moaştea sufletului său şi de *a vărsarea* lacrămi fierbinţi" (VL, 11ʳ). În documentele oficiale şi particulare infinitivul lung rămîne pînă tîrziu: „şi să nu mai aibă voie a *căutarea* leage într-altă ţară" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 130, 132), „să aibă *a* le *darea* la mîna părintelui" (1631, Ţara Românească, DRH, B, XXIV, 64).

Pe de altă parte, *infinitivul scurt* care-l înlocuieşte, devine la rîndul său mai puţin frecvent şi cu o sferă de întrebuinţare mai strîmtă, în urma înlocuirii sale prin construcţii personale, în primul rînd prin conjunctiv[197]. Această problema va fi tratată însă pe larg la capitolul *Sintaxă*.

6.4.2. Gerunziul prezintă puţine şi neînsemnate particularităţi dintre care menţionăm pe următoarele:

Verbul *a avea* mai prezintă în unele texte nordice şi sudice forma veche *aibînd* (CV, 27ᵛ/4, 31ʳ/1, CPr, 115/5-6, 119/17, CT, 2ʳ/9, 13ᵛ/24), formată de la conjunctivul vechi de tipul *să aib, să aibi*, curent în epocă.

Forma *avînd*, impusă în limba literară apare mai întîi în tipăriturile coresiene, TS, în PO şi în Prav. 1581 deci în varianta literară muntenească-sud-transilvneană, moldovenească şi bănăţean-hunedoreană: *avînd* (CT, 38ʳ/9, 57ᵛ/19, 90ʳ/2, 8, 15, 161ᵛ/10, 210ᵛ/5; PO, 26/26, 41/16, 55/5, 26, 302/2; TS, 72ʳ/18, Prav. 1581, 229ʳ/8. Ea este generală în documentele particulare şi oficiale: *avăndu* (1600, Transilvania, DÎ, 135), *avendu* (1593, jud. Maramureş, DÎ, 205), *neavînd* (1570-1571, Galaţi, DÎ, 153).

În graiurile actuale forma *aibînd* nu se mai păstrează, forme *avînd* fiind generală[198].

Gerunziul *vruind(u)* (CV, 7ᵛ/7, 5ᵛ/5-6, CB, 208/6, PS, 64ʳ/5; CPB, 195/7-8, 197/15, 199/7-8, 208/16, 212/17), *vruindu-se* (CPB, 411/17) atestă

---

[195] Cf. C. Frâncu, *Cu privire la uniunea lingvistică balcanică. Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche*, în AL, XX, 1969, p. 69-113; id., *Conjunctivul*, p. 116-153.

[196] *Ibid.*, p. 82-110.

[197] *Ibid.*, p. 82-112.

[198] Cf. ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2178.

verbul *a vroi* (cu varianta *a vrui*), o contaminaţie între *a vrea* şi *a voi*, creaţie a graiurilor moldoveneşti de nord şi cu circulaţie în această zonă[199] contaminaţie neintrată încă în normele limbii literare decît cu unele timpuri (de pildă, cu imperfectul, dar nu şi cu perfectul compus, prezentul, perfectul simplu, conjunctivul etc.)[200].

6.4.3. Gerunziul se forma din tema prezentului urmată de sufixul caracteristic *înd(u)* sau *ind(u)* şi prezinta următoarele particularităţi:

1) Verbul *a avea* are, cum s-a mai menţionat, în textele literare forma derivată de la conjunctiv: *aibîndu* (CPB, 9/4, 27/6, 173/11, 228/19, 316/15-16, *avînd* nu apare în acest text; CV, 27^v/4, 31^r/1; CT, 2^r/9, 13^v/24), *aibîndă* (CPB, 316/15-16). De aici, postverbalele *aibătorie* (CPB, 405/18), *aibătoriu* (CPB, 315/16).

2) Formele iotacizate erau în norma lingvistică şi literară mult mai frecvent folosite decît mai tîrziu, căci procesul de refacere analogică era abia la începutul său: *ceindu* (PH, 32^r/6, 7), *păindu* (PH, 21^r/17), *pieindu* (PH, 41^r/21) *puindu* (CPB, 256/19), *spuindu* (CPB, 102/2, 158/7, 161/2, 165/14, 201/1, forma *spunînd* nu apare), *ţiindu* (CPB, 30/4), *viindu* (CPB, 50/4-5, 313/1), dar *venindu* (1594, Bozen, DÎ, 187). Formele cu *n´* muiat apar în textele bănăţene: *ţinind* (PO, Ex., 12, 11), *ţiniend* (PO, Ex., 15, 26), dar *rămîend* (PO, Ex., 12, 10), *nerămîindu* (1594, Râmnic, DÎ, 103). Dacă în limba din perioada cercetată, formele iotacizate de gerunziu erau generale atît în variantele literare cît şi în graiurile populare ele îşi restrîng treptat aria de circulaţie, fiind treptat înlocuite cu forme refăcute, încît azi în limba literară se menţin numai forme ca *văzînd, scoţînd, minţind* etc. care sînt reminiscenţe ale formelor *văz, scoţ, minţ*, de la care se formau, deşi aceste forme au fost înlocuite cu forme refăcute ca *văd, scot, mint*. În graiurile populare actuale formele iotacizate de tipul *ţiind, spuind, rămîind, viind, peind* se întîlnesc în Muntenia, sudul Ardealului şi puncte din Maramureş şi Bucovina (vezi ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2150, 2151, 2152, 2154, 2155).

3) Verbul *a lua* are trei forme: *luund* (PO, Gen., 24, 61; 40, 11; Ex., 29, 7), *luond* (PO, 29, 21) şi *luînd* (CPB, 301/5) dintre care numai ultima s-a impus în normele limbii literare.

6.4.4. Participiul trecut prezintă următoarele particularităţi:

1) Verbul *a face* are la participiul trecut din timpurile compuse, forme mai apropiate de etimon: *fapt* (< lat. *factum*): *fapt* (TS, 70^v/2, CV, 15^r/7; CP, CP^1, CP^2, 52^r/11, PO, 290/2; Prav. 245^v/15, CS^1, 121/12, Moxa, C, 346; MI, 188^r/13, 188^v/8; CTd, 113^r/11-12CPB, 42/2, 188/4, 205/4, 207/9) etc., *fapt-au* (CPB, 42/21, 188/4, 18; 205/4, 207/9), au *faptu* (CS^1, I b, 3^v/3, XV, 117^r/11) alături de forme noi analogice: *făcut-au* (CPB, 205/4; 205/4), *au făcut* (CS^1, IV, 22^r/7, 27^r/3), fi-va *fapt* (CPB, 294/7). Aceeaşi este situaţia şi în alte texte:

[199] Cf. ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2183.
[200] Cf. *Gramatica limbii române*, ediţia a II-a, vol. I, Bucureşti, 1966, p. 287.

faptu (PH^1, 5^v/1, 85^r/15, 87^r/11, 104^v/21; 23 de ocurențe), dar *făcut* (PH^1, 74^v/8, 44^r/4; 4 ocurențe; deci formele vechi sînt de aproape 6 ori mai numeroase decît cele noi în acest text). De asemenea în PO se folosește atît forma veche cît și forma nouă: *au fapt* (PO, 290/2), *au făcut* (290/3)

Dacă forma etimologică *fapt* este des întîlnită în textele literare, în documentele particulare din secolul al XVI-lea ea nu se întîlnește, generală fiind forma analogică *făcut*: *făcut*-am (1594, Rîmnic, DÎ, 103), *au facut* (1600-1602, jud. Vîlcea, Dî, 151), ați *făcut*, (1600, Transilvania, DÎ, 126), i-am *făcut* (1587, Iași, DÎ, 1600) etc.

2) Participiul din timpurile compuse ale verbului *a sta* apare în toate textele consultate din această epocă sub forma *stătut* derivată în mod organic din tema perfectului simplu *stătu* nu din cea a prezentului *sta-*: *stătut*-au (CPB, 120/14), au *stătut* (PO, 208/24, PH^1, 113^v/13), *am stătut* (1600, Moldova, DÎ, 143). Participiul *stătut* era normă literară și populară în limba veche. Într-o epocă ulterioară perioadei cercetate, el a fost înlocuit cu forma *stat*, analogică după *dat*. Forma *stătut* a devenit regională în limba română modernă, rămînînd numai în unele zone din Muntenia, Oltenia, Banat, Maramureș și Bucovina (vezi ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2227).

Verbul *a da* nu prezintă forme derivate din tema perfectului cu reduplicare, cum ar fi normal, ci din tema prezentului: *dat*: „*datu* fuiu" (CPB, 261/10), *au datu* (CV, 80^r/13), *dat-au* (CV, 72^r/8).

Documentele particulare conțin, de asemenea, numai forma nereduplicată: *au dat* (1521, Câmpulung, DÎ, 95; 1592, jud. Dâmbovița, DÎ, 102, 1599-1600, Bălgrad, DÎ, 117), *dat-au* (1600, Cluj, DÎ, 147), *am-dat* (1590-1591, Moldova, DÎ, 167). Formele reduplicate de tipul *dădut, -ă*, nu sînt atestate, deși se presupune că circulau în unele graiuri, prin analogie cu *stătut, -ă*.

Forma analogică *făcut* apare alături de cea etimologică încă de la 1550 în toate variantele literare, frecvența ei crescînd pe măsură ce se înaintează în timp: *făcut* (TS, 70^r/5, 105^v/2, CT, 85^r/l, 159^r/5, PO, 27/17, 34/25; Prav. 1581, 192^v/15-18, GB, 173^r/1; PH, 34^v/1; CN, 45^v, MI, 193^r/12), Moxa C, 347).

Forma *fapt* este singura folosită în textele rotacizante din secolul al XVI-lea (CV, PS, PV) și în psaltirile coresiene (CP, CP^1, CP^2). În schimb, forma *făcut* e singura folosită în CT, CL, CCat, CN, și are o frecvență mai mare în PO, Moxa C, decît forma veche *fapt*.

Prin urmare, deși forma *făcut* se întîlnește în perioada cercetată în toate variantele literare, frecvența ei este mai mare în variantele sudice și bănățean-hunedoreană decît în cele nordice.

Participiul trecut al verbului *a înțelege* apare în unele texte cu forma slabă *înțelegut* (CPr, 387/20), de la tema unui perfect simplu efemer *înțelegú* (pers. 3 sg., CT, Matei, 46; ap. Densusianu, HLR, II, 219), însă forma tare, impusă în normele limbii literare este mai frecventă: *înțeles* (CPB, 304/11),

înțeleasă (CPB,204/13). Ea este folosită sporadic și în documente: *am înțelegut* (1593-1597, Suceava, DÎ, 188). Însă forma *înțeles* este normă în documente (vezi indice, DÎ).

Participiul trecut al verbului *a învie* (de conjugarea a III-a) este cel mai apropiat de etimon, *învis* (CPB, 458/8), *învisu* (PH[1], 106[r]/15), nu cel nou, *înviat*, care presupune trecerea la conj. I (*a învia*) a verbului *a învie* de conjugarea a III-a.

6.4.5. Supinul este extrem de rar folosit, în locul lui apărînd, așa cum s-a mai spus (**6.4.1.**), infinitivul lung. Se pare că formația numită *supin*, care nu-și justifică legătura etimologică cu supinul latinesc nici din perspectiva latinei populare (unde a fost înlocuit prin infinitiv), nici din perspectiva limbilor romanice apusene (în care nu există supin), și nici din perspectiva românei comune și a dialectelor limbii române (în dialectele din sudul Dunării nu există această formație), a apărut în secolul al XVI-lea sau nu cu mult timp înainte ca un reflex al procesului de înlocuire a infinitivului prin conjunctiv[201]. Spre această ipoteză ne conduce și raritatea sa deosebită în textele din perioada, cercetată: „*coșure de luat*" (CT), „marhă *de furat*" (PO, 103/4), „apă *de spălat*" (PO, 317/5-6), „se săturară *de jefuit* și *de tăiat*" (Moxa C, 354/6), „venise vremea troianilor *de perit*" (Moxa, C, 359/39), „strugurii care-s mai copți să hie *de mîncat*" (VL, 118[v]).

Se pare că supinul avea circulație mai ales în variantele sudice și în varianta bănățean-hunedoareană în perioada cercetată, căci în textele nordice se întîlnește extrem de rar, generale fiind construcțiile cu infinitivul. De fapt, în regiunile de nord și de nord-vest el nu este întrebuințat nici astăzi în vorbirea populară: „čîleği *de-a hrănirea* (= de hrănit)/Și morț *de-a pomenirea*" (Săcel-Maramureș)[202].

6.5. În sfîrșit, menționăm un alt verb care era arhaism încă din secolul al XVI-lea: *i* (< lat. *ire*) „a merge", întîlnit numai în textele nordice: „Îndereaptă-me, Doamne, pre calea ta și voiu *i* întru adevărul tău" (PH[1], 73[r]/15-16), „Cătruo voiu *i* de duhul tău" (PH[1], 117[v]/10), „arrată-mi, Doamne, calea în ceea ce voiu *i*" (PH[1], 120[v]/16), „*i*-vor den puteare" (PH[1], 71[v]/16-17) (pentru alte exemple vezi Densusianu, HLR, II, 316).

[201] Cf. C. Frâncu, în AL, 1969, p. 69-113.
[202] Cf. Papahagi, *Graiul și folclorul Maramureșului*, București, 1925, p. 138.

7. ADVERBUL

Constituind o clasă eterogenă şi deschisă şi, deci, supusă la schimbări, adverbul prezintă în perioada 1521-1640 o serie de particularităţi, în ceea ce priveşte forma, aria de răspîndire şi frecvenţa, faţă de perioada preliterară şi faţă de perioada posterioară. Neavînd caracteristici morfologice pertinente, adverbul, prin schimbările pe care le suferă, nu influenţează în mod profund stabilitatea sistemului morfologic. De aceea, selecţia pe care o vom face în continuare din mulţimea de adverbe din epocă[203], credem că nu va influenţa imaginea obiectivă de ansamblu a acestei clase.

7.0. Adverbele primare, moştenite din latină şi cele secundare, formate pe terenul limbii române sau împrumutate, se întîlnesc în tot felul de texte şi ele oferă următoarele particularităţi specifice:

7.1. O primă categorie de adverbe şi locuţiuni adverbiale este formată din acele elemente care caracterizează epoca studiată, nemaiîntîlnindu-se decît sporadic sau de loc în epoca de după 1640.

Dintre acestea menţionăm: *adeverit* „într-adevăr" (CPr., introd. CC², 186; cf. Densusianu, HLR, II, 251), *amînat* „tîrziu" (CV, 43ᵛ/13, în CPr. acestui adverb îi corespunde adverbul mai general *mult* (CPr, 132/9); *aorea* „uneori, cîteodată" (CC², 108, 172, 356), *a vremi* „din cînd în cînd" (CC², 28), *apestit* „tîrziu" (CC², 609), *aiave* „într-adevăr" (CV, 19ʳ/9; CPB, 68/6, 115/11; PH¹, 42ʳ/11; CS¹, XV, 116ʳ/12), varianta *aiavea* (CPB, 39/15, 105/1; apare în texte reprezentînd graiurile sudice), *atătînd* „pe atît" (PO, 231/17, 267/21), *astară* „astă seară", „deseară" (PO, 231/20;: acest adverb se păstrează azi în Banat), *a umăr* „la umăr" (CC², 86), *batîr* „cel puţin" „bine" în compunere cu interjeţia *ni* (*ni batîr*, PO, 101/10-11, 103/5, probabil calc după textul lui Heltai, cf. Densusianu, HLR, II, 255), *ca* „cum": „E iudeii întru nemică nu-i obiduiia, *ca* şi tu bine ştii" (CV, 5/7), „*ca* se conteniră vodoa vele" (CPr., 42). Prezent în PS şi în psaltirile coresiene *ca* este înlocuit cu *cum* în PH (cf. Densusianu, HLR, II, 255-256), *cătelin* „încet", „încetul cu încetul" (PO, 257/25, 25-26), *cătelinru* (CV, 42ᵛ/10), acest adverb este păstrat azi în Ardealul de nord, *chiar* (< lat. *clarum*) „clar", „limpede", „în realitate" (PO, 243/6; CC², 15, 93, 118, 305, 310), *cătruó* (PH¹, 117ᵛ/10) şi *cătru* (117ᵛ/11) „încotro" şi *de cătruo* (CPB, 248/20-21), *încătruo* (CPB, 281/5, 332/15), *cîndai*, „poate, întîmplător" (CC², 5, 7, 460), *cu adevăr* „adevărat" „cu drept cuvînt" (CC², 79; CM², PO, 10/20, 53/3, 102/12) şi *cu de-adins* „cu de-adinsul" (PO, 142/20, CC¹, 162, 350, 435, CL, XXIV, 736; cf. Densusianu, HLR, II, 257), *cu dulce* „blajin" (*cu dulce* el asculta, CT, Marcu, 24, CC², 616;

[203] Un inventar bogat al adverbelor din secolul al XVI-lea se află la Densusianu, HLR, II, p. 249-275.

ap. Densusianu, *op. cit.*, 257), *cu lin* „blajin" (zice *cu lin* CC^2, 208, 218), *caş* „cînd" (CPr, 60/23, 80/9), *cu mîlcomiş* „pe tăcute" (CC^2, 520), *cu ogoadă* „plăcut" (CP^2, 127^v/12), *cu stajă* „în grabă" (CC^2, 551), *cu stăjit* (CPr, 561/17, cu aceeaşi semnificaţie), *cu sîrguit* „cu grabă", „repede" („*cu sîrguit* să venim" (CC^2, 506), *în alean* „opus", „împotrivă"/în expresia *a sta în alean* (magh. *ellen allni*): „sta-voiu băsău sau *în alean*" (PO, 34/20), *de fiete* „în zadar" (CC^1, 432), *de biu* „destul" (CV, 8^v/14, în CPr. în pasajul corespunzător apare adverbul impus în normele limbii literare *mult* (CPr, 95/11-12), *în de biu* „destul" (PS, 18^v, PV; în PH şi în psaltirile coresiene (CP, CP^1,CP^2) această locuţiune adverbială nu mai apare în versetul respectiv), *de stăjit* "în grabă" (CC^2, 468), *de iznoavă* „din nou" (PO, 8/20, 25), *de năprazną* (CV, 19^v/13, 49^r/2; CPB 13/17, 93/10-11, 97/13, 132/10, 136/14, 176/1, 257/16-17), *de năprasne* (PH^1, 52^v/2, 63^r/14), *de pripă* „în grabă" „de îndată" (PO, 291/4, CC^2, 168, 305), *de sîrg* „deodată" (PH^1, 2^r/9, 124^r/5), *ei* „da" (TS, 25^v/3, 34^v/2, 47^v/16, 79^r/22; CT, 22^v/18, 29^v/5, 33^r/12, 84^v/1), *ee* „da" (CPB, 48/4), *făţiş* şi *(a fi) de făţiş* „a fi prezent, a fi de faţă" (PO, 159/7, 252/14-15, 279/24), *în podoabă* „asemenea" (CPr, 66/9, traducere a sl. *podobije* „asemenea"), *în puţinel* şi *întru puţinel* „puţin" (CT, 59^v/8; CPB, 56/4, 146/9, 25^1/20, 289/4; CV, 41^r/7-8, 11, 82^v/13), *înde* „atunci" (CB, 128/5, 158/11; CPB, 51/19, 121/6, 178/20, 230/1, 234/15, 321/16, 341/12; CV, 31^r/5), *i(u)o* „unde" (CPB, 9/8, 13/21, 44/2, 72/13, 172/9 etc.; în total]13 ocurenţe; CV, 8^r/7, 8^v/1, 34^r/4, 38^v/18, 43^r/3, 50^r/9, 63^v/5, 81^r/12, în CPr. în pasajele corespunzătoare apare adverbul mai general *unde* (CPr. 95/1) sau locuţiunea *de aci* (CPr, 94/15, rareori este folosit în acest text coresian: *io* (CPr, 122/1, 131/12, 138/14), (adverbul *iuo* < lat. *hic ubi* apare şi în alte texte, în special din nord şi din zona Banat-Hunedoara; *iuo* (PO, 121/6, 8, 128/23, 130/5, de 15 ori; în PS apare de 15 ori, în CTd de 6 ori; *ioo* (CS^1, IV, 17^v/5, 25^v/5, 26^v/12; în total 8 ocurenţe) în FT apare contaminaţia *iunde* (FT, 1^v/7) dintre *iuo* şi *unde*. La Coresi cea mai mare frecvenţă *io* o are în psaltiri (în CP şi CP^1 apare de 14 ori), dar şi aici se simte preocuparea de a-l evita în ediţiile ulterioare simţindu-l impropriu variantei literare sudice: „*io* puse *puii*" (CP, CP^1, 162^r/4,17) - „*unde*-ş puse pui" (CP^2, 162^r/4-17), „*io* e Dumnezeul lor" (CP, CP^1, 154^v/5) - *unde* e Dumnezeul lor" (CP^2, 154^v/5). Înlocuirea lui *i(u)o* cu adverbul *unde* se accentuează în primele decenii ale secolului al XVII-lea; în PH se mai păstrează numai 7 din cele 15 ocurenţe ale lui *iuo* din PS, PV (*iuo*, PH^1, 9^r/15, 35^v/12, 36^r/14). Cu toate acestea, el mai poate fi întîlnit în unele texte reprezentînd variantele nordice *iuo* (CTd, 30^v/4, 41^v/13, 102^r/14, 102^v/1, 2, 110^v/2; CS^1, IV, 17^v/5, 25^v/5, 26^v/12; VI, 62^r/3, 62^v/10; XIV, 113^r/6, 8; XV, 118^v/7)). În documentele particulare şi oficiale *i(u)o* este prezent încă de la 1521: „pre *io*-i va fi voia" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), dar este mult mai rar decît *unde*; *însă* „deja" (TS, 92^r/10, CC^2, 145, 147, 148), *mîne dzi* „mîine" (PO, 205/15-16, 211/2), *netrecutu* „fără îndoială, negreşit" (CS^1, XV, 120^v/8), *de-a firea* „într-adevăr" (PO, 37/33, 59/3, 65/23, 128/10,

130/11, 143/6, 144/6, 146/16, CC^1, 37; ap. Densusianu, HLR, II, 259), *pre fire* „în realitate" (CC^2, 273), *pre ogoadă* „după voie" (CC^2, 315, 347, 490, 611), *prost* „în picioare, drept" (CC^2, 397), „*rutesu*" mai, în plus, în afara de" (CV, 45^v/14, 83^r/10, 19^r/4, 29^r/14; CPB, 119/18, 251/21, 373/6; PS, 20^r/1), *rutes* (CPB, 295/5), *rutescu* (CPB, 119/18), *rutele* (CPB, 191/2-3); acest adverb întîlnit în special în textele rotacizante din secolul al XVI-les este evitat de Coresi şi de PH în pasajele corespunzătoare: „bucură-se limba mea şi *rutesu* peliţa mea sălăşuiaşte-se întru upovăinţă" (PS, 20^r/1-2) - „bucară-se limba mea şi *încă şi* peliţa mea veseleaşte-se întru upovăinţă" (CP, CP^1, CP^2, 21^v/15-18), „Se bucură limba mea, *încă şi* peliţa mea duce-se-va pre nădejde" (PH, 10^r/10-11). Pe la începutul secolului al XVII-lea îl găsim foarte rar: *rutesu* (CS^1, I b, 9^r/13; o singură ocurenţă în acest text); *acló* „acolo" (CN, 27^v/7), *de-a firea* „într-adevăr" (PO, 37/33, 59/3), *de-fiete* „degeaba" (FT, 1^v/22, PO, 244/18).

Aceste adverbe şi locuţiuni adverbiale, la care se pot adăuga multe altele, sînt unele dintre ele calcuri după elemente din originale străine (*cu ogoadă* „plăcut" (CPB, 60/10) derivat din v. sl. *ugodŭ* „plăcere"; (cf. şi vb. *a ogodi* (PH^1, 30^r/19, 47^v/2)) *de biu* (CV, 8^v/14) şi *în de biu* (PV, 121/7), derivate din maghiarul *böv* „abundent, bogat"): Altele reprezintă adverbe din vechiul fond latin, dispărute după 1640 ca urmare a concurenţei sinonimice cu alte adverbe (*i(u)o* < *hic ubi*, concurat de mai răspînditul *unde*; *înde* < lat. *inde* „atunci" concurat de *cînd*, „*atunci cînd*"; *rutesu* < lat. *rursum item*[204] sau *reproversum*)[205].

Unele din adverbele de mai sus apar în mai multe texte reprezentînd mai multe variante literare (*iuo, întru puţinel*) altele caracterizează numai anumite variante literare sau numai un text sau două din aceeaşi variantă. De pildă, *amînat, de biu, rutesu* caracterizează varianta literară nordică reprezentată de textele rotacizante din secolul al XVI-lea, pe cînd *apestit, caş, ei, prost* „drept", *însă* „deja" sînt specifice variantei sudice reprezentate de textele coresiene şi TS. În acelaşi timp, adverbe ca *făţiş, mîne-dzi, iunde, acló, de-a firea, de-fiete, astară sînt* specifice variantei literare din Banat-Hunedoara şi apar în texte din acestă zonă sau cu straturi lingvistice de aici[206].

7.2. O altă categorie de adverbe şi locuţiuni adverbiale este formată din acele elemente care caracterizează toate variantele literare din epoca cercetată şi îşi menţin circulaţia în toată perioada veche, suferind însă unele schimbări în ceea ce priveşte răspîndirea teritorială şi frecvenţa de apariţie după 1640:

---

[204] Cf. G. Giuglea, în "Dacoromania", I, 1924, p. 250.
[205] Cf. V. Bogrea, în "Dacoromania", III, 1927-1928, p. 736.
[206] Cf. Gheţie-Mareş, GD, p. 257-258.

(A)cicea „aici”, general în textele din secolul al XVI-lea, fiind atestat în TS, CV, CPB, 109/2, 285/2-3, CT, CPr, CC[1], CC[2], PO, Prav. 1581, își restrînge după 1600 aria de circulație și frecvența la textele din Moldova și Transilvania nordică și centrală, fiind concurat și înlocuit în textele sudice de adverbul *aici(a)*, care s-a impus în limba literară modernă: *acicea* (PH, 114ʳ/7, CS[1], 125/19; 146/9; CTd, 22ᵛ/10), dar *aici* (CN, 1ʳ, 2ʳ), *aice* (CN, 13ʳ, 14ʳ, 18ʳ, 48ᵛ), *aicea* (CN, 1ʳ, 1ᵛ, 6ʳ, 7ᵛ. Acest deictic era folosit în concurență cu *acie* (PH, 114ʳ/13) și *aciia* (PH, 56ᵛ/16) primul însemnînd *aici* (apropiere de locutor), *acie* și *aciia* (apropierea de interlocutor), opuse lui *acoló* (PH[1], 79ᵛ/8, 110ᵛ/3), care marca depărtarea atît de locutor cît și de interlocutor. *Acolo* era accentuat în limba veche pe terminație (*ó*). În documente este aceeași situație „noi frații domniilor voastre, cît ne aflăm *acicea* în Țara Românească” (1599, Târgoviște, DÎ, 110), „care-i au fost *acie* mai dinainte vremi” (1600, Transilvania, DÎ, 128; sensul de apropiere de interlocutor (1593, Maramureș, DÎ, 205).

Ainte „înainte” (CV, 63ᵛ/18, 69ʳ/10, 83ᵛ/3, 84ᵛ/8; CPB, 115/15, 140/7, 146/12).

Camai „puțin, relativ, în oarecare măsură”, întîlnit în texte reprezentînd aproape toate variantele literare, cu frecvență mai mare în cele nordice (Prav. 1581, 251ᵛ/13, 269ᵛ/13, FD, 619ʳ/12; CPB, 187/14; CC[2], 124, 224, 500, CTd, 3ᵛ/1), își limitează răspîndirea la textele moldovenești apărînd la Varlaam, Dosoftei, Miron Costin și în epoca modernă la V. Alecsandri și I. Creangă[207].

Mainte (< lat. *magis ante*), caracteristic graiurilor bănățene ardelenești și moldovenești din secolul al XVI-lea[208], este răspîndit nu numai în textele literare nordice (VL, 30ᵛ), ci și în cele sudice, în care apare alături de adverbul *înainte*, impus în limba literară modernă: *mainte* (CL, 4ᵛ/18; CPB, 10/11, 22/11, 34/13, 35/3, 43/7, 68/2, 124/7, 416/4-5, 430/15, 431/11, 457/14-15), *mainte de* (CPB, 443/2-3), dar *înainte* (CL, 1ᵛ/5-6; *mainte* (CT, 2ʳ/8, 7ʳ/9, 8ʳ/4, de 36 de ori), dar *înainte* (CT,44ᵛ/10, 49ᵛ/5, 60ᵛ/10, de 31 de ori, deci *mainte* este mai frecvent decît *înainte* în CT), în schimb în TS *mainte* apare o dată, iar *înainte* de 27 de ori; în PO *mainte* se întîlnește de 21 de ori, iar înainte de 47 de ori; în psaltirile coresiene apare numai o dată *mainte* (CP, CP[1],CP[2]) și de 8 ori *înainte* în CS[1] *mainte* apare de 5 ori, iar *înainte* de 4 ori. Fără îndoială că prezența lui *mainte* în textele sudice se explică prin folosirea unor originale din nord, însă pentru normele limbii literare esențial este faptul că acest adverb avea o răspîndire mult mai mare decît în graiurile populare. În documente generale apar *înainte* și *mai nainte* (vezi indicele DÎ).

---

[207] Cf. Alexandra Roman Moraru, *op. cit.*, p. 295.
[208] Cf. Gheție-Mareș, GD, p. 260.

Compusele cu *oare* (< *volet* > **voare* > *vare* > *oare*) + adverbele relative sînt prezente în unele texte reprezentînd graiuri diferite: *oarecînd* „cîndva", „odinioară" (CPr, 58, 60, 107, 220, 228, 302, CC[2], 149; PH[1], 8[v]/17-18), *oarecît* „cîtva" (CC[1], 207, 363, CC[2], 51), *oareîncătruo* „oriunde" (PO, 95/14-15), *oareunde* „undeva" (CC[1], 62, CC[2], 88, 525; PO, 246/7) şi *vareunde* (PO, 66/2-3).

Formele mai apropiate de etimon cu *vare* apar şi ele, dar mai rar: *varecît* (CC[1], 207, CT, EL, Matei 76), *vareunde* (CC[2], 510; PO, 66/2-3). Ele deveniseră arhaisme pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea.

Ambele formaţiuni, cu *vare* şi *oare* au fost concurate de formaţiile mai noi cu *ori* (*oriunde, oricînd, oricît*) şi mai ales de formaţiile cu acelaşi sens cu *-va* (*undeva, cîndva, cumva*): *cîndva* (CPB, 264/11, 340/10), *cumva* (CV, 43[v]/6, 46[r]/2, PO, 8/1, 5, 18/19, 21/11, 280/26; CPB, 183/20, 247/18; CV, 43[v]/6, 46[r]/2), *undeva* (CS[1], XI, 77[r]/16). Adverbul *oareîncotruo* nu s-a păstrat.

În documentele din secolul al XVI-lea şi din primele patru decenii ale secolului al XVIII-lea adverbele cu *oare-* (*oarecît, oareîncotruo, oarecum, oarecînd*) nu se întîlnesc, ci numai cele cu *ori-* (*oricum* (1599, Târgovişte, DÎ, 112) sau cu *-va*: *cîtva* (1594, Bozen, DÎ, 190) etc.

7.2.1. *Alte adverbe cu forme sau sensuri diferite* de cele de mai tîrziu:

- *odinioară* „o singură dată" (CPr, 169, 193, 248; CC[2], 287; PO, 281/8) şi *dinioară*: „lasă să grăiesc încă numai *dinioară*" (PO, 59/17), „Atare dezmînietură *dinioară* să fie într-un an la ceia de după voi" (PO, 281/10-11), *dinioară* (CS[1], XII, 102[r]/15; XIV, 112[r]/2).

- *usebi* „separat" „aparte", „deosebit" („mearse *usebi*", CV, 26[v]/2; „cinci *usebi* le acaţă într-una, *usebi* şi ceale şase", PO, 264/25; cf. şi PO, 103/25, 154/19, 20, 111/23, 24, 299/23; CPB, 228/19). Cu sensul de „îndeosebi", „mai ales" acest adverb se întrebuinţează mai rar: „ca voi să cunoaşteţi dragostea ceaia ce am eu *usebi* la voi" (CPr., 171; cf. şi p. 286, ap. Densusianu, HLR, II, 271).

- *otrinde* şi *utrinde* „pentru aceasta" (< lat. *ultra inde* > **ultrinde* > *utrinde* (prin disimilare; etimologia dată de Densusianu, *op. cit.*, 271, care respinge etimologia lui N. Drăganu, „Dacoromânia", I, 304, care îl pune în legătură cu lat. *utrinde* „de amîndouă părţile"). Densusianu respinge această etimologie pentru motivul că semnificaţia lui din română este departe de cea din latină. Acest adverb apare în CC[2], 83: „*otrinde*, o, ome, deaca îmbogăţeşti, nu grăi c-am scăpat den grije şi den nevoie". El apare şi în *Psaltirea* în versuri a lui Viski din secolul al XVII-lea sub forma *utrinde* (cf. Densusianu, *op. cit.*, 271).

- *pînă la foarte* „pentru totdeauna", „întotdeauna", „continuu". Locuţiunea apare în psaltirile coresiene şi în cele rotacizante (PS, PV, PH): „Smeriiu-me *pînră la foarte*, Doamne" (PH, 106[v]/20-21).

- *poate fi* „posibil", „poate" (CC[1], 377).

- *strîmb* şi *pre strîmb* „fals", „nesincer": „jură *pre strîmb*" (CTd, 202), „giură pre ea *strîmb*" (CS[1], IV, 21[v]/11), *a jura strîmb* „a jura nesincer"

se păstrează pînă astăzi în vorbirea populară.

- *pre vedere* „după înfățișare": „*pre vedere* amu om arăta-se" (CC^2, 267).

- *prost* „în picioare", „drept": „se rădică de șezu *prost*" (CC^2, 397). Pentru alte exemple și același sens din dialectele aromân și meglenoromân, vezi Densusianu, *op. cit.* p. 273 și T. Capidan, *Elementele slave din dialectul aromân*, Bcurești, 1925, p. 73.

De năprasnă „pe neașteptate, subit, deodată" este o locuțiune adverbială atestată în texte reprezentînd toate variantele limbii literare din secolul al XVI-lea, dar își limitează după 1600 circulația la textele reprezentînd variante nordice; *de năprasnă* (CV, 19^v/13, 49^r/2, CPr, 137/12; CPB, 13/17, 93/10-11, 97/13, 132/10, 136/14, 176/1, 257/16; PS, 95^r, CT, 54^v/11, CP, CP^1, CP^2, 136^v/2, CPrav, 4^v/12, GB, 382^r/4-5, CTd, 69^v/12, 101^r/13, 109^r/13, 113^r/5, CC^2, 71; CS^1, V, 37^r/10; XIV, 112^v/1-2), *de năprasne* (CT, 137^v/22), *de năprasne* (PH, 52^v/2, 63^r/14).

Neșchit, neșchițel și locuțiunea *cu neșchit* „puțin" sînt atestate în secolul al XVI-lea atît în textele nordice, cît și în cele sudice, dar restrîng mult aria de circulație și frecvența dispărînd treptat din texte după 1640-1650: *nișchit* (PS, 56^r, 56^v), *neșchit* (CP, CP^1, CP^2, 100^r/17), *neșchițel* (CPr, 160/9-10, 173/17), *nișchițel* (PH^1, 11^r/5), *cu neșchit* (CP, CP^2, 134^v/16-17, 236^v/6).

Încă din secolul al XVI-lea apare tendința de a evita aceste elemente și de a le înlocui cu *puțin*, *puținel*, tendință pe care am constatat-o și la pronumele nehotărît *neșchit* (cf **.4.6.5**): *neșchit* (CP^1,CP, 30^r/18) - *puținel* (CP^2, 30^r/18) etc.

O situație specială au *acmu* > lat. **eccum módo*, întîlnit în secolul al XVI-lea în graiurile nordice (Moldova de nord, Transilvania de nord est) în unele zone din Banat-Hunedoara și în Oltenia de nord-est[209] echivalentul său *amu*, întîlnit în unele zone din Banat-Hunedoara, și concurentul acestora *acum(a)* (> lat. **eccúm* + *modo* + *(hac)*), curent în graiurile din Țara Românească și sud-estul Transilvaniei[210], devenit normă unică în limba literară modernă prin înlocuirea primelor două.

7.2.2. Textele literare din perioada cercetată atestă pentru toate variantele literare forma *acmu*, care este frecventă în toate textele: *acmu* (CV, 4^r/12, 10^r/11, de 17 ori, CPr, 97/3, 120/4-5; de 10 ori în pasajele comune cu CV; CT, 21^v/23, 64^r/20, de 84 de ori, TS, 32^v/17, 70^r/12, de 5 ori; CL, 2^r/4, 3^v/8, de 34 de ori; CPB, 23/6, 32/11, 43/8 etc., de 47 de ori; CPrav, 2^v/11; FT, 4^v/12, 17, 28; PO, 4/3, 33/25, de 48 de ori; Prav. 1581, 249^r/8, de 4 ori, PS, 3^r, de 25 de ori; CP, CP^1, de 25 de ori; CC^2, 11, de 226 ori; MI,184^v/1, de 3 ori; CTd, 2^r/5, 6, 9, de 15 ori, CS^1, IV, 34^v/2, 14, V, 38^r/3, 8 ocurențe, dar *acum* (CS^1, 29^v/10, V, 43^v/4, 8 ocurențe în acest text), CN, 3^r, 27^r, 28^r, de 13 ori în partea cu *Alexandria*) etc.

[209] *Ibid.*, p. 255.
[210] *Ibid.*, p. 255.

Aceste atestări arată că *acmu* era norma literară atît în textele nordice, unde circula şi în graiuri, cît şi în cele sudice, probabil ca o influenţă a textelor nordice.

Însă încă din secolul al XVI-lea se simte tendinţa de a înlocui pe *acmu* în textele sudice (în special în redacţii ulterioare ale unor texte cu conţinut identic) prin adverbe mai generale impuse în limba literară modernă: „*acmu* cunosc (CP, CP^1, 32^v/3) - „*acum* cunoscui" (CP^2, 32^v/2), „să priimească *acmu*" (CP, CP^1, 74^r/17) - „să priimească *atuncea*" (CP^2, 74^v/17) etc.

Forma *amu* cu sensul de „acum" se întîlneşte rar (căci are şi alte sensuri de „deci", „deja", „tocmai") în special în textele reprezentînd variante literare nordice şi pe cea bănăţean-hunedoreană sau cu straturi lingvistice ale acesteia; *amu* (PO, 57/16, 63/17, 71/18, 88/10, de 14 ori; CV, 53^r/3-4; FT, 1^r/21; CS^1, 226/8; CS^2, 350/19; CV, 83^r/15, CTd, 55^v/10; MI, 188^v/15).

Forma *acum* (< lat. *eccúm* + *modo*), absentă în textele nordice, apare rar numai în textele literare sudice din secolul al XVI-lea alături de *acmu* şi este din ce în ce mai des folosită pe măsură ce ne apropiem de sfîrşitul perioadei cercetate: *acum* (CP^2, 32^v/2; CN, 57^v, 71^v, 60^r, 75^r).

În documentele reprezentînd graiurile nordice forma *acmu* este normă generală: *acmu* (1592, M-rea Moldoviţa, DÎ, 174; 1595, Suceava, DÎ, 196; 1593, Sălişte, jud. Maramureş, DÎ, 204). În documentele reprezentînd graiurile sudice, forma *acum(u)* este general întrebuinţată: *acum(u)* (1595-1625, jud. Ilfov, DÎ, 107; 1587, Braşov, DÎ, 203; 1599, Târgovişte, DÎ, 111).

7.2.3. Adverbele cu sufixul tipic românesc *-eşte*, corespondent parţial al adverbelor romanice apusene cu sufixul latinesc *-mente*, este prezent în diferite texte: *greceaşte* (CV, 18^r/11, PO, 2/4), *ovreiaşte* (CT, 190^v/16-17), *căzneaşte* (CL, XXIV, 740), traduce v.sl. *zestoko, viteaşte* „dobitoceşte" (CV, 36^v/14), *licaoneşte* (CPB, 151/18). În documentele din secolul al XVI-lea apare un singur adverb în *-eşte*: *turceşte* (1600, 1601, Ţara Românească, DÎ, 150).

Dintre adverbele şi locuţiunile adverbiale cele mai răspîndite care se întîlnesc în documentele particulare din secolul al XVI-lea menţionăm: *acasă, aci(a)* şi *acicea, acolo, acmu* şi *acum, adecă, afar(ă), aici, ainte alături, altminteri* (cu varianta *almintrea*), *anume, apoi, asupră, aşa, aşijderea, atunce, ba, bine, ca, cice(a), cînd, cît, cum, cumva, curînd, deasupra, de(a)ci, deosebi, dinainte, dincoace, (mai) dentăiu, (de) estimp, foarte, încă, încoace, înainte, încoló, jos, mai, măcar, mult, necum, nici, nicicum, niciodată, niciodinioară, nu, numai, oricum, precum, pregiur, sec, sus, şi, tocma, tot, turceşte* (cf. Indicele, DÎ). Dintre acestea cele mai multe s-au menţinut pînă astăzi în limba populară şi multe au intrat în normele limbii române literare. Spre deosebire de textele traduse care conţin multe adverbe care nu s-au păstrat, documentele particulare atestă elemente rezistente şi stabile.

Aceste atestări arată că *acmu* era norma literară atît în textele nordice, unde circula şi în graiuri, cît şi în cele sudice, probabil ca o influenţă a textelor nordice.

Însă încă din secolul al XVI-lea se simte tendinţa de a înlocui pe *acmu* în textele sudice (în special în redacţii ulterioare ale unor texte cu conţinut identic) prin adverbe mai generale impuse în limba literară modernă: „*acmu* cunosc (CP, CP^{1}, $32^{v}/3$) - „*acum* cunoscui" (CP^{2}, $32^{v}/2$), „să priimească *acmu*" (CP, CP^{1}, $74^{r}/17$) - „să priimească *atuncea*" (CP^{2}, $74^{v}/17$) etc.

Forma *amu* cu sensul de „acum" se întîlneşte rar (căci are şi alte sensuri de „deci", „deja", „tocmai") în special în textele reprezentînd variante literare nordice şi pe cea bănăţean-hunedoreană sau cu straturi lingvistice ale acesteia; *amu* (PO, 57/16, 63/17, 71/18, 88/10, de 14 ori; CV, $53^{r}/3$-4; FT, $1^{r}/21$; CS^{1}, 226/8; CS^{2}, 350/19; CV, $83^{r}/15$, CTd, $55^{v}/10$; MI, $188^{v}/15$).

Forma *acum* (< lat. *eccúm* + *modo*), absentă în textele nordice, apare rar numai în textele literare sudice din secolul al XVI-lea alături de *acmu* şi este din ce în ce mai des folosită pe măsură ce ne apropiem de sfîrşitul perioadei cercetate: *acum* (CP^{2}, $32^{v}/2$; CN, 57^{v}, 71^{v}, 60^{r}, 75^{r}).

În documentele reprezentînd graiurile nordice forma *acmu* este normă generală: *acmu* (1592, M-rea Moldoviţa, DÎ, 174; 1595, Suceava, DÎ, 196; 1593, Sălişte, jud. Maramureş, DÎ, 204). În documentele reprezentînd graiurile sudice, forma *acum(u)* este general întrebuinţată: *acum(u)* (1595-1625, jud. Ilfov, DÎ, 107; 1587, Braşov, DÎ, 203; 1599, Târgovişte, DÎ, 111).

7.2.3. Adverbele cu sufixul tipic românesc *-eşte*, corespondent parţial al adverbelor romanice apusene cu sufixul latinesc *-mente*, este prezent în diferite texte: *greceaşte* (CV, $18^{r}/11$, PO, 2/4), *ovreiaşte* (CT, $190^{v}/16$-17), *căzneaşte* (CL, XXIV, 740), traduce v.sl. *zestoko, viteaşte* „dobitoceşte" (CV, $36^{v}/14$), *licaoneşte* (CPB, 151/18). În documentele din secolul al XVI-lea apare un singur adverb în *-eşte*: *turceşte* (1600, 1601, Ţara Românească, DÎ, 150).

Dintre adverbele şi locuţiunile adverbiale cele mai răspîndite care se întîlnesc în documentele particulare din secolul al XVI-lea menţionăm: *acasă, aci(a)* şi *acicea, acolo, acmu* şi *acum, adecă, afar(ă), aici, ainte alături, altminteri* (cu varianta *almintrea*), *anume, apoi, asupră, aşa, aşijderea, atunce, ba, bine, ca, cice(a), cînd, cît, cum, cumva, curînd, deasupra, de(a)ci, deosebi, dinainte, dincoace, (mai) dentăiu, (de) estimp, foàrte, încă, încoace, înainte, încoló, jos, mai, măcar, mult, necum, nici, nicicum, niciodată, niciodinioară, nu, numai, oricum, precum, pregiur, sec, sus, şi, tocma, tot, turceşte* (cf. Indicele, DÎ). Dintre acestea cele mai multe s-au menţinut pînă astăzi în limba populară şi multe au intrat în normele limbii române literare. Spre deosebire de textele traduse care conţin multe adverbe care nu s-au păstrat, documentele particulare atestă elemente rezistente şi stabile.

8. PREPOZIȚIA

8.0. Mai puțin susceptibile la schimbări decît adverbele, prepozițiile și locuțiunile prepoziționale prezintă totuși în perioada 1521-1640 o serie de caracteristici în ceea ce privește, forma, valoarea, aria de răspîndire și frecvența, dintre care vor menționa pe cele mai importante pentru evoluția ulterioară a limbii literare și pentru situația din graiurile de atunci. Fiind o clasă mai închisă decît adverbul, numărul de elemente externe (împrumuturi), calcuri și chiar de inovații interne este mult mai redus. De aceea inventarul de prepoziții[211] are un caracter mai stabil.

8.1. Astfel, **prepozițiile simple** moștenite din latină *a, cu, de, fără, la, în, între, p(r)e, pînă, către, spre, subt* prezintă puține modificări, acestea reducîndu-se mai ales la valoarea și frecvența elementelor:

P(r)e (< lat. *per*), care reproduce de obicei sensurile lui lat *per* și *super* devine mai frecventă prin apariția (și generalizarea treptată a valorii de morfem al acuzativului-obiect direct, care are loc în perioada cercetată (cf. mai sus **1.4.4.**).

În schimb *a* (< lat. *ad* și *ab*) devine mai rară, întrucît infinitivul, la care funcționa ca morfem, devine mai puțin frecventă, în urma procesului de înlocuirea a lui prin conjunctiv, proces în plină desfășurare în perioada cercetată[212]. Cu toate acestea, deși prepoziția *a* își pierduse chiar în secolul al XVI-lea o mare parte a funcțiilor sale primitive[213], ea mai apare uneori în construcții cu caracter arhaic: „judecați *a* săracŭ și mĕserŭ" (CP, Cr[1], 159[r]/13), dar „judecați *săracului* și *measerului*" (CP[2], 159[r]/13-14), „giudecați *a* săracu și meseru" (PS, 134[r]) - „giudecați *săracului* și *measerului*" (PH, 70[r]/13-14), „nece să te închini *a* Dumnezeu striin" (CP, CP[1], CP[2], 153[r]/10), „nece se închiri-te *a* Dzeu striiru" (PS, 133[v]) - „nice te-a închinra *Dumnedzeului* striinru" (PH, 69[v]/13-14), „nu iaste frumos *a* bărbat" (CPr, 46/17), „să o dăm *a* oameni (PO, 117/7), trestie *a* cărtulariu" (PS, 70[v]) - „trestie *a cărtulariului*" (CP, CP[1], CP[2], 83[r]/3), dar înlocuită cu *de* „trestie *de* cărtulariu" (PH, 38[r]/8); cu știre *a* toț megiașilor și a *tuturor* fraților de ocină (1592, jud. Dâmbovița, DÎ, 1592; se observă folosirea în aceeași propoziței a lui *a cu toți* și *tuturor*)

După cum rezultă din unele din exemplele de mai sus, construcțiile cu *a* echivalente cu genitivul sau dativul încep să fie înlocuite, încă din secolul al XVI-lea, în redacțiile ulterioare ale unor texte cu conținut identic, cu construcții sintetice sau cu alte construcții prepoziționale mai generale

---

211 Un inventar bogat de prepoziții și locuțiuni prepoziționale se află la Densusianu, HLR, II, p. 275-282.

212 Cf. C. Frâncu, *lucr. cit.*, p. 69-113.

213 Cf. Densusianu, HLR, II, p. 400.

(de exemplu, cu *de* pentru exprimarea genitivului sau *la* pentru exprimarea dativului).

De aceea, după 1600 construcţiile cu *a* echivalente cu genitivul sau dativul sînt mai rare: „inima *a* buni creştini" (Moxa C, 381/21), „să se adevereze *a* mare credinţa" (*ib.*, 397), „şedzînd el *a* direapta tatălui" (CTd, 25^{r}/15). Prepoziţia *a* rămîne frecventă în locuţiuni adverbiale de tipul *de-a valma, cu de-a sila, de-a valma cu*, prezente mai ales în documente oficiale şi particulare (cf. indicele DÎ). De asemenea, se întîlneşte mai rar în tot felul de texte şi în locuţiunile: *(de)a dreapta* (CPB, 80/12; PH^{2}, 97^{v}/17), *de a dreapta de* (CPB, 23/12; PH^{2}/97^{v}/17), *de-a stînga* (CPB, 223/11), *de-a laturile* (PH^{2}, 78^{r}/12).

O discuţie specială comportă prepoziţia *a* din locuţiunea adverbială *a mînă* „la mînă", caracteristică variantei nordice şi bănăţean-hunedorene a limbii literare: carele ţi-e *a mînă*" (PO, 132/24). Ea apare în textele reprezentînd aceste variante literare (PO, FD, CS^{1}, CTd) sau avînd straturi lingvistice ale acestor variante[214]. Prezenţa ei la Coresi (CC^{2}, 455) şi la Moxa C, se explică prin influenţa unor modele nordice noi sau bănăţean-hunedorene.

8.2. Unele prepoziţii păstrează sensurile lor primitive, dispărute după 1630-1640 din limba scrisă. Astfel *către* se mai întrebuinţează uneori cu sensul etimonului său lat. *contra*: „cine nu e *către* noi cu noi iaste" (CT,138^{v}/15).

De asemenea *spre* (< lat. *super*) mai păstrează funcţia primitivă, aceea a lat. *super*, funcţie pierdută treptat prin concurenţa pe care i-o face *pre*, cu care apare uneori în aceeaşi frază: „şedea Hristos nu *spre* scaun, ce *pre* pămînt" (CC^{2}, 568), „Ce deaca Domnul vădzu cum oamenilor răiia multă *pre* pămînt şi tot cugetul inimiei sta *spre* rău... " (PO, 27/15-16) „pus-ai el *spre* lucrul mîinilor tale" (1577, GCR, I, 11). În textele mai tîrziu redactate această funcţie a lui *spre* este foarte rară, frecvente fiind cazurile de înlocuire a acestei prepoziţii prin prepoziţia *pre*, impusă în limba literară: „Ploao *spre* păcătoşi cursă" (TS, 15^{v}), „ploao *spre* păcătoşi... " (CP, CP^{1},CP^{2}, 16^{v}/6) - „ploa-va *pre* greşnici" (PH^{1}, 7^{v}/25), „rădicaşi oamenii *spre* capetele noastre" (PS, 98^{r}, CP, CP^{1}, CP^{2}, 118^{v}/8) - „rădicaşi oamenrii *pre* capetele noastre" (PH^{1}, 54^{r}/18-19). Dintre textele care mai păstrează pe la începutul secolului al XVII-lea această funcţie a lui *spre* menţionăm în special pe cele aparţinînd variantelor nord-transilvănene şi bănăţean-hunedoreană; „era paturi în pară de foc, şi *spre* iale dzăcea nărod" (CTd., 37^{v}/6-8), „va şedea *spre* scaunul slavei vei sale" (CS^{1}, V, 42^{v}/5-6), „lucrure şi seamne lăsaiu *spre* voi" (CS^{1}, I a, 1^{v}/9), „Hristos va şedea *spre* scaunul slavei sale" (*ib.*, V, 46^{r}/10), „face-te-voiu doamnă şi împărăteasă *spre* toate casele mele" (CS^{1}, XI, 91^{v}/11-13).

[214] Cf. Alexandra Roman Moraru, *op. cit.*, p. 295.

Cu acelaşi sens spre apare în locuţiunea prepoziţionlă *spre dedesuptul*: „şezi *spre dedsuptul mieu*" (CPB, 375/4; o singură ocurenţă). Prepoziţia *spre* mai are rar şi sensul de „contra": „şi boierii adunară-se *spre* domnul" (GCR, I, *1), „ce sînt *spre* (= contra) răvnirii spurcate" (GCR, I, 30), „că ziua şi noaptea pasă *spre* mine mîna ta" (GCR, I, 13).

Prepoziţia *între* (< lat. *inter*) apare în textele reprezentînd toate variantele literare (CV, PS, CP, CP^1, PV, CT, TS, CPr, CL, PO, CB), dar mai frecvent în cele nordice, în afară de sensul ei de bază „în locul dintre", „în mijlocul a", cu sensul de „înaintea, în faţă", funcţie păstrată azi numai dialectal (în nord-vestul Transilvaniei şi nordul Banatului)[215]. Însă tendinţa de a evita această întrebuinţare apare în textele sudice încă din secolul al XVI-lea, iar în cele nordice după 1600: „se-giude-se limbile *între* tine" (PS, 13^r/1), „să se judece limbile *între* tine" (CP^1, 15^r/14) - „să se judece limbile *înaintea* ta" (CP^2, 13^r/14), „vor giudecaata *de la faţa* lui" (PH, 6^v/12), etc.

8.3. În ceea ce priveşte forma unor prepoziţii compuse remarcăm următoarele:

a) în norma tuturor variantelor literare există în această perioadă forma *pre* (sau *pri, pr-*), mai apropiată de etimon (< *per*): *pre* (PH^1, 1^v/6, 2^r/8, 3^r/17; CPB, 11/2, 28/8, 48/11), *prea* (PH^1, 2^r/15, 3^r/8, 7^v/4, 6; CS^1, IV, 33^v/14, V, 49^r/14), *pri* (PH^1, 2^r/11, 8^v/19), *pr-* (CPB, 212/16, PH^1, 16^r/4, 16^v/21). Forma nouă *pe*, impusă în limba literară apărută prin disimilarea lui *-r-* este rară şi ea apare în special în documentele particulare alături de forma veche: „*pe* moşie" (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 97), dar *pre* Nen şi *pre* Lăpădat (DÎ., 96), *pre* moşii (id. 98). În acest document *pe* apare o singură dată, dar *pre* de 5 ori, „*pe* noi" (1595-1596, Glodeni-Dâmboviţa, DÎ, 105), „*pe* toţ" (1596, Piatra Neamţ, DÎ, 198).

În compusul (*peste, pentru*) disimularea lui *r* era în aceeaşi situaţie, forma veche fiind folosită în concurenţă cu cea nouă: *peste* (1595-1596, DÎ, 105), *preste* (1599, Transilvania, DÎ, 114, 1600-1602, jud. Vîlcea), *pentru* (c. 1593 jud. Vîlcea, Dî, 102), *prentru* (1600, Transilvania, DÎ, 135). Forma *pentru* apare şi în texte literare: *pentru* (CS^1, VI, 59^r/2), *pentru să* (ib., V, 49^v/3).

b) Încă din secolul al XVI-lea cea mai frecventă prepoziţie din limba română şi din limbile romanice, *de* (< lat. *de*), prezintă alături de forma *de*, impusă în limba literară, care era normă în toate textele, şi forme regionale: 1) cu velarizarea lui *e*: *dă* (CPB, 444/19), 2) cu închiderea lui *e*: *di* (CPB, 45/18, 52/2; 158/7, 189/10, 190/20, 201/20, 297/8, 367/7).

Prima formă, specifică azi graiurilor de tip muntenesc şi graiului maramureşean, se întîlneşte din ce în ce mai des în documentele din Ţara Românească (uneori cu elidarea lui *e*): „m-am vîndut eu *d*-a me bunăvoe" (1633, Ţara Românească, DRH, B, XXIV, 99: faza cu elidarea lui *-e*), fost-au

[215] Cf. Mariana Costinescu, în *Cele mai vechi texte româneşti*, p. 139.

dat *dă* jupîneasa Mara (1629, Țara Românească, DRH, B, XXII, 609), „*dă* a noastră bună voie" (id.).

În documentele din Moldova apare forma cu *e* închis la *i*: „o parte *di* ocină, loc *di* casă" (1628, Iași, DRH, A, XIX, 416). Există această formă și în documente din Muntenia, redactate de moldoveni: „peste tut hotarul și *di* apă și *di* pădure, și *di* vad de moară" (1634, Țara Românească, DRH, B, XXIV, 493).

De asemenea, prin analogie cu *de* și mai ales prin velarizarea lui *e* de după labială, același fenomen se întîlnește la prepoziția *pe* și compusele din care face parte: „să nu-lu mînați *pă* Ananie" (1628, Țara Românească, DRH, B, XXII, 206), *păntru* (1582, jud. Dâmbovița sau jud. Prahova, DÎ, 100; 1600, Târgoviște, DÎ, 112-113; 1600, Craiova, DÎ, 152) în documentele muntenești, și *pi, pri, pintru* în cele moldovenești și cele ardelenești „*pri* mare mărturie" (1586, Drăgușani-Iași, DÎ, 158), *pintru* (1599-1600, Transilvania, DÎ, 120).

Forme cu *i* se întîlnesc și în documente din Oltenia: „*pintru* mare credință" (1579-1580, Oltenia, DÎ, 99).

c) Prepoziția *către* prezintă atît în textele literare, cît și în cele neliterare forma cu *-ă*, mai apropiată de etimonul latinesc (*contra*): *cătră* (MI, II, 184^{v}/14; CPB, 13/10, 15/3, 16/12 în total 146 ocurențe în acest text; PH^{1}, 1^{v}/13-19; CS^{1}, III, 12^{v}/7, 13^{r}/6; 1600, Bistrița, DÎ, 206).

Mai apare și forma elidată *cătr-* atunci cînd cuvîntul următor începe cu o vocală: *cătr*-înșii (CPB, 30/7).

Forma cu *-e* este mult mai rară și este atestată pe la începutul secolului al XVII-lea: *către* (MI, VII, 190^{v}/4, 193^{r}/18, II, 187^{r}/15; trei ocurențe cu *către*, însă 4 ocurențe cu *cătră*).

8.4. Dintre *prepozițiile compuse* cele mai frecvente sînt cele formate cu *de, fără, în, la, până, p(r)e*. Întrucît numărul lor și mai ales frecvența lor în tot felul de texte sînt mari, ne limităm la cîteva atestări nesemnalate pînă acum: *de la* (CPB, 6/17, 8/4, 9/1; PH^{2}, 1^{v}/9, 15, 21, 4^{v}/2, 14; MI, I, 171^{r}/6, 178^{v}/10), *de cătră* (MI, 177^{r}/7), *de pre* (PH^{2}, 2^{r}/7, MI, I, 172^{r}/7; CPB, 107/12), *de spre* (CPB, 90/9, 127/10, 230/17), *de prespre* (CPB, 100/15), *decît* (CPB, 423/10), *de în* (PH^{1}, 3^{v}/25, 6^{v}/16; CPB, 444/9; cu variantele formate prin aglutinare *den* (PH^{1}, 12^{v}/12, 33^{r}/25, CPB, 13/17, 93/12, 110/13) și *din* (CPB, 20/6, 64/16, 18; în total 71 atestări în acest text; rară în alte texte forma *din* se impune în norma lingvistică și literară pe la 1630-1640)), *fără de* (PH^{1}, 66^{r}/15, 89^{v}/20, 90^{v}/17, CPB, 45119, 453/12), *fără dintru* (CPB, 349/12), *pănă la* (CPB, 5/12, 7/21, 47/16), *pînă în* (PH^{1}, 7^{r}/71, 113^{r}/24), *pînă în* (CPB, 422/19), *pre subtu* (CPB, 14/15, 38/11-12), *prespre* (CPB, 26/18, 27/10, 21, 49/2, 3, 22 ocurențe în acest text), *preste* (MI, I, 178^{v}/1), *pespre* (MI, II, 186^{r}/16), *peste, de peste* (1563-1564, jud. Gorj, DÎ; 97) și altele.

8.5. Dintre locuţiunile prepoziţionale frecvente în textele din secolul al XVI-lea dar din ce în ce mai rare pe măsură ce ne apropiem de sfîrşitul perioadei cercetate menţionăm:

Alegînd de „în afara, cu excepţia"; locuţiune prepoziţională caracteristică unor texte rotacizante (PS, PV) şi unor tipărituri coresiene (CT, CPr, CPrav.) apare rar după 1600; „nu e Dumnedzeu altu *alegăndu de* mere"(PS, 249ʳ), „*alegînd de* cuvînt de curvie" (CT, 8ᵛ/6), „*alegînd de* cuvîntul de preaiubire" (CT, 40ʳ/23)[216] sau ca prepoziţie *alegînd*: *alegînd* greţelor (CPB, 165/20-21).

De aleanul, în aleanul, într-aleanul „contra, împotriva" (prep. + *alean* < mag. *elle* „contra") erau specifice în secolul al XVI-lea unor zone din Ţara Românească şi Banat-Hunedoara[217], iar textele literare atestă aceste locuţiuni cam în aceleaşi zone: *de aleanul* (PO, 178/26), *în aleanul* (PO, 5/12, 46/26, 135/14, 137/2, 231/5, 24, de 21 de ori; CC¹; 71), *într-aleanul* (CC¹, 11, 40, 44, 251). Pe la începutul secolului al XVII-lea ele sînt foarte rare, în locul lor fiind preferată prepoziţia *împotriva* folosită cu acelaşi sens încă din secolul al XVI-lea în aceleaşi texte (*împotriva* (PO, 230/9, 231/23), „*într-aleanul* faţeei gerului cinre va mai sta" (PH, 124ᵛ/8-9). În documentele din Transilvania şi Moldova locuţiunile acestea apar de cîteva ori: „să poată sta *de aleanul* Bătăraştilor" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 135), să ridice sabia *în aleanul* nostru (1600, Moldova, act diplomatic, DÎ, 143), *într-aleanul* (DÎ, 136).

Trecînd de „în afară de", locuţiune specifică atît unor texte nordice (CV, PS, PV), cît şi sudice din secolul al XVI-lea (CP, CP¹, CP²)[218] este absentă din textele literare de după 1600: „nu e sfăntu *trecăndu de* tire" (PS, 250ʳ), „*trecînd de* tine altul nu ştim" (CP, CP¹, CP², 300ʳ/19), „nu e Dumnezeu altul *trecînd de* mine" (CP, CP¹, CP², 293ᵛ/3).

Prepoziţia: *adin* (PO, 154/25) cu varianta *adins* (CPB, 394/1) cu sensul de „între"[219] şi prepoziţia *necît* (TS, 5ᵛ/19, 6ʳ/11, 7ʳ/17, de 19 ori în acest text) cu sensul de „decît", care caracterizau graiurile bănăţene din secolul al XVI-lea şi al XVII-lea[220], se întîlnesc numai în textele aparţinînd variantei literare din Banat-Hunedoara sau cu straturi lingvistice de aici.

8.6. Alte *locuţiuni prepoziţionale* prezente în textele din perioada cercetată (dăm atestări din texte puţin cunoscute): *pre asupră de* „deasupră" (PS, 8/2), *asupră de* (CS¹, XIV, 110ʳ/17, XV, 117ʳ/10), *dedesuptul* (PO, 265/23-24), *în mijloc de* (CPB, 10/3-4; PH¹, 115ʳ/6), *pre mijloc de* (CPB,

---

216 Cf. C. Frâncu, AL, XXIV, 1973, p. 7-15.
217. Cf. Gheţie-Mareş, GD, p. 258-259
218 Cf. C. Frâncu, *loc. cit.*, p. 7-15.
219 Cf. Gheţie-Mareş, GD, p. 261-262.
220 Cf. Al. Mareş, în LR, XVII, 1967, nr. 1, p. 71; Gheţie, BD, p. 177.

19/5), *din mijloc de* (CPB, 234/20-21), *în mijlocul* (PH^1, 16^r/8, 78^v/13), *(de)a dreapta* (PH^1, 97^r/12, CPB, 23/12), *den cruciş de* (PH^1/6), *den crucişul* (PH^1, 42^r/13), *pre decindea* „dincolo de" (CPr., 143), *în curmedzisu* (CV, 12^v/6-7), *dedesuptul* (CPB, 78/20), *împrejurul* (CPB, 150/16), *de pre împrejurul* (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 96), *împreună cu* (CPB, 421/15), *înlăuntrul* (CPB, 78/20), *de lăuntrul* (CPB, 175/15), *pre lăuntrul* „prin" (CT, Marcu, 25 ap. Densusianu, HLR, II, 281), *pren lăuntru de* „prin" (CC^2, 497), *potrivă* „împotriva" (CPr., 95), *în loc de* (CPB, 70/8, VL, 32^v), *în urma* (PH^1, 39^v/26), *pre urma* (CPB, 57/7), *ainte de* (CPB, 18/20, PH^1, 46^r/20, 62^r/13, 64^r/26), *mainte de* (PH^1, 61^v/3, CPB, 443/2-3), *pre lîngă* (CPB, 184/17), *osebi* „în afară de" (1593, Polonia, DÎ, 179, 180), *spre dedesuptul* (CPB, 275/7), *de rîndul* „despre" (1627, Iaşi, DRH, A, XIX, 185, 1628, Rădăuţi, DRH, A, XIX, 442), *prejur* „împrejurul" (PO, 232/16, 239/5, 9, 243/18, 268/5, 273/17, 276/12, 312/23, 317/11; CS^1, V, 42^v/3), *de pregiuru* (PH^1, 67^v/2), *de pregiur de* (PH^1, 2^v/3, 37^v/1). Unele din acestea (*ainte de, mainte de, den cruciş de*) nu s-au impus în normele limbii literare.

În unele texte bisericeşti şi în unele documente se folosesc şi prepoziţiile slave *na* „la" („*na* al noolea ceas" (CPr, 24), „*na* dreapta" (CC^1, 59, 308), *ot* „de la" („Hanăş Begnev *o(t)* Braşov" (1521, Câmpulung, jud. Argeş, DÎ, 95), „vlădica *ot* Belgrad" (1600, Bălgrad, DÎ, 207), dar înlocuită cu prepoziţia românească *de* „Giupînul birăul *de* Bistriţă" (1595, Câmpulung (Moldovenesc), DÎ, 195), *za* „de, despre" („dau ştire domnetale *za* lucrul turcilor" (1521, Câmpulung, jud. Argeş, DÎ, 95).

8.7. În documentele din secolul al XVI-lea din DÎ se întîlnesc următoarele prepoziţii şi locuţiuni prepoziţionale: *a, asupra, către, de către, cu, denpreună cu, împreună cu, de, de la, de pe, de p(r)este, deasupra, fără de, în loc de, de aleanul, de către, de întru, de-a valma cu, de prin, deasupra, den* (şi *din*), *dintre, dinaintea, derept, despre, după, de, după, fără, fără de, fără numai de, în, în aleanul, pînă în, înaintea* (şi *naintea*), *între, întru, într-aleanul, de întru, (pînă) din josul, la, de la, pînă la, pe la, mai nainte de, pre* (şi *pe*), *pre mijloc de pe, den faţă de, de pe, pe după, pre lîngă, pre deasupra, de pre împrejurul, pentru* (şi *păntru*), *preste* (şi *peste*), *de peste, pînă* (şi *pănă*), *pînă în, pînă la, pîn din josul, spre* (şi rar *pri*) (vezi DÎ, *Indice*). Aceste prepoziţii şi locuţiuni prepoziţionale păstrate pînă în zilele noastre cu mici excepţii (*într-alenul, de-a valma*) sînt foarte importante pentru faptul că introduc părţi de vorbire aflate în raport de subordonare cu părţile regente (vezi *Sintaxa părţilor de propoziţie*). Cele mai multe se folosesc cu acuzativul, însă şi cele care cer genitivul nu sînt puţine (*asupra, deasupra, dinaintea, înaintea, în(într-) aleanul, de aleanul, din josul, pre deasupra, de pre împrejurul*).

Nu am întîlnit încă în textele cercetate prepoziţii care să se folosească exclusiv cu dativul, fiind vorba de o inovaţie mai tîrzie (nu apăruseră încă

elementele prepoziționale *datorită, mulțumită, potrivit* etc.).

8.8. Alte probleme privind prepozițiile si locuțiunile prepoziționale vor fi tratate la capitolul de *Sintaxă*, dată fiind importanța elementelor de relație în introducerea unor structuri sintactice la nivel prozițional.

9. CONJUNCȚIA

9.0. În sistemul conjuncțional schimbările sînt mai numeroase, în special în microsistemul conjuncțiilor subordonatoare. Procesul continuu de înoire a mijloacelor conjuncționale de subordonare, fiind o problemă de sintaxă, va fi tratat pe larg la capitolul de *Sintaxă*, limitîndu-ne în cele ce urmează la prezentarea principalelor schimbări în inventarul conjuncțiilor coordonatoare și a unora subordonatoare, insistînd numai asupra acelor particularități importante pentru evoluția normelor limbii literare și pentru situația din epocă.

9.1. *Conjuncțiile coordonatoare* proprii perioadei cercetate sînt: *e, i, au, săva, oare, vare, veri*, care se folosesc alături de conjucțiile *și, de, dar, iar, însă, sau, nice, căci*, caracteristice nu numai epocii vechi, ci și epocii moderne.

Astfel, *e* (< lat. *et*) „și, iar" se întrebuințează frecvent în textele din secolul al XVI-lea reprezentînd toate variantele literare, dar frecvența ei scade pe măsură ce ne apropiem de sfîrșitul perioadei cercetate, în urma concurenței lui *și* (< lat. *sīc*), și a lui *iar*, care o înlătură treptat pe *e* pe la 1630-1640: *e* (CV, 1^r/14, 1^v/8, 2^r/6, de 58 de ori; CT, 10^v, 4, 24^r/2, de 198 de ori; CPB, 1/13, 6/20, 14/9; 256 de ocurențe; PH^1, 16^v/20, 17^v/7, 11; 51 de ocurențe; CL, 1^r/11, 18, de 22 ori; PO, 12/7, 22/3, de 12 ori; Prav. 1581 224^r/11, 241^v/4, de 11 ori; CPrav, 6^r/5; CP, CP^2, 18^v/12, de 92 de ori; CTd, 22^v/1, 58^v/13, de 5 ori, PH^1, 16^v/20, 17^r/2, 17^v/7-11, 21^r/8; în total 50 de ocurențe; CS^1, I a, 1^v/9, I b, 2^r/2, 5, 2^v/16, 3^r/8, 9; în total 29 de ocurențe.

Această conjuncție este mai frecventă în textele nordice decît în cele sudice, în care încă din secolul al XVI-lea se observă tendința de a o evita sau de a o înlocui, în redacții ulterioare, cu conjuncțiile care s-au impus în limba literară: „*E* dereptii se veselească-se" (PS, 9^v), „*e* preavednicii să se veselească" (PH, 55^r/15-16), „*E* dereptii să se veselească" (CP, CP^1, 120^r/14) - „*Iară* dereptii să se veselească" (CP^2, 120^r/14). În textele nordice această tendință de înlocuire a lui *e* începe să se facă simțită începînd cu sfîrșitul secolului al XVI-lea: „*E* eu spre meserearea ta upuvăiiu" (PS, 17^r) - „*iară* eu pre milostea ta upovăiiu" (PH^1, 8^v/21-22); „*e* eu spre mila ta upovăii" (CP, CP^1, 18^v/12) - „*iară* eu spre mila ta upovăii" (CP^2, 18^v/12). Concurenta lui *e*, conjuncția *și* (< lat. *sic*), deși la orgine era adverb, era mult mai frecventă încă

din primele texte: „împăratul au ieşit din Safiia *şi* amintrea nu e" (1521, Câmpulung, jud. Argeş, DÎ, 95), „domniia ta eşti înţelept *şi* aceaste cuvinte să ţii domnii ta la tine" (*ib.*, 95). Conjuncţia *e* nu apare în *Scrisoarea lui Neacşu* (1521), ci numai concurenta sa, *şi*.

Factorul statistic este elocvent privind concurenţa dintre *e* şi *şi* în primele texte româneşti: În CPB *e* apare de 256 de ori, pe cînd *şi* de circa 1200 de ori (cf. Indicele elaborat de C. Dumitru, CPB, conj. *e, şi*). În CV *e* se întîlneşte de 58 de ori, iar *şi* de circa 850 de ori; în PO *e* este de 12 ori, iar *şi* de circa 3900 de ori; în CS[1] *e* are 30 de ocurenţe, iar *şi* are peste 1000 de ocurenţe. Prin urmare, concurenţa dintre *e* şi *şi* este mult mai veche de primele texte româneşti şi se înclina încă din perioada preliterară mult spre impunerea definitivă a lui *şi*.

I este conjuncţia slavă echivalentă lui *e* şi *şi* şi se întîlneşte în textele literare mai fidele originalelor slave, însă frecvenţa ei este redusă încă din secolul al XVI-lea. Tendinţa de a o înlocui în redacţii ulterioare este evidentă: „*i* Ogu, împăratul Vasanului" (CP, CP[1], 259[r]/1) - „*şi* Iogu, împăratul Vasanului" (CP[2], 259[r]/1), „*i* Oga (CP, CP[1], 261[v]/8) - „*şi* Ioga" (CP[2], 261[v]/8), „*i* bucură-se limba mea" (PS, 20[r]/1) - „*şi* se bucură limba mea" (PH, 10[r]/9-10), dar *i* (PH, 1[v]/5). Conjuncţia *i* este foarte frecventă în documentele traduse din slavă dar şi în cele redactate direct în româneşte: „*I* popa Oprea, *i* Vidat, *i* Vîlcul" (1593, jud. Vâlcea, DÎ, 102). De multe ori *i* apare alături de *şi*: „au fost aculea Toader Neamuşul ot Orbic *şi* Săcuiu ot Budeşti *i* Luca murariu *i* Popa Petrea *i* Alexa *i* Vasilii *i* Onul ..." (1598, M-rea Tazlău, Neamţ, 200-201).

În documentele particulare *e* conjucţie apare foarte rar, concurenţă lui *şi* fiind foarte puternică: „e de vrem avea pagubă" (1592, M-rea Moldoviţa, DÎ, 174; în acest document *e* apare o singură dată, iar *şi* de 10 ori), „*e* derept ce că bine ce-au făcut acest om" (1593, Polonia sau Austria, DÎ, 186; *e* apare o singură dată în acest document, iar *şi* de 7 ori).

Conjuncţia *de* apare nu numai cu valoare subordonatoare, ci şi cu valoare coordonatoare copulativă în texte reprezentînd toate variantele literare: „Şi prinseră Pavelu *de*-lu trăgea afară din besearecă" (CV, 17[r]/11-12; în CPr. în pasajul corespunzător *de* este omis), „Dezlegaţi-l *de*-l aduceţi" (CT, 94[r]/2), „o luo piatra patriarhul cel mare *de* o desveace" (CS[1], 43/19), „alea(r)ge afară Domnul *de* va deşchide zgăul mini-sa" (PO, 221/26-28) etc.

Această întrebuinţare a lui *de* este curentă în toată perioada veche precum şi în vorbirea populară actuală.

9.2. Conjuncţia disjunctivă *au* (< lat. *aut*) apare în toate variantele literare, dar mai frecvent în textele din Banat-Hunedoara şi Ţara Românească: *au* (TS, 31[v]/18, 64[r]/7, de 7 ori; CPB, 30/19, 90/45, 432/4-5, 5 ocurenţe; CT, 12[v]/6, 16[v]/19, de 63 de ori, PO, 19/21, 58/13, de 34 de ori; Prav. 1581, 268[r]/7, o singură dată; FT, 1[v]/10, o dată; MI, 175[v]/6, o dată, CTd,

52ʳ/11-12, 57ᵛ/10, de 2 ori; CN, 20ʳ, în partea cu *Alexandria*, o singură dată; PH, 4ᵛ/19, 20, 21, 42ᵛ/8; 5 ocurenţe; CS[I], I b, 7ᵛ/10; IV, 20ᵛ/2, V, 40ʳ/9, 43ʳ/3, în total 5 ocurenţe) etc.

În textele rotacizente din secolul al XVI-lea (PS, PV, CV) precum şi în unele texte coresiene (CP, CP[1], CP[1], CL, CCat) conjuncţia *au* nu apare, generală fiind *sau*, mai frecventă în toate textele încă din secolul al XVI-lea. Astfel, în PS *sau* apare de 14 ori, în CV, de 27 ori, în CT de 120 de ori. În CPB *sau* apare de 62 ori (CPB, 30/16, 19, 262/12, 13 etc.); în PH de 18 ori, în PO de 38 de ori, în CC[2] de 325 ori, în Prav. 1581, de 53 de ori, în TS de 58 de ori, în CP, CP[1], CP[2] de 19 ori. Aceste date sînt concludente pentru concurenţa dintre cele două conjucţii în secolul al XVI-lea.

Pe de altă parte, la această concurenţă participă, cînd disjuncţia era dublă sau multiplă, şi *oare... oare* (< lat. **volet*) (CC[2], 65, 69, 77, CCAT, 2ʳ/4, CTD, 116ᵛ/4-5, CS[1]), „*oare* cărtulariu va fi, *oare* va fi *vlădicu*, *oare* va fi preutu, *oare* diac... acela să fie blăstămat de Domnul nostru din ceriu şi de 318 de oteţi" (CS[I], Ib, 9ᵛ/8-14), înregistrată mai rar şi numai de textele din Ţara Românească şi Transilvania centrală şi de nord-vest, precum şi *vare... vare* (CC[2], 336, 603; CTd, 101ᵛ/3, 4-6, 6, 109ᵛ/2, 3-4) „*vare* aur *vare* argint" (CPB, 449/9), pentru care există puţine atestări şi *veri... veri* (< lat. *velis*) (CC[2], 75, CPr, 357/15), numai în textele coresiene.

Pentru exprimarea unei alternative apare şi *seva... seva* (< se + *volet* > *se *voare* > *se va*): „supunreţi-vă amu a toată zidire de omu dereptu Domnul *seva* lui împăratu, că preadespunre, *seva* giudeaţelor" (CV, 37ʳ/13-14, 37ᵛ/1-3), *seva* introduce şi propoziţii concesive (cf. *Sintaxa*). Uneori se foloseşte în aceeaşi frază un cumul de conjuncţii disjunctive exprimînd mai multe alternative contrare cu ajutorul lui *oare* şi *săvai*: „cîţi cu voia şi cu puterea sa iubesc pre Dumnedzău pentru viiaţa sa şi pentru mîntuirea *sa, oare* credincioşi sînt, *oare* necredincioşi, *oare* direpţi, *oare* nedirepţi, *oare* direpţi, *oare* nedirepţi, *oare* creştini, *oare* necreştini, *oare* păcătoşi, *oare* nepăcătoşi, *săvai* călugări, *săvai* mireni, *săvai* înţelepţi, *săvai* proşti, *săvai* bolnavi, *săvai* tineri, *săvai* bătrîni" (VL, 9ʳ).

Forma *ori*, impusă în limba literară modernă, nu am găsit-o atestată în textele literare, ci numai în documente: „*ori* de nevoia, *ori* de bunivoia" (1594, Bozen, DÎ, C, 82ʳ/4).

În documentele oficiale şi particulare *au* este frecvent: „mai scăzut-au *au* mai adaus-au" (1599, Transilvania, DÎ, 114), „sta-vor *au* merge-vor" (1600, Transilvania, DÎ, 127, act diplomatic), „avea-vrem vro pagubă *au* ba ?" (1592, M-rea Moldoviţa, DÎ, 174), „să ne daţi a şti *au* de rău *au* de bine" (1593, Sălişte, jud. Maramureş, DÎ, 204), „*au* să aibu a dea ţiganul, *au* să aibu a are 15 galbeni" (1634, Ţara Românească, DRH, B, XXIV, 440). Însă *sau* este mult mai frecvent în tot felul de documente, *ori* apare într-un singur document în cursul secolului al XVI-lea: „*ori* de nevoia, *ori* de bunăvoia" (1594, Bozen, DÎ, 190), *oare*, *vare* şi *veri* nu apar în documentele din secolul al XVI-lea.

9.3. Conjuncțiile adversative *dar* și *dară, iar* (< *iară*) apar în special cu formele *dară* (< de + iară: CPB, 200/10, 427/14) și *iară* (CPB, 121/15, 143/6, 15 ocurențe, forma *iar* nu apare în acest text: PH^{1}, 22^{v}/2, 6 ocurențe; *iar* (PH^{1}, 7^{v}/15, 8^{v}/29, 5 ocurențe). *Ce (= ci)* nu prezintă particularități decît de formă neavînd în multe graiuri pe *e* închis la *e*. Ea apare în special cu forma *ce* (CPB, 6/15, 7/13; 98 ocurențe, forma *ci* apare extrem de rar (cf. Densusianu, HLR, 284).

În schimb, menționăm prezența construcțiilor disjunctive *seva... seva, „ori... ori”* (CV, 74^{v}/1-2) cu varianta *săva(i)... săva(i)* (PO, 216^{v}318-19, CS^{1}, 53^{v}/18-19; Prav. 1581 217^{r}/9-10) în textele nordice și în cele din Banat-Hunedoara.

9.4. Pentru coordonarea *conclusivă* se folosesc *amu* „deci, în consecință”: „Îmblămu *amu* să vedemu !” (CS^{1}, IV, 31^{r}/7), *derept însă* „deci, prin urmare” (PO, 8/13-14, 44/9-10, 192/24 în total 37 de ocurențe), *derept acea* „deci” (PO, 18/5, 34/5, 36/12, 41/9, 43/12; în total peste 200 de ocurențe), *deaci* și *deci* care sînt încă în curs de gramaticalizare cu valoare concluzivă, avînd încă ceva din valoarea lor locală (*de aici*): *deci* (PO, 252/11, CPB, 28/7, 66/13, 112/1, 151/8, 153/15, 348/13; CS^{1}, I a, 1^{r}/15, IV, 24^{r}/11, V, 53^{v}/13), *de ce* (CPB, 26/15-16, 253/11; CS^{1}, XV, 118^{r}/2).

Documentele particulare atestă și ele trecerea de la valoarea locală a lui *deaci* la cea concluzivă: „*Dici* l-am făcut cu multă trudă și osteneală” (1573, M-rea Bistrița – jud. Vâlcea, DÎ, 98), „*Deci* vom căuta leage cum va fi mai bine” (1600, Bălgrad, DÎ, 208).

9.5. Conjuncțiile subordonatoare specifice vor fi tratate la capitolul *Sintaxa frazei*. Aici menționăm numai cîteva cazuri caracteristice pentru epoca cercetată:

- *alegînd să* „în afară să” (VL, 32^{v}),
- *ca* „fiindcă, deoarece” (traducînd sl. *jako*): „Și *ca* nu vădzuiu de slava lumiriei aceei, de mînră prinseră-mă ceia ce era cu menre” (CV, 26^{v}/2-5). Are și sensul de „precum”: „fie lui *ca* va grăi așa” (CS^{1}, IX, 80^{v}/15-16);
- *deca* „cînd”: „Și *deca* se sfîrșiră aceastea, dzise lu Pavelu Duhul” (CV, 4^{r}/3-5), „pentru că” („*deca* audzimu aceastea, rrugămu-na noi și ceia de spre lacu se nu iasă întru Ierusalim” (CV, 14^{r}/10-13). De la valorile temporale și cauzale, se trece ușor la acea condițională: „Și deca întrebarea fu: amu ce scrie, viteaște-mi pare trimițînd fuglulu e nu ce sîntu sprensu a semna” (CV, 36^{r}/13-14, 37^{r}/1-2). La început *dacă* avea o slabă valoare condițională, valoarea ei principală fiind cea temporală și cea secundară cea cauzală, dar treptat această conjuncție se apropie din ce în ce mai mult de prototipul condițional, care era conjuncția *să* (< lat. *sīc* „dacă”), reușind să-o izoleze pe aceasta din ce în ce mai mult spre sfîrșitul perioadei cercetate, făcîndu-o incompatibil cu indicativul și condiționalul. *Să* „dacă” era compatibil

în această epocă şi cu aceste două moduri exprimînd condiţia: „*se* întrebări *sîntu*... voi vedeţi înşivă” (CV, 1r/3-6);

- *că ce* „căci, fiindcă”. Este foarte des folosită în limba veche cu sensul lui *căci* din limba română contemporană, dar în interogative sau exclamative are şi sensul „de ce ?”: „*Căce* porînci voao Domnedzeu să nu mîncaţi de tot lemnul raiului ?” (PO, 18/12-14), „O, *căce* n-am miluit mişeii ! O, *căce* nu ne-am pocăit... ” (CS[1], 43v/3-4);

- *căce că* „fiindcă, întrucît”: „Şi blagoslovi a şapte dzi şi sfinţi ea, *căce că* în aceia era odihnit de toate lucrurile sale” (PO, 15/20-22).

- *derept ce* „deoarece”, „fiindcă”: „şi trecumu în chipru *derept ce* era vîntul într-aleanul” (CV, 42v/1-3);

- *derept că ce* (cu acelaşi sens cauzal) (CC[2], 5, 9, 13, 16, 17, 33, 172 etc.);

- *după căce* „că, căci”: „în toate chipurile cheamă-se, *după căce*, în multe chipuri lucrează” (CC[2], 182);

- *pentru căce* „pentru că”: „ceia ce vor fi de-a-stînga, *pentru căce* nu vor avea lucruri bune, lepădaţi fi-vor în adîncul focului” (CC[2], 119, 548, ap. Densusianu, HLR, 288);

- *cum* „că” (în completive): „I pak dau ştire domnie tale za lucrul turcilor *cum* am auzit eu că împăratul au ieşit den Sofiia” (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „să să ştie *cum* au dat bistriceanii lui Calmadi căpitanul şaptezeci şi şase de bucăţi de caragiu” (1600, Transilvania, DÎ, 134). *Cum* are şi valoare de „ca să” cînd introduce completive directe care au ca nucleu un verb la conjunctiv: „iaca, nu îngăduiaşte Domnul *cum să rodesc*” (PO, 52/1-2). Din această posibilitate de a introduce completive directe derivă şi posibilitatea lui *cum* de a întroduce finale cu conjunctivul: „Şi tu ia de toate bucatele la tine ce se mănîncă şi veri strînge la tine *cum* să fie ţie mînacer şi lor acolo” (PO, 29/8-10);

- *cît* „încît” se foloseşte în toată perioada pentru a introduce consecutive: „şi grindine şi foc mestecat aseminilea se lăsă gios şi atîta de era mare, *cît* mainte de-acea nicecînd nu se ivise în tot pămîntul Eghipetului” (PO, 297/20-23).

9.6. În documentele din secolul al XVI-lea sînt înregistrate următoarele conjuncţii şi locuţiuni conjuncţionale: *au, ca (să), că, aşa că, derep(t) ce că, după că, măcar că, pentru că, pentru ce că, căce, căci, căci că, pentru căci, derept ce că, numai că, ce* „ce” şi *ci, ce şi, cu cît, cum, cum să, deca* şi *dacă, de, de să, măcar numai de, deci, derept însă, e* „şi”, *i* „şi”, *iar(ă), măcar numai de, necum, necum să, fără ce, nici* (şi *nice*), *ori, pentru să, pînă, să* „dacă”, *cum să, numai să, să nu cumva să, sau, şi, şi cu, şi împreună cu*. Spre deosebire de conjuncţiile şi locuţiunile conjuncţionale din textele bisericeşti sau juridice traduse, care conţin multe elemente conjuncţionale dispărute sau neselectate de normele limbii literare moderne,

majoritatea elementelor conjuncționale prezente în documentele din secolul al XVI-lea s-au conservat, iar multe au intrat în normele limbii literare. Fac excepție *e* „și", *să* „dacă", formațiile cu *derept (derept că ce, derept ce că), de să, că ce, pentru ce că.*

10. INTERJECȚIA

10.1. Contestată de multă vreme de unii cercetători ca parte de vorbire, interjecția prezintă în limba veche o serie de particularități demne de relevat[221]. Deși numărul interjecțiilor și al onomatopeelor trebuie să fi fost în limba veche destul de mare, textele nu atestă decît o parte din acestea. Din punctul de vedere al provenienței, unele erau de origine autohtonă (*ah, di, o, of, vai*; cf. Gh. Ivănescu, *Elemente traco-dace păstrate în limba română,* în AnL, XXIX, 1983-1984, p. 5-9), altele moștenite din latina populară, altele de origine greacă, slavă sau maghiară, iar altele apărute spontan pe terenul limbii române sau fiind calcuri după latină, slavonă, greacă sau ebraică (în textele religioase).

10.1.1. Iată interjecțiile cele mai semnificative înregistrate în textele literare și neliterare din perioada studiată:

- *adică* (cu varantele *adecă* și *adăcă*), „iată", „uite", „voilà". Cuvînt cu origine controversată (după DA, de origine necunoscută, după Philippide, *Principii de istoria limbii*, p. 7, din *id est quort* sau *ad id quod*, ultima etimologie e preluată și de Scriban (DLR), după Procopovici, Dacor. X, 79 din *adest eccum*, după Ciorănescu din lat. *ădaeque* „deopotrivă, la fel"). Cu valoare primară de adverb, folosirea interjecțională a lui *adică* este deosebit de frecventă în textele literare și neliterare din epoca cercetată. De exemplu, în CPB *adecă* cu valoare de interjecție apare cu 21 de ocurențe (CPB, 8/7, 48/10, 88/10 etc.) în PH cu 21 de ocurențe, iar în documentele de vînzare-cumpărare această interjecție deschide, de obicei, textul documentului: „și acmu *adecă* (= iată), rădicu capu mieu" (PH[1], 21^v/71, DÎ, 154), „*Adăcă* eu, Marin ot Boldești" (1582, jud. Dâmbovița, DÎ, 100), „*Adecă*, eu Tudora" (1586, Drăgușeni-Iași, DÎ, 158, 159), *adică* eu Gheorghie Turcul (1628, Țara Românească, DRH, XXII, 170). *Adică* este în plină concurență cu *iată* (*iacă,* vezi *iată*).

- *Adevăr(u)* cu valoare de interjecție reprezintă traducerea în română a gr. ἀμήν (< ebr. āmen vb. āman „a întări", „a pecetlui", „așa să fie" („so soll es sein"; cf. V. Arvinte, *Studiu lingvistic asupra cărții a cincea din Biblia de la București* (1688), p. 30), direct sau prin slavonul *budi*). Această interjecție apare în concurență cu rivala ei *amin*, aceasta din urmă reușind să o elimine treptat pe măsură ce se înaintează în timp: „adunară-se, *adevăru*, întru cetatea

---

221 Cf. Densusianu, HLR, II, p. 290.

aceasta" (CPB, 42/18), „şi acmu şi pururea în veciia veacului, *adevăr* !" (CS[1], IV, 37ʳ/3; cf. şi CS[1], III, 15ᵛ/3, V, 48ʳ/7, VII, 67ᵛ/9). Acestaă interjecţie e frecventă şi în documente, „şi să fiţi dumile-voastre sănătoşi, adevăr" (1593-1597, Suceava, DÎ, 188), „şi să hii sănătos dumneata de la Dumnedzău, *adevăr*" (1600, Bălgrad, DÎ, 208), „şi să te veseleşti de la Dumnedzeu, *adevăru*" (1600, Suceava, Dî, 202), „*Adevăr*, făcut-au tocmeală" (1600, Transilvania, DÎ, 126).

De obicei, interjecţia *adevăr* apare în ultima propoziţie sau frază din documentele oficiale sau particulare, întărind sau pecetluind valoarea celor spuse în document. În cazuri rare ea apare şi în cuprinsul documentului avînd aceeaşi valoare de „întărit, pecetluit": „*Adevăr*, făcut-am tocmeală" (1600, Transilvania, DÎ, 126).

- *Amin* concurează în toate variantele literare pe *adevăr*, reuşind să-i limiteze circulaţia şi înlocuindu-l în cele din urmă: *amin* (CPB, 349/10, 372/6, 378/4, 444/3; PO, 1/12, 9/20, 10/28; CV, 80ᵛ/2, 82ᵛ/10, 83ʳ/6; CS[1], V, 57ʳ/2, VI, 63ʳ/9, VIII, 76ʳ/14, XI, 92ʳ/8, 96ᵛ/6, XII, 103ᵛ/10, 104ʳ/17, XV, 122ʳ/13, 122ᵛ/14). Intejecţia este prezentă şi în documente ca formulă de încheiere a documentului avînd semnificaţia de „întărit", „pecetluit" „Dumnezeu pre mijloc de noi. *Amin*" (1597-1600, jud. Prahova, DÎ, 109), „Aceeaş ţi grăiescu, într-alt chip să nu fie... *Amin*" (1600, Transilvania, o scrisoare de poruncă a lui Mihai Viteazul, DÎ, 138), „Să dea Dumnedzău să fiţi dumneavoastră sănătoşi în bucurie şi cu paci bune. *Amin*" (1595, Suceava, DÎ, 196).

- *Amar* „vai" este un calc după interjecţia slavă *gore* „wehc"; apare atestată în MI, PH şi în cronica lui Moxa: „Ce se stinseră curînd, o *amar* ! că se sfădiră adins-eişi" (*Cronica universală*, ediţie critică de Gh. Mihăilă, Bucureşti, 1980, pă. 139, 265; ap. V. Arvinte, *op. cit.*, p. 17, 30); „o, *amar*, celui om" (MI, 179ᵛ/13, 16; 16 ocurenţe).

- „*E(ee) !*" „eh, voilà". Această interjecţie apare foarte rar. Dispunem de trei ocurenţe: „zise: *ee !*" (CPB, 48/4), „El dzise ! *Ee !*" (CV, 22ᵛ/13-14, *Ee* (CV, 67ᵛ/3). Textul este neclar, este posibil ca *ee* să nu fie interjecţie, ci adverbul de afirmaţie *ei* cu sensul de „da" (afirmaţia cu *da* nu este încă atestată).

- *Ia* „iată, ei bine", „eh bien !" (serveşte pentru a atrage atenţia). Această interjecţie e rară în textele literare şi lipseşte din documente: „*ia !* ascultaţi ! mene" (CPB, 64/6), „*Ia*, ne înţeleageţi limbi şi vă plecaţi" (*Molitvenic*, ante, 1633, GCR, I, 85). Este o creaţie spontană, dar în textele traduse din slavă poate fi şi o reproducere a sl. *ja* „aşa". După Philippide (DR, II, 717) este o reducere de la *iaca*. Echivalentele din sardă (*ea* „iată") şi din albaneză (*ja* „iată") arată că această interjecţie nu poate fi pusă exclusiv pe seama influenţei slave (cum credea Cihac, II, 145) sau exclusiv pe seama influenţei slave (cum credea G. Pascu, II, 95).

- *Iacă* (cu varianta *iaca*) cu acelaşi sens ca şi *ia*, provine probabil din lat. *ecce* ca şi it. *ecco*, cum crede Fr. Diez, I, 161 sau din lat *eccam* (cum cred Philippide, *op. cit.*, 92, Iordan, Dift. 49 sau W. Meyer-Lübke, REW, 2822).

Se întîlneşte relativ rar mai ales în texte reprezentînd graiurile nordice şi cele din Banat-Hunedoara: „*iaca* am dat voao toată iarba" (PO, Bitia, 1.29, 37.13).

- *Iată*, cu acelaşi sens cu cele două de mai sus, provine, după Ciorănescun (DER „ia") din reducerea lui *ia uite* (cf. formele populare *ioite, iote, ietă*) (după DAR, Candrea şi Scriban din sl. *eto*, bg. *jato*, cf. alb. *jatê*, cf. Procopovici, *Dacorom.*, X, p. 72-79). Prezenţa unui corespondent în albaneză ne poate duce la concluzia că *iată* este probabil de origine traco-dacă. În textele traduse din greacă prin intermediare slave poate fi un echivalent al greceşte *idou* „voici", „voilà". *Iată* este un concurent puternic al lui *adecă* „iată" (discutat mai sus), atît în textele literare, cît şi în cele neliterare (documente, însemnări): *iată* (CPB, 53/9, 54/8, 91/3, 95/5, 136/9, 140/18 etc.; 8 atestări; CT, 3^v/20, PH[1], 4^v/23, 24, 43^v/16, 45^v/5, în total 18 ocurenţe), *etă* (CPB, 109/16); „şi *iată* acest om" (1600, Transilvania, DÎ, 120), *iată* jupîneasa Tămăşoaie (1570-1571, Galata, DÎ, 153), *iată*, eu, egumenul (1592, M-rea Moldoviţa, DÎ, 173).

Prin contaminarea lui *iacă* cu *iată*, a ieşit forma hibridă *iacătă* (CPB, 17/5, 112/13, 169/5; PO 127/12), care apoi a primit mai tîrziu mărci de persoană: *iacătă-mă, iacă(tă)-te, iacă(tă)-ne, iacătă-l, iacă(tă)-vă, iacătă-i* (şi chiar *iacătă-lăi*).

- *O* „vai", „vai !" (cu varianta *oi*), creaţie expresivă pe teritoriul limbii române, dar şi o reproducere a interjecţiei slave sau greceşti corespunzătoare în textele traduse, poate fi o reproducere a interjecţiei greceşti *o vae* care marchează admiraţia sau durerea (în textul slav „ropε ! ropε" „vai, vai"): „cădea-se amu, *o*, bărbaţi se ascultaţi mine" (CPB, 250/2, cf. şi 5/8, 136/1, 250/2, 272/20), „*o*, iudei" (CV, 1^r/1), „*O*, bărrbaţi" (CV, 44^v/12-13), „*O*, Doamnele, izbăveaşte sufletul mieu" (PH[1], 100^v/15), „*Oi*, Doamne, azi-s serbulu tău" (PH[1], 100^r/15), „*O*, Doamne, mai scoate, *o*, Doamne, mai ajută" (PH[1], 101^v/24, 24), „*o !*" (CS[1], III, 15^r/6, IV, 19^r/8, 29^r/1; în total 64 de ocurenţe în CS[1]).

10.1.2. În documentele particulare *o* este alături (întărit) de *vai*: „*o, vai*, de noi, mare rău iaste" (1599, Transilvania, DÎ, 112), „*o, vai* de noi, cine ne va scoate den mîna acestui tiran" (ibid., 112).

- *Vai*, creaţie expresivă exprimînd durerea sau suferinţa, probabil foarte veche: din fondul autohton (Ivănescu, *op. cit.*, p. 7) sau din lat. *vae* (REW, 9126). În textele traduse poate fi şi o reproducere a ebraicului *waz* prin greacă şi sl. *vaj*: „*Vai* de mie, ca venrirea mea delungă-se" (PH[1], 109^v/25), „*vai* de ei" (CPB, 385/3), „*vai* de cela om" (CPB, 440/19), *vai* de voi (CT, 38^r/1, 385/3), *vai(de)* este întîlnit în CS[1] (V, 39^v/1, 56^v/14 în total 15 ocurenţe) în tipăriturile lui Coresi (CC[1], CC[2], CPr, CP) în psaltirile

rotacizante şi în CTd.

În documentele particulare apare rar: „O, vai de noi" (1595, Târgovişte, DÎ, 112).

- *Zău* (şi *dzău*) < lat. *deus*, „jur pe dumnezeu" apare şi ca interjecţie nu numai ca substantiv în unele texte bisericeşti: „Bine-i, *zău*, Domnul cu voi" (PO, *ibid*. 10.10), „*Dzău*, nebuneaşte ai făcut" (PO, 106/28), „*Dzău*, rău aţi făcut" (PO, 155/21).

Expresia *pre (d)zeu*, „per deum" care reproduce lat. *per deum* se întîlneşte în cîteve texte nordice şi sudice: *pre dzeu* (CV, 19ʳ/4-5, CS¹, CS¹, I b, 2ʳ/3, 6, 3ʳ/15, 7ʳ/11, XIV, 113/16, 228/18), *pre zeu* (CPr, 63/15). Ea dispare după 1630 din texte.

10.1.3. Interjecţia de origine turcească *haide* (*hai*), prezentă şi în neogreacă, albaneză, bulgară şi sîrbă, nu este încă atestată, în locul ei folosindu-se imperativele de tipul *pas, bleţi, blemaţi*, iar în Ardeal şi Banat, interjecţia *ni* (< mag.) şi *vă* (PO, 183/6, 187/11, 190/23, 24, 191/21).

10.1.4. Interjecţia *iane* (*iani*) (< *ia* + *ne*) „iată", iar înaintea unui subjonctiv sau imperativ „hai", este atestată atît în textele nordice, cît şi în cele sudice din secolul al XVI-lea, dar îşi restrînge treptat întrebuinţarea după 1600 la unele texte nordice: „*iane* (CV, 20ᵛ/12; în CPr, în pasajul corespunzător nu apare; CC², 315, 364, 407, 407), *iani* (CS¹, XII, 100ʳ/11, XIV, 113ʳ/5, 8; CTd, 110ᵛ/1), *iani* (CTd, 102ʳ/2, 16).

Forma *ian* care există astăzi în vorbire populară nu este încă atestată.

10.1.5. În unele texte nordice şi din zona Banat-Hunedoara apare interjecţia *ni* (< magh. *ni*) „ei, hai": PO, 40/21, 24, 41/7, 63/20, 101/10; FT, 3ᵛ/20, 4ᵛ/10, CTd, 73ʳ/5, 75ʳ/11, CS¹, V, 39ᵛ/4, 40ᵛ/5). Prezenţa ei, foarte rară, la Coresi (în CC¹, 441) se poate explica prin folosirea unor originale din regiunile nord-vest ardelene sau din Banat-Hunedoara. În documentele din secolul al XVI-lea din DÎ apar numai cinci interjecţii: *adecă, adevăr, amin, iată* şi *vai*. Acest lucru nu înseamnă că nu erau mult mai multe interjecţii în limba vorbită din acel secol: prezenţa lor în textele documentelor nu era cerută de conţinutul narativ al acestora.

CAPITOLUL AL II-LEA

II. SINTAXA LIMBII ROMÂNE DINTRE 1521-1640

0. Asemenea formelor, structurile sintactice sînt supuse aceloraşi două tendinţe: tendinţa de simplificare, de reducere a contrastelor în sistem şi în structură, legată de tendinţa generală de economie, şi tendinţa de elaborare[1], de clarificare a expresiei, de redare mai nuanţată a unei idei sau a unui ansamblu de idei. De cele mai multe ori, cele două tendinţe sînt concomitente, participînd la dezvoltarea aceleiaşi structuri sintactice. Pe de altă parte, relaţia strînsă dintre ele este evidentă atunci cînd simplificarea din anumite structuri este urmată de elaborarea sau de complicarea, uneori redundantă, a altor structuri. Acţiunea acestor tendinţe interne este uneori însoţită de acţiunea factorilor externi, căci în sintaxă împrumuturile se fac mai uşor decît în morfologie, iar existenţa unor modele străine (slave, latine, greceşti, maghiare) în epoca cercetată sau a unor autori sau copişti bilingvi ori poligloţi complică situaţia. De aceea, în analiza fenomenelor sintactice am căutat să întrevedem ce se datorează factorilor interni şi ce aparţine factorilor externi.

SINTAXA PROPOZIŢIEI

Sintaxa propoziţiei prezintă în textele literare dintre 1521-1640 o serie de particularităţi datorate simplificării, elaborării şi eliberării de unele modele sintactice străine în textele traduse.

II.1. SUBIECTUL

1.1. Subiectul se exprimă, ca şi în limba actuală, prin substantive în nominativ, numerale sau deictice (anaforice) pronominale tot în nominativ (care ocupă poziţia de prototip), prin verb la infinitiv, precum şi prin alte clase

[1] Vezi Elizabeth Closs Traugott, *Zu einer Grammatik des syntaktischen Wandels*, în *Sprachwandel. Reader zur diachronischen Sprachwissenschaft*, Berlin - New York 1975 p. 285-287.

morfologice (adjectiv, adverb, participiu, interjecţie) cu condiţia ca acestea să fie nominalizate. Acestea din urmă ocupă o poziţie mai periferică faţă de substantiv, pronume sau numeral, care sînt prototipice din punctul de vedere al semanticii cognitive: „că *împăratul* au ieşit den Sofiia" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „să ştii *domniia ta*" (ib., 95), „să fie *amîndoao* una" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 128).

Iată şi alte atestări din texte literare şi documente particulare cu funcţia de subiect ale diferitelor părţi de vorbire:

1. *substantiv comun articulat în nominativ*: „*împăratul* au ieşit den Sofiia" (1521, Câmpulung – jud. Argeş, DÎ, 95), „*Miiaşul* amu lăsă giurele" (CV, 27[r]/4-5).

2. *substantiv propriu*: „Atunce dzise *Pavelu* cătră elu" (CV, 23[v]/8-9), „au cumpărat *Stănilă* vornicu" (1576, Bolboşi – jud. Gorj, DÎ, 98).

3. *pronume în nominativ*: „*eu* intru limbi deparrte trimiţu-te" (CV, 22[r]/1-2), „*Eu* spui domnietale, iară *domniia-ta* eşti înţelept" (1521, Câmpulung – jud. Argeş, DÎ, 95).

4. *numeral în nominativ*: „rămas-a se-mi da *7500 tal* argint" (1590-1591, Moldova, însemnare, DÎ, 168), „*Ai treii* sînt ceia ce fără mîndrie iau giugul smereniei" (VL, 14[v]), „*Cei dintîiu* sînt ceia ce... vin şi fac de lucrure bune" (VL, 14[v]).

5. *verb la infinitiv*: „se cuvine *a sci* de rîndu acestu lucru" (1593, jud. Maramureş, DÎ, 205), „nu va lipsi *a munci* nece *a se face* oameni" (CS[1], V, 48[v]/7-8).

6. *verb la gerunziu* (în primele texte traduse din slavonă, prin calchierea unor construcţii cu participiul prezent din originalul slavon: „Viteaşte mi se pare *tremiţîndu* fuglulu" (CV, 36[v]/14-37[r]/1; în modelul slavon verbul este la participiul prezent *posilaǫstu*, ap. Mariana Costinescu, CV, 156) vezi mai jos **2**).

7. *nominalizări* ale altor părţi de vorbire (care nu pot îndeplini funcţia de subiect dacă nu sînt substantivate): „*Scumpul* iaste un călcătoriu învăţăturei lui Hristos" (VL, 150[r]), „Şi *preasfînta* se rugă lu Dumnedzău" (CS[1], 25[r]/7), „*Ascultarea* iaste o moarte de bună voie" (VL, 31[r]), „*Aducerea amente* a morţei întru ceia ce petrec în săbor naşte durere" (VL, 87[r]), „*Plînsul* iaste o îndemnare şi strămurare de aur sufletului" (VL, 92[r]), „*Vinovaţii* sînt anume Bădilici den Măndra şi Stoica" (1587, Braşov, DÎ, 95).

De regulă, nominalele cu funcţia de subiect stăteau în nominativ şi erau articulate cu articol hotărît sau nehotărît: „*împăratul* au ieşit den Sofiia" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „au venit *un om* de la Nicopole" (ib., 95).

Generalizarea articolului la substantivele comune cu funcţia de subiect era aproape practic încheiată încă din primele texte româneşti cînd substantivele erau la singular. Rareori, mai ales cînd substantivele erau nume de materii sau abstracte, substantivul subiect era nearticulat: „este şi *fier*" (1600, Transilvania, DÎ, 129), „şi *sînge* s-au vărsat" (1599, Târgovişte, DÎ, 112),

„și *pară de foc* ieșiia din rostul lor" (CS[1], IV, 27[r]/13), și „*frică* mare fu" (CS[1], XI, 96[v]/8), „era *ploaie și vînt*" (CV, 48[v]/1).

De asemenea, în traducerile din limba slavonă, în care nu există articol, se întîlnesc substantive nearticulate cu funcție de subiect, explicabile prin servilismul traducătorului față de textul original (în slavă articolul nu există): „*Piatră* ce nu o socotiră ziditorii, *aceasta* fu în capul unghiului" (CV, 73[v]/4-5 în sl. „*Kameni* ego že nebrěgošo dziž(d) oștei su by(st) vŭ galvo eglu" (33[v]/13-14; *apud* Mariana Costinescu CV, 156; remarcăm aici reluarea subiectului, o trăsătură a limbii vechi) vezi mai jos **3**).

Nearticularea apare și în structuri cu negație, în special după *nu* și *nici*: „Acolo nu va fi *veacu*, nece *anu*, nece *vreme*, nece *ceas*, nece *dzi*, nece *noapte*" (CS[1], V, 48[r]/8-10), „nice va liosi *ploaie*, nicé *căldură* de soare" (ib., 48[r]/12-13), „nece va lipsi *vară*, nece *toamnă*, nece *iarnă* rece, nece *primăvară*, ce numai *lumină* și *dulceață*" (ib., 48[r]/8-11) etc.

De asemenea, nearticularea apare în construcții în curs de fixare (*mi-e frică, foame, sete*): „li-e *milă*" (1599, Tîrgoviște, DÎ, 113) etc. Cînd substantivul cu funcție de subiect era la plural, cazurile de nearticulare a acestuia erau, ca și în limba actuală mai dese, deși tendința de articulare era foarte puternică: „Nu va lipsi a munci, nece a se face *oameni*" (CS[1], V, 48[r]/7-8), „unde să muncesc fără de număr *noroade* de păcătoși" (CS[1], IV, 28[v]/4-6).

Nearticularea nominalelor apărea și la numele proprii incompatibile cu determinarea sau care denumeau funcții sau demnități: „*Vodă* foarte m-au pripit tare" (1599-1600, Transilvania, DÎ, 119), „Ce au cerșutu *Mihai Voievod* de la împăratul" (1600, Transilvania, DĂ, 127), „și dzise *Arhanghel* către sfînta Marla" (CS[1], IV, 30[r]/12).

În spatele subiectului se aflau din punctul de vedere al gramaticii cazului diferite roluri semantice:

a) *Agentul*: „Io *Mihail* voievoda dat-am *eu* cărțile ale loru dă moșiia" (1599-1600, Bălgrad, DÎ, 117), „Atunce *Pavelu* luo bărbății" (CV, 16[r]/13-14), „m-au prins *neşte saşi*" (1600, Bistrița, DÎ, 206), „*Dracii* ne nevoiesc pre noi să greșim" (VL, 40[v]).

b) *Obiectivul* (în construcții cu diateza pasivă sau cu reflexivul *pasiv*): „*Tabla* de galbeni de la Cluj iaste vîndută lu Muratoș Ianăș" (1599, Transilvania, DÎ, 114), „*Baia* de aur de la Zlatna se vinde preste an talere 12 000" (ib., 114), „*acela* să fie blăstămat de 318 otci" (1600, Bălgrad, DÎ, 138). Aducerea obiectului în postura de subiect, tematizarea lui, focalizarea lui este făcută pentru reliefarea importanței obiectului și lăsarea pe planul secund a subiectului logic, devenit în structura de suprafață complement de agent.

c) *Instrumentalul*: „*Leamnele* și *pietrile* să putrezească" (1594, Rîmnic, jud. Vîlcea, DÎ, 103).

Instrumentalul poate deveni subiect, potrivit „gramaticii cazului" cînd nu este exprimat agentul: „Ion sparge geamul cu piatra/Piatra *sparge* geamul". Cînd lipsește și instrumentalul enunțul devine: „Geamul se sparge".

d) *Tema*: „să li se facă *dires*" (1597, Suceava, DÎ, 200).

e) *Experimentatorul*: „să știi domniia ta că are frică mare și *Băsărab* de acel lotru" (1521, Câmpulung, DÎ, 95).

f) *Locativul*: „estu *loc* să rămîie la fiiul domneatale" (1600, Transilvania, DÎ, 129).

g) *Beneficiarul*: „Iar *Arbănașul* să fie volnic cu scrisoarea noastră să stăpînească moșiia în pace" (1595-1596, Glodeni – jud. Dîmbovița, DÎ, 105), „Fiind cumpărată această sfîntă psaltire și dată pomeană becearecei den Gălați de un vornic anume Radu" (1570-1571, Galați, DÎ, 153).

h) *Pacientul, Forța, Cauza, Stimulul* sau *Ținta*: „ivi-se un nor din ceriu și ieși *un vihor* mare din nor și luo o piatră mare foarte în el și o purta *vîntul* ca o frundză" (CS[1], XI, 92[r]/10-13).

i) *Posesorul*: „Aceasta moșie vîndut-am *noi* de bunăvoie noastră" (1595-1596, Glodeni, jud. Dâmbovița, DÎ, 106) etc.

Dintre acestea *Agentul* este cel mai prototipic, căci el nu pierde poziția de subiect decît în construcții pasive sau impersonale (cf. GLR, II, 2005, 317), trecînd într-o poziție sintactică prepozițională sau dispărînd complet.

Alte roluri, în special *Tema, Pacientul, Experimentatorul, Locativul* sînt mai instabile, mai depărtate de prototip și de aceea ele pot apărea în variație liberă cu alte roluri (de exemplu *subiect-Experimentator/Temă*: „și Băsărab are frică mare de acel lotru"/și „lui Băsărab îi e frică mare de acel lotru" etc.).

În afară de rolul de *Agent* care este prototipic pentru subiectul verbelor tranzitive, toate celelalte roluri se întîlnesc și la complementele direct și indirect (cf. GLR, II, 2005, p. 316). De aceea, ținînd seama de raportul său cu nucleul propoziției care este verbul, subiectul este „un complement", dar un „complement special", un complement privilegiat al verbului, fiind singurul complement legat de verb prin restricții bilaterale. Subiectul este inductor el însuși de restricții formal-sintactice (acordul impus verbului predicat și de restricții sintactico-selecționale (ib., 316) vezi mai jos acordul dintre subiect și predicat).

Tema are, însă rolul pragmatic cel mai frecvent în poziția de subiect.

În ceea ce privește *topica*, româna ca limbă neolatină, care moștenește topica latinei populare din secolul al IV-lea-al V-lea, este o limbă *S-V-O*, în comparație cu latina clasică și latina populară de dinainte de secolul al IV-lea care avea *(S)-V-O* sau topică liberă. Pierderea desinențelor nominale și a unor desinențe verbale din latina populară tîrzie determină o topica aproape fixă *S-V-O*.

Primele texte românești atestă subiectul în general pe primul loc, dar sînt unele cazuri cînd verbul este marcat sau focalizat, iar subiectul apare pe locul al II-lea.

Astfel, ca și în limba actuală, subiectul era postpus verbului:

1) cînd intra în relație cu verbe sau expresii impersonale, sau construcții care exprimă stări naturale stări fizice sau psihice (*E frig, cald,*

iarnă; mi-e frig, cald, etc.)

2) în propoziţii interogative, exclamative sau imperative: „Ce e *evanghelia ?*" (CS[1], XII, 101^{r}/14), „Ce e dară *credinţa... ?*" (ib., 101^{v}/10-11) etc.

Cazurile în care subiectul se postpune atît verbului cît şi obiectului direct sînt foarte rare, în situaţia în care complementul direct nu devenise şi prepoziţional, adică pînă la generalizarea lui *pre* ca morfem al obiectului direct pentru numele de persoane sau personalizate.

Dintre alte trăsături şi tendinţe caracteristice perioadei cercetate menţionăm:

1. Aproape toate textele literare din perioada cercetată cunosc o folosire frecventă a subiectului exprimat prin infinitiv, ca urmare a faptului că înlocuirea acestuia prin construcţii personale, în primul rînd prin conjunctiv, era încă în faza incipientă[2]. Din acest motiv, în contextele în care mai tîrziu va apărea o propoziţie subiectivă generată de verbe şi expresii verbale impersonale, în perioada 1521-1640 se întîlneşte de obicei un infinitiv cu funcţie de subiect: „Opu iaste tuturoru gata *a fi*" (CV, 69^{r-v}), „*A* mi-o *lua* muiare nu mi se cade" (Prav. 1581, 257^{r}), „se cade *a dezlega*" (PO, 137), „Cade-se duhovnicului *a părţi*" (Prav. I, 7^{v}) etc. Tendinţa de a înlocui infinitivul subiect cu o propoziţie subiectivă al cărei nucleu este un verb la conjunctiv sau la indicativ este vizibilă în toate textele literare, dar ea este mai accentuată în textele provenind din Ţara Românească şi din sudul Transilvaniei.

2. Unele texte, fidele originalului slavon, prezintă uneori verbul la gerunziu cu funcţie de subiect (în modelul slav verbul este la participiul prezent): „Vitěşte-mi pare *tremiţîndu* fuglulu" (CV, 36^{v}-37^{r}; în modelul slavon part. *posilaǫštu*)[3], „mai bunr-e amu binre *făcînd*" (CV, 78^{r}; sl. *tvorěšte*). În textele mai puţin fidele originalului slavon, construcţia este înlocuită cu o propoziţie subiectivă: „ca *o vită* pare-mi *că nu e să-l tremětem legat*" (CPr., 125).

În textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea gerunziul cu funcţie de subiect nu mai este atestat, fapt explicabil prin tendinţa de înlăturare din textul românesc a construcţiilor şi calcurilor slavone greoaie.

3. Cazurile de repetare sau de reluare a subiectului printr-un substitut sînt numeroase şi caracterizează textele literare sau neliterare reprezentînd toate regiunile[4]: „Iară *popa*, de va avea săblaznă..., *elu* să spěle pre trup" (Prav. 1581, 208^{v}), „Cumu-s *ei* deprenşi, *oaminii*" (Prav. 1581, 274^{r}),

[2] Vezi în legătură cu acest fenomen, vezi C. Frâncu, *Cu privire la „uniunea lingvistică balcanică". Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche*, în ALIL, XX, 1969, p. 72-114.

[3] Vezi Costinescu, CV, p. 156.

[4] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 389; Elena Carabulea, *Repetarea şi reluarea subiectului în limba sec. al XVI-lea - al XVIII-lea*, în *Omagiu Rosetti*, p. 106.

„Ce într-alt chip au născut *Hristos*, în mare curăție, care *Hristos* besĕreca sa și nărodul său încă curat și sfînt *poftĕște*" (PO, 8), „Iară *popa*, de va răbda fără preutească, *el* să fie popă" (Prav. I, 18[r]), „*Dumnedzeu, elu* au faptu ceriul și pămîntul" (CS[1], XV, 117[r]/11-12), „Acel *om*, anume Tănase de Câmpulungu, *elu* au mărsu de nevoie cu acel boiaren" (1595, Câmpulung, DÎ, 195). Fenomenul de repetare și de reluare a subiectului nu este un calc după originale străine, ci un fenomen de sintaxă românească populară, fiind întîlnit în scrieri care reflectă în mare măsură limba vorbită a epocii (scrisori, acte, însemnări, prefețe la traduceri)[5]: „*feciorul* Stoicăi, *el* n-au fost" (1612; BDR, 19), „*feciorii* lu Udriște Pitariul, *ei* au vîndut" (1612; BDR, 19).

4. *Subiectul multiplu* se realizează prin coordonare copulativă prin *și, cu, i* (< pl.), *nici, și cu, împreună cu, dimpreună cu* sau prin coordonare disjunctivă cu *sau*: „Și mărturie încă au fost den Bezdead *Neagoe Urdorea și Stan Pălici i* Barbul *Milescu, popa Vlăduț* ot Serbănești, *popa Radul* ot Tata, *Nan*, judele, *i* šnŭ *Minea și* mulți *oameni* buni și bătrîni" (1592, jud. Dâmbovița, DÎ, 102), „Adecă *eu* Drăgoiu *cu frate-miu și cu nepoții* miei, anume Radul i Dobre, dat-am zapisul la mîna Arbănașului" (1595-1596, Glodeni – jud. Dâmbovița, DÎ, 105), „*Eu*, Negruița, fata lu Filip al lu Vlad al Bangicăi, *denpreună cu barbatul* mieu (mărturisim)" (1579-1780, Oltenia, DÎ, 99).

De multe ori subiectul multiplu realizat cu elemente de relație *cu, împreună cu, dempreună cu* este mai departe de prototip, confundîndu-se cu poziția *subiect + complement sociativ* (ca în ultimele exemple).

Deși tendința de înlocuire a conjuncției de origine slavă *i* (< sl.) din componența subiectului multiplu prin conjuncția românească *și* este evidentă încă din secolul al XVI-lea, această conjuncție rămîne frecventă și în cursul secolului următor: „Marin Mustață, vătaful din Băbeni *i* popa Mirăul, protopopul, *i* Stan gineri-său, *i* Micul, *i* Preman, *i* Neagul Băzici, *i* Mîinea cel Bătrîn, *i* Pascul, *i* Neagul, *i* Grigorie, *i* Nistor din Răcești, *i* Pătru Dragomir Blăptavul" (1630, Țara Românească, DRH, XXIII, 269).

1.1.2. Subiectul neexprimat era în perioada cercetată, *inclus, subînțeles* și *nedeterminat*, așa cum este și în limba română contemporană.

Subiectul inclus, dedus din desinențele sau mărcile formale ale pers. I și a II-a singular și plural ale verbului predicativ sau al unui component al acestuia, este deosebit de frecvent într-o limbă flexionară așa cum este româna: „I pak *dau știre* domnietale za lucrul turcilor" (1521, Câmpulung – jud. Argeș, DÎ, 95), dar subiect exprimat „I pak *să știi* domniia ta" (ib., 95).

Ca și în latină, limbă flexionară prin excelelnță, subiectul inclus este destul de frecvent în limba română, prezența pronumelui cu rol de subiect nefiind întotdeauna necesară (cum se întîmplă de exemplu, în franceză, unde desinențele verbale nu sînt suficiente pentru a exprima persoana).

---

[5] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 389; Elena Carabulea, *op. cit.*, p 104.

Însă pronumele cu valorare de subiect apărea în emfază: „*eu*, împăratul, rog pe domniia ta" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 112), „*eu*, împăratul, zic" (ib., 112), „scriş *eu*, popa Ştefan" (1595, jud. Argeş, DÎ, 104), „scris-am oleacă *noi*" (1593-1597, Suceava, DÎ, 188).

Subiectul subînţeles: Cînd verbul predicativ sau un component al acestuia este la persoana a III-a singular sau plural, gramaticile vorbesc de subiect subînţeles. Şi acesta este foarte frecvent în tot felul de texte, în special în acte narative, căci naraţia se face de obicei în stilul indirect inerent persoanei a III-a: „*au văzut* cu ochii lui" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „şi *să tînguiia* şi grăiia" (CS[1], III, 15[r]/4-5).

Subiectul nedeterminat este în structura profundă fie *subiectul inclus* în cazul unei nedeterminări generale, cum este cea *gnomică* din proverbe sau zicători (*Ai* carte, *ai* parte), fie un *subiect subînţeles*, a cărei persoană nu poate fi identificată concret (*scrie* în cărţi, *bate* la uşă (cf. D. Irimia, GLR, 2008, 452-453). Structuri cu subiect nedeterminat se întîlnesc în perioada studiată mai ales în scrierile bisericeşti cu caracter moralizator: „Unii se hrănesc cu cuvîntul cela ce gice: cu răbdarea voastră *vă veţi* agonisi sufletele voastre. Alţii petrec cuvîntul ce gice: „*Preveghiaţi* şi vă *rugaţi*" (VL, 247[v]), „*Să aibi* în mentea ta şi *să*-ţi *aduci amente* pururea de cuvîntul cela ce dzice Hristos" (VL, 59[r]).

2. PREDICATUL

Predicatul este, ca şi în limba actuală *verbal* şi *nominal*.

Preferăm această distincţie dihotomică tradiţională celei trihotomice de *predicat semantic, predicat sintactic* şi *predicat al enunţării* din GLR, II, 2005, p. 238-262 (care nu mai ia în consideraţie distincţia dihotomică tradiţională predicat verbal/predicat nominal) şi celei dihotomice *predicat sintetic, predicat analitic*, făcute de I. Evseev, (*Semantica verbului*, Timişoara, 1979, p. 95) şi preluate, dezvoltate şi argumentate de D. Irimia (GLR; 2008, p. 429-438 şi nota 4 de la p. 596-597). Aceste distincţii sînt totuşi interesante, căci ele aduc elemente noi privind planul semantic şi pragmatic şi vom ţine seama de ele în clasificările noastre privind faptele din limba veche.

2.1.1. Predicatul verbal poate fi *sintetic*, dacă forma verbului predicativ (la un mod personal) era sintetică („Eu *spui* domnie tale" (1521, Câmpulung – jud. Argeş, DÎ, 95), sau *analitic*, dacă forma verbului predicativ la un mod personal era analitică („*au venit* un om de la Nicopole" (ib., 95), „unde *au fost şedzînd* Cudrea" (1577, Brăhăşeşti – jud. Galaţi, DÎ, 154).

Predicatele verbale exprimate prin *locuţiuni verbale* sau expresii verbale sînt considerate de noi *predicate analitice* căci multe proveneau din îmbinări perifrastice în curs de fixare sau de gramaticalizare în perioada

cercetată: „*dau ştire* domnie tale za lucrul turcilor" (1521, Câmpulung – jud. Argeş, DÎ, 95), „*e opu* a fi tărie" (CS[1], XV, 119v/13; din lat. *opus est*, expresie dispărută apoi), „toate pecetluituri *s-u ţinut în samă*" (1591-1592, Moldova, DÎ, 171).

Predicatul verbal sintetic se putea exprima şi printr-o interjecţie deictică (*iată, iacă, iacă-te*) sau imperativă (*ni* „hai", *pas*): „*iaca* pre ei" (PO, 9/5), „*Iată* acest om al mieu" (1599-160, M-rea Moldoviţa, DÎ, 120), „*Ni* să-l răpim" (CS[1], V, 40v/5). În unele gramatici acest predicat este numit **predicat interjecţional** (cf. GLR, 2005, 248).

2.1.2. Predicatul nominal era format şi în limba veche dintr-un verb copulativ (*a fi, a ieşi, a rămîne, a se face, a se numi, a ajunge, a ieşi, a se băga, a se chema*) şi un nume predicativ, exprimat printr-un nominal (substantiv, adjectiv, pronume, numeral, verb la infinitiv sau la participiu), dar termenii prototipici sînt adjectivul şi substantivul în nominativ (altul decît nominativul subiect, căci în structura de adîncime un verb copulativ generează două nominative: unul subiect şi altul nume predicativ): „*Cine sîntu* acelea ? Acestea sînt *preutesele*" (CS[1], IV, 27v/6-7), „şi am fost *slabă* şi *neputincioasă*" (1591-1600, jud. Olt, DÎ, 101), „ei *s-au băgat chezaş*" (1587, Braşov, DÎ, 203), „iara domniia ta *eşti înţelept*" (1521, Câmpulung, DÎ, 128), „*Cine* sîntu acelea" (CS[1], Iv, 26v/6).

Numele predicativ era de regulă în cazul nominativ, dar prin elipsă ca realizare neprototopică, putea sta şi în genitiv şi în acuzativ, fapt menţinut pînă astăzi: „*fi*-ţi-voiu eu *într-agiutoriu*" (CS[1], III, 14v/17-18), „(el) să fie *al* împăratului" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 128), „*simt mai fără ruşine* decît neşte curve" (VL, 116r), „ei zic cum iaste acea ocină *a mănăstirii*" (1628, Bucureşti, DRH, B, XXII, 114).

Predicatul exprimat prin locuţiunile adverbiale predicative *cu adevăr* „cert, sigur", *de-a firea* „probabil" este tot predicat nominal căci se subînţelege verbul copulativ *este*: „*Cu adevăru* că fugiiai de noi" (CS[1], III, 15r/7-8).

De asemenea, la predicatul nominal trebuie încadrat şi cel exprimat prin interjecţia *vai (de)*: „O, *vai de* noi" (1599, Târgovişte, DÎ, 112; două ocurenţe), „*vai de* omul cela ce duce prescurea la beseareckă cu urîtu" (CS[1], 6v/14-15; în acest text apar 17 ocurenţe cu *vai* cu funcţie predicativă), „*vai de* mene, *vai de* mene"(VL, 101r).

2.3. *Omiterea predicatului verbal* apare destul de frecvent în unele texte şi se explică atît prin fidelitatea faţă de originalele străine (slavone, maghiare, latine), cît şi independent de acestea, în situaţiile în care predicatul se subînţelege: „Cui fie cinste mare, fericat [= să fie] pînă-n vecie, de la el [= să fie] noauă pace bună şi meserere tatălui svînt" (FT, 2v; cf. magh. *Kinec legyen az tisztesseg, mind öröckę az diczöşęg, ö töle nekünc bekesseg, es atyaij kegyelmesseg*)[6], „iară păcătoşilor teamăt de înfricoşatul judeţ

[6] Vezi I. Gheţie, în TR, p. 314.

[= să le fie]..., iară dereptilor, nădějdea învierei" (CC², 7; calc după o construcție slavă)[7], dar „Iară feciorii cumetrilor de se vor amesteca *post 5 lě(t), po(k) 36*" (CPrav., 2ʳ), „Cine va borî după anafura, *post 40 de dzile*" (Prav. I, 25ʳ). În ultimele două exemple, elipsa predicatului nu se explică prin model străin, ci prin faptul că el poate fi subînțeles din context.

2. *Elipsa verbului copulativ* este mult mai frecventă și ea se explică de cele mai multe ori prin situația din textele slave corespunzătoare, căci limba slavă veche ca și limbile slave moderne se caracteriza, printre altele, și prin elipsa copulei: „Nimea destoinic [= nu este] a se lega de pohtele trupului" (CL, 24ʳ)[8], „Nu bunră pristaniște [= fiind] cătră iernare, corabnicii sfătuiră-se cum vînslědze de acie" (CV, 43ᵛ)[9]. În textele mai puțin fidele originalului slavon copula nu este omisă: „Nu bun răpaus *fiind* de cătră frig e corabnicii sfătuiră să se ducă de-aciia" (CPr., 132; pasajul corespunde aceluia din CV citat mai sus) etc. În textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea, elipsa copulei apare mai ales în textele traduse din slavă, dar chiar în acestea ea este din ce în ce mai rară: „jumătate [= era] cal" (CN, 21ᵛ) etc. Deci propozițiile nominale din textele religioase se explică în mare parte prin originalele slavone ale acestora, în care ele erau curente.

3. Numele predicativ exprimat printr-un verb la infinitiv lung se întîlnește mai ales în textele reprezentînd graiurile nordice: „Vor fi *de a*-i *lăsarea* sau *de a*-i *împărțirea*" (Prav. 1581, 268ʳ) etc. Construcția este concurată din ce în ce mai mult de cea cu infinitivul scurt, care devine din ce în ce mai frecventă: „*A ști* amu se vă fie voao" (CV, 53ʳ), dar „*la știre* să vă fie voao" (CPr., 141). Infinitivul lung cu funcția de nume predicativ este întrebuințat în locul așa zisului „supin", care nu apare încă în această funcție sintactică: „Dumnedzeu e *de-a fălosire*, Domnulu Dumnedzeu e *de-a fălosire* și nu e vinovat" (PH¹, 79ᵛ/19-20).

Numele predicativ exprimat prin participiu (care nu face parte din timpurile compuse ale diatezei pasive) este rar întîlnit în texte: „cîți *vor fi fugiți* și *risipiți* aicea în țara domnii meale" (1628, București, DRH, B, XXII, 276).

Numele predicativ multiplu este prezent în tot felul de texte, mai ales în documente: „Pătru vodă iaste *domnu* și *om creștin, bun, direptu, neprepus, dumnezeiesc, cu omenie, înțeleptu*" (1593, Polonia, DÎ, 180), „domniia-lui este *sănătos* și *vesel* și noi sîntem *sănătoși* și *veselí*" (1599-1600, Transilvania, DÎ, 120).

2.1.4. Acordul predicatului cu subiectul se realizează în majoritatea cazurilor ca în limba română modernă. Ca tendințe de simplificare trebuie remarcate acordul după înțeles și cel prin atracție[10]: „Cîtu *e dulce* grumazului

[7] Vezi Emanuela Buză și Florentina Zgraon, în TR, p. 518.
[8] Vezi Mareș, CL, p. 92.
[9] Vezi Costinescu, CV, p. 157.
[10] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 393-394; Elena Carabulea, *Acordul după înțeles*

mieu *cuvintele* tale" (CC², 6), „A doo *parte* a legiei ĕste *legile* giudecărilor" (PO, 6), „De *va fi și cumnatul și ginerele vădui*" (Prav. 1581, 276ᵛ), „toată *mulțimea* iudeilor *supărară-me*" (CV, 36ʳ), „toată *mulțimea* jidovilor *dodeiescu*-mi" (CPr., 124; în textul slav acordul este tot după înțeles, verbul fiind la plural); „iară eu *tătarul* să-i fac să nu mai vie întru ajutorul turcilor" (= „iară eu să-i fac pe tătari să nu mai vină în ajutorul turcilor" (1600, Transilvania, DÎ, 129).

Unele din aceste dezacorduri se datoresc, în parte, neatenției traducătorilor sau a copiștilor[11], iar, în parte, interpretării substantivelor colective, care funcționează ca subiecte, drept plurale autentice. Acordul prin atracție și după înțeles este o trăsătură a limbii române vorbite, atestată în perioada cercetată și în documentele particulare, și el nu trebuie pus numai pe seama situației din originalele străine. Deci prezența sa este explicabilă prin factori interni, iar frecvența sa deosebită în unele traduceri se poate explica și prin influența exercitată de originalele străine (în special slavone), în care lipsa verbului copulativ face ca relația dintre subiect și numele predicativ să fie mai slabă, traducătorul uitînd uneori să facă acordul după formă.

Unele dezacorduri din textele neliterare muntenești (documente, însemnări) se explică prin influența graiului muntenesc, în care se folosea ca și în limba actuală forma de persoana a III-a singular și pentru persoana a III-a plural: „Numai acum păntru Mihaiu-Vodă *să face* toate vrajbele" (1599, Târgoviște, DÎ, 111) etc.

4. În ceea ce privește *topica*, existau unele particularități ale limbii române vechi privind unele poziții ale predicatului:

a) Ordinea *S-V-O*, care caracteriza începînd cu latina populară din secolil al IV-lea limbile romanice,era modificată din motive de reliefare, de focalizare, punîndu-se verbul pe primul loc: „*Zise* derept aceaia Iuda Tamareei" (PO, 131/21), „*Spuse* derept aceaia mai marele păharnicilor visul său" (PO/21), „*Să ferească* Dumnezeu" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 131), dar „Dumnezeu *să ferească*" (ib., 131), „*scrise* jupînul Preda" (1600, Craiova, DÎ, 151).

b) Unele componente atone ale predicatului exprimat prin forme verbale compuse sau verbe impersonale cu *se* erau postpuse elementelor de bază în special la începutul frazei sau al propoziției independente, căci aceste structuri nu puteau începe cu auxiliare sau forme pronominale neaccentuate: „*Scria-am* eu Stanca" (1600-1602, jud. Vâlcea, DÎ, 151), „*Scris-am* adecă noi" (1599, Făgăraș, DÎ, 116), „*cuvine-se* a ști" (PO, 233/16, 265/8, 298/13-14), „*cade*-i-*se* să aibăcinste" (1593, Polonia, DÎ, 181).

și prin atracție în limba română veche, în LR, XIV, 1965, p. 593-609; Rizescu, Prav. 1581, p. 98-99.

[11] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 393.

c) Ca şi în limba actuală, numele predicativ stă de obicei după verbul copulativ în propoziţiile enunţiative, însă prin dorinţa de reliefare a importanţei acestuia el este uneori antepus: „*uitat* fuiu ca mortu" (PH[1], 24[v]/13), „*Muţi* (= mute) să fie ustenele prilăstitoarele" (PH[1], 25[r]/10-11).

3. ATRIBUTUL ŞI APOZIŢIA

3.1. Atributul (care ca şi în limba actuală poate fi substantival, adjectival, pronominal, verbal, adverbial) prezintă următoarele particularităţi:

1. Atributul substantival

1.0. *Atributul substantival* se exprimă prin substantive (comune sau proprii) prin substantive provenite prin conversiune din alte părţi de vorbire sau prin substantive ce fac parte din grupuri prepoziţionale:

a) *Atributul substantival în nominativ* este de obicei exprimat printr-un nume propriu care are ca regent un substantiv comun articulat, deosebindu-se de *apoziţie* prin faptul că extinde pînă la unicat extensiunea primului termen (cf. GLR, II, 2005, 601): „popa *Ştefan*" (1595, jud. Argeş, DÎ, 104), „jupînul *Calotă*" (1599-1600, Craiova, DÎ, 117).

b) *Atributul substantival genitival* se realizează printr-un substantiv în genitiv sau printr-o construcţie compusă din prepoziţia *a* sau *de* şi forma de acuzativ a substantivului: „dat-am zapisul nostru în mîna *lui Arbanaş*, năpotul *Bănescului*" (1595-1596, Glodeni, jud. Dîmboviţa, DÎ, 106), „Hotaru *Ardealului*" (1600, Alba Iulia, Însemnare, DÎ, 152), „Îngăduit-au pre voia *împăratului* cum să ţie Ardealul cu nume de gubărnator" (1600, Alba Iulia, act diplomatic, DÎ, 145), „ispravnicul *scaunului Craiovii*" (1629, Ţara Românească, DRH, B, XXII, 606), „de la ieşitul *jidovilor* pînă la Saul, întîiul împărat jidovescu 547 (ani)" (1587-1588, Moldova, DÎ, 162), „De multe ori darul *lacrămilor* are obiceaiu de rădică mîndrie" (VL, 102[r]). Întrucît genitivul este un caz al structurii de suprafaţă, în structura de bază (cea logică) se ascunde fie un nominativ (genitivul subiectiv), fie un acuzativ (genitivul obiectiv), fie un dativ (beneficiarul sau păgubaşul), iar în planul ontic actanţi ca agent, pacient, beneficiar, experimentator. Este cazul substantivelor postverbale (provenite din infinitiv sau participiu) generatoare ale unui atribut genitival care provoacă de multe ori ambiguităţi: „Unde să fie *îndulcirea grumadzilor*" (VL, 76[r]), „Unde să fie *miluirea trupului*" (*ib*. 76[r]).

c) *Atributul substantival în dativ* este mult mai frecvent ca astăzi din cauza folosirii adnominale a dativului, mai ales cînd exprimă grade de rudenie sau funcţii şi ranguri sociale: „soţ(u) *lumiei*" (CV, 64[v]; CPr., 153), „Moşu-miu iěste tată *tătîne-miu*" (Prav. 1581, 220[r]), „era fecior *Milcăei*" (PO, 77), „am spus că simt fecior Mogîldei" (1600, Bistriţa, DÎ, 206).

Tendința de a evita dativul adnominal și de a-l înlocui cu un genitiv cu funcție de atribut genitival se observă mai ales în textele sudice: „făcătoriu lucrului" (CV, 58r), însă „făcătoriul lucrului" (CPr., 146). În situația în care nu apar grade de rudenie sau funcții și ranguri sociale acest tip de atribut este mai rar: „Blîndeațea iaste agiutoriu, *ascultărei*, îndireptătoriu *frăției*, zăbală *războiților...* " (VL, 176r). O situație similară vom întîlni la atributul pronominal în dativ (dativul posesiv).

d) *Atributul substantival prepozițional* cunoaște, de asemenea, o întrebuințare largă, mai ales cel introdus de prepozițiile *de* și *a*, în construcții echivalente cu genitivul: „cale(a) *de cetate* io vor fi nu aflară" (PS, 356; CP[1], 211r; în PH, în pasajul corespunzător apare atributul genitival „calea *cetației*"); „casa *de Domnul*" (PS, 424), dar „casa Domnului" (CP[1], 249v); „vinge-veri *pre mijloc de dracii tăi*" (CP[1], 220r), „*pre mijloc de casa* mea" (CP[1], 192r), dar „în mijloculu *caseei mĕle*" (PH, 82v), dar „nu viia în *mijloc de casa mea*" (PH[1], 83r). Din exemplele citate se observă că atributul prepozițional este concurat de atributul genitival. Tendința este evidentă dacă se compară diferite versiuni ale aceluiași text. De pildă, în *Psaltirea Hurmuzaki*, multe din construcțiile atributive cu *de* din alte versiuni ale psaltirilor sînt înlocuite cu construcții genitivale, care sînt mai frecvente încă din secolul al XVI-lea: „în mijlocul *apelor*" (PO, 12), „pre mijlocul *lupilor*" (CT, 19r), „în mijlocul *raiului*" (MC, 346). De cele mai multe ori, construcțiile cu *de* sînt continuatoarele construcțiilor latinești cu *de* echivalente cu genitivul.

Construcțiile cu *a* și *de* echivalente cu genitivul sînt mai frecvente în textele nordice, cele sudice preferînd construcțiile cu genitivul: „trestie *a cărtulariu*" (PS, 140), dar „trestie *a cărtulariului*" (CP[1], 83r), „ochi *de om* leneș și urechi *a om* nepricepător, n-au audzit" (VL, 74v).

e) În unele texte, în special în documente, apar atribute substantivale prepoziționale cu *ot* și *za*, de origine slavă. Prepoziția *ot* cu sensul de „de la", „din" precedă numele de locuri și indică proveniența sau poziția în spațiu a determinantului: „Hanăș Begner *ot Brașov*" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „Și am scris această scrisoare în casa popei Stoeiei *ot* Bolboși" (1576, Bolboși, jud. Gorj, DÎ, 99), „popa Ion *ot* Scheai" (1592, Drăgușeni, jud. Iași, 175). Tendința înlocuire a acestei prepoziții slave cu prepoziția românească *de* se observă încă din secolul al XVI-lea: „Giupînul biråul *de Bistriță*" (1595, Câmpulung (Moldovenesc), DÎ, 195), „Adecă eu Iorga, feciorul Buscăi *de* Buzești" (DÎ, 197), „Scriu la Dumneata Lucaci, pulgăr-meșter *de* Sibiu" (1600, Bălgrad, DÎ, 208). În secolul al XVII-lea prepoziția *ot* se menține în documente: „Stanciul vornivul *ot Sălatnic* și Nenciut vornicul *ot* Mănești" (1630, Țara Românească, B, DRH, XXIII, 249). Prepoziția de origine slavă *za* se folosea pentru „de" după numele de dregătorii (vezi Todi, 51). Ea introduce și complemente de relație (vezi mai jos *Complementul de relație*).

2. *Atributul pronominal* exprimat printr-un dativ posesiv cunoaşte, ca şi atributul substantival în dativ, o folosire mai mare ca astăzi: „Sîngele părinţiloru-*ne*" (Prav. 1581, 225ᵛ), „lăsaţi la mine un frate-*vă*" (PO, 149), „tatăl cu fata-*ş*" (Prav. I, 24ʳ), „moşiia-*ş*" (CTd., 14ʳ) etc. Remarcăm folosirea pronumelui personal şi reflexiv cu valoare de posesiv într-o distribuţie largă, aceste pronume putînd apărea atît la singular, cît şi la plural (frate-*vă*). În documentele particulare acest dativ posesiv cu valoare de atribut este destul de des întîlnit: „1. ţigan, anume Paraschiva cu *fetele-şi*" (1628, Ţara Românească, DRH, B, XXII, 98) etc.

3. *Apoziţia* apare în marea majoritate a textelor în acelaşi caz cu substantivul (sau substitutul acestuia) determinat: „Giuraiu-me lu David, *şerbului* mieu" (PS, 286), „în ocină lu Israil, *şerbului* său" (PS, 444; CP¹, 261ᵛ), „dă-mi 6 feciori ai surori-me, *Melintiei*" (CS², 61ʳ) etc. Tendinţa de a nu acorda apoziţia, de a o pune numai în nominativ, începe să se facă vizibilă în texte reprezentînd variante literare diferite: „svîntul lu Israil, *împăratul nostru*" (PS, 289; CP¹, 171ᵛ), „cartea lu Iov, *patriiarhul*" (PO, 3), „o deadem lu Coresi, *diaconul*" (CC², 9). De asemenea se remarcă tendinţa de a introduce apoziţia prin adverbele explicative *anume* şi *adecă*: „pre alţii *anume tatăl, moşii şi moaşele*" (Prav. 1581, 215ʳ⁻ᵛ), „iară al treile, *adecă cel smearin*,... mai tare să osindéşte" (VL, 186ᵛ) etc.

4. *Atributul adjectival.* Acest tip de atribut se exprimă printr-un:

1. Adjectiv propriu-zis: „că are frică *mare* şi Băsărab de acel lotru de Mahamet-beg" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „buciumul *cel sufletesc*" (VL, 175ᵛ);
2. Adjectiv pronominal: „vor treace *aceale* corăbii" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „*aceaste* cuvinte" (*ib.*, 95), den *toate* oraşele (*ib.*, 95);
3. Numeral cu valoare adjectivală: „iapa cu *doi* mînzi" (1593, jud. Vîlcea, DÎ, 103), „Stepena *a doaădzăci*" (VL, 159ʳ);
4. Participiu adjectivizat: „2 puţine poame *murate*" (1588, M-rea Galata, catastif, DÎ, 165), „1 icoană *săpată* şi *ferecată*" (*ib.*, 163).

Acordul atributului adjectival cu substantivul determinat se realizează în majoritatea textelor în gen, număr şi caz[12]. Cu toate acestea, există multe situaţii care atestă o tendinţă de simplificare a acordului în caz, determinantul nemaiacordîndu-se în caz cu determinatul, tendinţă caracteristică vorbirii populare: „mîntuirea *casei aceasta*" (CT, 163ᵛ), „cîrmitoriu legiei *creştinească*" (CC², 3), dar „cîrmitoriul legiei *creştine*" (CC², 3: în fraza următoare), „întrămătura besĕreceei *sfîntă* a românilor" (PO, 1) etc.[13].

[12] Vezi Laura Vasiliu, *Acordul în caz al atributului adjectival în limba sec. al XVI-lea - al XVIII-ea*, în *Omagiu Rosetti*, p. 978.
[13] Pentru alte exemple, vezi Densusianu, HLR, II, p. 379-380.

5. *Atributul verbal* exprimat prin infinitiv lung este încă destul de des folosit în textele din toate regiunile: „Cine are urechi *de auzire* să auză" (CT, 19r), „n-avea nărodul apă *de-a bĕrea*" (PO, 235), „apă *de-a spălarea*" (PO, 78), „oameni *de-a firea*" (EPrav., 47)[14], „Unde să hie gînd *de-a bearea* vin ?" (VL, 76r).

Tendinţa de a înlocui infinitivul lung printr-un supin cu valoare de atribut verbal este abia în faza incipientă şi se manifestă în special în textele din zona Banat-Hunedoara: „băgă apă într-însă *de spălat*" (PO, 317), „ca marhă *de furat* să fie" (PO, 103).

6. *Atributul adverbial* este exprimat prin adverb cu prepoziţie sau locuţiune adverbială: „Deci i-am vîndut de a mea bunăvoia şi cu ştirea tuturor vecinilor şi *de sus* şi *de jos*" (1582, jud. Dâmboviţa sau jud. Prahova, DÎ, 100), „Şi o am vîndut de bunăvoia mea şi cu ştirea tuturor megiiaşilor de pre împrejurul locului, *de sus* şi *de jos*" (1630, Bucureşti, DRH, B, Ţara Românească, XXIII, 47).

5. În ceea ce priveşte *topica atributului* remarcăm faptul că în comparaţie cu limba actuală în multe cazuri acesta era antepus determinantului: „vă dăm a ştire că au fost *ai lui Corneş* omiri" (1593, Sălişte, jud. Maramureş, DÎ, 204), „La *ai noştri, preaiubiţi* şi *de la inimă* fraţi, sănătate şi închinăciune tremetem domnilor-voastre" (1599, Târgovişte, DÎ, 111), „Scris-am de la Dumnezău bucurie la *ei miei cinstiţi şi preaiubiţi şi dulci şi dragi* părinţi mai mari" (1599-1600, Transilvania, DÎ, 119). Întrucît astfel de exemple abundă în textele netraduse nu credem că este necesar să explicăm astfel de antepuneri prin influenţelor străine (slavă, latină), ci prin tendinţa de reliefare, de focalizare a atributului, tendinţă cunoscută şi în vorbirea populară.

3.2. APOZIŢIA

Ocupînd o poziţie specială, nefiind în relaţiile sintactice nici coordonare şi nici subordonare, *relaţia apozitivă*, de echivalenţă discursivă, este tratată de obicei alături de atribut. Deşi nu este atribut, între cele două elemente coreferenţiale (elementul de bază şi apoziţie) există un raport de dependenţă similar celui atributiv. Din punct de vedere logico-sintactic apoziţia, ca şi atributul, există numai în structura de suprafaţă, căci în structura de adîncime este un nume predicativ.

În limba din perioada cercetată, apoziţia poate fi exprimată de regulă prin substantive (în nominativ, genitiv, dativ, acuzativ, vocativ) nu şi prin pronume sau verbe la un mod nepersonal. Ea poate fi simplă sau dezvoltată. Apoziţia se exprimă prin:

---

[14] Vezi C. Frâncu, *Cu privire la "uniunea lingvistică balcanică"*, p. 89.

Substantive în:

- *nominativ:* „să se ştie că am cumpărat eu, *Jupan Nan din Budeştii de Jos din Păuleni*" (1597, jud. Vâlcea, DÎ, 108), „Eu *Ilinca, fata lui Gligorie, nepoata a lui Iorasco,* scriu şi mărturisesc" (1591, Siret, jud. Suceava, DÎ, 172), „Adecă eu *Radul, feciorul lui Voicilă de Scăieni*" (1629, Ţara Românească, DRH, B, XXII, 533).

Seria apoziţiilor are uneori o extensiune destul de mare: „Adecă eu *Pătraşco, feciorul maicăi călugăriţe, nepot de soră a jupîneaseii Despinii, jupîneasa lui Ilie vornicul,* scriu şi mărturisesc cu acesta al meu zapis" (1629, Ţara Românească, DRH, XXII, 669);

- *genitiv:* „de ce amu lăsatu eu cu sufletul miu ce iaste partea mea de ocină den Frumuşani să fie la mîna fraţîne-miu, *Nedei*" (1595-1625, jud. Ilfov, DÎ, 107);

- *dativ:* „Scriş eu popa Ştefan acestor oameni, *anume Voicăi, mumei lu Stan*" (1595, jud. Argeş, DÎ, 104);

- *acuzativ:* „Rogu-mă măriei-tale să crezi pre omul nostru, *pre Gligorie postelnicul*" (1598, Ţara Românească, DÎ, 110);

- *vocativ:* „Bane, *Mihalcio* şi tu, vistiiar *Stoico,* dau-vă în ştire pentru omul cinstitului împărat" (1600, Transilvania, DÎ, 126).

De multe ori apoziţia are ca marcă adverbul *anume,* mai rar adverbul *adică* (*adecă*), care avea mai ales sensul de „iată": „Cum să să ştie că au cumpărat Stănilă vornicul *i* brati eg o Cîrste di la fraţii lor, *anume Dan, Stoica, Brătian, Stanciul, Ivan şi Stan*" (1576, Bolboşi, jud. Gorj, DÎ, 98), „ca să socotim pentru o selişte de sat, *anume* Tătăraşii" (1596, Piatra, DÎ, 198), „Acel om, *anume Tănase de Câmpulung,* el au mărsu de nevoie cu acel boiaren" (1595, Câmpulung, DÎ, 195).

Dintre cele două tipuri de apoziţii nominale, *apoziţia ecuativă* şi *apoziţia atributivă,* cel mai frecvent tip, aşa cum arată şi exemplele date mai sus este cel ecuativ.

Apoziţia atributivă, care are ca centru un substantiv comun nearticulat, apare numai atunci cînd denumeşte funcţii, ranguri oficiale, demnitari: „Adecă eu Oprea, *logofăt de Bălţaţi,* scris-am acestu zapis al meu la mîna Palalogăi, *logofăt de Curiac*" (1628, Ţara Românească, DRH, B, XXII, 223), „Crăciun *dvornic,* i Bîrsan *dvornic,* i Iane *dvornic,* i Preda *dvornic* şi Ilie *dvornic* i Sima vătaf (1628, Bucureşti, DRH, B; XXII, 254), „Bărcan *vistiar*" (1600, Cluj, DÎ, 137), „Gheorghie, *mitropolit* Mahila" (1591, Moldova, DÎ, 169), „Chinan *călugăr*" (1595-1597, Buneşti - jud. Vaslui, DÎ, 197).

4. ELEMENTUL PREDICATIV SUPLIMENTAR

4.1. Funcţia de **element predicativ suplimentar** delimitată de *Gramatica Academiei* (1963, II, p. 206 şi urm.), şi împărţită în două sub numele de *predicativ suplimentar* de GLR (II, 2005, 295-312) şi de *complement predicativ al obiectului* (ib. 290-294) este mai clar şi mai adecvat tratată sub numele de *complement predicativ* de D. Irimia (GLR, 2008, p. 553-559), care-i precizează două trăsături esenţiale: 1) prezenţa obligatorie în anumite condiţii lexicale, morfologice şi sintactice, 2) asumarea implicită a predicaţiei, într-o perspectivă de actualizare (cf. Irimia, GLR, 554). Prin tradiţie folosim termenul de **element predicativ suplimentar**, căci în structura de adîncime acestei funcţii sintactice din structura de suprafaţă îi corespunde, de regulă, un nume predicativ (într-o interpretare strict logicistă).

În limba veche din perioada cercetată întîlnim atît 1) tipul numit de unii autori *complement predicativ al obiectului*, care are o distribuţie restrînsă, limitată la actualizarea prin substantive proprii sau comune nearticulate precedate sau nu de prepoziţiile *ca, de, derept*: „să însoare pre Patraşco vodă să-l facă *fecior* al împăratului" (1599-1600, Transilvania, DÎ, 128), „aceste ţări să-şi puie *domnu*" (1600, Alba Iulia, DÎ, 145).

Acest tip de funcţie sintactică constă în implicarea obligatorie în relaţie a unui obiect direct sau indirect şi a unui verb atributiv.

2) cît şi tipul numit *predicativ suplimentar*, care nu mai apare în mod obligatoriu implicat în semantica şi sintaxa verbului regent. Este exprimat prin substantiv, adjectiv, verb la gerunziu sau participiu: „Ci m-au purtat *legat*" (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 96), „s-au întors *slobozi*" (1593, Polonia, DÎ, 181), „vădzui alţii *plîngînd*" (VL, 99^{v}), „Vădzuiu pre doi oameni *alergînd*" (VL, 86^{r}), „Alţii şedea în ţărînă, *îmbrăcaţi* cu drăstii de păr" (VL, 74^{r}), „mi-am lăsat *sămăraş* pe urmă" (1599-1600, Transilvania, DÎ, 128).

Verbul centru este de obicei un verb sentiendi, declarandi (*a auzi, a vedea, a simţi, a zice, a spune*) sau un verb apreciativ (*a crede, a socoti*).

În ceea ce priveşte *topica*, elementul predicativ suplimentar urmează, de regulă, numele şi verbul centru cu care intră în relaţie dublă, căci această funcţie sintactică constituie rhema enunţului. Prin focalizare, prin emfază, topica poate fi schimbată, dar acest lucru afectează uneori funcţia în discuţie: „*înşelătoriu* pururea s-au arătat" (1593, Polonia, DÎ, 181).

Din punct de vedere prototipic, al doilea tip este marginal sau periferic, căci el se apropie de funcţia de circumstanţial, mai precis de cea de atribut circumstanţial sau de circumstanţial de mod (mai ales atunci cînd este exprimat prin adjectiv sau participiu la masculin singular, acordul nefiind relevant).

5. COMPLEMENTUL

5.0. În sintaxa ontologică verbului i se asigură rolul primordial în structura de bază în jurul căruia gravitează anumite argumente şi roluri semantice (Agentul, Obiectivul, Beneficiarul, Instrumentalul, Comitativul, Experimentatorul şi altele) care realizează o anumită acţiune în anumite circumstanţe (de loc, de timp, de mod, de cauză, de scop şi altele). Acest tip de sintaxă cunoscută azi sub numele de „gramatica cazului" şi considerată de unii o mare noutate în lingvistică este veche de mii de ani, ea fiind prezentă în gramatica Panīni din secolul al IV-lea î. Hr., pornind de la tehnica sacrificiului vedic, Panīni realizează o sintaxă care să dea o imagine picturală a sacrificiului vedic: acesta era efectuat de *un agent* care cu *un instrument* sau mai multe sacrifica un *obiect* (*om* sau *animal*) pentru un *beneficiar* (o zeitate) în anumite circumstanţe (într-un anumit loc, timp şi mod, din anumite cauze, cu un anumit scop etc.). Acestor elemente ontice le corespundeau „rolurile" sintactice (obiect direct, indirect, de agent, de instrument, de mijloc, sociativ (coagentul) care-şi exercită acţiunea în *circumstanţe de loc* (*ablaţia* sau *ţinta*), de timp, de mod, de cauză, de scop, de consecuţie, de concesie şi altele (cf. C. Frâncu, *Evoluţia reflecţiilor privind limbajul din antichitate pînă la Saussure*, Casa Editorială Demiurg, Iaşi, 2005, p. 19).

5.1. COMPLEMENTUL DIRECT (OBIECTUL DIRECT)

Complementul direct, ca funcţie actanţială impusă obligatoriu de un verb tranzitiv, este un element nominal în cazul acuzativ (substantiv comun sau propriu, pronume, numeral, verb la infinitiv sau mai rar la gerunziu). Se exprimă:

1) *prin substantiv* (comun, inanimt sau animat sau un nume de persoană): „mi-am vîndut eu, Roşca de Negreni, *moşia*" (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 96), „Deci noi am mersu înaintea domnului lu Alixandru vodă la divan şi am rămas *pe Dan* şi *pe Micul*" (1595, jud. Dîmboviţa, DÎ, 105);

2) *prin pronume*: „ci ne-au rămas *pe noi*, să-i plătim" (*ib.*, 105), spălaiu *pre cutare* (VL, 111[v]);

3) *numeral*: „I pak să ştii cu bagă den toate oraşele *căte 50* de oameni să fie într-ajutor în corabii" (1521, Câmpulung, DÎ, 95);

4) prin verb la infinitiv: „carele au deprinsu *a înşela* şi *a minţi*" (1593, Polonia, DÎ, 180), „iar omul împăratului să n-aibă *a judecarea* şi *a darea* cu svatul ţării" (1600, Alba Iulia, document diplomatic, DÎ,145),

5) prin gerunziu: „şi păcat cu păcat *dobîndind* vădzuiu" (VL, 111[r]).

Cu funcţie de complement direct există şi alte părţi de vorbire substantivizate în mod obligatoriu (adjective, adverbe, interjecţii substantivizate).

La origine prototipul unui obiect direct era un nume comun neanimat, iar al unui obiect indirect era un nume animat. Complementul direct exprimat printr-un nume animat este un împrumut vechi de la complementul indirect. În urma căderii consoanelor finale din latina populară și a pierderii distincției dintre nominativ și acuzativ, s-a simțit nevoia, în unele regiuni unde existau forme omonimice de a marca complementul direct animat sau personal printr-o prepoziție. Româna a recurs la *pre* (< lat. *per*), iar unele limbi romanice apusene (de ex. spaniola) la *a* (< lat. *ad*). Realizarea *prototipică* a complementului direct în limba veche era *nominalul în acuzativ* (substantiv, pronume, numerale). Mai depărtate erau verbele la infinitiv și gerunziu, *adverbele* (Învață *românește, franțuzește*) construcții prepoziționale altele decît cele cu *pre* (*cu, din, la*).

Cele două tipuri de complement direct, *neprepozițional* și *prepozițional*, sînt bine reprezentate în textele de tot felul. *Cel neprepozițional* este exprimat prin:

1) substantive *inanimate* (concrete sau abstracte): „și aceste *cuvinte* să ții domniia-ta la tine" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „Cela ce-au cunoscut *mireazma* și *căldura* focului" (VL, 120^v).

2) prin substantive *animate*: Faceți atîta răutate de-aț rădicat *săsimea* de ucide *oamneii* noștri (1600, Sebeș, DÎ, 148), „am trimis aciia doi *feciori* ai mei" (*ib.*, 148), „Vădzuia trei *călugări* ocărîndu-se au de sine" (VL, 111^v);

3) prin nume *proprii de locuri* (ținuturi, țări, localități), mai rar de *persoane*: „au luat Mihail Voievod *Ardealul*" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 135), „au tras la împărățiia lui *Oradea* cu ținutul Bihorului și *Hustul* cu ținutul Maramureșului" (*ib.*, 130), Lăudați *Domnului* toate *limbile* (PH^1, 100^v/22-23), dar „zis-au împăratul să însoare pe Patrașco-vodă și să-i dea den ruda împăratului" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 128).

Complementul direct prepozițional se exprimă prin substantive comune animate, prin nume proprii de persoane și prin deictice pronominale (pronume personale, reflexive, demonstrative, nehotărîte) precedate de prepoziția *p(r)e* (< lat. *per*): „să fac *pre fiu-tău* craiu în Ardeal" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 128), „Pohta ce-am trimis *pre Pandazi* la împăratul" (*ib.*, 131), „Ferice cine va înțeleage *pre cel measer*" (PH^1, 34^v/22-23), „ca să poată hrăni *pe sine* și *oamenii* lui" (1593, Polonia sau Austria, DÎ, 186), „(ne-au) rugat pentru nește oameni ce-au fost uciș *pre 1 secui* din Săcele, ce *pre alți* i-au fost vătămat" (1587, Brașov, DÎ, 203), dar „de ce ți tremes omul vostru la noi" (1593, Săliște, jud. Maramureș, DĂ, 204), „să te vinzi *pre sine*" (VL, 61^v).

În documente și în general în textele netraduse complementul direct cu prepoziția *p(r)e* era în norma lingvistică atunci cînd el era exprimat prin nume de persoană care prin natura lor sînt individualizate și prin deictice pronominale, care, de asemenea, sînt individualizate prin indici de timp sau de loc.

De o deosebită frecvenţă este în documentele particulare construcţia „*însumi pre mine*", construcţie dinamică intensivă: „Eu Ilinca fata lui Gligorie... scriu şi mărturisesc *însămi pre mine* cu acest zapis al meu" (1591, Siret, jud. Suceava, DÎ, 172), „Eu, Anita... *însămi pre mine* mărturisesc" (1592, Drăguşani, jud. Iaşi, DÎ, 174), „Eu, Toader Scînteaie, *însumi pri meni* mărturisesc cu acest zapis al miu" (1596, Drăguşani, jud. Iaşi, DÎ, 197) etc.

Construcţia fără complementul direct *pre mine* şi fără valoare intensivă, dinamică este, de asemenea, prezentă şi ea o concurează pe prima reuşind pe la 1630-1640 să o marginalizeze: „Eto az Cioplan scriu şi mărturisescu cu cesta meli zapis" (1598, M-rea Tazlău-Neamţ, DÎ, 200), „Adecă eu Marin... scris-am şi mărturisesc cu acesta al meu zapis" (1628, Bucureşti, DRH, B, XXII, 357, cf. şi p. 373, 374, 375, 376, 378, 379, 459).

5.1.1. *Complementul direct* exprimat prin nume de persoană, proprii sau comune, prin formele accentuate ale pronumelor personale şi reflexive, prin pronume demonstrative şi nehotărîte, apare de multe ori fără prepoziţia *pre*[15] în textele traduse: „aştepta *noi*" (CV, 8^r; CPr., 94), „Prinseră *Pavelu*" (CV, 17^r), "prinseră *Pavel*" (CPr., 104), „*mine* vor omorî şi *tine* vor ţinea" (PO, 44/15), „să iertăm *toţi*" (CTd., 8^v-9^r), „aflat-am acló *oamenii* lui" (CN, 27^v), „să nu asultaret *mene*" (CS^1, 94^v), „boteză acel *împărat*" (CS^1, 95^r) etc. De obicei, acuzativul obiect direct fără *pre* reproduce construcţii neprepoziţionale din originalele străine, în special slave. Astfel, în CV *pre* nu apare niciodată înaintea unui obiect direct, iar în *Psaltirea Scheiană* apare o singură dată: „Pomenêşte, Doamne, *pre David*" (PS, 434); cf. „Pomenêşte, Doamne, *David*" (CP^1, 256^r). Aceeaşi este situaţia şi în Psaltirea Hurmuzaki, unde apare tot o singură dată (34^v/22). În schimb, *pre* este destul de frecvent în alte texte: „văzui *pre altul*" (VL, 281^v), „rogaţi *pre Domnedzeu*" (Prav. I, 7^v) etc.

Tendinţa de a înlocui construcţiile neprepoziţionale se face simţită încă din secolul al XVI-lea: „mîniară *Moisi*" (CP^1, 207^v), dar „mîniară *pre Moisi*" (CP^2, 215^r), „puse *el* domn casei" (CP^1, 203^v), dar „puse *pre el* domn casei" (CP^2, 211^r).

Documentele particulare folosesc de regulă construcţia prepoziţională: „eu am avut nepot *pre Nen* şi *pre Lăpădat*" (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 96), „am întrebat *pre* toţ *fraţii* miei" (1579-1580, Oltenia, DÎ, 99), „rugăm *pre domniile-voastre*" (1592, M-rea Moldoviţa, DÎ, 174), „să fac *pre fiiu-tău* craiu în Ardeal" (1600, Transilvania, DÎ, 128), „dăruit-am *pre frate-meu*

[15] Vezi S. Puşcariu, *Despre **p(r)e** la acuzativ*, în DR, II, 1921-1922, p. 565-581; Densusianu, LR, II, p. 376; Rosetti, ILR, p. 534; L. Onu, *L'origine de l'accusatif roumain avec p(r)e*, în *Recueil d'études romanes*, Bucureşti, 1959, p. 187-209; Florica Dimitrescu, *Despre **pre** la acuzativ în limba textelor traduse din slavă în secolul al XVI-lea*, în *Contribuţii la istoria limbii române vechi*, Bucureşti, 1974, p. 38-43; Mareş, CL, p. 92; Costinescu, CV, p. 158; Rizescu, Prav. 1581, p. 101-102; Teodorescu-Gheţie, MI, p. 118-119.

Marten cu delniţa" (1628, Ţara Românească, DRH, B, XXII, 343).

Complementul direct introdus prin prepoziţia *spre* (< lat. *super*), prezent în unele texte din secolul al XVI-lea, devine din ce în ce mai rar pe măsură ce ne apropiem de sfîrşitul perioadei cercetate: „derep ce-lu prindu *spre elu*" (CV, 27^{v}), „se ia soţu *spre soţu*" (CV, 7^{r}), „şi-i scopescu *spre ei*" (CTd., 48^{v}). Această construcţie, specifică unor texte nordice, este o influenţă a construcţiilor echivalente, cu *na*, din originalele slave. Treptat, pe măsură ce textele devin mai puţin tributare originalelor, construcţia cu *spre* dispare, fiind înlocuită de cea cu *pre*.

O tendinţă care se manifestă din ce în ce mai puternic pe măsură ce se înaintează în timp este reluarea sau anticiparea complementului direct prin formele atone de acuzativ ale pronumelui personal: „*Isusu-l* cunoscu" (CV. 3^{r}), dar „*Isus* ştiu şi Pavel cunosc" (CPr., 89), „Luo-*lu elu* miiaşul de mînră" (CV, 26^{v}), „luo *el* de mînă miiariul" (CPr., 114), dar „*pre cumătra* cumătrului tău să nu *o* iai" (Prav. 1581, 230^{v}), „*ne*-au izbăvit *pre noi*" (CTd., 9^{v}), „ai iubit *pre noi*" (CTd., 3^{v}), „şi *pre mine* mînă-*mă* la tine" (CN, 58^{v}), „*l*-au iubitu *elu*" (CS^{1}, 121^{r}), „de-*l* chema *pri-nsul*" (MC, 393) etc.

Cazurile în care complementul nu este reluat sau anticipat rămîn însă numeroase în toată perioada, în majoritatea textelor, indiferent de regiunea din care provin.

În ceea ce priveşte *topica* complementului direct, se poate spune că în condiţiile în care nu se generalizase folosirea prepoziţiei ca morfem *p(r)e* topica nu era liberă, complementul direct fiind cu greu antepus verbului predicativ căci ar fi generat confuzii (*Ion vede Pavel*) între subiect şi obiect. Apariţia morfemului *p(r)e* cu acuzativul obiect direct şi reluarea lui prin clitice aduce topica liberă putînd fi posibile următoarele enunţuri: *Ion îl vede pe Pavel; Pe Pavel (îl) vede Ion; Vede Ion (îl) pe Pavel; Ion pe Pavel (îl) vede*. Astfel, antepunerea complementului direct devine obişnuită cînd acesta era precedat de *p(r)e*: „Eră *pre mene m*-au dăruit văru-meu Tudor logofătul la sărăcie mea cu un cal înşălat" (1632, Văleni, DRH, B, XXIII, 599).

Pe de altă parte, întrucît o frază sau o propoziţie independentă nu putea începe cu o formă pronominală atonă, de regulă, pronumele personale cu funcţia de complement direct apar postpuse verbuluii regent: „Ispitiră-*mă*, îngînară-*mă* cu îngînare" (PH^{1}, 29^{v}/1).

În formele de perfect compus sau de viitor apare de obicei forma pronumelui personal cu funcţia de complement direct intercalată între participiu şi auxiliar: „Adusu-*o*-au Stoica" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 136), „Pusu-*ne*-ai în pildă limbi" (PH^{1}, 37^{v}/1), „Scosu-*ne*-ai de carii dodeiră noao" (ib., 37^{r}/11), „şi vădua lua-*o*-va şi calea greşiţilor piiarde-*o* va" (PH^{1}, 123^{r}/9).

În *interiorul propoziţiei*, apare spre deosebire de limba actuală, în limba veche complementul direct exprimat prin forma feminină *o* a pronumelui personal apărea antepus faţă de forma perfectului compus cu funcţie

de predicat: „cînd *o* am vîndut" (1579-1580, Oltenia, DÎ, 99), „*o* am vîndut eu, Duma" (1597-1600, jud. Prahova, DÎ, 109).

Spre deosebire de limba actuală, în limba veche era folosită şi antepunerea complementului direct exprimat prin pronume persoanl neaccentuat feminin în acuzativ, atunci cînd obiectul din structura de adîncime este adus pe poziţia întîi în structurile de suprafaţă: „*o* am vîndut" (pentru *am vîndut-o,* 1579-1580, Oltenia, DÎ, 99), „Şi *o* amu vîndutu noi de a noastră voie" (1600, Creaţa, jud. Ilfov, DÎ, 141), „*o* am vîndut jupînului Vladului vistiar" (1628, Ţara Românească, DRH, B, XXII, 320).

5.2. COMPLEMENTUL INDIRECT

5.2.1. Complementul indirect este un element nominal (substantiv, pronume, numeral) sau asimilat acestuia (verb la infinitiv şi supin) care în funcţie de semantica regentului îndeplineşte valori de *Beneficiar, Destinatar, Ţintă, Sursă, Locativ* şi *Experimentator*. Rolurile de Beneficiar şi de Destinatar sînt, ca şi în limba actuală, prototipice şi cele mai frecvente, iar ele apar în tot felul de texte:

a) *Beneficiar*: „aceste cuvinte să ţii domniia-ta *la tine*" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „Ci le-am lăsat *lor* şi *feciorilor* lor şi *nepoţilor* lor" (1591-1600, jud. Olt, DÎ, 101);

b) *Destinatar/Ţintă*: „Deci i-am vîndut... şi-i fie *lui* moşiia şi feciorilor şi nepoţilor şi strănepoţilor lui, să-i fie moşiia în veci" (1582, jud. Dîmboviţa sau jud. Prahova, DÎ, 100). În rolurile de *beneficiar* şi *destinatar* complementele indirecte se actualizează în enunţuri în care există şi un obiect direct.

c) *Experimentator*: "să *ni*-l dea să ne fie domn" (1599, Tîrgovişte, DÎ, 112), "*li*-e milă de toţi săracii" (*ib.*, 113), „O, vai *de noi*" (1599, Târgovişte, DÎ, 112);

d) *Sursă*: "şi popa-i cere *pentru iapă* o mie de aspri" (1593, jud. Vîlcea, DÎ, 103). Acest rol este o variantă a locativului, îndeplinit de *dativul locativ* (*aşterne-te drumului, stai locului*).

5.2.2. *Complementul indirect* ca realizare actanţială prototipică printr-un nominal în dativ sau prepoziţională (cu cazul impus de prepoziţie) are o frecvenţă mai mare şi o distribuţie mai largă decît în limba actuală, întrucît putea să fie generat de verbe care mai tîrziu cer acuzativul-complement direct, nu dativul-complement indirect, cum se întîmplă în multe texte traduse, sau se construia cu prepoziţii care după aceea şi-au limitat întrebuinţarea (de exemplu *a, la, către, spre, de la* „de", *dereptu* „de", *după* „de" (cf. Gheţie, studiu lingvistic, PH[1], 52).

Astfel, influenţate de corespondentele lor slave, verbe ca *a apăra* „a interzice", *a conteni, a crede, a (în)vinge, a judeca, a huli, a opri, a sledi* sînt

de obicei determinate de complemente indirecte în dativ în textele traduse din slavă, mai fidele originalului[16]: „apără *lor*" (CT, 40ᵛ), „contenit-ai *limbilor*" (CP¹,11ᵛ; cf. PS, 21; trad. v. sl. *zaprĕtiti*; în PH, 5ᵛ apare complementul direct *limbile*), „nu credea *lor*" (PO, 162), „se giudecămu *lui*" (CV, 29ᵛ), „învîncu *loru*" (CV, 3ʳ; CPr., 90), „hulindu *celuia*" (CV, 79ᵛ), „slediţi *urrmelor* lui" (CV, 75ʳ), „tuturor *dracilor* săi vinge-va" (CP, 14ʳ) etc. Unele dintre verbele acestea (*a crede, a (în)vinge*) se construiau cu dativul şi în latină, iar regimul lor din unele texte vechi se poate explica şi prin influenţă latină (cum este cazul exemplului dat din *Palia de la Orăştie*) sau ca rămăşiţe ale recţiunii latine.

Construcţiile prepoziţionale cu *a* şi *la*, echivalente cu dativul obiect indirect, sînt întîlnite în texte reprezentînd regiuni diferite: „cuvine-se *a bărbat* înţelept" (CT, 13ᵛ), „să giudece *a seracu*" (PS, 29), „să o dăm *a oamini*" (PO, 117), „da-voiu... *a mulţi*" (CTd., 46ᵛ), „da-voiu voao şi altora *a mulţi*" (CS¹, IV, 36ᵛ/7-8), „se va ispovedi... *la duhovnicul* său" (Prav. 1581, 209ʳ).

Construcţia cu *a* are tendinţa de a-şi restrînge întrebuinţarea încă din primele decenii ale secolului al XVII-lea. Construcţia cu *la* devine însă frecventă, mai ales în textele influenţate de limba vorbită. Spre sfîrşitul perioadei cercetate ea apare mai ales în *Codicele Neagoean*, copiat în sud-estul Transilvaniei după originale reflectînd graiuri de tip nodic transilvănean: „n-am putut trimite carte *la voi*" (CN, 27ʳ), „scris *la* marele *împărat*", „să închinară *la Antioh*" (CN, 48ʳ), „Alexandru scrise carte *la mumă-sa*" (CN, 27ʳ). În documentele particulare construcţia aceasta de factură populară este foarte frecventă: „eu am trimis carte *la Andriias* din Bistriţă" (1600, Bistriţa, DÎ, 206), „El au trimis *la saşi* de m-au cerşut" (*ib*., 2006), „la vlădica şi *la dascăl*... aşa se da lor chelciuc" (1594, Bozen, DÎ, 189), „Şi *la vătahul* dede popa Stanciul i Vlădul aspri 48" (1593, jud. Vâlcea, DÎ, 103).

Complementul indirect generat de interjecţia *vai* urmat de prepoziţia *de* este şi el prezent: „O, vai *de noi*" (1599, Târgovişte, DÎ, 111; două ocurenţe în acest document), „Vai de *mie*" (PH¹, 109ᵛ/25), „O, vai *de tine*" (CS¹, 39ᵛ/1), „O, vai *de voi*" (CS¹, I, 30ʳ/9, 31ʳ/1). Uneori se repetă prepoziţia *de*: „şi vai *de omul* cela nemilostivul" (CS¹, I, 7ʳ/6), „Şi *vai de* cela om" (CS¹, I, 7ʳ/14, cf. şi 7ʳ/16).

Prepoziţia *cătră* introduce frecvent complemente indirecte nu numai cu *verbele dicendi* dar şi cu alte serii de antecedenţi: „iară iaste multă cinste şi bunătate ce-ai făcut domniata *cătră* acest *om*" (1593, Polonia sau Austria, DÎ, 186), „iară şi domniata cîtă milă ai făcut *cătr-nsul*" (*ib*., 186), „să va zice *el*, împăratul, *cătră voi*..., iar voi aveţi cuvînt a-i darea răspuns" (1600, Transilvania, DÎ, 126), „cinste şi laudă-şi va arăta *cătră dumnealui* şi *cătră rodul* domniii-lui" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 135), „a punre *cătră* (= în) *Dumnedzeu* nedejdea mea" (PH¹, 63ᵛ/10-11), „ia amente *cătră* (= la) rrugăciunrea mea" (PH¹, 120ʳ/8-9), „dzise *cătră* Avraamu" (PH¹, 89ᵛ/23-24).

[16] Vezi Costinescu, CV, p. 159-160; Densusianu, HLR, II, p. 396-397.

Rare sînt complementele indirecte introduse prin *de la, dereptu, după* şi *pre*: „*de la omul* nedreptu şi lăstitoriu măntuiaşte-mă" (PH^1, 26^r/23-24), „*dereptu* (= de) vrăjmaşii (miei) mîntuiaşte-me" (PH^1, 58^v/4-5), „Lepi-se sufletul mieu *după* (= de) *tinre*" (PH^1, 52^r/5-6), „mai binre e a nedejdi *pre* (= în) *Domnul*" (PH^1, 101^r/17).

Complementul indirect exprimat printr-un nominal în genitiv cu prepoziţia *împotriva* este, de asemenea, prezent: „Şi nevoiră năroadele *împotriva lu Moisi*" (PO, 230/9), „cum *împotriva lui* aţi murguit" (PO, 231/28), „Vine iară Amalec şi oşti *împotriva* fiilor lu Israil" (PO, 236/11).

Complementul indirect exprimat prin supin este o inovaţie care începe să fie înregistrată în textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea, în special sudice: „se săturară *de jefuit şi de tăiat*" (MC, 354). Construcţia veche cu infinitivul lung continuă însă să fie folosită: „nu sem datori *a părērea* de aur" (CPr., 40) etc.

Tendinţa de anticipare sau de reluare a complementului indirect prin forme pronominale în dativ se face din ce în ce mai evidentă încă din secolul al XVI-lea, accentuîndu-se în primele decenii ale secolului următor: „*lu Pavelu-i* grăiia duhul" (CV, 13^r), dar „*lu Pavel* grăi duhul" (CPr., 100), „Lasă-*ţi*-se *ţie* păcatele" (CT, 131^v), „De-*ne noauă* duhul svîntu" (FT, 1^r), „*I* se cade *lui*" (Prav. 1581, 223^v), „*v*-am dat *voao* grîu" (MI, 172^r), „că-*i* este moarte *lui*" (CN, 37^r), „să-*i* fie priiatin *feciorului*" (MC, 366), „unde-*ţi* sîntu *ţie* mîndriiale tale" (CTd., 110^r)[17].

Cu toate că exemplele cu folosire pleonastică a dativului obiect indirect sînt numeroase, cazurile de utilizare simplă a acestuia sînt normale în toate variantele literare: „Ispovedescu acmu *ţie*" (CV, 30^v), „Ispovedesc *ţie*" (CPr., 118), „*Mie* iaste a doa spiţă" (Prav. 1581, 273^r), „Născu un făt şi puse numele *lui* - Gherson" (PO, 184, exemplu ambiguu, *lui* poate fi luat şi ca atribut pronominal), „c-au dat *noao*" (CTd., 2^v), „arătă *voao*" (MI, 171^r), „*ţie* ieste dat să mergi" (CN, 15^v), „cade-se *popeei*" (Prav. I, 7^v) etc.

Aceste fapte arată că în perioada studiată reluarea şi anticiparea complementului indirect erau, ca şi în cazul celui direct, facultative, şi nu obligatorii.

5.2.3. Topica complementului indirect coincide în general cu cea din limba română contemporană: în cele mai multe cazuri această parte de propoziţie este postpusă regentului (cf. Maria Rădulescu, *op. cit.*, p. 731-737).

[17] Vezi Finuţa Hasan, *Reluarea complementului în limba română*, în SG, III, p. 93-105; I. Coteanu, *Anticiparea complementului prin pronume, o regulă gramaticală nouă ?*, în LR, XII, 1963, nr. 3, p. 243; Maria Rădulescu, *Topica complementului indirect pronume personal aton în limba din secolul al XVI-lea*, în *Omagiu lui Al. Rosetti*, Bucureşti, 1965, p. 731-737; N. Saramandu, *Reluarea complementului indirect în cadrul grupării completive în limba română din secolul al XVIII-lea*, în SCL, XVI, 1965, nr. 4, p. 499-517.

Postpunerea este regulă generală la început de frază sau de propoziţie independentă, complementul indirect exprimat prin pronume atone este în poziţie enclitică: „Agiutaşi-*mi* şi me-ai oteşit" (PH[1], 73[v]/17), „Datu-*mi*-au Domnulu după dereptatea mea" (PH[1], 42[v]/1). Intercalarea formelor atone între participiu sau infinitivul antepus şi auxiliar în formele compuse este des întîlnită: „da-*ţi*-voiu precepere" (PH[1], 26[r]/8), „Audzului mieu *da*-i-veri bucurie şi veselie" (PH[1], 43[r]/11).

Foarte rar, ca inovaţie, la început de frază apare cîte o formă pronominală atonă cu funcţie de complement indirect, antepusă regentului: „*Ţi* se cuvinre cîntecu, Dzău" (PH[1], 52[v]/22), dar „Spusu-*me*-ai caile vieţiei" (PH[1], 16[r]/11).

5.3. COMPLEMENTUL DE AGENT

5.3.1. Rolul semnantic tipic pentru complementul de agent era în limba veche, ca şi astăzi cel de *Agent* în planul ontic, de subiect logic, în structura de adîncime, dar de adjunct nominal prepoziţional al unui verb obligatoriu tranzitiv la diateza pasivă sau la reflexivul-pasiv. Complemetul de agent are valori semantice comune cu subiectul în plan ontic, dar distincte în structura sintactică de suprafaţă: el este un nominal prepoziţional în acuzativ (cu prepoziţiile *de* şi *de către* mai rar şi cu prepoziţiile *de la* şi *cu*); poate fi omis, este deci facultativ, limitat de verbe tranzitive care permit pasivizarea. El este în relaţie de subordonare faţă de verb, nu în relaţia specială cu verbul pe care o are subiectul cu verbul.

Ca realizare prototipică, complementul de agent face parte din grupul care are ca centru un verb la diateza pasivă sau la reflexivul pasiv.

Similitudini prezintă complementul de agent şi cu complementul de relaţie introdus prin *de cătră*, însă acesta din urmă nu este generat de un verb la diateza pasivă sau la reflexivul cu valoare pasivă, ci la diateza activă: „Iară cine o va învălui, mare cercetare va avea *de cătră* doamna mea" (1634, Bucureşti, DRH, B, XXIV, 289).

Complementul de agent nu se actulizează întotdeauna cînd verbul regent este la reflexivul cu valoare pasivă: „S-au scris în Bucureşti. Pis Dumitru logofăt" (1633, Bucureşti, DRH, B, XXIV, 186), „Şi această tocmală s-au făcut în casa-i Dubărae" (1626, Antăleşti, Moldova, DRH, A, XIX, 122). Se foloseşte în general subiectul cu rol de agent în astfel de construcţii: „Şi am scris *eu*, Pîrvul grămătic" (1633, Bucureşti, DRH, XXIV, 170). În documente, complementul de agent se actualizează mai ales cînd este generat de verbe la un mod nepersonal sau de construcţie pasivă fără auxiliarul *a fi*: „*Fiind cumpărată* această sfîntă psaltire şi *dată* pomeană besearecii den Gălaţi *de un vornic*, anume Radu" (1570-1571, Galaţi, DÎ, 1571). Construcţia aceasta de focalizare a *obiectului*, de aducere a lui în faţă primind funcţia

de subiect este frecventă în însemnările și actele de danie, agentul fiind lăsat la sfîrșitul propoziției.

În schimb, atunci cînd se scoate în evidență agentul, în construcțiile pasive, acesta este adus în față. Iată cîteva construcții foarte frecvente în documentele particulare și oficiale: „eu *de nime nevoit nici asuprit*, am vîndut a noastră parte de ocină" (1626, Moldova, DRH, A, XIX, 136), „(eu) *de nime nevoit* nici *asuprit*" (1626, Iași, DRA, A, XIX, 158),„(eu) *de nime sălit*, nici *asuprit*" (*ib.*, 167). Construcția aceasta este concurată de cea activă: „eu de bunăvoie am vîndut partea noastră" (1627, Moldova, A, XIX, 210).

6.1.2. *Complementul de agent* este introdus în marea majoritate a textelor prin prepozițiile *de* și *de către*. El apare, de regulă, după verb „să fie blestemat *de 318 oteți*" (ante 1634, Țara Românească, DRH, B, XXIV, 296), dar sînt cazuri cînd precede verbul: „*de către* slăvită varmenghie trimis" (1593, jud. Maramureș, DÎ, 205).

Ca particularități ale epocii pot fi semnalate următoarele: Ca urmare a fidelității față de unele originale slavone în care agentul apărea în dativ, unele traduceri din secolul al XVI-lea atestă sporadic și un complement de agent în dativ, care se întîlnește alături de cel prepozițional în acuzativ[18]: „nu faceți înaintea oamenilor să fiți văzuți *lor*" (CT, 9ᵛ). În textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea agentul în dativ nu mai este întîlnit, general devenind cel în acuzativ cu prepoziții, „el și-au văzut ocina împresurată și vîndută de *văru*-său" (1619; BDR, 50), „să fie afurisit și treclet de 318 oteți" (1634, Tîrgoviște, DRH, B, XXIV, 288), „locul era... cu totul neîmblat de oameni" (VL, 100ᵛ).

Tot ca influență străină, mai precis slavonă, întîlnim în unele texte traduse din secolul al XVI-lea și de la începutul secolului al XVII-lea un complement de agent cu prepozițiile *cu* și *de la*: „nădăiia-se că mită da-se-va lui *de la Pavelu*" (CV, 32ᵛ), „vama se va da lui *de la Pavel*" (CPr., 120), „pietriei vii *de la omu* nesocotită, iară *de la Dumnedzeu* aleasă, cinstită" (CV, 73ᵛ), dar „piatra vie *de oameni* amu nesocotită, ce e *de Dumnezeu* aleasă, cinstită" (CPr., 163), „primirea oilor... nu iaste oprită *de la Dumnedzău*" (VL, 283ᵛ), „toată firea fierilor... muncescu-se cu *firea* omenească" (CV, 62ᵛ), dar „gadine și pești ustenescu-se și muncescu-se *de firea* omenească" (CPr., 151). Agentul cu *de la* și *cu* se explică prin sincretismul dintre complementul de agent, cel instrumental și cu cel de loc în originalul slavon. *Cu* traduce o construcție în cazul instrumental, iar *de la*, prepoziția cu valori multiple *otŭ*[19]. Remarcăm, de asemenea, folosirea complementului de agent generat de reflexivul cu valoare pasivă și introdus prin prepoziția *pren*: „născut însă nefăcut, unul cu tatăl *pren cine* toate făcute sînt" (CS^1, 102ᵛ/6-9).

[18] Vezi Paula Diaconescu, *Exprimarea complementului de agent în limba română*, în LR, XVIII, nr. 2, p. 9-24.
[19] Vezi Costinescu, CV, p. 160.

Topica complementului de agent nu diferă de cea din limba actuală. De obicei, această parte de propoziţie este aşezată după regent, însă cînd acesta este scos în relief poate să preceadă regentul (vezi unele exemple din paragraful **II.6.1.**)

5.4. ALTE COMPLEMENTE

5.4.1. COMPLEMENTUL INTERN

Complementul (direct) intern exprimat printr-un element nominal care are aceeaşi temă cu verbul regent sau este din familia lui este deosebit de des întîlnit în tot felul de texte, în special în cele religioase. În spatele lui se ascunde un *obiect* neanimat, actualizat ca un nominal în acuzativ: „Un om oarecarele înţelept mă întreabă *o întrebare* înfricoşată şi dzise" (VL, 138[v]), „Greşiră oare cărţi *greşeale* mari" (VL, 117[v]), „*Lumină lumină* (Domnul) dereptilor" (PH[1], 81[r]/8), „*Petrecu* acoló cîţiva ani *petreacere* grea" (VL, 100[v]). Unele gramatici restrîng complementului intern numai la cel generat de verbe intranzitive (cf. M. Avram, GT, 1997, p. 366; Grigorie Brâncuş, *Gramatica limbii române. Morfologia*, Bucureşti, 1996, p. 145). Credem că şi verbele tranzitive pot regiza un complement intern, căci în multe situaţii verbele intranzitive pot deveni tranzitive şi invers în limba veche. De pildă, erau atît tranzitive cît şi intranzitive verbe devenite mai tîrziu întranzitive ca: *a domni, a muri, a greşi* etc.

Topica acestui complement coincide cu cea din limba română contemporană. El este postpus regentului verbel, dar mai rar, cînd se urmărea focalizarea lui putea să-l preceadă (vezi exemplul din PH[1], 81[r]/8).

5.4.2. COMPLEMENTUL SECUNDAR

7.1. Element în special nominal şi pronominal, mai rar şi verbal (exprimat prin infinitiv), dintr-o structură ternară şi avînd în centru ca regent un verb tranzitiv trivalent la un mod personal (rar şi un verb la infinitiv şi gerunziu) şi conveţuind în aceeaşi structură cu un complement direct, acest tip de complement este destul de limitat ca întrebuinţare, căci este generat de o mică clasă de verbe (*a învăţa* (*pe cineva ceva*)*, a ruga, a întreba, a sfătui, a vesti*). Aceste complemente în gramatica tradiţională sînt considerate ca fiind capabile de a se alătura unui complement direct exprimat printr-un nume animat, fiind un al doilea complement direct exprimat printr-un neanimat sau abstract. În unele gramatici cel de al doilea complement este considerat complement secundar pe bună dreptate (cf. GLR, 2005, p. 392 şi urm.).

În limba din epoca cercetată, acest tip de complement se exprimă prin:

1) substantiv comun neanimat din clasa abstractelor, articulat, de regulă, rar şi nearticulat: „*frica* lui Dumnedzeu învăţa-vă-voiu" (PH[1], 28[r]/8), „şi *mărturia* mea aceasta cu aceaea învăţa-i-voiu" (PH[1], 114[r]/1-2), „*Bunrătăţile* arrătariei şi înţelegeriei învaţă-mă" (PH[1], 104/25);

2) prin pronume interogative şi relative, demonstrative, negative: „*Ce* ne învaţă pre credinţă deraptă ?" (CS[1], XII, 101[r]/11-12), „*Ce* au învăţat însuşi Isus Hristos pre apostoli" (CS[1], XII, 103[v]/14-15) etc.

3) prin verbe la infinitiv: „Învaţă-mă *a face voia* ta" (PH[1], 120[v]/9).

Acest complement devine din ce în ce mai rar pe măsură ce întrebuinţarea infinitivului prin conjunctiv se extinde („Învaţă-mă să fac voia ta").

Mai frecventă este însă propoziţia corespunzătoare: „şi voiu învăţa pre tine *ce vei grăi*" (PO, 190/5), „vă voiu învăţa *ce veţi face*" (PO, 190/15), „m-au învăţat *să întreb* fraţii de sat şi nepoţii" (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 96) etc.

5.4.3. COMPLEMENTUL POSESIV

5.4.3.1. Aşa numitul „dativ posesiv" care nu este adnominal şi care nu este atribut pronominal în dativ (tipul *Mi-a auzit vocea, Îşi iubeşte părinţii*) şi nici complement indirect propriu-zis, a fost detaşat pe bună dreptate de unele gramatici (GLR, 2005, p. 441-449) de complementul indirect şi numit *complement posesiv*.

Prototipic el apare într-o structură ternară ca un component al grupului verbal şi exprimă *posesorul* printr-o formă clitică de pronume personal sau reflexiv în dativ cu trăsătura semantică (+ Animat), realizînd (prin verbul regent) o relaţie semantică de *posesie, apartenenţă, dependenţă* cu alt element nominal din structură, care reprezintă obiectul posedat (*Ţi*$_3$ *am auzit*$_1$ *vocea*$_2$). Din punct de vedere semantic, acest complement derivă dintr-o propoziţie a structurii de adîncime: 1) *Am auzit vocea;* 2) *Vocea este vocea ta* > 3) *Am auzit vocea-ţi* > 4) *Ţi-am auzit vocea*. Structura cu *complement posesiv* (4) reprezintă o poziţie superioară faţă de structura (3) cu atribut pronominal exprimat prin dativ adnominal, prin refacerea acestui component semantic.

Rolul semantic al complementului posesiv este de regulă cel de *posesor*: „*mi*-am vîndut eu, Roşca de Negreni, moşiia", (1563-1564, Gorj, DÎ, 97) „Şi pentru credinţa, *mi*-am pus mai jos iscălitura" (1594, Rîmnic, jud. Vâlcea, DÎ, 104), „(moşiia) ce-au scumpărat-o şi *mi*-au dat în mînule meale" (1627, Iaşi, DRH, A, XIX, 185), „Fii-*mi* Dumnedzeu" (PH[1], 113[r]/6), „de *li*-e tocmala a gice neînţelepţi şi balamuţi" (VL, 38[r]).

Deşi are multe asemănări cu complementul indirect *complementul posesiv* se deosebeşte de acesta prin faptul că numai verbele (iar, mai rar şi interjecţiile) pot fi regenţii lui, în timp ce complementul indirect poate avea ca regenţi şi adjective şi adverbe.

6. COMPLEMENTELE CIRCUMSTANŢIALE

6.0. Complementele circumstanţiale sînt *non-actanţiale* şi constituie mijloace de a situa cuplul *agent-acţiune* (proces) sau *obiect-acţiune* (proces) în lumile reală sau posibilă a fenomenelor. Deşi reprezintă „decorul" în care se realizează *procesul* sau *acţiunea*, relaţia lor cu centrul acţiunii este mai slabă şi din acest punct de vedere ele ocupă un loc periferic sau chiar sînt exterioare procesului agent-obiect: „Il n'y a pas inherence profonde entre le procès et la circonstance qui le situe, le determine" (Galichet, 1968, 156). Cu toate acestea, deşi sînt mai depărtate de centrul prototipic, circumstanţialele nu sînt întotdeauna noţiuni accesorii, neglijabile: ele pot determina procesul schimbîndu-i total semnificaţia (compară *Eu mor* cu *Eu mor de foame*; cf. Galichet, *op. cit.*, 156). De aceea există circumstanţiale *facultative* şi *circumstanţiale obligatorii* în enunţuri. Circumstanţialele prezintă un univers semnificativ foarte variat şi plin de nuanţe, uneori greu de clasificat. De aceea inventarul circumstanţialelor diferă de la o gramatică la alta, căutîndu-se mereu categorii şi subcategorii (în special la cele de mod şi de timp).

În funcţie de tipul de informaţie transmisă, ele au fost împărţite în patru grupe (cf. GLR, 2005, p. 446-463):

1) *circumstanţiale situative* (*cel de loc* şi *cel de timp*), care asigură „anturajul" spaţio-temporal al procesului de comunicaţie.
2) *circumstanţiale procesuale* (*cel de mod* şi *cel instrumental*) care aduc precizări privitoare la modalitatea şi executarea procesului comunicat.
3) *circumstanţiale* care redau raporturi *logico-semantice* stabilite de locutor (de cauză, de scop, condiţional, concesiv, consecutiv).
4) *circumstanţiale „precizatoare"* (circumstanţialul de relaţie, sociativ, apoziţional, cumulativ, de excepţie), care centrează informaţia nouă („precizarea") pe anumite secvenţe ale enunţului din care fac parte.

În ceea ce priveşte rolurile tematice, circumstanţialele obligatorii au roluri tematice ca şi alte complemente. De exemplu, în „împăratul au ieşit *den Sofia*" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), rolul de ablativ (locativ) este dat de verbul predicativ *au ieşit*, iar în „au vrut *să ma taie*" (1600, Transilvania, DÎ, 466) rolul de *instrument* este implicat în matricea semantică a verbului *a tăia* (*cu sabia, cu paloşul, cu cuţitul*), complementul instrumental neapărînd

întotdeauna în structura de suprafaţă.

Complementele circumstanţiale prezintă numeroase şi variate particularităţi, datorate, pe de o parte, permanentei înnoiri a elementelor de relaţie, iar pe de altă, uşurinţei cu care se pot calchia în domeniul circumstanţialelor unele construcţii din originalele străine, în special slave, greceşti şi latine. Din mulţimea de construcţii le vom reţine pe acelea care caracterizează epoca cercetată sau au legătură cu evoluţia normelor limbii literare.

6.1. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL DE LOC

6.1.1. În perioada 1521-1640 complementul de loc, indicator al coordonatelor spaţiale ale situaţiei de comunicare sau ale situaţiei comunicării, este un element subordonat faţă de:

1) un centru verbal din grupul verbal: „cum am auzit eu că împăratul au ieşit *den Sofiia*" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „m-au adus *la Bistriţă*" (1600, Bistriţa, DÎ, 206);
2) un grup centru dintr-un grup adjectival: „1 cruce galbănă *numai la codiţă* ferecată" (1588, M-rea Galata, catastif, DÎ, 163);
3) *o interjecţie* cu valoare predicativă: „*vă* (= du-te) iară *în Eghipet*" (PO, Ishod, 18.19), „*vă înaintea lui Moisi în pustie*" (PO, 191/21), „*vă la Faraon*" (PO, 199/14).

Ca şi în limba actuală, în limba veche, complementul complementul de loc era un determinant facultativ al centrului de grupă, supriamrea lui neafectînd corectitudinea propoziţiei, dar lipsind-o de o informaţie privind coordoantele spaţiale ale procesului de comunicare.

Existau însă situaţii în care circumnstanţialul de loc era obligatoriu:

1) atunci cînd verbul regent avea în structura sa tematică *Locativul* (*a lăcui, a sta* „a locui", *a sta* „a staţiona", *a izvorî, a (se) muta, a băga*): *lăcuia **în Moldova*** (1593, Polonia, DÎ, 180), „că turcii *stau* în ***spinarea*** noastră" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 128), „*sălăşluiiu **în pustie***" (PH[1], 45r/8), „Doamne, cuvîntul tău *lăcuiaşte **în ceriu***" (PH[1], 106r/6), „***unde** am putea sălăşui* ?" (PO, Bitia, 10.23), „*să* te *mutăm den* această *lume*" (CS[1], V, 38r/10), „i-*au băgat **în temniţă***" (1599, Tîrgovişte, DÎ, 112);
2) atunci cînd regentul este un adjectiv provenit din participiile acestor verbe (*mutat, izvorît, sălăşuit, băgat*).

Prototipic, complement circumstanţial de loc face parte din grupul verbal avînd caracter facultativ şi putînd fi suprimat, dar această suprimare duce la un minus în informaţie şi chiar afectează înţelegerea mesajului. El se defineşte prin adverbul interogativ *unde ?* (Unde ai fost ?, Unde te duci ?),

care cumulează valorile *de localizare* şi *de direcţie*.

Limba română nu face deosebiri morfologice cazuale între răspunsurile la *unde* şi *încotro*, circumstanţialul de loc definindu-se prin adverbul *unde*. În unele texte influenţate de model străin apar astfel de deosebiri: de pildă într-un document privind procesul lui Petru Şchiopul, care după toate probabilităţile a fost tradus din nemţeşte: „lăcuia *în Moldova*" (după germ. *Er wohnte in Moldau*), dar „au fugit *la* Moldova" (după germ. *Er ist nach Moldau geflogen*): 1593, Polonia, DÎ, 180). Germana face distincţia între *wo ?* „unde" (cu prepoziţia *in* + D) şi *wohin* + Ac) cu *wohin* „încotro" cu verbe de mişcare.

În această ordine de idei un complement de loc frecvent în epoca cercetată în unele texte este cel exprimat prin *iuo* (< din lat. *ubi* „unde" contaminat cu lat. *ibi* „acolo"): „cum i-au dat împăratul slobozie lu Mohamet-beg *pre io* (*pre iuo*, locuţiune adverbială) va fi voia pren Ţara Rumânească" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „*iuo* să muncească ginta omenescu" (CS[1], IV, 17[r]/5-6), complementul *iuo* apare în acest text de 8 ori, „să fie semn *iuo cu el era grăit*" (PO, 121/6), „acel loc *iuo* Dumnedzeu grăise cu el" (PO, 121/8; în acest text *iuo* cu funcţia de complement de loc apare de 15 ori).

Complementul circumstanţial de loc, se exprimă prin substantive, adverbe sau locuţiuni adverbiale şi prezintă o deosebită varietate, dată în special de numărul mare de prepoziţii cu care se construieşte şi de mulţimea de adverbe şi de locuţiuni adverbiale specifice perioadei cercetate[20]. Din numeroasele exemple pe care le avem, vom da numai cîteva, specifice epocii: „Toţi *pre decindea de mare* trecură" (CPr., 311), „să rodească... pasări zburătoare *spre pămînt*" (PO, 14), „călcă cu piciorul *spre falca* zmeului" (CS[1], 95[r]/7-8), „era pature în pară de focu şi *spre iale* dzăce nărod multu" (CS[1], 22[v]/13) În aceste exemple *spre* păstrează funcţia sa primitivă (< lat. *super*) şi se folosesc uneori în variaţie liberă *pre*, (< lat. *per*; cf. exemplul citat din *Cazania a II-a*). În schimb, cu sensul actualului *spre*, introducînd complementul verbelor de mişcare, se întrebuinţează de multe ori *către*: „pasă *către oamenii* miei" (CV, 52[v]), „se duse aciiş *către împăratul*" (CC[2], 621), „mërseră *către un arbure*" (CS[1], 78[r]). În aceste exemple complementul de loc este mai depărtat de prototip, apropiindu-se de complementul indirect.

Cu o deosebită frecvenţă apare în texte, reprezentînd variante literare diferite şi diverse graiuri populare, complementul de loc cu prepoziţia *întru* în locul prepoziţiei *în*: „tremëse *întru Machiedonia* doi de ceia ce slujiia lui" (CV, 4[r]), „tremise *întru Machidonia* doi de slujitorii lui" (CPr., 90), „cădzu *întru Ierusalim*" (MI, 170[r]).

O trăsătură a limbii din epoca cercetată şi a limbii vechi în general este repetarea prepoziţiei dinaintea unui nume propriu cu valoare de locativ: „i-am vîndut partea noastră toată *den sat den* Tomsani" (1600, Creaţa – jud.

[20] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 249-282.

Ilfov, DÎ, 140), „ş-au vîndut ale sale case şi o vie *din satu din Ionăşeşti*" (1628, Iaşi, DRH, A, XIX, 384), „ce iaste *la sfînta mănăstire la* Suceviţă" (1628, Rădăuţi, DRH, A, XIX, 442), „am vrut să-i luom *de la* mănăstire *de la* Suceviţă" (*ib*., 442). Specifică epocii cercetate şi în general întregii românei vechi este lipsa articolului la unele toponimice feminine în *-ă* (*Suceviţă, Piatră, Bistriţă, Suceava*): „Scris *în Suceavă*" (1597, Suceava, DÎ, 199), „şi m-au adus *la Bistriţă*" (1600, Bistriţa, DÎ, 206).

Topica complementului de loc era liberă: de obicei el este după regent, dar atunci cînd se urmăreşte scoaterea în relief a circumstanţei spaţiale putea să stea în faţa regentului.

6.2. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL DE TIMP

6.2.1. Precizînd coordonatele temporale ale situaţiei comunicate sau ale actului enunţării, acest complement aduce informaţii foarte importante în instanţa de comunicare, deşi nu face parte din structura tematică a verbului, putînd să fie suprimat fără ca enunţul să fie negramatical.

Însă el este obligatoriu prezent în structura de suprafaţă cînd este generat de verbe ca *a custa, a dăinui, a dura, a ţine, a via*; „Şi Noe *custă* după potopul apeei *350 de ani* (PO, 37/23), „Şi Iacob *vie* în şaptesprdzeace *ani* în pămîntul Eghipetului" (PO, 169/15), „*Custă* Enos *90 ani*" (PO, 25/15), „*Custă* şi Sit *105 ani*" (25/9) etc.

În aceste exemple, complementul de timp este un complement al structurii tematice a verbului şi de aceea nu poate lipsi.

Complementul circumstanţial de timp era în epoca cercetată ca şi în limba actuală de mai multe tipuri, după felul în care se plasează procesul comunicării faţă de un reper temporal:

1) *de simultaneitate*, plasează procesul simultan cu reperul temporal şi este exprimat prin adverbe şi grupuri adverbiale ca *acum* (*acmu*) *astăzi, în această zi, (în) luna aceasta, în acest an şi (în) săptămîna aceasta*: „Iară *acumu* încă vă scriem" (1599, Târgovişte, DÎ, 111), „*acmu* nu ştim că au fost doi omini" (1593, Sălişte-Maramureş, DÎ, 204), „iaste *acum în zioa* de St. Martin, *11 zile, noiemvrie*" (1599, Transilvnia, DÎ, 114), „Rugămu-nă *astădzi* fără osîndă să ne cumere cămu cu sfînta peliţa lui" (CS[1], XV, 120^r/4-5), „Pis *o(t)* Hreasca, *leat 736, octomvrie 8 dni*" (1627, Heasca, Moldova, DRH, A, XIX, 328), „Ş-am scris eu Tudor logofăt, measiţa, *iulie 8 dni*, va leat 7142" (1634, Ţara Românească, DRH, B, XXIV, 420).
2) *de anterioritate*, plasează procesul *înaintea reperului* temporal şi se exprimă prin deictice ca: *atunci, demult, (mai) înainte (de), ieri,*

luna trecută, pînă acum: „v-amu tremes *mai nainte de* ceastă vreame neşte cărţi" (1599, Tîrgovişte, DÎ, 111), „*de atunce pînă acumu* în toate lunile, au băgat pre-acei săraci" (*ib*., 111), „Şi au fost trecuţi ai de la Adamu *pînă acmu* 7105" (1597, jud. Vîlcea, DÎ, 108), „acolo *iaste pînă în ziua de astăzi*" (PO, 121821).

3) *de posterioritate* plasează procesul *după reperul temporal*. Se exprimă prin adverbe şi expresii deictice (*mîine, poimîine, mîne dzi* "a doua zi", *după, după aceea, o zi, o săptămînă, o lună, un an, un veac*): "*mîne* va fi acesta semn" (PO, 203/24), "Făcu derept cea Domnul acest cuvînt *mîne dzi* " (PO, 205/15), "*După aceaia* lăsă el a zbura" (PO, 32/18), „Carele, *după aceaea*, aşa au fost bun, că i-au amăgit faţa lui şi o au ruşinat" (1593, Polonia, DÎ, 180), „*După aceea* eu m-am spăret" (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 96) etc.

4) *complementul circumstanţial temporal de proximitate*: transmite informaţia în apropierea „reperului temporal" şi se exprimă prin adverbe de tipul *abia, curînd, de curînd, imediat, tocmai (acum), îndată* etc.: „nevoiţi să faceţi *curînd* în ce chip veţi face ca să poată ieşi acest tiran den mijloc" (1599, Tîrgovişte, DÎ, 113), „*Acum, de curînd* au ţinut pre Batăr Jitmon lîngă el" (1600, Moldova, act diplomatic, DÎ, 142), „Şi Iacob *abiia* („de foarte puţină vreme", „tocmai") era ieşit afară dinaintea lui Isac" (PO, 91/20), „*Tocma în aceaia dzi* întră Noe şi Sim, Ham şi Iafet" (PO, 30/19; remarcăm şi dezacordul între subiect şi predicat).

Substantivele *dimineaţă, zi (zioă), noapte, seară toamnă, iarnă, vară, primăvară* prin articulare sau cu prepoziţie se folosesc ca adverbe în tot felul de texte cu funcţie de complemente de timp: „numai *la vară* toţi să fie gata" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 129), „*Ai 7099, luna ghin 17 dzile, duminec sara, 3 ceas*, m-am cununat cu mume lui Ştifan voda, anume Iarine, botezat" (1591, Moldova, DÎ, 169), „*vara* şi *iarna, zua* şi *noaptea*" (PO, 34/8-9), „*demineaţa* mănîncă prada şi *seara* împarte dobînda" (PO, 175/24).

Construcţia temporală *dzi pre dzi* („*Dzi pre dzi* împăratului adauge-veri anii lui" (PH[1], 50[v]/14) cu sensul de „zi de zi") apare în PH, text tradus din slavă alături de construcţiile temporale *dzuoa dzileei* şi *noaptea nopţiei* cu substantivul repetat în genitiv: „*Dzua dzilei* rrumpe cuvîntulu, *noaptea nopţiei* vesteaşte preceapere" (PH, 14[r]/24-25). Este posibil ca să avem de a face cu o traducere literală din slavonă căci şi în Psaltire slavo-română a lui Coresi *noapte de noapte* din psalmul 18, versetul 2, traducere pe *noşt noştij* din textul slav (cf. I. Gheţie, PH[1] studiul lingvistic, p. 53-54).

Complementul circumstanţial de timp, exprimat prin adverbe şi locuţiuni adverbiale, mai rar prin substantiv cu prepoziţii, reţine, de asemenea, atenţia printr-o serie de construcţii specifice epocii. Astfel, remarcăm prezenţa unor adverbe şi locuţiuni adverbiale ieşite ulterior din uz

cu această funcție sintactică: *amînat* „tîrziu" („*nu amînatu* elu mai suflă" CV, 43[v]), *aorea* „uneori, cîteodată" („*aorea* înoată..., *aorea* stau" CC[2], 61), *apestit*, „tîrziu" („*apestit* socotesc" CC[2], 619), *estimp* „acum" și *de estimp* „de acum", „din acest an": „5 stoguri de grîu de *estimp*" (1588, M-rea Galata, Catastif, DÎ, 163), *înde* „atunci" („*înde* stătuiu în gloată" CV, 31[v]), *mîne dzi* „a doua zi" („Făcu derept acea Domnul acest cuvînt *mîne dzi*" PO, 205/15-16; „suflînd toată dzi și noaptea și *mîne dzi*" PO, 211/2; construcția era specifică graiului bănățean și variantei literare bănățene), *nice dinioară* „niciodată": „să n-aibă a pîrî *nice dinioară*" (1597, Suceava, DÎ, 199) etc. Deși nu sînt frecvente, aceste adverbe și locuțiuni adverbiale cu funcție de complemente de timp sînt specifice textelor traduse din secolul al XVI-lea și caracterizează limba din zonele pe care acestea le reprezintă[21].

Aceeași situație o au complementele exprimate prin substantive cu prepoziții care nu se mai folosesc astăzi cu valoare temporală: *de* „din" („luptară-se cu mine *de tinerețele* mele" CP[1], 254[r]; în CP[2] apare construcția *den tinerĕțele* mele), *pînă* „pînă la" („ați pestit *pînă al noaole ceas*" MI, 187[r]).

Ca și în limba actuală, *topica* circumstanțialului este liberă, dar mai frecventă este antepunerea celor de anterioritate față de regent și postpunerea celor de posterioritate. Însă din motive stilistice, de reliefare, topica poate suferi schimbări.

6.3. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE MOD

6.3.1. Complementul circumstanțial de mod. Acest tip de complement, mai legat din punct de vedere semantic de centrul verbal decît celelalte circumstanțiale, întrucît prezintă o caracterizare intrinsecă a procesului din punct de vedere calitativ și cantitativ, a format obiectul mai multor discuții, căci cuprinde elemente eterogene greu de încadrat într-o singură categorie, cum face gramatica tradițională. De aceea, unele gramatici delimitează tipurile: *circumstanțial de mod propriu-zis* și *circumstanțial de modalitate, complementul cantitativ, complementul comparativ, complementul comparativ de conformitate, construcții comparative* (cf. GLR, 2005, p. 496 și urm.). În cele ce urmează, vom trata *circumstanțialul de mod propriu-zis*, pe cel de *modalitate*, pe cel *comparativ*, pe cel *cantitativ*, și pe cel *de conformitate* care au fost întîlnite în textele vechi mai frecvent.

6.3.1.1. Complementul de mod propriu-zis indică circumstanța modală sau exprimă o caracterizare a unui proces. El este, din punct de vedere sintactic, o complinire mai ales facultativă a verbului sau adjectivului regent, în sensul că suprimarea lui nu duce la anularea gramaticalității enunțului, însă poate duce uneori la modificarea sensului acestora și, bineînțeles, la un minus

[21] Vezi Densusianu, HLR, IL p. 249-275.

de informaţie semantică. Există puţine verbe care impun în mod obligatoriu actualizarea unui circumstanţial modal (*a se purta, a se ţine, a se simţi, a se păstra*): „vîntul o purta *ca o frunză*" (CS[1], XI, 92[r]/13), „*cum* să *vă ţineţi* pre acest pămînt" (PO, 159/26).

Circumstanţial de mod propriu zis se exprimă prin:

1) *adverb de mod* (*bine, frumos* etc.) *locuţiuni adverbiale şi adverbe demonstrative (aşa, aşa de, astfel, altfel(iu)* etc.), *relative* (*cum*) sau derivate cu sufixele *-eşte* (*prosteşte*) sau *-iş* (*furiş*): „să vă păziţi *cum* ştiţi *mai bine*" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „decă au văzut *aşa*" (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 6), „Prinsu-i-am ş-alte cărţi cu care-au îmblat *furiş*" (1600, Moldova, DÎ, 142), „carele sîmt intrate şi scoase din limba jidovească *pre greceşte*, de la greci, *sîrbeşte* şi într-alte limbi" (PO, 2/45), „va răbda *bărbăteşte*" (VL, 45[r]);
2) verbe la infinitiv precedate de prepoziţia *fără*;
3) substantive cu prepoziţie: „Iara menre *fără de mînie* au luat" (PH[1], 35[r]/23-25), „ei îmbla *din mănăstire* în mănăstire" (1626, Iaşi, DRH, XIX, 14).

Complementul circumstanţial de mod se exprimă prin adverbe şi locuţiuni adverbiale, precum şi prin substantive precedate de prepoziţii. Reţin atenţia unele construcţii cu adverbe şi locuţiuni adverbiale specifice epocii: *aiavea* „exact, direct" („învăţatu *aiave* legea tătînrească" CV, 19[r]; „Domnul *aiavea* vine" CP[1], 91[v]; „da-va ţie *aiave*" CS[1], XV, 116[r]/12, 116[r]), *camai* „puţin, în oarecare măsură" („macară şi *camai* sărăceşti" CC[2], 134; CTd., 3[v]), *cătelin* „încet, liniştit" („*cătelinru* nutîndu, abia fumu întru Cnidu" CV, 42[v]; „*cătelin, cătelin* voiu goni ei" PO, 257; „ce blămu *cătiliru*" CS[1], V, 78[r]/2-3), *cu dulce* „blajin" („*cu dulce* el asculta" CT, 80[v]; cf. şi CC[2], 616), *cu lin* „blajin" („zice *cu lin*" CC[2], 218), *cu mîlcomiş* „pe tăcute" („*cu mîlcomiş* curărea apropie-se" CC[2], 520), *cu ogoadă* „plăcut" („mai *cu ogoadă* va fi" CP[2], 134[v]), *cu stajă* „în grabă" („duse-se în cea de sus *cu stajă*" CC[2], 561), *de-a firea*„într-adevăr" („Şi *de-a firea* adevăr soru mi-e" PO, 65) etc.[22]

Complementul de mod exprimat prin substantiv este însoţit de cele mai multe ori de prepoziţii precum *cu* şi *fără*. Reţin atenţia construcţiile în care prepoziţiile au alt sens decît cel din limba actuală sau care conţin locuţiuni prepoziţionale ieşite din uz: *în* „după" („feciu om pre Adam *în chipul* miu" MI, 173[r]), *pre* „după" („Deaci se împarte în trei *pre încheieturile* tocmăleei-şi" Prav. 1581, 190[v]), *adin(s)* „între" („ei *adin eişi* mirară-se pre aceasta" PO, 154; „ziseră *adins eişi*" CC[1], 29[v]), *de aleanul* „contra" („au putem sta *de aleanul* voiei lui Dumnedzeu ?" PO, 178), *în aleanul* „împotriva" („nimea nu va sta dentre noi *în aleanu-ţi*" PO, 73) etc.

6.3.2. Complementul de mod comparativ se construieşte ca şi în limba modernă cu *decît* şi *de*, cînd exprimă inegalitatea, şi cu *ca* atunci cînd

[22] *Ibidem.*

exprimă egalitatea. Construcţiile cu *decît* sînt mai rare şi mai puţin răspîndite din punct de vedere geografic decît cele cu *de*, care sînt mai vechi, datînd din latina populară[23].

Tendinţa de a înlocui construcţiile cu *de* prin cele cu *decît* se observă încă din textele secolului al XVI-lea, dar se accentuează începînd cu secolul al XVII-lea: „Mai deşiderate *de aurul* şi *de pietri* curate multe şi mai dulci *de miarea* şi *stredea*" (PS, 56), dar „Mai cu vrĕre *decît aurul* şi *de pietri* curate multe şi mai dulci *de miiarea* şi *stredie*" (CP[1], 31[r]; se observă folosirea în aceeaşi frază a lui *decît* şi *de*, ultimul fiind mai frecvent); „camai pre gios cu spiţele *decît ceale optu*" (Prav. 1581, 269[v]), însă „mai lontru *de-a opta stepenă*" (Prav. 1581, 222[v]), „mai iuşor va hi sodomleanilor şi gomoreanilor... *decît omului* acela" (MI, 179[v]), dar „mai vîrtos *de toţi*" (CTd., 42[v]). Frazele în care *de* apare alături de *decît* sînt numeroase în textele sudice: „mai dragi *decît aurul* şi *de argintul* şi *de pietrile* cele scumpele şi sînt mai dulci *decît miiarea*" (CC[2], 228; vezi şi exemplul dat mai sus din CP[1])[24]. Textele scrise în Transilvania de nord (cum este de pildă *Codicele Todorescu*) cunosc numai construcţia veche cu *de*.

Extinderea lui *ca* de la comparativul de egalitate la cel de inegalitate nu este încă atestată în nici un text din perioada cercetată[25].

În unele texte traduse circumstanţialul comparativ de egaliatate este folosit cu *ca* + pronume personal în nominativ: „să fim şi noi creştini *ca şi tu* şi să ne închinăm Tatălui şi Duhului Sfînt" (PH[1], XI, 92[r]/12-14).

Comparaţia cu *ca şi*, care se răspîndeşte din ce în ce mai mult în limba actuală, este atestată des în unele texte reprezentînd graiurile ardeleneşti: „ce-au dzăcut *ca şi morţii*" (CS[1], IV, 23[r]/7), „şi răstigni-o vrem în cruce *ca şi dumnedzeulu* ei" (CS[1], XI, 91[r]/18), „lăcuia la el şi-l ruga ei *ca şi Dumnedzeu*" (= ca pe D-zeu; CS[1], XI, 94[v]/18), „să fie voia *ca şi în ceriu* şi pre pămîntu" (CS[1], XV, 119[v]/18), „Vădzuiu necuratul suindu-se şi înălţîndu-se *ca şi chedrii* Livanului" (PH[1], 32[v]/6), „Şi-l puse domnu caseei şi giudeţu a toată agonisitei lui a învăţa giudeţele lui *ca şi sinre* (= ca pe sine)" (PH[1], 88[v]/24), „Smentiră-se şi se duplecară *ca şi beaţii*" (PH[1], 94[v]/25).

Documentele particulare şi oficiale reprezentînd graiurile nordice conţin, de asemenea, circumstanţialele comparative cu *ca şi* „să nu fie svadă şi netocmeală între noi, ce să ne tocmim binişor *ca şi cei mai de demult*" (1592, M-rea Moldoviţa, jud. Suceava, DÎ, 173), „lăudîndu-se şi hvălindu-se *ca şi în Ţara Muntenească*" (1593, Polonia, DÎ, 180), „ţara Moldovei să fie

---

[23] Vezi Georgeta Ciompec, *Observaţii privind sistemul comparaţiei adverbiale în secolul al XVI-lea*, în Omagiu Rosetti, p. 124; Densusianu, HLR, II, p. 380; Rosetti, ILR, p. 535; Rizescu, Prav. 1581, p. 105-106.

[24] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 381.

[25] Vezi în legătură cu acestă inovaţie C. Frâncu, *Vechimea şi răspîndirea comparativului de neegalitate exprimat prin* ***ca***, în LL, 1979, nr. 1, p. 50-55.

de moşie, fir pre firul lui, şi pre feciori şi pre feate, *ca şi* Ţara Românească" (1600, Alba Iulia, document diplomatic, DÎ, 145), „măriia lui să-mi dea pre Ardeal bani cum au dat lu Batăr Jigmon, şi pre ţara Moldovei *ca şi pre* Ţara Românească" (*ib.*, 146).

Am dat mai multe exemple cu *ca şi* pentru a arăta că tendinţa unor vorbitori de astăzi care fac exces de întrebuinţarea acestei construcţii este mai veche.

6.3.3. Complementul circumstanţial cantitativ. Acest complement circumstanţial inclus în cele mai multe gramatici în circumstanţialul de mod ca subspecie distinctă a acestuia, denumită *circumstanţial de mod de măsură*, dar considerat ca un complement distinct de cel de mod şi tratat separat de autorii GLR (2005, II, 515), exprimă „o cuantificare, o caracterizare a unei predicaţii semantice". Ca şi în limba actuală, în limba română veche circumstanţialul cantitativ se realizează atît ca un *cantitativ propriu zis* cît şi ca un *cantitativ de măsură*:

1) *Circumstanţialul cantitativ propriu zis* care „exprimă variaţiile cantitative în mod relativ şi nediferenţiat" este bine reprezentat în tot felul de texte: „am muncit *mult*" (1576, Bolboşi, jud. Gorj, DÎ, 98), „ceteaşte şi aiurea *mult*" (PO, 7/23), „să şadză *puţin* în crăirea noastră" (1593, Polonia sau Austria, DÎ, 186), „şi culeaseră unii *mai mult*, alţii *mai puţin*" (PO, 233/2), „"Iară mie *puţinel* nu mi se aborriră picioarele, *puţinel* se vărsară urmele meale" (PH[1], 62[r]/25, 26), „pînă cînd toate *destul* vor bea" (PO, 77/14) etc. Pronumele nehotărîte (*oricît, cîtva, oarecît*), relativ-interogativele (*cît*) şi adverbele (*destul, puţin, puţinel*) apar des cu această funcţie.

2) *Circumstanţialul cantitativ de măsură*, care exprimă variaţiile cantitative în mod diferenţiat, raportate la unităţi de măsură obiectiv stabilite: „Feace şi altariul arsăturiei la jirtvă de lemn de setim, care avea *cinci coţi* de lung şi de lat, tocma *patru cornure* şi de înalt *trei coţi*" (PO, 307/5-7), „*Tot aurul* acela care pre lucrul celui cost cheltuise, şi carele în dar dedease *douăzeci şi nouă de măji*" (PO, 309/19-20), „Tot însul da *giumătate de sicloş*" („monedă veche la evrei": 309/26), „în toată luna să dea *cîte o sută de mie de talere*" (1600, Alba Iulia, act diplomatic, DÎ, 146), „am luat 1700 aspri şi eu" (1639, Bucureşti, DRH, B, XXII, 682).

Acest tip de circumstanţial are o poziţie specială între circumstanţiale, fiind legat direct de verb ca şi complementul direct. De aceea, în unele interpretări, circumstanţialul de măsură este analizat ca fiind complement direct. Însă nu trebuie făcut abstracţie de faptul că avem de a face în exemplele de mai sus cu grupuri nominale unitare (*trei coţi, douăzeci şi nouă de măji, cîte o sută de mie de taleri de sicloş*), care arată cantitatea şi nu pot fi analizate sintactic pe părţi. La fel în exemplele de tipul „Vădzuiu pe unii

mîncînd şi bînd *mult pespre măsură*" (VL, 140ʳ).

Topica circumstanţialului cantitativ este liberă, însă frecvent el apare mai ales postpus regentului. Cert este faptul că relaţia lui cu elementul regent este mai strînsă decît la alte circumstanţiale, căci nu necesită virgulă (în scris) şi nici pauză (în manifestarea orală: cf. GLR, II, 2005, p. 520).

6.3.4. Circumstanţialul de conformitate, privit de unele gramatici ca un tip special al celui de mod, se construieşte de obicei cu un element nominal cu prepoziţie: „*după curăţiia* mînrulor meale plăti-mi" (PH¹, 12ᵛ/6-7), „scoate-me *dereptu mila* ta" (PH¹, 4ʳ/8; cf. şi I. Gheţie, studiu lingvistic, PH¹, p. 54).

6.3.5. Circumstanţialul de modalitate ca tip epistemic, deontic şi apreciativ de evaluare a propoziţiei este de asemenea destul de des întîlnit în textele din perioada cercetată şi se realizează prin adverbe şi expresii adverbiale (*adevăr, cu adevăr, cu de-adevăr*):

1. *modalitate epistemică* (*certitudine* ~ *incertitudine*): „Şi de-a firea *adevăr* soră-mi-e, că tatălui meu *i* e fată" (PO, 65/23-24), „*adevăr*, muiare ţi-e ?" (PO, 86/8), „*adevăr* omori cei doi feciori ai mei" (PO, 150/12), „şi ţie voiu da *adevăr* vinovat" (PO, 151/27), „că veţi *cu adevăr* afla mare vistiiariu sufletesc" (PO, 10/20), „cea fiară săolbatecă l-au mîncat pre el, *cu de-adevăr* l-au rupt pre Iosif" (PO, 130/14), „Cunoscuiu, Doamne, că e dereapta dzisă ta şi *adevăr* micşuratu-me-ai" (PH¹, 105ʳ/22-23), „*Adever* (= adevărat) am zis" (1591, Moldova, DÎ, 169), „şi *cu adevărat* marele acela nu să înşelă pre sine" (VL, 42ʳ), „şi *doară* (= poate) ar tocmi şi aceasta ţară, cum au tocmit şi ţeara Moldovei" (1599, Tîrgovişte, DÎ, 112), „că *doară* (= poate) voiu veni şi eu într-acolea" (1600, Bălgrad, DÎ, 208); „*Adevăr*, făcut-am tocmeală" (1600, Transilvania, DÎ, 126).

2. *modalitate deontică* (obligaţie, permisiune, acceptabilitate, eventualitate): „cumu-l va ajunge legea, *aşa* să piară" (1600, Alba Iulia, DÎ, 145), „Iară cest om *poate a hi* că gîndeşte că iaste în ţara noastră oameni mulţi de legea grecească" (1593, Polonia sau Austria, DÎ, 186).

3. *modalitate apreciativă* (evaluare subiectivă marcată afectiv): „*O, vai de noi* cine ne va scoate den mîna acestui tiran ?" (1599, Tîrgovişte, DÎ, 112), „*O, vai de noi*, mare răuiaste pre noi că perim acum" (*ib.*, 112). Aici interjecţiile marchează cu valoare de modalizatoare evaluarea subiectivă a propoziţiei: „*Foarte* mă rog domnitale şi Dumnezeu să te veselească" (1600, Sebeş – jud. Alba, DÎ, 148), „*Ferice* de călugărul cela ce ce să socoteşte pre sine" (VL, 49ᵛ), „*Ferice* de ceia ce îmblă pre calea aceasta" (VL, 21ᵛ), „*Ferice* de cela ce-şi va omorî cu totul voia sa" (VL, 49ᵛ).

6.4. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL DE CAUZĂ

6.4.1. Indicînd cauza sau motivul pentru care are loc procesul comunicat, complementul circumstanţial de cauză, cu toate că e un complement „periferic" al grupului verbal căruia i se subordonează, căci este întotdeauna suprimabil fără a influenţa corectitudinea gramaticală a enunţului, este mult întrebuinţat în limba română veche, deşi raportul cauzal este mai des exprimat la nivel frastic prin propoziţia circumstanţială cauzală.

Complementul circumstanţial de cauză se realizează prin:

1) *nume sau grupuri nominale* cu prepoziţii: „*de frica* lui Dumnezeu să ispitim toate chipurile" (VL, 97^{v}), „că eu mor *de dorul* vostru" (1600, Bistriţa, DÎ, 206), „Însă *dereptu prilăstirea* lor pusu-l-ai lor rreu" (PH^{1}, 63^{r}/10-112), „iar *pentru datorii*, au fugit" (1593, Polonia, DÎ, 180), „nu *de nevoie*, ... iaste scos den ţară" (*ib.*, 181);

2) *adverbe şi mai ales locuţiuni adverbiale*: „ci *dereptu aceaea* acum ne iaste Mihaiu-vodă tocma ca şi turcii" (1599, Tîrgovişte, DÎ, 112), cf. şi „şi *dereptu aceea*" (1627, DRH, A, XXI, 382, Iaşi), „*Derept aceaea* ispovedescu-me ţie" (PH^{1}, 14^{r}/14-15), „*Pentr-acea* nu ne teamem cîndu se va smenti pămîntul" (PH^{1}, 39^{r}/16), etc. De o deosebită frecvenţă este complementul de cauză exprimat prin locuţiunea adverbială *căce* „*de ce*" în interogative: *O, că ce* n-am postit ! O, *căce* n-am miiluit mişeii ! O, *căce* nu ne-am pocăit... ? (CS^{1}, V, 43^{v}/2-4), *Căce* porînci voao Domnedzeu să nu mîncaţi de tot lemnul raiului ? (PO, 18/12-13; acest complement apare de 32 ori în acest text) etc.

3) *verbe la gerunziu*, care printre alte nuanţe o are şi pe cea de cauză: „căutînd într-îmbe şi *nevăzînd* nimenea, omorî pre cel eghiptean" (PO, 183/19-20), „Aşa *văzînd* noi perirea noastră şi cugetul lui cel rău... ne-am isprăvit lucrul ş-am stat la băsău" (1600, Moldova, act diplomatic, DÎ, 143).

Nu am întîlnit în textele cercetate complemente de cauză exprimate prin adjective.

Topica complementelor circumstanţiale de cauză era în limba din perioada cercetată liberă, cum este şi în limba actuală, însă complementele exprimate prin nume apar de obicei după verbul regent. Unele complemente de cauză exprimate prin adverbe şi locuţiuni adverbiale sînt, de regulă, antepuse verbului şi stau în fruntea frazei (*derept aceea, de aceea, pentru aceea*) stabilind uneori un raport anaforic sau cataforic la nivel transfrastic: „*Derept acea*, au rămas sluga noastră Toader medelnicer pre Bîrlădeanul dinaintea domnii meale şi a toată leagea" (1634, Iaşi, DRH, A, XXII, 224), „*Derept aceaia*, şi voi, românilor, deîn Corzi,... voi să aveţi a asculta de călugări" (1629, Bucureşti, DRH, B, XXII, 586), „*Pentr-aceia* să hie lui Mardarii, ficiorului nostru dereaptă ocină" (1627, Buceaci-Moldova, DRH, A, XIX, 182). Aceste pronume precedate de prepoziţii funcţionează ca nişte locuţiuni adverbiale şi sînt folosite *anaforic* reluînd informaţia din frazele

anterioare. Alteori ele funcționează cînd au un corelativ: *derept aceia... de aceia* și cataforic (anticipînd informația de după ele). De asemenea, complementele de cauză exprimate prin gerunziu sînt de obicei antepuse verbului regent și chiar subiectului.

Complementul circumstanțial de cauză exprimat prin nume se construiește cu prepozițiile *cu, de, din, în, la, pentru, prin, printru* și chiar *după*): „carii vor fi *cu vină* certați" (CC^{1}, 247^{v})[26], „*de boală* sau *de nevoie* mare, post 40 de dzile" (Prav. 1581, 207^{v}), „că am greața easte *după* ei a preimi năravu" (CV, 7^{r}/67; probabil calc după slavonul *poimi(e)* cf. Mariana Costinescu, studiu lingvistic, CV), cine va ucide om *de nevoie* (Prav. I, 19^{v}); „Spurcatu-ne-am *în vina* părinților" (FT, 3^{v}); „*pentru răutațele* voastre ele voiu săca" (MI, 172^{v}), „*cu hiclеșigul* său cădzu den ceriu" (CS^{1}, XV, 121^{r}/13-14), „*prin fărădelegea* voastră ceacea multă, înțeleageți, nemîndrilor, că nu sînteți înțelepți" (*ib.*, 2^{r}/13 – 2^{v}/1), „Tremuraiu *în frica* ta, dzi de giudețu" (*ib.*, XIII, 109^{v}/15-16), „pridădiții ceia ce scot alții de pre locurile loru *printru dereptate*" (CS^{1}, V, 52^{r}/5-7; cf. Gh. Chivu, studiu lingvistic, CS^{1}).

Dintre construcțiile prezente în epocă, dar ieșite din uz în epoca modernă, trebuie menționate cele cu *derept*: „Răstignitu-se-au *derept noi*" (CCat., 7^{v}), „se moriu gata sîntu întru Ierusalim *dereptu numele* Domnului Isus" (CV, 14^{v}), „se șerbască *dereptu* acělea *păcate*" (Prav. 1581, 228^{v}), „iaste ție a muri *derept muiarea* care-i luat" (PO, 64), „*derept aceea* cade-se sîmbăta a face bine" (TS, 36^{v}), „chemă-se toate limbile *dereptu păcatele* lor" (CTd., 13^{r}). Aceste construcții sînt frecvente în texte reprezentînd aproape toate graiurile și variantele literare.

6.5. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE SCOP

6.5. Complementul circumstanțial de scop exprimă finalitatea într-un enunț care conține un *raport de implicație* cauzală de tipul *intenție/scop-realizare* (cf. GLR, II, 2005, 540).

Verbul regent impune un subiect animat care exercită desfășurarea procesului și ocurența unui component al enunțului cu rol actanțial de *Țintă* sau de *Locație*: „Ci m-au purtat legat să mă duc *la pierdere*, să mă piarze" (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 96).

Complementul circumstanțial de scop se exprimă prin substantive sau substitute ale acestora precedate de prepoziții cum sînt: *cătră, de, derept, pentru, pre, spre* și de locuțiunea prepozițională *întru potrivă*: „să fie mai lesne *spre înțeles* și *către cetit*" (CC^{2}, 10), „să fie noao *de iertarea* păcatelor" (MI, 191^{v}), „*derept ispăsenie* noastră, venit-au den ceri" (CCat., 7^{r}), „vor fi gătiți ca u< n> voinic *spre războiu* (MI, 176^{v}), „Cade-se duhovnicului

[26] Vezi Emanuela Buză și Florentina Zgraon, în TR, p. 520.

a împărţi păcatele omului... *întru protivă păcatelor*" (CPrav., 1[r]), „sfîntul şi luminatul sîngele lui Hristos (iaste) *pre spăsenie* noao" (CS[1], XV, 119[v]/18 – 120[r]/2), „numele lui *pre agiutoriu* să-l chemăm" (CS[1], XII, 104[v]/14-15), „să de ei *pentru capul* miu" (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 96).

Construcţiile cu *derept, cătră* şi *întru potrivă* sînt treptat eliminate de construcţiile mai generale cu *de, pentru, spre.*

Complementul de scop exprimat printr-un verb la infinitiv este destul de frecvent în textele secolului al XVI-lea, în special în cele nordice, dar frecvenţa lui scade pe măsură ce înaintăm în timp, din cauza limitării întrebuinţării infinitivului prin construcţiile verbale personale[27]: „de va lua pre o sor a mea *a*-i *fi muiare*" (Prav. 1581, 229[r]), „nu venii *a chema* derepţii" (CC[2], 8), dar „Iară neputenciosul mîngîie-lu *dereptu se împle* lĕgea lui" (Prav. I, 8[r], cu propoziţie finală în locul infinitivului), „Aceia rasfira-se *a mînca*" (PH[1], 49[r]/9).

În interogative, locuţiunile adverbiale *căce* şi *de ce* au alături de funcţia de complement circumstanţial de cauză şi funcţia de complement de scop, dezambiguizarea semnificaţiei se află în răspunsul întrebării, în care se precizează dacă e vorba de cauză sau de scop: „O, *căce* cu focul arse şi *căce* oaspele ce iaste de la împăratul ceriului ? Isacu feace mîncare" (CS[1], 78[v]/2-5: răspunsul arată că locuţiunea *căce* are funcţia de circumstanţial de scop).

Atît circumstanţialul final exprimat prin nume, cît şi cel exprimat prin infinitiv au topică liberă, însă cel exprimat prin *căce, de ce* stă în fruntea propoziţiei interogative, cum este şi normal în interogaţii care conţin pronume interogative.

6.6. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL INSTRUMENTAL

6.6.1. Complementul circumstanţial instrumental indică în limba veche ca şi în cea actuală „mijlocul prin care se realizează sau se poate realiza un proces şi putea avea ca regent *un verb* la un *mod personal*". Prototipic, el se exprimă printr-un element nominal cu prepoziţia *cu*: „au văzut *cu ochii* lui" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „Însă *cu ochii* tăi căuta-veri" (PH[1], 78[r]/8), „scriu şi mărturisesc *cu* cest *zapis* al mieu" (1626, Moldova, DRH, A, XIX, 13), „scriem şi mărturisim *cu* acest *zapis* al nostru" (1629, Ţara Românească, DRH, B, XXII, 426), „am vădzut *cu ochii* şi am audzit *cu urechile*" (1592, Drăguşani – jud. Iaşi, DÎ, 174, construcţie pleonastică de factură populară): „am scris *cu mîna mea*" (*ib.*, 175).

Complementul circumstanţial instrumental se exprimă printr-un substantiv sau substitut al acestuia precedat de prepoziţiile *cu, de, pentru, din,*

[27] Vezi C. Frâncu, *Cu privire la "uniunea lingvistocă balcanică"*, p. 98-103; id., *Conjunctivul...*, p. 141-142.

în, la, prin, printru. Iată cîteva exemple: „*cu sulițe* în coaste mă împunseră-mă” (MI, 174ʳ), nu le se cade *în nuntă* [= prin nuntă] a se împreuna” (Prav. 1581, 219ʳ), „i se va da în har *pren Isus Hristos*” (CCat., 3ʳ), „*de ascunsele* tale împlu-se zgăul” (PH[1], 11ᵛ/12-13), „să slăvească-se *cu noi* numele slavei tale” (CS[1], XV, 118ᵛ/7-8), „ne-au dat Dumnedzeu cuventele afară să ne spovedim *pentru* (= prin) eale” (CS[1], XII, 101ʳ/5-7).

Menționăm, de asemenea, prezența sporadică, în unele texte treaduse din slavă a complementului instrumental în dativ, ca o influență a originalului (Prav. 1581, 219ʳ). Construcția nu se mai întîlnește în textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea.

Relația instrumentalului este foarte strînsă cu verbele agentive și cu agentul, încît atunci cînd lipsește agentul instrumentul ia locul subiectului (Văd *cu ochii* mei > *Ochii mei* văd.), Taie cu *sabia pe turci* > *Sabia taie pe turci*. Pe de altă parte, circumstanțialul instrumental nu este întotdeauna exprimat cînd regentul este un verb agentiv care include în structura sa semantică un instrument (*a tăia, a cosi, a secera, a ara* etc.).

Topica acestui complement este liberă, de obicei, instrumentalul este postpus regentului, dar atunci cînd instrumentul este scos în evidență, acest circumstanțial este antepus regentului.

6.7. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL SOCIATIV

6.7.1. Complementul circumstanțial sociativ, element facultativ al enunțului, ca și în limba actuală, indică asocierea cu *subiectul* care este în mod obligatoriu exprimat: „Eu, Gavrilcea Polschii, *și cu giupîneasa* mea Grăpina, dau știre cu cest zapis al nostru, cum ne-am tocmit cu căzacul Petriceaico, de am făcut un schimb cu niște tigani” (1593, Suceava, DÎ, 185).

Întrucît sociativul este asociat de obicei cu subiectul-agent, fiind un „coagent” acest circumstanțial apărea mai ales generat de verbe agentive (verb de activitate sau de mișcare), dar se întîlnesc cazuri în care este generat și de verbe non-gentive (de stare și psihologice).

Din cauza numeroaselor sincretisme ale formelor verbale din limba veche este uneori foarte dificil de a distinge un circumstanțial sociativ de un subiect multiplu, căci delimitarea prin *acord* se suspendă existînd multe forme sincretice: „Adecă *au venit* înaintea noastră *Patrea Ialț*, feciorul Acsiniei din Rădeni, *și cu simințiile* lor, Marica, și Gafta *și cu frații* săi, Ștefan și Ionașco și Vasilie” (1628, Iași, DRH, A, XIX, 413). Aici acordul este irelevant căci forma *au venit* este și pentru pers. 3 pl., care ar fi generat un component al subiectuliu multiplu și pentru pers. 3 sg., care ar fi generat un circumstanțial sociativ.

Circumstanțialul sociativ se exprimă printr-un element nominal sau pronominal cu prepoziții grupate în *prototipul cu* (sau *și cu*): „*cu tine* izbavi-me-voiu de năpaste” (PH[1], 13ᵛ/2-3).

Complementul circumstanțial sociativ se construiește cu prepoziția *cu*, cu locuțiunile prepoziționale de *alăturea cu, depreună cu, împreună cu*, mai rar cu *și* cu valoare de prepoziție: „sfădêște vicin *cu vecin*” (MI, 180[r]), „va fi *împreună cu îngerii*” (MI, 183[r]), „are Dragomir ocină... *depreună cu Neacșul*” (1617; BDR, 34), „să vii *de alatore cu rugătorii*” (1625; BDR, 108), „Ieși Pătru și *alt ucenic*” (CT, 231[v]). Remarcăm folosirea lui *și* cu valoare de prepoziție care introduce un complement sociativ, așa cum se întîmplă astăzi în vorbirea populară. Pe de altă parte, din cauza sincretismului dintre formele de sg. și pl. la pers. 3 a unor timpuri și moduri, este greu de distins complementul sociativ de subiectul multiplu în situațiile în care prepoziția *cu* poate îndeplini rolul conjuncției coordonatoare *și*[28]: „au fost și Isus Navin *cu Calev*” (PO, 5).

Un calc după textul slavon este circumstanțialul sociativ în dativ care apare în *Codicele voronețean*: „celui ce vru elu se me ivescu *slaveei* împreurat” (CV, 81[v]/5-6), calca după sl. *slave obĭštnykŭ* (din ms. sl. 264). De asemenea construcția cu *de* din textul CV (cei ce era *de Pavelu* (CV, 13[v]/7-8) calchează structura slavonă *eže o Pavlě* (ms. 626; cf. Mariana Costinescu, studiu lingvistic, CV, 161).

În ceea ce privește *topica*, circumstanțialul sociativ se întîlnește de obicei după subiect și de cele mai multe ori după verbul regent. Apare antepus cînd intenția autorului este de reliefare, de scoatere în evidență a sa (cf. exemplul din PH[1] 13[v]/2-3 dat mai sus).

6.8. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE RELAȚIE

6.8.1. Circumstanțialul de relație indică, în limba veche ca și în limba actuală, coordonatele de manifestare a unei acțiuni, stări, calități prin referire la o anumită sferă de manifestare.

El este eterogen ca realizare și în raport cu elementul regent al structurii, căci el „limitează sfera predicației restrîngîndu-o la unele din manifestările ei” (GLR, II, 20058, 5522): „I pak dau știre *za (= despre) lucrul turcilor*” (1521, Câmpulung, DÎ, 95); remarcăm prezența prepoziției slave *za* care introduce un complement de relație, „Și dau știre dumitale *de rîndul unui mișel* den Rășinariu” (1600, Bălgrad, DÎ, 207).

El se exprimă prin:

1) substantive cu prepoziție sau locuțiune prepozițională: „Scrii și rogi să nu grăbim *păntru* lucrul domitle” (1593, f.l., DÎ, 184).

Exprimarea complementului de relație prin substantiv în dativ fără prepoziție este rară și se întîlnește numai în texte traduse din slavonă: destoinici să fiți *împărăției* ceriului (CS[1], III, 15[v]/4-5).

[28] Vezi Emanuela Buză și Florentina Zgraon, în TR, p. 520-521.

În documentele particulare și oficiale circmstanțialul de relație se exprimă foarte frecvent prin substantiv însoțit de locuțiune prepozițională *de rîndul*, care apare și la început în frază cu sensul de „cu privire la", „privitor la", cu valoare *parentetică*: „*De rîndul oștilor*, măriia împăratului cu țara-ș și bine să ia amente și să grijască că Ardealul și Țara Rumânească în ce loc sînt; tot norocul creștinătății iaste aruncat pre aceaste 2 țări" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 130); „Alta, *de rîndul oștilor* măriia împăratului... să ia amente" (*ib*., 132), „*De rîndul tătar-hanului*" (*ib*., 136), „*De rîndul celui pașe tatăresc*" (*ib*., 136), „Dau știre dumitale *pentru rîndul* slujbei noastre de *aicea*" (1630, Țara Românească, B, DRH, XXIII, 284). Aceste complemente circumstanțiale de relație nu sînt integrate în structurile respective, ci sînt mai mult cataforice.

2) verb la infinitiv și participiu: „să fie tot omul currundu *a audzi* și amînatu *a grăi* și amînatu *întru mînie*" (CV, 57r/13-14, 5v/1).

Complementul circumstanțial de relație este introdus prin prepozițiile *de, despre, la,* iar mai rar prin *cătră, de pre, pre, de rîndul, pentru rîndul* și *a* „la", care nu mai introduc complemente de relație în limba modernă, fiind deci specifice epocii. Iată cîteva exemple din rîndul acestora: „nu-s mulțemitori *cătră dătătoriul* de bine" (CC², 506), „*pre acĕea* sînt tremis" (CT, 122v), „Dămu-ț știre *de rîndul* celor *slugi*" (1621; BDR, 61), „oameni bogați întru vecie, rîvnitori *a* bune *lucrure*" (CPr., 527). Aceste construcții devin din ce în ce mai rare pe măsură ce înaintăm în timp.

Complementul de relație exprimat prin substantiv în dativ ca determinant al adjectivelor de tipul *destoinic, vinovat* se întîlnește numai în traducerile din slavonă din secolul al XVI-lea, fiind calc după construcțiile slave cu *dostojnŭ, povininŭ*[29]: „să fie destoinicu *morrției*" (CV, 36v), „destoinic *morției*" (CPr., 124), „el să fie vinovat *morției*" (CT, 104v), „vinovat iaste *judecatei*" (CC², 356). În textele din primele patru decenii ale secolului al XVII-lea nu am mai întîlnit astfel de calcuri.

Topica circumstanțialului de relație depinde de tipul construcției. În general, cel dependent de centrul verbal sau adjectival este postpus. În schimb cel tematizat, cel neintegrat sintactic și cel reliefat din punct de vedere stilistic sînt antepuse (cf. exemplele cu locuțiunea prepozițională *de rîndul* din DÎ, date mai sus).

6.9. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL CONDIȚIONAL

Complementul circumstanțial condițional nu are încă elemente de relație specifice, iar raportul se exprimă aproape numai la nivel de frază, prin propoziții condiționale, frecvente în epocă. Rareori pot fi întîlnite construcții gerunziale, care, pe lîngă valoarea lor temporală sau cauzală au și valoare

[29] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 404.

de complement condiţional: „neci o slavă a lui Dumnedzeu nu vei şti *necitind* acolo" (PO, 7). De asemenea, foarte rar, adverbul *amintrileaş* (*aimintrea*), care exprimă de obicei modalitatea, primeşte valoare de complement condiţional, atunci cînd prezintă o supoziţie contrară unei singure posibilităţi admisibile enunţate la nivel de frază sau de context: „E acmu nu oprěşte, ce *amintrileaş* tăriia sa arată mai mare" (CC², 308), „Şi *aimintrea* iară iaste minunată (CC, 342).

6.10. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL CONCESIV

6.10.1. *Complementul circumstanţial concesiv* nu îşi dobîndise încă individualitatea prin elemente de relaţie specifice (*în ciuda, în pofida, cu tot* + substantiv)[30], iar raportul concesiv se exprima aproape exclusiv la nivel de frază, prin propoziţii concesive. Există însă unele elemente care prefigurează complementul concesiv şi acestea sînt corelativele adverbiale (în propoziţia regentă) ale unor conjuncţii sau locuţiuni conjuncţionale care introduc o propoziţie concesivă: *acie, acolo, atunce, încă, încaşi, tot, totuşi*[31]: Domnul nu chemară, *acie* înfricară-se cu frică" (PS, 19), „se o are fi şi luat, *încă* să-i împarţă" (Prav. 1581, 267ʳ), „oare să vor avea bogăţie, oare meserătate, *totuşi* e lucru bun" (CC², 461) etc. Caracteristica principală a acestora este că valoarea lor concesivă nu se poate determina decît la nivel de frază; detaşate de context ele nu au valoare concesivă[32]. Mai frecvent apar gerunziile cu valoare concesivă, deşi există multe cazuri în care funcţia nu este numai concesivă: „tu mie îngăduişi a face rău, *ştiind* tu mine stîrv împuţit şi putrejune" (CS¹, XIV, 113ᵛ/16-19).

6.11. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL OPOZIŢIONAL

6.11.1. *Circumstanţialul opoziţional* marca şi în limba veche ceea ce era prezentat drept contrar a celor exprimate de alte elemente al structurii ternare caracteristice. Dependenţa sa se făcea, în general faţă de un verb la un mod personal, de un verb la infinitiv sau gerunziu şi mult mai rar de un adjectiv sau de o interjecţie cu valoare predicativă.

Complementul circumstanţial opoziţional se exprimă printr-un substantiv sau substitut al acestuia (pronume, numeral) precedat de locuţiunile prepoziţionale *în loc de, în locul* sau printr-un verb la infinitiv

---

[30] Vezi C. Frâncu, *Formarea şi evoluţia complementului concesiv în limba română*, în SCL, XXVIII, 1977, nr. 1, p. 15-26.
[31] Pentru alte exemple, vezi C. Frâncu, *op. cit.*, p. 17-18.
[32] *Ibidem*, p. 25.

precedat de *în loc de*: „Că-ş vor fi, *în loc de tată şi fiiu*, svedenici" (Prav. 1581, 266[r]), „*în loc de ploaie*, sînge şi foc şi spudză" (MI, 176[r]), „aruncă pizmă... *în loc de blagodarenie*" (MC, 388), „şi-*n locul* acelor *tocmēle*... au făcut alte tocmēle" (1626; BDR, 129), „*În locu de iubov*, menciuros me *fecerâ*" (PH[1], 95[v]/10-11). O construcţie specifică perioadei cercetate este cea cu prepoziţia *derept(u)*: „puseseră pre menre rreu *dereptu binre*" (PH[1], 95[v]/12-14).

Topica acestui circumstanţial era liberă, dar de obicei era postpus regentului, în afară de cazurile în care se urmărea scoaterea în relief a opoziţiei.

6.12. COMPLEMENTELE CIRUMSTANŢIALE CUMULATIV ŞI DE EXCEPŢIE

6.12.1. *Circumstanţialul cumulativ* exprimă în limba veche, ca şi în limba actuală, un raport de adiţionare a unei informaţii la cele conţinute de un alt element al structurii. Ca şi alte circumstanţiale, circumstanţialul cumulativ funcţiona într-o structură *ternară*, care implica prezenţa altui element faţă de care adăuga ceva.

Circumstanţialul de excepţie arată ce este exclus din relaţia predicativă dintr-o structură ternară ce includea obligatoriu şi alt element la care se raporta excepţia: „*Pre lîngă mene* dumnezei striini să n-aibi" (CS[1], XII, 99[v]/1-3).

Complementele circumstanţiale de excepţie şi cumulative prezintă în epoca cercetată o serie de trăsături care nu se întîlnesc în limba literară modernă. Este vorba de o serie de prepoziţii şi locuţiuni prepoziţionale sau de adverbe cu valoare exceptivă sau cumulativă care au dispărut din limbă după secolul al XVI-lea sau şi-au limitat mult circulaţia şi frecvenţa: *alegînd (de) „în afară de", trecînd de"* „cu excepţia", *(de)asupra (de)* „pe lîngă": „Nemică mai mult punem voao greime *alegînd de nevoile acestea*" (CPr., 72), „şi nu e Dumnedzeu *trecînd de mine*" (CP[1], 293[r]), „*Asupra de acēstea* tipăritu-se-au cēstea doo cărţi" (PO, 4), „mērse la Izmail şi *deasupra muierile* lui luo şi pre Mahala" (PO, 94)[33]. Deşi se întîlnesc numai în textele bisericeşti, construcţiile respective cu *alegînd de, trecînd de* nu sînt calcuri după slavonă, ci reprezintă inovaţii ale limbii vechi, explicabile printr-o deplasare de sens. De la sensul „a pune la o parte, a izola", pe care-l avea verbul *a alege*, s-a putut trece uşor la sensul „a excepta", căci orice excepţie presupune izolare, dar nu orice izolare presupune o excepţie. În schimb, construcţia *asupră de aceasta* şi cea cu prepoziţia *desupra* din *Palia de la Orăştie* reprezintă calcuri

[33] Pentru alte exemple, vezi C. Frâncu, *Complementul circumstanţial de excepţie şi cumulativ în limba română din secolul al XVI-lea*, în ALIL, XXIV, 1973, p. 9-13.

după magh. *fölötte* „deasupra”, care în textul lui Heltai avea şi sensul cumulativ „pe lîngă”. Încă din secolul al XVI-lea construcţiile citate mai sus sînt concurate de construcţii exceptive şi cumulative ca *afară de, fără, fără de, fără numai, lîngă, pe lîngă*, care vor reuşi în cele din urmă să devină generale[34]: „Şi nemică *afară* nu grăiescu *de cĕlea* ce prorocii dziseră” (CV, 40^r; cf. şi CPr., 129), „Că cine e Dumnezeu *fără Domnul* ? (CP^1, 27^v), „Nu-i altu Domnezeu mai mare, *fără Domnezeul* sfenteei Vineri (CS^1, 93^r), „eu n-am aflat altul *fără Domnezeu*” (FT, 3^v), „Cenre e Dumnedzău *fără de Domnulu*” (PH^1, 98^v/12-14). Cumulativele cu *lîngă + pronume demonstrativ* care apar frecvent mai ales în documente la începutul frazei nu sînt integrate sintactic în structură, ci au valoare transfrastică, de adiţionare a informaţiei la cele conţinute în fraza sau în frazele anterioare: „*Lîngă acĕstea*, iară prorociia lui Varlaam prorocul” (PO, 5).

Topica acestor circumstanţiale este liberă, ele puteau fi postpuse sau antepuse regentului, în funcţie de intenţia locutorului de tematizare sau de rematizare.

6.13. COORDONAREA

6.13.1. Coordonarea părţilor de propoziţie se realizează prin raporturile copulativ, disjunctiv, mai rar adversativ şi foarte rar conclusiv.

1. *Coordonarea copulativă* este cea mai frecventă şi se realizează atît prin juxtapunere, cît şi prin joncţiune cu conjuncţii şi locuţiuni conjuncţionale: *e, şi, nu numai... ce şi, necum... ce şi, şi... şi, nece... nece, nici... nici*, iar în textele neliterare şi cu conjucţia *cu* (provenită din prepoziţie), precum şi cu locuţiunile *şi cu, împreună cu, dinpreună cu*. În enumerări, părţile de propoziţie cu aceeaşi funcţie sintactică sînt juxtapuse, iar ultimul termen al seriei este introdus printr-o conjuncţie copulativă: „Şi aceştia-s ficiorii lui: Elam, Asur, Arcfasat, Lud *şi* Amram. Şi ficiorii lui Amram sînt: Uz, Hui, Gheter *şi* Mas” (PO, 39). Cazurile de repetare a conjuncţiei în faţa fiecărui membru al unei enumerări sînt mai rare: „şi scoaseră 100000 de pilure *şi* 200000 de catîre *şi* 100000 de cămile *şi* 20 de case pline de galbeni *şi* talere *şi* alte multe” (CN, 40^r) etc. Iată şi alte exemple de coordonare copulativă: „*Nice* în ocină, *nice* pre semenţie nunta vom sămăşlui” (Prav. 1581, 250^v), „*Nu numai* tu, *ce şi* toţi... să fie aşa” (CV, 41^r), „să nu pofteşti vecinului tău *nece* muiare-i, *nece* fata-i, *nece* feciorul, *nece* boul, *nece* calul, *nece* nemica ce iaste al lui” (CS^1, XII, 100^r/5-10), „*Nu numai* de bucate a posti, *ce şi* de toate poftirile vătămătoare” (Prav. 1581, 234^v), „era gata a agiuta *necum* solilor, *ce şi* altor creştini” (1593, Polonia, DÎ, 181).

[34] *Ibidem*, p. 10-14.

O caracteristică a limbii secolului al XVI-lea este folosirea, alături de *şi*, a conjuncţiei copulative *e* (< lat. *et*), dispărută în secolul al XVII-lea. Conjuncţia *e* are însă o distribuţie mai limitată decît *şi*, căci nu stabileşte raporturi de coordonare între părţi de propoziţie, ci numai între propoziţii şi fraze, fiind deci în corelaţie cu *şi* la nivelul propoziţiei. De aceea, frecvente sînt cazurile cînd o propoziţie de la începutul frazei începe cu *e* narativ şi are în compoziţia ei pe *şi* copulativ, care leagă două părţi de propoziţie de acelaşi fel: „*E* jidoviloru şi elenilor sile nu proaste făcea Dumnedzeu" (CV, 2^v); „*E* pămîntul era pustiiu *şi* în deşert" (PO, 12/7). Deşi corelaţia *e... şi* se întîlneşte în texte care reprezintă atît graiurile sudice cît şi pe cele nordice, ea este mai frecventă în textele nordice, căci în cele sudice tendinţa de a evita conjuncţia *e* şi de a o înlocui cu *şi* este mai evidentă. În documentele particulare *şi* este general, iar *e* este foarte rar şi apare numai la început de propoziţie sau frază: „*e* de vrem avea pagubă, noi vrem ţinea de către domnia-voastră" (1592, M-rea Moldoviţa, Suceava, DÎ, 174), „*e* derept ce că bine au făcut acest om... derep aceasta bucurs dăm tărie să şadză acest om în crăirea noastră" (1593, Polonia sau Austria, DÎ, 186).

În textele traduse din slavonă, întîlnim uneori şi conjuncţia slavă *i*, pentru a exprima raportul de coordonare copulativă, de cele mai multe ori alături de *şi*: „Sion împăratul Amuriei *i* Ogu împăratul Vasanului *şi* toate împăraţiile hananeiloru" (PS, 440; cf. CP[1], 259[r]), „arhiereu *i* mitropolit" (CCat, 2[r]). În documente *i* copulativ este obişnuit pînă tîrziu: „Noi, fraţii dumneavoastră Dumitru dvornic *i* Teodosie logofăt *i* Radul clucear *i* Strou stolnic, *i* Preda Postelnic, *i* Calotă banul, *i* Sava armaş, *i* Radul comis, *i* Udrea banul *şi* Radul Oteliştеanu *şi* de la toţi alalţi boieri mari şi mici" (1599, Târgovişte, DÎ, 113; se observă folosirea lui *i* alături de *şi*), „şi au fost la tocmeala noastră mulţi boieri mărturii anume: Jupan Hriza *i* jupîn Vladul *i* jupîn Papa" (1629, Bucureşti, DRH, B, XXII, 504 vezi şi DRH, B, XXIII, 414).

În documente, scrisori, însemnări şi alte texte neliterare apar şi conjuncţiile *cu, şi cu* şi locuţiunile conjuncţionale *dinpreună cu, împreună cu*: „Adecă eu Drăgoiu *cu* frate-mieu *şi cu* nepoţii miei, anume Radul *i* Dobre, dat-am zapisul nostru la mîna Arbănaşului" (1595-1596, Glodeni – jud. Dâmboviţa, DÎ, 106), „Scris-am adecă noi, birăul cel rumânesc *şi cu* cel armenesc *şi cu* 24 de pîrgari de la uraş, de la Suceava" (1593-1597, Suceava, DÎ, 188), „Adecă eu jupan Ianiu Psira vistiiariul *denpreună cu* jupîneasa mea Mariia scris-am *şi* mărturisim noi cu acesta al nostru zapis" (1630, Bucureşti, DRH, B, XXIII, 280). Aceste elemente conjuncţionale stau de obicei între părţile unui subiect multiplu.

2. *Coordonarea disjunctivă* se realizează prin conjuncţiile *au, oare, ori, sau, săva, vare, veri, fie*, de multe ori cu corelative ca *oare... oare, sau... sau, săva... săva, veri... veri*: „demineaţa *au* seara va veni" (FT, 1[v]), „să va fi fost bogat *sau* şi sărac, *oare* mare, *oare* mic, *vare* bătrîn, *vare* tînăr..., *oare* bărbat, *oare* muiare, *vare* cinstit, *oare* fără de cinste" (CC[2], 613; se remarcă

alternanța corelativelor), „cine mănîncă carne de lup *sau* de vulpe *sau* de cătuşă *sau* de fiece spurcat *sau* de corui *sau* de uture *sau* de vĕveriță şi alte necurate" (CPrav., 2ᵛ-3ʳ), „Deaci de-şi vor fi ai trei veri, *săva* fecior, *săva* fată, neapărat să se ia cu ai trei veri" (Prav. 1581, 227ᵛ), „Să fie iară mielul fără beadă, bărbătuş miel de un an, *săva* luați un ied" (PO, 214), „el au lucrat *veri* bine *veri* rău" (CPr., 357), „*fie* vlădic, *fie* egumen" (1626; BDR, 130). Dintre acestea cele mai frecvente şi mai răspîndite sînt *au, ori, sau* şi *fie*. Conjuncția *săva* apare mai ales în textele din Transilvania de nord, Moldova şi Banat-Hunedoara, iară *vare* şi *veri* caracterizează textele sudice, fiind curente în special în tipăriturile coresiene. În documente apar şi disjunctive cu *măcar* „ori", „sau": „cîți vor fi fugiți şi răsipiți aicea în țeara domnii meale, *măcar* în țigăniia domnească, *măcar* vlădicească, *măcar* călugărească, *macăr* în oraş, pre toți să-i ducă la mănăstire să şază şi să lucreaze" (1628, Țara Românească, DRH, B, XXII, 98). Însă corelarea prin coordonare disjunctivă se face în documente de obicei prin *ori*: „care pe unde-l vor afla *ori* în sat domnescu, *ori* boierescu, *ori* la oraş, *ori* la slobozie, *ori* unde-i vor afla" (1634, Țara Românească, DRH B, XXIV, 307).

Coordonarea disjunctivă cu *ver(i)*, deşi mai rară, se menține pînă la sfîrşitul perioadei studate: „că cine se va ispeti a-l învălui şi a-l bîntui *ver* pre el, *ver* feciorii lui, *ver* fetele lui... cartere va avea de către domni mea" (1634, Țara Românească, DRH, B, XXIV, 83).

Aceeaşi situație o are *au* (< lat. *aut*): „*au* în sat domnescu, *au* în sat boierescu, *au* călugărescu, *au* la slobozie, *au* la tîrgure" (1633, Țara Românească, DRH, B, XXIV, 164).

Coordonarea disjunctivă cu *sau... sau* este mai rară în documente: „oricîț oameni vor chema dint-altă țară, ruşi *sau* ungruisau hie ce limbă va fi, *sau* muntean" (1636, Moldova, DRH, A, XIX, 77).

3. *Coordonarea adversativă*, mai rară între părțile de propoziție, dar frecventă între propoziții şi fraze, se realizează prin *ce, iară* şi *însă*: „Paşteți cĕea ce e întru voi turma lu Dumnedzeu, cercetîndu-o nu cu nevoie, *ce* cu vre< re>, nu cu vamă, *ce* cu milă" (CV, 81ᵛ), „păzind nu de nevoie, *ce* de voie" (CPr., 172), „Cătră elu cinre vinre, pietriei vii de la omu nesocotită, *iară* de la Dumnedzeu aleasă, cinstită" (CV, 73ʳ), „Fiiulu e născut den tatăl, *însă* nefăcut" (Prav. 1581, 192ᵛ)[35].

4. *Coordonarea conclusivă* se realizează în marea majoritate a cazurilor la nivel de frază sau la nivel transfrastic, nu între părți de propoziție. Exemplul cu *amu* „deci" de tipul „Aceasta e parte Paliei dentîn< i>, *amu* cinci cărți ale lui Moisi prorocul" (PO, 2/1), semnalat în literatura de specialitate[36], este singular şi neclar, căci *amu* este pus imediat după titlu şi poate fi luat mai degrabă ca adverb cu sensul „adică", care introduce o apoziție.

[35] Vezi Rizescu, Prav. 1581, p. 106.
[36] Vezi Emanuela Buză şi Florentina Zgraon, în TR, p. 521.

5. *Coordonarea prin juxtapunere* nu diferă prea mult de cea din limba actuală însă remarcăm faptul că în înşiruri predomină coordonarea cu conjuncăţii copulative, în locul juxtapunerii. Se repetă conjuncţia *şi* sau *i* după fiecare element al propoziţiei coordonat: „şi mărturii am pus eu... de Coteana *şi* Stanciul Pribeagu *şi* Stoica *şi* Drăghici" (1591-1600, jud. Olt, DÎ, 101; vezi şi exemplele date la *coordonarea copulativă*).

6.14. SINTAXA FRAZEI

6.14.1. Coordonarea între propoziţiile unei fraze sau între fraze nu este cu mult diferită de cea realizată între părţile de propoziţie cu aceeaşi funcţie sintactică. Ea se realizează prin juxtapunere, prin joncţiune copulativă, disjunctivă, adversativă şi conclusivă, precum şi prin îmbinarea acestor mijloace. Ceea ce diferă este frecvenţa sau răspîndirea geografică a anumitor tipuri de coordonare sau a unor conjuncţii şi locuţiuni conjuncţionale care realizează aceste raporturi. Astfel, coordonarea adversativă este mult mai frecventă la nivel frastic şi transfrastic, iar cea conclusivă sau explicativă se face aproape exclusiv la aceste niveluri. Pe de altă parte, unele conjuncţii (ca de exemplu *e*) apar numai ca elemente coordonatoare între propoziţii sau între fraze, şi nu între părţi de propoziţie. Conjuncţiile *însă* şi *iară* se folosesc, de asemenea, mai ales la nivel frastic şi transfrastic, iar conjuncţia conclusivă *deaci* se întîlneşte mai ales la început de frază sau de propoziţie independentă, exprimînd o concluzie rezultată din contextul anterior. În schimb, propoziţiile coordonate disjunctive sînt mult mai rare decît părţile de propoziţie aflate în acest raport.

Iată cîteva fapte mai importante, care, pe de o parte, sînt specifice epocii, iar, pe de alta, sînt strîns legate de tendinţele care se manifestă în evoluţia structurilor respective.

1. Specifică epocii cercetate este concurenţa între conjuncţiile *e* şi *şi*, care sfîrşeşte cu eliminarea totală a primei. De fapt, chiar în primele texte româneşti *şi* era mult mai frecvent decît *e*[37], iar pe măsură ce ne apropiem de sfîrşitul perioadei asistăm la o continuă scădere a frecvenţei celei de-a doua şi la o limitare teritorială. Astfel, *Psaltirea* din CP^2 păstrează numai o mică parte din ocurenţele lui *e* care se întîlneau în *Psaltirile* din 1570 şi 1577: „el feace noi, *e* nu noi" (CP^1, 191^r), dar „acesta feace pre noi, nu noi" (CP^2, 199^{r-v}), „*E* însă dereptii ispovedescu-se" (CP^1, 283^r), dar „*Iară* dereptii ispovedi-se-vor" (CP^2, 269^v) etc. Aceste exemple, la care se pot adăuga multe altele, arată că atît *e* coordonator a două propoziţii în frază, cît şi *e* coordonator a două fraze sînt omise în ultima versiune a psaltirilor coresiene.

[37] Vezi statisticile din Rizescu, Prav 1581, p. 108.

În primele decenii ale secolului al XVII-lea *e* este destul de rar şi apare în special cu valoare narativă: „acesta iaste al cerului Ierusalim *e* înainte-i cura tăriia îngerească" (CTd., 22[v]), „*E* popeei tînăru nu se cade" (Prav. I, 4[r]). Dar chiar şi cu această valoare, *şi* este mult mai răspîndit: „*Şi* merse pînă la codru mare *şi* puse tabără acolo şi zise" (CN, 1[v]), „*Şi* după stîlp Ragav născu pre Seruh *şi* trăi 135 de ai" (MC, 348).

2. O situaţie asemănătoare se constată în cadrul raportului *adversativ*. În primele texte din secolul al XVI-lea, *e* adversativ este deosebit de frecvent între două propoziţii coordonate sau între două fraze. Treptat el este înlocuit de *iară*: „*E* eu mişelu-s şi measer" (CP[1], 75[r]), dar „*Iară* eu mişelu-s şi measer" (CP[2], 76[v]); „*şi* nu putu, *e* tu sfîrşişi-o" (CP[1], 121[r]), dar „*şi* nu putu, *iară* tu săvîrşişi ea" (CP[2], 127[r]; situaţii similare de înlocuire a lui *e* prin *iară* sînt numeroase în *Psaltirea* din c. 1589).

Conjuncţia adversativă *e* este mult mai frecventă în zonele nordice, iar acest lucru reiese din comparaţia unor texte nordice cu unele sudice; lui *e* din textele nordice îi corespund conjuncţiile adversative *ce* şi *iară* în cele sudice: „*E* lu Pavelu dzise" (CV, 50[v]), dar „*Iară* lu Pavel zise" (CPr., 139); „Deaci se laude-se fratele cela smeritul întru înrălţimea sa, *e* ceia bogaţii întru smerenia sa" (CV, 56[r]), dar „de să se laude fratele smerit întru înaltul său, *ce* bogaţii întru smereniile sale" (CPr., 144) etc.

În textele din secolul al XVII-lea, *e* adversativ este prezent în textele nordice: „*E*, de vor fi bune, se le cînte" (Prav. I, 16[r]), „merg să se închine la scaunul tatălui, *e* merg tînguindu-se" (CTd., 49[v]), „voi deprinset năravorile lui, *e* al mieu nărav l-aţi urîtu" (CTd., 100[r-v]). Însă şi în aceste texte coordonarea prin *ce, iară* şi *însă* este mult mai răspîndită: „în cuvîntu se făgăduiesc numai, *iară* lucru nu fac" (CTd., 46[r]), „nu voiu avea a tremĕte... pre pămînt, *ce* voiu deschide şepte ceriuri" (MI, 175[v]-176[r])etc.

Coordonarea adversativă cu *dar(ă)* nu a fost întîlnită în textele cercetate.

3. *Coordonarea disjunctivă* între propoziţii se realizează prin *au* şi *sau, săvai, oare*: „lasă să te pipăiesc cum să eşti fiiul meu *au ba*" (PO, 90), „cînte alliluia, cîntecul lu David, *sau* macară mainte de acesta să grăim cu Apostolul" (CL, 19[r]), „eu *sau* voiu ieşi, *sau* nu voiu ieşi" (CN, 53[r]), „*oare* să veţi vrea, *oare* să nu veţi vrea, voi să faceţi aceasta" (CC[2], 75). Uneori întîlnim înşiruiri lungi cu multe conjuncţii disjunctive diverse: „cîţi cu voia şi cu puterea sa iubăscu pre Dumnedzău pentru viiaţa sa şi pentru mîntuirea sa: *oare* credincioşi simt, *oare* necredincioşi, *oare* drepţi, *oare* creştini, *oare* necreştini, *oare* păcătoşi, *oare* nepăcătoşi, *săvai* călugări, *săvai* mireni, *săvai* înţelepţi, *săvai* proşti, *săvai* sănătoşi, *săvai* bolnavi, *savai* tineri, *savai* bătrîni" (VL, 9[v]). În afară de prima propoziţie toate celelalte sînt eliptice.

Conjuncţiile *ori, vare, veri* şi *fie*, care, după cum am arătat, coordonează părţi de propoziţie, nu au fost întîlnite ca elemente care să coordoneze propoziţii sau fraze în textele cercetate.

4. *Coordonarea concluzivă* se realizează prin *de(a)ci, derept aceea, derept însă, amu* „deci" şi mai rar prin *ce*, care, în afară de valoarea sa adversativă, are uneori şi valoare conclusivă: „*Deaci*, fraţii miei ceia dragii, se fie totu omul currundu a audzi" (CV, 57[r]), „*Deci* pohtirea veri încêpe" (CPr., 145), „*Deci* (să) nu plătească" (PO, 252/11), „*Deaci* să socotească" (VL, 283[v]), „*deaci*-l va lovi" (Prav. I, 19[v]), „*Derept acea* cu totul nu iaste apărat" (Prav. 1581. 265[r]), „*Derept* însă această noapte iaste sfinţită" (PO, 219; construcţia este foarte frecventă în acest text, apărînd de 37 de ori), „mare *amu* iaste credinţa" (CC[2], 6), „*Amu* toate slujbele besĕrecii în el s-au împlut" (PO, 7), „ieri *am(u)* în groapă puseră pre Hristos" (CTd., 5[r]), „Svîrşit *e* pocaania. *Ce* (= deci) pururea rog Dumnezeu" (CPrav., 1[r]; cf. Prav. 1581, 271[r]).

Coordonarea prin *de(a)ci* are circulaţia areală cea mai largă şi tendinţa de a le concura pe celelalte. Mai limitate teritorial sînt elementele de relaţie *derept însă*, care apare numai în *Palia de la Orăştie*, dar destul de frecvent, ceea ce poate fi un indiciu al circulaţiei sale în zona Banat-Hunedoara, şi *ce* întîlnit la Coresi şi în *Pravila ritorului Lucaci*.

În documente, coordonarea concluzivă cu *deci* este destul de frecventă şi de răspîndită din punct de vedere areal: „Dici l-am făcut cu multă trudă şi osteneală (M-rea Bistriţa, jud. Vâlcea, DÎ, 98), „*Dici*, iară în zilţ nime treabă să nu voiu aibă" (1576, DÎ, 98), „*Deci*, s-au sculatu Danu şi cu Mircea" (1595-1596, Glodeni – jud. Dâmboviţa, DÎ, p. 165), „*Deci* m-au prins neşte saşi" (1600, Bistriţa, DÎ, 206), „*Deci* să cauţi dumneata" (1600, Bălgrad, DÎ, 208), „*Deaci* ne-am tocmit de bun voie" (1597, Suceava, DÎ, 199).

Aceste exemple, selectate din documente din diferite regiuni, arată că folosirea frecventă a lui *deci* conclusiv, de care se face abuz în limba actuală, este mai veche şi nu constituie o inovaţie recentă cum cred unii lingvişti.

6.14.2. SUBORDONAREA

Subordonarea prezintă mai multe particularităţi decît coordonarea, atît în ceea ce priveşte elementele de relaţie, cît şi în ceea ce priveşte structurile subordonate ca atare. Ne vom opri în cele ce urmează la cele mai semnificative pentru normele epocii, dinamica lor şi situaţia din graiuri.

6.14.2.1. PROPOZIŢIA SUBIECTIVĂ

Ca şi în limba actuală existau în limba veche două tipuri de propoziţii subiective:

1) *relative* (propriu zise (neiterogative şi interogative): „nu iaste *cinre să facă bunrătate*" (PH[1], 9[r]/7), „nu era cinre se-i scoaţă" (PH[1], 13[v]/16-17);

2) *conjuncționale*: „să se știe *c-am vîndut* ocina din Glodeni" (1595-1596, Glodeni – jud. Dâmbovița, DÎ, 106).

6.14.2.1.1. *Propoziția subiectivă* este introdusă atît prin pronume relative (*cine, care, ce, cela ce*), cît și prin conjuncții subordonatoare (*că, să, de, dacă*) și prin lcuțiuni conjuncționale (*cum că, cum să*); mai rar se introduce și prin adverbele relative *cum, unde, cînd*. Iată numai cîteva exemple cu cele mai frecvente elemente de relație din epocă: „*cine nu va crĕde, nece se va boteza*, perit va fi" (CCat, 1ʳ), „*Cine cearcă*, el află;... și *cine cĕre*, el dobîndĕște" (Prav. 1581, 239ʳ), „*Carii rămînu în păcate* de duhul svînt ei se rup" (FT, 2ᵛ), „*cela ce se pleacă întru lĕge*..., acela nu iaste ascultătoriu" (CV, 58ʳ), „*Cela ce iaste cu adevărat smearin*... nu va hi furat nice de lauda gurei sale" (VL, 186ᵛ), „Nu e bine *să iai pîinea feciorilor*" (CT, 33ʳ), „pare-vă-se *că aceia datori era*" (CT, 149ᵛ), „mai bine *cum să dau ție decît altuia* ? (PO, 98), „și fu *cum că era ei în cîmp*" (PO, 22), „Să să știi *cum mi-am vîndut eu Voic Bundrea mășiia*" (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 97), „Ca *să să știe* că acest zapis l-am făcut eu Zădul" (1626, Moldova, DRH, A, XIX, 112).

O caracteristică a subiectivelor introduse prin pronumele relative este aceea că ele sînt reluate în regentă prin pronume personale sau demonstrative, fiind deci veritabile subiective apozitive[38]: „*Ceia ce au fugit de ascultare, aceia*-ți vor spune folosul ei" (VL, 71ᵛ), „Cela ce petreace în sihăstrie, *acela*-și cunoaște putința sa" (*ib.*, 72ʳ). Acest fapt caracterizează și sintaxa populară din zilele noastre (*Cine se scoală de dimineață*, ~ acela ajunge departe) și se datorește tendinței de simetrie a expresiei și de reliefare a subiectului (vezi mai sus cazurile de reluare a subiectului). Din acest motiv, fenomenul nu trebuie pus numai pe seama influenței originalelor slavone, în care uneori subiectiva poate avea drept corelativ un pronume în regentă[39], ci în primul rînd pe seama influenței limbii române vorbite. Documentele particulare și însemnările de pe cărți conțin numeroase exemple cu acest fel de subiectivă: „*Iar cine se va ispiti a strica pomeana părintelui nostru, acel* să fie blăstemat de 318 otci" (1600, Bălgrad, DÎ, 139), „*Iară cine va mai mesteca cuvinte într-alt chip... acela uom* să fie triclet și proclet de 318 părinți" (1627, Moldova, DRH, A, XIX, 286).

În ceea ce privește subiectivele generate de verbe și expresii verbale impersonale și introduse prin conjuncții și locuțiuni conjuncționale, trebuie să subliniem că frecvența lor este mai mică, în special în textele nordice, decît în limba literară modernă, căci multe verbe impersonale și expresii verbale impersonale se construiau în perioada cercetată cu infinitivul, realizînd relația de inerență cu subiectul la nivel de propoziție, nu la nivel de frază, prin propoziții subiective: „opu iaste tuturoru *gata a fi*" (CV, 69ʳ⁻ᵛ), dar „opu iaste voao *fără vorroave se fiți și nemică spre sărire se nu faceți*" (CV, 6ᵛ; frază

---

[38] Vezi Ecaterina Teodorescu, *Propoziția subiectivă*, București, 1972, p. 102-103.
[39] Vezi Costinescu, CV, p. 164.

cu două subiective generate de expresia impersonală *opu iaste* < lat. *opus est*. Pentru discuţia privind expansiunea subiectului exprimat prin infinitiv în propoziţie subiectivă cu predicat la conjunctiv, vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 167-172.

În ceea ce priveşte *topica*, subiectivele relative sînt de obicei antepuse, iar cele conjuncţionale sînt postpuse.

Modurile folosite în subiective depind de natura antecedentului lui: unele antecedente cer indicativul sau condiţionalul, excluzînd conjunctivul iar alte antecedente cer conjunctivul excluzînd alte moduri (pentru detalii, vezi C. Frâncu, *op. cit.*, p. 168-171).

6.14.2.2. PROPOZIŢIA PREDICATIVĂ

Ca expansiuni ale numelor predicative, propoziţiile predicative erau şi în limba veche de două tipuri:

1) *relative* (neinterogative şi interogative): „*E* svatul voinicilor fu *cum se ucigă fugli*" (CV, 47^{v}/10), „se fie *ca* (= cum) *e prahul*" (PH^{1}, 28^{v}/19-20), „călugăr este *cela ce-şi noiaşte totdeauna firea şi are pururea socotinţă neadormită tuturor simţurilor*" (VL, 10^{r}/10^{v}), „Călugăr iaste *cela ce-şi ţine trupul său în curăţie*" (VL, 10^{v}).
2) *conjuncţionale*: „El lă părea *că în* băsearecă l-au dus Pavelu" (CV, 17^{r}/6-7), „oare face-mă voiu *să fiu* călugăr bun" (VL, 42^{v}), „tocmala oamenilor iaste *să cadză în păcate*" (VL, 43^{v}), „tocmala îngerilor iaste *să nu cadză nice dănăoasă*, nice să greşască" (VL, 43^{v}).

Propoziţia predicativă se introduce prin conjuncţiile şi locuţiunile conjuncţionaje *că, să, cum să, cum că, de să* prin pronumele relative *care, ce, cine, cel(a) ce,* şi prin adverbe relative (*cum, cît*). Iată cîteva exemple cu cele mai frecvente dintre elementele de relaţie citate: „Ceia ce se ştiu *că-su semenţie de pre sîngele trupăscu*" (Prav. 1581, 216^{r}), „sfeatu fu *de legaţii să ucigă*" (CPr., 136), „E sveatul voiniciloru fu *cum se ucigă fuglii*" (CV; 47^{v}), „nimea nu fu *ce fu*" (CT, 181^{r}), „eu sînt *cine sînt*" (PO, 187), „Tu eşti *ce tocmit-ai dostoania mea*" (CP^{1}, 21^{r-v}), „tu eşti *ce răpitu-m-ai de maţe*" (CP^{1}, 35^{r}).

Predicativele introduse prin pronumele relativ invariabil *de* sînt extrem de rare şi apar numai în textele sudice, spre deosebire de celelalte, care se întîlnesc în texte din toate regiunile: „Acela era *de se duse în pustie*" (CT, 123^{v}).

Ca inovaţie este atestată începînd cu secolul al XVII-lea predicativa dependentă de copulativul *a însemna*, care mai înainte nu apărea cu valoare de copulativ: „Cei dintăiu ce au ieşit din Eghipet însemneadză *ceia ce cu socotinţă şi cu agiutoriul duhovnicului vraci pohtesc* să să tămăduiască de chinuri şi de neputinţă" (VL, 11^{v}), „Ceia ce au fugit din Sodom însemneadză *ceia ce cu toată vrearea să să nevoiască* să să dezbrace de necurăţiia

şi de scîrnăviia ticăitului său trup" (VL, 11[v]).

Spre deosebire de propoziţiile subiective, propoziţiile predicative au o frecvenţă mult mai redusă în toate textele, indiferent de regiunea pe care o reprezintă, căci relaţia dintre verbul copulativ şi numele predicativ se realizează mai des la nivel de propoziţie decît la nivel de frază. Pe de altă parte, în perioada 1521-1640 tendinţa de suprimare a elementului nominal din regentă, de care este legată apariţia predicativelor, nu se realiza întotdeauna. De pildă, în textele cercetate apar des fraze de tipul „Voia diavolului era *aceea să-l omoare*"; prin suprimarea numelui predicativ *aceea*, de la o subordonată atributivă se ajunge la o predicativă: „Voia diavolului era *să-l omoare*.

În ceea ce priveşte *topica*, propoziţia predicativă este întotdeauna postpusă regentei.

6.14.2.3. PROPOZIŢIA PREDICATIVĂ SUPLIMENTARĂ

Propoziţiile predicative suplimentare, expansiuni propoziţionale ale elementului predicativ suplimentar, sînt în limba veche ca şi în limba actuală de două feluri:

1) *relative*, introduse prin pronume, adjective relative şi prin adverbe: „Văzduiu călugări poslușnici, *carii, pentru ruga duhovnicului lor era ascultoi cu bună umilinţă, blînzi, potnici, nevoilor*" (VL, 52[v]), „Văzduiu pre unii *ce plîngea pentru păcatele sale*" (VL, 163[r]), „Văzduiu vraci jestoc şi neînţelegătoriu, *carele dosădi pre un bolnav zdrobit şi slab*" (VL, 198[v]), „*Văzduiu* un bolnav, *carele cu credinţa sa, tămădui boala altui bolnav*" (VL, 280[r]) etc.

2) *conjucţionale*, introduse prin conjucţii sau locuţiuni conjuncţionale selectate de verbul regent: „să *te* ţii *că esti tăcut şi lin*" (VL, 27[v]), „Iară de să vrea arata sau de să vrea afla neştine *să aibă zavistie pre cineva*, egumenul îl goniia din mănăstire" (VL, 36[r]), „Pentru ce nu să dau pre sine întru tăcere *să petreacă, întru sihăstrî*" (VL, 45[v]).

Dependente mai mult de verbe de percepţie şi păstrîndu-şi morfemele predicativităţii din structura de bază, aceste propoziţii sînt mai rare decît corespondentele lor la nivel de propoziţie, elementele predicative suplimentare, obţinute prin contragere (prin ştergerea morfemelor predicativităţii), mai economicoase şi mai simple de actualizat. De aceea, multe din exemplele de mai sus sînt dublate de contrageri cu gerunziul predicativ (cu subiect distinct de cel al regentei): „Văzduiu dănăoară dar oarecarii, *leşuind în taină ş-ascultînd* să audză usteninţele şi suspinele călgărilor" (VL, 59[v]).

Topica predicativelor suplimentare este fixă: ele sînt postpuse regentului.

6.14.2.4. PROPOZIŢIA ATRIBUTIVĂ

În limba veche, ca şi în limba actuală, existau două feluri de atributive: *relative* şi *conjuncţionale*.

1) *Atributivele relative* erau dependente de un nominal regent exprimat. Antecedentul putea fi un substantiv sau un substitut al acestuia (pronume, numeral): „că au venit *un om* de la Nicopole, *de* (= care) *mie mi-au spus* că au văzut cu ochii lui că au trecut ceale corabii" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „cum vor treace aceale corabii *la locul* cela strîmtul,/*ce ştii şi domnia-ta*" (*ib.*, 95), „Aceasta şi *alţii/cine avea lîngedzi întru ostrovu urrrdina* şi se vendeca" (CV, 95v/5-8), „întra-voru *lupi* grei întru-voi, *cei ce nu voru cruţa turma*" (CV, 11r/12-14), „se veseliră *toţi, cîţi upavăiră spre tine*" (PH[1], 4r/3-4), „Blagoslovitu e *Domnul Dumnedzeul* Israililor, *cinre* (= care) *face ciude sîngur*" (PH[1], 56). În ultimul exemplu remarcăm folosirea lui *cine* pentru *care*.

Acest tip de propoziţie atributivă este frecvent şi este întîlnit în texte din diferite regiuni.

2) *Atributivele conjuncţionale* sînt dependente de regente substantivale din sfera abstractelor postverbale şi adjectivale: „Iară ca aicea au venit veastea *că Giva de Răguza... mesteca-l cu nişte cuvinte*" (1593, Polonia, DÎ, 181), „darul lacrămilor are *obiceaiu, de rădică mîndrie întru ceia ce-s iuşori şi lipsiţi de bunătate*" (VL, 99v), „Unde era atunci *glasul lui* Iezechiil proroc, *să zică cătr-acei nemilostivi întrebătoriu* ?" (VL, 101r), „Simt lucruri *de sacă izvorul lacrămilor noastre* şi simt altele *de nesc într-înse tină şi fiiri*" (VL, 104v).

Modurile folosite în atributivele relative sînt modurile personale, în afară de imperativ, iar în atributivele conjuncţionale sînt cele cerute de elementele introductive: *să* (şi compusele lui) *cer* conjunctivul, *că* (şi compusele lui) şi *de* exclud conjunctivul, iar *de, dacă* admit indicativul sau condiţionalul afară de conjunctiv (cf. C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 183-188).

În ceea ce priveşte *topica*, ambele tipuri de atributive sînt postpuse elementului regent.

Propoziţia atributivă se introduce prin pronumele relative *care, ce, cela ce, cine, cît*, mai rar prin *de*, prin adverbele relative *cînd, cum, unde*, mai rar *iuo* (*io*), precum şi prin conjuncţiile *că, să, cum să*. Iată cîteva exemple: „începu Isus a ponoslui cetăţilor, *în carii făcu mai multa putere*" (TS, 33v), „au născut smerenie, *carea iaste pururea aducere amente de moarte*" (VL, 186r), „şi alalţi, *cinre avea lîngedzi întru ostrovu*" (CV, 49v), „De fiete va fi sculatul de noapte, voa< u>ă, *ce în Domnezeu tare nu credeţi*" (FT, 1v), „să cîntăm noi, *ceia ce sînt denafară*" (CL, 17r), „însă toate *cîte vrem face noi*, eale să fie după simţirea celui om din lontru" (Prav. 1581, 235v), „Avea atunce legat nărocitul *de-l chema Varavva*" (CT, 62v), „Voi ştiţi că dintînia dzi *de cîndu venriu întru Asia* cumu cu voi prespre totu anul fuiu lucrîndu" (CV, 9v), „vor lăcui în focul netrecut, *unde iaste gătat dracilor şi îngirilor*

lui" (MI, 179[r]), „Era lumînrari multe întru comarrnicu, *iuo era aduraţi*" (CV, 8[r-v]; în CPr., 95 *iuo* este înlocuit în pasajul respectiv cu *unde*, mai general: „gorniţă *unde eram adunaţi*"), „să grăiască în limba *cum înţeleg şi grăiesc oam[e]nii* (CM, 249[v]), „Vine veste la mine *că-i vinit până la hotarul meu şi prazi ţara me*" (CN, 25[r]), „deaci după acea luo-se nădějdea toată a noastră *cum se nă mîntuimu noi*" (CV, 44[v]) etc.

Dintre acestea, atributivele cu *care, ce, cela ce, cînd, unde* (însoţite uneori de prepoziţii, cum arată unele exemple de mai sus) şi cu *că* se întîlnesc în majoritatea textelor, indiferent de regiunea pe care o reprezintă din punct de vedere lingvistic. Cu o frecvenţă mai mică şi circulînd pe teritorii mai restrînse sînt atributivele introduse prin *iuo* întîlnite în textele nordice, şi prin pronumele relativ invariabil *de,* prezente mai ales în textele sudice.

6.14.2.5. PROPOZIŢIA COMPLETIVĂ DIRECTĂ

Completiva directă, echivalentul propoziţional al complementului direct, avea în limba română veche, cum are şi în limba română contemporană două tipuri: *relative* (cu două subclase *relative* şi *interogative*) şi *conjuncţionale.*

1.a. *Completivele directe relative propriu zise* erau numeroase în texte şi bogate în conectori (pronume şi adjective relatove şi nehotărîte, adverbe relative) cu regentul verbal (verb tranzitiv, locuţiune verbală sau interjecţie predicativă): „chiamă Pavelu cîţi era întînii iudeilor" (CV, 50[v]/10-11), „Cum de la ei carrte luaiu spre fraţii ceia dintru Damascu şi merge cum *cine voi afla acie* legaţi să-i aducu întru Ierusalim se-i muncească" (CV, 19[v]/4-9), „să ştii *cum se-au prins neşte meşteri den Ţaringrad*" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „I pak spui domnie tale ca mai marele miu *de ce am înţeles şi eu*" (*ib.*, 95), „nu ai părăsit *cine va cere tine*" (PH[1], 5[v]/20-28; exemplu luat de la I. Gheţie, PH, 56).

2.a. *Completive directe relative interogative*: „Şi noi după întrebarea lui răspunsem *de unde noi am vrut putea şti*" (PO, 151/14-16), „şi ne-au întrebat pe toţi *cum* ştim cu sufleţele nosatre avut-au Tătărşii hotar de ceea parte de vale" (1596, Piatra, DÎ, 198) etc.

2) *Completive conjuncţionale*, de asemenea, foarte mult folosite în textele cercetate şi cu un număr apreciabil de conectori conjuncţionali (grupaţi în jurul lui *că, să, de*): „cum am auzit eu *că împăratul au ieşit den Sofiia*" (1521, Câmpulung, 95), „pak să ştii domnii-ta *că* are frică mare şi Băsărab de acel lotru de Mohamet-beg" (*ib.*, 95), „nu voiu *să se sloboadză*" (PO, 2-3), „spune-mi *se* (= dacă) rrimteanul eşti ?" (CV, 22[v]/12-13).

În completivele directe relative, modul verbului predicativ care constituie nucleul propoziţiei putea fi, ca şi în limba actuală, indicativul, conjunctivul, condiţionalul şi prezumtivul. În cele conjuncţionale modul este regizat de conector, care la rîndul lui este indicat de matricea semantică

lui" (MI, 179[r]), „Era lumînrari multe întru comarrnicu, *iuo era aduraţi*" (CV, 8[r-v]; în CPr., 95 *iuo* este înlocuit în pasajul respectiv cu *unde*, mai general: „gorniţă *unde eram adunaţi*"), „să grăiască în limba *cum înţeleg şi grăiesc oam[e]nii* (CM, 249[v]), „Vine veste la mine *că-i vinit până la hotarul meu şi prazi ţara me*" (CN, 25[r]), „deaci după acea luo-se nădějdea toată a noastră *cum se nă mîntuimu noi*" (CV, 44[v]) etc.

Dintre acestea, atributivele cu *care, ce, cela ce, cînd, unde* (însoţite uneori de prepoziţii, cum arată unele exemple de mai sus) şi cu *că* se întîlnesc în majoritatea textelor, indiferent de regiunea pe care o reprezintă din punct de vedere lingvistic. Cu o frecvenţă mai mică şi circulînd pe teritorii mai restrînse sînt atributivele introduse prin *iuo* întîlnite în textele nordice, şi prin pronumele relativ invariabil *de*, prezente mai ales în textele sudice.

6.14.2.5. PROPOZIŢIA COMPLETIVĂ DIRECTĂ

Completiva directă, echivalentul propoziţional al complementului direct, avea în limba română veche, cum are şi în limba română contemporană două tipuri: *relative* (cu două subclase *relative* şi *interogative*) şi *conjuncţionale*.

1.a. *Completivele directe relative propriu zise* erau numeroase în texte şi bogate în conectori (pronume şi adjective relatove şi nehotărîte, adverbe relative) cu regentul verbal (verb tranzitiv, locuţiune verbală sau interjecţie predicativă): „chiamă Pavelu cîţi era întînii iudeilor" (CV, 50[v]/10-11), „Cum de la ei carrte luaiu spre fraţii ceia dintru Damascu şi merge cum *cine voi afla acie* legaţi să-i aducu întru Ierusalim se-i muncească" (CV, 19[v]/4-9), „să ştii *cum se-au prins neşte meşteri den Ţaringrad*" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „I pak spui domnie tale ca mai marele miu *de ce am înţeles şi eu*" (*ib.*, 95), „nu ai părăsit *cine va cere tine*" (PH[1], 5[v]/20-28; exemplu luat de la I. Gheţie, PH, 56).

2.a. *Completive directe relative interogative*: „Şi noi după întrebarea lui răspunsem *de unde noi am vrut putea şti*" (PO, 151/14-16), „şi ne-au întrebat pe toţi *cum* ştim cu sufleţele nosatre avut-au Tătărşii hotar de ceea parte de vale" (1596, Piatra, DÎ, 198) etc.

2) *Completive conjuncţionale*, de asemenea, foarte mult folosite în textele cercetate şi cu un număr apreciabil de conectori conjuncţionali (grupaţi în jurul lui *că, să, de*): „cum am auzit eu *că împăratul au ieşit den Sofiia*" (1521, Câmpulung, 95), „pak să ştii domnii-ta *că* are frică mare şi Băsărab de acel lotru de Mohamet-beg" (*ib.*, 95), „nu voiu *să se sloboadză*" (PO, 2-3), „spune-mi *se* (= dacă) rrimteanul eşti ?" (CV, 22[v]/12-13).

În completivele directe relative, modul verbului predicativ care constituie nucleul propoziţiei putea fi, ca şi în limba actuală, indicativul, conjunctivul, condiţionalul şi prezumtivul. În cele conjuncţionale modul este regizat de conector, care la rîndul lui este indicat de matricea semantică

a verbului din regentă: *că* (şi compusele lui excludeau conjunctivul, fiind compatibile cu celelalte moduri personale (în afară de imperativ), *să* se folosea mai ales cu conjunctivul, dar numai ca morfem al acestuia, căci exista şi un *să* cu sensul de „dacă" compatibil şi cu indicativul şi condiţionalul. *De* şi *dacă* puteau funcţiona şi cu indicativul şi cu condiţionalul în funcţie de în matricea semantică a verbului regent (Pentru detalii privind utilizarea modurilor în completive, vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 175-181).

Topica completivelor directe: De regulă atît cele relative, cît şi cele conjuncţionale erau postpuse regentei, însă antepunerea lor era posibilă cînd se insistă asupra conţinutului acestora, cînd el este reliefat.

Propoziţia completivă directă este introdusă prin conjuncţiile *că, să, de prin* locuţiunile conjuncţionale *cum că, cum să, de să*, prin adverbele relative *cînd, cum, unde* şi prin pronumele relative *cine, care, ce, cela ce, cît*[40]: „audzit-aţi *că dzis este bătrînilor:* nu ucide!" (TS, 6^r^), „va *un stîlp să zidească*" (CT, 153^v^), „şi va vrea nepotul *de se ia muiare pre mătuşea*" (Prav. 1581, 233^r^), „Avraam audzi *cum că fratele său au prins*" (PO, 49), „şi grăimu *cumu aceasta se faceţi*" (CV, 15^v^), „spune mie *cum sînt*" (PO, 128), „Acestuia spuse un filosof *cum şi cînd va muri şi cine va domni dup-îns*" (MC, 360), „chiemă Pavelu *cîţi era întănii iudeiloru*" (CV, 50^v^) etc.

Dintre acestea, cea mai mare frecvenţă şi răspîndire în toate textele o au propoziţiile completive directe introduse prin *că, să* şi *de*, urmate de cele introduse prin pronumele relative *care, ce, cine, cela ce, cît* şi adverbele relative *cum* şi *cînd*. Propoziţiile introduse prin *cum că, cum să* şi *de să*, deşi frecvente şi întîlnite în texte din zone diferite, au tendinţa de a-şi restrînge circulaţia, fiind înlocuite prin cele cu *că, să, de*. Menţionăm că în toată perioada studiată completiva directă cu predicatul la conjunctiv putea să apară cu rol de complement direct alături de o construcţie infinitivală[41]. De aceea, completivele directe cu verbul la conjunctiv sînt mai rare decît în limba literară modernă sau în vorbirea populară actuală, în care infinitivul a fost înlocuit în mare parte prin conjunctiv cînd avea funcţie de complement direct.

6.14.2.6. PROPOZIŢIA COMPLETIVĂ INDIRECTĂ

Completivele indirecte sînt variate şi bogate în conectori. Existau, ca şi în limba actuală, două tipuri de completive indirecte: relative şi conjuncţionale.

Cele relative erau şi ele de două feluri:

---

[40] *Ibidem*, p. 165; Rizescu, Prav. 1581, p. 112; Emanuela Buză şi Florentina Zgraon, în TR, p. 523; Teodorescu-Gheţie, MI, p. 125.

[41] Vezi, în legătură cu aceasta, C. Frâncu, *Cu privire la „uniunea lingvistică balcanică"*, p. 93-96; idem, *Conjunctivul*, p. 175-181.

1) *cu conectori în dativ*: „Ferice *cărora se lăsară fărădeligile și căror acoperiră-se păcatele*" (PH[1], 25[v]/15-16), „Arhireii Amania dzise *celora ce sta înraintea lui* să-i bată lui rostul" (CV, 23[v]/5-7), „să pot da și eu sate și olate *cui voiu vrea*" (1599, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 137).

2) *cu conectori prepoziționali*: „Deaci, împărate Agripo, nu fuiu potrivnicu cereștiei vedeare, ce *a cîți era în Damascu ainte*" (CV, 39[v]/9-12), „Mîntuitu-me-ai de vrăjmașii miei cei tari și *de cei ce gilăluiescu menre*" (PH[1], 12[r]/22-24)

Tendința evidentă este de folosire a conectoriloe prepoziționali în detrimentul celor în dativ.

Completivele indirecte conjuncționale sînt, de asemenea, frecvente: „Deaci dzise sutașului să străjuiască Pavelu și să aibă slăbiciuni și nece unrul se nu apăre de ai lui *cum se nu-i slujască sau se nu-i urrdinre la dînsul*" (CV, 32[r]/1-6), „să avem răbdare *de să ne rugăm*" (CS[1], XV, 120[v]/15-16) etc.

Modurile verbului predicativ din completivele indirecte relative pot fi indicativul, conjunctivul, condiționalul, prezumtivul, în toate structurile el este impus de matricea semantică a antecedentului sau de conectorul conjuncțional (pentru detalii vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 175-181).

În ceea ce privește *topica*, completivele indirecte își aveau locul, de regulă, după regente.

Propoziția completivă indirectă se introduce, în general, prin aceleași elemente de relație ca și completiva directă, diferit fiind numai verbul regent, regimul acestuia sau al altui element regent (adjectiv, adverb, interjecție).

Dintre elementele relaționale specifice epocii menționăm pe *cum, cum că, cum să, cela ce, cît, unde*: „nu-ți fie greață *cum că nu mă poci scula înaintea ta*" (PO, 107), „și nece urul se nu apăre de ai lui *cum se nu-i slujască sau se nu urrdinre la dînsul*" (CV, 32[r]), „*ce a cîți era în Damascu ainte și întru Ierusalim și în toate laturile iudeiești și limbiloru* spuniu se pocăiască-se și se întorrcă-se cătră Dumnedzeu" (CV, 39[v]-40[r]), „nu vă precĕpeți *unde no voiu lăsa eu roao pre pămînt*" (CS[1], I, 6[r]), „Și să ați face bine *celora ce fac voao bine*, ce folos iaste voao?" (CT, 127[r]), „Și să ați împrumuta *de la ceia ce așteptați* să luați, ce folos iaste voao?" (CT, 127[r]). Așa cum arată ultimele două exemple, pronumele relativ care introduce completiva indirectă poate sta atît în dativ, cît și în acuzativ cu prepoziție.

În majoritatea cazurilor, completivele indirecte sînt generate de verbe. Mai rar apar completive indirecte generate de adjective, adverbe și interjecții: „au nu sînt volnic *să fac* ce voiu vrea cu al mieu?" (CT, 42[v]), „ferice *de ceia ce aud cuvîntul lu Dumnezeu*" (CC[2], 112), „Vai de *celuia ce grăiaște*" (CC[2], 459), unde *de* a fost încorporat, prin falsă segmentare interjecției[42].

[42] Adverbul *ferice* și interjecția *vai(de)* generează mai frecvent complemente indirecte și mai rar completive indirecte. Vezi atestările date de Densusianu, HLR,

6.14.2.7. COMPLETIVA DE AGENT

Propoziția completivă de agent nu a fost întîlnită decît extrem de rar în textele din epoca analizată, raportul sintactic respectiv exprimîndu-se de obicei la nivel de propoziție, prin complement de agent: „să se timpine cu zěce mie *de cela ce vine cu doaozeci de mie spri-nsul* (CT, 154^{r}).

Remarcăm și aici, ca și la complementul de agent prezentat mai sus, că agentul este generat de verbe reflexive cu sens pasiv, mai frecvente în epocă decît formele pasive propriu-zise.

6.14.3. PROPOZIȚII SUBORDONATE CIRCUMSTANȚIALE

6.14.3.1. SUBORDONATA CIRCUMSTANȚIALĂ DE LOC

Circumstanța de loc poate fi actualizată, în afară de complementul de loc, printr-o propoziție subordonată locală dependentă de un regent verbal, adjectival sau interjecțional din propoziția regentă: „cum am auzit de boieri ce sînt megiași și de ginere-miu Negre, cum i-au dat împăratul slobozie lui Mohamet-beg *pre io-o va fi voia* pren Țara Rumânească" (1521, Câmpulung, DÎ, 95).

Propoziția circumstanțială de loc este introdusă prin adverbele relative *unde, încotro* și *i(u)o* (precedate uneori de prepoziții: *de unde, pînă unde, pre iuo*) și prin adverbele nehotărîte *oareunde, vareunde, oareîncătro*[43] Iată cîteva exemple: „Rădicai ochii miei în sus *de unde vine ajutoriul mieu*" (CP^{2}, 260^{r}), „iară, de-i deșartă, ea gioacă și, de e în vrěme împlută binișor *pără unde-i iaste ei măsura*" (Prav. 1581, 210^{r-v}), „měrge-voiu după tine *încătruo veri měrge*" (CT, 15^{r}), „acie se înfricară cu frică, *io nu era frică*" (PS, 165), dar „aciia se înfricoșară cu frică *unde nu era frică*" (CP^{2}, 102^{r}), „*Iuo sîntu zavisture și rrăzboaie,* acie e netocmeală" (CV, 63^{v}/5), „*Că io-s urîciuni și rînjale*, aciia nu e așezare" (CPr., 152), „să șteargă și pre margine, *io va* să sărute" (CL, 39^{v}), „Păsați și aduceți voi *iuo veți găsi*" (PO, 193), „că *oareunde în ce loc voi orîndi pomeana numelui mieu*, acolo la tine voiu měrge" (PO, 246), „aceasta milă fă cu mine, cum, *vareunde vom sosi*, zi aceasta de mine cum eu ție sînt frate" (PO, 66), „și te voiu feri *oareîncătruo veri měrge*" (PO, 95).

Dintre aceste elemente de relație, cele mai frecvente în toate textele, indiferent de regiunea din care provin, sînt *unde, de unde, pînă unde* și mai rar, *încătruo*. Adverbul *i(u)o* este frecvent în textele nordice („În giudecarea

II, p. 290, 403-404.
[43] Vezi Mioara Avram, *Evoluția subordonării circumstanțiale cu elemente conjuncționale în limba română*, București, 1960, p. 27

lu Chesariu sînt stîndu, *iuo mi se cade giudețu a preemi*" (CV, 34r/3-5), „Acie înfricară-se de frică, *iuo nu era frică*" (PH[1], 44v/14-16), întîlnindu-se însă și în unele texte sudice (cf. exemplul dat din *Scrisoarea lui Neacșu*) și în cele din zona Banat-Hunedoara („și în temniță-l aruncară, acolo într-acela loc, *iuo* prinșii lu craiu ținea" (PO, 137/15-16)). Pe la începutul secolului al XVII-lea apare numai în unele texte nordice, avînd și în acestea o frecvență mult mai redusă decît în textele nordice din secolul precedent. Adverbul *vareunde* apare numai în *Palia de la Orăștie*, text din zona Banat-Hunedoara, iar *oareunde*, în afară de *Palie*, se întîlnește și în *Cazania a II-a*, fiind la Coresi probabil o influență bănățean-hunedoreană. În multe cazuri circumstanțialei de loc îi corespund în regentă adverbe corelative (vezi exemplele date din CP[2], CV, CPr., PO, PH[1]).

Topica acestor subordonate este liberă, ele putînd să apară atît postpuse cît și antepuse propoziției regente în funcție de intenția locutorului de a accentua circumstanța sau de a o lăsa pe plan secundar.

6.14.3.2. SUBORDONATA CIRCUMSTANȚIALĂ DE TIMP

Propozițiile temporale erau în limba veche de două feluri, în funcție de elementele conectoare: *temporale relative* și *temporale conjuncționale*.

1) *Temporalele relative* se introduc prin *adverbe relative de timp* (*cînd* singur sau însoțit de prepozițiile *de* și *pînă*), *adverbe* pronominale *nehotărîte* (*oricînd, orșicînd*) sau *grupuri prepoziționale* (formate din substantive însoțite de adjective relative sau nehotărîte și prepoziții): „*Cînd o am vîndut*, am întrebat pre toți frații mei" (159-1580, Oltenia, DÎ, 99), „ce sînt 74 de ani, *de cîndu au fost lepădat de supt coruna țării ungurești și au fost închinat turcilor*" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 130), „de vor fi în muncă și în robie *pînă cînd* vor fi" (1599, Târgoviște, DÎ, 112), „ne ascultă *în ce dzi te vom chema*" (PH[1], 15v/20-21).

2) *Temporalele conjuncționale* se introduc prin conjuncții, locuțiuni conjuncționale și grupări cvasilocuționale nespecifice, folosite în funcție de raporturile de anterioritate, simultaneitate sau posterioritate exprimat: „*ci* mă rog dumniavoastră să le fiți agiutoru *pînă vor cumpăra și niște sulițe*" (1599-1600, Craiova, DÎ, 118), „se dzică ce aflară întru menre nedreptate *înde stătuiu în gloată*" (CV, 31v/4-7), „*Și de(a)ca auzi acel împărat*, el mînie-să spre ea și dzise" (CS[1], XI, 91r/17-18; *de(a)ca* are ca și în alte texte din epocă valoare temporală și o slabă nuanță condițională), „*De trecură oarecare dzile*, Agrip împăratul și Vernnichie deștinseră întru Chiesariia" (CV, 34v/4-6), „și, *în vreme ce veți tocmi pre această tocmeală, voi, cum mai curînd*, de olac,

să-m trimeateț om cu carte de olac, să-m daț în știre domniii meale" (1600, Transilvania, DÎ, 126) etc.

Propoziția circumstanțială de timp se introduce printr-un număr mai mare de elemente de relație, diferite în funcție de caracterul de anterioritate, posterioritate sau simultaneitate al acțiunii din circumstanțială față de acțiunea din regentă.

6.14.3.2.1. Cînd acțiunea din regentă este anterioară celei din temporală, elementele de relație sînt polarizate în jurul adverbelor *mainte* și *înainte* (*mainte (ca) să, mainte deaca, mainte de cît, mainte de ce, mainte de cît nu, mainte de ce nu, ainte de ce, ainte de ce nu, mai nainte de ce, mai dinainte de ce* (pentru marcarea simplei anteriorități, pozitive sau negative), al prepoziției sau conjuncției *pînă* (*pînă ce, pînă cînd, pînă nu, pînă cînd nu,* pentru marcarea limitei de durată a anteriorității din regentă) și în jurul ambelor tipuri de elemente, rezultînd construcții mixte (*ainte pînă (nu), mainte pînă (nu), mai dinainte pînă nu, ainte pînă cînd nu, ainte de ce pînă încă nu*)[44].

Iată numai cîteva exemple cu construcțiile cele mai frecvente și cele mai importante pentru norma epocii și dinamica ei: „și-i învăță toate *ainte* se scrie lucrure" (CV, $86^v/6$), „e, nu *mainte să vă grijiți...* da-se-va voao" (CT, 59^v), „*mainte ca să vă afle fără lucru*, eu nu voi grăi ca voi să nu fiți dosădiți" (CPr., 371; *mainte* este nordic, însă apare și în textele coresiene prin originalele puse la contribuție de diacon, „acĕste doo cărți să fie pîrgă pînă *Domnedzeu va și alalte tipări*" (PO, 11), „nemică să nu gustăm *pînră nu vremu ucide Pavelu*" (CV, 25^v), „să se lĕpede de besĕrecă *pînă nu se va ispovedi*" (Prav. I, 19^r), „nu gustăm nemică *pînă cînd vrem ucide Pavel*" (CPr., 113). Temporala cu *ainte pîn(r)ă cînd (nu)* era rar întîlnită și caracteriza textele nordice: „și noi *ainte pînră cîndu* nu se voru apropia de elu, gata semu a-l ucide" (CV, $25^v/14$-$26^r/1$). Construcțiile negative *pîn(r)ă cînd(u)* nu *și pîn(r) nu*, prezente în CV și în alte texte traduse din slavonă, corespund slavonului *dondeže*: sînt construite cu forma negativă a verbului în vechea română nu cu forma afirmativă: „Nemică să nu gustam, *pînră nu vrem ucide* Pavelu" (CV, $25^v/7$-9; în textul slav *donde že obiemĭ...)*: „nece se mărînce, nece să bea, *pînră cîndu nu vor ucide Pavelu*" (CV, $25^v/14$-$25^r/1$; cf. Mariana Costinescu, CV, 166).

Temporalele cu *ainte de, mainte deaca, mai nainte de ce, mai dinainte de ce, mainte de cît, mainte de ce nu, ainte de ce nu, mainte de cît nu*, precum și cele cu elemente mixte au o circulație limitată și o frecvență scăzută, de exemplu: *mainte de ce nu* (PH^1, $33^v/10$-11). Ele sînt în regres în fața concurenței celor cu *mainte (ca) să, pînă, pînă nu, pînă cînd* etc. (din care s-au dat exemple mai sus).

[44] Vezi și exemplele date de Mioara Avram, *op. cit.*, p. 32-34; Rizescu, Prav. 1581, p. 113; Costinescu, CV, p. 166; Emanuela Buză și Florentina Zgraon, în TR, p. 523.

Temporalele de anterioritate cu *pînă să* nu sînt încă atestate, deşi unele prefigurări ale construcţiei există în secolul al XVI-lea într-o frază neclară: „*Ainte pînă codri nu fură şi să se facă pămîntul şi toată lumea*, de veac şi pînă la veac tu eşti" (CP[1], 175[v]). Aici, în temporala cu conjunctivul, *pînă* pare a se subînţelege, deşi construcţia rămîne ambiguă şi din cauza unei temporale cu indicativul coordonate cu una cu conjunctivul.

Modul verbului din temporala de anterioritate este indicativul (cum arată majoritatea exemplelor date), mai rar conjunctivul, dar numai cu conectori *ainte să (se)* (vezi exemplul din CV) şi *mainte să*: „e, *nu mainte să vă grijiţi*, da-se va voao" (CT, 99[v]), „*mainte ca să vă afle fără lucru*, eu vă voiu grăi" (CPr., 371[v]), „mainte să cetască, necitind să nu judece" (Coresi, Catehismul, 2[r] în TR, p. 101; pentru alte detalii privind folosirea modurilor în temporalele de anterioritate, vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 189-191).

În ceea ce priveşte *topica*, cele mai multe temporale de anterioritate se antepun regentei (cele cu *ainte* şi *mainte*), dar sînt şi cazuri de postpunere (în special cele cu *pînă* (*cînd, ce*)).

6.14.3.2. Cînd acţiunea din regentă este posterioară celei din temporală, subordonata se introduce prin conjuncţiile *ca, de, deaca*, prin adverbul relativ *cînd* şi prin locuţiunile *cum deaca, de cumuşi, de cînd, după ca, după ce* şi *numai cît*[45].

Dintre acestea, cele mai răspîndite şi mai frecvente în epocă sînt cele cu *cînd, de cînd* şi *după ce*: „Şi, *cînd era întrat la Agara*, fii tăroasă" (PO, 52), „Patrusprădzěce dzile sîntu astădzi *de cîndu aşteptaţi nemîncaţi*" (CV, 46[v]; cf. şi CPr., 135), „děde-o muiare bărbatului său, *după ce era lăcuiţi 10 ani în pămîntul Canaanului*" (PO, 53/6-7). Temporalele cu *ca, de cumuşi, după ca, după că, numai cît* sînt mai rare, limitate din punct de vedere geografic şi cu tendinţa de a fi înlăturate de concurentele lor citate mai sus: „*Ca vor sfîrşi întîia antifonă*, să meargă iară la loc" (CL, 13[v]), „Şi *ca giudecatu fu* se nutămu noi întru Italiia, pridădiră Pavelu şi alţii oarecarii fugii sutaşului" (CV, 41[r]-42[r]; cf. şi CPr., 130; conjuncţia *ca* în astfel de temporale este o influenţă a conjuncţiei slave *jako*[46]), „*de cumuşi se zmulse de întîia sfătuire*, a se izbăvi de acěstea nevoiia-se" (CC[2], 381), „şi custă Enoh, *după ce născu Matusalam*, 300 de ani" (PO, 26/9), „crezînd cu adevăr că, *numai cîtu se va atinge*, mîntuită va fi" (CC[2], 428) etc.

Construcţiile cu *de, deaca*, deşi frecvente în secolul al XVI-lea cu valoare temporală, capătă treptat şi valoare condiţională, după ce *să* „dacă" este înlocuit de acestea: „*De trecură oarecare dzile*, Agripa împăratu şi Vernichie deştinseră-se întru Chiesariia" (CV, 34[v]), „ce, *deaca auziră ei*, botezară-se în numele domnului" (CPr., 88), „Şi *deaca mergea şi cetiia*

[45] Vezi exemple pentru toate aceste elemente la Mioara Avram, *op. cit.*, p. 43-44; Costinescu, CV, p. 166.
[46] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 255-256; Costinescu, CV, p. 166.

numerele lucrurilor celor bune, striga întru sine" (VL, 187ʳ).

Temporalele de posterioritate sînt de obicei antepuese, dar există și numeroase cazuri cînd ele sînt postpuse regentei.

Modurile folosite la verbul regentei în temporalele de posterioritate sînt indicativul și condițional-optativul, conjunctivul fiind exclus (pentru detalii vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 189-196).

6.14.3.3. Cînd acțiunea din regentă este **simultană** cu cea din temporală, elementele de relație cu care se introduce subordonata sînt *ca* și *cînd*, pentru a exprima o acțiune durativă în desfășurare, *cît, pînă, pînă cînd* și *cîtă vreme*, pentru a exprima intervalul sau măsura acțiunii din temporală, și *ca, de, deacă, cînd, unde*, mai rar *înde, în vreme ce, în vreme cînd*, pentru a arăta că cele două acțiuni sînt simultane[47].

Dintre acestea, mai frecvente, mai răspîndite din punct de vedere teritorial și avînd tendința de a se impune în normele limbii scrise din zone diferite sînt *cînd, cît, cum, pînă, pînă cînd, cîtă vreme, în vreme ce*: „iară el înaintea lor sta supt lemn *cînd măncară*" (PO, 57), „*Cît stau răsăritele de apuse*, delungat-au de noi fărădelĕgile noastre" (CP¹,197ʳ), „cîntu Dzeului mieu *pănă sîntu*" (PS, 340; cf. și „cînt Zeului mieu *pînă sînt*" CP¹, 201ᵛ), „ver mînca pîinea ta *pînă cînd te ver turna iară în pămînt*" (PO, 21), „*cîtă vrĕme cu ei avea-vor ginerele*, nu se pot posti" (CT, 72ʳ), „Derept acea rroagă-se ție toț preapodobnicii *în vrĕme ce e opu*" (PS, 93), „*Cînd nu iaste lumină*, toate sîntu întunecate" (VL, 186ʳ). Temporala introdusă prin *înde* (< lat. *inde*), „atunci cînd" era arhaică și limitată din punct de vedere geografic încă din secolul al XVI-lea (în CV apare o singură dată, vezi exemplul de mai sus). În PH apare de 3 ori cu sens de „unde" dar și de „cînd" (sens mai depărtat de prototip): „Adecă *înde va muri*, nu va părăsi tot ?" (PH¹, 41ᵛ/19), „Că *înde me au vrut dracul*, mai rrebda-mă vrut" (PH¹, 45ᵛ/22), „*Înde a vrut oamenii mei asculta menre*, și Îsrael în calea mea se-au vrut îmbla" (PH¹, 69ᵛ/24).

Celelalte elemente de relație sînt din ce în ce mai rare pe măsură ce ne apropiem de sfîrșitul perioadei[48].

Modurile verbului din temporalele de simultaneitate sînt indicativul și condiționalul. Cel mai des apar temporalele cu indicativul cu elemente de relație care exclud conjunctivul și sînt compatibile numai cu indicativul și cu condițional-optativul: *în timp ce, în vreme ce, cum, pre cînd* (vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 195-196).

Nu am întîlnit în textele din această perioadă temporale de simultaneitate cu verbul la conjunctiv, ci numai la indicativ (cele mai multe din exemplele date sînt cu verbul la acest mod) și mai rar la condițional-optativ

---

47 Vezi și exemplele date și discuția lor la Mioara Avram, *op. cit.*, p. 52, 55-57; Mareș, CL, p. 94; Rizescu, Prav. 1581, p. 113; Costinescu, CV, p. 166; Teodorescu-Gheție, MI, p. 125.

48 Vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 52, 55-57.

(cf. exemplele din PH[1] cu propozițiile introduse prin *înde*).

Topica acestui tip de temporale este liberă: mai des ele sînt antepuse regentei, dar există multe cazuri în care postpunerea este obișnuită.

6.14.3.3. PROPOZIȚIA SUBORDONATĂ CIRCUMSTANȚIALĂ DE MOD

6.14.3.3.1. *Propziția subordonată circumstanțială de mod propriu zisă* este de două feluri:

1) **relativă** și este de obicei introdusă prin adverbul relativ *cum* (mai rar însoțit de cu prepoziții *după cum, pre cum, ca și cum*) și alți conectori prezentați mai jos: „ne-am săturatu *cum sîntemu* sătulu și de-acesta" (1599, Tîrgoviște, DÎ, 112).

2) **conjuncțională**, introdusă prin *ca, ca și* și grupuri cvasilocuționale ca *în ce chip, cu ce obraz*, „în ce chip": „E iudeii întru nemică nu-i obiduiiu *ca și tu bine știi*" (CV, 19^r/8-9), „*Ca se umple fumul*, și se cumplă ei" (PH[1], 55^r/11-12), „suspiru loru *ca e prahul*" (PH[1], 13^v/19), „așa va fi, *în ce chipu dzisă-mi fu*" (CV, 45^v/2-3), „*Cu ce obraz pohteaște cerbul la izvorul apelor*, așa pohteaște sufletul mieu cătră tinre" (PH[1], 57, cf. I. Gheție, studiu lingvistic, PH[1], 57).

Propoziția circumstanțială de mod se introduce prin *ca, ca și, cum, oarecum, după ca, după cum, cît, după cît, ca și cum* și *în ce chip*, cu sau fără corelativele *așa, așa și, în acela chip*, pentru a exprima conformitatea cu acțiunea din regentă[49].

Dintre acestea, mai frecvente, mai răspîndite teritorial și avînd tendința de a le înlocui pe celelalte sînt *cum, după cum, cît, ca și cum, în ce chip*: „în Domnul upovăiiu, *cum zise sufletul< u > i mieu*" (CP[1], 15^v), „Și să cîntăm cîntece noao, *cum dzice și< David >proroc*" (MI, 186^r), „întoarse-se, *după cumu e grăit*" (CC[2], 29), „să-i dea *cît va pute birui*" (Prav. 1581, 210^r), „Dĕci nu gicem că doară sîmtu trei faceri usebite sau trei firi făcute *ca și cumu e de trei ori blăstămatul Arie*" (Prav. 1581, 191^v-192^r), „așa va fi, *în ce chipu dzisă-mi fu*" (CV, 45^v).

Modalele introduse prin *ca, ca și, după ca* apar numai în textele din secolul al XVI-lea, nemaiîntîlnindu-se în textele din primele decenii ale secolului următor: „Pomeniți cuvîntul domnului Isus, *ca însuș zise*" (CPr., 99), „E iudeii întru nemică nu-i obiduiiu, *ca și tu binre știi*" (CV, 34^r), „Ce ca și pre iubitul fratele nostru Pavel, *după ca se dĕde lui preaînțelepciuni a scrie voao*" (CPr., 186).

---

[49] Vezi atestările date de Mioara Avram, *op. cit.*, p, 113-114; Rizescu, Prav. 1581, p. 112-113; Costinescu, CV, p. 168; Mareș, CL, p. 95; Gh. Chivu, în TR, p. 199; Teodorescu-Gheție, MI, p. 128.

6.14.3.3.2. *Propoziția modală comparativă* se introduce, în general, prin aceleași elemente de relație (*ca, cum, în ce chip, cît, ca cum, ca cînd, ca și cînd, ca și cum* etc.) ca modalele propriu-zise. Specifice sînt *de cum*, pentru a exprima comparația simplă, *decît să*, pentru a exprima comparația complexă, și *ca și cînd, ca cînd* și *în loc cum*, pentru a exprima comparația ipotetică sau ireală[50]. Iată cîteva exemple: „Că-i părea că va fi și mai tare *de cum au fost*" (CC², 619), „Mai bine-ți iaste ciung în viață să întri *decît doao mîni avînd să întri în matcă, în focul nestins*" (CT, 89ᵛ-90ʳ), „și ne ținu așa *ca cînd am vrut fi iscoade*" (PO, 149), „Și *ca și cînd am fi înșine văzători acelor ciudese*..., să proslăvim în trupurile noastre, dumnezeiescului, lui Pavel" (CC², 444), „Că luo Isus de zise (luo, *în loc cum ai zice*, că luo cuvîntul)" (CC², 448).

Dintre acestea cele mai frecvente și mai răspîndite teritorial sînt construcțiile *ca și cînd, ca cînd, decît să*.

Indicativul apare cel mai des întrebuințat în subordonatele modale propriu zise și comparative, căci în afară de *decît* toate exclud conjunctivul și sînt compatibile numai cu indicativul și condițional-optativul. Conjunctivul apare numai în comparativele de inegalitate și este generat de *decît (să)*; vezi pentru detalii C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 196-2002.

Topica modalelor propriu zise și cea a comparativelor este liberă: mai des ele erau postpuse regentei, dar atunci cînd se urmărea reliefarea modalității ele erau antpuse regentei.

6.14.3.4. PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CONSECUTIVĂ

Nu putem vorbi de un complement circumstanțial consecutiv în perioada 1521-1640, căci raportul sintactic de consecuție se realiza numai la nivel propozițional. Faptul acesta nu a fost spus pînă acum în mod manifest pentru perioada cercetată. Pentru limba română actuală acest lucru este afirmat de autorii GLR (II, 2005, p. 569) cînd afirmă: „realizarea definitorie a circumstanțialului consecutiv este propoziția conjuncțională introdusă prin conectorul specializat *încît*".

În limba din perioada cercetată propozițiile consecutive erau de două feluri:

1) *consecutive relative*, introduse prin adverbele relative (în special *cum, cît* care erau pe cale de a deveni conjuncții în această întrebuințare, adică ele se gramaticalizează ca elemente conjuncționale);

[50] Vezi exemplele date de Mioara Avram, *op. cit.*, p. 122-134; Costinescu, CV, p. 168; Rizescu, Prav. 1581, p. 112-113.

(cf. exemplele din PH[1] cu propozițiile introduse prin *înde*).

Topica acestui tip de temporale este liberă: mai des ele sînt antepuse regentei, dar există multe cazuri în care postpunerea este obişnuită.

6.14.3.3. PROPOZIȚIA SUBORDONATĂ CIRCUMSTANȚIALĂ DE MOD

6.14.3.3.1. *Propziția subordonată circumstanțială de mod propriu zisă* este de două feluri:

1) **relativă** şi este de obicei introdusă prin adverbul relativ *cum* (mai rar însoțit de cu prepoziții *după cum, pre cum, ca şi cum*) şi alți conectori prezentați mai jos: „ne-am săturatu *cum sîntemu* sătulu şi de-acesta" (1599, Tîrgovişte, DÎ, 112).

2) **conjuncțională**, introdusă prin *ca, ca şi* şi grupuri cvasilocuționale ca *în ce chip, cu ce obraz*, „în ce chip": „E iudeii întru nemică nu-i obiduiiu *ca şi tu bine ştii*" (CV, 19ʳ/8-9), „*Ca se umple fumul*, şi se cumplă ei" (PH[1], 55ʳ/11-12), „suspiru loru *ca e prahul*" (PH[1], 13ᵛ/19), „aşa va fi, *în ce chipu dzisă-mi fu*" (CV, 45ᵛ/2-3), „*Cu ce obraz pohteaşte cerbul la izvorul apelor*, aşa pohteaşte sufletul mieu cătră tinre" (PH[1], 57, cf. I. Gheție, studiu lingvistic, PH[1], 57).

Propoziția circumstanțială de mod se introduce prin *ca, ca şi, cum, oarecum, după ca, după cum, cît, după cît, ca şi cum* şi *în ce chip*, cu sau fără corelativele *aşa, aşa şi, în acela chip*, pentru a exprima conformitatea cu acțiunea din regentă[49].

Dintre acestea, mai frecvente, mai răspîndite teritorial şi avînd tendința de a le înlocui pe celelalte sînt *cum, după cum, cît, ca şi cum, în ce chip*: „în Domnul upovăiiu, *cum zise sufletul< u > i mieu*" (CP[1], 15ᵛ), „Şi să cîntăm cîntece noao, *cum dzice şi< David >proroc*" (MI, 186ʳ), „întoarse-se, *după cumu e grăit*" (CC[2], 29), „să-i dea *cît va pute birui*" (Prav. 1581, 210ʳ), „Dĕci nu gicem că doară sîmtu trei faceri usebite sau trei firi făcute *ca şi cumu e de trei ori blăstămatul Arie*" (Prav. 1581, 191ᵛ-192ʳ), „aşa va fi, *în ce chipu dzisă-mi fu*" (CV, 45ᵛ).

Modalele introduse prin *ca, ca şi, după ca* apar numai în textele din secolul al XVI-lea, nemaiîntîlnindu-se în textele din primele decenii ale secolului următor: „Pomeniți cuvîntul domnului Isus, *ca însuş zise*" (CPr., 99), „E iudeii întru nemică nu-i obiduiiu, *ca şi tu binre ştii*" (CV, 34ʳ), „Ce ca şi pre iubitul fratele nostru Pavel, *după ca se dĕde lui preaînțelepciuni a scrie voao*" (CPr., 186).

[49] Vezi atestările date de Mioara Avram, *op. cit.*, p. 113-114; Rizescu, Prav. 1581, p. 112-113; Costinescu, CV, p. 168; Mareş, CL, p. 95; Gh. Chivu, în TR, p. 199; Teodorescu-Gheție, MI, p. 128.

6.14.3.3.2. *Propoziția modală comparativă* se introduce, în general, prin aceleași elemente de relație (*ca, cum, în ce chip, cît, ca cum, ca cînd, ca și cînd, ca și cum* etc.) ca modalele propriu-zise. Specifice sînt *de cum*, pentru a exprima comparația simplă, *decît să*, pentru a exprima comparația complexă, și *ca și cînd, ca cînd* și *în loc cum*, pentru a exprima comparația ipotetică sau ireală[50]. Iată cîteva exemple: „Că-i părea că va fi și mai tare *de cum au fost*" (CC², 619), „Mai bine-ți iaste ciung în viață să întri *decît doao mîni avînd să întri în matcă, în focul nestins*" (CT, 89ᵛ-90ʳ), „și ne ținu așa *ca cînd am vrut fi iscoade*" (PO, 149), „Și *ca și cînd am fi înșine văzători acelor ciudese...*, să proslăvim în trupurile noastre, dumnezeiescului, lui Pavel" (CC², 444), „Că luo Isus de zise (luo, *în loc cum ai zice*, că luo cuvîntul)" (CC², 448).

Dintre acestea cele mai frecvente și mai răspîndite teritorial sînt construcțiile *ca și cînd, ca cînd, decît să.*

Indicativul apare cel mai des întrebuințat în subordonatele modale propriu zise și comparative, căci în afară de *decît* toate exclud conjunctivul și sînt compatibile numai cu indicativul și condițional-optativul. Conjunctivul apare numai în comparativele de inegalitate și este generat de *decît (să)*; vezi pentru detalii C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 196-2002.

Topica modalelor propriu zise și cea a comparativelor este liberă: mai des ele erau postpuse regentei, dar atunci cînd se urmărea reliefarea modalității ele erau antpuse regentei.

6.14.3.4. PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CONSECUTIVĂ

Nu putem vorbi de un complement circumstanțial consecutiv în perioada 1521-1640, căci raportul sintactic de consecuție se realiza numai la nivel propozițional. Faptul acesta nu a fost spus pînă acum în mod manifest pentru perioada cercetată. Pentru limba română actuală acest lucru este afirmat de autorii GLR (II, 2005, p. 569) cînd afirmă: „realizarea definitorie a circumstanțialului consecutiv este propoziția conjuncțională introdusă prin conectorul specializat *încît*".

În limba din perioada cercetată propozițiile consecutive erau de două feluri:

1) *consecutive relative*, introduse prin adverbele relative (în special *cum, cît* care erau pe cale de a deveni conjuncții în această întrebuințare, adică ele se gramaticalizează ca elemente conjuncționale);

[50] Vezi exemplele date de Mioara Avram, *op. cit.*, p. 122-134; Costinescu, CV, p. 168; Rizescu, Prav. 1581, p. 112-113.

2) *consecutive conjuncționale*, introduse prin conjuncții specializate mai tîrziu pentru sensul de „*încît*" (*că, de, ca să, decît să*).

Propoziția circumstanțială consecutivă se introduce prin *ca, că, cît, cum, cum că, de*, cînd acțiunea este reală, și prin *ca să, cum să, cît să* și *decît să*, cînd acțiunea este virtuală, realizabilă (consecutivele finale)[51].

Dintre acestea, cele mai frecvente, mai răspîndite teritorial și cu tendința de a le înlocui pe celelalte sînt *că, de, cum, cît*, pentru consecutivele reale, și *ca să, cum să* și *cît să*, pentru consecutivele finale: „lumea ta așa o iubiși, *că fiiul tău unul-născut dat-ai*" (CL, 32^r^), „Ce faceți plîngîndu, *de-mi frîngeți înrema*" (CV, 14^r-v^), „Cîndu împle corabiia *de trĕce de măsură*" (Prav. 1581, 210^r^), „voiu ave a face în luna lu făurar 11 dzile întunerecu mare, *de se vor giunghea soț cu soț*" (MI, 176^r^) etc.

Consecutivele reale cu *ca, cum că* nu apar decît în unele texte din secolul al XVI-lea, nemaiîntîlnindu-se în textele din secolul următor, iar cele cu *cum, cît* își micșorează mult frecvența.

Consecutivele finale, construite cu conjunctivul, rare la început, devin mai frecvente în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea: „Și acel pămînt nu era lor destul *cum întruna să poată lăcui*" (PO, 45), „Nu este în noi atare tărime, *cum să le stăm de alean*" (FT, 4^r^), „Că lucrătoriul nu seamănă atît grîu, *cît să fie lui destul* să-i ajungă, ce atîta *ca și alți mulți să hrănească*" (CC^2, 388). Pentru o discuție mai detaliată a acestei probleme, vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 206-208.

O discuție specială comportă consecutivele cu *cît*, din care s-au născut mai tîrziu cele cu *încît*. Acestea sînt atestate încă din secolul al XVI-lea, atît cu conjunctivul, cît și cu indicativul, deci atît consecutive finale, cît și reale: „Diaconul să ție cu mîna stîngă sfîntul potiri, să bage ucropul *cît să fie destul*" (CL, 38^r^), „Și grindine și foc mestecat asĕminilea se lăsă gios și atîta de era mare, *cît mainte de-acea nicecînd nu se ivise în tot pămîntul Eghipetului*" (PO, 207).

În ceea ce privește *topica*, consecutivele erau, de regulă, postpuse regentei.

6.14.3.5. PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ DE CAUZĂ

Ca și în limba română contemporană, circumstanțialele de cauză sînt de trei feluri:

1) *cauzale conjuncționale*, introduse prin o mulțime de conjuncții și locuțiuni conjuncționale. Este tipul cel mai frecvent și mai variat (vezi mai jos conjuncțiile);

---

[51] Vezi atestările date de Mioara Avram, *op. cit.*, p. 142-144; Mareș, CL, p. 95; Rizescu, Prav. 1581, p. 114; Costinescu, CV, p. 169; Gh. Chivu, în TR, p. 199; I. Gheție, în TR, p. 318; Teodorescu-Gheție, MI, p. 126.

2) *cauzale relative*, introduse prin pronume prin pronume relative insolite de prepoziţii (*de ce, derept ce, pentru ce*);
3) cauzale juxtapuse (în special prin *doar, doară* – provenite prin omiterea lui *că* din *că doară).*

6.14.5.1. *Propoziţia circumstanţială de cauză* este introdusă printr-o mulţime de elemente de relaţie: *ca, că, căce, căce că, căce amu că, că cum, căce unde, de... amu, deaca, cînd, cum,* mai rar *cumuşi, unde, de ce, de unde, derept că, derept căce, derept ce că, derep ce amu că, derep ce amu căce, derep ce să, după ce, după căce, după unde, pentru că, pentru căce, pentru căce că, prin ce, prin ce că, prin ce cum*[52].

Dintre acestea, cele mai frecvente, mai răspîndite teritorial şi cu tendinţa de a le concura pe celelalte sînt *că, căce, căće că, cînd, derep ce că, deaca, să (se), cum, unde, de unde, pentru că, pentru căce, pentru căce că*[53]. Din motive de economie, vom da numai cîteva exemple mai semnificative: „şi să fim şi noi plecaţi, şi să fimu suptu arepile luminatului mării craiului leşesc... *căce că sîntemu toţi de o leage şi de o limbă*" (1599, Tîrgovişte, DÎ, 112), „Şi *ca nu* vădzuiu de slava luminei *aceei*, de mănră prinseră-mă ceia ce era cu menre" (CV, 20v/2-5), „sfădiţi-vă şi vă luptaţi şi nu aveţi *derep ce nu ceareţi*" (CV, 64r/6-7), *„deaca întrebarea fu*: amu ce scrie, viteaşte-mi pare tremiţînd fugulu e nu ce sîntu vine spre-îns a semna" (CV, 36v/14-37r/1), „iară *se greşindu muncă rrebdaţi*, carea e lauda ?" (CV, 75r/6-7: cauzală condiţională), „înture că, *pren ce* mîniară cuvîntul lui" (PH1, 89r/12-14) etc. „Pasă, pasă, Alexa< n>dre, *că ţie nu e dat* să lăcuieşti tu aicea cu noi" (CN, 16v), „răvniia la lucrul lui, *căce ei nu putea face aşa*" (CC2, 66), *„derep ce că era brudii*, nu le zicea icoane, ce le zicea păpuşi" (MC, 386), „ca să-i fie un rumân..., *pentru că i-au fost rumân*" (1628; BDR, 148) etc.

Cauzalele cu *doară* sînt rare: „Nu se cuvine, fraţii miei, ceia dragi, aceasta aşa a fi. *Doară* izvorrul dintr-aceeiaşi cu rrere izvorri-va dulce şi amarru sau *doară*, poate, fraţii miei, smochiia măsline face sau viia smochie" (CV, 63r/1-8), *„Doar* au fost betegi aceia oameni. Au ei focul, *doară*-l gătise voao ?" (CS1, XIV, 111v/18). Construcţia conjuncţională din care provine, *că doară*, „pentru că" apare şi ea uneori: „se fim gata *că doară* pînră mînre vrem treace de lume" (CS1, XV, 120r/7; este greu de spus dacă aici este o cauzală sau o finală).

Cauzalele nu sînt compatibile cu modul conjunctiv, fiind întrebuinţate în textele cercetate mai ales cu indicativul şi mai rar cu condiţionalul.

Topica cauzalelor este liberă: ele pot să fie postpuse, dar şi antepuse regentei cînd se reliefează cauza.

---

[52] Vezi exemplele date şi discuţia pe marginea acestora la Mioara Avram, *op. cit.*, p. 70-77; Mareş, CL, p. 94; Rizescu, Prav. 1581, p. 114; Costinescu, CV, p. 166-167; Emanuela Buză şi Florentina Zgraon, în TR, p. 523; Teodorescu-Gheţie, MI, p. 126.
[53] Vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 77-78.

6.14.3.6. PROPOZIŢIA SUBORDONATĂ FINALĂ

Ca şi subordonatele circumstanţiale cauzale, circumstanţialele finale erau în limba veche de trei tipuri după natura conectorilor:

1) *finale relative*, mai rar întrebuinţate şi limitate la cîţiva conectori care au ca centru pronumele relativ *ce* (*pentru ce, spre ce*);

2) *finale conjncţionale*, realizate prin numeroşi conectori conjuncţionali compatibili cu conjunctivul (*să, ca să, pentru ca să, derep(t) să, să nu cumva să*) sau cu indicativul (cu conjuncţia *de*);

3) *finale juxtapuse* cu *doar(ă), doar(ă) doar(ă).*

6.14.3.6.2. *Propoziţia circumstanţială finală* se introduce prin conjuncţiile *ca, de, să, cît să, cum să, de să* şi locuţiunile conjuncţionale *derept să, derept ca să* şi *pentru să* pentru finalele pozitive precum şi prin construcţiile *să nu... să, să nu ... să nu, ca nu... să, de nu... să, de nu... să nu, să nu cumva, să cumva nu, să nu cumva... să, cum... să nu cumva, să nu cîndva... să, de nu cîndva să* pentru finalele negative[54]: „I pak să ştii că bagă cîte 50 de oamini *să fie de ajutor în corabii*" (1521, Câmpulung, DÎ, 95), „am muncit mult şi cu oamenii mănăstirii *ca să fie sfintei mănăstiri de hrană*" (1573, M-rea Bistriţa, jud. Vâlcea, DÎ, 98), „am dat apă de la Dumbrăveni *să îmble moara la Budeşti*" (1598, M-rea Tazlău – jud. Neamţ, DÎ, 201), „spr-aceasta chemaţi fusetu, *cum se blagosloverui* dobîndiţi" (CV, 77r/18), „staţi în toate ceasurile *de slujiţi lor*" (CS[1], III, 12r/6-7), „cu oţăt şi cu fiare ma adăpară, *derept să las* voao leage" (CS[1], XV, 3r/9-15), „Giudecă lorŭ, Dzăule, *de cadză den cugetele sale*" (PH[1], 3v/24-4r/1).

În comparaţie cu numărul redus de elemente de relaţie din limba română modernă, limba din textele epocii cercetate dispunea, deci, de un inventar foarte bogat. Tendinţa de economie de mijloace, de simplificare se manifestă încă din secolul al XVI-lea prin înlocuirea unor mijloace mai rare (ca *derep să, derep ce să*) prin mijloace mai frecvente (*de, ca să, să*): „cel ce rrădică elu dintru morrţi şi slavă lui dat-au, *dereptu credinţa vostră şi upo < vă > inţa se vă fie spre Dumnedzeu*" (CV, 72r), dar „rădicat el den moarte şi slava lui deade, *ca de credinţa voastră şi upovăinţa să fie spre Dumnezeu*" (CPr., 162) etc.

De la începutul secolului al XVII-lea, aceste formaţii se menţin numai în textele nordice: „de aceaia ce vă păziţi voi oamenilor, *derep să fiţi fii şi svîntului duh*" (CTd., 108r), „e cu oţăt şi cu fiiare mă adăpară, *dereptu să lasu voao lĕge*" (CS[1], I, 3r), „să-i dai bună învăţătură, *dereptu să nu piară*" (Prav. I, 8r).

[54] Vezi exemplele date şi discuţia pe marginea acestora la Mioara Avram, *op. cit.*, p. 98-104; Mareş, CL, p. 94-95; Rizescu, Prav. 1581, p. 114; Costinescu, CV, p. 167-168; Gh. Chivu, în TR, p. 199; I. Gheţie, în TR, p. 318; Emanuela Buză şi Florentina Zgraon, în TR, p. 523-524; Teodorescu-Gheţie, MI, p. 126.

Frecvente sînt finalele cu *de* cu predicatul la indicativ, folosite în locul celor cu conjunctivul, care apar mai rar în epocă, căci infinitivul cu valoare de complement de scop nu fusese încă înlocuit prin propoziție finală la conjunctiv în multe contexte[55]: „treměseră la elu *de-lu rrugară*" (CV, 5ᵛ), dar „treměseră cătr-îns *să nu-și dea sine întru batjocură*" (CPr., 92), „călugărul smearin nu va iscodi mult *să știe taine*" (VL, 185ʳ), „au luat bani *de au împlut seama haraciului*" (1627; BDR, 140). Construcțiile mixte cu *de să*, care atestă împletirea celor două construcții sînt frecvente încă din secolul al XVI-lea: „treměse-i în toată lumea *de să spuie evanghelia*" (CCat, 1ʳ), dar „Și au ales 4 evanghelisti... *de-au scris evanghelia*" (CCat., 1ʳ).

Finalele juxtapuse cu *doar(ă)* sînt rare în texte: „Lăsați-mă întru an să plîngu de păcatele mel cele relele ce am făcut *doară mă va milui* Dumnedzeu" (CS¹, 38ʳ/2-4), „Tu dziseși porîncitele a le ține foarte. *Doară se ară înderepta caile meale*" (PH¹, 102ʳ/17), „cu urechile greu audziră și ochii săi păinjiniră, *doară cîndva vor vedea* cu ochii și cu urechile vor audzi" (CV, 52ᵛ/7-8).

Modul cel mai mult folosit în finale este conjunctivul căci *să* și grupurile în care intră exclud indicativul și condiționalul. În schimb *de*, ca actualizator al scopului propus exclude conjunctivul fiind compatibil cu indicativul, condiționalul, prezumtivul și chiar imperativul în enunțuri de tipul *du-te de mănîncă* (care sînt mai depărtate de prototip, avînd tangențe cu structurile coordonate copulativ („du-te și mănîncă")). Pentru detalii privind utilizarea modurilor în finale, vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 202-206.

Topica finalelor este liberă, dar cele postpuse regentei sînt mai frecvente. Cele introduse prin *de* sînt numai postpuse.

6.14.3.7. PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CONDIȚIONALĂ

Raportul sintactic condițional se realiza în limba veche mai ales prin propoziții condiționale, complementul condițional fiind slab reprezentat. Ca și celelalte circumstanțiale, condiționala avea tipurile *relativ* și *conjuncțional*, rar existau și *condiționale juxtapuse*.

6.14.3.7.1. *Propoziția circumstanțială condițională* se introduce prin conjuncțiile *ca, de, de(a)ca, să, săva, de să*, adverbele relative *cînd* și *unde* și prin locuțiunile conjuncționale *de ce, de unde, cum însă, cum însă numai*[56]. Dintre acestea cele mai frecvente, mai răspîndite din punct de vedere

55 Vezi C. Frâncu, *Cu privire la „uniunea lingvistică balcanică"*, p. 98-103; idem, *Conjunctivul*, p. 202-205.

56 Vezi exemple pentru toate aceste elemente la Mioara Avram, *op. cit.*, p. 189-192; Rizescu, Prav. 1581, p. 115; Mareș, CL, p. 95; Costinescu, CV, p. 168-169; Gh. Chivu, în TR, p. 199; Teodorescu-Gheție, MI, p. 126.

geografic, sînt *de, dacă* şi *să*: „aceste toate ţie dau, *de te ver în gerunchi-ş închina mie*" (TS, 2^r), „*deca străluce soarele cu zăduhul*, seacă iarrba" (CV, 56^r; *de(a)ca* are şi nuanţă temporală, obişnuită în epocă), „E *să nu sînt de-a se cuminecarea,* diaconul ţiind potiriul şi popa să, blagoslovească oamenii cu smerenie" (CL, 41^r), „Grăiescu trei săstave, anume trei fěţe, *se veri* se ştii" (Prav. 1581, 191^v), „şi, *să nu vei ceti*, nu poţi şti" (PO, 7), „*Să ară avea păcate...*, lăsate-i vor fi lui" (MI, 181^r), „*să-l vor lua înge<ri>i lui Dumnezeu*, ei-l voru duce" (CTd., 76^r).

Specifică perioadei studiate este concurenţa pe care încep s-o facă conjuncţiile *de*, *dacă* conjuncţiei *să (se)* „dacă" (< lat. *si*), care, deşi foarte frecventă în primele texte româneşti din toate regiunile, este treptat eliminată, rămînînd numai în textele nordice[57]. Cercetarea unor versiuni ale textelor biblice atestă această înlocuire: „*Se nu vă întoarsetu*, arma sa va ascuţi" (PS, 17-18), „*Să nu vă veţi întoarce*, arma sa va ascuţi" (CP^1, 9^r), dar „Ce, *de nu vă veţi întoarce*, arma sa o va curăţi" (CP^2, 9^r).

În documente *să* condiţional apare destul de des, în concurenţă cu *de* şi *d(e)acă* care se extind din ce în ce mai mult reuşind mai tîrziu de perioada cercetată să-l marginalizeze sau chiar să-l elimine: „*să va fi bine cu tocmeala* ce-aţi făcut într-un chip, voi să lasaţ să fie cum aţi tocmit, iar, *să vă va părea* că iaste mai bună ceastă tocmeală ce-am trimes acum şi pohta ce-am pohtit, iar voi să meargeţi să grăiţi împăratului... că *să va zice* el, împăratul cătră voi aveţi cuvînt a-i darea răspuns" (1600, Transilvania, DÎ, 126; în această frază lungă sînt trei condiţionale cu *să* „dacă") etc.

Condiţionalele juxtapuse erau rare în texte: „chiesariu spregici, către chiesarii se mergi" (= Dacă chemi pe Cesaru, la Chezarii să mergi; CV, 34^v/2-3).

În perioada cercetată condiţionalele aveau ca nucleu cel mai des verbe la indicativ şi la condiţional-optativ. Conjunctivul era foarte rar întrebuinţat. Prima atestare pare a fi în PO (1582): „Dobitocul lor şi bunătatea şi tot săva ce au ei al nostru va fi numai cum pre aceast *să îngăduim* şi cu noi *să poată* lăcui" (PO, 118/7) (pentru detalii vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 212-215).

Condiţionalele sînt, în general, antepuse regentei, dar există şi cazuri de postpunere a acestora faţă de regentă.

---

[57] În legătură cu concurenţa dintre *să, de* şi *dacă*, vezi M. Roques, *Recherches sur les conjonctions conditionnelles* ***să, de, dacă*** *en ancien roumain*, în *Mélanges Chabaneau*, 1907, p. 825-830; N. Drăganu, *Conjuncţiile* ***de, dacă***. *Un capitol de sintaxă românească*, în DR, III, p. 251-284; IV, p. 916-922; C. Frâncu, *Cu privire la „uniunea lingvistică balcanică"*, p. 75-79; *idem*, *Conjunctivul*, p. 212-215.

6.14.3.8. PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CONCESIVĂ

În limba veche erau două feluri de propoziţii concesive:

1) *concesive relative*, introduse prin pronume şi adverbe relative (*cît, oricît, oricum*), destul de rare în texte;
2) *concesive conjuncționale*, introduse prin numeroase elemente de relaţie cu valoare conjuncţională (vezi mai jos).

6.14.3.8.2. *Propoziția circumstanțială concesivă* se introduce printr-un inventar de elemente de relaţie foarte bogat şi variat, care încă de pe la 1580 tinde să se simplifice, să-şi reducă numărul elementelor: conjuncţiile *că, căce, de, să, de să, că să*, locuţiunile *e să, de... şi, să şi* (cu corespondentele negative *să nu... nici* şi *nici... să*), *să amu şi, să amu să şi, oare să, vare să... şi, măcar de, măcară să, măcar şi, măcar să şi, măcar şi... să, să măcară, măcar căce, de ce, derept căce, derep ce, amu că să, după ce, în loc de*, adverbele *i(u)o* şi *unde* şi combinaţiile acestuia din urmă: *de unde (d-unde)* şi *să unde*[58].

Dintre acestea, unele sînt formaţii efemere şi sporadice încă din secolul al XVI-lea. Cele mai frecvente şi mai răspîndite geografic în textele epocii sînt *măcar să, măcar să şi, să, de, să... şi, măcar de, săvai (că, cît)*: „Doa surori a lua nu se apără, *macar se şi iaste a şěsea spiță*" (Prav. 1581, 278ʳ), „Că iubitoriu de oameni iaste şi bun şi dulce despuitoriul Dumnezeu şi toate le priměşte, *macară şi camai sărăceşti şi mai mici să sînt darurele noastre*", (CC², 134), „*se ară scula pre menre oaste*, pre el eu nedejduiescu" (PH¹, 21ʳ/22-24), „*Se răgloti-se pre menre gloată*, nu se teame inrima mea" (PH¹, 21ᵛ/19-20), „ce să mă scoateţi, *măcar numai de-aş presi cu trupul*" (1600, Bistriţa, DÎ, 207), „*săvai* cîte vieți mari şi înalte vom viețui... toate nevoințele a cealea să le avem înşelătoare şi deşarte" (VL, 104ʳ), „Împreună fraţii un cu alalt 2 spițe, *macar şi mai mulți fie de dzěce*" (Prav. 1581, 250ʳ, cu lipsa conjuncţiei *să*), „că *s-au şi greşit în acelaş ceas*, doară de acělea păcate cu adevăr se-au şi pocăit" (CC², 19), „*de se vor face şi întregi de minte şi spre chin a se rădica, încă macară şi bunătățile s-ară face*, întru deşertu se ustenesc şi de rîs fi-vor" (CC², 13), „nu se va ierta oaminilor, *macar de vor grei cuvînt*" (TS, 38ᵛ) etc. Concesivele relative, mult mai sărace în elemente conectoare şi mai rare, se întîlnesc uneori în texte religioase, în fraze cu valoare de concesive condiţionale: „Că acolo, *varece veri simți* şi *vareci veri audzi*, totu ţi-e urît şi de totu te îngrozeşti. Şi, *varece veri atinge* sau ce va atinge de tine, de toate te vatămi" (CS¹, XIV, 112ᵛ/7-13; cf, Chivu, CS¹, 206).

În ciuda bogaţiei sale de mijloace introductive, raportul concesiv este rar întîlnit în textele din perioada cercetată, chiar acolo unde conţinutul comunicării îi reclama prezenţa[59].

---

[58] Vezi atestări pentru toate aceste elemente la Mioara Avram, *op. cit.*, p. 154-161; Rizescu, Prav. 1581, p. 115-116; Costinescu, CV, p. 169.
[59] Vezi, Mioara Avram, *op. cit.*, p. 153 şi urm.

În ceea ce priveşte *folosirea modurilor* în concesive în perioada cercetată, se poate spune că cele mai multe propoziţii concesive au verbul nucleu la indicativ sau la condiţional şi foarte rar la conjunctiv (pentru detalii, vezi Frâncu, *Conjunctivul*, p. 210-211).

Topica concesivelor era liberă, dar se observă o preferinţă pentru exprimarea concesiei înaintea regentei.

6.14.3.9. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ INSTRUMENTALĂ

Propoziţia circumstanţială instrumentală este de două feluri: *conjuncţională* şi *relativă*. Prima este introdusă prin *de* şi *că*[60]: „Şi întoarrse multă gloată *de grăiaşte* că nu sîntu dumnedzei ceia ce-su cu mîrule fapţi" (CV, 4^{v}-5^{r}), „el i-au răspuns *de i-au dzis*" (Prav. 1581, 235^{v}), „Avraam, părintele nostru, au nu de lucru se derepta, *că înălţă Isac, fiiul său spre junghiiare* întru altar" (CPr., 149).

Circumstanţiala instrumentală relativă este introdusă prin pronume şi adjective relative şi nehotărîte (*cu ce, cu orice, cu cît, cu cîtă*): „fost-au lăsat lui *cu ce voi putea da agiutoriu domniei lui*" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 135).

Modul verbului predicativ din instrumentale este indicativul, conjunctivul fiind exclus de elementele de relaţie care introduc aceste structuri

Topica acestor propoziţii este liberă, dar în texte am găsit numai propoziţii instrumentale postpuse regentei.

6.14.3.10. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ DE RELAŢIE

În limba română veche, la fel ca şi în limba română actuală, circumstanţiala de relaţie era de două feluri:

1) *relativă*, introdusă prin pronume relative şi nehotărîte incluse în grupuri prepoziţionale care au nucleu prepoziţiile *în, la, de, despre, pentru*. Prepoziţiile acestea erau cele mai des întîlnite în textele din perioada cercetată încă de la începutul scrisului în limba română: „I pak spui domnietale ca la marele miu *de ce* am înţeles şi iu" (1521, Câmpulung, DÎ, 95);

2) *conjuncţionale*, introduse prin conjuncţii şi locuţiuni conjuncţionale (*că, de, să* etc.).

6.14.3.10.1. *Propoziţia circumstanţială de relaţie* este mai rar folosită în perioada cercetată, întrucît raportul respectiv se exprimă de obicei la nivel de propoziţie, prin complement de relaţie: „eu legatu-su cu duhul *de viiu*

[60] Vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 221-222; Costinescu, CV, p. 169.

întru Ierusalim"[61] (CV, 10r), „*de ce* ne-au fost pohta am scris tot într-această carte" (1600, Transilvania, DÎ, 126), „*Despre care au fost chemat pre Batăr în țară, despre aceea* măria lui cîștigă va avea lor" (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 136), „trebuiaște să dăm seama *pentru ce* am luat Moldova" (1600, Transilavnia, act diplomatic, DÎ, 142), „și s-au sfătuit *cum va face* să ne strice și să ne învrăjbească" (*ib.*, 142).

Modul utilizat în propozițiile de relație era indicativul, cerut de elemente de relație care excludeau conjunctivul (vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 218).

Topica prpozițiilor de relație era liberă, dar din faptele selectate din texte am constat o preferință pentru antepunerea acestor structuri regentelor.

6.14.3.11. PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CUMULATIVĂ

Această propoziție este numai conjuncțională în epoca cercetată, căci cea realtivă nu a fost întîlnită în texte.

Propoziția circumstanțială cumulativă se introduce prin locuțiunea conjuncțională *necum să*[62], care apare rar în texte: „Și *necum să fim noi în toate duminecile afară de greul lumiei și de voroavă*, ce cu mii griji... sîntem ținuți" (CC^2, 467). Locuțiunea conjuncțională *pe lîngă că* nu este atestată încă. Ca și în cazul altor raporturi (instrumental, de relație), raportul cumulativ se exprimă în mod obișnuit la nivel de propoziție, printr-un complement cumulativ.

6.14.3.12. PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ DE EXCEPȚIE

Ca și în limba română contemporană, în perioada cercetată circumstanțiala de excepție se realizează prin două tipuri:

1) *circumstanțiala de excepție relativă*, introduse prin conectori cu pronume sau adverbe restrictive (*fără (numai) ce*);
2) *circumstanțiala de excepție conjuncțională*, introduse prin locuțiuni conjuncționale (*alegînd să, trecînd să*).

6.14.3.12.1. *Propoziția circumstanțială de excepție*, mai frecventă decît cea cumulativă, se introduce mai ales prin locuțiunile conjuncționale *alegînd să, trecînd să*[63], *e însă cum*, „De nemică alt nu se deșerta, *alegînd să*

[61] Vezi Costinescu, CV, p. 169.

[62] Vezi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 207.

[63] Vezi C. Frâncu, *Complementul circumstanțial de excepție și cumulativ în limba română din secolul al XVI-lea*, p. 8-9; Emanuela Buză și Florentina Zgraon, în TR, p. 524.

grăiască ceva sau să auză de nou" (CPr. 82), „e urît naintea lui altă, *fără numai ce au el tocmit*" (PO, 9), „deaci tremisemu cum nimica acĕlea se vĕghie ei, *trecîndu se ferească-şi sinre de cumîndari*" (CV, 16[r]).

Cea relativă e mai rară „şi nu ştiu ce mi se va tîmpla *e însă cum* Duhul Sfîntu prin toate cetaţile mărturiseaşte şi grăiaşte că legături şi scărbi menre aşteaptă-mă" (CV, 16[r]/7-11; ap. Costinescu, CV, 169), „Iară *fără ce am plătit*, am muncit mult" (1573, M-rea Bistriţa, jud. Vâlcea, DÎ, 98) etc.

Modurile folosite în acest tip de circumstanţială sînt indicativul şi conjunctivul în funcţie de natura elementului de relaţie: cele relative cer indicativul, cele conjuncţionale cer conjunctivul (de pildă cele cu *alegînd să, trecînd să*) (cf. C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 218).

Topica este liberă, dar este preferată postpunerea faţă de regentă.

Vitalitatea acestor construcţii este însă redusă şi ele se întîlnesc din ce în ce mai rar sau dispar (*trecînd să*) în textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea[64]. Totuşi, locuţiunea *alegînd să* este mai rezistentă decît *trecînd să* întîlnindu-se mai tîrziu.

7. TOPICA

În domeniul topicii, unde modificările interne şi împrumuturile au cîmp mult mai liber de manifestare decît în alte sectoare ale gramaticii, acţionează, de asemenea atît tendinţa de conservare, de păstrare a unei stări mai vechi în ordinea elementelor, cît şi tendinţa de inovare, de schimbare a ordinii normale a elementelor, vizînd expresivitatea sau reliefarea acestora. Astfel, în propoziţie, topica tradiţională normală era în perioada studiată S-V-O, ca în latina populară din secolele al IV-lea al V-lea şi în româna comună, însă puteau să apară numeroase cazuri de abateri de la această ordine, verbul putîndu-se plasa uneori înaintea subiectului (V-S-O), obiectul înaintea verbului (S-O-V) sau chiar înaintea subiectului (O-S-V), din necesităţi de expresivitate, de reliefare a unei părţi de prepoziţie prin antepunerea ei. Schimbarea ordinii normale a elementelor era însă limitată înainte de căderea lui *-u* final, care permite transformarea enclizei formelor atone ale pronumelor şi verbelor auxiliare sau copulative în proclizã („aducu-*l*" > „*îl* aduc" > „cîntu-*mi*" > „*îmi* cînt"). Apariţia şi generalizarea lui *pre* ca morfem al obiectului direct aduce cu sine o topică mai liberă, prin posibilitatea antepunerii obiectului direct[65]: „nice *pre sine* nu să osindĕşte" (VL, 186[r]), „şi *pre mine* mînă-mă la tine" (CN, 58[v]). Fără *pre* enunţurile puteau fi ambigue,

---

[64] Vezi C. Frâncu, *art. cit.*, p. 8-9.

[65] Vezi Densusianu, HLR, II, p. 412; Costinescu, CV, p. 172; Rizescu, Prav. 1581, p. 116; Maria Rădulescu, *Observaţii asupra topicii subiectului şi predicatului în limba română din sec. Al XVI-lea*, în SCL, XX, 1969, nr. 1, p. 47-53.

fiind greu de deosebit subiectul de obiect: „grăiia *Dumnedzeu* acela a fi" (CV, 49ʳ). Prin apariția formelor pronominale cu *î*- protetic începe procesul de înlocuire a vechii topici (caracteristice fazei vechi a tuturor limbilor romanice, cînd encliza elementelor atone verbale și pronominale era obligatorie), de transformare a enclizei în procliză[66]. De aceea, alături de formele verbale cu auxiliarul postpus sau cu pronumele aton enclitic, întîlnim în epocă și forme cu auxiliarul și pronumele antepuse: *giuraiu-me* (PS, 286), *vinge-veri* (CP¹, 220ʳ), *da-se-va* (CV, 32ᵛ), dar *se va da* (CPr, 120) *îmi pare* (Prav. 1581, 249ʳ), *îm păru* (CP¹, 136ʳ). Tendința de anticipare a complementului direct și indirect, de exprimare pleonastică a acestora, aduce, de asemenea, schimbări în topică: „*l*-au iubitu *elu*" (CS¹, 121ʳ), „*ne*-au izbăvit *pre* noi" (CTd., 9ᵛ), „v-am dat *voao*" (MI, 172ʳ), unde complementul este antepus și postpus verbului, în comparație cu o fază mai veche, coexistentă în epocă, cînd el era numai postpus: „au iubit *pre noi*" (CTd., 3ᵛ), „arată *voao*" (MI, 171ʳ).

Această stare de lucruri, de împletire a topicii vechi cu topica nouă, explicabilă prin factori interni de natură fonetică, morfologică și sintactică, este complicată de acțiunea factorilor externi, de topica livrescă, datorată fidelității unor traduceri față de modele slavone, grecești, maghiare sau latine. Astfel, unele forme inversate cu auxiliarul postpus la începutul frazei dar cu auxiliarul antepus în interiorul ei („vedea-*vor* și *vor* asculta" CTd., 96ʳ; „fi-*va și va fi*" PH, 76ᵛ), pot fi în egală măsură și influențe ale sintaxei populare românești vechi, dintr-o fază cînd fraza nu putea începe cu un cuvînt aton, auxiliar sau formă pronominală neaccentuată, și influențe ale textului biblic slavon și, indirect, grecesc unde prin aceste forme se realizează chiasmul, procedeu stilistic curent în textele biblice grecești, trecut și în cele slavone și apoi și în cele românești. De asemenea, unele dislocări sintactice de tipul „iară mintea noastră și firea doară nu *se-au* de toate *domirit*" (CC², 10), în ciuda caracterului lor nefiresc, nu se explică numai prin fidelitatea construcției românești față de textul slavon, iar a acestuia față de cel grecesc, unde dislocarea sintactică e un procedeu stilistico-sintactic frecvent[67], ci și prin influența sintaxei populare românești dintr-o fază mai veche, cînd relația dintre elementele unei forme verbale era încă slabă, permițînd existența unor elemente adverbiale intercalate[68]. Ca o influență a topicii limbii populare menționăm și antepunerea adjectivului pronominal posesiv și adjectivului față de determinantul nominal: „la *ai noștri prea iubiți* frați" (1599,

---

[66] Vezi C. Frâncu, *Formele verbale și pronominale cu* **î-** *protetic în limba română*, în „Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität", V, 1979-1980, p. 3-13.

[67] Vezi D. Moldovanu, *Formațiile premorfologice în limba română veche*, în ALIL, XXVI, 1977-1978, p. 47-65; *idem*, *Date noi privind coeziunea grupurilor morfo-sintactice în limba română veche*, în AUI, XXVIII-XXIX, 1982-1983, p. 115-119.

[68] Vezi C. Frâncu, *Topica lui mai și a altor adverbe* **(cam, prea, și, tot)** *în construcții de tipul* **(nu) mă mai duc**, în LL, III, 1983, p. 321-335.

Târgovişte, DÎ, 113), „pînă la *ai mii cinstiţi şi preaiubiţi dragi mai mari fraţi*" (1600, Craiova, DÎ, 117), „L-*ai miei cinstiţi şi prea iubiţ şi dulci şi mai mari părinţi*" (1599-1600, Transilvania, DÎ, 120) etc. Cert este faptul că influenţa topicii populare este evidentă în textele originale, iar cea livrescă în traduceri, unde construcţiile neobişnuite, confuze, frazele ample după slavona bisericească, care la rîndul lor erau reflexe ale perioadei greceşti, abundă, dînd un caracter artificial limbii traducerilor. Tendinţa de eliberare de astfel de modele sintactice livreşti este evidentă în tipăriturile lui Coresi de la sfîrşitul perioadei (de exemplu în Cazania a II-a) şi în textele din primele decenii ale secolului al XVII-lea, în care influenţa sintaxei populare este mai puternică (de pildă în *Leastriţa* lui Varlaam, în *Alexandria*, 1620, sau în *Cronica lui Moxa*, 1620). Cu toate acestea, împletirea topicii populare româneşti cu topica livrescă rămîne o caracteristică a majorităţii textelor din perioada analizată[69].

8. AFIRMAŢIA

8.1. *Afirmaţia*, propoziţia pozitivă şi enunţul asertiv pozitiv au ca element prototipic în limba veche profraza *aşa* „da", în jurul căreia sînt adverbele *ei, adevăr, chiar* şi altele.

Profraza *e(i)* „da" înlocuieşte o propoziţie asertivă pozitivă, reluînd integral sau parţial conţinutul prepoziţional al antecedentului ei: „ea zice: „*ee*", spre altul" (CPB, 48/4), „grăiră lui: *ei*, Doamne" (CT, Matei 52, 73, ap. Densusianu, ILR, II, 263), „Dzise: spune-mi-se rimleanu eşti. Elu dzise: *ee*, răspunse miiaşul" (*Praxaapostol*, secolul XVI, GLR, I, 3). Afirmaţia prin adverbul *da* (< sl. *da*), prezentă azi în limbile slave şi în albaneză, nu este atestată în nici un text. Afirmaţia adversativă la o întrebare negativă *ba da* nu este atestată.

9. NEGAŢIA

9.1. Profrazele *nu*, *ba* înlocuiesc o propoziţie negativă reluînd parţial sau integral conţinutul pozitiv al antecedentului propoziţional.

Elementul prototipic al negaţiei era ca şi în limba română contemporană profraza *nu* (< lat. *non*).

[69] Vezi Magdalena Popescu-Marin, *Observaţii asupra topicii atributului adjectival în limba română*, în SG, III, p. 168-170; Mioara Avram, *Particularităţi sintactice neromâneşti în diferite momente ale evoluţiei limbii române literare*, în SCL, XXVI, 1975, nr. 5, p. 459-460; Costinescu, CV, p. 173; Rizescu, Prav. 1581, p. 116; Emanuela Buză şi Florentina Zgraon, în TR, p. 529.

Ceea ce este specific limbii vechi româneşti şi vorbirii populare actuale este profraza *ba* (< v. bg. *ba*, de unde provin şi bg., ceh., pol., ucr., rus. *ba*), folosită singură nu însoţit de *nu* (*ba nu, ba da* nu este atestat): „ieşi-va den Ardeal au *ba* ?" (1600, Transilvania, DÎ, 134), „se ştim avea-vrem vro pagubă au *ba* ?" (1592, M-rea Moldoviţa, DÎ, 174), „sculaţi-vă şi meargeţi pre calea voastră. Ce ei ziseră: *ba*, că aicea în uliţă vom mânca" (PO, 60/7-8), „mergea şi dzise: *Ba* domn bun" (PO, 74/2), „cărora iară dzise: *ba*, ce pre acea aţi venit" (PO, 146/26).

Ca şi în limba actuală *ba* este însoţit de *nu* pentru a întări negaţia: „Au eu focul doară-l gătise voao ? *Ba nu*-l gătise voao, ce-l gătise dracului şi îngerilor lui" (CS[1], 119[v]/18-20), „e Fistu cu glasu mare dzise: Drăgeşti-te Pavle, că multele carrţi întru neistovu te întoarrseră. Elu dzise: *Ba nu* mă drăcescu, ţinietoare" (CV, 40[v]/8-11). Aici profraza *ba* constituie singură un enunţ asertiv.

9.2. Negaţia simplă, considerată caracteristică pentru limba celor mai vechi texte româneşti[70] şi explicată adesea ca o particularitate de origine latină[71], este frecvent înregistrată în propoziţiile care au ca prim element pronume, adjective pronominale şi adverbe negative: „nece *sěceră*, nece *adună* în jitniţe" (CT, 11[r]), „nici dinioară *sfîrşim*" (CL, 37[v]), „nece soarele, nece stělele *se ivіră*" (CV, 44[v]), „nice unul *să înţeleagă* beseada" (PO, 41), „nici dinioară zisa ta *călcai*" (CC[2], 33) etc.

Negaţia dublă apărută încă din latina populară, similară construcţiilor sintactice din limba actuală, are de asemenea numeroase atestări chiar în textele traduse din slavă, deşi în textul slav negaţia este simplă „nime *nu poate* şti" (FT, 1[v]), „nece de la urul *n-amu jeluitu*" (CV, 11[v]-12[r]), „*nemică* se *nu* gustăm" (CV, 25[v]/7-8), „*nece ura* greşală... *nu aflaiu*" (CV, 28[r]/3-5), „nimerile *nu va lua*" (Prav. 1581, 260[r]), „nececum *nu vreţi* cu moarte *muri*" (PO, 18), „nimea *să nu plîngă*" (CC[2], 136) etc.

În textele netraduse şi în special în documentele particulare negaţia dublă era normă lingvistică: „*nime* treabă *să nu aibă*" (1576, Bolboşi – jud. Gorj, DÎ, 98), „*nimini* să *n-aibă* nici un lucru" (1591-1600, jud. Olt, DÎ, 101), „*neme să nu* să ameastece la cea gîrla" (1598, M-rea Tazlău – jud. Neamţ, DÎ, 201).

---

[70] Georgeta Ciompec, *Observaţii asupra exprimării negaţiei în limba română din secolele al-VI-lea - al XVIII-lea*, în SCL, XX, 1969, nr. 2, p. 208.

[71] Vezi I. Rizescu, *Cu privire la dubla negaţie în limba română*, în SCL, XIV, 1963, nr. 4, p. 471-478; cf. Densusianu, HLR, II, p. 399-400.

10. CONSTRUCȚII INCIDENTE

10.1. Ca și în limba română actuală și chiar într-un grad mult mai ridicat, în limba română din perioada cercetată există structuri parentetice (nelegate din punct de vedere sintactic) în componența unui enunț. Ca fenomene de discontinuitate sintactică ele întrerup *structura primară* cu o *structură incidentă* uneori de o complexitate deosebită, de la un singur component la mai multe, de la componente propoziționale la cele frastice:

1) Structuri cu elemente nepropoziționale cu un singur component cu două. Intră aici vocativele numelor proprii de persoane și numelor comune animate (sau ale lucrurilor cărora metaforic li se poate adresa o chemare, strigare), pronumele personale de persoana a II-a în vocativ, unele interjecții fără funcție sintactică; unele adverbe de modalitate nelegate sintactic: „*Bane Milhacio* și *tu*, *vistiiar Stoico* dau-vă în știre pentru omul cinstitului împărat" (1599, Transilvania, DÎ, 126), „*bicisnice ome*, că că în toate dzilele vedeai" (CS[1], V, 38[v]/16), „*suflete ome*, nimea de ceia nu-ți pot agiuta" (CS[1], 38[v]/16), *O*, vai de noi, mare rău iaste pre noi" (1599, Tîrgoviște, DÎ, 112), „Nu te înșela, *o*, *nebune* și leanеșe *lucrătoriu*" (VL, 91[r]), „*Diavole întunecate* și *iadule !*" (CS[1], 94[v]/7).

2) *Structuri dezvoltate* cu mai multe componente: „tot norocul creștinătății este aruncat pre aceste 2 țări, carele sîntu baștele ce se chiamă strejile și apărătura a toată creștinătatea că, *Dumnezeu să le ferească*, de ară apuca turcul aceaste 2 țări, ară fi peire a toată creștinătatea" (1599, Tîrgoviște, DÎ, 133), „Alta, iar, *Dumnezeu să ferească*, deac-aș cădea eu robie, *cum aceaea Dumnezeu să nu dea*, iar cinstitul împărat și cu tot svatul... să aibă a îmbla și a griji pentru nevoia mea" (*ib*., 133). Se observă că primul exemplu cuprinde o incidență nelegată, pe cînd al doilea cuprinde o incidență nelegată și una legată de restul frazei. Uneori incidența întrerupe o propoziție care se repetă: „Cade-să, cu adevărat, cade-să, *ca să dzic așea*, că și ceia ce s-au spurcat după botez cu păcate, să-și speale mînule" (VL, 104[r]).

11. ANACOLUTUL

11.1. Ca fenomen sintactic de discontinuitate (de *raptus*) în construcția propoziției sau a frazei, anacolutul este destul de frecvent în textele din perioada cercetată. De multe ori afectele, emoțiile întrerupeau construcțiile sintactice și acestea nu mai erau controlate de locutor. Multe anacoluturi din epoca cercetată afectează numele sau pronumele din nominativ cu funcția de subiect, rămas izolat mai ales prin intercalarea altor părți ale propoziției (tipul *nominativus pendens*): „cu mencinoase cuvente voi vă vom scumpăra *cei ce* osînda loru dintîiu nu *va pesti* și perirea lor nu va durrmita" (CV, 86[r]/2-5), „Dereptu că *rruga-se-vor* către tine tot *cuviosul*"

(PH[1], 26r/8-9), „Cela *ce ști* binre a face și face, *păcatu* lui easte" (CV, 66r/2-4), „Numai acum păntru Mihaiu vodă *se face* toate *vrăjile*" (1599, Tîrgoviște, DÎ, 113; aici anacolutul se intercalează cu dezacordul dintre subiect și predicat, azi foarte frecvent în vorbirea muntenească).

Frazele abundente cu multe intercalări fac ca și autori foarte culți, cum era mitropolitul Varlaam (în *Leastrița*), să nu poată controla fraza și să nu apară anacoluturi: „Ceia ce vor să între dumnedzăiaște împreună cu noi întru divanul mentei ce ni-i înainte ca la un giudeț lumăsc, unde să giudecă făcătorii cei răi și iau muncă după vina lor, *așa și noi să giudecăm oarecum prea amănuntul* și să ispitim pohetele de carele am dzis mainte" (VL, 112r), „*Căruia* îi e voia să sporească întru viiața cea sufletească *să să nevoiască și întru tăcearea limbiei*" (VL, 120, VL, 121r).

Multe construcții anacolutice apar prin simple greșeli de traducere a unor structuri slavone speciale în textele traduse din slavă (cf. Costinescu, CV, 171).

12. ELIPSA

Specifică limbii vorbite, elipsa este bine atestată în textele din epoca cercetată.

Subînțelegerea (sau *brahilogia, brevilocvența*) este cel mai frecvent fenomen sintactic și el afectează toate părțile propoziției.

Suprimarea verbului copulativ din predicatul nominal, al auxiliarului dintr-o formă verbală compusă, a subiectelor repetate sînt fenomene discutate mai sus la funcțiile sintactice.

Unele elipse, afirmative sau negative, sînt gramaticalizate sau pe cale de a se gramaticaliza (elipsa auxiliaruli *a fi* din pasivul dependent de *a trebui*: Cartea trebuie *citită* din „Cartea trebuie a fi citită").

În dialogurile din textele bisericești elipsa este prezentă în dialoguri: „Creștin ești". Răspuns: *Creștin*, De la cine te chemi creștin ? Răspuns: *De la Hristos*. Cîte lucruri trebuie să știe omul creștin ? Răspuns: *Cinci lucruri*. (CC[1], 88r/3-88v/13), „Ce ne învață pre credința dreaptă ? Răspuns: *Evanghelia*", „Ce e Evanghelia ? Răspuns: *Bunăvestire și veselie de la tatăl sfînt*", „Pre cine-s deade Dumnezeu Evanghelie sa afară ? Răspuns: *Pre fiul lui cel sfînt, pre cine porunci noao bucurie și milă și iertăciunea păcatelor*" (CS[1], XII, 101r/2 – 101v/2).

Observăm elipsa diferitelor părți de propoziție din aceste exemple care redau un dialog. Cele mai frecvente sînt elipsa verbului predicativ sau al copulativului din predicatul nominal: „"Cîte rînduri de lucru să ne cuprindem în rugăciune ? Răspuns: *Doao*. Carele-s acelea ? Răspuns: *Mîlcuitura și datul de har*. (CS[1], 104v/1-6).

Elipsa este rezultatul lexicalizării unor construcţii imperative sau optative: „*închinăciune* şi multă *sănătate* domnului Budavhi Ianăşu" (1595, Câmpulung, DÎ, 195), „*închinăciune* şi multă *sănătate* la dumneata bulgăr Lucaci" (1600, Bălgrad, DÎ, 207), „scriu *închinăciune* şi multă *sănătate* părintelui meu Spiridon şi maicei meale Costundei" (1600, Bistriţa, DÎ, 206), „multă *viiaţă* şi *sănătate* tremet domniia voastră" (1600, Transilvania, DÎ, 120). Ele reprezintă elipse ale unor părţi din structura de bază: „(Vă dorim) multă viaţă şi sănătate"; „Fac închinăciune în faţa domniei-tale şi-ţi doresc multă sănătate". Tendinţa de economie, care a acţionat permanent în istoria limbii române, ca şi în istoria altor limbi, face ca astfel de elipse să fie în norma lingvistică populară şi apoi în cea literară încă din timpuri vechi.

Astfel expresiile discutate mai sus, de pildă predicatul complex, de tipul *n-am ce face* care conservă lat. *non habeo quod facere* este o elipsă lexicalizată, ea nu poate fi desfăcută în două propoziţii decît dacă infinitivul din componenţa lor este înlocuit prin conjunctiv: „eu am fost sărac de *n-am avut cu ce plăti*" (1563-1564, jud. Gorj, DÎ, 96), „a zis că *n-are ce face*" (*ib.*, 97), „*să n-aibă unde veni*" (1595-1625, jud. Ilfov, DÎ, 107). În perioada cercetată înlocuirea infinitivului prin conjunctiv nu afectase încă astfel de construcţii (cf. C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 116-154).

13. REPETIŢIA

13.1. Reluarea o dată sau de mai multe ori a unui component al enunţului (care poate fi un cuvînt, o sintagmă, o propziţie, o frază) reprezintă un procedeu obişnuit şi în perioada 1521-1641. Unele reluări au fost discutate la părţile de vorbire (reluarea subiectului, folosirea dublă a complementului direct şi indirect etc.).

Aici vom discuta cîteva aspecte netratate mai sus.

Pentru a asigura coeziunea textuală se folosesc mai multe tipuri repetitive: *anadiploza, chiasmul, paralelismul sintactic* şi *laitmotivul* (cf. GLR, II, 2005, 763-764).

1. *Anadiploza* constă din repetarea unui cuvînt sau grup de cuvinte la sfîrşitul unei unităţi sintactice şi la începutul celei următoare: „I pak spui domnietale ca mai marele miu de ce am înţeles şi *eu*. *Eu* spui domnietale, iară dumneata este înţelept şi aceste cuvinte să ţii domniia-ta la tine" (1521, Câmpulung, DÎ, 95). Este un procedeu întîlnit şi azi în limba populară.

2. *Chiasmul* este procedeul sintactic prin care se repetă aproape aceleaşi elemente dar în ordine inversă: „*Miluiaşte-mă*, Doamne, şi *mă vindecă*" (PH^1, 4^r/13), „Domnul *ţinrea-l-va* şi *învie-l-va* şi *lăuda-l-va* pre pămîntu şi *nu-l va pridădi* în mînrule vrăjmaşilor" (PH^1, 35^r/1-3), „*vedea-vor* dereptii şi *se vor teame* de ei" (PH^1, 44^r/8).

Chiasmul de acest tip era foarte frecvent în limba din epoca cercetată, cînd propoziţiile sau frazele nu puteau începe cu verbe auxiliare sau forme pronominale atone (*legea lui Wackernagel*), dar elementele următoare inversau această ordine.

3. *Paralelismul sintactic* constă în repetarea unei unităţi sintactice cu structură simetrică: „au *doară ai* obidit vrun om mişel, *sau ai ucis, sau ai furat, sau doară ai vîndut* pre cineva, *sau n-ai lăcuti* bine cu vecinul tău, *sau ai făcut* preaiubire trupului, *sau doară ai grăit* mencină, *sau n-ai iubit* pre toţi oamenii unul ca altul" (CS[1], V, 40[r]/9-15). Prin acest procedeu se realiza ritmul structurii şi intonaţia ascendentă.

4. *Laitmotivul* constă în repetarea de mai multe ori a aceluiaşi element tematizat (de pildă începerea frazelor într-un document cu complementul de relaţie *de rîndul* (= cu privire la): „*De rîndul lui Basta Giurgiu...* ", „*De rîndul lafei oştilor...* ", „*De rîndul tătar-hanului...* ", „*De rîndul celui paşe tătărăsc...* " (1600, Transilvania, act diplomatic, DÎ, 135-136).

În textele care cuprind dialoguri repetitive, repetiţia, integrală sau parţială, identică sau modificată este foarte mult întrebuinţată: „Ce iaste datul de har ? Răspuns: *Datul de har* iaste aceaea ne aducemu aminte de ăre toate faptele bune ale lui Dumnedzeu şi dăm lui har pren Hristos" (CS[1], XII, 105[r]/6-18).

În dialog repetiţia, care asigură coeziunea textuală, este însoţită de elipsă, care asigură economia textuală.

14. COEZIUNEA SINTACTICĂ (CONECTORI FRASTICI ŞI TRANSFRASTICI)

14.1. Coeziunea sintactică (sintagmă împrumutată din fr. *cohésion syntaxique* (cf. şi germ. *Kohäsian*), numită şi *coerenţă* (fr. *cohérence*) este asigurată, în perioada cercetată la nivel frastic şi transfrastic prin diferite mijloace morfologice şi sintactice, dintre care unele au fost deja discutate mai sus.

Numărul acestor mijloace nu este mare nici la nivel frastic şi nici la nivel tranfrastic.

La nivelul frastic menţionăm repetiţia sau non-repetiţia elementelor gramaticale în sintagmele coordonate (vezi *Coordoanrea părţilor de propoziţie*), acordurile gramaticale, folosirea anaforei pronominale, şi în general, raportarea la referent a pronumelor persoanle, relative sau posesive, referinţa textuală a construcţiilor gerunziale şi a celor incidente, topica şi inversiunea subiectului şi obiectului, antepunerea sau postpunerea subordonatelor (exemple se găsesc la capitolele în care s-au discutat elementele respective).

Dintre elementele transfrastice care asigură coeziunea unei fraze cu alta menţionăm în primul rînd conjuncţiile şi locuţiunile conjuncţionale

adverbele sau pronumele relative (unele cu valoare de pronume demonstrative).

Astfel, conjuncţiile copulative sau adversative sau adverbul concluziv *de(a)ci* la începutul frazei garantează coeziunea transfrastică sau textuală: „Şi, lăcuindu acolo, au îndrăgit acolo acel Giva o văduvă greacă bogată. *Şi*, peţindu-se pre ea, lauda-se că iaste neguţător mare" (1593, Polonia, DÎ, 180), „Iară Giva raguzeul iaste necurat, hitlean, om de nemică" (ib., 181), „*Dece* i l-am dat, ca să-i fie dirept ţigan dumisale" (1593, Suceava, DÎ, 185), „*Deci* m-au prins neşte saşi" (1600, Bistriţa, DÎ, 206).

Pronumele relativ sau un pronume (la început de frază) cu valoare de pronume demonstrativ este un alt conector care se referă la conţinutul unei fraze sau unor fraze anterioare: „*Aşa* pînă a amăgi şi luă acea giupîneasă după sine. *Carea* lăcuindu-i cu nusul, vădzu că e amăgită. *Carea* mai mult m-au vrut nusul să lăcuiască" (1595, Polonia, DÎ, 189).

De o deosebită frecvenţă în documente este folosirea adverbului *aşişdere(a)*, cu valoare de conector transfrastic (uneori însoţit de conjuncţia *şi*): „*Şi aşijdere* ne rugăm domniilor voastre" (1595, Câmpulung, DÎ, 194), „*Aşijdere* şi noi lăsăm şi dăm după moarte lor cărţile acestor ocine" (1599, jud. Mehedinţi, sau jud. Gorj, DÎ, 125), „*Aşijderea* domniia mea încă am iertat această slobozenie" (1631, Târgovişte, DRH, B, XXIII, 396).

Exemplele date sînt din documente româneşti, nu din texte traduse, care redau coerenţa sintactică din original.

Am remarcat în documente şi, în general, în textele netraduse o tendinaţă crescîndă spre o mai mare coeziune gramaticală fie frastică, fie tranfrastică. Textele traduse prezintă multe situaţii de *incoerenţă sintactică*, fapt remarcat de multe ori în literatura de specialitate.

15. CONCLUZII

Materialul prezentat permite formularea următoarelor concluzii mai importante:

l) Cele două tendinţe generale, inerente limbii, de *conservare* a expresiei şi de *inovare*, de elaborare, de expresivitate se împletesc strîns în aceeaşi structură sintactică sau în îmbinarea structurilor sintactice, ducînd la forme noi de expresie, mai clare şi mai expresive (de pildă, înlocuirea construcţiilor infinitivale prin construcţii cu moduri personale, mai expresive şi mai clare, înlăturarea unor mijloace gramaticale ambigue şi înlocuirea acestora cu elemente de relaţie mai clare la propoziţiile cauzale, finale, concesive, condiţionale, cumulative şi de excepţie). Tendinţa de *economie* de mijloace duce la simplificarea inventarului de elemente de relaţie şi la *mărirea randamentului funcţional* al elementelor rămase în urma concurenţei

(de pildă, a prepoziţiei *pre*, devenită morfem al obiectului direct, a conjuncţiilor *de* şi *dacă* în condiţionale, după înlocuirea lui *să* „dacă" etc). Pe de altă parte, tendinţa de *claritate* aduce cu sine elemente redundante în structurile sintactice (repetarea şi reluarea subiectului, prezenţa subiectivelor apozitive, anticiparea şi reluarea complementelor directe şi indirecte, construcţiile personale în locul construcţiilor infinitivale).

2) Deşi limba scrisă înglobează multe elemente de sintaxă populară sau regională, care devin normă în toate variantele literare sau numai în unele dintre acestea (construcţiile temporale cu *mainte*, cele cu *alegînd, trecînd, necum*), sub influenţa unor modele străine unele structuri sintactice îmbracă, mai ales la începutul perioadei, o haină livrescă, artificială, străină specificului limbii române (unele complemente indirecte generate de verbe cu regim de dativ, ca în limba slavă veche, complementul de agent şi instrumental în dativ, unele complemente de timp, de mod şi de loc calchiate după construcţii similare din slavonă, topica livrescă, artificială în traduceri). Tendinţa de eliberare de modelele sintactice străine se face simţită încă din secolul al XVI-lea şi ea se accentuează în primele decenii ale secolului următor, cînd unele construcţii confuze, greoaie dispar chiar din traduceri. De remarcat că asemenea construcţii livreşti apar independent de originale, devenind caracteristice exprimării literare a epocii[72].

3) Deşi diferenţele dialectale dintre texte sînt mai mici în sintaxă decît în fonetică şi în morfologie, există destule fapte care conturează unele norme ale variantelor literare sau chiar unele norme supradialectale, determinate de circulaţia unor texte, în special tipărituri. Astfel, unele elemente sintactice sudice pătrund destul de frecvent şi în textele nordice sau în cele din Banat-Hunedoara sau, invers, unele elemente nordice sau din zona Banat-Hunedoara pătrund în textele coresiene şi în alte texte sudice, prin punerea, la contribuţie a unor originale sau copii din aceste regiuni de către autori sau copişti din sud. Aceste fapte sînt deosebit de importante pentru normele scrise ale epocii şi pentru dinamica lor.

---

[72] Vezi Ion Gheţie, Florentina Zgraon, *În legătură cu formaţiile premorfologice în limba româna veche*, în SCL, XXXII, 1981, nr. 2, p. 179-181; Florentina Zgraon, *Textele complementare şi manierismul sintactic în limba secolului al XVI-lea*, în LR, XXXI, 1982, nr. 3, p. 225-237.

CAPITOLUL AL III-LEA

III. MORFOLOGIA LIMBII ROMÂNE ÎNTRE 1640-1780

Ca şi în cazul morfologiei din perioada 1521-1640, în perioada 1640-1780 sistemul poartă în el însuşi virtualităţile schimbărilor lingvistice. De aceea, am urmărit atît punctele tari ale sistemului, care asigură stabilitatea normelor dialectale şi literare, cît şi punctele slabe ale acestuia, care anunţă apariţia şi dezvoltarea unor procese ce tind să modifice inventarul morfemelor sau modalitatea lor de organizare. În funcţie de cele două forţe care acţionează în sistem, tendinţa de economie, de simplificare, de reducere a contrastelor sistemului şi tendinţa de elaborare, de concretizare, care menţine contrastele sau chiar le măreşte, am urmărit pe larg perpetua regularizare a paradigmelor prin modificări de natură analogică, precum şi continua tendinţă de exprimare a unei categorii prin mai multe mijloace gramaticale cunoscută fiind preferinţa limbii române pentru exprimarea *redundantă* a categoriilor gramaticale. Descrierea noastră a scos la iveală faptul că în perioada 1640-1780 nu pot fi constatate modificări importante în sistemul morfologic al limbii literare şi al vorbirii populare, că acestea nu afectează categoriile gramaticale, ci numai mijloacele lor de exprimare, în special distribuţia unor morfeme (de caz, număr, persoană, mod, timp, diateză). Deosebirile dialectale sînt mici, iar atunci cînd apar, sînt destul de dificil de stabilit, pe baza textelor, anumite arii de circulaţie a fenomenelor. Cert este faptul că în morfologie asistăm în această perioadă la apariţia şi conturarea unei norme literare supradialectale, mai ales în a doua parte a perioadei analizate.

Iată faptele cele mai importante privind normele epocii şi modificările survenite în sistemul morfologic în perioada cercetată:

1. SUBSTANTIVUL

1.1. Declinarea. O inovaţie care începe să fie înregistrată de textele de pe la 1640-1650, mai ales de cela provenind din Ţara Românească, este trecerea substantivelor de declinarea a III-a *arame, marmure, grindine,*

peştere la declinarea a II-a cu forma care s-a impus în limba literară: *aramă, marmură, lature, peşteră*. Astfel, comparînd *Pravila* lui Vasile Lupu (1646) cu cea a lui Matei Basarab (1652) constatăm că forma cea nouă este înregistrată numai de textul muntenesc, pe cînd textul moldovenesc întrebuinţează forma etimologică în *-e*: *arame* (PRAV[1]., 1646, 276, 282, 290) - *aramă* (PRAV[1]., 1652, 276, 282, 290). Atestată o singură dată într-un document din secolul al XVI-lea *arama* (1588, M-rea Galata (Moldova), DÎ, LXXII, 10[v]/19) şi considerată greşit de Densusianu, ILR, II, 142, drept o greşeală, forma *aramă* este destul de rară pe la 1640-1780, mult mai frecventă fiind forma în *-e*: *arame* (1660-1680, GCR; ms. 45, Ex. 26.37; 27.4, 11, 17, 18; 36.15; 39.3, 5, 6, 17, 39, 40; Nm. 16.37, dar *aramă* în BB şi în ms. 4389, în pasajele corespunzătoare; 1740, Iaşi, DII, IV, 306; MLex, 127, SA, 155[r]). Generalizarea ei se face abia în secolul al XVIII-lea: „coapsele de *aramă*" (1742, GCR, II, 31, 32), „căldare mare de *aramă*" (1747, *ib.* 40); „vîrful de *aramă*" (1773, *ib.* 90). Textele provenind din Moldova, Ardealul de nord şi de est, Maramureş, Banat atestă de obicei forma veche (în *-e*) pînă pe la 1780 (*arame* „aes. Cuprum", AC[1], 74), forma nouă neîntîlnindu-se sau apărînd numai sporadic: *aramă* (1710, Vaslui, I, 362).

Forma *marmură* apare, de asemenea, pe la mijlocul secolului al XVII-lea: *marmură* albă (1654, GCR, I, 172, 173), alături de forma veche *marmure* (MLex. 5, 165;CH, 142), singura atestată în textele din secolulul al XVI-lea şi din primele decenii ale secolului al XVII-lea. În textele din secolulul al XVIII-lea forma nouă apare atît la autori munteni cît şi la moldoveni: *marmură* (1710, Cantemir, *Hronicul vechimii româno-moldo-vlahilor*, GCR, I, 361; 1743, Mihalcea, *Comoara lui Damaschin*, GCR, II, 40). Forma veche se mai întîlneşte în scrieri din Banat şi Bihor: *marmure* (AC[1], 100), *marmure* „marmor" (ILV, 17).

În schimb, forma nouă *grindină* este înregistrată abia pe la 1750 (1750, *Întrebări şi răspunsuri*, GCR, II, 64), în toată perioada anterioară întîlnindu-se numai forma de declinarea a III-a *grindine* (1733, *Calendari*, GCR, II, 26). Forma *grindine* era cea mai răspîndită în tot cursul secolului al XVIII-lea, limitarea ariei sale de circulaţie fiind posterioară perioadei cercetate de noi în acest capitol: (*grindine*, „Grando", AC[1], 88).

Forma *peşteră*, atestată încă din secolulul al XVI-lea, şi presupusă ca existentă în acest secol de Densusianu, ILR, II, 92, intră în normele limbii literare abia pe la 1780: *peşteră* (CT, 165[v]/10), dar *peştere* (CT, 211[v]/4), *peşteră* (MLex, 38; DVS, sept. 2[v], 16[r] Min. 1698, 27[r]), în *peştiră* (1784, *Alexandria*, GCR, II, 133). În toată perioada veche era normă forma în *-e*: *peştere* (c. 1650, GCR, I, 148; 1669, *ib.* 188; c. 1650-1675, *ib.* 195), forma cu *-ă* fiind dialectală şi neintrînd în normele variantelor literare din epocă. Ea însă apare într-un text bănăţean: *peşteră* („Caverna", AC[1], 89)

Trecerea de la declinarea a III-a la declinarea I este înregistrată şi la substantivul *soarte*, atestat sub această formă pînă pe la 1750, *soarte* (MLex, 91;

SA, 114[r]); *soarte* „Sors" (AC[1], 121). În secolulul al XVI-lea îl întîlnim numai la forma de declinarea a III-a: *sorte* (TS, 115[v]/16), *soarte* (CP[1], 151[v]/2; PS, 161/2). Primele atestări cu forma de declinarea I se întîlnesc în textele munteneşti şi moldoveneşti începînd cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea: „*soarta* sloboziei" (ms. 4389, Lev. 16.10; în BB *sort* în pasajul corespunzător, frecvent în BB (cf. Arvinte, BB, III, 9) o *soartă* (c. 1750-1780, *Odisia*, GCR, II, 83; c. 1750, *Istoria ruşilor*, GCR, II, 50).

1.1.1. O altă inovaţie înregistrată pe la 1640 este forma de declinarea a III-a a substantivului *genunchi*: *genunche* (Caz.V, 447), *genunche* „Genu" (AC[1], 89) cu pluralul *genunchi* (Caz.V., 67, 77, 354). Forma de declinarea a II-a *genu(n)chiu*, singura cunoscută în textele din secolul al XVI-lea (cf. Densusianu, ILR, 93) şi în cele din primele decenii ale secolului al'XVII-lea, se menţine în texte pînă tîrziu: *genunchiu* (1773, GCR, II, 88), alături de forma devenită mai generală *genu(n)che* (NT[1]., 25, 27, BIBL[1]., 25, 27), *genuche* (1700, GCR, I, 337), în textele din graiurile sudice. În gramatica lor de la 1780 S. Micu şi Gh. Şincai dau numai forma *genunche* „genu" (MSL, 90).

1.1.2. În schimb, această trecere nu apare încă pînă pe la 1780 la substantivul *năpaste*, care-şi păstrează în toată perioada veche forma de declinarea a III-a: *năpaste* (Caz., V, 163, 191, 278; PRAV[1]. 1646, 165, 435, 457, 458, 462, 1071, 1703; PRAV[1]. 1652, 165, 435, 457, 458, 462, 1071, 1703; MLex., 165; ms. 4389 Dt., 19.16 NL., 35, 196, 197, 218, 287, 384; 1700, DRA, Ţara Românească, I, 182; 1716-1717, Iaşi, DII, III, 454; 1720, b, 507, 513).

Aceeaşi situaţie o are substantivul *lature* (Caz. V, Caz. 1644, 12, 15, 16, 172, 173, 250, 251, 302, 411, 417, 475; AC[1], 97; 1689, Popa Ioan din Vinţi, *Molitvenic*, GCR, I, 285, 286, ISD, XII, 119), care-şi păstrează în toată perioada veche forma de declinarea a III-a, deşi forma în *-ă* este atestată sporadic în documente: *de altă latură* (1593, Sălişte - Maramureş, DÎ, CXII, 1[v]/7). S. Micu şi Gh. Şincai în gramatica lor la 1780 menţionează numai forma *lature* „latus, lateris" (MŞG, 88) de declinarea a III-a ca în latină.

Substantivul *viperă* (< lat. vipera) trece, în schimb, de la declinarea I la declinarea a III-a: *vipere* (NT, Fac. 28, 3; la fel în BB şi în B 1795; ap. Elena Cristina Popa, *Studiu lingvistic asupra cărţii* ***Faptele apostolilor***, Casa Editorială Demiurg, Iaşi, 2007, 47), *vipere* „Vipera" (AC[1], 129). Însă forma de declinarea I se impune pe la sfîrşitul perioadei cercetate, iar o mărturie este faptul că gramatica lui Micu şi Şincai din 1780 consemnează numai forma *viperă* „vipera" (MŞG, 94) poate şi pentru că ea corespundea formei latineşti de declinarea I (*vipera*).

Prin urmare, declinarea a III-a, care reprezintă în general un tip slab (cf. şi Graur, *Tendinţele*, 94), pierde un număr de substantive care trec la declinarea I, dar păstrează încă unele substantive care după 1780 au trecut la prima declinare.

1.1.3. Pe de altă parte, pe la 1650 asistăm şi la alte treceri de la declinarea a III-a la declinarea I şi invers la substantivele cu tema în *ş-*, *-j*, de tipul *mătuşă*,

grijă cu dubletele *mătuşe, grije*. Este vorba de o nouă repartizare teritorială a acestor forme în funcţie de caracterul dur sau palatalizat al lui *ş, j*.

În unele graiuri, în special, de tip moldovenesc de pînă pe la 1640 *ş* şi *j* erau palatalizaţi şi de aceea formele de declinarea a III-a de tipul *mătuşe, grije* erau normale, în timp ce în graiurile de tip muntenesc aceste consoane erau dure şi formele de declinarea I de tipul *mătuşă, grijă* erau normale. Începînd cu 1640-1670 în graiurile de tip moldovenesc are loc depalatizarea lui *ş, j* şi ca urmare a acestui fapt, în morfologie asistăm la trecerea substantivelor respective de declinarea a III-a la declinarea I: *mătuşe* > *mătuşă*; *grije* > *grijă*. În graiurile de tip muntenesc are loc în aceeaşi perioadă o palatalizare a acestor consoane, care are ca efect morfologic trecerea substantivelor în *ş-, j-*, de la declinarea I la declinarea a III-a: *mătuşă - mătuşe; grijă - grije*[1]. Textele literare din Muntenia din secolulul al XVI-lea cunosc ambele forme. Textele de pe la 1650-1700 reflectă această schimbare fonetică cu repercusiuni morfologice, cu toate că întîlnim destul de multe oscilaţii, datorate tradiţiei grafice (în special în textele bisericeşti şi în unele documente oficiale), sau negeneralizării a fenomenului. De pildă, în *Cazania* lui Varlaam apar formele de declinarea a III-a *cameşe* (Caz. V, 264), *uşe* (*ib.* 38, 39, 40, 378); *grije* (*ib.* 66, 68, 145, 170, 278, 290, 318, 388).

Formele în *-ă* ale substantivelor cu rădăcina în *ş-, j-* (deci cu *s, j* duri) nu apar în textul lui Varlaam de la 1643, ceea ce înseamnă sau că fenomenul durificării acestor consoane şi implicit trecerea substantivelor respective de la declinarea a III-a la declinarea I nu se generalizase în Moldova pe la 1640-1650, sau că Varlaam, supunîndu-se unei tradiţii grafice, nu-l înregistrează încă. Toate cazaniile ulterioare care reproduc cu mici modificări de limbă textul *Cazaniei* lui Varlaam, înlocuiesc formele de declinarea a III-a cu forme de declinarea I la substantivele terminate în *s-, j-*. Excepţie face uneori numai *Cazania* de la Dealu (1644): *uşe* (Caz. V, 38; CAZ.1644, 155) - *uşă* (Caz. B^1, 26; CHIRIAC., 1732, 27; CAZ. 1748, 22; CAZ. 1768, 28; CAZ. 1781, 22); *straje* (Caz.V, 181, CAZ.D) - *strajă* (CHIRIAC, 1732, 160; CAZ. 1748, 120^v; CAZ. 1768, 160, CAZ. 1781, 120^v); *grijea* (Caz.V, 317) - *grija* (CAZ. 1644, 744; CAZ. 1748, 247; CHIRIAC, 1732, 247; CAZ. 1768, 248). Se observă că toate cazaniile munteneşti din secolul al XVIII-lea bazate pe textul cazaniei lui Varlaam notează forme cu *-ă*, de declinarea I (după consoane dure), fapt care venea în contradicţie cu situaţia de atunci din graiurile munteneşti, întrucît formele cu *-e* se răspîndiseră în Muntenia şi în regiunile conexe încă de pe la 1650-1700, prin palatalizarea lui *ş*, j, în timp ce în Moldova şi Ardealul de nord se generalizaseră formele în *-ă* prin depalatalizarea lui *ş, j*. În tot cazul, în afara de *Cazania* lui Varlaam, nici o cazanie ulterioară nu reflectă, din punctul de vedere al acestui fenomen fonetic cu repercursiuni morfologice, situaţia din regiunile în care se tipăreau textele, tradiţia grafică fiind foarte puternică.

[1] Cf. Vasiliu, *Fonol. ist.*, 107-109, Gheţie, BD, 140-141; Gheţie, Mareş, GD, 175-181.

În schimb, textele juridice de pe la jumătatea secolului al XVII-lea sînt mai apropiate de situaţia reală din graiuri. În *Pravila* lui Vasile Lupu apar forme de declinarea a III-a, care atestă faza din acel timp din graiul moldovenesc (cu consoana palatalzată), în timp ce în *Pravila* lui Matei Basarab întîlnim forme de declinarea I care corespund situaţiei din graiul muntenesc de atunci (cu consoana încă nepalatalizată): *uşe* (PRAV[1]., 1646, 104) - *uşă* (PRAV[1]., 1652, 104), *cămeaşia* (PRAV[1]., 1646, 829) - *cămaşa* (PRAV[1]., 1652, 829). În cel mai vechi dicţionar al limbii române scris de un bănăţean apar forme de declinarea I: *grijă* „Cura Industria" (AC[1], 88), *uşă* „Ianua" (AC[1], 131), *strajă* „Vigilia, Vigil" (AC[1], 122), *mănuşă* „Chiroteca" (AC[1], 100), *căpuşă* (AC[1], 92), *cenuşă* „Cinis" (AB[1], 78), *cămeşă* (AC[1], 92), faşă „Fascia" (AC[1], 85).

Cel mai vechi dicţionar al limbii române din care s-au citat aceste exemple este probabil singurul text din epocă care nu prezintă forme duble de tipul *grijă-grije, faşă-faşe*, ci numai forme impuse mai tîrziu în limba literară.

Cele mai apropiate de situaţia reală din graiurile de atunci sînt însă documentele, care atestă faza de palatalizare din graiurile de tip muntenesc după 1650 şi faza de durificare a consoanelor *ş* şi *j* după aceeaşi dată în graiurile de tip moldovenesc. În Maramureş formele în *-e*, adică cele care cuprind pe *ş, j* muiaţi s-au menţinut pînă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, aşa cum a dovedit pe baza a numeroase exemple, pe care nu le mai reproducem, I Gheţie[2]. La sfîrşitul perioadei cercetate, ardelenii S. Micu şi Gh. Şincai în gramatica lor din 1780 „recomandau" formele de declinarea a III-a: *coaje* „cortex", *glaje* „vitrium" (MŞG, 90, 92), *cenuşe, uşe* (*ib*., 92).

1.1.4. Substantivul *mînă* (< lat. *mănus*): *mînă* „Manus" (AC[1], 100) mai prezintă la plural urme care arată că provenea din declinarea a IV-a latinească: *mînule* (ms. 45; Fac., 9.2; 16.12, 24.27.2), dar înlocuit în BB cu forma devenită literară (în BB şi în ms. 4389), *mîinile* (cf. V. Arvinte, BB, I, 69).

Forma *mînule*, deşi arhaică de pe la 1670, rămîne însă în textele neliterare pînă la sfîrşitul perioadei cercetate.

1.1.5. De asemenea, substantivele *soră* (< lat. *soror*), *noră* (< lat. *nŭrus* > lat. pop. *nŏrus*) mai păstrează în unele texte urme de declinarea a II-a, în care fuseseră încadrate în perioada preliterară atunci cînd erau însoţite de adjectivul posesiv postpus: *soru-sa* (BB, 1.14), *soro-me* (1695, Moldova, DII, III, 73), „fata *soru-me*" (*ib*., 73), *soru-sa* (1694, Moldova, DII, 60), *noru-sa* (BB şi ms. 45; Fac. 11.31, 21.22, 32; 26.26; 38, 38, 16, 34), *suroru-sa* (BB, Fac. 24.30).

La genitiv dativul singular forma moştenită din clasa imparisilabicelor latineşti este răspîndită în tot felul de texte.

[2] Cf. I. Gheţie, BD, p. 140-141; SCL, XVII, 1966, nr. 1, p. 56; LR, XX, 1971, nr. 1, p. 99-100.

Forma mai aproape de etimon *sor* (< lat. *soror, soru > sor*) se menţine sporadic: „la frate şi la *sor*" (BB, Nm, 6.7; la fel în ms. 45 şi ms. 4389), „cela ce doarme cu *sor*" (BB, Dt. 2.7.22 şi în ms. 45; în ms. 4389), „*soru-sa*" (cf. V. Arvinte, IV, 10), *sor* „soror" (AC[1], 121). Aceste forme arhaice sînt treptat eliminate de forma de declinarea I (*soră*), care se impune în normele limbii literare.

1.1.6. De la declinarea a III-a au trecut la declinarea a II-a, în unele graiuri populare, o serie de substantive ca *berbece > berbec, iepure > iepur, şoarece > şoarec* (*şoarecele* (Prav. 1581, 208[v]/9; CPrav., 7[v]/8, 8[r]/6)), *viezure > viezur, strugure > strugur* (*strugure* (CN, 49[v]), *strugur* (CP[1], 292[r]/7, 8), *strugurul* (CP[1], 292[r]/7), *struguru* (PS, 317/1), *strugurulu* (PS, 317/1)) (cf. Graur, *Tendinţele*, 98), dar *strugure* „Botrus" (AC[1], 123). Este vorba de o refacere a singularului după plural, care apare în texte foarte tîrziu (abia pe la 1780).

Normele limbii române vechi cuprindeau numai formele în *-e*, de declinarea a III-a: *pîntece* (Caz. V, 49, 279, 445; GCR, I, 85, 243, 267, 285, 321; II, 22, 23, 31, 62, 63, 68, 89), (PRAV[1]. 1646, 61; PRAV[1]. 1652, 61), *pîntecile* (BB, Lv., 3, 14; 4, 11; 8; 19), *şoarece* (GCR, I, 161, 166; II, 11, 12), *şoarice* „Mus" (AC[1], 121), *berbece* (GCR, I, 15; II, 164; BB, Lv. 19.9; Fac. 15, 9; 22, 13; 30, 40).

1.1.7. Tendinţe contrară, de trecere de la declinarea a II-a la a III-a, este, de asemenea, prezentă: *ciucur > ciucure* (AC[1], 79), *brustur > brusture* (AC[1], 77), *fagur > fagure,* dar *fagur* (< lat. **farulus*): (*fagurul* CC[2], 265, 241/9), *mugur > mugure, mugur* (CT, 4[r]/19, 68[v]/4), *ghimp > ghimpe, greier > greiere, glonţ > glonte, grăunţ > grăunte, vultur > vulture* (MŞG, 94; cf. şi Graur, *Tendinţele*, 97). Formele generale în perioada 1640-1780 sînt cele de declinarea a II-a ca şi în perioada anterioară; *grăunţ* (Caz. V, 38, 96, 205; GCR, I, 128, 167, 336), *grăunţ* „Gravum" (AC[1], 89), *mugur* (Cantemir, Ist., 126, *apud* DA, s. v. *mugur* (*Mineiul*, 1776, 18[v]/6, *apud* DA, s. v. *mugur*), *grier* (GCR, I, 291), *glonţ* (GCR, II, 130). Formele în *-e* apar sporadic pe la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui de al XVIII-lea: *Csukure* (Anon. Car., *apud* DA, s. v. *ciucure*), *greore* (c. 1705, GCR, I, 357). Se pare că inovaţia a pornit din vestul ţării şi din Oltenia unde se întîlnesc mai multe substantive în *-e*, negeneralizate nici astăzi pe întreg teritoriu dacoromân: *brebene < breabăn, broatece < broatec* (AC[1], 76), *căpet > căpete, frasin – frasine*; *frapsine* „Fraximus" (AC[1], 86), *spin* „Spinus" (AC[1], 121) > *spine, graur > graure* (AC[1], 88), *dovleac > dovlete, flutur > fluture* „Papilio" (AC[1], 86), *brabet > brabete, omăt* „Nivium multitudo" (AC[1], 106) > *omete, lăeţ > lăete, pomet* (AC[1], 111) > *pomete, prapur > prapure* (AC[1], 112), *poponeţ > poponete* (cf. Graur, *Tendinţele,* 96). Întîlnite în special în Oltenia, unde sufixul *-ete* este foarte frecvent şi unde există şi formaţii fără o paralelă în *-et* (*ochete, sloiete* (cf. BL, II, 247-243)), şi în Banat, aceste substantive nu au fost întîlnite decît sporadic în textele din perioada 1640-1780, fiind vorba de cuvinte mai rare. Din acest motiv nu putem spune exact cînd a început

trecerea de la declinarea a II-a la declinarea a III-a la această ultimă categorie de substantive.

Atestările pe care le avem provin dintr-un text bănăţean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea: *Anonimus Caransebesiensis*, cel mai vechi dicţionar al limbii române: *frapsine, graur*. De fapt, în graiul bănăţean şi în cel oltean exista încă din această perioadă o tendinţă de a prefera formele în *-e* de declinarea a III-a. În AC^1 sînt înregistrate singulare analogice cu desinenţa *-e: abure, graure, gruie, mascure, săidace, zglăvoace* şi chiar *bace* (cf. Gh. Chivu, studiu lingvistic asupra AC^1, p. 53).

Prin urmare, la substantivele feminine cu radicalul în *ş, j* în normă erau admise atît formele de declinarea a III-a în *-e,* deci cu *ş, j* palatalizaţi, situaţie păstrată dintr-o perioadă anterioară, cît şi formele de declinarea I în *-ă,* deci cu *ş, j* duri, situaţie mai nouă a graiurilor de tip moldovenesc, dar prezentă şi în unele graiuri sudice. Situaţia fluctuantă din texte se datoreşte atît tradiţiei grafice, cît şi situaţiei din graiurile populare din acel timp, cînd asistăm la durificarea lui ş, j în graiurile nordice şi la păstrarea lor muiată sau dură în graiurile sudice. Textele neliterare (documente particulare, inscripţii şi însemnări din biserici sau de pe cărţi vechi) sînt concludente în acest sens. Aici formele de declinarea a III-a se folosesc alături de cele de declinarea I.

1.1.8. Substantivele de declinarea a III-a *berbece, iepure, pântece, viezure* îşi păstrează formele în *-e,* în timp ce *strugure* prezintă două forme, una mai veche, de declinarea a II-a, *strugur* (MLex., 67), şi alta de declinarea a III-a, creată prin analogie cu substantivele citate mai sus: *strugure* „Botrus" (AC^1, 123), *strugure* (IP, 7^v), *strugurele* (IP, 7^v), *strugurile* (IP, 7^v), după *berbece* (MLex., 187), *berbecele* (BB, 15^a), *iepure* „Lepus" (AC^1, 90) (NL, 43), *pântece* (Inv. 1642, 34^v/3, 13, 18; ÎR, 58^v), *pântecele* (SA, 27^v, 152^r), *pîntecile* (Inv. 1642, 43^r/16), *pântecelui* (Inv. 1642, 43^r/16; MLex., 285; SA, 64^r), *pînteciului* (ms. 45. Fac. 3.14), *pântecelor* (MLex., 163), *viezure* (MLex., 345).

1.1.9. Formele de declinarea a II-a *berbec, iepur, pântec, viezur* nu sînt atestate în textele literare. În schimb, substantivele *fagur* (MLex., 276, 282), *mugur* (MLex., 238) au două forme de declinarea a II-a şi de declinarea a III-a *fagure* (AC^1, 85), *mugure.*

1.1.10. Substantivul *păune* (< lat. *pavo, -ōnem*) conservat în română cu forma de declinare a III-a, *păune,* păstrată pînă azi în Banat, sudul Crişanei, în Oltenia şi sudul Ardealului (cf. ALR, I, h. 1019), se întâlneşte în unele texte sporadic (*păunele*, ms. 4389, Dt. 14.17) la această declinare, dar a trecut la declinarea a II-a cu forma *păun,* impusă în normele literare şi atestată în unele texte (de exemplu în BB în pasajul corespunzător al atestării date mai sus).

1.1.11. Uneori modelul străin determină schimbarea de declinare şi de gen. V. Arvinte observa că modelul grecesc l-a influenţat pe N. Milescu în crearea unei forme de masculin de declinarea a II-a *gălbenaţiul* „mălură",

„rugină (la grîu)”, atestată în ms. 45 (Dt. 28.22) pentru forma de feminin de declinarea a III-a *gălbenarea* (ms. 4389 și BB, în pasajul corespunzător), care era mai răspîndită și care s-a impus în normele limbii literare (pentru alte exemple vezi Arvinte, BB, V, p. 10).

O situație specială are substantivul feminin în *-o* și *-ă* încadrat la declinarea I: *văduo* < lat. *vidua*, *văduă* (ms. 4389, Fac. 24.14, 15, 17, 18, 20, 45, 46), *văduo* (BB, Fac. 38/11), dar *văduvă* (ms. 45 în versetul corespunzător), cu genitiv-dativul *vădui* (ms. 45, Dt., 24.17, 19, 21; 26.12, 13, 27.19) dar *văduvei* (în BB și în ms. 4389 în versetul corespunzător). Formele care se impun sînt *văduvă-văduvei* pentru singular și *văduve* la plural, care apar curent în texte spre sfîrșitul perioadei. Formele de masculin sînt *văduoi, văduvoi*, iar în Banat *văduhoni* „Viduus” (AC[1], 128).

1.1.12. Substantivul *zi* apare sub următoarele forme *zi* și *dzi* (AC[1], 82) *zio* (BB, Fac., 1.5; 29.7), *dzuă* (ms. 45 în pasajul corespunzător) și *ziua* (formă articulată: BB) respectiv *dzua* (în ms. 45). Unele apar și azi în graiuri (cf. Arvinte, BB, I, 69-70).

1.1.13. Faptele expuse mai sus ne conduc spre concluzia că în perioada 1640-1780 au survenit o serie de modificări în sistemul declinărilor substantivelor, dar fără consecințe importante. Numărul substantivelor care trec de la o declinare la alta este destul de redus, punctele afectate fiind în special cele slabe ca și în perioada anterioară: declinarea a III-a pierde o parte din substantive, care trec la declinările mai stabile și mai cuprinzătoare, declinarea a II-a și declinarea I, dar și cîștigă, în unele regiuni ale țării, o serie de substantive de la declinarea II-a. În sfîrșit, transformările care se petrec pe la jumătatea secolului al XVII-lea în tratamentul consoanelor *ș* și *j* duc la o altă repartiție teritorială a formele de tipul *cămașe (cămașă), grije* (*grijă*), deci o pendulare între declinarea I și a III-a la substantivele cu tema terminată în aceste consoane.

1.2. Genul. Mărcile de gen, spre deosebire de cele de număr și caz, prezintă o stabilitate mai mare în tot cursul evoluției limbii române. De aceea, și în perioada 1640-1780 nu există modificări prea multe și prea importante față de perioada anterioară. Modificările țin mai ales de încadrarea, unor cuvinte împrumutate, în special nume de animate, la alt gen gramatical decît cel care corespunde cu conținutul lor real. Astfel, cîteva substantive nume de persoană, împrumutate din slavă și din turcă prezintă unele trăsături specifice în ceea ce privește concordanța dintre gen și sex.

1.2.1. Substantivul *slugă* (< sl.m.), care în perioada anterioară nu avea genul fixat (cf. Paula Diaconescu, *Structura*, 104; Densusianu, ILR, II, 93), fiind întrebuințat și ca feminin și ca masculin, își generalizează forma de feminin între 1640-1670: *slugă* „Servus-Famul” (AC[1], 120), „*sluga* cea bună” (Caz. V, 247), „*sluga cea rea*” (*ibid., em*), *sluga mea* (*ib.* 168), „casa *unii sluji*” (*ib.* 148), *alte slugi* (*ib.* 230); *o slugă* (PRAV[1]. 1646, 262, 898; PRAV[1].

1652, 262, 898), „*slugii* credincioasă” (SA, 10[v]), „*sluga* mea” (SA, 34[v]), „*o slugă* a lui” (CD, 47[v]), „unii *slugi*” (AP, 143), „cîte *slugi*” (Inv. 1646, 20[r]/6).

Forma de gen masculin apare mult mai rar chiar la începutul perioadei cercetate, ea restrîngîndu-şi treptat aria de circulaţie la graiurile nordice: „cari au *slugi slabi* şi *bolnavi*” (Caz. V, 167), „să încalece *unul din slugi*” (*ib*., 456), „chemă *unul din slugi*” (*ib*. 12). Încercînd să testăm vitalitatea acestei forme pe la începutul perioadei am urmărit frecvenţa formelor în Caz. V şi am constatat că din 99 de ocurenţe ale substantivului *slugă* numai trei sînt de genul masculin, celelalte 96 avînd determinări (articol, adjectiv) de genul feminin. Acest fapt arată încă de pe la 1640 fixarea genului la substantivul *slugă* era în general realizată, forma de masculin nemaintrînd în normă chiar în graiurile nordice. Un caz singular de apariţie a lui *slugă* la masculin este în ms. 45: „Numără pre cu *ai lui slugi* de casă” (ms. 45, Fac. 14.14) înlocuit cu „... pre ai lui oameni” (în BB; cf. Arvinte, BB, I, 70). Ultima atestare a lui *slugă* de genul masculin am întîlnit într-un document sud-ardelenesc de pe la sfîrşitul perioadei cercetate: „cu mare cinste să rămînem *slugi* plecaţi” (1760, HDSB, 17).

1.2.2. Un caz oarecum similar îl oferă substantivul *vlădică* care apare în secolul al XVI-lea în general terminat în consoana şi cu articolul masculin *l*: *vlădicul* (C. Pr. 116/12-13), *vlădicu* (CT, 61[r]/6), dar *vlădicăei* (CT, 61[r]/3), *vlădicii* (TS, 80[v]/4, 113[r]/8, 114[v]/3, 116[v]/2), în secolulul XVII se întîlneşte şi cu forma în *-ă*: *vlădica* (Moxa C, 390/5), *vlădici* (1620, CN, 38[v]), *un vlădic, bătrîn* (Caz. V, 392), „era *vlădic* un frate a tătâine-său (*ib*. 386), *vlădicul* (PRAV[1], 1646, 941, 964, 1132, 1181), *vlădicului* (PRAV[1]. 1646, 202, 1121, 1181), *un vlădic* (CLM, 49). De asemenea, toate cele trei ocureţe ale substantivului *vlădic*, care apar în Caz.V, sînt înlocuite în cazaniile următoare, bazate pe textul Cazaniei mitropolitului moldovean, cu forme ale dubletului *vlădică*, impus în limba literară.

În secolul al XVIII-lea forma *vlădic*, creată sub influenţa pluralului *vlădici*, nu mai este întrebuinţată nici în textele moldoveneşti decît extrem de rar, forma *vlădică* devenind şi în acestea generală. În textele bucovinene există aceeaşi situaţie ca în cele moldeveneşti „*vlădica* arminesc” (1768, DB, VIII, 63) etc.

1.2.3. Dacă forma cu consoană nu s-a impus la substantivul *vlădică* (< sl.), ea s-a impus la *voievodă* (< sl.) prin apariţia sub influenţa pluralului, ca şi la *vlădic*, a formei *voievod*. Forma mai aproape de etimon, *voievoda*, atestată în secolulul al XVI-lea, se mai menţine destul de frecvent pînă pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, mai ales în textele moldovenşti: *voevoda* (NL, 144, 147, 149, 160, 198, 199, 200, 201, 206, 208, 240, 271, 275, 276, 277, 290, 328, 331, 282). Forma *voievod*, atestată încă din secolul al XVI-lea, se răspîndeşte treptat, ajungînd să se impună în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: *voievodul* (PRAV[1]. 1646, III/5), *voevod* (Caz. V, 330, 380), *voevodul* (*ib*. 1, 5, 6, 428), *voevodului* (*ib*. 428), *voevod* (GCR, I, 176, 287, II,

40, 96) dar *un voivodă* (CC[2], 137(127/37), „*voevodă* în toată țara ungurească" (CC[2], 1/9); Mihnea Voevodă (*ib.*, 1/14); *voievoda* (PO 11/2); dar lu *voivod* (CV 50[v]/5-6) - *lu voivodă* (CPr. 139/3) (cf. și numeroasele atestări din DÎ). Contaminație: *voivodăl* Ardealului (PO 1/4), Vespasian *Voevodul* (Moxa C, 358/36), Mircea *Voevod* (Moxa C, 402/28); Ștefan *Voevod* (*ib.* 406/27), Antioh *Voivodŭ* (1620, CN, 46[r]-47[r]), *voivozi* (CN 3[r], 3[v]), Mihail *voevodul* (AP. 1618, 49/28). Forma *voievodă* rămîne însă ca dublet al formei *voievod* pînă tîrziu: „Antonie Ruset *voièvoda*" (1677, Iași, DII, II, 425), Aaron *voievoda* (*ib.*, 425), *voivodă* „Capitaneus" (AC[1], 130), „Io Grigorie Ioan *voievoda*" (1762, Iași, DRA, II, 371), dar „Io Alexandru Ipsilanti *voievod*" (1777, București, AJ, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 430, 431, 432 etc). Pe la 1780 documentele foloseau forma impusă în normele limbii literare *voievod*, iar cele moldovenești forma *voievodă*.

1.2.3.1. Substantivul *protopop* (< v.sl. *protopopŭ*) apare uneori cu forma analogică *protopopă* (GB 54/2), după *popă*. În scrierile vechi, forma apare în Bucovina și nordul Moldovei, iar astăzi în Bucovina și Oaș (cf. M. Costinescu, CMVTR, 138). Forma de declinarea a II-a este mai frecventă și se impune în normele limbii literare: *protopop* (1682, Iași, DII, II, 516).

Sub influența lui *voievod* apare o inovație ocazională, neimpusă în limba română literară, *vod*: „înintea măriei sale *lui Vod*" (GCR, II, 25). Forma mai apropiată de etimon *vodă* (< sl.) este generală în toată perioada cercetată (Caz. V, 2, PRAV[1]. 1646, IV/9; CLM, 133, NL, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42; RPI, 150, 151, 152, 153, 156; LET. C., 84, 85, 86, 87, 88, 89).

Substantivul *călăuză* < tc. *kalavuz* apare mereu cu formă de masculin *călăuz* (AC[1], 92) *călăuji* (cf. și Rosetti, ILR, IV-V-VI, 329; Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 105).

1.2.4. Cîteva împrumuturi turcești terminate în *-a* accentuat care denumesc persoane de sex bărbătesc au fost încadrate la genul masculin, în clasa substantivelor cu singularul în *-ă* și pluralul în *-i un agă* (CLM, 65; NL, 24), *acel agă* (NL., 59), *unui agă* (*ib.* 44), *doi agi* (CLM, 178). Formele terminate în *-a* accentuat sînt, de asemenea, frecvente în special cînd sînt determinante ale unui nume propriu: lui Cîzlar *aga* (CLM, 113), Ahmet *aga* (GCR, I, 332), acel Musa *aga* (RPI, 294). Treptat determinatul dispare și determinantul *aga* se folosește singur cu următoarele forme de plural: *agalari* (și să mira toți pașii și *agalari*, NL., 180) și *agi* (*ib.* 321), *agii* (acei *agii*, *ib.* 165). În documente apare numai forma *agi* (1686, Iași, DII, II, 548).

Substantivul *pașă* are o situație asemănătoare: este încadrat la genul masculin: *pașa* (tc. < *pașa*) (CLM, 109), vrun *pașe* (NL, 192), curțile *pașii* (*ib.* 270), doi *pași* (CLM, 296), toți *pașii* (NL, 180). El primește mai întîi forme de masculin de declinarea a II-a: Hasan Murat *pașul* din Romania (Moxa, C., 406/19), *un pașu* (Moxa, C., 406/5), *pașii* și voevozii (Moxa, C., 402/32) dar „șapte *pașe*" (1769, Moldova, IMCM, II, 193).

1.2.4.1. Mai dificilă este încadrarea la unul din genuri a substantivului *beizadea,* care se termină în *-eá*, terminaţie neîntîlnită la substantivele masculine din fondul vechi al limbii ci numai la cele feminine (ca de pildă *măsea* < lat. *maxilla*, *stea* < *stella*). De aceea, la început există la acest substantiv o oscilaţie între forma de masculin şi cea de feminin: „Şi să ruga acel turc viziriului totdeauna pentru acel *beizadè* a Radului-vodă" (NL., 18), „*o beizadè* a Radului-vodă, tînăr" (*ib.* 114), *o beizade* (1775, Moldova, însemnare, Corfus, 13), „avea doi feciori *beizadele*" (*ib.* 94) *bezădelile* şi capichihaele" (1774, GCR, II, 102), *bezădele* (*ib.* 103). Pornind de la criterii strict formale, dicţionarele consideră substantivul *beziadea* de genul feminin (cf. Paula Diaconescu, *Structura*, 105), deşi se pare că în limba veche forma de masulin era mai frecventă.

1.2.5. Substantivele *capuchehaie* şi *chehaie* prezentau, de asemenea, greutăţi de încadrare, pentru că după sens erau masculine, iar după formă feminine: *capichehaia* lui Petriceico-vodă (NL., 54), „Constatin Cantemir-vodă... fost-au şi *capichihaie* la Poarta împărăţii" (*ib.* 93), „Lascarachi cuparul, fiind *capichihaia* lui Cantemir-vodă" (*ib.* 113), „Mihai-vodă aşedză *capichihăi* la poartă" (*ib.* 170), „agarlîcul lui Dumitraşco beizadè ş-a *capichihăilor*" (*ib.* 141); „*chihaia* viziriului" (*ib.* 229, 262); „viziriul şi-au tăiat pre *chihaie*" (*ib.* 350); capul *chihaii* (*ib.* 269). Pentru că terminaţia *-ie* era neobişnuită la masculine s-au creat formele *capuchehai* şi *chehai*, care se încadrau mai bine în categoria masculinelor: „Şi să tîmplase de avè la Poartă şi *un capichihai*, anume Iano" (NL., 209), „şi era *capichihai* hanului" (*ib.* 202); „avînd un frate *capichihai* la Poartă" (*ib.* 282); „Şi să dè de tot polcovnicul cîte 100 ruble, de rocmistru cîte 30 şi de *chihai*, şi de stegariu cîte 10" (*ib.* 222); „*capagilar-chihai* împărătesc" (*ib.* 368).

1.2.6. Substantivele care au în componenţa lor pe *başă* (*bulucbaşă, capegi-başă, chiurchi-başă, balgibaşă*) sau *başà* (*capegi-başà, balgibaşà*) au fost încadrate de la început la masculin: „Husein *buluc-başe*" (1669, Moldova, DII, II, 231), *bulucbaşe* (1690, Iaşi, DII, II, 595; două ocurenţe), „Bejan *izbeaşe*" (1673, Iaşi, DII, II, 366). Uneori în acelaşi document apar dublete: „Iancul *bulucbaş*" (1681, Iaşi, DII, II, 500), dar „Iancul *bulucbaşea*" (*ib.*, 500), „grumadzii *lui capegi-başe*" (NL, 301), să-l dea în mîna *capegi-başii* (*ib.* 301, 302), pre *bulucbaşii* (*ib.* 217). Sub influenţa pluralului se formează formele mai clare cu *-baş*: un *capegi-baş* (NL, 301).

1.2.7. Substantivele nume de inanimate, de origine străină, s-au încadrat în categoria genului, după criterii strict formale, terminaţia fiind hotărîtoare în această adaptare (cf. Paula Diaconescu, *Structura*, 105-106). Ca şi în perioada anterioară, trecerile de la un gen la altul ale substantivelor inanimate privesc în primul rînd masculinele şi neutrele. Punctul de plecare al acestor schimbări este mai ales de natură formală (identitatea la singular a masculinelor cu neutrele sau identitatea la plural a neutrelor cu femininele)

şi mai rar de natură semantică (ideea de inanimat)[3].

1.2.8. Variaţiile de gen se observă de la o regiune la alta, de la un text la altul, de la o perioadă la alta. Vom da mai jos faptele cele mai semnificative de variaţie de gen la singular sau la plural care nu corespund unei diferenţe lexicale[4].

a) **Masculin-neutru**

Ca şi în perioada anterioară substantivul *veac* „saeculum" (AC[1], 127) este atît de genul masculin, cu pluralul *veci* (Caz. V, 62, 79, 87, 115, 119, 147, 195; PRAV[1]. 1646, 10, 1002; PRAV[1]. 1652, 10, 1002, GCR,, I, 50, 119, 243, 251, 268, 311, 366), cît şi de genul neutru, cu pluralul în *veacuri* (Caz. V, 98, 167, GCR, II, 131). Dintre acestea, forma generală era cea de masculin, iar cea de neutru se întîlnea numai foarte rar. Chiar pe la 1780 substantivul *veac* era ca şi în marea majoritate a texteleor literare din secolul al XVI-lea de genul masculin: *veaci* (C. Prav., 12ᵛ/7; CL, 14ʳ/17, 26ᵛ/9, 32ʳ/11), *veacilor* (Inv. 1642, 12ʳ/5, 28ᵛ/5, 39ᵛ/9). Forma de masculin este deosebit de frecventă în expresiile *în veacul ve(a)cilor*, în *veac de ve(a)ci*. Rar *veac* apare la neutru.

În *Cazania* lui Varlaam forma masculină *veci* apare de 185 ori, pe cînd cea neutră *veacuri* numai de două ori. Aceeaşi este situaţia şi în cazaniile ulterioare, din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea care reiau textul lui Varlaam (adică în CAZ. 1644; Caz. B[2]; CHIRIAC, 1732; CAZ. 1748; CAZ. 1768; CAZ. 1781), „în *veacii veacilor*" (Inv. 1642, 28ᵛ/5; SA, 79ʳ). În cronici, cărţi populare, însemnări şi inscripţii, de asemenea, forma de masculin *veci* este cea mai frecventă, forma *veacuri* fiind sporadică: *veaci* (1667, Bucureşti, DIB[1], 133, 135; 1668, *ib.* 140), *veci* (1702, Mogoşoaia, DIB[1]. 224).

Substantivul *cîmp* „Campus" (AC[1], 92) şi-a păstrat genul masculin nemodificat în toată perioda 1640-1780 avînd pluralul *cîmpi* (Caz. V), care apărea alături de forma mai nouă de neutru, dar destul de răspîndită încă din secolul al XVI-lea *cîmpuri*, impusă în limba literară (*cîmpurile* (BB, Lev., 25.23), *cîmpurilor* (BB, Fac., 27.27; Lev. 17.22)). Forma *cîmpi* rămîne pînă azi în expresiile *a bate cîmpii, a-şi lua cîmpii*.

În schimb, substantivul *grumaz* care în perioada anterioară avea formă de neutru, cu pluralul *gruma(d)ze*[5], îşi generalizează între 1640-1750 forma de masculin: *grumazi* (Inv. 1642, 41ʳ/21, 46ʳ/9), *grumadzi* (Caz. V, 409, 450, 473, 279, 392, NL, 114; 1723, Iaşi, DRA, 11, 145), *grumazi* (GCR, II, 12), *grumazii* (*ib.* 90, SA, 158ᵛ, Inv., 1642, 46ʳ/9; NLM, 249). Forme de neutru *grumaze* nu mai este întîlnită pe la 1750-1780. În toată perioada 1640-1780

[3] Cf. Paula Diaconescu, *Structura*, p. 106.
[4] *Ibidem*.
[5] *Ibidem*.

forma de masculin intră în normele limbii scrise atît în Muntenia cît și în Moldova și Transilvania: *grumadzi* (PRAV[1]. 1646, 493, 655) - *grumazi* (PRAV[1]. 1652, 493, 655), ULM, 25), *grumazii* (GCR, I. 349). Forma de masculin este o inovaţie a secolului al XVI-lea care se impune în perioada 1640-1780: *grumazi* (PO, 30/8, 143/22), *grumadzi* (PO, 160/25, 291/3), *grumadzii* (PO, 92/28, 165/2, 3, 236/15).

Substantivul *genunche* („Genu", AC[1], 89), care în perioada precedentă era întîlnit la plural mai ales cu forme de neutru *genunche*[6], își răspîndește începînd cu 1640 forma de masculin plural *genunchi* (Caz. V, 77, 167, 354), singular: *genuchiul* (CP[1], 152[v]/11), forma de plural *genunche* rămînînd însă destul de frecventă pînă pe la 1750: „puse *genunchele* lui (= genunchii lui la pămînt (NT[1]. 25), „puind *genuchile* lui împreună cu toți ei" BIBL[1]. 25), „au căzut în *genunche*" (GCR, 351); „puind *genuchele* pre țărmure" (*ib.* 27); „Isop au căzut în *genunche* înaintea lui" (GCR, I, 351) „să scrise pre sine în *genunche*" (Let.C., 29), „au stătut la dumnezeiasca liturghie tot în *genunche*" (ib., 149). Menționăm că în perioada anterioară forma de neutru era mai răspîndită atît în normele variantelor literare, cît și în normele dialectale: *genunchele* (PO, 179/11, CP[1], 134/14, 151[v]/5, 152[v]/9, 205[v]/1, 219[r]/9, 24[r]/8, CC[2], 45(50/26); pl. *genuchele* (CC[2], 218(199/27, 31), neutru, pl. *genru(n)chiele* (CV, 12[r]/11; 13[r]/12), *gerunkile* (PS, 142/8, 161/4, 162/10-11), *genughele* (PO, 100/7) dar *gerunchiul* (PH, 62[r]/15)

Substantivul *obraz* < sl. *obrazu*, întîlnit în perioada anterioară cu forma *obraze* la plural, își păstrază această formă de plural pînă pe la 1780, forma de masculin nefiind încă atestată: *obraze* (Caz. V, 468, PRAV[1], 1646, 839), *obrazele* (PRAV[1]. 1646, 854; PRAV[1]. 1652, 839), *obrazelor* (PRAV[1]., 1652, 854), *obraze* nelucrătoare (1750, GCR, II, 47), patru *obraze* (1775, GCR, II, 106), *obrazul* (PS, 336/17, 337/11, Moxa C, 348/2), *obraze* (PS, 337/19; TS, 85[v]/10; Moxa C, 380/5, 36, 384/24; FT, 2[v]/8), *obrasze* (FT, 3[v]/17), *obrazele* (TS, 11[v]/7, 61[v]/10; Moxa C, 379/33; 1620, CN, 4[r], 50[r], 50[v]).

Aceeași situație o prezintă substantivul *umăr* „humerus" (AC[1], 130) care trecuse de la declinarea a II-a la declinarea a III-a *umere* menține pînă tîrziu pluralul neutru *umere*, general în perioada anterioară: *umerele* (Caz. V, 361; HEROD, 120; 1713, GCR, II, 3). Forma de masculin plural *umerii* am întîlnit-o foarte tîrziu, într-un text din 1734: „luna în spate îm scrisără și în *umeri* doi luceferi" (*Descîntece*, GCR, II, 137), dar „*umerile* său" (BB, Fac., ap. Arvinte, BB, I, 70). În perioada anterioară forma de neutru era generală: *umărul* (PS, 314/3, PO, 80/7; CP[1], 289[r]/2) - *umere* (CP[1], 106[r]/13; PS, 111/3; PO, 37/11), *umerele* (TS, 88[v]/11; CP[1], 121[v]/9; PS, 127/13; CT, 154[v]/4; PO, 174/20, 270/25, 271/14), *umerelor* (PO, 271/12).

Sînt, încă din perioada anterioară, de genul neutru substantivele *taler* „Talerus" (AC[1], 124), *catîr*: *talere* (1620, CN, 32[v], 33[v], 40[v]), *catîre* (1620,

---

[6] *Ibidem*.

CN, 32^{v}, 33^{v}, 40^{r}).

Substantivul *stîlp*, care în perioada precedentă avea la plural atît forma de neutru *stălpuri*, cît şi forma de masculin *stâlpi*[7], îşi generalizează forma de masculin între 1640 şi 1780, cea de neutru întîlnindu-se din ce în ce mai rar: *stălpi* (Caz. V, 443; Let.C., 14), dar *stălpuri* (DVS, 5/36), *stălpurilor* (*ib.* 6A, *apud* Paula Diaconescu, *Structura*, 107).

b) Neutru - feminin

În timp ce trecerile de la masculin la neutru şi invers privesc crearea sau generalizarea unor forme de plural, cele de la neutru la feminin şi invers privesc crearea sau generalizarea unor forme de singular.

Substantivul *grăunţ* „Granum" (AC^{1}, 88), la origine de genul neutru (< lat. *granuceum*) îşi crease încă din secolul al XVI-lea şi o formă de feminin singular *grăunţă*[8], alături de cea de neutru: o *grăunţă* de muştari (CT, 158^{v}/18, CC^{2}, 306(277/11, 276/32; de două ori). Forma *grăunţă* devine mai frecventă în secolul al XVIII-lea (1749, GCR, II, 44, 45; c. 1750, *ib.* 68, NL^{1}, 134). În *Lexiconul* din 1649 apare şi forma întîlnită azi regional *grăunţulŭ*, cu terminaţia *-ţ* refăcută prin analogie cu substantivele care realizau opoziţia singular-plural prin *-t, -ţ*.

Neutrul *rod* „Fructus" (AC^{1}, 115), cu pluralul *rodure, roduri* în perioada precedentă îşi creează în primele decenii ale secolului al XVII-lea o formă de feminin *roadă*, probabil după un plural *roade*, atestat rar (*roade*, Caz. V, 125, 280): „leamnele ceale fără de *roadă*" (1643, Moldova, GCR, I, 105): „şi se va aduna *roadă*" (1644, Muntenia, *ib.*, 109), *roadă* „Prales" (AC^{1}, 115). Substantivul feminin nou creat este destul de frecvent pe la pe la 1640-1650, ceea ce înseamnă că el apăruse mai demult în unele graiuri, chiar dacă textele nu-1 atestau mai înainte. În Caz. V., *roadă* apare de 39 de ori (11, 118, 145, 147, 226, 227, 229, 278, 279, 357, 463), iar *rod* de 79 de ori (51, 86, 87, 111, 142, 143, 252) şi aceeaşi este situaţia şi în cazaniile care au la bază textul lui Varlaam (adică CAZ. 1644, Caz. B^{2}, 1699, CHIRIAC. 1732; CAZ. 1768; CAZ. 1748; CAZ. 1781). Forma de feminin *roadă* se răspîndeşte din ce în ce mai mult pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă. Acest fapt se observă dacă comparăm CV cu NT şi cu BIBL. 1688: CV: „că adecă lucrătoriulu aşteaptă cinstitulu *rod* al pămîntului" (132/11), NT^{1}: „iară plugariulu aştieaptă bunu *rod* al pămîntului" (133); BIBL. 1688: „iară lucrătoriulu pămîntului aşteaptă pre ciea cinstita *roadă* a pămîntului"; CV: „şi pământulu răsări *rodulu* rău" (135/11); NT^{1}: „şi pămîntulu dăde *rodul* său" (137); BB, 1688: „şi pământul au odrăslit *roada* sa" (137). În secolul al XVIII-lea forma de feminin *roadă* devine mai frecventă decît cea de neutru (*rod*), cel puţin în unele îmbinări, ca de pildă, *fără de roadă* (GCR.,

[7] *Ibidem*, p. 107.
[8] Cf. Paula Diaconescu, *Structura*, p. 107.

59, 71). Menţionăm însă faptul că în unele texte *rod* şi *roadă* sînt folosite cu sensuri diferite. *Rod* apare, de pildă în PRAV. 1646 cu sensul de „neam", după cum arată comparaţia cu PRAV. 1652: „şi nime dintr-acel *rod* nu va putea să roage pre giudeţi" (PRAV[1], 1646, 940); „iară aşa nimenilea dentr-acel *neam* nu va putea să roage pre judecătoriu" (PRAV.[1] 1652, 940), „şi fiecarele dentr-acel *rod* poate să vie să părască la giudeţ" (PRAV.[1], 1646, 940), „şi atunce fiecarele dentr-acel *neam* poate să meargă, să pîrască la judecătoriu" (PRAV.[1] 1652, 940), „a tot *rodul* său" (1685, Iaşi, DII, II, 533). Spre deosebire de *rod* întrebuinţat cu sensul de „neam", *roadă* se foloseşte cu sensul de „produs al pămîntului": „dăm învaţătură, ca să nu ia nimic dentr-acel pămînt, nice pentru munca lui, nice pentru arătură, nice den *roada* ce va face" (PRAV.[1], 1646, 3); „aceluia dăm învăţătură, să nú ia nemica dintr-acel pămînt, nice dentru munca lui, nice pentru arătură, nice den *roada* ce va face" (PRAV.[1], 1652, 3). Majoritatea textelor nu atestă însă această deosebire semantică, cele două forme (*rod* şi *roadă*) fiind folosite ca sinonime: „să să facă andelogos („compensare") a dobînzii şi a *roadelor*, ci una pentru alta, dobîndă *pentru roduri*" (1780, Pr.C., 183).

Substantivul *eres*, care în secolul al XVI-lea apărea sub forma de genul feminin, ca în slavă (*eresa*)[9], îşi păstrează în unele texte această formă (*eresa* latinească, Caz. V, 452) cu pluralul în *-e erese* (*ib.* 139; Let.C. 12), dar îşi creează şi o formă de neutru, încă din secolul el XVI-lea, impusă în limba literară, cu singularul în consoană (*eres*) şi pluralul în *-uri* (*eresuri*). Pe la 1640-1650 forma de neutru este mult mai frecventă în marea majoritate a textelor decît cea de feminin: *eresŭ* (NT[1]. 61; BB[1], 1688, 61), *eresul* (BB[1], 1688, 103), *eresului* (NT.[1] 59; BB[1] 1688, 59); *eresuri* (Înv. 1642, 50[v]/19; PRAV.[1] 1652, 572, 1072), *eresurile* (PRAV[1]. 1652, 572, 1072). Forma de feminin terminată în *ă*, la singular şi în *-e* la plural se menţine în special în textele reprezentînd graiurile de tip moldovenesc. Acest lucru iese în evidenţă mai clar dacă se compară textele juridice de pe la jumătatea secolului el XVII-lea; *eresă* (PRAV[1]. 1646, 562) - *eres* (PRAV.[1], 1652, 560); *erease* (PRAV[1]. 1646, 1072) - *eresuri* (PRAV.[1], 1652, 1072), *ereasele* (PRAV.[1] 1646, 571, 572) - *eresurile* (PRAV.[1] 1652, 571, 572). Aceste fapte arată că graiurile de tip muntenesc acceptă mai uşor şi mai repede forme mai nouă de neutru *eres-eresuri*, pe cînd cele de tip moldovenesc menţin mai mult timp forma mai apropiată de etimon *eresă - erese*. În secolul al XVIII-lea forma de neutru se impune şi în textele reprezentînd graiurile nordice.

În secolul al XVI-lea şi la începutul celui următor substantivul *pustie* era de genul feminin şi avea următoarele forme: *pustie, pustine* (PO, 5/8, 48/8, 185/43; CN, 24[v]), *pustnie* (PO, 230/3, 232/8), *pustii* (TS, 1[r]/9, 32[r]/13), *pustine* (TS, 95[r]/3). În perioada 1640-1780 apare şi forma de neutru *pustiu* (ms. 45 şi BB, DT. 11), *pustiul* (BB, Fac. 7.30), dar *pustie* (în ms. 4389),

---

[9] Cf. Paula Diaconescu, *Structura*, p. 108.

pustiia (NT, Fapt apost., 7.30). Forma *pustie* rămîne în textele bisericeşti prin tradiţie pînă tîrziu: *pustie* (B. 1795; 7, 36, 38, 42, 44, 43.8, 21.23). în Banat rămîne forma de neutru *pustini,-e* „Desertus,-a" (AC[1], 114), care se întîlneşte alături de forma derivată *pustietate* „Eremus", „Desertum" (AC[1], 114).

Substantivul de genul neutru *blestem* îşi creează şi o formă de masculin: „cu *blăstămi*" (ms. 45, Nm., 23.23) şi de feminin (în Banat: *blăstamă* „Maledictio, Blasphemia" AC[1], 76), dar *blăstăme* (în BB în pasajul corespunzător celui din ms. 45 (cf. V. Arvinte, BB, IV, 6).

Tabără e de genul feminin în majoritatea textelor, însă apare şi de genul neutru: *tabărul* (1620, CN, 48[r]), *tabăr* „Castra" (AC[1], 124), dar *tabără* (CN, 1[v], 5[r], 17[r], 19[r], 24[r], 32[r], 33[r], 41[r], 43[r], 56[v], 57[r]).

Lefant apare sub şi formă feminină: *lefantă* (CN, 32[v]), *lefante* (CN, 32[v]), *lefantele* (CN, 32[v]).

În afară de cazurile menţionate mai sus care sînt mai mult sau mai puţin periferice, marea majoritate a substantivelor au un gen stabil, opoziţia de gen stabilindu-se le nivel lexical sau gramatical.

1.2.9. În ceea ce priveşte substantivele la care opoziţia de sex se manifestă în opoziţii de tip paradigmatic prin **moţiune**, înregistrăm pentru perioada 1640-1780 următoarele afixe specifice femininelor[10]: *-ă, a* (*doamnă, Benjasca*), *-(toar)e* (*vrăjitoare*), *-oaie* (*dumnezoaie, păşoaie*), *-easă*(*iasă*) (*împărătească, crăiasă*),*-că* (*tătarcă, ţigancă*), *-iţă* (*împărătiţă*), *-oaică* (*turcoaică*). La numele de animale, se întîlnesc următoarele afixe specifice femininelor: *-ă* (*asină*), *-iţă* (*porumbiţă*), *-oaie* (*ursoaie*), *-că* (*copoică*), *-ea* (*mieluşea*), *-oaică* (*iepuroaică*). Dintre aceste afixe, toate în afară de *-oaică* se întîlnesc şi în perioada precedentă. Referindu-se la vechimea sufixului *-oaică* în limba română, Paula Diaconescu, *Structura*, 102, arată că el nu este mai vechi sau mult mai vechi decît secolul al XVIII-lea şi că el este de provenienţă muntenească.

Cercetînd pe baza textelor vechimea acestui sufix am constatat că primele lui atestări datează începînd cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea: *leoaică* (CD, 205), *persoaică* (HEROD, 325), *epuroaică* (IRP, 186), *turcoaice* (*ib.* 65), *nemţoaică* (*ib.* 77), *sîrboaică* (NL, 13, 110), *turcoaică* (1742, Iaşi, ISD, VI, 296), *turcoaice* (LET. C., 104).

Formele mai vechi în *-oaie*, singurele cunoscute pînă pe la mijlocul secolului al XVII-lea, rămîn încă frecvente pînă la începutul epocii moderne, fiind folosite alături de cele noi: *şărpoaie* (HEROD., 189), *leoaie* (*ibidem*), *dumnezoaiei* (NT[1], 13; BB[1], 1688, 13), *lupoanie* „Lupa" (AC[1], 99, cu *n'* păstrat în Banat), *păşoaie*, (NL, 289), *nemişoaie* (Ghibănescu, SI, XXIV, 2), *medelniceroaiei* (1724, Moldova, ISD, VI, 130), *Jderoaie* (1726, Iaşi, Ghibănescu, SI, XXIV, 6), *măscuroaiei* (1717, Moldova, ISD, VI, 97), *dumnezoaia* (GCR, II, 84-85). Deşi sufixul *-oaică* este înregistrat atît de

---

10 Dăm inventarul acestor afixe după Paula Diaconescu, *Structura*, p. 100, 103, 291.

textele muntenești cît și de cele moldovenești, se pare că frecvența lui este mai mare în cele muntenești, în care apare chiar la nume proprii: vistereasa *Știrboaică* (1742, Muntenia, ISD, V, 320), Ancuții fini *Berindoaicăi* (1745, Oltenia, SD, V, 323). În documentele din Moldova apare la numele proprii numai sufixul mai vechi *-oaie*: Aniții *Pălădoaie* (1756, Moldova, Ghibănescu, SI, XXIV, 83), Nastasia *Jderoaie* (1726, Iași, *ib.* 6). În textele provenind din Ardealul de nord și de est, Banat și Crișana, sufixul *-oaică* nu apare nici pe la 1780, în locul lui întîlnindu-se mai vechiul *-oaie*.

În gramatica lor din 1780, S. Micu și Gh. Șincai nu dau prea multe informații privind aceste forme duble, menționînd numai pe *lupoaie* derivat de la *lup* și pe *ursoaie* derivat de la *urs* (MȘG, 34). Cu un deceniu înainte anonimul bihorean care a scris prima gramatică românească în limba latină, observă la moțiunea substantivelor: multe etnonime își adaugă silaba *oaie* ca *turc-turcoaie* „Turca", *ungur* „Ungurus" - *unguroaie* „Ungara", *neamț-nemțoaie* „Germana" (ILV, 72-73).

Gh. Șincai, în schimb, în ediția a II-a a gramaticii elaborate în 1780 împreună cu S. Micu (1780) din 1805 semnala aceste dublete concurente în epocă: „Numele de popoare formează femininul privind *oaie* sau *oaică*, de ex: *ungur* „hungarus", *unguroaie* sau *unguroaică* „hungara", *neamț* „germanus", *nemțoaie* sau *nemțoaică* „germana"; *turc* „turca", *turcoaie* sau *turcoaică*; *tătar, tătăroaie* sau *tătăroaică*; *sîrb, sîrboaie* sau *sîrboaică* etc". Aceasta înseamnă că în cei 25 de ani de la prima ediție (scrisă în colaborare cu S. Micu) formele cu *-oaică* căpătaseră o anumită pondere în limba română, nu mai erau dialectale. Astăzi situația este inversă: cele în *-oaică* sînt literare, pe cînd cele în *-oaie* sînt populare sau, mai bine zis, dialectale.

Opoziția tematică (*frate/soră, cocoș/găină*) nu prezintă particularități față de perioada anterioară și de aceea nu o mai luăm în discuție.

Opoziția de gen este foarte rar suspendată, iar în acest caz determinanții sînt cei care indică masculinul sau femininul (tipul *un, o gură cască, pierde-vară*)[11].

Așa cum remarcă Paula Diaconescu, *Structura*, 291, în limba veche funcția de lexicalizare a afixelor de gen era mult mai redusă în comparație cu stadiul actual de dezvoltare a limbii. După gradul de gramaticalitate a opoziției dintre genuri, în sensul desprinderii formelor de fenomenele din realitate care le-au dat naștere, ierarhia celor trei genuri este **feminin, masculin, neutru**[12]. Împrumuturile din diferite limbi, din care am dat unele exemple, au schimbat indicele de gramaticalitate al genurilor mai ales sub raport cantitativ (prin încadrarea unor inanimate la masculin sau feminin) și mai puțin sub raport calitativ, prin modificarea naturii semantice a opoziției dintre masculin, feminin, pe de o parte, și neutru, pe altă parte. Aceste

[11] Cf. Paula Diaconescu, *Structura*, p. 291.

[12] *Ibidem*, p. 292.

modificări calitative în opoziţia semantică dintre genuri sînt determinate exclusiv de împrumuturi, nume de animate încadrate la un gen gramatical care nu corespunde cu conţinutul lor real.

1.3. Numărul

1.3.1. Ca şi în perioada percedentă, marea majoritate a substantivelor prezintă distincţii formale de număr, prin desinenţe, articol sau variaţia radicalului (alternanţe fonologie sau modificări neregulate: *moară/mori*; *om/oameni*). În perioade 1640-1780 tendinţa de diferenţiere a singularului de plural se accentuează prin generalizarea unor alternanţe fonologice în radical, care cuprind atît cuvintele moştenite cît şi o mare parte din cuvintele noi. În cele ce urmează vom prezenta pe scurt principalele modificări care apar în opoziţia de număr a substantivelor în această perioadă sub aspectul desinenţelor şi al radicalului.

1.3.2. Toate substantivele cunosc valoarea de număr, deşi nu toate prezintă în flexiune opoziţii de număr. De aceea, după opoziţiile de număr realizate în flexiune substantivele au fost împărţite în două mari clase[13]:

A) Substantive susceptibile de ambele valori de număr (singular şi plural)

B) Substantive susceptibile de o singură valoare de număr (singular sau plural)

Prima clasă cuprinde două subclase:

a^1) Substantive la care valoarea de număr se constată prin comutare: *casă-case, fămeie-fămei, om-oameni, timp-timpuri*

a^2) Substantive la care valoarea de număr se constată prin distribuţie şi substituţie, întrucît distincţia prin desinenţe sau variaţii ale radicalului este inoperantă: *nume, pui, crai*.

Cea de a doua cuprinde iarăşi două subclase:

b^1) Substantive *singularia-tantum: aur* (AC^1, 75), *sînge* (AC^1, 117).

b^2) Substantive *pluralia-tantum*: *moaşte* (*moaştele* „Reliquiae corporum", AC^1, 102), *zori* „Aurora" (AC^1,133).

În perioda 1640-1780 au loc următoarele treceri de la o clasă la alta sau de la o subclasă la alta:

1) O serie de substantive trece din subclasa a^1 în subclasa a^2.

Astfel, substantivele de tipul *puiu, craiu, ochiu, ariciu,* care în secolul al XVI-lea şi în primele decenii ale secolului al XVII-lea aveau la singular forma în *-iu*, în unele regiuni, ajung, prin pierderea lui *-u* final, cu forma de singular identică cu cea de plural: sg. *puiu* - pl. *pui* > sg. *pui* - pl. *pui*[14]:

---

[13] Cf. Paula Diaconescu, *Structura*, p. 110.

[14] *Ib.*, 111.

arici „Herinacius" (AC¹, 74), *pui* „Pullus" (AC¹, 113), *crai* „Rex" (AC¹, 95). Această schimbare nu este peste tot o inovaţie proprie perioadei 1640-1780, căci în unele regiuni ea apăruse încă din secolul al XVI-lea sau chiar mai înainte, prin dispariţia lui *-u* final, ci o *generalizare a fenomenului*. De aceea se poate spune că avem de a face cu o inovaţie numai în regiunile în care *-u* final după *i* se menţinea. Pe la 1640-1650 se pare că *-u* final după *-i-* (*puiu, craiu*) era încă prezent, căci majoritatea textelor atît cele care se supuneau unei tradiţii (cărţile bisericeşti), cît şi documenetele particulare, însemnările şi inscripţiile notau consecvent la singular pe *-iu* (ıo): *craiu* (Caz. V, 204), *ochiu* (*ib.* 105, 159; PRAV¹. 1646, 44, NT. 53ᵛ), *craiu* (*ib.* 89ᵛ, 101ʳ, 102ʳ, 112ᵛ).

Formele de singular de tipul *crai, pui, ochi*, atestate sporadic în textele din unele regiuni (Banat şi în Muntenia) se generalizează în scrisul românesc abia în prima jumătate a secolului al XVIII-lea cînd formele de tipul *craiu, puiu, ochiu* devin mai rare şi sînt scoase din normele limbii literare. Tendinţa începuse din secolul al XVI-lea: *crai* (PO, 49/18) - pl. *crai* (PO, 48/4, 53/24, 55/2, 120/26), *(un) pui* (PO, 51/4) dar *craiu* (PO, 48/2, 14, 125/16), *ochiu* (PO, 248/26, 27), Ianăş Crai (CT, 249ʳ/4); *pui* (CT, 118ʳ/11). Pe la 1780 opoziţia dintre singular şi plural prin *-u* - *ø* (zero) era practic suspendată: *ochi* (MŞG, 88) etc.

Substantivul *nume* „Nomen" (AC¹, 104) avea în secolul al XVII-lea pluralul etimologic *numere* (< lat. *nomina*), care era general[15]. Astfel, textele dintre 1640-1700 atestă de regulă forma etimologică: *numerele* lor (Caz. V, 492), *numerele* tuturor (*ib.* 139), *numerile* (HEROD, 127; CLM, 267, 268, 1732, Moldova, DAA, II, 183) *numere* (Dosoftei, O., 327).

Forma de plural *nume* apare destul de rar în prima jumătate a secolului al XVII-lea: *numele* lor (Caz. V, 283), *numele* acelora (*ibidem*), *nume* (NT, 3). Forma etimologică se menţine şi în textele din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în special în cele reprezentînd graiurile nordice: „Scara a *numerelor* şi cuvintelor ieroglificeşti tîlcuitoare" (CII, 206), „au aflat *numerele* moşiilor şi a părinţilor lor" (1732, Moldova, DRA, II, 184), „*numerele* moşiilor" (*ib.* 183). Menţionăm faptul că forma *numere* (= nume) nu era omonină în perioada cercetată cu cea a pluralului substantivului *număr*, căci aceasta era *numărure* (PRAV. 1652, 37) sau *număruri*. Forma de plural *nume* se răspîndise însă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea în textele sudice. Astfel, majoritatea formelor *numere* din ms. 45, unul din izvoarele *Bibliei de la Bucureşti*, este eliminată în textul de la 1688 cu forma *nume* (cf. Arvinte, BB, I, 86). În textele reprezentînd graiurile nordice ea apare mai rar: „*numele* noastre" (1673, Moldova, DII, 371) „*numeale* dumilor sale" (1713, Moldova, IMCM, I, 395).

Prin urmare, substantivul *nume*, deşi îşi creează o formă de plural identică cu singularul încă din secolul al XVI-lea (cel puţin în unele regiuni),

[15] Cf. Densusianu, ILR, II, 106; Paula Diaconescu, *Structura*, 111.

generalizarea acestei forme are loc abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în limba scrisă. În documente şi în însemnări forma nouă se răspîndeşte în secolul al XVII-lea: „acestor *nume*" (1723, Moldova, IMCM, I, 429).

2) O altă serie de substantive trece din subclasa a^2 în subclasa a^1:

Substantivul cu forma mai aproape de etimon *mînu* (< lat. *manus*) pentru singular şi pentru plural, îşi crease încă din primele decenii ale secolului al XVII-lea o formă de singular în *-ă*, (*mănă*): *mînă* (CN, 22^v, 52^r, 53^v), *mîna* (CN, 27^r, 51^v, 60^v, 63^r), pl. *mîni* (CN, 8^r), dar forma de plural în *-u* se menţine şi în următoarele două secole, mai ales cînd era articulată cu articolul enclitic *-le*: cu *mănule* (Caz. V, 63, 64, 184, 384, 387, 388, 398, 430), *mînule* (PRAV^1: 1646, 71, 72, 80, 89, 188, 317, 319, 678, 804, 1011, 1070, 1084, CLM, 54, 67, 71, 113, 130; NL: 139, 148, 155; CII, I, 63), *mănule* (1692, Moldova, IMCM, I, 319).

Forma de plural *mîni*, atestată încă din secolul al XVI-lea, dar mult mai rar decît cea veche în *-u*, era mai răspîndită pe la 1640-1650 în textele reprezentînd graiurile sudice. Astfel comparînd textele juridice din această perioadă constatăm că formei vechi din textele moldoveneşti îi corespunde forma nouă în cele munteneşti: *mînule* (PRAV^1. 1646, 71, 72, 80, 89, 188, 317, 319, 678, 804, 1011, 1070, 1084) - *mînile* (PRAV^1. 1652, 71, 72, 80, 89, 188, 317, 319, 678, 804, 1011, 1070, 1084). De asemenea, comparînd Cazania lui Varlaam cu cea de la Dealu şi cu celelalte cazanii româneşti din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea care se bazează pe textul mitropolitului moldovean, am constatat că forma *mănule* din textul moldovean este consecvent înlocuită cu forma *mîinile* în textele munteneşti şi în cel ardelenesc de la 1699. Excepţie face uneori numai *Cazania* de la Dealu, care, fiind mai fidelă textului lui Varlaam, menţine uneori forma *mînule*: *mînule* (Caz. V, 203; CAZ. 1644, 567) - *mîinile* (Caz.B^2 163; CHIRIAC. 1732, 165; CAZ. 1748, 124; CAZ. 1768, 165; CAZ. 1781, 124). Pluralul analogic *mîni* apăruse mai înainte în CPB şi în CPr: *mînile* (CPB, 201/9, 222/16, 225/21), *mîinile* (CPr, 104/5, 138/2 [vezi Gheţie-Mareş, GD, 223-224; Gheţie, BD, 251]). În CV *măinru* (CV, 44^v/2) - *mă↑rule* (CV, 14^r/5, 16^v/10, 49^v/4), *mărule* (CV, 5^r/2, 2^r/1, 2^v/1, 2^v/7, 12^r/4). În PO apar ambele forme: *mînile* (PO, 61/3-4, 80/13129/5, 171/26, 175/12, etc. = de 7 ori), *mînule* (PO, 50/2, 61/25, 77/24 = de 35 de ori), *a mînilor* (PO, 26/21, 78/14-15, 80/13 = de 4 ori), *mînulor* (PO, 77/23-24, 108/19-20, 287/22 = 3 ori). Inovaţia a format de la genitiv-dativ pluralul. În CP numai forme noi: *mînule, mînilor*. În PS ambele forme. În CT, CL numai forme noi: *mîni, mînule*. În Prav. 1581, (RL) una atestată: *mîra* (205^v/18), *mănule* (237^v/6). În MI numai *mîra* (III, 193^v/ 11), *mînule* (I, 173^r/14, 176^r/5-6). În TS numai *mînule* (TS, 52^v/9, 54^v/10).

Formele în *-i* analogic circulau în aria sudică în secolul al XVI-lea, deci în textele din Ţara Românească şi Banat-Hunedoara (cf. Gheţie-Mareş, GD, p. 223-224, Gheţie, BD, p. 158-159). Forma etimologică *mînule*

caracterizează graiurile nordice (cf. și E. Buză, CMVTR, f. 21). În documentele și însemnrile din Moldova din secolul al XVII-lea apare și forma nouă cu *-i*: *mînilor* (1716, IMCM, I, 407).

Deci forma mai aproape de etimon *mănu* este treptat înlocuită în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, mai întîi din textele muntenești și apoi și din celelalte texte, dar ea rămîne sporadic în documente, însemnări și inscripții pînă la sfîrșitul perioadei cercetate.

Forma de singular *mănu*, mai puțin rezistentă în fața formei noi *mînă*, mai apare sporadic pe la 1640-1650, uneori în contexte în care nu se poate preciza dacă avem de a face cu o formă de singular sau de plural: „Cănd fu a doa dzi, aflară-l cu omoforul în grumadzi și cu evanghelia în *mănu* și cetind" (Caz. V 392). De multe ori apare forma fără *-u*: „să aflară scrise fără de *măn* de om" (*ib.* 439), „să i-l dea și în *măn* (*ib.* 495). După 1650 forma *mînă* era generală în majoritatea textelor, în timp ce la plural forma *mănule* rezista încă mult timp în fața concurenței formei noi *mînile*.

Mai greu și mai tîrziu se face diferențierea formală între singular și plural la substantivele de tipul *pîntece*, în textele din perioada 1640-1780 întîlnindu-se numai forme în care singularul este omonim cu pluralul: sing.: *păntece* (Varlaam, 279, 445; LET. C., 70), pl.: *păntice* (HEROD., 53). Forma de singular *pîntec* nu este încă atestată.

Substantivul *fie* „fiică", care în secolul al XVI-lea și în primele decenii ale secolului al XVII-lea; are două plurale: *fii* și *fie*: *fia* (PS, 87/12), *fiia* (CP[1], 84[v]/1), *fieei* (PS, 146/10), *fiei* (PS, 87/14), *fiei* (CP[1], 184[v]/5), pl. *fiele* (CP[1], 188[r]/5, PS, 87/7, 92/6, 201/13, 226/8-10), *fiile* (CP[1], 84[r]/4), *fieloru* (PS, 13/5), vocativ sg. *fie* (PS, 87/9, CP[1], 84[r]/11) și *fia* (PS, 87/34), *fie* (PO, 98/5), prezentînd formă omonimă pentru singular și plural (*fie*), își diferențiază formele de număr pe la 1640, prin apariția derivatului *fiică* (Caz. V, 253), *fiiă* „Filia" (AC[1], 86), dar *fiia* „Filia" (AC[1], 86), pentru singular și *fiice* (Caz.V, 333) pentru plural. De fapt, sufixul *-că* este rar atestat: *țărancă* (Moxa C, 382/30). Formele noi sînt din ce în ce mai des întîlnite pe măsură ce ne apropiem de perioada modernă, iar formele vechi se mențin numai în cazurile în care substantivul era urmat de un adjectiv posesiv (*fie-mea, fie-ta, fie-sa*): *fiicăi* (CLM, 120), *fiicele* (Dosoftei, VS, 7/20), *fiicele* (după 1643, Moldova, IMCM, I, 217), *fiie* „Filia, Filiae" (AC[1], 86), dar *fie-sa* (PRAV[1]. 1646, 672) - *fiica-sa* (PRAV[1]. 1652, 672), *fiică* „filia" (MȘG, 97). Înlocuirea lui *fie* cu *fiică* este mai evidentă în textele reprezentînd graiurile sudice decît în cele care reprezintă graiurile nordice. Cu toate acestea, forma etimologică fără sufixul *-că* este mai des întrebuințată pînă la sfîrșitul perioadei cercetate.

După faptele prezentate mai sus privind trecerile din subclasa a^1 în subclasa a^2 și invers rezultă că aceste treceri nu sînt prea numeroase și nu afectează decît punctele periferice ale sistemului. Spre deosebire de trecerea din subclasa a^1 în subclasa a^2 care se datorește unor factori fonetici (amuțirea lui *-u* final) în majoritatea cazurilor (*puiu, pui*), trecerea inversă, de la subclasa a^2

la a[1] este de natură morfologică.

3) Unele substantive *singularia tantum* apar uneori şi cu forme de plural. Faptul se explică prin aceea că acestea, în mare parte substantive abstracte, care de obicei nu au formă de plural pot desemna, în unele situaţii, manifestări concrete, putînd primi deci forme de plural: „O negrăite daruri şi *milele* lui Dumnezău" (Caz. V, 347), „părinte al *milelor*" (AIP, 160) pluralul de la *milă* „Gratia, Clementia" (AC[1], 102); „*păci* şi *linişti*" (CLM, 108), *foameţi* şi *ciume* (1700-1723, GCR, II, 23), cîte *mile* (1739, Iaşi, DII, IV, 254), *milele* (1640, Iaşi, DII, IV, 291). Genitiv-dativul singular al subsatnivului *foamete* (după 1740, Moldova, IMCM, I, 565) era *foameţi* (1723-1724, Moldova, IMCM, I, 427).

Spre deosebire de aceste substantive, la care forma de plural nu aduce diferenţieri semantice de ordin lexical, în cazul unor nume de materie *singularia tantum*, forma de plural nu mai desemnează mai multe exemplare de acelaşi fel din aceeaşi categorie, ci mai multe sorturi din aceeaşi categorie[16]. Primele atestări sînt pe la 1620: de la *carne* „caro" (AC[1], 95), apare pluralul, *cărnurile* (CN, 24[r]), dar şi *cărnile* (CN, 23[r]), de la *iarbă* „Herba" (AC[1], 90) apare numai pluralul în *-i, erbile* (CN, 70[v]) (vezi şi C. Frâncu, LR, nr. 1, 1982), *dulceţilor* (CC[2], 462(412/15), *erbile* (Moxa C, 345), *vremile* (Moxa C, 346), „adăpă bolnavul cu *erbi* dulci" (Caz. V, 183), „dă bolnavului şi *erbi* amară" (*ibidem*); „vor fi băut *erbi* ca să facă copii" (AIP, 306), „vor fi purtîn *erbi*" (*ibidem*), „va să o cearce cu *erbi*" (PRAV.[1], 1646, 416; PRAV.[1], 1652, 416). Remarcăm însă faptul că numărul atestărilor cu forma de plural este mult mai mic decît în perioada anterioară. De pildă comparînd CV cu NT. şi cu BB. 1688, observăm că pluralul *erbi* din primul text este înlocuit cu forma normală de singular în textele din secolul al XVII-lea: *erbile* (CV, 144/7) - *iarba* (NT, 145; BB 1688, 145), florile *erbilor* (CV, 144/7) - floarea *erbiei* (NT, 145), floarea *erbii* (BB, 1688, 145). Cu toate acestea forma de plural era încă puternică, căci începînd secolul al XVII-lea apare desinenţa *-uri* la feminin sub influenţa neutrului: *cărnuri* (BB, 9 ocurenţe în Lv, ap. Arvinte, III, 9), *ierburile* (AP, 122, 127). Această desinenţă ajunge să înlocuiască treptat vechea desinenţă în *-i* la substantivele de tipul *mîncare, aramă, carne, marfă*, pentru exprimarea mai multor sorturi din aceeaşi categorie : *măncări* (Caz. V 164, 387), dar *cărnurile* (CII, 132), *arămuri* (Pr.C., 92), *mituri* (*ib.* 60), pluralul lui *mită* (*ib.* 52), *mărfuri* (1777, Ţara Românească, AJ, 447).

Cu formă de plural, dar cu sens de singular sînt întrebuinţate, ca şi în perioada precedentă o serie de substantive formate cu sufixul *-e(a)ţe*: *bătrîneaţele* (Caz. V, 98, 462; PRAV[1]. 1646, 1115; PRAV[1]. 1652, 1115; GCR, I, 133, 179, 180, II, 63), *tinereaţe(le)* (Caz. V, 375, 367; AC[1], 125, CLM, 77; NT: 75; BB 1688, 75; GCR, II, 48, 109), *tinereţele* (1745-1746,

---

[16] Cf. Paula Diaconescu, *Structura*, 115.

Moldova, IMCM, I, 531), *blăndeațele* (Caz. V, 64, 70, 188, 238, 371, 355; AIP, 119), *blîndeațe* (Caz. V, 65, 70, 183, 226, PRAV[1]. 1646, 604, 1123; PRAV[1]. 1652, 604, 1123, GCR, I, 198, 285, 337, 340), „*tinerețele* mele" (1745-1746, Moldova, IMCM, I, 531), *blîndeațelor* (GCR, I, 313), *blîndeților* (1724, Moldova, IMCM, I, 432, 544), *bătrînețe* (AC[1], 76, 1779, Țara Românească, AJ, 734).

Forma de singular apare mai des în texte abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: *bătrînață* (c. 1750, *Zodiar*, GCR, II, 66; 1777, Moldova, GCR, II, 111), *tinereță* (*ibidem*), *blîndeță* (*ib.* 135).

Dacă substantivele de mai sus se folosesc pînă pe la 1750 numai cu forma de plural, substantivul *frumusețe* apare între 1580 și 1750 atît cu forma de plural, cît și cu cea de singular: sing.: *frămsețea* (Caz. V, 78, 86, 265, 280, 283, 308, 316, 367, 369, 379; NT, 113; GCR, I, 132, 291, 292, II, 8, 91), minunata-ș *frămșiațe* (CC[2], 112), *frămseațe* (CS[1], V, 56[v]/7-8, IX, 80[v]/19-20), dar - *tinerețele* (PS, 82/7, 137/5, 138/13, 181/9), *tinereațelor* (CP[1], 140[v]/9), *frămseții* (CS[1], IX, 80[r]/1-2, 91[v]/1; CB, II, 147; 187(CB, II, 151); CS[1], 157; CB, II, 192; Moxa C., 366/16), *fră(m)sețile* (CN, 71[v]); pl. *frămseațele* (Caz. V, 44, 47, 95, 270), *frămseților* (*ib.* 16), *frumusețele* (GCR, II, 65). Forma de singular este mai frecventă încă de pe la 1640-1650 decît cea de plural. De pildă, din cele 37 de atestări ale acestui substantiv în Varlaam, *Cazania* (1643), numai 7 sînt forme de plural, iar restul de singular. Situația este aceeași și în cazaniile următoare care se bazează pe textul lui Varlaam, atît în cele muntenești cît și în cea ardelenească de la 1699. Singularul este atestat încă din secolul al XVI-lea și din prima jumătate a secolului al XVII-lea în *frumseațea* (CV, 62[r]/12, 76[r]/12), *frumuseței* (CP, 151/4), sg. *frîmseațe* (PO, 274/18), *frîmseațea* (MI, II, 189[r]/18), *frîmseției* (MI, II, 185[v]/3-4), mare *frîmseațe* iaste (Prav., 1581, 209[v]/18); *blîndeață* (PH, Psal. 89, z. 6), dar *blîndețelor* (PH, Psal., 43, 12), *frămseța* (CTd, 17[v]/14), sg.: cu *blîndeațe* (MI, I, 185[r]/15) dar *blîndețele* (MI, III, 191[r]/12), *blîndeațele* (MI, I, 170[r]/16).

Pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea începe să fie înregistrată forma de plural cu *-uri*: *frumusețuri* (CLM, 246). O trăsătură a unor texte din secolul al XVI-lea era păstrarea singularului neutrelor *îmbrăcămînt, încălțămînt*; sg. *îmbracămînt* (PO, 270/14-15; CC[2], 295(267/2), 393(354/19), *îmbrăcămîntul* (CC[2], 459(409/25), 483(431/22); pl. *îmbrăcăminte* (PO, 274/16-17), *îmbrăcămintele* (PO, 6/25-26, 247/16, 275/15-16), *îmbrăcămentele* (PO, 7/10), *încălțămîntul* (PH, PS, 107, 10), pl. *încălțămintele* (PO, 185/23). Trecerea pluralului la singular și schimbarea genului sînt atestate încă de pe la 1551-1553: s.f. *îmbrăcăminte* (TS, 12[v]/24, 13[r]/1, 13[r]/11), *îmbrăcăminte* (CPr, 507/18), dar generalizarea lor se petrece în perioada 1640-1680.

1.3.3. Opoziția de număr prin desinență:

În perioada 1640-1780 la *substantivele feminine* se realizează următoarele opoziții de număr prin desinență și uneori și prin alternanțe fonetice:

1) *ă/e*: *armă* (Caz. V, 28, 43, 44) - *arme* (*ib*., 148)
2) *ă/i*: *învăţătură* (*ib*., 7, 13, 20, 30) - *învăţături* (*ib*., 13, 65, 72)
3) *e/i*: *leage* (Înv., 1642, 3^v/3, 45^r/14, 42^r/16) - *legi*
4) *ă/ø*: *muncă* (*ib*., 6^r/18, 7^r/6) - *munci*
5) *e/ø*: *carte* (*ib*., 23^r/7) - *cărţi*
6) *ø/(l)e*: *stea* (*ib*., 16^r/4) - *steale*
7) *e/uri*: *carne* (*ib*.) - *cărnuri* (CI, 132)
8) *ă/uri*: *iarbă* (Caz. V, 193) - *ierburi* (AIP, 122, 127)
9) *e/e*: *zburătoare* (CIH, 71) - *zburătoare* (*ib*., 28, 36).

Dintre aceste clase, sînt inovaţii clasele 7 şi 8; suferă schimbări, fiind puncte mai slabe, clasele 1 şi 3 şi au mai mare stabilitate clasele 2, 4, 5, 6 şi 9. De aceea, în cele ce urmează nu ne vom ocupa de clasele stabile, ci de cele nestabile, care suferă o serie de schimbări. Despre clasele noi 7 şi 8 putem adăuga faţă de cele spuse mai sus, că desinenţă *-uri*, atestată la feminine în secolul al XVII-lea, este de natură analogică după formele de plural ale unor substantive neutre cu sens colectiv: *fînuri* (BB. 1688, 16).

1.3.4. Dintre schimbările care au loc în cadrul **clasei 1** menţionăm:

a) Substantivele cu *-u̯o* sau *-u̯ă* după teme vocalice (*-o*, *-u*, -i) de tipul *văduă, măduă, piuo* încep să aibă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea formele care s-au impus în limba literară: *văduvă* (c. 1650-1675, GCR, I, 193; 1692, *ib*. 300), *văduvei* (*ibidem*), acei *văduve* sărace (INVĂŢ. NB., 303), „te vei asămăna celeilalte *văduve* (*ibidem*), *văduvele* (*ib*. 185), *văduvelor* (*ib*. 245), *văduvele* (BB, Fac., 3.39), *văduvirile* (*ib*., 6.1), dar *vădiule* (BB, Fac., 9.41), *văduvă* (CLM, 312, LET. C., 6); *văduvă* (1776, Ţara Rômânească, AJ, 496) - *văduva* (CLM, 299, LET. C. 40), *meduhă* (1648, GCR, I, 124), *pivă* (AC^1, 110; 1753, Iaşi, DRA, II, 306), *pivelor* (*ibidem*). Formele vechi, mai apropiate de etimon, sînt destul de frecvente pînă pe la 1780 în textele din majoritatea regiunilor, în special în cele reprezentînd graiurile nordice: *o văduo* (Moxa C, 382/32, PO, 131/22), *vădua* (PO, 253/11), *(o) văduo* (CPr, 505/5, 504/6, 503/14, 503/19), feciorul *văduoi* (CC^2, 100(97/5), pl. N-A *vaduo* (PO, 253/15), *văduolor* (Ap. 1681, 46/5), pl. *văduole* (CPr, 505/8, 504/23, 504/22, 503/13, NT, Fac., 1; 9.39), pl. *văduo* (*ib*., 503/13); *zuo, zuoa* (NT, Fac., 19, 40; 20, 16; 18; 26; 31), dar *zioa* (B. 1795; în pasajele corespunzătoare), *zuaei* (PO, 13/26), *dzuoei* (PO, 13/22), *zioi* (CP, 421/20, 482/4), *văduo* (PRAV^1. 1646, 699, 765, 768, 774, 781, 805; PRAV^1. 1652, 699, 765, 768, 781, 805; NT, 93^r, 97^v), *văduă* (PRAV^1. 1646, 436, 534, 537, 688; PRAV^1. 1652, 436, 534, 537, 688, NT, Fac., 9.41), *piuă* (1654, Bucovina, DB, VII, 181), *pioei* (ib., 181). Substantivul *măduvă* apare mai ales cu forma *măduhă* după 1700, iar *piuă* îşi păstrează pînă tîrziu forma *pio* (BB. 1688, XI/8; 1781, Moldova, DRA, II, 507) cu pl. *piule* (1800,

Moldova, DRA, II, 720). De fapt, ultimul substantiv *pio* (< lat. *pilla* < *pila*) > *piuă* > *pio*, (prin asimilaţie reciprocă) nu şi-a impus nici pînă astăzi în limba literară forma de singular *pivă* atestată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în *Anonimus Caransebesiensis* (AC^1) ci numai forma de plural *pive*, atestată în aceeaşi perioadă.

Substantivul *zi* îşi menţine forma *zio* (dziuă), care apare şi cu grafiile *-oă*, (*zioă*, CLM, 262), *-uă* (*dzuă*, Caz. V, 104, 120, 122, 257; NL, 162), *-uoă* (*dzuoă*, CLM, 107), *-ouă* (*ziouă*, LET. C. 39): *zio* (CN, 5^r, 44^r, 45^r, 58^v, 69^r), *zua* (CN 48^v, 59^v), dar *zioa* (BB, Fac. 1.22; 13, 14, 16, 13.19, 40, 40, 16, 18; 26, 31), *ziua* (CN, 14^v, 68^r, 69^r). Pluralul: *zile* (CN, 3^v, 8^v, 10^v, 9^r, 15^r), *zilele* (CN, 44^r, 67^r, 70^v, 75^v, 76^r; cele două forme de plural apar de 36 de ori, Înv., 1642, 1^r/1, 1^v/20, 15^v/3, 27^r/13, 11 ocurenţe).

La genitiv-dativul singular al acestui substantiv apare şi se generalizează forma analogică cu pluralul în *-le*: *dzilei* (Caz. V, 91), în locul formei vechi *dzuei* (care se mai menţine sporadic şi în secolul al XVIII-lea în textele reprezentînd graiurile nordice; „în faptul *dzuei*" (NL, 126).

O informaţie privind flexiunea acestui substantiv este dată de un anonim bihorean care a scris prima gramatică românească în limba latină: „La fel (ca *grea-grele, rea-rele*), *zioa* „dies" are la genitiv şi dativ singular forma *zile* sau *zilei*, iar la nominativ plural forma *zile*" (ILV, 64-65).

b) În perioada cercetată este în plină desfăşurare procesul de înlocuire a desinenţei de plural *-e* prin desinenţa *-i* la un mare număr de substantive, proces care începuse cu mult înainte de 1640 şi se continuă după 1780.

Tendinţa de înlocuire a desinenţei de plural *-e* prin desinenţa *-i* la substantivele feminine caracterizează întreaga perioadă cercetată, reflectîndu-se în texte de natură diferită şi reprezentînd variante literare diferite, căci formele duble se întîlnesc la tot pasul: *dumenecele* (Caz.V, I, 1^r) - *dumenecile* (Caz.V, I, 134), *jalbe* (IRP, 184) - *jălbi* (IRP, 170), *lefe* (NL^1, 114), - *lefi* (NL, 161), *sluge* (NL, 394) - *slugi* (NL, 155, 158, 161), *pricine* (CLM, 69, 179) - *pricini* (CLM, 47).

Ca şi în perioada anterioară, procesul de formare a pluralului în *-i* la substantivele feminine cunoaşte grade de intensitate deosebite, la unele substantive fiind în faza incipientă, la altele în plină desfăşurare, iar la altele în faza de încheiere. Astfel, formele cu *-i* sînt normă generală la substantive ca *baltă, gaură, grădină, moară, ocară, săgeată, viaţă,* la substantivele terminate în *-ură, -tură,* la cele cu radicale terminate în *c- (băşică, falcă, fiică, luncă, muncă),* în *g- (rugă, verigă)* şi în *r- (gură, măsură, seară, ţară),* care încă din secolul al XVI-lea preferau formele în *-i*.

Rezistente la tendinţa de înlocuire a desinenţei *-e* prin *-i* rămîn numai acele substantive care, din motive fonetice şi morfologice, nu puteau primi *-i* la plural: *apă, faptă, fată, gloată, masă, rază, rudă, sută.*

Acest lucru a fost observat încă de pe la 1780 de S. Micu şi Gh. Şincai, care în gramatica lor arată că substantive ca *apă, doamnă, iapă*

nu permit plural în *-i* ci în *-e* în comparaţie cu substantive ca *vacă, lună, limbă, cămeşă, frunte* care primesc la plural *-i* şi nu *-e* (MŞG, 30-32).

Menţionăm că formele în *-i sînt* mai frecvente în textele nordice, fiind rezultate din închiderea lui *-e, cînd* era urmat de articolul enclitic *-le: pagube* (CLM, 48), dar *păgubile* (CLM, 65), *lacrăme* (Inv. 1642, 22r/13, 45r/8; Prav. 1652, 118), *lacrămele* (AD, 189), dar *lacrămi* (Caz.V, I, 6v; SA, 123v; DVS, sept,, 1lv; CII, 29v), *lacrămile* (Caz.V, I, 19v; SA, 124v; NL[1], 131), *patime* (Prav. 1652, 104), *patimele* (Inv. 1642, 7r/8, 33v/20), dar *patimile* (CLM, 57; SA, 20r), *patimilor* (SA, 19v; DVS, pred. IIv), *vinele* (Prav. 1652, 60), dar *vinile* (Caz.V, I, 30r) etc.

Faptul că desinenţa *-e* este mai rezistentă în textele munteneşti în comparaţie cu cele moldoveneşti sau ardeleneşti se poate observa comparînd *Cazania* lui Varlaam (1643) cu cea de la Dealu (1644) şi cu cea de la Bălgrad (1699): *obedzile* (Caz.V, I, 237r) - *obeadele* (Caz. 1644, 144) - *obezile* (Caz.B[2],132), *băuturile* (Caz.V, I, 350v) - *băuturele* (Caz. 1644, 348) - *băuturile* (Caz.B[2], 344), *ţigancele* (1734, Iaşi, DII, IV, 150). Pluralul *căşi*, cu alternanţa fonetică *a/ă* şi desinenţa *i*, (în loc de *case*) este atestat în secolul al XVIII-lea într-o fază intermediară într-o însemnare din Moldova: „în *căşe* de pămînt" (1711, Moldova, IMCM, I, 389).

1.3.5. Substantivele masculine continuă să prezinte stabilitate în ceea ce priveşte opoziţia de număr. Pluralul se formează cu desinenţa *-i*, cu excepţia unui mic grup de substantive terminate în consoană moale sau în *-i* care au la plural desinenţa zero *(crai)*. Astfel substantivul *copaciu* are o singură formă pentru singular şi plural: sg. *copaci* (Caz.V, I, 57r; NT, 87v; CLM, 110; ÎR, 58v), pl. *copaci* (DVS, sept, 16r; ÎR, 58v). Opoziţia dintre singular şi plural nu se suspenda acolo unde la singular substantivul se termina în *-u*: *copaciu* (BB, Fac. 4.8), dar în ms. 45 şi 4389 şi la singular şi la plural forma este *copaci.*

Forma *copac,* refăcută prin analogie cu *sărac - săraci,* nu a fost întîlnită în textele epocii cercetate, formele *copaciu* (1768, Suceava, DB, VIII, 92) şi *copaci* menţinîndu-se pînă tîrziu.

1.3.6. În schimb, la neutre oscilaţiile în formarea pluralului sînt mai pregnante, căci concurenţa dintre desinenţele *-ure, -uri* şi *-e* este în plină desfăşurare.

Desinenţa *-ure,* frecventă mai ales la începutul perioadei în textele nordice, este treptat înlocuită de desinenţa mai nouă *-uri: ceasuri* (CJP, 127), *ceriure* (NT, 13v; SA, 66v; SG, 226r), dar *ceriuri* (NT, 7v; SA, 52r; AP, 111), *cuibure* (AC[1], 96; Mol. 1689, 83r), *crugurile* (Sin. 1714, 8), *daruri* (Bert. 1775, 58), *lucrure* (Caz.V, I, 7r; 1650, DIT, 250; Prav. 1652, 73; NL, 34; SC, 222r), dar *lucruri* (Caz.V, I, 38r, 59r; MLex., 79; ULM, 43; Mol. 1689, 16r; SA, 14v; CLM, 42; SG, 219v), *mormânturi* (Mol. 1689, 15r; BB, Fac. 23.6), *obiceiure* (HT, 156v; Prav. 1652, 44), dar *obiceiuri* (SA, 73r; NL, 167), *struguri*

(Caz.U, 34ʳ), *unghiurile* (CLM, 77; SA, 27ᵛ), *vânturilor* (Mol. 1725, 22ᵛ)[17].

Pe la 1750, *-ure* era un arhaism, iar *-uri* devenise normă în toate textele literare, rămînînd sporadic numai în unele texte neliterare din Moldova şi Ardeal. Pe la 1770 nici în Ardeal *-ure* nu mai este înregistrat de anonimul bihorean care a scris prima gramatică românească în limba latină. Acesta notează pe *-uri*: *lucruri, locuri* (ILV, 68-69).

În schimb, *-uri* suferă din ce în ce mai puternic concurenţa lui *-e*, care îl înlocuieşte în multe forme de plural, exceptînd substantivele monosilabice de tipul *arc, bun, chip, rod, trup* care nu admit *-e* la plural: *obiceele* (NL, 120), dar *obiceiuri* (NL, 167), *obiceiurile* (SA, 73ʳ), *războaie* (ULM, 8; CLM, 44; CI, 42ʳ; NL, 109, 172), *temeiele* (AD, 186), *veşminte* (SA, 62ʳ), *zăloage* (CLM, 83), *zăvoaie* (ULM, 47).

Unele indicaţii privind formele în *-uri* şi în *-e* oferă S. Micu şi Gh. Şincai în gramatica lor scrisă la sfîrşitul perioadei cercetate. Ei arată că primesc la plural *-uri* substantivele *iad, nod, jug, fum, rîu, somn, timp, cîmp, fagure, vin*, dar primesc *-e*: *cumănac, lemn, grîu, (grîne), cap (capete), car, umăr, topor, fir,* altele primesc la plural *-uri* sau *-e*: *blid, blide şi bliduri* (MŞG, 32).

Dintre monosilabice, îl admit pe *-e* la plural puţine substantive: *beţe* (DVS, sept., 10ʳ), *cuie* (Caz.V, I, 114ʳ; Caz.D, 58; Caz, B², 56), *lemne* (Prav. 1652, 41), *oase* (Prav¹. 1652, 93; SA, 16ʳ), *paie* (MLex., 14), *sate* (Caz.V, I, 34ᵛ; CLM, 45), *semne* (ULM, 10; SA, 130ᵛ).

Desinenţa *-ă,* fonetică (prin velarizarea lui *e*) sau analogică, este prezentă în norma epocii la substantivele cu radicalul în *r-*. Ea apare uneori alături de desinenţa *-e,* impusă în normele limbii literare moderne, dar foarte rară în epocă, în toate variantele literare: *cară* (CLM, 50,73; BB, Fac. 45.27; NL, 109), *hotară* (Prav. 1652, 41; AD, 134) *hotarăle* (BB, Fac. 10.19; 23.29), *hotarălor* (Prav. 1646, 78; BB, 47.21), *izvoară* (Inv. 1642, 138ᵛ/3; Caz.V, I, 59ʳ; Caz. 1644, 38; Caz.B², 36; SA, 114ʳ), *izvoarăle* (Inv. 1642, 46ʳ/2; BB, 5b, 1741, Moldova, însemnare, IMCM, I, 494), *odoară* (117), *odoarăle* (CLM, 159), *păharăle* (NL, 178), *săboară* (Caz.V, I, 36ᵛ; Caz.D, 42; NT, 58ᵛ; Prav. 1652, 40), *topoară* (CLM, 78) etc; dar *hotarele* (Ev. 1760, 52ᵛ). Deşi formele cu *ă* erau în norma literară şi lingvistică a epocii, la sfîrşitul perioadei cercetate Micu şi Şincai în gramatica lor din 1780 recomandau formele cu *-e*: „*car-care, umăr-umere, topor-topoare*" (MŞG, 32).

Neologismele de genul neutru care apar în special la Cantemir au de regulă pluralul în *-uri,* cel în *-e* fiind posterior epocii studiate: *argumenturi* (CII, 54ᵛ), *puncturi* (CII, 6ʳ), *siloghismuri* (CII, 9ʳ), *testamenturi* (1733, Iaşi, DII, IV, 126)

Desinenţa de plural neutru *-i* se întîlneşte numai la neologismul *privileghiu: privileghii* (CH, 473; RPI, 219).

---

[17] Pentru alte exemple, vezi Paula Diaconescu, *op. cit.*, p. 147.

În concluzie, la pluralul neutrelor continuă procesul de modificare în structura fonematică a desinențelor *(-ure > -uri)* și de înlocuire a lui *-uri* cu *-e* sau *-ă*. În plus, *-uri* se extinde de la pluralul neutrelor la pluralul substantivelor feminine cu sens colectiv. Această deplasare a desinenței *-uri* la pluralul femininelor determină un nou tip de flexiune, caracterizat prin opoziții specifice (*carne - cărni, cărnuri*) pe plan semantic.

Pe de altă parte, apariția desinenței neutre *-i* pe la începutul secolului al XVIII-lea are încă o difuziune lexicală foarte redusă, afectînd numai substantivul neologic *privileghiu*.

Substantivele nume proprii de locuri în *-ești*, care în perioada anterioară aveau forme de plural încep să fie folosite și cu forme de singular: „ținutul *Iașului*" (1665, Iași, DII, II, 76), dar „ținutul *Iașilor*" (1665, Iași, DII, II, 79), hotarul *Iașului* (1669, Iași, DII, II, 316) „Sofronie ieromonahu Mitr. *Bucureștilor*, sept. 22, 1759" (IOB, 302).

1.4. Cazul

În toată perioada cercetată, continuă tendința de unificare a paradigmelor substantivelor feminine prin modificarea grupului *desinență + articol hotărît, -eei > -ei, -ii, -iei > -ii, -ei: biserecii* (SA, 11^r; NL, 107, 111), *casei* (CLM, 64, 89) - *casii* (CLM, 157; ms. 45, Fac. 31.37) - *casâi* (NL, 144), *credinţeei* (NT, 281^r) - *credinţiei* (NT, 178^r, 281^r) - *credinţei* (SA, 153^v), *cunoştinţei* (SA, 13^r) - *cunoştinţii* (AD, 112), *limbiei* (Caz.V, I, 282^r) - *limbii* (AD, 118), *lumiei* (NT, II^v) - *lumii* (NT, 5^v, 6^v), *mărei* (Caz.V, I, II^v; Caz.D, 5) - *mării* (NT, 6^r), *nuntei* (Sin. 1714, 26^v) - *nunţii* (IRP, 102), *ţărăi* (IRP, 38) - *ţărei* (IRP, 150) - *ţării* (SA, 3^r; IRP, 5).

1.4.1. O particularitate a textelor (literare și neliterare) din perioada studiată, în special a celor din secolul al XVIII-lea, este frecvența formelor de genitiv-dativ în *-iii* la substantivele cu nominativ-acuzativul singular în *-ie* după vocală și cu pluralul în *-i: cazaniii* (CII, 12^r), *istoriii* (CII, 5^v), *împărăţiii* (SA, 117^v), *zavistiii* (CII, 41^r).

Formele cu *-iei sînt* însă în expansiune în unele cazuri: *domniei* (NL, 147), dar *domniii* (NL, 104, 105), *împărăţiei* (NL, 128), *împărăţîei* (NL, 131, 132), dar *împărăţiii* (NL, 136), *mâniei* (SA, 24^v; AP, 106) etc.

1.4.2. Substantivele feminine terminate în *-că, -gă* și cele masculine nume proprii de tipul *Duca, Foca, Iuga* sau comune, cum sînt *vlădică, agă*, se abat uneori de la regula după care desinența de plural trebuie să fie identică cu cea de genitiv-dativ singular prin atașarea directă a articolului enclitic de genitiv-dativ la forma de nominativ-acuzativ singular *agăi* (NL, 146), *Ducăi-vodă* (Ps.Am., 54), *fiicăi* (CLM, 120), dar *fiicei* (SA, 67^v), *fricăi* (NÎnv., 147), *fugăi* (CII, 57^v), *loghicăi* (CII, 9^r, 32^v, 47^v, 51^v), dar *maicei* (SA, 27^v), *Măndruşcăi* (NL, 177), *poruncăi* (CII, 17^v), dar *poruncii* (SA, 138^v),

porâncei (SA, 139ʳ), *Balicăi* (1731, Iaşi, DII, IV, 97), *Iorgăi* (1738, Iaşi, DII, IV, 239), *Ilincăi* (1734, Iaşi, DII, IV, 152), *Stoicăi* (1700; DRA, I, 183), *vlădicăi* (1699; DIT, 480), *Stancăi* (1654, Bucovina, DB, VII, 189), dar Valea *Vlăicii* (1777, Craiova, AJ, 450), „apa *Clocuşchii*" (1770, Cernăuţi, DB, 67), „valea *Holbocii*" (1671, Iaşi, DII, II, 329), însă *Holbocăi* (*ib*., 335)[18].

1.4.3. Construcţiile prepoziţionale cu *a, de,* echivalente cu genitivul şi dativul, şi cele cu *la,* echivalente cu dativul, se întîlnesc în tot felul de texte, prezenţa lor fiind mai mare la începutul perioadei în textele nordice: „răssipele *a* mare case" (CLM, 164), „dĕde pâine *a* flămîndzi" (DVS, sept., 18ᵛ), „înainte *a* oameni buni" (1701-1702, Moldova, IMCM, I, 365), „Domnul Hristos în mijlocu *de* doi tâlhari răstignit" (Caz.V, I, 354ᵛ; Caz.D, 105; Caz.B², 103), într-o parte de *ţarina* lui (ms. 45, Fac. 23.9), înlocuit în BB cu „în partea *ţarinii* lui" (*ib.*) construcţie care s-a impus în normele limbii literare, „multă osârdie şi nevoinţă să faceţi *la* copiii voştri şi *la* slugile voastre" (Mărg., 1ʳ), „scris-au *la* vizirul" (NL, 143). În textele bisericeşti traduse din greacă sau din slavă apare frecvent construcţia cu *a* + adjectivul nehotărît *tot*, explicată de V. Arvinte (BB, I, 71) prin calchierea construcţiei greceşti cu παζ + gen: „Despre faţa a *tot* pămîntul" (BB, Fac. 7.4, 23; 11.8; 19.41, 56), „înaintea *a tot* norodul" (BB, Fac. 23.113), „Stăpîn *a tot* pămîntul" (BB, Fac. 45.8). Astfel de construcţii există şi în ms. 45 şi 4389 precum şi în alte texte religioase din epocă.

În timp ce construcţiile cu *la* echivalente cu dativul devin mai frecvente pe măsură ce ne apropiem de timpurile moderne, atît în vorbirea populară („dau mîncare *la cîini*"), cît şi, de aici, în limba literară, cele cu *a* şi cu *de,* de tipul „frate *a* frate va folosi" (Caz.V, I, 64ᵛ), „în mijlocu *de* doi tâlhari" îşi restrîng întrebuinţarea căpătînd, pe la 1780, o nuanţă arhaică.

Unele informaţii privind *uzul* de pe la sfîrşitul perioadei cercetate ne dă prima gramatică românească în limba latină scrisă de un bihorean pe la 1770: „Unii adaugă la dativ particula *la,* care pare totuşi să nu convină dativelor, căci este mai curînd o prepoziţie cu sensul lui *ad* sau *apud.* Dacă cineva, urmînd modelul unui anumit dialect, ar dori să folosească la dativ, să bage de seamă că în acest caz numele nu trebuie să comporte desinenţă de dativ, căci nu se spune în mod curent *la omului*, ci *la om*" (ILV, 60-61).

1.4.4. Vocativul masculin, etimologic sau analogic, în *-e* se menţine puternic în texte reprezentînd diverse norme literare şi dialectale la unele lexeme: *o(a)me* (Inv. 1642, 11ʳ/10, 43ᵛ/4; Caz.V, I, 248ᵛ, 263ʳ; Caz.D, 198, 200; Caz.B², 170, 178; SA, 18ᵛ, 40ᵛ; Caz.U, 32ʳ), *cititoare* (Mărg., 4ᵛ), *Doamne* (SA, 10ʳ; BB, Dt., 9.26), *hane* (CLM, 128), *Hotine, Hotine !* (Cron.H., 106), *grece* (NL, 171), *împărate* (IP, 6ᵛ; BB, Dt., 9.26 şi în ms. 45), *logofete* (NL, 116), *Petre* (Caz.U, 32ʳ, MŞG, 100), *Israile* (BB, Dt., 5.1; 6.3;

[18] Pentru amănunte privind aceste forme, vezi C. Frâncu, *Din istoria genului personal, genitiv-dativul substantivelor în* **-că, -gă**, în LR. XXIII, 1974, nr. 4, p. 413-417.

20.3;33.29), *paharnice* (MŞG, 100).

Vocativul în *-(u)le,* mai rar la începutul perioadei, se extinde destul de rapid, concurînd tot mai mult vechiul vocativ în *-e*: *fiiule* (Caz.V, I, 10^{r}, 48^{r}; SA, 131^{r}; vocativul *fie* „fiule", prezent în textele din secolul al XVI-lea, nu mai apare), *cerbule* (NL, 242), *craiule* (CLM, 285), *îndurătoriule* (Mol. 1725, 20^{v}), *omule* (DVS, sept., 11^{v}; NÎnv., 203), *Sandule* (1722; ISBD, 102), *ţiitoriule* (Mol. 1725, 25^{v}), *vârhule* (Prav. 1652, 34), *Crîşmarule* ! (MŞG, 105).

Uneori vocativele cu *e* apar, pentru acelaşi cuvînt, alături de cele cu *-ule: ome* (NÎnv., 203), dar *omule* (NÎnv., 203).

Exemplele de mai sus ne arată că vocativul în *-ule* este bine reprezentat şi în textele nordice, spre deosebire de perioada anterioară, cînd circulaţia lui era limitată, iar frecvenţa lui mai redusă. Vocativul cu aceeaşi formă ca şi nominativul este mai rar: *Israil* (ms. 45 şi ms.4389; Dt. 5.1; 6.3; 20.3) dar înlocuit cu *Israile* (în BB în pasajul corespunzător).

Participiile trecute substantivizate încep să înlocuiască abia din secolul al XVIII-lea vocativul cu *-e* prin cel cu *-ule: iubitule* (CII, 5^{r}, 6^{r}), *îngropatule* (AD, 181), dar *iubite* (CLM, 42, 95).

Vocativul în *-o* la substantivele feminine şi la unele substantive masculine de declinarea I este mai rar: *Anno* (AD, 114), *Ruxandro* (1740, Iaşi, DII, IV, 301), *popo* (NL, 110), *Tomo* (Caz.V, I, 136^{v}; Caz. 1644, 81; Caz.B^{2}, 110), *Varnavo* (EG, 34^{r}), *vidro* (CII, 24^{r}), *Iudo* ! (BB, Fac. 49.8, 9; la fel în ms. 45), dar *Iuda* ! (în ms. 4389 în pasajul corespunzător).

La plural, vocativul în *-lor* se întîlneşte în textele prezentînd variante literare diferite: *fraţilor* (Înv. 1642, 1^{r}/14, 1^{v}/8, 16^{v}/2, 21^{v}/14; Caz.V, I, 17^{v}, 28^{v}, 70^{v}; NT, 39^{r}; SA, 54^{r}, 66^{v}; AD, 119; NL, 151), *părinţilor* (SA, 53^{r}), *priiatinilor* (SA, 31^{v}), *priietinilor* (CII, 52^{v}, 54^{r}), *şerbilor* (MŞG, 100).

Cu privire la *uzul* vocativului din limba vorbită din epocă, o informaţie dă anonimul bihorean care a scris în latină prima gramatică a limbii române pe la 1770: „vocativului i se antepune *o* şi dă exemple „*o, jârtvă* sau *jârtva*" (ILV, 60-61), „*o, muiere* sau *muierea*" (ib., 62-63), „*o, mânie* sau *mânia*" (ib. 62-63), „*o, muieri* sau *muierile*" (ib., 65)". De asemenea, în legătură cu vocativul în *-e* autorul anonim spune: „Multe substantive şi chiar adjective, desemnînd o persoană au vocativul în *-e*: *Domn-Doamne* (ib. 66), *Împărat-Împărate, prietin-prietine*".

Vocativul identic cu nominativul rămîne rar întîlnit în texte reprezentînd variante literare diferite: *ceriu* (Caz.V, I, 117^{r}; Caz.D, 96; Caz.B^{2}, 94), *fecioară* (AP, 90, 200), *fraţi* (SA, 100^{v}; CII, 47^{r}; NL, 167), *părinţi* (SA, 100^{v}), *priietini* (CII, 47^{r}). Vocativul cu aceeaşi formă cu nominativul, dar, fireşte, cu intonaţia specifică, apare mai rar şi în însemnări şi în documente: „*Fiiu*, sapă rădăcina înţelepciunii" (după 1686, Moldova, IMCM, I, 308), dar „*Fiiule*, învaţă bine !" (1745, Moldova, IMCM, I, 528).

Vocativul substantivului *fiu* este uneori *fiiule* (1745, Moldova, IMCM, I, 528), alteori *fiiu* (după 1686, Moldova, IMCM, I, 308) ultima

formă fiind în regres evident.

1.4.5. În sfîrşit, menţionăm că variaţiile originare de radical de tipul N.-Ac.: *mamă, tată, frate*, G.-D.: *mămîne, tătîne, frăţîne* (explicabile prin etimonul latin popular **mama-mamanis*, **tata-tatanis* şi apoi prin analogie *frater-fratenis*) se menţin în toată perioada cercetată, dar ele sînt concurate din ce în ce mai mult de formele cu radical de nominativ-acuzativ, dintr-o tendinţă generală de uniformizare a paradigmelor, de înlăturare a contrastelor din sistem: *tătîne-mieu* (Înv. 1642, 20ʳ/11), *tătîni-său* (1776, Ţara Românească, AJ, 92), „cumpărate de *tată-miu*" (1693, Iaşi, DII, III, 56), „*tatul* lui" (1696, DII, III, 105), „Şi *frăţîne-miu* i s-au prilejit moarte" (1693, Iaşi, DII, III, 56), dar „pe *frate-miu*" (*ib.*, 56), „au murit *înma* lui Ihe" (1696, Iaşi, DII, III, 104), *înmîm-mia* (1731-1732, Moldova, IMCM, I, 455), dar „au rămas multe haine şi povijie *mîne-sa*, Guluţii" (*ib.*, 104), dar „*mamei*, surorilor şi fraţilor" (MŞG, 98).

Substantivul *soră*, care moştenise din latină o forma pentru nominativ-acuzativ şi alta pentru genitiv-dativ (*soră-surori*), precum şi substantivul *noră* care-şi crease prin analogie cu *soră* şi un radical *nurori* se menţin în toată perioada veche cu cele două radicale *sururii* mele (1723-1724, IMCM, I, 426), *surori-sa* (BB, Lv, 20.17), *sorori-tale* (BB, Lv. 18.15), *nurorii-tale* (ms. 45; cf. Arvinte, II, 8) prezente şi la plural, dar tendinţa de regularizare a paradigmelor provoacă apariţia şi la genitiv-dativ singular a formelor *sore(i), nore(i)*: „fata *suru-me*" (1696, Iaşi, DII, III, 104), *soru-sa* (1725, Moldova, IMCM, I, 433). Pluralul rămîne însă cu radicalul *suror-*, *nuror-*: „fraţilor şi *surorilor* mele" (după 1735, IMCM, I, 473).

Forma de singular *sor* prezentă în graiurile populare este atestată uneori nu numai în texte neliterare, ci şi în texte literare: „altă *sor* a ei" (Pr.C., 100).

Substantivul *an* îşi generalizează în textele literare forma de plural *ani*, deşi uneori forma *ai*, apărută prin evoluţie fonetică normală mai apare uneori în texte neliterare şi chiar literare: *ani* (Înv. 1642, 18ʳ/3, 18ᵛ/13, 20ʳ/18, 41ʳ/15), dar *ai* (*ib.*, 20ʳ/17, 47ᵛ/2), *aii* (1683, Moldova, IMCM, I, 299).

1.4.6. În concluzie, ca şi în perioada precedentă, în intervalul 1640-1780 în morfologia substantivului există o evidentă stabilitate, iar schimbările se limitează în primul rînd la distribuţia unor desinenţe de număr, cu consecinţe asupra trecerilor de la o declinare la alta, de la o clasă flexionară la alta, a articolului, în distribuţia desinenţelor de vocativ, în tendinţa de accentuare a opoziţiei de număr în dauna celei de gen. Inovaţiile se petrec în punctele periferice ale sistemului şi sînt cuprinse ca posibilităţi în sistemul, norma şi vorbirea perioadei anterioare.

2. ARTICOLUL

2.1. Această parte de vorbire nu prezintă deosebiri prea mari în comparaţie cu perioada anterioară. Printre cele mai importante pot fi considerate următoarele:

1. Articolul hotărît *-l* (*-lu*) este omis în texte reprezentînd variante literare diferite, dar mai ales în textele neliterare din toate regiunile ca urmare a tendinţei generale de preluare a funcţiei articolului de *-u*. Fenomenul este notat numai în acele texte care nu se supuneau normei literare sau erau redactate de persoane cu puţină cultură: „în *codru* Ghenghii" (IPG, 121), „*văntu* bate" (CCâmp., 10ᵛ), „*capu* cu flori încărcat" (CCâmp., 8ᵛ), „pînă la *prînzu* mare" (1759, Ţara Românească, Însemnare, Corfus, 119), „în *oraşu* Craiova" (1779, Craiova, Însemnare, Corfus, 121), „la *anu* de la facerea lumii" (1767, Gorj, Însemnare, Corfus, 201), au ars *tîrgu* (1779, Moldova, Însemnare, Corfus, 301), „*jupănu* Manta" (1733, Bucureşti, IOR, 280).

Ca şi în perioada anterioară, este vorba de pătrunderi involuntare ale vorbirii autorului sau copistului în limba scrisă, căci, de obicei, prezenţa articolului este normă în limba scrisă.

Articolul hotărît lipseşte, ca şi în perioada anterioară, la substantivele nume de rudenii urmate de adjectivul posesiv: „*fiică-mea*" (1700, Iaşi, DII, III, 136), „zestrea *mume-sii*" (1776, Bucureşti, AJ, 65), *tată-său* (*ib.*, 65), *fii-mea* (1776, Bucureşti, AJ, 73), *soacră-sa* (1776, Ţara Românească, AJ, 85), *frate-mieu* (Înv., 1642, 15ʳ/14).

Articolul hotărît lipseşte de multe ori şi cînd substantivul era precedat de adjectivul nehotărît *tot*: „în toate *luni*" (1660, Iaşi, DII, II, 296), „în toate *zile*" (NT, Fapt. Apost., 2, 45, AP, 237), „în toate sămbete" (*ib.*, 18, 4), dar „în toate *zilele*" (AP, 237, 282, 283). Construcţiile cu articol de tipul *în toate zilele* concurează din ce în ce mai mult vechile construcţii de tipul *în toate zile*, încît pe la sfîrşitul perioadei studiate acestea din urmă sînt scoase din normele limbii literare.

2. La genitiv-dativul numelor proprii masculine alternarea formelor articolului hotărît *lui* cu cele ale lui *lu* şi *lui* rămîne frecventă în toată perioada cercetată, în texte reprezentînd variante literare diferite, dar, mai ales în texte neliterare: „*lui* Dumnezeu" (MLex., 6; Sin. 1714, 7, 9; ÎR, 58ᵛ; Bert. 1779, 34ʳ), dar „*lu* Dumnedzeu" (Caz.B¹, 2; BCat., 11), „luna *lu* Brumar" (Lex. M, 231), „*lu* Crai" (Caz. B¹, 1; 1688, ISD, V, 511), „*lu* Kiril" (CJP, 127), „luna *lu* mai" (Lex. M, 226).

2.2. Unele nume de familie masculine primesc frecvent articol hotărît sau nehotărît atît la nominativ-acuzativ, cît şi la genitiv-dativ: „acestă carte scris-am eu Vasilie dascălul *Moldovanul*" (1695, Hunedoara, Însemnare, Corfus, 66), *Ursul* Murguleţ (1756, Bucovina, DB, VII, 31), fata *Ursului* Murguleţ (*ib.*, 31), pe *un* Neculai *Chiţăscul* şi pe *un* Ivan *Blănariul* (1761,

Suceava, DB, VIII, 46), Ion *Mălinescul* (1780, Cernăuţi, DB, VIII, 101). La genitiv-dativ acestea se articulează sau enclitic sau proclitic cu *lui*: *Radului* (1686, Iaşi, DII, II, 558), dar *lui Radu* (*ib.*), denaintea *Nacului*, *Lupului* (1684, Iaşi, DII, II, 527). Uneori apar ambele articole, postpus şi antepus: „să se ştie că i-am dat *lui Radul*, bani pe vin" (1652, Moldova, IMCM, I, 236).

În prima gramatică românească scrisă în limba latină de un bihorean pe la 1770 se menţionează că „particula" *lui* se pune înaintea numelor proprii, ca în *lui Petru* însă la apelative ea este postpusă, ca în *omului*, şi se pune numai la substantive de declinarea a II-a (ILV, 60).

2.2.1. Toponimele cu formă de plural de tipul *Bucureşti, Iaşi, Galaţi* îşi păstrează pînă tîrziu forma de plural: *Bucureşti(i), Bucureştilor, Iaşi(i), Iaşilor, Galaţii, Galaţilor*: „oraşul *Bucureştilor*" (1770, Bucureşti, însemnare, Corfus, 72), „scaunul *Bucureştilor*" (1782, Bucureşti, însemnare, Corfus, 15), „au urmat mare spaimă în tot Bucureştii" (Corfus, 47), „au ars Focşenii" (1758, Moldova, Corfus, 71), „tîrgul *Focşenilor*" (1730, Moldova, IMCM; I, 451), „în oraşul Eşii" (1788, Moldova, Însemnare, Corfus, 77).

Formele de singular articulate de tipul *Bucureştiului, Iaşul, Iaşului, Galaţiul* apar sporadic pe la sfîrşitul perioadei cercetate: ţînutul *Cernăuţului* (1758, Iaşi, DB, VIII, 39; 1776, Cernăuţi, DB, VIII, 89-90) dar „în *Cernăuţi*" (*ibid.*, 89), „tîrgul *Eşul*" (1716, Iaşi, DII, III, 458), ţînutul *Ieşului* (1669, Iaşi, DII, II, 216), „ţînutul *Ieşilui*" (1768-1769, Moldova, IMCM, II, 181).

2.2.2. La genitiv-dativul singular al substantivelor feminine, nume proprii, se menţin mai ales în textele neliterare, dar şi în unele literare, formele cu articolul proclitic *ii* (= *ei*), *îi, i*, întîlnite în secolul al XVI-lea în PO: *ii Sara* (Fac. 31.13), *ii Tamara* (Fac. 31.13). Ele sînt frecvente în documentele din Moldova din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, fapt relevat de I. Tanoviceanu, „Arhiva", VIII, p. 329-344, de I. Coteanu, *Morfologia numelui în protoromână (româna comună),* (Bucureşti, 1969, p. 119-122) şi de V. Arvinte, BB (I, 72). Adăugăm şi alte atestări din documente ieşene: „feciorul *îi Măciucoaie*" (1640, Iaşi, DII, I, 370), „fata *ii Bejeneasă*" (1646, DII, I, 404), „ginere *cu Drumoaie*" (*ib.*, 404), „Valea *i Cosmoaie*" (1649, *ib.*, II, 424), „Podul *ai Hagioaie*" (1665, DII, II, 78), „Ursul *ai Bernoaie*" (1666, *ib.*, 101), „fata *ii Bejeneasă*" (*ib.*, 1668, *ib.*, 169), „slugii *cei* mai bătrîne" (BB, Fac., 24.2; la fel în ms. 45 şi ms. 4389), „că-i rudă *i Drăjnească*" (1702, Iaşi, DII, III, 164, 166), „podul *îi Hagioaiei*" (1723, Iaşi, DII, III, 551), „fratele *îi Haştinoaie*" (1724, Iaşi, DII, II, 558), dar *podul Hagioaiei* (1724, Iaşi, DII, III, 59), podul *Hagioaiei* (*ib.*, 559), sau chiar cu articol proclitic şi enclitic: „nepoata *îi Dîrjănenesăi*" (1706, Iaşi, DII, III, 280), dar podul *Hagioaiei* (1738, Iaşi, DII, IV, 249; 1739, Iaşi, DII, XV, 249), „casa *i Jemnăoae*" (1671, Iaşi, DII, II, 342), *ii Tilioasă* (1672, Iaşi, DII, II, 355), „uliţa *îi Hagioaie*" (1675, Iaşi, DII, II, 389), „capul podului *îi Hagioaie*" (1683, Iaşi, DII, II, 520). În textele literare acest articol nu apare, o singură excepţie face ms. 45, unul din izvoarele *Bibliei de la Bucureşti* (1688) unde

întîlnim exemple ca „Şi-i povesti *ii Rahiil*" (ms. 45, Fac. 29, 12), „Slujnica *ii Rahil*" (*ib.*, 23.5), „şi dzise Iuda *ii Thamar*, noru-sa" (*ib.*, 38.11), „Şi dzise Lámeh muierilor lui *ii Ada* şi Selda" (*ib.*, 4.23). *Biblia* din 1688 nu preia aceste articole, cu o singură excepţie: *a i Faranii* (BB, Fac. 14.6; ap. Arvinte, BB, I, 72). După G. Ivănescu (ILR, 135) antepunerea articolului hotărît feminin ar fi fost o trăsătură a vechiului dialect crişean-maramureşean din epoca românei comune adus şi în Moldova de ardeleni şi de crişeni-maramureşeni, fapt pentru care nu există argumente suficiente.

Formele cu articolul antepus erau limitate din punct de vedere areal şi aveau caracter dialectal. Ca dovadă pentru această ipoteză este faptul că în redacţia finală a *Bibliei de la Bucureşti* (1688) sînt evitate toate construcţiile cu *îi, ii* din manuscrisul 45 cu excepţia uneia: „a *i* Faranii" (BB, Fac. 14.5). Probabil că aceasta este o pătrundere involuntară şi inconştientă în BB a formei „a *i* Faran" din ms. 45. În acest manuscris există mai multe ocurenţe relevate de V. Arvinte (BB, I, 72).

2.3. Primele comentarii privind situaţia articolului din epocă vin din gramatica scrisă la sfîrşitul perioadei cercetate de S. Micu şi Gh. Şincai (1780), care consacră primul capitol din *De etimologia*, articolului (*De Articulo*) hotărît şi nehotărît din limba română. D. Eustatievici Braşoveanul, format la Kiev şi fidel unor gramatici slavone (în special al celei lui Meletie Smotritkj) sau latineşti (în special celei a lui Gregorius Molnar), nu vorbeşte de articol, căci nici în gramaticile slave sau latineşti nu se pomenea de acesta, neexistînd articol nici în latină nici în slavonă. Este meritul celor doi latinişti de a fi delimitat această parte de vorbire în gramatica românească, ea neexistînd în limba de bază, latină, şi în gramaticile limbii latine. Autorii observă că „articolul hotărît masculin este *l* sau *le* sau *ul*, egal cu aricolul hotărît *der* al genului masculin al germanilor şi cu *il* al italienilor şi se pune la sfîrşitul numelor masculine. Articolul hotărît feminin este egal cu articolul *die* al germanicilor şi *la* al italienilor şi se postpune la numele feminine" (MŞG, 22). Paradigmele articolului hotărît date de autori sînt următoarele:

Singular

	Masculin	Feminin
N -	*un*	*o*
G -	*(a) unui*	*(a) unei*
D -	*unui*	*unei*
Ac -	*(pe) un*	*(pe) o*
V. -		-
Ab. -	*(de la) un*	*(de la) o*

Plural

	Masculin	Feminin
N -	*un(i)*	*une(le)*
G -	*(a) unor*	*a unor*
D -	*unor*	*unor*
Ac -	*uni(i)*	*(pe) unele*
V. -		-
Ab. -	*de la uni(i)*	*(de la) unele* (MŞG, 20).

În afară de *unii, unele* care sînt pronume nehotărîte, paradigma dată de cei doi gramaticieni latineşti rămîne valabilă pînă azi. Autorii nu vorbesc de articolul *nişte* apărut în latina populară (**nescio quid*). În afară de delimitare lui *-ul* de *-l* şi de detaşarea ablativului de acuzativ, care s-au confundat în latina populară, paradigmele celor doi latinişti nu diferă de cele din gramaticile române moderne.

Singular

	Masculin	Feminin
N -	*-l* sau *-le* sau *-ul*	*-a*
G -	*(a)lui* sau *(a) -ului*	*(a) -ei*
D -	*-lui* sau *ului*	*-ei*
Ac -	(pe) *-l* sau pe *-le* sau pe *-ul*	(pe) *-a*
V. -	lipseşte	-
Ab. -	*(de la) -l, -le, -ul*	*(de la) -a*

Plural

	Masculin	Feminin
N -	*-l*	*-le*
G -	*(a) lor*	*(a) -lor*
D -	*-lor*	*lor*
Ac -	*(pe) -i*	*(pe) -le*
V. -	lipseşte	-
Ab. -	*(de la) -i*	*(de la) -le* (MŞG, 22).

2.4. Formele variabile ale articolului posesiv-genitival rămîn trăsături a textelor sudice, în timp ce forma invariabilă rămîne caracteristică a textelor nordice, care însă foloseau uneori şi forme variabile: „şěpte cěte sînt *a* besěricii" (ŞT, 2), „poamele *a* pomului" (BCat, 22), „tainele cele ascunse *a* lui Dumnedzeu" (TLit., 3), „Sandul feciorul *a* Tomii şi *a* lui Aleon" (1731, Iaşi, DII, IV, 99), dar „acel chivot *al* făgăduinţii" (TLit., 4), „sânge *a* Hristosului tău" (Mol. 1725, 20^v), dar „*al* său" (Mol. 1725, 25^r), „un copil *a* lui" (NL, 272), dar „*al lui*" (NL, 116); „acest Penticostar este *a* besericii din Furdueşti" (1700, Corfus, 186), „Adecă eu, Ioniţă *a* preutului Teodor"

(după 1768, Moldova, IMCM, II, 187).

Articolul invariabil *a* din componența numeralelor ordinale și nu cel variabil după gen și număr este cel „recomandat" de primele gramatici românești (EG, 38, 39; MȘG, 36-44). Numai articolul din componența posesivelor este recomandat de D. Eustatievici Brașoveanul cu forma variabilă: *al meu, al tăi, al său, al nostru, al vostru* (EG, 42).

Nesiguranța în întrebuințarea formelor acestui articol duce la forme hipercorecte prin folosirea lui *al* în loc de *a*: „Această carte este *al* mănăstirii Bărboiului" (după 1754, IMCM, II, 43) etc.

În textele sudice prezența formei invariabile este foarte rară: „locul țestului, *a* capului lu Adam" (MLex., 132), dar „fiiul zilei, sau *al* bunătăției, sau *al* dreptăției, sau *al* amărăciunei, sau *al* măgariului" (MLex., 59), „toate mădularele *a* sfântei besĕrici" (Min. 1698, 132), dar „*al* lui" (Mărg., 3[v]). De regulă, în textele sudice formele variabile intrau în norma literară și dialectală a epocii.

Primul autor al unei gramatici românești Eustatievici Brașoveanul, recomanda formele variabile (*al, a, ai, ale*) din componența pronumelui posesiv (EG, 46). El aparținea graiurilor sudice folosind și pe *dă, pă*. În schimb, S. Micu și Gh. Șincai recomandau forma invariabilă *a* (MȘG, 37, 22) întrucît ei, prin graiul lor de acasă, aparțineau de graiurile nordice.

O situație interesantă există în primul dicționar al limbii române scris de un bănățean pe la 1650: autorul acestuia menționează formele variabile ale articolului din componența numeralului ordinal: *al doilea, al treilea, al patrulea, al cincilea, al șeptele, al optul, al noauăle, al dzecile* (AC[1], 180), *a treia* „Tertia" (AC[1], 75), *a cincea* „Quinta" (ib., 71), dar forma invariabilă din componența pronumelui posesiv *a tău* „Tuus", *a ta* „Tua" (AC[1], 75).

2.5. Genitiv-dativul articolului adjectival este în toate textele atît literare, cît și neliterare, la feminin singular *cei,* formă etimologică (< *ecce + illaei),* și nu *celei,* forma analogică după plural, apăruta după 1780: „cinei *cei* mare" (Caz.V, I, 359[v]; Caz.D, 743), „cinei *ceii* mari" (Caz.B[2], 250), „căderii *cei* luutoare" (EG, 81[r]), „A *cei* de a patra" (EG, 87), „*a cei* proaste" (EG, 87), „*a cei* arătătoare" (EG, 87).

2.5.1. În textele reprezentînd graiurile sudice, alături de *cel, cea, cei, cele* devenite literare, apar formele neliterare *ăl, a, ăi, ăle* (rar precedate de laringala *h-*): bisserica *ha* di lemnu (1732, Ghiurghița – Muntenia, *Însemnare pe o carte*, Corfus, 192).

Aceste forme muntenești erau neliterare în epocă. D. Eustatievici Brașoveanul nu le recomanda pe acestea. El recomanda următoarea paradigmă care era normă generală în epoca limba literară din cercetată: sg.: masc.: N.-A.: *cel*, G.-D.: *celui*: fem. N.-A.: *cea*, G.-D.: *cei*; pl. masc.: N.-A.: *cei*, G.-D.: *celora*, fem.: N.-A.: *cele*, G.-D.: *celora* (EG. 40).

3. ADJECTIVUL

3.1. Adjectivul prezintă o mare stabilitate în ceea ce priveşte flexiunea. Există puţine schimbări faţă de perioada anterioară, iar acestea sînt periferice în sistem, afectînd un număr mic de adjective.

1. Adjectivul *mare* îşi mai menţine în unele texte nordice forma unica de singular şi plural, în *-e,* care este treptat eliminată de forma variabilă în număr: „cai *mare*" (CLM, 189), „puscele cele *mare*" (CLM, 20), „clopotele cele *mare*" (NL, 253), „*mare* gâlcevi" (NL, 45), dar „svânţi *mari*" (Caz.V, I, 1[r]; Caz.D, 1; Caz.B[2], 1), „faptele *mari*" (SA, 7[v]), „boierii cei *mari*" (1699, DOB, 216).

Forma invariabilă apare şi la genitiv-dativ singular: „credinţa cinei cei *mare*" (Caz.V, I, 359[v]; Caz. 1644, 743), „împotriva taberei cei *mare*" (NL, 362), dar „credinţa cinei ceii *mari*" (Caz.B[2], 250).

În schimb, adjectivul *tare,* care în perioada anterioară apărea şi cu formă invariabilă după număr, este atestat de cel mai multe ori cu forme variabile: „cetăţi *tari*" (Caz.V, I, 221[v]; Caz. 1644, 452; Caz.B[2], 450), „sînteţi *tari*" (SA, 53[r]). Forma invariabilă apare pînă tîrziu mai ales în texte neliterare: „chituri groaznice de *tare*" (1790, Ţara Românească, *Însemnare*, Corfus, 244).

2. Adjectivul *gol* apare în textele prezentînd graiuri diferite numai cu forma *goli* la masculin plural: *goli* (Inv. 1642, 12[v]/1; BB, Fac. 27.12; 1676, Iaşi, DII, II, 417; BB, 27-16; SA, 50[r], 65[v]; Sin. 1714, 11; Ps.Am, 125, EG, 84[v]), *golilor* (adj. substantivizat, Inv. 1642, 13[v]/5, 48[v]/19, 49[r]/17; MLex., 162).

3. La feminin plural adjectivul *nou* are în toate textele cercetate forma *noao,* forma analogică *noi* nefiind atestată: „haine *noao*" (SA, 50[r]), „învăţătură *noao*" (NT, Fapt. Apost., 17.19).

În primul dicţionar al limbii române scris de un bănăţean apar formele *nov* „Novus", *nová* „Nova" (AC[1], 105) cu *u̯* > *v* ca în graiul bănăţean.

Continuă oscilaţia dintre *roşiu* (< lat *rŏsseus*), mai apropiată de etimon şi forma care s-a impus în normele limbii literare *roşu*: *roşiu* (BB, Fac., 25, 25, 38, 28), dar *roşu* (în ms. 4389 în pasajele corespunzătoare).

3.2. *Superlativul absolut* se construieşte în unele texte nordice cu *prea:* „sălaşul *prea slăvit*" (Sin. 1714, 13), „*prea* creştinul domn" (1688, Ţara Românească, Corfus, 2), „norul *cel prea luminat*" (Sin. 1714, 16), „norod *prea cumplit*" (NL, 305). De aici, superlativele sudate şi substantivizate *preasfînt(ă)*, (Inv. 1642, 26[v]/7, 3r/11, 4[r]/7), *preacurat(ă)* (Inv. 1642, 29[r]/19), *prealuminat(ă)* (Inv. 1642, 36[r]/19), *preaslăvit(ă)* (Inv. 142, 44[r]/20), frecvente în textele religioase. Acestea au constituit model pentru construcţiile *prea ciudat* (Inv., 1642, 41[r]/1), *preaplecat* (1741, Moldova, IMCM, I, 493), *prea slab* (Inv., 1642, 38[v]/15) şi altele. Primul dicţionar al limbii române scris de un anonim bănăţean conţine superlative cu *prea*: *preacurat,-ă,* „purissimus",

preacuvios, „venerabilus, sanctus" (AC[1], 112).

Superlativul cu *foarte* este însă mai răspîndit, întîlnindu-se nu numai în textele sudice, ci și în cele nordice sau sud-vest-ardelene: (el) era *foarte frumos* (Înv. 1642, 17v/2), „acest domn, măcar că au luat domnie la 20 ani, dar *foarte norocit* și *bun* milostiv și *foarte blînd* la fire" (1764, Moldova, „Însemnare de semne ce s-au făcut în pămîntul Moldovei" (Corfus, 283; aici și *bun* este semnal superlativului) *„sînt foarte împresurați* de nevoi" (SA, 3r), „oameni *foarte necredincioși*" (NL, 305) etc.

Adverbul *groaznic* ajută de asemenea la formarea superlativului absolut: „în săptămîna luminată s-au cutremurat pămîntu, însă au făcut chituri *groaznice de tare*" (179, Țara Românească, Însemnare, Corfus, 244). Construcția *mult foarte* este prezentă în texte bisericești: „Grîu ca nisipul mării *mult foarte*" (BB, Fac. 41.49; la fel în ms. 45 și ms. 4389). Repetarea adverbului *foarte* ("și să îmbogăți omul *foarte, foarte*" (BB, Fac. 47), „Și te voi crește *foarte, foarte*" (BB, Fac. 17, 6; la fel în cele două manuscrise: 45 și 4389)) cu valoare de superlativ la adverbe și la adjective, a fost explicată de V. Arvinte, BB (I, 73) ca un calc după originalul grecesc. Ea este întîlnită și azi în vorbirea populară, pentru a sublinia ideea de superlativ absolut.

Ideea de superlativ se redă și prin sintagme ce conțin repetarea unui substantiv prin forma de genitiv a acestuia: „Iată Domnului Dumnezăului tău ceriul și *ceriul ceriului*, pămîntul și toate cîte sînt întru el" (BB, Dt., 10, 14 la fel în ms. 45 și în ms. 4389; ap. Arvinte BB, IV, 14). De asemenea, construcția, *așa de tot* redă uneori ideea de superlativ: „am aflat că iaste *așa de tot prestiita* și *răsipită* mănăstirea" (1732, Iași, DÎ, IV, 104). Continuă să se folosescă în toată perioada formele de superlativ cu *prea*: *prea înălțat* (1763, Moldova, *Însemnare*, Corfus, 10; 1768, Țara Românească, *Însemnare*, Corfus, 75), *„prea luminatului* și *înălțatului* domnului nostru Ivan Nicolai Mavrocordat" (1743-1747, Chișinău, *Însemnare*, Corfus, 103), *„prea înălțate* doamne" (1762, Bucovina, DB, VIII, 49, 50) cu *mult*: *„Prea înălțate* și *mult milostivei doamne*" (circa 1764, Bucovina, DB, VIII, 50), iar uneori și cu *mult prea* (formulă perpetuată pînă azi în *mult prea* (*sfințitul, cuviosul, fericitul*) în discursul religios: *presinția ta* părinte (1779, AJ, 726).

O trăsătură a normei epocii este postpunerea lui *foarte* față de adjectiv sau absența adjectivului sau adverbului: „Și-s adevărate *foarte*", „Lămuritu-i cuvîntul tău *foarte*" (Mol. 1676, 12v).

3.3. *Superlativul relativ*, format din comparativul cu *mai* precedat de articolul adjectival este mai rar în texte: *„cei mai mari*" (IRP, 108), *„cea mai mică*" (IRP, 268), „Am însemnat eu *cel mai mic* între frați Simion" (1682-1686, Moldova, IMCM, I, 297).

Ideea de superlativ este redată și printr-un comparativ din care se extrage un element: *„Mai micul* tuturor, ieromonah Pahomiia" (1741-1742, Moldova, IMCM, I, 495, 496).

3.4. În prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină de un bihorean pe la 1770 se menţionează superlativul cu *şi mai + adjectivul la gradul pozitiv*: comparativ: *mai sfîntă*, superlativ: *şi mai sfîntă* (ILV, 78); *mai* „magis”, *şi mai* „maxime” (ib., 78). Autorul observă că adjectivelor la gradul pozitiv li se prepun unele particule semnificînd „sporire”: *prea, foarte* ca *foarte înţelept* „doctissimus”, *preaputernic* „potentissimus”. De asemenea, el menţionează că unele adjective ca lat. *omnipotens, omnisciens* sînt exprimate punînd înaintea lor *a tot* ca *atotputernic, atotştiutoriu*, însă există şi adjective care nu permit o sporire a sensului, nu pot fi comparate ca *vecinic* „aeternus” (ILV, 80).

În prima gramatică scrisă în limba română (1757) D. Eustatievici Braşoveanul menţionează dintre gradele de comparaţie numai superlativul cu *prea* (*prea slăvit, prea proslăvit*, EG, 34). În schimb, în gramatica lor din 1780 S. Micu şi Gh. Şincai aduc mai multe informaţii „Nimica nu este mai uşor în limba daco-română decît formarea comparativelor şi superlativelor de la gradul pozitiv. Căci comparativul se formează prin a-i pune înainte pe *mai* „magis”: de ex. *bun* „bonus” – *mai bun* „melior” etc. şi superlativul prin a pune înainte pe *prea* sau *foarte* „valde”: *prea bun* sau *foarte bun* „optimus” etc.” (MŞG, 36). Autorii nu menţionează superlativul cu *mult* < lat. *multum*, care era foarte răspîndit atît în textele literare cît şi în cele neliterare, prezent şi în dialectul aromân şi cu corespondeţe în italiană, spaniolă, portugheză şi vechea franceză.

4. PRONUMELE

4.1. Pronumele personal. În comparaţie cu perioada anterioară, pronumele personale prezintă numai deosebiri de distribuţie şi de frecvenţă a unor forme.

1. Formele cu *î* protetic ale prenumelor personale şi reflexive îşi lărgesc aria de circulaţie în toate variantele literare şi în toate graiurile populare, fiind atestate de texte din toate regiunile: *îi* (Ap. 1646, 15ʳ; Ev. 1682, 174; TLit., 1; Mol. 1725, 24ʳ), *îl* (Ap. 1646, 15ʳ; MLex., 4; Vis.C, 2ᵛ; Mărg, 15ᵛ; SA, 9ʳ; ÎR, 57ʳ; 1778, Ţara Românească, AJ, 694), *îm* (MLex, 192), *îşi* (Mol. 1725, 25ʳ), *îm pare* „puta” (AC[1], 82).

Formele fără *î* protetic sînt frecvente la începutul perioadei, apărînd însă numai în encliză: „cu pizmă huliia-*l*” (Caz.V, I, 240ᵛ; Caz. 1644, 524), dar „cu pizmă *îl* huliia” (Caz.B[2], 155).

Ultimul exemplu este concludent pentru transformarea enclizei în procliză şi implicit pentru înlocuirea formei fără proteză în forma cu *î* protetic[19].

[19] Pentru exemple şi pentru explicarea fenomenului, vezi C. Frâncu, *Formele*

2. Formele neaccentuate *ni, vi, li* sînt practic generalizate în limba scrisă din toate regiunile, ele înlocuiesc formele vechi *nă, ne, vă, lă, le:* „*ni* să dă noao" (Vis. C, 2[v]), „*ni* să dau" (SA, 36[v]), „*li* să va plăti lor" (SA, 31[r]).

Formele vechi mai apar pînă pe la 1700 în unele texte din Ardeal: „*vă* să pare" (SA, 3[v], 22[v]).

3. În această perioadă asistăm la generalizarea fenomenului de anticipare sau de reluare a obiectului direct şi indirect prin forme accentuate sau neaccentuate de pronume personal sau reflexiv (cf. Cap. *Sintaxa*). De aceea, folosirea pronumelor devine mult mai frecventă decît în perioada anterioară şi ea caracterizează norma lingvistică şi literară din majoritatea textelor. Mai mult decît atît: în textele aparţinînd graiurilor moldoveneşti, asistăm la o „hipertrofie" a întrebuinţării formelor neaccentuate: „Această carte care o au cumpărat-*o* Alexandru Ramandi" (1676, IMCM, I, 281), „Această sfîntă carte *o* am cumpărat-*o* de la Darie Pavel" (1697, IMCM, I, 327), „*o* am dat-o" (1700, IMCM, I, 336), „că ce *o* ai smerita-*o* pre *ea*" (ms. 45, Dt., 21, 14), „*ne*-am învoitu-*ne*" (1721, DII, III, 529), „*o* au răscumpărat-*o*" (1712, IMCM, I, 393) (pentru alte exemple, vezi cap. *Sintaxa, Complementul direct* şi *Complementul indirect*).

4. Concurenţa dintre *el* şi *îns(u)* continuă, ducînd la înlăturarea celui de al doilea în marea majoritate a textelor din ultima perioadă a epocii: *cu nus* (Caz.V, I, 336[r]; Ap. 1646, 13[v]), *pri-ns* (= pe el; Ap. 1646,12[v]), „cătră *înşi*" (Ap. 1646,10[v]), „pre *înşi*" (Ap. 1646, 10[v]), „dintr-*îns*" (SA, 147[v]), „asculta *di-ns*" (Caz.U, 32[r]), *îns, însă* (AC[1], 84), dar „pre *el*" (Caz.D, 143; Caz.B[2], 108), „*pre înşii*" (ms. 45, Dt. 1.13) înlocuit cu *pre dînşii* (BB, Dt., 1.3), „după *înşii*" (ms. 45, Dt) înlocuit cu *după dînşii* (în BB, Dt., ap. Arvinte, BB, IV, 15), „cu *iele*" (CCâmp., 8[r]) etc.

Înlocuirea lui *îns* cu *el* se observă dacă urmărim paralel *Cazania* lui Varlaam cu celelalte cazanii româneşti care au la bază textul mitropolitului moldovean: „vor şchiopi *spri-ns* şi-l vor ucide *pri-ns*" (Caz.V, I, 71[r]) - „şi-*l* scuipa, şi-*l* vor ucide *pre el* (Caz. 1644, 143) - „şi-*l* vor scuipi şi-*l* vor omorî *pre el* (Caz.B[2], 108).

De menţionat că *îns* nu putea să apară în nominativ, ci numai în acuzativ, însoţit de prepoziţiile *cătră, cu, dintre, pre, spre: cu nus* (Caz.V, I, 87[v]), *cu nusul* (Caz.V, II, 23[v]), *cu nusă* (Caz.V, I, 155[r]), *cu nuşii* (Caz.V, I, 90[r]), *cătr-îns* (Caz.V, I, 47[v]), *dintr-înşi* (Caz.V, II, 26[v]), *pri-ns* (Caz.V, I, 345[r]), *pri-nsul* (Caz.V, I, 71[r]), *pri-nsa* (Caz.V, I, 61[v]), *pri-nse* (Caz.V, I, 91[v]), *spri-ns* (Caz.V, I, 71[r]), „cu *nusele*" (1658, Bălgrad, DII, II, 508).

Concurenţa dintre cele două serii de forme continuă în toată perioada, în detrimentul urmaşilor lui *ipse*, limitaţi la textele nordice.

---

verbale şi pronominale cu **î-** *protetic în limba română*, în „Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität", V, 1979, Freiburg, 1982, p. 81-82.

Pronumele *dânsul* începe să fie folosit în textele nordice tot mai des: *dânsul* (Caz.V, I, 247[r]), *dânşi* (NT, 20[v]) etc.

4. În textele aparţinînd graiurilor moldoveneşti *dînsul* se foloseşte şi pentru lucruri: „Şi am dat pe *dînsa* (= carte) 4 lei batuţi" (1694, Moldova, IMCM, I, 325).

4.2. Pronumele de politeţe (de reverenţă şi de distanţă (care marchează o anumită distanţare socială între persoane)) sînt întîlnite în special în documentele particulare şi oficiale de la curtea domnitorilor, dar şi în prefeţele unor cărţi bisericeşti sau texte juridice precum şi cronici.

Ele sînt aceleaşi ca şi în perioada anterioară însă numărul atestărilor este mult mai mare, dată fiind şi acumularea masivă de documente. Iată numai cîteva exemple:

- *pers. I, sg.*: „înaintea *Domnii mele*" (1692, Iaşi, DII, III, 29), „Svatul *Domnii mele*" (*ib*., 29), „această carte a *Domniei mele*" (1717, Iaşi, DII, III, 476), *Domnii mele* (1778, Ţara Românească, AJ, 669).

- *pers. II, sg.*: „porunca *Mării Tale*" (1778, Ţara Românească, AJ, 520), *dumneata* (1770, Cernăuţi, DB, VIII, 66), *Domnia ta* (1780, MŞG, 108), *dumitale* (*ib*., 66), *domniei tale* (1780, MŞG, 98, 108, 110), „*Prea înălţate împărăţie*" (1774, Braşov, ADBS, 30), „*Prea înălţate Doamne*" (1777, Ţara Românească, AJ, 437), „*Măriia Ta*" (1777, Ţara Românească, AJ, 438), „*Înălţimii Tale*" (1777, Ţara Românească, AJ, 434).

- *pers. III, sg.*: *dumisale* (1773, Cernăuţi, DB, VIII, 71, 72), *dumnealui* (1759-1790, Braşov, ADBS, 14; 1761, *ib*., 22), „poruncă *a Împărătestii Măriei Sale*" (1774-1775, Bucovina, DB, VIII, 73), *dumnealui* (1777, Ţara Românească, AJ, 443), *mării sale* (17777, Ţara Românească, AJ, 430).

- *pers. II, pl.*: „*Înălţimea Voastră*" (1768, Suceava, DB, VIII, 59), „luminata carte a *Înălţimii Voastre*" (*ib*., 59), *Domnia Voastră* (*ib*., 59), „*Excelenţiia* şi *Măria-Voastră*" (1760, Braşov, ADBS, 16), *Domniilor voastre sănătate* (1770, Cernăuţi, DB, VIII, 66), „voia *domniilor voastre*" (*ib*., 66), „mă rog *domnilor voastre*" (1780, Moldova, IMCM, I, 321), *Domniilor voastre* (1774, Bucovina, DB, VIII, 81), *Domniilor voastre* (1780, MŞG, 102).

- *pers. III, pl.*: *dumnealor* (1773, Cernăuţi, DB, VIII, 71; 1777, Ţara Românească, AJ, 415) etc.

Nu am găsit în texte pronumele de politeţe din limbajul familiar *mata, mătăluţă, tăluţă, mătălică, tălică*, care sînt tipice pentru limba română vorbită şi care n-au echivalent în alte limbi romanice.

4.3. Pronumele de întărire continuă să fie folosit în multe texte cu forme variabile în special cea la persoana a III-a: „*însuşi* Satana" (MLex., 320), „*însuşi* Domnul" (SA, 10[r], 67[r]), „ei *înşişi*" (SA, 159[v]), „*însuţi*, despuitoriul, Doamne" (Mol. 1725, 24[r]), „voi *înşivă*" (ms. 4389, Dt., 17.7,

înlocuit cu voi *singuri* (în BB, Dt., 17.7), dar voi *înşivă* (BB, Dt., 22, 21.24).

Cazurile de întrebuinţări incorecte, cu dezacorduri în gen, număr şi persoană sînt frecvente nu numai în textele neliterare sau în cele literare din Moldova şi Ardeal, ci şi în texte literare din Muntenia chiar la sfîrşitul secolului al XVIII-lea: „*însuşi* ei" (Pr.C., 126), „*însuşi* adevărata credinţă" (ib., 202), „*însuşi* tacsidari şi căpitanii" (ib., 88), „*însuşi* muerea" (ib., 96) etc. Acordul după înţeles este de asemena frecvent: „*însuşi* sfinţiia sa" (1685, Moldova, IMCM, I, 305).

Tendinţa de a nu acorda pronumele de întărire în persoană, gen şi număr cu determinatul sau de a înlocui pronumele de întărire prin adjectivul *singur* şi adverbul *chiar* este din ce în ce mai accentuată pe măsură ce ne îndreptăm spre perioada modernă: „şi am venit eu *singur* împreună cu părintele" (CJP, 127), „Adecă eu, Zamfira, *singură* pre mine mărturisesc" (1652, Iaşi, DII, I, 444), „Eu *sîngur* cu mîna mea cea păcătoasă... am scris" (1694, Moldova, IMCM, 324), „ea *singură* este împărat" (1780, Moldova, IMCM, II, 320), „voi *singuri*" (BB, Dt., 17.7, în ms. 4389: *voi înşivă*), Domnul *sîngur* (BB, Dt., 32.12; în ms. 4389: *însuşi*). În documente pentru pronumele de întărire *însumi* apare uneori sintagma *singur dentru sine* (1732, Moldova, IMCM, I, 462, 463). *Singur* este pus în clasa pronumelor (alături de *eu, tu, sine*) în prima gramatică românească (1757) a lui Eustatievici Braşoveanul (p. 42), „După aceasta, vrăjmăşiia *chiar* şi *aiave* iaste şi aceasta, cade-să a şti: cînd cineva *însuşi* cu mâna sa să omoară pre sine" (SA, 94[r]).

Folosirea lui *însumi* cu pronumele personal în acuzativ, în loc de cel în nominativ se întîlneşte uneori în texte munteneşti: „Pre cei ce sînt pricina răutăţii îi ştiu cine sînt, ca cum mă ştiu *însumi pre mine*" (AP, 297).

O trăsătură a limbii din această perioadă este dislocarea de determinat a pronumelui de întărire sau folosirea lui fără un determinat: „află vreme, Ştefan vodă... să ţie ţara *însuşi*" (ULM, 76), „Ioan Sobieţschii au pogorât *însuşi* cu ostile sale pen Moldova" (Ps.Am., 56), dar „nu duc vestmântul ei *înşişi*" (SA, 159[v]). Ca substitut al acestui pronume apare adjectivul *singur(ă)* uneori combinat cu pronumele reflexiv formă accentuată: „precum ia *singură* întru *sine* mărturiseşte" (1678, Însemnare, f.l., Corfus, 184), „noi *singuri*" (1678, Iaşi, DII, II, 438).

4.4. Pronumele reflexiv prezintă şi în această perioadă o distribuţie mai largă a formelor accentuate de dativ şi de acuzativ, ca urmare a fidelităţii unor texte faţă de originalele slave. Ele sînt treptat eliminate, fapt constat din comparaţia diferitelor variante ale unor texte bisericeşti: „să-ş logodească *şie* o fată" (Caz.V, I, 283[v]; Caz. B[2], 186), dar „să-şi logodească *lui* o fată" (Caz. 1644, 605). Pronumele reflexiv cu formă accentuată rămîne însă rar pînă la sfîrşitul perioadei cercetate: „oarece pohtêşte omul *şie*" (= lui însuşi; SA, 29[v]), „înţêlege *pre sine* (= pe el însuşi) cu trupul" (SA, 16[v]), *pre sine* (AC[1], 112), „să dovedească *pre sineşi* prin carte" (1776, Ţara Românească, AJ, 72).

Înlocuirea acestor construcţii greoaie şi ambigue cu pronumele personale este evidentă, cînd se compară unele texte de la începutul perioadei cu reeditările lor, mai puţin fidele originalelor slavone: *şie* (Caz.V, I, 283^{v}) - *lui* (Caz. 1644, 605; *luişi* în cazaniile din secolul al XVIII-lea bazate pe textele lui Varlaam).

Substituirea afectează şi pluralul: „să adunam *şie* visteriul" (Caz.V, I, 333^{v}) - „să adunăm *noao*... " (Caz. 1644, 697; Caz.B^{2}, 227)[20]. Aceeaşi situaţie este şi în alte texte dacă se compară diferite versiuni: formele de reflexiv sînt înlocuite cu cele de pronume personal: „Au zvîntat *şie* zvîntări" (ms. 45, Nm., 11, 32) în BB şi în ms. 4389 în loc de *şie* apare *lor* (Nm. 11, 32); „să-şi ia *şie* fămêie" (ms. 45, Fac. 28.6; *şie* este înlocuit cu *lui* în BB, Fac., 28, 6); alte exemple vezi la Arvinte BB, I, 76, III, 8. Cu toate acestea, folosirea formei accentuate de reflexiv este mai frecventă ca în limba română modernă: „l-au luat pe acest tiran Stavrachi lîngă *sine*" (1765, Moldova, Însemnare, Corfus, 11). Însoţit de prepoziţia *de* pronumele *sine* are semnificaţia de preonume personal: „să dea... Mihai o oae *de sine* (= de la el), om Mantiş Onuţ o oae *de sine* (= de la el)" (1736, Someşul Caldu, Însemnare, Corfus, 193).

Menţionăm faptul că formele neacentuate de pronume reflexiv în dativ continuă să se folosească cu valoare de dativ posesiv: „acasă-*ş*" (ms. 4389, Dt., 20, 6, 7), „*fără* voie-*ş*" (ms. 45, Dt., 19.4) etc.

4.4.1. Unele informaţii privind uzul pronumelui reflexiv aflăm în gramaticile scrise în această perioadă. În prima gramatică românească scrisă în româneşte (1757), D. Eustatievici Braşoveanul pune pe *sine* alături de formele pronumelui personal din cazurile prepoziţional (acuzativ): *pre mine, pre tine, sine, pre noi, pre voi, sine* şi locativ: *de la mine, de la tine, sine, cu noi, voi, sine* (EG, 44). Exemple se întîlnesc în tot felul de texte: „el le va albi şi le va curăţi ca *însuşi pre sine*" (AP, 161). El observă însă: „Cuvîntul acesta *sine* singur rar se aude, dar încheit cu *însuşi* şi *el* ales să vorbeşte, el plecîndu-se, dar *însuşi* şi *sine* aşa rămîind precum: N. el *însuşi sine*, Nasc. (= genitiv) *al lui însuşi sine*, D.: *lui însuşi sine*, P.: *pre el însuşi sine*, C: (= chemare, vocativ: să lipseşte; L: *de la însuşi sine*). Cel înmulţitori asemine după plecarea lui el" (EG, 44). Fireşte, unele din acestea sînt calcuri după slavonă, explicabile prin formaţia autorului la Chiev.

Autorul nu menţionează formele neaccentuate de acuzativ şi pe cele accentuate şi neaccentuate de dativ.

S. Micu şi Gh. Şincai în gramatica lor din 1780 dau următoarele paradigme ale acestor pronume numite „reciproce" N - lipseşte, G. - *a său* (?) „sui", D. - *şie* „sibi", Ac. - *pe sine, se*, Ab. - *de la sine* „a se" (MŞG, 36). Formele neaccentuate nu sînt menţionate. În schimb, autorii fac următoarele menţiuni: „După exemplul altor autori de gramatici, adăugăm pronumelor

[20] Cf. C. Frâncu, *Limba Cazaniei lui Varlaam în comparaţie cu limba celorlalte cazanii din secolele al XVII-lea - al XVIII-lea*, p. 85.

personale pe cel reciproc despre care notează:

I) Ca şi în limba latină au pluralul la fel cu numărul singular.

II) Oriunde şi oricînd ne folosim de pronumele reciproc în limba latină, trebuie să ne folosim de el şi în daco-română" (MŞG, 36-37).

4.5. Pronumele şi adjectivele posesive suferă din ce în ce mai mult concurenţa pronumelor personale, la plural urmaşii *suus* fiind înlocuiţi de urmaşii lui *illorum*, tendinţă aproape general romanică constatată şi în epoca anterioară: „spusără domnului *său*" (Caz.V, I, 268[r]; Caz.B[2], 134), dar „spusără domnului *lor*" (Caz. 1644, 519), „Lasă morţii să-şi îngroape morţii *săi*" (Caz.V, I, 368; Caz. 1644, 653), dar „... să-şi îngroape morţii *lor*" (Caz.B[2], 298).

Uneori urmaşii lui *suus* se întîlnesc în aceeaşi frază cu urmaşii lui *illorum*: „fericiţi-s morţii carii mor de acmu în Domnul, aşea-i zice duhul, ca să să odihnească de ostenelele *sale*, că faptele *lor* vor mĕ< r>ge după ei" (SA, 3[r], 11[v]).

În documentele şi însemnările care reprezintă graiurile nordice forma ambiguă de posesiv se păstrează pînă tîrziu: „au tocmit Apostol ficiorul lui Iane şi cu giupîneasa Varvara pentru sufletul părinţilor *săi*" (1750, Moldova, IMCM, I, 567).

La singular, concurenţa între *său, sa* şi *lui, ei* este de asemenea puternică, pronumele personale concurîndu-le pe cele posesive, chiar atunci cînd se referă la subiectul propoziţiei: „ucenicii *săi*" (Caz.V, I, 256[r]; Caz.B[2], 154), dar „ucenicii *lui*" (Caz. 1644, 556), „ochiul robului *său*" (MLex., 117), „lumina ochilor *săi*" (SA, 19[v]), „David craiu... cu ostile *lui*, oamenii *săi* aşea grăiră" (SA, 41[r]), „nedoritori de mântuirea *sa*" (EG, 92), „pierderea arginţilor *săi* (EG, 92), dar „pentru folosul *ei*" (EG, 6[r]), „dreptatea *lui*" (EG, 6[r]). Urmaşii lui *ille* cîştigă teren datorită clarităţii lor privind genul posesorului.

4.5.1. Forma *său*, utilizată pentru a desemna pluralitatea posesorilor, devine foarte rară pe la sfîrşitul perioadei cercetate: „cele ce au sfârşitul *său*" (EG, 82[v]), „1000 de păgîni şi-au lăsat caii *săi*" (1789, Argeş, Corfus, 79).

Forma scurtă *nost* pentru *nostru*, caracteristică azi graiurilor ardeleneşti, se întîlneşte şi într-o însemnare de pe o carte din Moldova, probabil făcută de un ardelean: „unchiul *nost*" (1686-1687, Moldova, IMCM, I, 307). În textele din Ardeal ea era obişnuită: „dascălul *nost*" (1767, Braşov, ADSB, 23).

4.5.2. Formele *(al) mieu, (ai) miei* continuă să se folosească în toată perioada cercetată, însă se impun spre sfîrşitul perioadei formele devenite mai tîrziu literare: *(al) meu, (ai) mei*: „zapisul *meu*" (1747, Bucovina, DB, VIII, 11), „ficiorii *mei*" (1748, DB, Bucovina, DB, VIII, 13), dar *mieu* „Meus" (AC[1], 102).

Cu toate acestea, în prima gramatică scrisă în româneşte, D. Eustatievici Braşoveanul recomanda forma *al mieu* (EG, 42, 43). La fel proceda şi

anonimul bihorean care a scris prima gramatică românească în limba latină pe la 1770: „*al mieu* domn", *mieu* (ILV, 86). Mai tîrziu, în 1780, S. Micu şi Gh. Şincai menţionau numai forma *(a) meu*, impusă apoi în limba literară nu şi forma mai răspîndită în epocă *mieu*: tatăl *meu*, părinţii *mei* (MŞG, 38).

4.5.3. O caracteristică a limbii vechi, în general, şi a limbii din perioada cercetată, este antepunerea adjectivului posesiv: „acest *al nostru hrisov*" (1754, Iaşi, DB, VIII, 20), „de *a noastră* bună voie" (1748, Bucovina, DB, VIII, 14), „*a mea* cucernică scrisoare" (AIP, 300), „înaintea *alor noştri* boiari" (1648, Suceava, DB, VII, 180).

4.5.4. Adjectivele posesive scurte, formele masculine, (*-miu, -tu, -su*) şi cele de feminin singular în genitiv-dativ (*-mi, -ţi, -şi*), care apar postpuse numelor de rudenie nearticulate se întîlnesc mai rar în textele literare, dar mai des în cele neliterare, în special în documentele munteneşti: *mume-sii* (1777, Ţara Românească, AJ, 330, 455), *mumi-si* (1778, Ţara Românească, AJ, 541), *a mumă-si* (1778, Ţara Românească, AJ, 560), *a mă-si* (*ib.*, 541), *soră-si* (1776, Ţara Românească, AJ,394; trei ocurenţe în acelaşi document), *surori-si* (1777, Ţara Românească, AJ, 438, alături de *soră-si* (*ib.*, 438), *al soacră-si* (1777, Ţara Românească, AJ, 488). În documentele din Moldova şi Transilvania formele scrute sînt mai rare: „danie *soacră-mei*" (1692, Iaşi, DII, III, 260). (Referitor la răspîndirea veche şi modernă a unor astfel de forme, vezi C. Frâncu, *Vechimea posesivelor scurtate*, în LR, XXVI, 1977, nr. 3, p. 233-237).

4.6. Pronumele şi adjectivele demonstrative nu prezintă deosebiri importante în comparaţie cu perioada anterioară.

Formele etimologice de genitiv-dativ feminin sînt norma literară şi dialectală în toate textele consultate: *aceştii* (MLex., 40, 91; SA, 6^{v}, 19^{v}; Vis.C, 2^{r}; EG, 83^{v}; 1779, DRA, I, 650; ILV, 84), *aceştiia* (SA, 21^{r}, 50^{r}; EG, 35^{r}; ILV, 84), *aceştii* (Inv. 1642, 33^{v}/20, 21, 35^{r}/16), *ceştii* (SA, 21^{v}$_{f}$ 38^{v}), „condica sfintii mănăstiri *aceştie*" (după 1704, IMCM, I, 375), *aceştii* cărţi (1702, IMCM, I, 368), *ceii* (Vis.C, 2^{r}; TLit., 4; Lit. 1706, 7), *cei* (EG, 35^{v}), *aceia* (= aceleia; Sin. 1714, 10), *aceii* (= acelei, Inv. 1642, 17^{v}/12, 53^{r}/16).

Formele refăcute *acesteia, aceleia, acestei, acelei,* deşi prezente în unele graiuri populare („*acestii* cărţi" (1731, Moldova, IMCM, I, 156; după 1747, ib., 552), *acestei* cărţi, (1701-1702, Moldova, IMCM, I, 364)), nu sînt atestate decît extrem de rar în textele literare din epoca analizată: *acestiia* (ŞT, 1)[21]. Prima gramatică a limbii române scrisă de un anonim bihorean pe la 1770 menţionează numai formele vechi „*aceştii* vel *aceştiia*" (ILV, 84)

4.6.1. O trăsătură caracteristică a întregii epoci, reflectată de textele cercetate, este prezenţa facultativă a particulei *-a* atunci cînd adjectivul

[21] Pentru alte exemple, vezi C. Frâncu, *Din istoria demonstrativelor româneşti:* ***(a)celei(a), aceleiaşi, (a)celeilalte, (a)cestei(a)***, în SLLF, II, 1972, p. 26 şi urm.

demonstrativ este antepus substantivului: „sâmt cetaşi *acestuia* rob" (Caz.V, I, 298[v]; Caz. 1644, 733; Caz.B[2], 195), dar „*acest* lup" (Pl.S, 85), „*acest* lucru" (BB, Fac., 39.11; la fel în ms. 45), „*acêea* zi" (BB, Fac., 15.18, ms. 45 la fel), „*aceia* furi" (1731, Moldova, IMCM, I, 456).

4.6.2. Formele „populare" de demonstrativ de tipul *aiest* (1720, Iaşi, DII, III, 523) *aiesta* (1642; IZ, II, 2, 34), *aiastă* (1692, Moldova, IMCM, I, 320), *aiasta* (1657, Suceava, însemnare, Corfus, 66, 1696, Bucovina, DB, VII, 208), *aiastea* (PP, 24)[22], caracteristice graiurilor moldoveneşti, apar numai sporadic în textele literare, uzuale fiind *acesta, aceştia.*

Aceeaşi situaţie o au formele de tip muntenesc *ăsta, asta, ăla, aia,* întîlnite în documentele particulare, în inscripţii şi însemnări din Ţara Românească. Ele au fost consemnate şi într-un text din Bihor şi în documente braşovene, reflectînd o particularitate regională: „pentr-*aiia*" (Mol. 1676, 11[v]), *aiia* (Mol. 1676, 10[r], 110, dar „pentr-*aceia*" (AP, 86, 91), „pentru *aceasta*" (CD, 151), cinul *ast* (1774, Braşov, ADSB, 31), „*asta* ne rugăm" (1760, Braşov, ADSB, 17), *astară* (adverb de timp conţinînd forma *ast* < *astă*, formă ce circulă în graiurile bănăţene, AC[1], 75).

În Banat apar forme cu *h* protetic: *hăl* „Ille", *hăla* „Ille" (AC[1], 89) *haia, hasta* (Lex. M, 220) prezente mai tîrziu în *Ţiganiada* lui I. Budai-Deleanu.

4.6.3. Subliniem faptul că în limba veche şi în special în limba din perioada cercetată adjectivul demonstrativ antepus substantivului avea uneori particula deictică *-a*, spre deosebire de limba română literară modernă care nu selectează formele cu acest deictic: „*acela* om" (1674, Cernăuţi, DB, VII, 206), dar „într-*acest* chip" (1727, Iaşi, DRA; II, 161), dar „întru *acest* chip" (EG, 37). Formele de acest fel apăreau alături de cele fără particula deictică: „*această* moşie" (*ib.*, 161).

În prima gramatică scrisă în limba română (1757), D. Eustatievici Braşoveanul recomanda învăţăceilor formele cu *-a* numai la genitiv-singular şi plural *a acestuia prunc, a acestora prunci.* Ambele forme erau recomandate la dativ plural: „*acestora* sau *acestor* prunci", la celelalte cazuri numai forme fără *-a*: sg. N.-Ac.-Locat.: *acest prunc*; pl. N.-Ac.-Locat.: *aceşti prunci* (EG, 37). Cu mai mult de două decenii mai tîrziu, S. Micu şi Gh. Şincai în gramatica lor de la 1780 nu mai menţionează formele cu *-a*, ci numai pe cele fără această particulă deictică: sg. N.-Ac.-Abl.: *acest, această*; G.-D.: *a acestui, a acestei*; pl.: N.-Ac.-Abl.: *aceşti, aceste*; G.-D.: *a acestor* (ambele genuri). Este posibil ca aceşti doi ardeleni să fi simţit ca arhaice sau regionale formele cu *-a* ale adjectivului demonstrativ antepus.

Tendinţa de a nu acorda adjectivul demonstrativ cu determinantul la genitiv-dativ, prezentă în limba populară actuală, este întîlnită şi în această perioadă: „în 7 zile a lunii *aceasta* (= acesteia)" (1771, IMCM, II, 204, 210).

---

22 Vezi Gheţie, BD, 292.

4.6.4. Formele cu afereza lui *a-* sînt întîlnite în toată perioada în tot felul de texte, în special în cele reprezentînd graiurile nordice şi ele apar alături de formele fără afereză, impuse în normele limbii literare: „*cestu* adevărat zapis al nostru" (1691, Iaşi, DII, III, 10, 12), dar „*acestu* adevărat zapis al mieu" (*ib.*, 9), „să fie muiare *cestui* om", (BB, Dt, 28.58), „*cestui* copil" (1742, Moldova, DRA, II, 266), „*ceastă* călugăriţă" (1729, Moldova, DRA, II, 172), „*celii* moşii" (1696, Bucovina, DB, VII, 208).

Primul dicţionar al limbii române scris de un anonim bănăţean atesta atît formele neaferezate: *acesta* „Iste", *aceasta* „Ista" (AC[1], 71), *acel* „Ille", *acela* „Ille", *acea* „Illa", *aceia* „Illa" (*ib.*, 71), cît şi unele forme cu afereză: *ceasta* „Ista", *cea* „Illa" (AC[1], 76). Formele de masculin *cel, cela, cesta, cest* nu sînt menţionate în acest dicţionar.

Formele cu afereză nu sînt menţionate însă în primele gramatici româneşti, fiind considerate probabil ca neliterare.

4.6.5. Pronumele şi adjectivul demonstrativ de identificare primeşte formele care s-au impus în limba literară modernă *cestălalt, ceastălaltă, celălalt, cealaltă*, care apar în această perioadă ca inovaţii şi se folosesc alături de formele vechi *cestalalt, ceastalaltă, celalalt, ceaialaltă*: *ceilalţi* (IRP, 87, 90, 94, 117, 119, 139 în alte variante ale cronicii: *ceialalţi, ceealalţi*), *ceilalţi* (1778, Ţara Românească, AJ, 699), *celelalte* (1777, Ţara Românească, AJ, 442; Pr.C., 162), *celălalt* (Pr.C., 162), *ceilalţi* (Pr.C., 164), *celorlalte* (Pr.C., 163), dar dar formele vechi se menţin încă: *celalalt* (Pr.C., 162, 168), *ceialalţi* (1777, Ţara Românească, AJ, 304), *celalt* (IRP, 92), *ceaealaltă* (1718, Iaşi, DII, III, 497), *celialalte* (AIP, 279). Gramaticalizarea acestor compuse are loc în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Cu valoare de pronume demonstrativ şi adjectiv demonstrativ se foloseau frecvent şi pronumele şi adjectivul demonstrativ *care* (cu valoare anaforică) în special la cronicarii moldoveni şi munteni care ştiau latineşte: „*carele* („acesta") de neam rumânesc să trage" (SCC, 235), „*Cărora* dar şi măriia ta a urma silindu-te" (RG[1], 10). Este vorba de un calc după latină (cf. *Sintaxa*, cap. *Calcuri lingvistice*).

4.7. Pronumele (adjectivele) relative şi pronumele (adjectivele) interogative prezintă o serie de trăsături proprii întregii perioade vechi.

1. Pronumele relativ *ce* este mult mai frecvent decît *care*, întrucît se foloseşte atît pentru lucruri, cît şi pentru fiinţe: „ca să cunoască toţi că iaste acela *ce* înmulţeşte roadă pământului" (Caz.V, I, 252[v]; Caz. 1644, 672), „De vei întreba *ce* iaste acela binele de demult în care s-au dezmierdat bătrânii" (SA, 2[v]), „Să fie de toţi şi de beserici blăstemat/Acela *ce* m-au surpat" (Pl.S, 90), „urdiia *ce*-au avut" (Cron.C, 113), „să să aşaze cu isprăvnicelul *ce*-l va fi avînd orînduit" (1761; DRA, I, 391).

Aceste exemple sînt concludente pentru folosirea lui *ce* în locul lui *care* din limba modernă[23].

2. Pronumele *care* apare atît cu *forma invariabilă* (*care*), cît şi cu *forme variabile* după gen şi număr în toate textele literare: *carele* (Caz.V, I, 5^v; Caz.D, 10; Caz.B^2, 7; SA, 1^r; Ps.Am., 56; ILV, 90), *carea* (Caz.V, I, 76^v; ULM, 57; CH, 111, 171; SA, 3^v, 4^r, 1715, Iaşi, DB, VIII, 484), *cărui* (Caz.V, II, 57^v; EG, 39^r; ILV, 88), *căruia* (Caz.V, I, 8^r; Caz. 1644, 13; SA, 49^v; EG, 39^r), *căriia* (Caz.V, II, 85^r; EG, 39^r; ILV, 88), *carii* (Caz.V, I, 13^v; Caz. 1644, 15; Caz. B^2, 13; SA, 3^v; CH, 111, 171; 1714, DRA, II, 130; 1750, DRA, II, 295; AP, 180; EG, 39^r), *cărora* (Caz.V, I, 25^r; SA, 17^r; EG, 39^r; CCâmp., 8^r; (ILV, 88), Pr.C., 162).

Care este întrebuinţat uneori pentru *cine*: „*Care* iaste Mareş ? – Eu sînt. *Care* iaste Gheorghe vornic ? – Eu sînt." (IRP, 146).

O trăsătură a limbii vechi era şi întrebuinţarea formei de genitiv-dativ a adjectivului relativ antepus cu particula deictică *-a*: „*a cărora* pricini" (Pr.C., 162), „*ale cărora* judecăţi" (Pr.C., 90), alături de cea fără particula deictică. Faptul este menţionat de prima gramatică românească scrisă în limba latină pe la 1770 de un anonim bihorean: „*(a)cărui* vel *căruia, (a)căror* vel *cărora*". La feminin singular însă este menţionat numai forma cu *-a*: *(a)căriia* (ILV, 88).

Forma de nominativ-acuzativ, invariabilă după gen şi număr, devine din ce în ce mai frecventă, pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă: *care* (SA, 101^r; AC^1, 91; RG^1, 37, 38; AP, 117; Pl.S, 79; EG, 39^r; 1760, DRA, I, 546).

3. Pronumele relativ compus *cel ce* se întîlneşte în tot felul de texte: *cel ce* (NT, 28^r), *cela ce* (Caz.V, I, 242^r), *cii ce* (1742, Moldova, IMCM, I, 501), *cei ce* (AP, 107), *celui ce* (1742, Moldova, IMCM, I, 501).

4. Pronumele relativ invariabil *de* este, de asemenea, prezent în toate variantele literare cît şi în cele neliterare, dar mai ales în cele munteneşti: „Un *om de* se numiia Levi" (ms. 4389, Ex., 2.16), „Fete *de* păştea oile" (*ib.*, 2.1; ap. Arvinte, BB, II, 20), *de* (Caz.V, I, 150^v; Caz. 1644, 582; Caz. B^2, 349).

5. Pronumele *cine* „Quis" (AC^1, 78; ILV, 88) cu genitiv-dativul *cui* (ILV, 88), nu prezenta particularităţi în comparaţie cu perioada precedentă.

4.8. Pronumele şi adjectivele nehotărîte prezintă în schimb mai multe neregularităţi şi instabilităţi, dintre care mai importante ni se par a fi următoarele:

Există în toată perioada forme în prima faza de gramaticalizare: *ori cu ce* „cu orice" (1685, Iaşi, DII, 543), *ori la ce* „la orice" (1733, Iaşi, DII, IV, 118; 1759-1790; Braşov, ASDB, 13), *ori în ce* „în orice" (1752, Braşov,

[23] Cf. Maria Iliescu, *Concurenţa dintre prenumele* care şi ce, în SG, I, 1956, p. 26; Angela Bidu, *Pronumele relative în* Cazania *lui Varlaam,* în LR, X, 1961, nr. 3, p. 219 şi urm.

ASDB, 12), *hie cine va hi* „oricine" (1649, Iaşi, DII, I, 426).

Formele mai vechi cu *oare-* (*oarecine, oarecare, oarece*) cu sensul de *cineva, careva, ceva* se mai menţin destul de puternice în texte ardeleneşti şi bănăţene: „ceva *oarece*" „Aliqud" (AC^{1}, 79). Ele apar alături de formele mai rare, devenite arhaice, cu *voare-*: *voarecine* „Quinque", *voarecare* „Quinam", *voarece* „Aliquid", interogativ *voarecine ?* „Quisnam", *voarece ?* „Quidnam" (AC^{1}, 130).

1. Forma de pronume şi mai ales de adjectiv nehotărît plural feminin *une* (pentru *unele*) este destul de frecventă în texte reprezentînd varianta literară moldovenească: „într-*une* locuri" (Caz.V, I, 16^{v}), „pre *une* locuri" (Prav. 1646, 108), „la *une* letopiseţe" (ULM, 89), „multe pipăind în chip de *une* şi sânt altele" (CLM, 142), „*une* slugi" (NL, 174).

De asemenea, adjectivul nehotărît *toate* precede un substantiv nearticulat: „au căzut zăpada în *toate* ţări" (1740, Braşov, Însemnare, Corfus, 117).

2. Genitiv-dativul pronumelui *alta* are uneori forma *alţiia* (ULM, 79; SA, 125^{v}; IRP, 203).

3. Genitiv-dativul adjectivului *toată* nu se construieşte numai prepoziţional: „*a toată* lumea" (Prav. 1652, 42, 44), „*a toate* jiganiile" (BB, 6b), ci şi cu forma flexionară *toatei* (precedată uneori de prepoziţia *a*): „puind capete şi otcârmuitori romani *toatei* Dachii" (PIst., 24), „*a toatei* bune orînduieli" (Pr.C., 42), „*a toatei* bunei măriri" (CCD, 584), „*viaţa a toatei* lumi" (AD, 226).

Prin analogie cu *alţii*, întîlnim pe *toţi* articulat: *cu toţii* (IRP, 114, 141; 1729, Iaşi, DRA, II, 174), „să ziceţi *cu toţii*" (AP, 291, 293), „să o facem *cu toţii*" (AP, 291). Forma articulată a fost selectată în normele limbii române literare moderne.

4. Cînd adjectivul *toate* este urmat de un substantiv, acesta rămîne nearticulat în textele reprezentînd variantele literare nordice dar, mai rar, şi în unele texte munteneşti de la începutul perioadei, dar primeşte articol în textele munteneşti mai tîrzii: „în *toate dzile*" (Caz.V, I, 277^{r}), „în *toate zile*" (Caz. 1644, 595), „în *toate dzile*" (CLM, 128; CD, 36^{r}), „de *toate simţuri*" (CLM, 142), dar „întru *toate zilele*" (1650; DOB, 107). Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea forma articulată se extinde şi în textele moldoveneşti: „din *toate ţările*" (NL, 326), „întru *toate dzilele*" (NL, 341), „de *toate părţile*" (NL, 332).

5. Cu sensul de „fiecare" continuă să se folosească pînă la sfîrşitul perioadei cercetate un derivat al lui *cine* şi anume *cineşi:* „şi-au dat... şi trupurile şi sufletele *cineş*" (Inv. 1642, 53^{r}/20), „*cineş* după destoiniciia sa" (Caz.V, I, 297^{v}), „*cineşi* la ţinutul său" (ULM, 122), „*cineşi cineşi*, nime nu ştie" (SA, 9^{r}), *cineş* „Singuli" (AC^{1}, 78) „Ne-am dus *cineş* pre la împărăţiia sa" (IT, 107), „*cineşi* pe la briasla sa" (1732; DRA, II, 180), „*cineşi* pe la ţările lor" (IRP, 98; în alt manuscris al cronicii: *careşi*), *cineş* (1762, Cernăuţi, DB,

VIII, 48), „toţi *cineşi* pe la casăle lor" (NL, 42), „*cineş* după cinstea sa" (NL, 232), *cineş* (1723, Moldova, IMCM, I, 429).

Cu acelaşi sens apar în textele reprezentînd variantele literare nordice *careş, careleş:* „de nu veţi ierta *careleş* fratelui său" (Caz.V, I, 268[v]), „*careleş* la locurile sale" (ULM, 171), „va da *căruiaş* după lucrul lui" (Caz.V, II, 17[r]).

Înlocuirea lui *careş* prin *fiecare* este evidentă cînd se compară unele texte cu variantele lor ulterioare: „*căruiaşi* împrotiva puterei sale" (Caz.V, I, 295[v]; Caz. 1644, 549), dar „*fieşcăruia* după puterea lui" (Caz.B², 543; în cazaniile munteneşti din secolul al XVIII-lea apare *fieştecăruia).* Astfel de forme cu *-ş(i)-* încorporat apar des în perioada veche: *fieşcare* (Pr.C., 92, 132), *fieştecăruia* (ib., 78), *oareşce* (Pr.C., 136), *oareşcari* (ib., 80).

Frecvente sînt şi formaţiile cu *ş(i)* de tipul: *cinevaş* (Pr.C., 52, 70, 72, 74, 80, 116, 142, 158), *cuivaş* (ib., 146).

6. O situaţie asemănătoare are *neştine* (< lat. *nescio quem),* prezent în textele moldoveneşti de la începutul perioadei, dar înlocuit prin *cineva* în textele munteneşti: *neştine* (Caz.V, I, 30[v], 60[v]; Prav¹. 1646, 140, 142), dar *cineva* (Caz. 1644, 46, 57, 59; Prav¹. 1652, 152, 164). Cu toate acestea, *neştine* rămîne frecvent în textele religioase, fiind des întîlnit şi în *Biblia* din 1688 şi în izvoarele ei, ms. 45 şi 4389 (cf. Arvinte, I, 20). Înlocuirea nu era totală, căci *neştine* se întîlneşte (mai rar însă) şi în texte munteneşti: „Nu iaste cu putinţă să ajungă *neştine* la liniştea mîntuirii" (AP, 182), „Iară de va sta *neştine*" (AP, 291).

Pronumele *neştine* „cineva" se mai întîlneşte şi în alte textele literare şi neliterare: *neştine* (Inv. 1642, 1[v]/14, 26[r]/16, 31[v]/16, 31[v]/16, 48[r]/7, 32[r]/1), la *neştine* (1680, Moldova, IMCM, I, 289), va sta *neştine* (AP, 291), „să ajungă *neştine*" (*ib.*, 183). Forma *nescai* „nişte" apare în însemnări din Moldova: „*născai* limbi streine" (după 1670, CLM, 536).

7. Pronumele *neşchit (< nescio quantum)* „câtva, câţiva" (NT, 179[r]; DVS, nov., 153[v]; AC, 356) dispare după 1700[24]. Pronumele *neşchit* şi derivatul său *nişchiţel* apar alături de sinonimele lor *puţin, puţinel* în texte din Banata şi Ardeal: *nişchit* „Parum", *nişchiţel* „Paululum" (AC¹, 105), *puţin* „Parum" *puţinel* „Idem" (AC¹, 113). În textele din Muntenia şi Moldova se folosesc *puţin, puţinel* şi *puţintel*, contaminaţie între *puţin* şi *niţel: puţintel* (AP, 126), „*puţintele* cuvinte" (AP, 279). Însă *nescare* „Quidam, Aliqui" (AC¹, 104), „*niscari* baere" (AP, 303), *neştine* se folosesc pînă la sfîrşitul perioadei cercetate (vezi mai jos, pct. 6).

8. Pronumele *cutare(le)* (< lat. *eccum talis* „unul", „un oarecare") este rar întîlnit în texte: „*cutare* oameni" (ms. 4389, Fac., 44.4), „sufletul cel curat al acestui fericit frate (*cutarele*) ce au murit" (AP, 291), „Cine este *cutare*, cutare ?" (IRP, 146), „Nu cunoşti pe *cutare*" (MŞG, 108).

---

[24] Vezi Gheţie-Mareş, GD, p. 238.

9. Pronumele nehotărîte *cinevaşi, cevaşi* precum şi adverbul *undevaşi*, formate din pronumele nehotărîte *cineva, ceva, undeva* (+ *sic*) sînt prezente pînă la sfîrşitul perioadei cercetate: *cinevaşi* (1778, Ţara Românească, AJ, 525), *cuivaşi* (1777, Ţara Românească, AJ, 452), *cevaşi* (1778, Ţara Românească, AJ, 541, 581). Ele erau specifice textelor reprezentînd graiurile sudice de tip muntenesc şi constituiau o trăsătură caracteristică a normei sudice, munteneşti (cf. Arvinte, BB, III, 10, unde se aduc exemple din BB şi manuscrisele sale, ms. 45 şi ms. 45 şi ms. 4389).

10. Pronumele şi adjectivul *alalt(u)* (< lat. pop. *illum* + *alterum*), foarte frecvent în secolul al XVI-lea, dar din ce în ce mai rar începînd cu secolul al XVII-lea prin concurenţa cu formaţia cu *cela (celalalt)*, se mai menţine în unele texte bisericeşti de la începutul perioadei studiate: cătr-*alaltu* (ms. 45, 26.17), *cu alalt* (ms. 45, BB, Ex., 39.4), *de alaltu* (ms., BB, Ex., 36.9); în ms. 4389 este înlocuit cu *celalalt* (cf. Arvinte, BB, II, 20). *Alalt* se folosea încă în textele reprezentînd graiurile nordice pînă tîrziu: „să n-aibă unul la *alalt* a cere" (1686, Moldova, IMCM, I, 307), „*alalţi* morţi" (1673, Iaşi, DII, II, 376).

11. *Nişte* pus înaintea numelor de materii, unele din ele *singularia tantum*, apare des în textele de tot felul: „*neşte* piatră" (1671, Iaşi, DII, II, 343), „*nişte* pîne" (1732, Iaşi, DII, III, 545), „*nişte* vin" (1777, Ţara Românească, AJ, 385), „*nişte* pînză" (1778, Ţara Românească, AJ, 515).

Nedefinitul *alde* începe să fie înregistrat pe la sfîrşitul peioadei studiate: „pentru *d-alde* acest fel dă oameni" (1779, Ţara Românească, AJ, 780) „*d-aldă* acest fel dă oameni" (*ib.*, 781).

12. Cu valoare de adjective nehotărîte se folosesc *unul, un, una, o* care precedă un nume de persoană neimportantă: „*un* oarecare", *un* Necolai (1741, Moldova, IMCM, I, 493), „*un* Tănasă băcalul" (1774, Suceava, DB, VIII, 79), „*un* Preda" (1777, Ţara Românească, AJ; 365), „*un* Nicola zidaru" (1777, Ţara Românească, AJ, 451), „*unul* Radul Cojocăreanu" (1778, Ţara Românească, AJ, 541), „*o* Stana" (*ib.*, 541).

Negativele *nimeni, nime, nimic, nimica, nimică* au aceeaşi circulaţie şi răspîndire areală ca în perioada precedentă. Remarcăm numai trecerea la arhaisme a formei cu *e* şi înlocuirea acestora cu forme cu *i*. Formele cu *e* se mai menţin în unele texte: *nemica* „Nihil", *nemic* „Idem" (AC[1], 104).

13. Compusele de tipul *oarecine, oarecare, oarece* uneori cu *ş(i)* încorporat (*oareşcine, oareşcare, oareşce*) cu sensul de „oricine, oricare, orice" continuă să se folosească atît în texte literare cît şi neliterare (alături de formele cu *ş* încorporat): „cînd face *oarecine* bine flămîndului" (Inv. 1642, 28[v]/13), „*oareşcare* ajutor" (1777, Ţara Românească, AJ, 420), *oareşicari* limbi (1741, Moldova, IMCM, I, 493), „*oareşcare* păreri" (1780, Cernăuţi, DB, VIII, 92). Pentru *orice* se foloseşte şi forma mai veche *verice* (*verice* moşii: 1701, Iaşi, DII, III, 151).

Formele scurte (fără *-e*) de la nehotărîtele *vreunul, vreuna, vreun, vreo* se întîlnesc mai ales în texte neliterare: *vrun* (1721, Iaşi, DII, III, 533), *vro* (1765, Moldova, DRA, II, 396).

În primul dicţionar al limbii române scris de un bănăţean pe la jumătatea secolului al XVII-lea apar numai formele populare *vrun* „aliquis, quidam", *vro* „aliqua, quaedam" (AC[1], 150).

În documentele munteneşti apar *vreun, vreo* şi în locul lui *niciun* sau *nicio*: „fiindcă *vreo* adeverinţă de la mîna lui Nan nu are" (1778, AJ, 592). Alteori scurtarea formei este şi mai avansată, eliminîndu-se şi *-r:* „la *vo* vînzare" (1674, Iaşi, DII, II, 378), „*ve o* greşală" (1780, Moldova, IMCM, II, 321). Este cunoscută preferinţa vorbirii populare pentru astfel de forme, explicabilă prin principiul economiei de mijloace verbale.

În Banat circula forma *acăroare* „Quic lingue", „Qui vis" (AC[1], 72), format din *acăr* „Sive vel" (AC[1], 72) şi pronumele relativ *care*.

5. NUMERALUL

5.0. Numeralul prezintă puţine particularităţi noi în comparaţie cu perioada anterioară. Dintre acestea, relevante pentru normele limbii literare şi pentru situaţia din graiurile de atunci sînt următoarele:

5.1. Numeralul cardinal pentru „16", „60" îşi creează alături de formele lungi forme analogice scurtate, care concurează din ce în ce mai mult formele vechi, ajungînd să se impună mai tîrziu în norma literară: *şaisprezece (şaisprăzece)* (GPov., 38; EG, 37[r]), *şaispreadzeci* (1703, Iaşi, DII, III, 213), *şaizăci* (GPov., 43), *şaizeci* (1682, Iaşi, DII, II, 507; 1786, Bucureşti, Corfus, 206; Pr.C., 175), dar al *şeasesprădzece* (CLM, 108), *şesăsprădzece* (1747-1748, Moldova, IMCM, I, 549), *şasăsprăzece* (ILV, 148), *şesădzăci* (1682, Iaşi, DII, II, 512; NL, 206)[25], *şasezeci* (ILV, 148), *şasedzeci* „sexaginta" (AC[1], 117). Pentru „14" n-am întîlnit forma analogică scurtată *paisprezece.* Formele vechi se întîlnesc însă destul de frecvent: *patrusprădzeace* (1706, Iaşi, DII, III, 284), *patrusprăzece* (ILV, 148), *şasaspraădzeci* lei (1758, Cernăuţi, DB, VIII, 37), *şeasădzeci* de taleri (1648, Suceava, DB, VII, 180).

Forma scurtă *optsprece* (1707, Iaşi, DII, III, 285) este una din primele atestări din seria formelor de tipul *unsprece, doisprece, treisprece* întîlnite azi în vorbirea populară. Urmează apoi *unsprece* (1773, Moldova, IMCM, II, 217), *optusprece* (1777, Moldova, Însemnare, Corfus, 203; după 1704, Moldova, IMCM, 375).

[25] Vezi C. Frâncu, *Din istoria numeralului românesc: vechimea formelor* paisprezece, şaisprezece, şaizeci, în LR, XXVII, 1978, nr. 6, p. 599-606.

Menţionăm ca prime atestări pentru alte numerale prescurtate: *cincipre* (1789, Bucureşti, însemnare, Corfus, 123), *cinzăci* (după 1686, Moldova, IMCM, I, 309), dar *cincizeci* (ILV, 140) şi altele întîlnite în documente posterioare epocii studiate.

Numeralul *mie* îşi răspîndeşte forma de plural *mii* (SA, 41^r, 82^v), însă forma invariabilă rămîne ca dublet: „optzeci de *mie*" (IRP, 67), „trei *mie*" (NT, 137^v), dar „doao *mii*" (ILV, 148) „cinci *mii*" (Caz.V, I, 250^v; Caz. 1644, 585), *trei mii* (ILV, 148), *patru mii* (ILV, 148).

5.1.1. Cu sensul de „zece mii" se mai foloseşte în unele texte religioase un calcul după vechi slavul *tîma, întunĕrec*: „*întunĕrec* i oaste" (MLex., 146), „*întunĕrece* de talanţi" (Caz.V, I, 267^r; Caz. 1644, 605; Caz. B^2, 278; cazaniile din secolul al XVIII-lea bazate pe textul lui Varlaam păstrează acest slavonism). Alte atestări: „*întunĕrece* de nevoi" (ACL, 2), o mie de *întunerêce* (ms. 4389, BB, Fac., 24.60) înlocuit cu „*Mii de zeci* de mii" (în BB, în pasajul corespunzător).

5.2. Numeralul ordinal continuă să prezinte, uneori în acelaşi text, forme în *-lea* alături de forme în *-le: al doile* (MLex., 304) - *al doilea* (MLex., 78), *al doilea* (SA, 37^v, 47^v) - *al doile* (SA, 8^r), *al noaolea* (Prav. 1640) – *al şasăle* (Prav. 1640, 4).

Dacă la începutul perioadei formele cu *-le* se întîlnesc şi în textele reprezentînd varianta literară muntenească, spre sfîrşitul perioadei ele sînt aici extrem de rare, formele în *-lea* devenind generale.

În schimb, în textele moldoveneşti, bănăţene şi ardeleneşti formele în *-le* se extind în dauna celor în *-lea* şi ca urmare a monoftongării lui *-ea > è: a doile* (NL, 300), dar *al doilea* (GCond., 278), *al treilea* (GCond., 274).

În primul dicţionar al limbii române scris de un bănăţean pe la jumătatea secolului al XVII-lea apar numai forme cu *-le: al doile* „secundus", *al treile* „Tertius", *al şasele* „Sextus", *al şaptele* „Septimus", *al noaučle* „Nonus", *dzecilea* „Decimus" (AC^1, 72).

În documentele din Moldovaşi Bucovina *-a* lipseşte şi la feminin: „*a doasprădzeace* parte" (1744, Bucovina, DB, VIII, 7).

La începutul perioadei mai apar în texte reprezentînd variante literare diferite formele în *-l(u)* pentru *al patrulea, al optul: al patru(l)* (Prav. 1640, 4; SA, 27^r), *al patru(l)* „Quartus" (AC^1, 72), *al optul* „Octavus" (AC^1, 72), *ai patrul* (Caz.V, I, 324^v; Caz. 1644, 674), dar *ai patrulea* (Caz.B^2, 214; forma nouă *(ai) patrulea* apare în toate cazaniile româneşti din secolul al XVIII-lea bazate pe textul lui Varlaam). De asemenea, ea apare încă de la începutul perioadei cercetate în Înv., 1642: *al patrulea* (12^r/7).

5.2.1. La plural, formele vechi *ai doii, ai treii* se întîlnesc numai la începutul perioadei, mai tîrziu fiind înlocuite cu *ai doilea, ai treilea: ai doii* (Caz.V, I, 324^r; Caz. 1644, 674; ŞT, 2), dar *ai doilea* (Caz.B^2, 214), *ai treii* (Caz.V, I, 324^v; Caz. 1644, 674), dar *ai treilea* (Caz.B^2, 214); cazaniile din

secolul al XVIII-lea bazate pe textul lui Varlaam conţin numai forma nouă.

La feminin rămîn în normă construcţiile de tipul *cartea întîi, cartea dintâiu, cartea cea dintăi(u)*, cu numeralul neacordat: „propovedania *întîiu*" (SA, 1[r]), „învăţătură *dintâiu*" (MLex., 70; SA, 128[v]), Judecata *cea dintâiu*" (NÎnv., 152), „ciudeasa *cea dintâiu*" (Caz.U, 32[r]), *cea dentăiu* (1683, Moldova, IMCM, I, 299), ziua *dintîi* (1759, Muntenia, însemnare, Corfus, 119), „domnia *întîi*" (1748-1749, Moldova, IMCM, I, 558).

5.2.2. Construcţia nouă cu numeralul acordat cu substantivul antepus este extrem de rară, neconstituind normă în nici una din variantele literare: „dumeneca *întîia*" (Caz.V, I, 36[r]). Fireşte, cînd numeralul este antepus substantivului, el este acordat cu acesta: „*Întîia* hasnă" (SA, 98[r]), „*întăia* dzi" (Caz.V, II, 42[r])[26]. Inovaţia este înregistrată în epoca veche numai în textele moldoveneşti.

În unele texte scrise de bănăţeni sau de bihoreni apare sporadic şi *prima* (precedat de prepoziţia *de*) ca numeral ordinal: „parte *de prima*" (= partea întîi; BCat., 10), „porânca *de prima*" (BCat., 10).

Derivatele *primar, primară, primare* din sintagmele *văr primar, vară primară* apar uneori în texte: „fiind mmă-sa *vară primară* cu tată-mieu" (1778, Ţara Românească, AJ, 541), *văr primare* (1673, Iaşi, DII, II, 365). Generale erau pentru primul element al seriei *întîi, cel dintîi*: „*cel întîi* stăpîn" (Pr.C., 138), iar pentru ultimul element *cel din urmă* (Pr.C., 140), *cel după urmă* (Pr.C., 138).

În primul dicţionar al limbii române scris de un anonim bănăţean apare şi *anţerţ* „Terţio anno" (AC[1], 73), construcţie rămasă regională pînă astăzi.

5.2.3. Rare în texte sînt şi construcţiile cu *-lea* la feminin de tipul *a şaptelea zi* (ÎR. 57[r]), „*a însprăzêcelea* lună" (BB, Fac. 8.5), de factură populară, frecvente în documentele particulare, inscripţii şi însemnări („în domnie *al doilea*" (1714, Moldova, IMCM, I; 399), „în domnie *al treilea*" (1716, Moldova, IMCM, I, 411), „*al doilea* domnie" (1747, Moldova, IMCM, I, 545; 1768, IMCM, II, 177), dar pătrunse şi în textele literare „*al doilea* treaptă" (Pr.C., 165), „*al doilea* căsătorie" (Pr.C., 212) (vezi mai jos, **3.5.6.:** *numeralul adverbial*). Acestea preferă însă construcţia de tipul „*a şĕptea* ocă" (SA, 21[v]) sau de tipul „dumeneca *a şĕptea*" (Caz.V, I, 244[v]).

5.3. Numeralele colective *amîndoi, amîndoo* (1769, IMCM, I, 194) sînt prezente în tot felul de texte „*amîndoao* părţile" (Pr.C., 150) şi au la genitiv dativ formele *amîndurura* (BB, Fac. 3.7; 1780, Moldova, IMCM, II, 322) şi *amînduror* (BB, Fac. 31, 37; ms. 4389; 3.7; 22, 31, 33). Pe lîngă forma de genitiv-dativ *amînduror* se foloseşte în textele neliterare şi forma

[26] Vezi C. Frâncu, *Vechimea şi răspândirea numeralului articulat în construcţii de tipul* **partea întâia,** în SCL, XXXI, 1980, nr. 2, p. 213, 216.

amîndoror (1684, Breb, Însemnare pe un Minei, Corfus, 183), formă devenită neliterară mai tîrziu.

5.3.1. *Numeralul colectiv* în textele din Moldova, Banat şi Bucovina are şi forma cu *tus*: *tustrele* (1680, Iaşi, DII, II, 483; 1768, Moldova, IMCM, II, 176), *tustrele* vadurile (1743, Cernăuţi, DB, VIII, 6), *tuspatru* (1676, Iaşi, DII, II, 415), *tusşapte* (1685, Iaşi, DII, II, 532), *tustrei* „Omnestres", *tustrele* „Omnes tres. Omnia tria" (AC[1], 127). În textele literare şi neliterare din Muntenia şi Oltenia forma curentă era cu *cîte(şi)*: „i-au şi împuşcat pă *cîte trei*" (Corfus, 44), „aceşti *căte trei fraţi*" (1776, Craiova, AJ, 63), „banii i-au luat *cîte trei* fraţii" (*ib*., 63), „*a cîte trei* fraţilor" (*ib*., 63).

5.3.2. *Numeralul colectiv cîte trei* este prezent în texte munteneşti (*cîte trele* (BB, Fac., 7.13)). Lui îi corespunde forma cu *tot* (*tustrei* fămeile (ms. 45 în pasajul corespunzător) în textele moldoveneşti. Dar uneori, formelor din textul muntenesc *cîte doao, cîte doo* (BB, Fac., 7.13) le corespund în textele moldoveneşti *cîte doaă, doaă* (ms. 45 în pasajul corespunzător).

5.4. Numeralul multiplicativ este exprimat prin participiul şi adjectivul derivat de la un verb provenit din numeralul cardinal: *îndoit* (ms. 4589, BB, Ex. 16.22), *încincit* (ms. 4389, BB, Ex. 22.3), *înşesit* (ms. 45, Cuv. P. 2, col. 1), *înoptit* (*ibid*.), *însutit* şi *înmiit* (1759, Braşov, ADSB, 16).

5.5. Numeralul fracţionar este exprimat prin substantive: *jumătate* „la trei ceasuri şi *jumătate*" (1738, f.l. însemnare, Corfus, 240), „*jumătate din jumătate* (= un sfert) de sat" (1776, Ţara Românească, AJ, 180), *sfert* „la ceasuri 7 şi un *sfert*" (1681, Muntenia, însemnare, Corfus, 238). De asemenea, substantivele, *încinceală* (1/5, ms. 4389, Fac., 47, 26), *al cincilea* („o cincime", BB, Lv., 6.46, 22, 14), *a cincea* „o cincime" (BB, Lv. 27.30), *a zecea* „o zecime" (BB, Lv., 27.31), *zeciuială* (1/10; *ib*. 28.22) sau sintagmele *a cincea, a zecea* (în BB). Documentele oficiale şi textele juridice conţin numeroase forme de acest fel sau perifraze echivalente „a să lua *din zece una*" („zeciuială"; Pr.C., 156), „*a treia* parte" („o treime", Pr.C., 104, 106, 102), „să aibă a-şi lua şi teoritra în loc de *a treia parte*" (ib., 102). Formele actuale cu sufixul *-ime* adăugat numeralului cardinal nu sînt atestate.

În MŞG (1780), în dialogurile de la sfîrşitul gramatici apare şi numeralul fracţionar *fîrtai* (< germ. *Viertel*) şi *sfert*: „trei *fîrtaie* pe cinci" (MŞG, 104), calchierea germ. „drei Viertel fünf". *Fîrtai* apare şi în documente moldoveneşti: „o falce şi un *fîrtai*" (1670, Iaşi, DII, III, 302), „o falce şi trei *fîrte*" (1673, Iaşi, DII, III, 36.6).

5.6. Numeralul adverbial se exprimă ca şi în limba actuală prin structuri organizate în jurul numeralului cardinal de la „2" în sus, pentru „1" în jurul substantivului *dată*: *o dată, de două ori, de trei ori* etc. („au hotărît *o*

dată şi *de două ori* să intre" (1748, Moldova, IMCM, I, 559), *de trii ori* (după 1697, Moldova, IMCM, I, 328), *de patru ori* (1759, Braşov, ADSB, 14), *de cinci ori* (*ib*., 15).

În primul dicţionar al limbii române scris de un bănăţean apar următoarele numerale adverbiale: *a doaua oară* „Secunda vice", „Masodszor", *a treia oară* „Terţia vice" (AC[1], 71, 75) sau prin structuri organizate în jurul numeralului ordinal şi cu substantivele *oară* sau *dată, întîia oară, a doua oară* etc.: „sînteţi *de o mie de ori* înmulţit" (ms. 4389, Dt, 1.11; în BB şi în ms. „să fiţi cu o *mie de părţi mai multu*" (în pasajul corespunzător)), „*de sîptezăci de ori*" (1736, Moldova, IMCM, I, 475). Aceste numerale sînt încadrate în prima gramatică românească a lui Eustatievici Braşoveanul din 1757 la adverbe sau „spre grăiri de rînduială", cum le numeşte el: „*întîi, a doao,* pînă la o mie" (EG, 80).

În enumerări, pentru *în primul rînd, în al doilea rînd, în al treilea rînd* etc. se folosesc de regulă numeralele fără substantivul *rînd*: *întîi* şi *întîe, al doilea, a doao, al treilea* etc., *întîi* (= în primul rînd: AP, 286, 1752, Braşov, ADSB, 11), *a doo* (*ib*., 11), *al doilea* (AIP, 286), „Şi la *cea de pe urmă, al treilea* lucru" (*ib*., 1776, Ţara Românească, AJ, 178), *al patrulea* (1776, Ţara Românească, AJ, 106), mai *întîi... Al doilea... Al patrulea...* (Pr.C., 140).

Cu valoare de numeral adverbial se folosesc şi numeralele ordinale în construcţii de tipul: *domniia al doile* („de a doua oară", 1714, Moldova, IMCM, I, 399), *al doilea domnie* (1747, Moldova, IMCM, I, 545), „în *domnie al treile*" (1716-1726, Moldova, IMCM, I, 411). Astfel de construcţii trebuie interpretate ca elipse ale unor construcţii de tipul *domnie de al doilea rînd*, sau *al doilea rînd de domnie*.

5.7. Numeralul distributiv, format din numeralul cardinal precedat de *cîte* este prezent în tot felul de texte, în special în documentele oficiale şi particulare: „*cîte 45 lei* batuţi" (1707, Iaşi, DII, III, 292), „*cîte 3 liturghii*" (1706, Iaşi, DII, III, 274), *cîte doi* caşi, *cîte o oaie* (1776, Ţara Românească, AJ, 191), „*cîte* parale 70" (1776, Ţara Românească, AJ, 191), „*cîte* taleri 1" (*ib*., 191; remarcăm aici intercalarea substantivului determinat între prepoziţia *cîte* şi numeralul cardinal), *cîte doi* „Bini. (AC[1], 93)

5.8. Exprimarea anului, lunii, zilei şi orei se face după modelul vechi pînă la sfîrşitul perioadei cercetate: „La dechimvrie la zile 30 s-au cutremurat pămîntul la 3 ceasuri din noapte" (1724, f.l. însemnare semnată de Gheorghiţă Buş, Corfus, 238), „La 1774 octomvrie 16 zile la 3 ceasuri de noapte s-au cutremurat pămîntul" (1774, ocolul Bîrladului, însemnare, Corfus, 241).

Exprimarea datei se face uneori atît în stilul vechi prin menţionare valeatului, cît şi în stilul nou: „7272, mart 16, marţi la trei ceasuri din noapte s-au cutremurat pămîntul" (1766, Moldova, Corfus, 241), „cînd s-au cutremurat pămîntul, vineri la 3 ceasuri din zi, 1777, iulie, 14" (1777, f.l.,

Însemnare, Corfus, 241). Pentru *zile* continuă să se folosească pînă tîrziu sl. *dni*: Iarnă bună, minunată, ghenasie, 6 *dni*, leat 7233 (1725, Moldova, Însemnare, Corfus, 116). Uneori apare pentru *lună* termenul slav *measita*, dar pentru *zi* termenul românesc: „Şi o am luat-o în curgerea anilor de la zidirea lumii 7240, *measiţa mai 16 zile*" (1732, Moldova, IMCM, I, 460). În unele cronici apare şi data de la Hristos şi chiar cea din calendarul turcesc „la leatu turcesc 230, iar de la Hristos 817" (IRP, 270-271), „După aceaia, la leat turcesc 620, iar de la Hristos 1207" (*ib.*, 271). Vezi şi *Sintaxa*, cap. *Calcuri lingvistice*. Pe la sfîrşitul perioadei predomină însă datarea anilor de la Hristos încoace.

6. VERBUL

6.0. Sistemul verbal din perioada 1640-1780 este în general stabil în punctele sale centrale, schimbările afectînd periferia, punctele slabe şi neavînd consecinţe importante asupra normelor literare.

6.1. Iată cîteva fapte mai importante care ajută la înţelegerea normelor epocii:

Conjugările sînt în general stabile, însă deseori au loc treceri de la o conjugare la alta sau de la o subdiviziune din cadrul unei conjugări la alta.

1. Conjugarea a IV-a rămîne cea mai bogată şi se îmbogăţeşte şi mai mult, fiind mai deschisă la împrumuturile din greacă şi la postnominalele formate după substantive turceşti, pătrunse în număr mare în epoca fanariotă sau chiar antefanariotă: *a acolisi* „a pretinde", *a afierisi* „a dărui", *a amelisi* „a se dezinteresa", *a chinisi* „a acţiona", *a clironomisi* „a moşteni", *a diafendisi* „a apăra", *a discolipsi* „a împiedica", *a empodisi* „a opri", *a inghisi, a împodepşi* „a împiedica", *a mazili, a metahirisi* „a folosi", *a priroforisi* „a informa", *a sigonisi* „a se asigura", *a theorisi* „a cerceta, a exprima" etc[27].

În Banat, după informaţiile date de cel mai vechi dicţionar al limbii române, aveau forme de conjugarea a IV-a verbe ca *a scuipa* (dialectal *a schipi: schip* „spuo", *schiit* „Sputum" (AC^1, 119)), *a smulge* (dialectal *smulgesc* „Evello Eradico", (AC^1, 120)), *a scrie* (*a scri*) (vezi mai jos, punctul 3), *a cresta* (bănăţean *a cresti*: *crestesc* „Fel ravon", dar *crestat* „Fel róvol" (AC^1, 95)), *a se creştina* (bănăţean *a (se) creştini*: *creştinescu-mă* „Christianus fio" (AC^1, 79)), *a înfrumuseţa* (Banat: *a înfrumuseţi*: *înfrumuseţesc* (AC^1, 83)), *a îngreca* (Banat: *a îngrechi*: *îngrechesc* „Impraegno", „Alij" (AC^1, 83)), *a înşela* (Banat: *a înşeli*: *înşelesc* „Fallo. Dicipio" (AC^1, 84), *a temeia* (Banat: *a temei*: *temeiesc* „Fundo seu Fundamentum pono" (AC^1, 125)).

---

[27] Vezi şi *Glosarul* la volumul D. Cantemir, *Divanul*, ed. Virgil Cândea, 1969, şi la volumul *Cronici şi povestiri româneşti versificate (sec. XVII-lea - XVIII-lea)*, ed. Dan Simionescu, Bucureşti, 1967.

În schimb, apar cu forme de conjugarea I o serie de verbe care de obicei erau și sînt și astăzi de conjugarea a IV-a în alte zone: *aburedz* „Vaporo. Efflo" (AC[1], 71), *aiedz* „Allio confio" (AC[1], 72), *sănătosedzu-mă* „Convaleo" (AC[1], 117), *viedz* (Vivo) (AC[1], 129).

Pe de altă parte, subclasa în *-î* a acestei conjugări devine mai bogată prin generalizarea în limba scrisă a variantelor de tipul *a amărî, a ocărî, a pârî, a urî,* în locul formelor în *-i (a amări, a ocări* etc), care devin din ce în ce mai rare în variantele literare nordice și în varianta sud-vest-ardelenească: *omoriia* (ULM, 197), dar *omora* (ULM, 206), *amărî* (SA, 113[r]), *va ocărî* (SA, 92[v]), *va omorî* (SA, 92[v]), *a să pârî* (SA, 15[v]). În textele sudice formele cu *-î* sînt generale încă de la începutul perioadei: *pârâia* (1640, DOB, 97; 1662, DOB, 123), *pogorî* (EG, 61[v]) etc.

2. Tendința de a trece verbele de conjugarea a III-a latină în *-ere* la conjugarea I sau a IV-a continuă și în această perioadă: „*adaoge* sau *adăoga*" (EG, 59[r]), *adauge* (DP, 95[v]/7, 51[r]/9), „apa *cură*" (Mol. 1676, 12[r]; (DP 18[r]/4), *cur* „Flux Curro" (AC[1], 97), *viedz* „vivo" (AC[1], 129), „va *înviia*" (SA, 29[v], 31[v]), dar *ai învis* (1750-1751, Moldova, IMCM, I, 572), *au învis* (= perfectul compus de la *a învie;* SA, 55[v]; Min. 1698, 43[r]), *înviiare* (MLex., 8), *înviiat* (MLex., 82), dar *învise* (Min. 1698, 43[r]), (voiu) *învie* (DP, 12[r]/5) dar (veri) *învia* (DP, 108[v]/6), *scria* (= a scrie; Lex. M, 89), „nu știi *scriea*" (1754-1755, Moldova, IMCM, II, 39), *au scriat* (= au scris; Lex. M, 89; Vis.C, 389), *veți viia* (SA, 10[v]), *viia-veți* (SA, 1[v]). Exemplele de mai sus arată că verbele latine în *-ere* trec la conjugarea I păstrîndu-și unele forme de conjugarea a III-a, în special de perfect, care sînt și ele înlocuite mai tîrziu cu forme de conjugarea I: *învise* (Caz.V, I, 246[r]; Caz. 1644, 534), dar au *înviat* (Caz.B[2], 280).

În timp ce în unele scrieri verbul *a scrie* trece la conjugarea I (*scrivescu-mă* (AC[1], 119), în Țara Românească și în Banat el se întîlnește sporadic la conjugarea a IV-a prin forma de prezent pers. I pl. *scrim* (analogică cu *știm* etc.) ca în graiurile populare: *scrim* (1714; DRA, I, 272). Formele de conjugarea a III-a ale verbului *a scrie* rămîn însă normă literară în toată perioada cercetată, în ciuda tendinței de trecere la conjugarea I în Banat-Hunedoara și la conjugarea a IV-a în Țara Românească.

6.1.1. Ca inovație specifică acestei epoci, consemnată de textele din Țara Românească și Moldova, este crearea verbului *a curge* din vechiul *a cure,* uneori trecut la conjugarea I *(a cura)* prin analogie cu *a merge;* exemplele sînt din anii 1748-1755: *curge* (GCR, II, 61; *Uricariul,* I, 62, 175), *curge* (IRP, 34, 99, în alt manuscris al cronici *cură*; 1777, Țara Românească, AJ, 388, 621), *curg* (1778, Țara Românească, AJ, 755); cf. și *curgerile* (BB; ap. DA)[28], dar *cur* „Fluo Curro" (AC[1], 97). Verbul *a curge* nu apare însă în Ardeal, căci acolo nu a avut loc contaminația sintactică între *a cure* și

[28] Vezi C. Frâncu, *Vechimea și răspândirea unor inovații morfologice: verbul a **curge***, în LL, III, 1981, p. 331-339.

a merge, care are formele *mere, merem, mereți* etc.

6.2. Diatezele nu cunosc schimbări esențiale în comparație cu perioada anterioară.

Diateza activă rămîne cea mai des întrebuințată urmată de cea reflexivă și apoi de cea pasivă. Reflexivul cu valoare pasivă este des întrebuințat atît în texte literare cît și în cele neliterare (în special nordice): „această însemnare să faci ca *să să știe* de cînd au venit nimții în comanda Bucovinii și Cernăuți" (1780, Bucovina, Însemnare, Corfus, 15), „Această sfîntă Liturghiia *s-au legat* cînd *s-au schimbat* din Țara Moldovei Grigorie Ghica vodă" (1747, Moldova, Corfus, 6), „cînd s-au mazilit Mihaiu Racoviță" (1726, Moldova, însemnare pe o carte, Corfus, 4). Atunci cînd apar, schimbările se limitează la pendularea unor verbe pronominale între forma activă și cea reflexivă:

1. Verbul *a naște* își păstrează în unele texte nordice forma activă, dar sensul reflexiv: „Tot omul câți *născuse* (= se născuseră) dintru Adam" (Caz.D, 638; Caz.B[2], 542), „De *au* și *născut* (= s-au născut) în durori" (SA, 118[r]), „Să să știe cându *au născut* fii-meu, Iania" (1662-1663, Moldova, IMCM, I, 257), „Cându *au născut* Neacșul au fost cursul 7179" (ib., 257), „împărate, daca *va naște* (= se va naște) acesta pruncu, sau să-l omorâți, sau să-l trimiți să-l lepede în codri" (IT, 90), „veni vremea de *născu* (= se născu) pruncul" (IT, 90) *„au născut*" (= s-au născut) la Moldova" (IRP, 63), *nasc* „Nascor" (AC[1], 103).

Nevoia de claritate, de înlăturare a ambiguității, duce la înlocuirea formei active cu sens reflexiv pasiv printr-o formă reflexivă: *s-au născut* (Caz.V, I, 168[v]; Caz. 1644, 142), *nascu-mă* (MLex., 235).

Formele reflexive, mult mai clare, cîștigă teren din ce în ce mai mult, pe măsură ce ne îndreptăm spre sfîrșitul perioadei: „Să să știe cându *m-am născut* eu, Vasile" (1744, Moldova, IMCM, I, 527).

2. O inovație a graiurilor nordice, înregistrată în textele din Moldova, Transilvania de nord și de sud-vest și Banat-Hunedoara, este prezența formelor cu pronume reflexiv (sau personal cu valoare de reflexiv) reluat după verb, la anumite timpuri ale indicativului sau la condițional[29]: „*s*-au luvatu-*să*" (FC, 20), *„mă* voi feri-*mă*" (DPV, 22[v]), „*mi*-i acoperi-*mă*" (DPV, 38[v]), „*M*-oi îmbărbăta-*mă* (DPV, 40[r]), „*m*-am sfârșitu-*mă*" (Vis.C, 14), „*s*-au fost zăuitatu-*să*" (PPr., 322), *ni*-am învoitu-*ne* (1721, Iași, DII, III, 529).

În textele din Țara Românească și sud-estul Transilvaniei nu apare această construcție reflexivă dublată.

6.2.1. Formele reflexive sau pronominale sînt mai răspîndite în unele scrieri decît în limba actuală. Primul dicționar al limbii române atestă forme ca: *creștinescu-mă* „Christianus fio" (AC[1], 79), *domnescu-mă* „Dominor"

[29] Vezi Gheție, BD, p. 166.

(AC[1], 81), *dospescu-mă* „Fermentor. Consumor" (AC[1], 81), alături de *dospesc* „Fermento. Consumo", *dosădescu-mă* „Tribulor. Affligor", alături de *dosădesc* „Tribulo. Affligo" (AC[1], 81), *sprintescu-mă* „Allevior, Celer fio" (AC[1], 122), *zăprescu-mă* „Conspitor", alături de *zăpresc* „Constipo" (AC[1], 132).

Pe de altă parte, formele active au sens reflexiv în *însereadză* „Adversperascit" (AC[1], 84) şi *senineadză* „Senerat" (AC[1], 117).

6.3. Modurile şi timpurile prezintă o serie de puncte slabe la periferia sistemului, care întreţin schimbările în norma variantelor literare şi cea a normelor regionale:

6.3.1. *La indicativul prezent şi la conjunctivul prezent* formele iotacizate ale verbelor de conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a cu radicalul terminat în *d, t, n* şi uneori în *r* rămîn mai frecvente decît formele refăcute în toate textele, indiferent de varianta literară sau graiurile pe care le reprezintă (excepţie fac textele din Banat-Hunedoara): *audz(u)* (Caz.V, I, 6[r]; SA, 29[r]), *să audză* (Caz.V, I, 127[v]), *să ceaie* (SA, 18[v]), *ceiu* (MLex., 155), *deşchidz* (Mol. 1676, 11[v]), *deşchiz* (EG, 59[v]), *piei* (EG, 61[r]), *să prindză* (Bert. 1775, 59[r]), *puiu* (MLex., 98; SA, 123[r]; EG, 72), *scoţ* (Prav. 1640, 1; MLex., 120), *să scoţ* (SA, 52[v]), *să scoaţă* (1721, Bucovina, DII, III, 527), *să şaze* (1767; ISD, XIII, 265), *să scadză* (1715, Iaşi, DII, III, 433), *să vază* (SA, 52[r]), *văz* (EG, 59[v]), *vânz* (MLex., 345; EG, 59[v]), *să o vînză* (1736, Someşul Caldu, Transilvania, însemnare pe o carte, Corfus, 193), *să o ascunză* (1744, Moldova, Corfus, 195).

Formele refăcute sînt mai rare la începutul perioadei însă devin mai frecvente, în special în texte din Banat-Hunedoara, în Transilvania de nord şi în Moldova, pe măsură ce ne apropiem de perioada modernă: *aprind* (Lex.M, 216), *aud* (Lex.M, 175), *cred* (BCat, 13, de trei ori pe o pagină; Mol. 1725, 23[r]), *să o trimit* (NL, 289), *văd* (CCâmp., 8[v]), *să să împartă* 1679, Iaşi, DII, II, 469), *să-şi împartă* (1709, Iaşi, DII, III, 322), *să răspundă* (1727, Iaşi, DII, IV, 27), *să li scoată* (1710, Iaşi, DII, III, 343), *să trimită* (1709, Iaşi, DII, III, 335), *să o vîndă* (1700, Moldova, IMCM, I, 335), *să-i înghită* pămîntul (1713, Moldova, IMCM, I, 395), *să scoată* (1770, Cernăuţi, DB, VIII, 679, 1720, Iaşi, DII, IV, 514), *să rămînă* (1759, Iaşi, DB, VIII, 42), *să ţin* (1739, Iaşi, DII, IV, 251), *să vînd* (1734, Iaşi, DII, IV, 154). În secolul al XVIII-lea asistăm la răspîndirea deosebită formelor refăcute. În ciuda faptului că opera lui Neculce s-a transmis prin copii munteneşti, formele refăcute specifice Moldovei în sec. al XVIII-lea apar des alături de formele refăcute: *să trimită* (NL[1], 674), *să împartă* (NL[1], 172), *să prindă* (NL[2], 138), *să scoată* (NL[1], 178, 183), la fel ca în documente şi inscripţii: *să o trimeată* (după 1746, Moldova, IMCM, I, 536).

În primul dicţionar al limbii române scris de un bănăţean pe la 1650 formele refăcute sînt bine reprezentate în comparaţie cu cele iotacizate: *aud* „Audio" (AC[1], 75), *ard* „Ardeo" (AC[1], 74), *cred* „Credo" (AC[1], 95),

(AC[1], 81), *dospescu-mă* „Fermentor. Consumor" (AC[1], 81), alături de *dospesc* „Fermento. Consumo", *dosădescu-mă* „Tribulor. Affligor", alături de *dosădesc* „Tribulo. Affligo" (AC[1], 81), *sprintescu-mă* „Allevior, Celer fio" (AC[1], 122), *zăprescu-mă* „Conspitor", alături de *zăpresc* „Constipo" (AC[1], 132).

Pe de altă parte, formele active au sens reflexiv în *însereadză* „Adversperascit" (AC[1], 84) și *senineadză* „Senerat" (AC[1], 117).

6.3. Modurile și timpurile prezintă o serie de puncte slabe la periferia sistemului, care întrețin schimbările în norma variantelor literare și cea a normelor regionale:

6.3.1. *La indicativul prezent și la conjunctivul prezent* formele iotacizate ale verbelor de conjugarea a II-a, a III-a și a IV-a cu radicalul terminat în *d, t, n* și uneori în *r* rămîn mai frecvente decît formele refăcute în toate textele, indiferent de varianta literară sau graiurile pe care le reprezintă (excepție fac textele din Banat-Hunedoara): *audz(u)* (Caz.V, I, 6[r]; SA, 29[r]), *să audză* (Caz.V, I, 127[v]), *să ceaie* (SA, 18[v]), *ceiu* (MLex., 155), *deșchidz* (Mol. 1676, 11[v]), *deșchiz* (EG, 59[v]), *piei* (EG, 61[r]), *să prindză* (Bert. 1775, 59[r]), *puiu* (MLex., 98; SA, 123[r]; EG, 72), *scoț* (Prav. 1640, 1; MLex., 120), *să scoț* (SA, 52[v]), *să scoață* (1721, Bucovina, DII, III, 527), *să șaze* (1767; ISD, XIII, 265), *să scadză* (1715, Iași, DII, III, 433), *să vază* (SA, 52[r]), *văz* (EG, 59[v]), *vânz* (MLex., 345; EG, 59[v]), *să o vînză* (1736, Someșul Caldu, Transilvania, însemnare pe o carte, Corfus, 193), *să o ascunză* (1744, Moldova, Corfus, 195).

Formele refăcute sînt mai rare la începutul perioadei însă devin mai frecvente, în special în texte din Banat-Hunedoara, în Transilvania de nord și în Moldova, pe măsură ce ne apropiem de perioada modernă: *aprind* (Lex.M, 216), *aud* (Lex.M, 175), *cred* (BCat, 13, de trei ori pe o pagină; Mol. 1725, 23[r]), *să o trimit* (NL, 289), *văd* (CCâmp., 8[v]), *să să împartă* 1679, Iași, DII, II, 469), *să-și împartă* (1709, Iași, DII, III, 322), *să răspundă* (1727, Iași, DII, IV, 27), *să li scoată* (1710, Iași, DII, III, 343), *să trimită* (1709, Iași, DII, III, 335), *să o vîndă* (1700, Moldova, IMCM, I, 335), *să-i înghită* pămîntul (1713, Moldova, IMCM, I, 395), *să scoată* (1770, Cernăuți, DB, VIII, 679, 1720, Iași, DII, IV, 514), *să rămînă* (1759, Iași, DB, VIII, 42), *să țin* (1739, Iași, DII, IV, 251), *să vînd* (1734, Iași, DII, IV, 154). În secolul al XVIII-lea asistăm la răspîndirea deosebită formelor refăcute. În ciuda faptului că opera lui Neculce s-a transmis prin copii muntenești, formele refăcute specifice Moldovei în sec. al XVIII-lea apar des alături de formele refăcute: *să trimită* (NL[1], 674), *să împartă* (NL[1], 172), *să prindă* (NL[2], 138), *să scoată* (NL[1], 178, 183), la fel ca în documente și inscripții: *să o trimeată* (după 1746, Moldova, IMCM, I, 536).

În primul dicționar al limbii române scris de un bănățean pe la 1650 formele refăcute sînt bine reprezentate în comparație cu cele iotacizate: *aud* „Audio" (AC[1], 75), *ard* „Ardeo" (AC[1], 74), *cred* „Credo" (AC[1], 95),

dar *credz* (AC[1], 79), *cad* „Cado” (AC[1], 91), *deşchid* „Aperio” (AC[1], 80), *închid* „Claudo” (AC[1], 84), *mint* „Mentior” (AC[1], 102), *prind* „Capio. Captiro” (AC[1], 113), *pun* „Pono” (AC[1], 113), *pot* „Possum” (AC[1], 111: prima atestare a formei *pot*, dar şi *poci* (AC[1], 110), în epocă se folosea ca normă forma *poci*), *răpun* „Amitto” (AC[1], 114), *răsar* „Orior” (AC[1], 114), *răspund* „Responeo” (AC[1], 115), *sar* „Sale condio. Salio” (AC[1], 116), *şed* „Sedeo” (AC[1], 117), *ţin* „Teneo. Servo. Alii tio” (AC[1], 79) şi *ţiv*, *văd* „Video” (AC[1], 128), *vin* „Venoi” (AC[1], 129).

După cum se observă din lista de mai sus, forme duble (iotacizate şi refăcute) au numai verbele *a crede, a putea* şi probabil *a ţine* (*cred* şi *crez, pot* şi *poci, ţin* şi *ţiv* (= *ţiu*).

Acest fapt ne duce la ideea că Banatul a fost prima zonă care a refăcut prin analogie formele iotacizate; a doua zonă a fost Moldova de nord.

Formele „gamatizate”, ale verbelor *a ucide* şi *a purcede* continuă să fie frecvent întrebuinţate la unele persoane ale indicativului prezent, conjunctivului prezent şi la modul gerunziu: *(să) ucig* (Inv. 1642, 19[r]/1; AC[1], 130), *să ucigă* (Inv. 1642, 7[r]/19, 15[r]/16, 16[r]/21; BB şi ms. 45 şi 4389; Dt. 22.21, 25, 27.25; 1685, Iaşi, DII, II, 537), *deşting* (AC[1], 80), *să purceagă* (1720, Moldova, DII, III, 514). Formele „negamatizate” sînt mult mai rare: *deştind* (DP 141[v]/23), *să purcează* (NL[2], 146, 155). La gerunziu apar, de regulă, forme gamatizate: *ucigînd, purcegînd* (NL[1], 276; NL[2], 39).

În Moldova şi Bucovina formele deiotacizate sînt foarte frecvente, dar ele se vor impune în normele limbii literare abia spre sfîrşitul secolului al XIX-lea (cf. Gheţie, Baza, p. 166-167).

În textele din Ţara Românească nu am întîlnit forme refăcute, ci numai forme iotacizate. Cu toate că formele refăcute se răspîndesc din ce în ce mai mult, în normele limbii literare din variantele literare, în afară de cea bănăţean-hunedoreană, intrau numai formele iotacizate.

Acest lucru este consemnat în prima gramatică scrisă în limba română din 1757, în care se recomandă forme de tipul *auz-să auză, arz-să arză, ascunz-să ascunză, văz-să vază, vînz-să vînză, deschiz-să deschiză, caz-să cază, rîz-să rîză, răspunz-să răspunză, simţ-să simţă, tinz-să tinză, tunz-să tunză, trimeţ-să trimiţă, şez-să şază, înghiţ-să înghiţă, închiz-să închiză, viu-să vie, pui-să puie, răsai-să răsaie, sai-să saie, spui-să spuie, cei-să ceie* (EG, 72-74).

Însă, pe la 1780 S. Micu şi Gh. Şincai menţionează ca recomandabile formele refăcute *văd* „vedea”, *şed* „şedea”, *cad* „cadea”, *rîd* „rîdea”, *cred* „credea”, *pun* „pono”, *aud* „audioa”, dar şi formele iotacizate *simţi* „sentio” (căruia, spun ei, se adaugă *i* după *ţ* pentru ca să se deosebească de *sînt* „sum”). De asemenea, ei constată: „Sînt unele verbe care, chiar dacă la prezent indicativ regulat se termină în *n*, totuşi pot să-l schimbe pe *n* în *i* la persoana întîi şi a doua de la singularul prezentului indicativ... şi de aceea se numesc neregulate”. Atari verbe sînt *pun* „pono”, *vin* „venio”, *ţin* „teneo”,

rămîn „remaneo" etc." (MŞG, 63). Deci, cei doi autori admiteau formele iotacizate la verbele cu radicalul în *n-* şi *t-* dar nu şi ale verbelor terminate în *d-*.

Verbul *a putea* are la persoana I sg. la indicativ forma *poci* (greu de explicat din **poteo* care ar fi trebuit să dea *poţi*): *poci* (BB, Fac., ms. 45: 31.35, ms. 4389 (*ib.*, 19.22). Ea este normă generală în tot felul de texte pînă pe la 1650 cînd apare atestată forma refăcută după pers. a III-a plural: *pot* (AC[1], 111) cf. şi „*să pot* gîci" (NC[1], 301). În gramatica lor din 1780, S. Micu şi Gh. Şincai menţionează că verbul *pot* la pers. I singular a prezentului indicativ se pronunţa şi *poci* (MŞG, 62).

Formele refăcute ale verbelor cu radicalul în *r-* sînt mult mai frecvente: *să nu piară* (după 1746, Moldova, IMCM, I, 136).

6.3.2. Verbele de conjugarea I de tipul *(a) împresura, înconjura, înfăşură, măsura* (terminate la infinitiv în *(ur)a*) prezintă, ca şi în perioada precedentă, în multe texte, forme etimologice paroxitone cu *u* în silaba finală la prezentul indicativului, al conjunctivului şi la imperativ: *încungiur* (AC[1], 84), *împresură* (Caz.V, I, 338[v]; Misc. V, 64[r]; 1712, Iaşi, DII, III, 380; 1780, Moldova, IMCM, II, 319), *încungiură* (NT, 6[r]; SA, 10[v]), *să încungiure* (SA, 105[v]), *încunjură* (ULM, 113), *să încunjure* (ULM, 81, 172), *înfăşură* (AP, 214), *să înfăşură* (Nînv., 300), *să înfăşure* (ms. 4389, Lv., 13.15), *măsuri* (CLM, 49), *să măsuri* (ms. 4389, Nm. 35.5), *să măsure* (SA, 25[r]; EG, 60[v]), *mesur* (Lex.M, 199).

În prima gramatică scrisă în limba română din 1757, D. Eustatievici Braşoveanul recomanda următoarea paradigmă a verbului *a măsura*: *măsur, măsuri, măsură, măsurăm, măsurat, măsură* (EG, 72).

Formele analogice în *-or, -ori,* cu accentul pe terminaţie, apar în special în textele munteneşti, dar şi în cele moldoveneşti şi bănăţene: *împresoară* (ULM, 102; 1768, Suceava, DB, VIII, 62), *să împresoară* (1776, Ţara Românească, AJ, 127), *să împresoare* (*ib.*, 127), *să se împresoare* (1713, Iaşi, DII, III, 401), *măsor* „Mensuro", (AC[1], 101), *să măsoare* (1752, ap. Gheţie, BD, 168), *să împresoară* (1779, ISD, XIV, 203; 1743, Cernăuţi, DB, VIII, 5).

Mult mai limitate teritorial, apărînd numai în texte ardeleneşti şi bănăţene, sînt formele analogice de tipul *gior* (NT, 46[r]), *gior* „Juro" (AC[1], 89), alături de *giur* „Juro" (ib., 89), *să gioară* (NT, 30[v]), *să gioare*[30], *jor* (Occ, 93), *joară* (Occ, 91), dar *jur* (EG, 71).

6.3.3. Formele scurte cu *î* protetic de la pers. 3 a indicativului prezent ale verbului *a fi* devin mai frecvente ca în perioada anterioară, fiind înregistrate atît în texte moldoveneşti, cît şi ardeleneşti şi bănăţene: *ei* (= îi; FC, 45), *îi* (CCâmp., 8[v]; DP, 11[r], 14[r]; Occ, 77; 1720, Moldova, DII, III, 514).

Forme cu *î* protetic se întîlnesc acum şi la pers. 1 sg.: *esz* (= îs; FC, 8), *îs* (CCâmp., 8[v]; Occ, 81), *us* (= îs; Lex.M, 213). Forma *sînt* era generală: *sînt*

[30] *Ibidem*, p. 168, 413.

(Înv., 1642, 1ᵛ/3, 4ᵛ/5, 20ʳ/5). Formele hipercorecte *sint* şi *simt* se întîlnesc în special în texte neliterare.

În textele din Ţara Românească şi din Banat nu au fost înregistrate astfel de forme, ci numai formele *e, sînt, -s*: „drag mi-*e*" „Amo" (AC[1], 82), „foame mi-*e*" „Esurio" (AC[1], 86), „frigu mi-*e*" „Frigeo" (AC[1], 86).

La pers. a II-a singular forma curentă era *eşti* (Înv., 1642, 2ʳ/8, 10ᵛ/14, 11ʳ/17).

Ca reflexe bănăţene, în unele texte din Ardealul de nord-vest, precum şi la Dosoftei apar construcţii de tipul *eu mi-s* (Mol. 1676, 10ᵛ; DPV, 30).

La persoana a III-a singular formele accentuate erau *iaste* (Înv., 1642, 15ʳ/12, 22ᵛ/11, 29ʳ/10), *iaşte* (1697, Moldova, IMCM, I, 327) şi *este* (Înv., 1642, 32ᵛ/14, 50ʳ/19), iar formele neaccentuate erau *e* (Înv. 1642, 19ᵛ/6, 41ᵛ/15, 44ʳ/8) *i* şi *îi*: „voia mi-*i*" „Volo" (AC[1], 130).

6.3.4. La pers. 1 şi 2 pl. se generalizează în limba scrisă din toate regiunile formele analogice *sîntem, sînteţi*, în locul formelor etimologice *sem, seţi: sîntem* (Înv., 1642, 4ʳ/15, 25ᵛ/2; MLex., 138; SA, 1ᵛ; EF, 47ᵛ; 1741, Moldova, IMCM, I, 494), *sînteţ(i)* (Prav. 1640, 1; Înv., 1642, 4ʳ/17, 4ᵛ/1, 9, 11ᵛ/11; Caz.B[1], 2; SA, 26ᵛ; EG, 47ʳ), *sînteţ* (Înv., 1642, 52ʳ/13). La persoana a III-a plural forma generală era *sînt* (Înv., 1642, 13ʳ/8, 40ᵛ/12, 45ʳ/16), iar în textele neliterare apăreau şi formele hipercorecte *sint* şi *simt* (1717, Iaşi, DII, III, 475, 478). Formele etimologice se întîlnesc sporadic mai ales la începutul perioadei şi numai în texte ardeleneşti.

Formele neaccentuate erau *s-* şi *îs*: căce-*s* (AC[1], 92).

În prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină pe la 1770 de un anonim bihorean se dă următoarea paradigmă a verbului *a fi* la indicativul prezent: „S.: *sînt, eşti, iaste* „sum, es, est", P.: *sîntem, sînteţi, sînt* „sumus, estis etc."" (ILV, 92). Remarcăm recomandarea formei vechi *iaste* şi nu a formei noi *este*, care probabil că nu se răspîndise în zona de nord-vest de unde provenea autorul. De asemenea, autorul remarcă într-o notă că „*e* este pronunţat ca şi cum i s-ar fi antepus un iot" (*ieste*, ILV, 92).

Paradigma verbului *a fi* la indicativul prezent este dată şi de S. Micu şi Gh. Şincai în gramatica lor de la sfîrşitul perioadei cercetate: *eu sînt, tu eşti, el e* sau *este, noi sîntem, voi sînteţi, ei sînt* (MŞG, 44). Formele neaccentuate de pers. I sg. şi a III-a pl. (*îs, s*) nu sînt menţionate în această gramatică, şi nici formele regionale de tip moldovenesc *îi* şi *i* de la pers. a III-a singular.

6.3.5. *Verbul **a avea*** poseda forme de predicativ sau de auxiliar. Cele de predicativ erau: *am, ai, are, avem, aveţi, au*.

Cele de auxiliar pentru perfectul compus erau: *am, ai, au, am, aţi, au*.

Verbul predicativ *a vrea* avea următoarele forme la indicativ prezent în normele literare: *voi(u), vei* (arhaic *veri*), *va* şi *vrea, vom* şi *vrem(u), veţi* (şi *vreţi, vreţ*), *vor*. În secolul al XVIII-lea sînt atestate şi formele: *vreau* pentru pers. I sg., *vrei* pentru pers a II-a sg. şi *vrea* (mold. *vra*) pentru

pers. a III-a sg.: „*Vreau* ca să aibă ştiinţă" (după 1742, Moldova, IMCM, I, 509), *vrei* (IRP, 238), „*vrei* să trăieşti" (1766, Moldova, IMCM, II, 155), „*vra* să vie" (1780, IMCM, II, 319). Predicativul *a vrea* avea şi o paradigmă slabă cu sufixul flexionar *-esc*: *voiesc* „Volo" (AC[1], 130), *voieşti, voieşte, voim, voiţi, voiesc.*

Pe la 1750-1780 ca urmare a contaminării dintre paradigma tare (*vreau* etc.) şi cea slabă (*voiesc* etc.) circula şi contaminaţia de tipul *vroi* şi *vroiesc*, neimpusă cu toate formele în normele limbii literare moderne, dar prezentă în vorbirea populară din sudul ţării.

La imperfect forme de tipul *vroiam, vroiai, vroia* sînt considerate azi literare. Pentru formele auxiliarului *a vrea* din componenţa viitorului, vezi **6.3.17.**

6.3.6. Verbul *a şti* păstrează forma etimologică de pers. 3 sing. la prezentul indicativului în unele texte nordice de la începutul perioadei: *şti* (Caz.V, I, 39[v], 42[r]; Prav. 1646, 264, 271; NT, 2[r]; Misc. V, 64[r]), dar *ştie* (Caz.V, I,16[r], 37[r]; SA, 9[r], 23[r]; DVS, sept., 7[r], 27[v]; Mol. 1689, 47[v]; Vis.C, 313; 1741-1742, Moldova, IMCM, I, 497).

Dintre textele munteneşti de la începutul perioadei, numai *Cazania* de la Dealu (1644) foloseşte, ca urmare a influenţei textului *Cazaniei* lui Varlaam, forma etimologică *şti,* înlocuită după aceea în toate redacţiile ulterioare: *şti* (Caz, V, I, 338[v]; Caz. 1644, 767), dar *ştie* (Caz.B[2], 232; în cazaniile munteneşti din secolul al XVIII-lea apare numai forma analogică *ştie*). De asemenea, forma etimologică *şti* din *Pravila* lui Vasile Lupu este înlocuită cu forma analogică *ştie* în *Pravila* lui Matei Basarab: *şti* (Prav. 1646, 264, 273) - *ştie* (Prav. 1652, 185, 198). Forma analogică era practic generalizată în Muntenia cum arată unele texte chiar de la începutul perioadei cercetate (ca, de pildă, Inv. 1642 în care apare numai *ştie* (27[r]/7, 4[v]/6, 7[r]/16, 14[v]/15, în total 12 ocurenţe).

6.3.7. Formele lungi, etimologice, ale verbului *a mânca* la pers. 1, 2, 3 sg. şi 3 pl. sînt înregistrate în majoritatea textelor din perioada studiată, chiar în cele din regiunile unde existau formele scurte, adică în Ardeal şi Banat: *să mănânc* (SA, 6[r]), *să mănânce* (SA, 93[r]), *mănânci* (BCat., 12), *mănînc* „Comedo", *mănîncu-mă* „Contendo" (AC[1], 100).

Formele ardeleneşti pătrund greu chiar în textele din Transilvania: *mâncă* (NT, 129[r]), dar *mănâncă* (NT, 11[v]), *mâncă* (Occ, 106), dar *să mănânce* (Occ, 105)[31], *mănâncă* (Vis. C, 121).

În gramatica lor din 1780, ardelenii S. Micu şi Gh. Şincai recomandau ambele forme: „*mînc* sau *mănînc*" „manduco" (MŞG, 50).

În textele din Moldova şi Ţara Românească se întîlnesc numai forme etimologice: *mănâncă* (Inv. 1642, 12[v]/8, 28[v]/14, 46[r]/2, 20[r]/11; MLex., 213), *să mănânce* (Inv. 1642, 14[v]/11; BB, 640[v]; IT, 90). Forma scurtă a fost

[31] *Ibidem*, p. 413.

întîlnită numai în însemnări din Moldova, făcute, probabil, de ardeleni: „să zbiere ca măgariu cînd îl *mîncă* lupii" (după 1743, Moldova, IMCM, I, 519), *„să mînce* scoarță" (1703-1705, Moldova, IMCM, I, 370)

6.3.8. Verbul *a usca* prezintă forme duble, cu sau fără sincopa lui *u: (mă) usuc* (MLex, 111), *să uscă* (NT, 45^{r}).

Formele nesincopate sînt mai frecvente în texte, indiferent de varianta literară pe care acestea o reprezintă.

6.3.9. În schimb, la verbul *a surpa* formele sincopate devin mai frecvente, pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă, în dauna celor etimologice, întîlnite mai ales la începutul perioadei: *surup* (MLex, 180), *surupat* (MLex, 111), *surupatoriu* (MLex, 180), dar *surp* (EG, 62^{v}), *să nu surpi* (1716, Iași, DII, III, 450), *să surpe* (Pl.S, 90), *să se surpe* (1653; DIT, 252), *să nu să surpe* (SA, 9^{v}), *să nu surpe* (1715, Iași, DII, III, 433).

6.3.10. Verbul *a lucra* prezintă în marea majoritate a textelor forme cu sufixul *-ez: lucrez* (MLex, 47), *lucrează* (Caz.B^{1}, 105; SA, 109^{r}; Sin. 1714, 7, 9; AUL, 82), *să lucrează* (SA, 57^{v}; Lit 1739, 6^{v}), *să lucreze* (Înv. 1642, 35^{r}/16; 1754, DRA, II, 312; 1775, DRA, 11, 464).

Formele fără sufix, specifice graiurilor ardelenești și bănățene, apar foarte rar și numai în texte reprezentînd variantele literare sud-vest-ardelenească și din Banat-Hunedoara: *lucră* (NT, 27^{v}), *lucru* „Laboro" (AC^{1}, 99), *lukr(u)* (Lex.M, 221).

6.3.10.1. În aceste zone se foloseau și alte verbe fără sufixele flexionare *-ez* și *-esc* unele dintre ele consemnate în primul dicționar al limbii române, scris de un bănățean pe la 1650: *amurt* (= *amurțesc*) „obstupefacio" (AC^{1}, 73), *ațip* (= *ațipesc*), *feric* (= *fericesc*), „Laudo. Beatifico", *im* (= *imez*) „Inficio" (AC^{1}, 91), *înfier* (= *înfierez*) (AC^{1}, 83), *lumin* (= *luminez*) „Illuminio. Luceo" (AC^{1}, 99), *neguț* (= *neguțez*) „Negotior. Conveneo" (AC^{1}, 104), *slobod* (= *slobozesc*) „Libero" (AC^{1}, 120), *turb* (= *turbez*, AC^{1}, 127), *vom* (= *vomez*) „Vomo" (AC^{1}, 130) (vezi și Gh. Chivu, *Studiul lingvistic privind* AC^{1}, 56).

Pe de altă parte, acest dicționar atestă verbe care aveau sufixele flexionare *-ez* sau *-esc* la prezentul indicativ (pers. 1 sg.) care în alte zone nu posedau acest sufix: *apropiedz* (= *apropiu*) „Appropio" (AC^{1}, 73), *cruțesc* (= *cruț*, AC^{1}, 96) dar *cruțu-mă* „Viribus parco" (AC^{1}, 96), *cruț* „Parco. Tenax sum" (*ib.*, 96), *gîdilesc* (= *gîdil*) „Titillo" (AC^{1}, 87), *sfîrăiesc* (= *sfîrîi*, AC^{1}, 118), *turburedz* (= *turbur*, AC^{1}, 127), *vîrăsc* (= *vîr*, AC^{1}, 128).

La unele verbe se oscila între forme cu sufix flexionar și forme fără sufix, cel mai vechi dicționar al limbii române prezentînd forme duble: *împut* și *împuțescu-mă* (AC^{1}, 82), *cruț* și *cruțesc* (AC^{1}, 96), *îngrașu-mă* și *îngrăședz* (AC^{1}, 83), *prînd* și *prîndzesc* (AC^{1}, 112), *scurt* și *scurtez* (AC^{1}, 120), *ur* și *uredz* (AC^{1}, 131).

6.3.11. Verbele regulate aveau pe la sfîrșitul perioadei cercetate, după informațiile date de texte și de primele gramatici românești, următoarele

paradigme la prezentul indicativ:

Conjugarea I:

- fără sufixul *-ez: laud, lauzi, laudă, lăudăm, lăudați, laudă* (EG, 71; MȘG, 48), *ascult, asculți, ascultă, ascultăm, ascultați, ascultă* (ILV, 98).

- cu sufixul *-ez*: *adeverez, adeverezi, adeverează, adeverăm, adeveraț(i), adeverează* (EG, 70).

Conjugarea a II-a: *tac, taci, tace, tăcem, tăceț(i), tac* (EG, 71, MȘG, 50).

Conjugarea a III-a: *scriu, scrii, scrie, scriem, scrieți, scriu* (ILV, 98), *bat, bați, bate, batem, bateț(i), bat* (MȘG, 54); *trec, treci, trece, trecem, treceț(i), trec* (EG, 73).

Conjugarea a IV-a:

- fără *-esc*: *dorm, dormi, doarme, dormim, dormiț(i), dorm* (EG, 71, MȘG, 58); *pogor, pogori, pogoară, pogorîm, pogorîț, pogoară* (EG, 72)

- cu *-esc* (*-ăsc*): *săvîrșesc, săvîrșeșt(i), săvîrșaste, săvîrșim, săvîrșiț, săvîrșesc* (EG, 51). Formele cu sufixul *-esc*, *-ăsc* nu apar în MȘG; iar în EG apar la persoana a II-a plural numai forme fără *-i* (*cîntaț, tăceț, dormiț, pogorîț, săvîrșiț*), generale în epocă în limba populară.

6.3.12. ***Imperfectul indicativului*** cunoaște în perioada 1640-1780 unele schimbări privind desinențele de pers. 1 sg. și 3 pl.

6.3.12.1. La pers. 1 sg. apare și se răspîndește desinența analogică *-m*, astfel încît forma de pers. 1 nu mai este sincretică cu forma de pers. 3 sg. și pl.: *mă duceamu* (1758; ISBD, 77), *eram* (MLex, 85; CCâmp, 8^r), *iernam, văram* (CCâmp, 8^r), *năşteam* (EG, 60^v), *scârbiiamu-mă* (MLex, 127), *vream* (MLex, 343)[32], *șădiam* (1755, Brăești-Muntenia, însemnare, Corfus, 9).

Inovația este prezentă mai întîi în textele muntenești și se răspîndește treptat, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, și în textele din Moldova și din Ardeal: „*eram* atunci în Țara Ardealului" (1740, Moldova, IMCM, I, 490) etc. Formele vechi, etimologice, devin din ce în ce mai rare pe măsură ce ne apropiem de mijlocul secolului al XVII-lea[33]: *mă sfârșiia* (Caz.V, II, 24^v), *goniia* (NT, 169^v), *era* (NT, 169^r).

6.3.12.2. La pers. 3 pl, formele vechi, etimologice, sînt norme în toate textele, indiferent de varianta literară pe care o reprezintă, cu excepția celor din Banat-Hunedoara care atestă și forme cu *-u*: *să alegea* (EG, 49^v), *era* (IP, 6^v), *vedea* (SA, 80^v); cf. însă *dziceau* (395), *îmbătau* (395), *mirau-se* (395), *rătăceau* (240), toate atestate în Vis.C[34].

Prima atestare a formei cu *-u* dintr-un text muntenesc este în *Cronica* lui Radu Popescu unde apare alături de forma veche: „Moldoveanii încă

[32] Cf. C. Frâncu, *Cu privire la vechimea a două inovații în flexiunea verbală, comune dialectelor limbii române*, în FD, VII, 1971, p. 180-183.

[33] *Ibidem*, p. 182-183.

[34] Vezi Gheție, BD, p. 170, 306.

făceau jalbă dă jafurile ce-i *jefuea* tătarii" (IRP, 100; în altă versiune apare forma veche *făcea* (cf. notele de la subsolul IRP, 100).

6.3.12.3. În unele texte apare și o formă de imperfect perifrastic, formată din perfectul compus al verbului *a fi* și gerunziul verbului de conjugat: *au fost dzicînd* (NL, 279), *au fost făcînd* (SA, 59ᵛ), *au fost ședzînd* (IT, 96), *au fost zicînd* (1709; DRA, I, 231).

6.3.12.4. Verbele *a da* și *a sta* au în norma tuturor variantelor literare formele etimologice, fără reduplicare analogică cu perfectul simplu: *dam, dai, da, dam, dați, da* (EG, 57ᵛ). Singurul exemplu cu formă analogică reduplicată datează de pe la începutul secolului al XVIII-lea: *stătea* (AP, 58)[35].

6.3.12.5. Verbele de conjugarea a IV-a prezintă în continuare sufixul vechi alături de cel nou: *a, -ea, -ia, -iia (-îia): grăiia* (BB, 631a), *urâia* (Caz.V, II, 17ʳ), *pîrîia* (1670, Iași, DII, II, 305), *veniia* (NT, 48ᵛ), *omorăia* (IRP, 233), dar *venea* (IRP, 47), *venia* (*ib*., 19), în altă versiune a cronicii (*ib*., 113), *bîntuia* (IRP, 113, dar *fugea, lăcuia* (IRP, 45 cu varianta *lăcuea*), *gonea* (IRP, 43), *păzea* (IRP, 117), *poftea* (IRP, 107, cu varianta *poftiea*), *gătea* (IRP, 107, cu varianta *gătiea*). Variantele cu *-ie* reprezintă faza intermediară între faza veche în *-ii-* și cea nouă în *-e-*.

6.3.12.6. Spre sfîrșitul perioadei cercetate paradigmele imperfectului verbelor regulate erau cele „recomandate" de primele gramatici românești:

Conjugarea I: *lăudam, lăudai, lăuda, lăudam, lăudaț(i), lauda* (EG, 71, MȘG, 48); *ascultam, ascultai, asculta, ascultam, ascultați, asculta* (ILV, 98).

Conjugarea a II-a: *tăceam, tăceai, tăcea, tăceam, tăceaț(i), tăcea* (EG, 71, MȘG, 52).

Conjugarea a III-a: *băteam, băteai, bătea, băteam, băteaț(i), bătea* (EG, 73, MȘG, 54); *cunoșteam, cunoșteai, cunoștea, cunoșteam, cunoșteați, cunoștea; scriam, scriai, scria, scriam, scriați, scria* (ILV, 98).

Conjugarea a IV-a: *dormeam, dormeai, dormea, dormeam, dormeaț(i), dormea* (EG, 71, MȘG, 58); *săvîrșeam, săvîrșeai, săvîrșea, săvîrșea, săvîrșaț, săvîrșeam* etc. (EG, 52); *pogoram* etc (EG, 72); *ceteam, ceteai, cetea, ceteam, ceteați, cetea* (ILV, 98).

Forma de persoana I singular cu *-m* era generalizată și normă literară și chiar dialectală (în cele mai multe regiuni), cea cu *-u* de la pers. a III-a plural nu apărea în aceste gramatici, fiind dialectală limitată la Banat, iar formele cu *ii, îi* (*dormiia, pogorîia*) erau probabil învechite căci nu apar în aceste gramatici, deși în texte ele se întîlnesc pînă după 1780. Autorii gramaticilor menționate le credeau, probabil, învechite sau regionale.

6.3.12.7. În unele texte traduse din grecește, V. Arvinte a semnalat forme de „prezent perifrastic" calchiate din limba originalului: „Pămîntul care *iaste curînd* lapte și miere" (BB, Lv., 20.24; Nm., 14.8; în ms. 45:

[35] Vezi C. Frâncu, *Din istoria verbelor neregulate: imperfectul verbelor* a da *și* a sta, în LR, XXVI, 1977, nr. 1, p. 81-83.

iaste curîndu, formă evitată în ms. 4389: Țara carea fierbe cu lapte și miere (cf. V. Arvinte, BB, II, 11, III, 10)).

6.3.12.8. Imperfectul perifrastic, compus din perfectul compus al auxiliarului *a fi* și gerunziul verbului, apare în tot felul de texte traduse sau netraduse: „cînd *au fost arînd* cu dînșii, cu leșii, *i-au fost înpungînd* cu strămurările ca pe boi, să tragă" (NL[1], 168), *n-au fost avînd* (NL[1], 169).

De asemenea, un alt tip de imperfect perifrastic este cel compus din imperfectul auxiliarului *a fi* și gerunziul verbului de conjugat: *era stînd* (= statea, BB, Gen. 18, 22 și în ms. 4389 (*ib.*), *era lucrînd* (BB, Gen. 4.2), *era zidind* (BB, Gen. 4.17 și în ms 45 și 4389, cf. Arvinte, I, 78). Faptul că în originalul grecesc se află o formă perifrastică echivalentă, nu ne îndreptățește să o punem exclusiv pe seama influenței grecești, căci acest tip de imperfect apare și în texte netraduse, iar azi în graiurile populare (vezi C. Frâncu, *Geneza și evoluția timpurilor verbale supracompuse*, ALIL, XXIX, 1983-1984, A, p. 31-39).

6.3.13. Perfectul simplu își limitează aria de circulație, în limba vorbită, la Oltenia, Banat și Crișana, în timp ce în limba scrisă el se menține și în textele din celelalte regiuni, în special în narațiuni, unde apare aproape exclusiv la persoana a III-a. El prezintă următoarele trăsături mai importante:

6.3.13.1. Formele tari de pers. 1 de tipul *deșchiș* (Ap. 1646, 14^v), *dziș* (DP, 14^r), *trimeș* (NL, 57) constituie în secolul al XVII-lea norma epocii în limba scrisă de pretutindeni, însă tendința de regularizare și de transformare a perfectelor tari în perfecte slabe are drept urmare răspîndirea formelor slabe în *-sei*, rare în secolul al XVII-lea, dar din ce în ce mai frecvente în secolul următor[36]: *înțelesei* (1752; ISD, XIV, 217), *rămăsăiu* (Pl.S, 74), *ziseiu* (T, 10^r).

Formele vechi se mai mențin în tot felul de texte în special în cele bisericești pînă la sfîrșitul perioadei.

6.3.13.2. Aceeași tendință de transformare a perfectelor tari în perfecte slabe aduce cu sine generalizarea în epoca cercetată a paradigmei slabe a verbului *a face* la perfect simplu: *făcui* (NÎnv., 320), *făcuiu* (Mol. 1676, 11^r), *făcuși* (Caz.V, I, 310^r; SA, 120^r), *făcu* (Înv. 1642, 10^v/9; Caz.V, I, 12^r; Caz. 1644, 11; Caz.B[2], 9; SA, 21^v; Min. 1698, 43^r), *să făcu* (IT, 104), *făcură* (Caz.V, I, 89^v; Caz. 1644, 75; SA, 8^r). Și derivatul *a desface* și-a creat un perfect slab: *desfăcu* (Înv. 1642, 37^v/18, 20).

Formele tari de tipul *feci(u), feceși, fece* etc. sînt arhaisme în perioada 1640-1680[37]. Ele se mai mențin în textele bisericești, în special cele ale lui Dosoftei: *feciu* (DP, 128^v/6), *feceș* (DP, 65^r/9), *feace* (DP, 149^r/11, 172^r/6),

[36] Vezi C. Frâncu, *Din istoria perfectului simplu: forma de tipul* ***zisei***, în LR, XXXI, 1984, nr. 5, p. 426-436.

[37] Vezi Valeria Guțu Romalo, *Din morfologia sec. al XVI-lea: perfectul simplu al verbului* ***a face***, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, București, 1965, p. 337-340.

feaceră (DP, 138r/19). Forma slabă, cu accentul pe sufixul *-e-* de pers. a II-a singular este rar atestată: *fecéş* (DP, 93r/19, 64r/9).

6.3.13.3. Tendinţa de a crea o paradigmă sigmatică pentru verbele *a fi, a avea,* aflată în faza incipientă în perioada anterioară, este în plină desfăşurare cu precădere în limba vorbită[38]. Textele literare consemnează formele vechi, asigmatice, care constituiau norma epocii: *avu* (Caz.V, I, 270v), *avură* (Caz.V, I, 311r; 1779, DRA, 1, 636), *fuiu* (DP, 90v/14, 112r/9), *fui* (CD, 76v), *fuiu* (MLex., 350), *fu* (MLex., 32r; DP, 17r/7, 94v/2), *fum* (DP, 166v/7), *fură* (Mol. 1676, 12v; DP, 60v/14). Forma organică *fut* („*furăţi*") de persoana a II-a plural nu a fost întîlnită în texte, căci era jenantă: de aceea era înlocuită cu forma corespunzătoare a perfectului compus sau cu forma sigmatică *fuset*.

Formele noi, sigmatice, sînt sporadice în textele literare din epoca cercetată: *avuseră* (1722; BDB, IV, 20), *fuseş* (DPv/3). Verbul *a vrea* îşi creează şi el o paradigmă sigmatică alături de cea veche: *vruiu* (DP, 91v/24), *vru* (DP, 18r/19), dar *vrusăiu* (DP, 49v/10), *vruseş* (DP, 108r/1) etc.

Paradigma sintagmatică cu sufixul *-ră-* la persoana I şi a II-a plural este pentru prima oară menţionată de anonimul bihorean care a scris pe la 1770 prima gramatică a limbii române în limba latină: *fusăiu, fusăşi, fusă, fusărăm, fusărăţi, fusără*, cu menţiunea într-o notă: „Prin acest trecut se redă un lucru făcut puţin mai înainte" (ILV, 34), situaţie prezentă şi astăzi în graiurile de sud-vest, în special în cele olteneşti.

La sfîrşitul perioadei cercetate, S. Micu şi Gh. Şincai „recomandau" atît formele vechi cît şi formele noi, analogice: „eu *fui* sau *fusei*, tu *fuşi* sau *fuseşi*, el *fu* sau *fuse*, noi *furăm* sau *fusem*, voi *furăţi* sau *fuseţi*, ei *fură* sau *fuse*" (MŞG, 44). Remarcăm prezenţa sufixului *-ră-* la pers. I şi a II-a plural la formele vechi asigmatice (*furăm, furăţi*). Ei nu prezintă însă formele sigmatice de plural cu *-ră*, de tipul *fuserăm, fuserăţi, fuseră* deşi, cel puţin la pers. a III-a, ele circulau în vorbirea din unele regiuni sudice.

Dacă la perfectul simplu al verbului *a fi* se prezintă dubletele citate mai sus, la perfectul simplu al lui *a avea* sînt consemnate numai formele vechi, asigmatice *eu avui, tu avuşi, el avu, noi avurăm, voi avurăţi, ei avură* (MŞG, 46). Remarcăm că la acest verb, autorii menţionează la pers. I şi a II-a plural formele cu *-ră-*.

Paradigma perfectului simplu al verbului *a vrea* nu apare în această gramatică.

6.3.13.4. La pers. 1 şi 2 pl., normele de aproape pînă la sfîrşitul epocii conţineau numai formele etimologice, fără *-ră-* analogic, de tipul *vădzum* (Caz.U, 32r; DP, 92r/10; 1720, Iaşi, DII, III, 518), *plînsăm* (DP, 174v/1), *şedzum* (DP, 174v/1), *audzim* (DP, 97r/3), *prinset* (Ap. 1646, 15r), *răstignit*

---

[38] Cf. C. Frâncu, *Din istoria verbelor neregulate: perfectul sigmatic al verbelor* a fi, a avea, a vrea, în LR, XXIV, 1976, nr. 1, p. 56-67.

(Ap. 1646, 15r) etc.

Formele analogice, cu *-ră-* de la pers. 3 pl., apar spre sfîrşitul perioadei cercetate în texte sudice, unde perfectul simplu era des întrebuinţat, iar omonimia unor forme de perfect cu forme de prezent cerea diferenţierea[39].

Primele atestări ale formelor cu *-ră-* apar în gramatica călugărului moldovean Macarie, la 1772: *vîndurăm, vîndurăţi* (MGram., 81)[40] şi în cea a unui anonim bihorean scrisă pe la 1770 în limba latină: *ascultarăm, ascultarăţi, cunoscurăm, cunoscurăţi, scrisărăm, scrisărăţi, cetirăm, cetirăţi* (ILV, 100). În documentele particulare din Oltenia şi Muntenia de pe la 1780 inovaţia este atestată de mai multe ori[41]: *văzurăm* (1776, Craiova, AJ, 63; două ocureţe), dar *văzum* (1776, Bucureşti, AJ, 64).

6.3.13.5. Verbul *a da* îşi creează, alături de paradigma tare de tipul *dediu, dedeşi (dede), dete, dedem, dedet, dederă (deteră),* generală în normele epocii, o paradigmă slabă de tipul *dădui, dăduşi, dădu,* prin analogie cu *stătui, stătuşi, stătu*[42]. Formele vechi mai apar în special în texte din Oltenia şi Muntenia. În textele reprezentînd graiurile nordice formele de perfect sînt rare: *deade* (DP, 57r/6). Forma slabă, cu accentul pe sufixul *-e-* este rar întîlnită: *dedéşi* (DP, 54v/11).

Totalizînd rezultatele cercetării formelor perfectului simplu în perioada cercetată putem trage următoarele concluzii:

a) În secolul al XVII-lea apare şi se răspîndesc formele slabe în locul formelor tari ale fostului perfect forte moştenit din latină: *zisei*, în locul lui *zişi* (< lat. *dixi*), *făcui*, în locul lui *feci* (< lat. *feci*), *dădui* în locul lui *dedi* (< lat. *dedi*), *stătui* în locul lui *steti* (< lat. *steti*). Acestă inovaţie corespunde tendinţei general romanice de a transforma perfectele forte, neregulate sau reduplicate, în perfecte slabe, regulate şi mai conforme cu tendinţa de eliminare a asperităţilor din sistem.

b) În cursul secolului al XVIII-lea apar formele cu sufixul flexionar analogic *-ră-* la persoana I şi a II-a plural, care are avantajul de a evita omonimia formelor de conjugarea I şi a IV-a de la perfectul simplu cu formele de prezent (pf. s. *lăudarăm, auzirăm*-prez. *laudăm, auzim*), faţă de faza mai veche (pf. s. *lăudăm, auzim*-prez. *lăudăm, auzim*), iar la persoana a II-a între perf. simplu şi participiu (pf. s. *laudat*-part. *laudat*). Inovaţia porneşte din regiunile în care perfectul simplu era des întrebuinţat (Oltenia, vestul Munteniei).

---

[39] Cf. C. Frâncu, *Din istoria perfectului simplu: formele de persoana I şi a II-a plural cu sufixul* ***-ră-***, în AL, XVIII, 1967, p. 176-180.
[40] Cf. I. Gheţie, ILRL, p. 111.
[41] Cf. C. Frâncu, *Din istoria perfectului simplu: formele de persoana I şi a II-a plural cu sufixul* ***-ră-***, p. 177-180.
[42] Cf. C. Frâncu, *Din istoria verbelor neregulate: perfectul simplu şi mai mult ca perfectul verbelor* ***a da*** *şi* ***a sta***, în LR, XXIX, 1980, nr. 4, p. 307-316.

6.3.13.6. Gramaticile româneşti scrise pe la sfîrşitul perioadei cercetate cea a anonimului bihorean şi cea a lui S. Micu şi Gh. Şincai, confirmă aceste concluzii. Paradigmele perfectului simplu date de ardeleni sînt următoarele:

Conjugarea I: *ascultai, ascultaşi, ascultă, ascultarăm, ascultarăţi, ascultară* (ILV, 100); *lăudai, lăudaşi, lăudă, lăudarăm, lăudarăţi, lăudară* (MŞG, 48).

Conjugarea a II-a: *tăcui, tăcuşi, tăcu, tăcum* sau *tăcurăm, tăcuţi* sau *tăcuraţi, tăcu* sau *tăcură* (MŞG, 52).

Conjugarea a III-a: *cunoscui, cunoscuşi, cunoscu, cunoscurăm, cunoscurăţi, cunoscură* (ILV, 100); *bătui, bătuşi, bătu, bătum* sau *băturăm, bătuţi* sau *băturăţi, bătu* sau *bătură* (MŞG, 54).

Conjugarea a IV-a: *cetii, cetişi, ceti, cetirăm, cetirăţi, cetiră* (ILV, 100); *dormii, dormişi, dormi, dormirăm, dormirăţi, dormiră* (MŞG, 58).

Remarcăm faptul că la conjugările I şi a IV-a se dau la persoanele I şi a II-a plural numai formele noi cu *-ră-* (distinse de formele corespunzătoare de prezent), dar la conjugările a II-a şi a III-a se menţionează forme duble (*tăcum* sau *tăcurăm*, *bătum* şi *băturăm*) la care forma nouă nu era strict necesară ca la conjugările I şi a IV-a, căci şi formele vechi erau bine diferenţiate la persoana I plural (*batem*, dar *bătum*, *tăcem*, dar *tăcum*).

La persoana a II-a plural apar pentru prima dată menţionate formele analogice cu *-ţi* (*lăudarăţi, tăcurăţi, băturăţi, dormirăţi*), în locul formelor vechi omonime cu participiul (*lăudat, tăcut, bătut, dormit*).

La pers. a III-a plural ne surprind formele duble *tăcù* sau *tăcură, bătu* sau *bătură*, ceea ce înseamnă că autorii admiteau „dezacordul" dintre singular şi plural la persoana a III-a.

6.3.14. Perfectul compus continuă să aibă la pers. a III-a singular forma *au*, care este normă literară pînă după 1780. Însă uneori, atît în texte literare, cît şi mai ales în cele neliterare, pătrund formele dialectale *a* (în textele reprezentînd graiurile munteneşti şi *o* reprezentînd graiurile de tip moldovenesc sau bănăţean-hunedorean: *a făcut* (1769, Însemnare, Corfus, 73), *a perit* (*ib*., 73), dar *au scăpat* vizirul (*ib*., 73), „*l-au luat* vizirul" (*ib*., 73).

Pentru pers. 3 sg. şi pl. norma literară a epocii admitea numai formele cu auxiliarul *au:* „el *s-au ales*" (EG, 50^r) - „ei *s-au ales*" (EG, 50^r), „el *au făcut*" (SA, 11^r) - „ei *au făcut*" (SA, 27^v).

Forma diferenţiată cu *a* la singular, impusă în normele limbii literare moderne de Heliade Rădulescu, este rară în texte, chiar în cele munteneşti[43]: *a adeverit* (1650; DIT, 250), *a bătut* (T, 11^r), *a poleit* (Sin. 1703, 354), *scrisu-s-a* (1650; DIT, 250), *a spoit* (Sin. 1703, 400).

---

[43] Cf. C. Frâncu, *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus. Privire istorică*, în SCL, XX, 1969, nr. 3, p. 299-318; I. Gheţie, *Originea auxiliarului a de la pers. 3 sg. a perfectului compus*, în SCL, XXIV, 1973, nr. 4, p. 421-430; Gheţie-Mareş, GD, p. 248-251; Gheţie, BD, p. 171.

În textele din Transilvania şi Moldova, alături de formele cu *au*, apar uneori forme cu *o* creat din *au* prin asimilare reciprocă: *s-o ghiereptat* (CCâmp., 9ᵛ), *m-o niescutu* (CCâmp., 8ᵛ), *m-o prins* (CCâmp., 9ᵛ)[44].

Paradigma perfectului compus recomandată de prima gramatică românească scrisă în româneşte la 1757 era: *am ajutat, ai ajutat, au ajutat, am ajutat, aţ ajutat, au ajutat* (EG, 60). Această paradigmă este menţionată şi în prima gramatică românească scrisă de un anonim bihorean în limba latină pe la 1770: S.: *am, ai, au cetit, cunoscut, ascultat, scris*, P.: *am, aţi, au cetit, ascultat* etc. (IRV, 100). Se menţionează că formele auxiliarului (numite de autori *particule*) pot fi postpuse ca în *ascultat-am, cetit-am* (ib., 100). Aceeaşi paradigmă apare şi în gramatica lui S. Micu şi Gh. Şincai (vezi MŞG, 48).

Remarcăm şi folosirea în texte neliterare din Moldova a folosirii duble a auxiliarului de la perfectul compus: „*ai* strîns-*ai*" (1780, Moldova, IMCM, II, 319).

6.3.15. Mai mult ca perfectul *sintetic* îşi extinde la pers. 1 sg. forma analogică în *-m*, creată încă din secolul al XVI-lea şi atestată numai de documentele particulare de la sfîrşitul secolului: *culĕsesem* (CD, 101ʳ), *mă dusasăm* (1650; ISBD, 51), „*socotisem* şi *trimisesăm*" (1679, Iaşi, DII, III, 450), *avusesem* (EG, 56ʳ), *fusesem* (EG, 56ʳ), *gîndisem* (CD, 101ʳ), *poruncisăm* (CD, 49ᵛ).

Paradigmele diferitelor conjugări la acest timp apar în prima gramatică scrisă în limba română (1757): *ajutasem, ajutaseş, ajutase, ajutasem, ajutaseţ, ajutase; alesesem, aleseseş, alesese, alesesem, aleseseţ, alesese; săvîrşisem, săvîrşiseş, săvîrşise, săvîrşisem, săvîrşiseţ, săvîrşise* (EG, p. 50-60). Remarcăm absenţa sufixului *-ră-* la formele de plural şi a lui *-i* la pers. II sg. şi II pl. (*aleseşeş, săvîrşişeş, aleseseţ, săvîrşiseţ*).

Sufixul analogic *-ră-* nu apăruse încă decît regional la mai mult ca perfect, iar lipsa lui *-i* de la pers. a II-a era o trăsătură a limbii populare, care l-a influenţat pe autorul gramaticii. Sufixul *ră* nu apare nici în paradigma de mai mult ca perfect „recomandată" de anonimul bihorean în gramatica sa scrisă în latineşte pe la 1770: *ascultasăm, ascultasăşi, ascultasă, ascultasăm, ascultasăţi, ascultasă; cetisăm, cetisăşi, cetisă, cetisăm, cetisăţi, cetisă* (ILV, 101; remarcăm velarizarea lui *e* în sufixul *se* (caracteristic acestui timp), trăsătură a vorbirii populare. Nici S. Micu şi Gh. Şincai în gramatica lor din 1780 nu menţionează formele cu *-ră*. Ei dau următoarea paradigmă care era normă în epocă: *lăudasem, lăudaseşi, lăudase, lăudasem, lăudaseţi, lăudase* (MŞG, 48). Autorii dau paradigmele şi la celelalte conjugări, de la care, de asemenea, lipseşte *ră* la plural.

---

[44] Vezi C. Frâncu, *Formele de persoana a III-a ale auxiliarului de la perfectul compus. Privire istorică*, p. 300 şi urm.

6.3.16.1. *Mai mult ca perfectul analitic*, format din perfectul compus al verbului *a fi* şi participiul trecut al verbului de conjugat, se întîlneşte adeseori în textele reprezentînd graiurile nordice: *au fost dat* (1705; DRA, II, 107), *m-am fost dus* (SA, 125ʳ), *au fost făcut* (ULM, 106), *au fost spus* (IT, 92), *s-au fost agiuns* (NC², 331). Dislocarea elementelor constitutive prin *şi mai* arată că formaţia era în curs de gramaticalizare: „şi s-au fost *şi mai cumpărat* neşte curăţători" (1667, Iaşi, DII, II, 146).

În Ţara Românească formele perifrastice apar mai rar în texte: *au fost vîndut* (1657; DIB, 107), *am fost poruncit* (1704; DRA, I, 206).

6.3.16.2. Formele perifrastice de mai mult ca perfect, prezente în toată limba veche, iar azi în jumătatea de nord a ţării în graiurile populare (cf. ALR, serie nouă, vol. VII, h. 2017, 2018, 2019, 220), sînt înregistrate şi în primele gramatici româneşti din această perioadă: „*eram* sau *fusesem ajutat*" (EG, 60), „*eram* sau *fusesem ales*" (EG, 56). Micu şi Şincai dau însă o paradigmă mai răspîndită decît cea cu imperfectul auxiliarului *a fi* şi participiul dată ca dublet de Eustatievici Braşoveanul, care era limitată la Ardeal, paradigma cu perfectul auxiliarului *a fi* + participiul întîlnită azi în jumătatea de nord a României: *eu am fost lăudat, tu ai fost lăudat, el au fost lăudat, noi am fost lăudat, voi aţi fost lăudat, ei au fost lăudat* (MŞG, 48). La fel procedase cu aproximativ un deceniu înainte anonimul bihorean în prima gramatică a limbii române scrisă în latineşte. Acesta pe lîngă „mai mult ca perfectul simplu" (*Plusquamperfectum simplex*) „recomandă" şi un mai mult ca perfect *compus* (compositum) de tipul *am fost, ai fost, au fost* (*ascultat, cetit, cunoscut, scris*) cu menţiunea că „particulele" (adică formele auxiliarului) sînt de obicei postpuse (ILV, 100-102).

În sfîrşit, menţionăm că la persoana 3 pl. a mai mult ca perfectului sintetic, alături de forma etimologică, generală în textele din toate regiunile, apare înregistrată, într-un text din Moldova, forma analogică cu *-ră-* de la perfectul simplu: *să bătusără* (IT, 108), *făcusără* (IT, 92), dar *să făcusă* (IT, 106)[45]. Cu toate acestea formele vechi fără *-ră* rămîn normă generală atît în textele literare cît şi în cele neliterare. O formă rară, derivată din tema perfectului forte este *puşeşă* (NL¹, 322, derivată de la *puşi*).

Paradigma mai mult ca perfectului pe la 1750-1760 este cea dată de D. Eustatievici Braşoveanul în gramatica lui din 1757: *alesesem, aleseseşi, alesese, alesesem, aleseseţ, alesese* (49ʳ). Mai tîrziu S. Micu şi Gh. Şincai menţionează aceeaşi paradigmă: *bătusem, bătuseşi, bătuse, bătusem, bătuseţi, bătuse* (MŞG, 56).

6.3.17. Viitorul prezintă în epoca studiată următoarele deosebiri faţă de epoca precedentă:

---

[45] Vezi C. Frâncu, *Vechimea formelor de mai mult ca perfect, perfect compus, prezent indicativ şi conjunctiv cu* ***-ră***, în LR, XXXI, 1982, nr. 4-5, p. 281-293.

6.3.17.1. La pers. 2 sg. forma *vei* cîştigă din ce în ce mai mult teren în dauna formei *veri: veri lăcui* (Caz. V, I, 240ʳ; Caz. 1644, 527) - *vei lăcui* (Caz.B², 144; în cazaniile din secolul al XVIII-lea care au bază textul lui Varlaam forma *vei* este singura folosită). Forma nouă este la începutul perioadei destul de rară: în *Cazania* lui Varlaam apar curent forme cu *veri* (de ex.: *veri lăcui,* Caz.V, 1,240ʳ) şi cu totul rar forme cu *vei: vei îngădui* (Caz.V, I, 316ᵛ). Forma veche apare la începutul perioadei în *texte* reprezentînd variante literare diferite: *veri vedea,* (Prav. 1640, 3), *te ver pocăi* (NT, 304ᵛ) etc. Mai tîrziu, pe la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea, ea devine din ce în ce mai rară, forma nouă întîlnindu-se în texte cu proveniență regională diversă: *vei* (DP, 14ᵛ; SA, 2ᵛ; Mărg., 14ʳ; BCat, 12; EG, 46ᵛ).

6.3.17.2. La pers. 3 sg. forma cu *a* apare sporadic alături de forma generală cu *va* în texte din Moldova şi Transilvania: *a ave* (NL, 235), *s-a curăţî* (DVS, sept, 23ᵛ), *i-a plăcea* (PP, 43), *n-a putea* (Occ, 106), *a ţine* (1721-1722, DII, III, 532).

În texte din Ţara Românească şi sudul Transilvaniei sau influențate de norma lingvistică muntenească apar sporadic forme cu auxiliarul *o: o spune* (Sind., 1703, 355), *s-o vedea* (PP, 328).

6.3.17.3. Formele fără *v-*, *oi* la pers. 1 sg., *a* la pers a III-a sg., *om* la pers. I pl. şi *or* la pers. 3 pl., sînt de asemenea rare, generale fiind în textele literare formele *voi(u), vom, vor: mi-oi înmutarie, oi înnotarie* (CCâmp., 10ʳ), *oi vini* (1669, Bucovina, DB, VII, 208), *a* (= va) trebui (1719, Bucovina, DB, VII, 232), *or înnotarie,* (CCâmp., 10ʳ), *oi ave* milă (*ib.*, 208), *oi trage* (*ib.*, 208), *s-or mai afla* (1710, Cernăuţi, DB, VII, 220), *om da* (*ib.*, 232), *oi putea* (1726, Şietu-Transilvania, Corfus, 191). Remarcăm aici în primul exemplu, folosirea infinitivului lung în locul celui scurt în formele de viitor. La plural forme de auxiliar fără *v-* se întîlnesc des în textele neliterare: *or fura* (1736, însemnare pe o carte, Corfus, 193), dar pătrund uneori şi în cele literare: *or fi făcut* (NL¹, 142), *or vini* (NL¹, 238), *or rădica* (*ib.*, 233).

6.3.6.1. Paradigma cea mai răspîndită era cea care s-a impus în normele limbii literare şi ea este recomandată şi în prima gramatică scrisă în româneşte, cea a lui D. Eustatievici Braşoveanul (1757): *voi alege, vei alege, va alege, vom alege, veţ alege, vor alege* (EG, 54). Aceeaşi paradigmă este recomandată şi de anonimul bihorean în prima gramatică românească scrisă în limba latina: *voi, vei, va, vom, veţi, vor* (*asculta, ceti, cunoaşte, scrie* (ILV, 102). El adaugă într-o notă că „în vorbirea aleasă aceste particule (adică formele auxiliarului, n.n.) sînt de obicei postpuse verbelor" şi că „unii chiar omit prima literă *v*, a acestor particule" (ILV, 102). E vorba de formele populare de tipul *oi, ei, a, om,* etc. S. Micu şi Gh. Şincai menţionează în gramatica lor de la 1780 în primul rînd formele populare de factură nordică ale auxiliarului din componenţa viitorului: eu *oi lăuda*, tu *ei lăuda*, el *a lăuda*, noi *om lăuda*, voi *eţi lăuda*, ei *or lăuda* (MŞG, 38). Într-o notă din text

ei menţionează „La fiecare conjugare înaintea auxiliarului la viitor se poate pune *v*: de ex.: în loc de *oi* - *voi*, în loc de *ei* - *vei* etc." (*ib*., 38).

Apoi la celelalte conjugări se dau paradigme cu forme duble: eu *oi* sau *voi bate*, tu *ei* sau *vei bate*, el *a* sau *va bate*, noi *om* sau *vom bate*, voi *eţi* sau *veţi bate*, ei *or* sau *vor bate* etc. (*ib*., 50-56).

Preferinţa autorilor acestei gramatici pentru formele „populare" ale auxiliarului se vede din apendicele *Forme de vorbit despre lucrurile cele ce vin în cuvîntare* care însoţeşte această gramatică: „*ţi-oi face*" (MŞG, 98), „*m-oi duce*" (*ib*., 98), dar *voi spune* (*ib*., 99), „*ei fi ostenit*" (*ib*., 98), dar *vei purta* (*ib*., 108), ţi-*om da* (*ib*., 106), *îţi vrea* (*ib*., 106), m-*îţi da* (*ib*., 106), *a fi* (= *va fi, ib*., 110), *or fi* (*ib*., 104).

6.3.17. Viitorul al II-lea apare rar în texte, datortă faptului că este timp de relaţie, solicitînd în propoziţia regentă o formă de viitor I.

Mai des forma de viitor apare cu valoare de prezumtiv perfect: „că nici viziriul nu ştiia ce *or fi făcut*" (NL[1], 142), „iară ce *om fi greşit*, s-avem iertare" (1682, Moldova, IMCM, I, 292), *oi fi avut* (1718, Moldova, DRA, II, 137), *oi fi fost* (Iaşi, DRA, II, 125), *va fi făcut* (SCC, 7), sau de prezumtiv prezent (cu gerunziul): *să vor fi aflînd* (1778, AJ, 527); „Şi zicea către boieri: De mult *or fi zorind* ei şi *or fi flămînzi*, neavînd de cheltuială" (NT[1], 196).

Singura inovaţie demnă de menţionat priveşte valoarea de prezumtiv care este din ce în ce mai frecventă: „şi după cum *a fi fost* şi obiceiul vechiu şi mai dinainte precum *să va fi luat* şi de la domni... " (1710, Iaşi, DRA, II, 125), „cei ce *vor fi scris* că o chiamă aşa nu *vor fi fost umblat* într-aceste părţi; deci precum şi de la alţii *vor fi auzit*" (SCC, 11). Remarcăm în ultima frază prezenţa unui viitor supracompus (cu patru elemente verbale) avînd valoare de prezumtiv (pentru formele verbale supracompuse, vezi C. Frâncu, *Geneza şi evoluţia timpurilor verbale supracompuse în limba română*, ALIL, XXIX, 1983-1984, A, p. 31-39). Paradigma viitorului al II-lea este dată în prima gramatică românească (1757) scrisă de D. Eustatievici Braşoveanul: „*săvîrşit voi fi, vei fi, va fi, săvîrşiţ vom fi, veţ fi, vor fi*" (EG, 51). Remarcăm formele cu auxiliarul postpus, foarte rare în texte.

S. Micu şi Gh. Şincai în gramatica lor din 1780 nu menţionează formele de viitor anterior, ci numai pe cele de viitor I.

6.3.18. Conjunctivul prezent prezintă următoarele particularităţi mai importante pentru norma epocii:

6.3.18.1. Alături de formele etimologice *să bea, să dea, să ia, să stea, să vrea* se răspîndesc în textele din Moldova, Banat şi Transilvania formele analogice *să beie, să deie, să ieie, să steie, să vreie,* care existau în graiurile de tip moldovenesc de pe la începutul secolului al XVII-lea[46]: *să dei* (Cron. C., 111; 1788, Mehadia (Banat), IPB, 82), *să deie* (1708; IZ, V, 2, 8), *să dei*

[46] Vezi C. Frâncu, *Vechimea si răspândirea formelor* **să deie, să steie, să beie, să ieie** *în graiurile dacoromâne*, în SCL, XXII, 1971, nr. 3, p. 261-276.

(1720, Iaşi, DII, III, 519), *să iei* (= să ieie; NL, 335), *să dee* (1717, Rodna-Năsăud, Iorga, DB, II, 106; 1739, Geoagiul de Sus, (Hunedoara), ISD, XIII, 105), *ieie* (CCâmp., 10ᵛ), *ieie-să* (Occ, 93), „*s-o ei*" (1756, Maramureş, BIM, 188), *să stei* (1737, Bucovina, ŞCL, 35), dar *să bea* (NT, 37ᵛ; SA, 46ᵛ; EG, 58ᵛ), *să dea* (ŞT, 72; Prav. 1640, 1; NT, 24ᵛ; SA, 46ᵛ, IRP, 457), *să ia* (NT, 21ᵛ; SA, 10ʳ; BB, 615; Ps.Am., 58; EG, 57ᵛ) etc. Formele dialectale de tip nordic *să (i)e, să de, să ste* sînt prezente mai ales în textele din Moldova şi Transilvania: „să o *e*" (1773, Sudurău, însemnare, Corfus, 202), *să ei* (trei ocurenţe, 1717, Moldova, IMCM, I, 412).

Aceste exemple arată că în textele nordice şi sud-vest-ardelene formele etimologice sînt puternice, cele analogice pătrunzînd greu în limba scrierilor literare.

6.3.18.2. Verbul *a avea* îşi menţine în toate variantele literare şi în unele graiuri populare formele etimologice de pers. 1 şi 2 sg. *să aib, să aibi*, formele analogice după indicativul prezent apărînd abia după 1750 în unele documente neliterare munteneşti[47]: *să aibu* (1742, DRA, II, 263; 1743, DRA, II, 270; DIB¹, Bucureşti, 365; 1745, DIB¹, 420; AP, 124; 1698, Transilvania, ISD, IV, 9, 1752, *ib.*, 62; 1759, *ib.*, 71), *să aibi* (1670, Ghibănescu, SI, IV, 232; 1670, Bucureşti, DIB¹, 155; 1745, DRA, I, 425; AP, 155) etc.

Formele noi analogice cu cele ale prezentului indicativ (*am, ai*) încep să fie atestate pe la 1770 în documentele munteneşti: *să am* (1772, Arnota-Argeş, DRA, I, 583; 1775, Bucureşti, DIB¹, 484; 1777 *ib.*, 490), dar *să aibu* (*ib.*, 490). Spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea forma nouă apare şi în documente din Moldova: *să am* (Ghibănescu, IZ, V, 2, 118). În documentele din Ardeal şi din Banat inovaţia este înregistrată după 1780.

Prima gramatică românească scrisă în limba română (1757) menţionează numai formele vechi: *să aib, să aibi, să aibă* (EG, 67).

Forma analogică cu *-e*: *să aibe* (1734, Iaşi, DII, II, 140), este rară în comparaţie cu forma *să aibă* care era normă dialectală şi literară. Gramatica scrisă de S. Micu şi Gh. Şincai nu menţionează paradigma de conjuctiv a verbului *a avea*.

La Varlaam apare forma *aiub* (Caz.V, I, 275ᵛ), păstrată de *Cazania* de la Dealu (Caz. 1644, 595), dar înlocuită cu *să aib* în toate redacţiile ulterioare bazate pe textul mitropolitului moldovean.

În perioada cercetată, mai precis începînd de pe la 1650 conjuncţia *să* (< lat. *si*) „dacă" îşi încheie desemantizarea sa şi se fixează definitiv ca morfem al conjunctivului, fapt care determină o folosire mai largă a acestui mod şi ca urmare a înlocuirii infinitivului prin construcţii personale, în primul rînd prin conjunctiv. Fenomenul înlocuirii infinitivului prin conjunctiv este o trăsătură a limbii române între limbile romanice, cu concordanţe frapante cu

[47] Cf. C. Frâncu, *Cu privire la vechimea a două inovaţii în flexiunea verbală, comune dialectelor limbii române,* în FD, VII, p. 185-188.

fenomenele similare din neogreacă, albaneză, bulgară, macedoneană parţial sîrbo-croată şi din dialectele italiene de sud (Pentru informaţii suplimentare, inclusiv multe date din epoca studiată, vezi C. Frâncu, *Conjuntivul românesc şi raporturile lui cu alte moduri*, Casa Editorială Demiurg, Iaşi, 2001).

Paradigma conjunctivului prezent este dată în prima gramatică românească scrisă în limba română de un bihorean pe la 1770: *să ascult, să asculţi, să asculte, să ascultăm, să ascultaţi; să asculte; să cetesc, să ceteşti, să cetească, să cetim, să cetiţi, să cetească; să scriu, să scrii, să scrie, să scriem, să scrieţi, să scrie*. Autorul menţionează că acest mod se conjungă cu particula *să* „ut" (ILV, 104-106).

6.3.19. Conjunctivul perfect prezintă în normele variantelor literare numai forma cu auxiliarul variabil[48]: „nu e chip *să hie fost* sărac" (Caz.V, I, 277[r]) - „nu e chip *să fie fost* sărac" (Caz. 1644, 694; Caz.B[2], 176; cazaniile din secolul al XVIII-lea bazate pe textul lui Varlaam menţin forma cu auxiliarul variabil: *să fie fost*); *să nu fie fost* (SA, 59[v]), *să fiu lucrat* (NÎnv., 342), *să fie dat* (CH, 142), *să să fie arătat* (ULM, 106), „*să*-i *fie tăiat*" (NC[1], 163), *să fie luat* (*ib*., 163), *să* o *fiţi făcut* (MŞG, 106).

6.3.19.1. Forma cu auxiliarul invariabil, deşi existentă în unele graiuri încă din secolul al XVI-lea, căci este înregistrată într-un document particular, a fost întîlnită rar în texte literare: *să fi lucrat* (NÎnv., 338), „*să nu*-i *fi fost* gîndul" (NL[1], 356), „*să nu*-i *hi răşchirat*" (NL[1], 295), dar „*să fie* pierit" (NL[1], 297), „*să*-l *fie otrăvit*" (NL[1], 318). Ea este însă prezentă mai ales în documente şi însemnări: *să să fi vîndut* (1711, DRA, I, 498), *să le fi luat* (1750, Bucureşti, DRA, II, 198), „Vasile *să fi avut* doi feciori" (1773, ADSB, Braşov, 29) poate *să fi intrat* (1777, Ţara Românească, AJ, 434), *să fi prefăcut* (1777, Ţara Românească, AJ, 505), „nu ţinu minte *să fi mai fost* altă dată la această vremi" (1784, Moldova, însemnare, Corfus, 123).

Gramatica lui D. Eustatievici Braşoveanul nu menţionează nici formele variabile şi nici forma invariabilă de perfect conjunctiv. La fel procedează şi prima gramatică românească scrisă de un anonim bihorean pe la 1770 (cf. ILV). Gramatica lui S. Micu şi Gh. Şincai, apărută la sfîrşitul perioadei cercetate, menţionează numai formele variabile nu şi forma invariabilă, care era o inovaţie neimpusă în normele literare şi nici în normele lingvistice ale celor mai multe regiuni: „*să fiu lăudat* „laudaverim", *să fii lăudat, să fie lăudat, să fim lăudat, să fiţi lăudat, să fie lăudat*" (MŞG, 51).

Ediţia a II-a a gramaticii semnată numai de Gh. Şincai în 1805, după moartea lui S. Micu nu aduce nici o schimbare în această paradigmă.

6.3.20. Conjunctivul mai mult ca perfect, apărut în secolul al XVII-lea şi întrebuinţat de unii cărturari (Gr. Ureche, M. Costin, C. Cantacuzino, I. Neculce şi mai ales de Cantemir) pentru a exprima preanterioritatea în

[48] Cf. C. Frâncu, *Conjunctivul perfect românesc. Privire diacronică*, în SCL, XXI, 1970, nr. 2, p. 205-227.

trecut şi rezerva locutorului faţă de faptele narate, are întotdeauna auxiliarul variabil[49]: *să hie fost lăsat* (1666, Iaşi, DII, II, 126, 249), *să* le *fie fost cuprins* (CH, 264), *să fie fost scăpat* (CH, 270). Valoarea sa era de preanterioritate faţă de o acţiune trecută: „Şi dzic călugării *să fie fost făcut* şi sfeşnicile cele mari şi cele mici... şi pe urmă să le fie luat un domn şi să fie făcut altele de spije" (NL[1], 163), „Ştii adevărat ? Auzit-ai din om de credinţă sau cetit-ai ? Precum, în veacul trecut, adecă cătră anul 1630, *să să fie fost aşezat* aici în Schei un om, Theodor Băran, de viţă boierească den Ţară". (1773, Braşov, ADSB, 29).

Conjunctivul mai mult ca perfect nu apare menţionat în primele gramatici româneşti (cele citate mai sus, din 1757 de pe la 1770 şi din 1780).

6.3.21. Condiţionalul prezent sintetic de tipul *să (se), intrare* nu mai este atestat în textele din perioada 1640-1780, fiind înlocuit cu condiţionalul analitic.

6.3.21.1. *Condiţionalul prezent analitic* format din *a vrea* (sau *a avea*) ca auxiliar şi infinitivul verbului de conjugat este paradigma cea mai frecventă în toate variantele literare şi în cele mai multe graiuri populare.

Singura particularitate a acestui tip de condiţional este forma de pers. 3 sg. şi 3 pl. cu auxiliarul de tipul *ară (are),* înlocuit în unele regiuni cu *ar*. Formele cu *ar* sînt inovaţii ale secolului al XVII-lea, apărute mai întîi în Ţara Românească: *ar* (PRAV.[1], 1652, 10, 108, dar *are* (PRAV.[1], 1646), *ar* (Lit. 1680, 1; BB, 637; NÎnv., 143; 1702, DRA, I, 191), extinse progresiv şi în Moldova şi în unele părţi ale Ardealului în secolul următor: *ar* (1705, DRA, II, 104; PIS, 82, 88; EG, 50^r, 50^v, 52^v). Formele cu *ară, are* din manuscrisul nordic, moldovenesc, 45 sînt înlocuite cu forma nouă *ar* în versiunea finală a BB: *Ară face* (ms. 45, Dt., 1, 31), dar *Ar face* (BB în pasajul corespunzător: cf. Arvinte, BB, IV, 23).

Formele cu *ară (are)* sînt însă frecvente în cele mai multe texte din perioada cercetată, nefiind înlocuite întotdeauna cu formele noi cu *ar*: *are* (NT, 26^v; FC, 26; PP, 322; Sind. 1703, 99; Caz.U, 33^r; 1679, Iaşi, DII, II, 469), *ari socoti* (NCL[1], 225), dar *ar videa* (*ib.*, 280), *aru încăleca* (*ib.*, 280), *ară* (Inv. 1642, 29^v/3, 30^v/18; NT, 21^v; SA, 101^v, 133^r; BB, 637) etc.[50]. Faptul că forma *are* este înlocuită cu forma *ar* pe la sfîrşitul secolului al XVII-lea este vizibil dacă se compară Cazania lui Varlaam (1643), cu „reedetările" ei, adică cu cea de la Dealu (1644), cu *Chiriacodromionul* de la Bălgrad (1699) şi cu *Cazaniile* din secolul al XVIII-lea de la Bucureşti şi Râmnic: „*are străjui*" (Caz.V.,. 288; Caz. 1644, 695) – „*ar străjui*" (Caz.B[2], 226, CHIRIAC, 1732, 227^v, Caz. 1748, 110^v, Caz. 1768, 146, Caz. 1781, 110^v).

---

[49] Vezi C. Frâncu, *Geneza şi evoluţia formelor verbale supracompuse în limba română,* în ALIL, XXIX, 1983-1984, A, p. 23-62.
[50] Cf. Gheţie, BD, p. 143.

În documente forma *ar* este întîlnită mai întîi în documente munteneşti, dar după 1700 şi în documente moldoveneşti şi ardeleneşti: *ar scorni* (1705, Iaşi, DRA, II, 104), *ar avea* (1765, Turda, ISD, IV, 94), *ar fi* (1767, Alba Iulia, ISD, XIII, 264), *s-ar găsi* (1770, Maramureş, BIM, 11), *ar porunci* (1716, Iaşi, DII, III, 445), *ar face* (1723, Moldova, DII, III, 546), *ar fi* (1773, Braşov, ADSB, 29).

Paradigma condiţionalului prezent recomandată de D. Eustatievici Braşoveanul în gramatica lui din 1757 este următoarea: *(o, de) aş, ai, ar, am, aţ, ar săvîrşi* (EG, 52). Anonimul bihorean în prima gramatică a limbii române scrisă în latineşte pe la 1770 recomanda la „modul optativ următoarea paradigmă: *(o, de) aş, ai, ar, am, aţi, ar (asculta, ceti, cunoaşte, scrie)*" (ILV, 102).

S. Micu şi Gh. Şincai, în gramatica lor din 1780, consideră din motivul că în latină nu exista un mod condiţional, funcţia lui exprimîndu-se prin forme ale conjunctivului, formele de condiţional prezent ca forme de *conjunctiv imperfect*: eu *aşi lăuda* „laudarem", *tu ai lăuda, el ar lăuda, noi am lăuda, voi aţi lăuda, ei ar lăuda* (MŞG, 50).

6.3.21.2. Formele de condiţional construit cu *reaş, reai, rea + infinitiv*, specifice azi graiurilor din Banat nu au fost întîlnite în textele consultate din perioada 1640-1780. ele sînt atestate pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea de Paul Iorgovici în *Observaţiile* sale privind limba română din 1799: *reau spune* (Iorgovici, OLR, 83), *reau trebui* (ib., 82), *reau ajuta* (ib., 89), *ream zice* (ib., 147), *ne-am ream depărta* (ib., 111).

Atestarea tîrzie a acestor forme nu echivalează cu apariţia tîrzie a lor, căci după toate probabilităţile ele sînt mult mai vechi în graiurile bănăţene; ea se explică prin lipsa unor documente particulare bănăţene mai vechi decît secolul al XVIII-lea.

6.3.22. Condiţionalul perfect cunoaşte mai multe paradigme cu frecvenţă diferită în variantele literare.

6.3.22.1. Paradigma de tipul *aş fi cîntat* este cea mai răspîndită în toate variantele literare şi cea mai frecventă: *ar fi avut* (PS.Am., 59), *n-ară fi făcut* (NT, 169^r; SA, 162^v), *ar fi intrat* (NÎnv., 143), *are fi murit* (FC, 19), *s-ar fi născut* (Pl.S, 82), *ar fi stătut* (NÎnv., 143), *ar hii vinit* (NC^1, 321), *ar hii murit* (*ib.*, 321), *ar fi murit* (1773, Braşov, ADSB, 29) etc.

Paradigma acestui condiţional din perioada 1750-1780 este dată în prima gramatică românească, cea a lui D. Eustatievici Braşoveanul (1757): de *aşi fi ales*, de *ai fi ales*, de *ar fi ales*, de *am fi ales*, de *aţi fi ales*, de *de ar fi ales* (EG, 49^v).

6.3.22.2. Mai limitată din punctul de vedere al ariei de circulaţie şi al frecvenţei este paradigma de tipul „*am vrut veni*" (1674, ISD, IV, 22), *au vrut putea* (SA, 23^v, 127^r; la Varlaam apare şi forma inversă: *vrutu*-ţi-s-au *cădea* („ţi s-ar fi căzuţi", Caz.V., 448)), „l-*au vrut prinde*" (IRP, 255), *au vrut fi* (PPr., 322), caracteristică sud-vestului Transilvaniei.

6.3.22.3. Paradigma de tipul *vrea fi cântat* apare mai rar, limitîndu-se la texte moldoveneşti: *vrea fi venit* (ULM, 187), *vrea fi agiuns* (IT, 103) etc.

Prima gramatică românească, cea a lui D. Eustatievici Braşoveanul, din 1757, recomanda următoarea paradigmă de condiţional perfect: (o, de) *aş fi ales, ai fi ales, ar fi ales, am fi ales, aţ fi ales, ar fi ales* (EG, 57) care nu diferă de cea dată de gramaticile actuale decît prin prezenţa formei populare a auxiliarului de la pers. a II-a plural *aţ* în loc de *aţi*.

Prima gramatică românească scrisă în latineşte pe la 1770 de un anonim bihorean recomanda următoarea paradigmă: *(o, de) aş fi, ai fi, ar fi, am fi, aţi fi, ar fi (ascultat, cetit, cunoscut, scris)* (ILV, 102).

În gramatica lor din 1780, S. Micu şi Gh. Şincai consideră, din motivul arătat mai sus, formele de condiţional perfect ca forme de mai mult ca perfect conjunctiv: *aşi fi lăudat* „laudassem”, *ai fi lăudat, ar fi lăudat, am fi lăudat, ar fi lăudat* (MŞG, 50).

6.3.23. Condiționalul mai mult ca perfect, o formaţie supracompusă cu patru elemente verbale, cunoaşte o frecvenţă deosebită la D. Cantemir pentru a exprima pre-anterioritatea în trecut[51]: *aş fi fost cheltuit* (CH, 298), *aş fi fost rămas* (CH, 298), *ar fi fost cuprins* (CH, 269). Ea se întîlneşte şi în documente din Moldova şi din Ţara Românească precum şi la unii cronicari: *am fi fost ajuns* (1720, Iaşi, DI, III, 519), *ar fi fost răspuns* (RG, 170), *ar fi fost răspuns* (1778, Ţara Românească, AJ, 559).

Formele de mai mult ca perfect condiţional sînt prezente şi în prima gramatică scrisă în româneşte, cea a lui D. Eustatievici Braşoveanul, *Gramatică rumânească* (1757): *de aşi fi fost ales, de ai fi fost ales, de ar fi fost ales, de am fi fost ales, de aţi fi fost ales, de ar fi fost ales* (EG, 50[v]). Aceleaşi forme sînt recomandate şi în prima gramatică românească scrisă în limba latină de un bihorean pe la 1770: de *aş fi fost ascultat* etc. (ILV, 104).

Formele de mai mult ca perfect condiţional sînt considerate de S. Micu şi Gh. Şincai în gramatica lor din 1780 ca forme de mai mult ca perfect conjunctiv şi deci ca dublete ale formelor de conjunctiv perfect: *aş fi lăudat* sau *aşi fi fost lăudat* „laudassem”, *ai fi lăudat* sau *ai fi fost laudat* etc. (MŞG, 50).

6.3.24. Imperativul. Formele prohibitive în *-areţi, -ereţi, -ireţi* rămîn frecvente pînă la sfîrşitul epocii în toate variantele literare: *nu cântăreţ* (Mol. 1725, 146[r]), *nu facereţi* (NT, 39[r]), *nu oprireţi* (BB, 805), *nu plângereţi* (SA, 100[v]), *nu vă temereţi* (Caz.V, II, 106[v]; Caz. 1644, 11/98; Caz.B[2], 400), *nu uitareţi* (TLit., 3). *Cazaniile* româneşti din 1644 şi 1699, care au la bază textul *Cazaniei* lui Varlaam din 1643, înlocuiesc imperativul lung prin cel scurt: *nu vă obidiţi, nu vă temeţi.*

După 1680 frecvenţa imperativului lung scade în textele munteneşti, moldoveneşti şi în unele ardeleneşti prin înlocuirea acestuia prin imperativul

[51] Cf. C. Frâncu, *Geneza şi evoluţia formelor verbale supracompuse în limba română*, p. 23-62.

scurt: *nu luareți* (Caz.V, II, 48^{v}), dar *nu luați* (Caz. B^{2}, 326; cazaniile din secolul al XVIII-lea care reproduc (cu modificări de normă lingvistică) textul lui Varlaam păstrează forma scurtă a imperativului). De asemenea, forma lungă *nu vă certareți* (ms. 45, Fac. 45.24) este înlocuit cu forma scurtă *nu vă scîrbiți* (în ms. 4389 şi în BB).

În secolulul al XVII-lea forma lungă a imperativului nu mai intra în normele variantelor literare şi nici în normele dialectale ale multor zone dialectale. Ele se întîlnesc în documente maramureşene: „*nu vă odihnireți*" (1752, Budeşti, Maramureş, ISD, XVII, 64).

Primele gramatici româneşti scrise în a doua jumătate a acestui secol nu le mai menționează. Ele recomandă numai formele scurte: *ascultați, cetiți, cunoaşteți, scrieți* (ILV, 102) etc.

6.3.24.1. O inovație specifică secolului al XVIII-lea apărută în zona sudică (Muntenia, sudul Ardealului), este intercalarea pronumelui personal între temă şi desinență la pers. 2 pl. a imperativului: *alege-vă-ț* (= alegeți-vă; EG, 55), „*deşchide-vă-ți* ochii" (1779, Țara Românească, AJ, 780, 781), dar „*vă deşchideți* ochii" (*ib*., 793).

Forma cu pronumele intercalat este recomandată în prima gramatică românească din 1757 (EG, 55).

6.3.24.2. Formele *blăm* (*blem*; ms. 45, ms. 4389, BB, Fac. 11.4, 19.32, dar eliminate din BB, cf. Arvinte, II, 80), *blămați* (*blemați*), *pasă, păsați* devin din ce în ce mai rare: *blăm* (NÎnv., 197), *blăm* „Eamus, alloquendo unum" (AC^{1}, 78), *blem* (NL, 74; NL^{1}, 272), *blămaț* „Eamus, alloquendo plures" (AC^{1}, 76; DVS, sept., 11^{v}, 31^{r}), *blaț* „Eamus" (AC^{1}, 76), *blemați* (Caz.V, II, 33^{v}; Caz.B^{2}, 303), dar *mergeți* în cazaniile din secolul al XVIII-lea bazate pe textul *Cazaniei* lui Varlaam); *pasă* (1675; DIT, 345; BB, Fac. 37.17; NÎnv., 163), *pas* (NL, 21; NL^{1}, 183), *păsați* (NÎnv., 162, 192; BB, Fac. 32.16; id. Dt., 1, 7, 8, 57^{r}, 65^{r}; IRP, 146). Împrumutarea din turcă a interjecției *hai(de)* atestată mai întîi în Banat (care devenise încă din secolul al XVI-lea pînă la 1716 raia turcească) în primul dicționar al limbii române scris pe la 1650 (*hai, haide*, AC^{1}, 89) duce la înlocuirea formelor *blăm, blămați, pasă, păsați* prin *haidem, haideți,* interjecție cu desinențe verbale. Formele *blem, bleți, blemați* rămîn însă în unele texte pînă la sfîrşitul perioadei cercetate.

Forma etimologică *stă* (NT, 43^{v}, Cron. H, 109, 110) este înlocuită prin formele analogice *stăi, stai.*

Imperativul vechi *aibi* (MLex., 151; NÎnv., 225) este mai rezistent şi el se întîlneşte în toată perioada veche.

El este recomandat şi în prima gramatică scrisă în limba română: *aibi* (EG, 66).

6.3.24.3. Imperativele *du* (< lat. *duc*), *fă* (< lat. *fac*), *zi* (< lat *dic*) sînt în normele variantelor literare şi în normele lingvistice ale tuturor graiurilor vechi, întîlnindu-se în tot felul de texte. Ele sînt recomandate şi în prima

gramatică românească (EG, 71, 74), precum şi în gramatica lui S. Micu şi Gh. Şincai (MŞG, 58).

6.3.14.4. Forme particulare de imperativ oferă verbele *a aduce* şi *a veni.* Pentru primul sînt atestate atît forma etimologică *adu* (Caz.V, I, 134r; NT, 23r; SA, 13r) şi forma elidată, *ad* (Caz.V, I, 134r), cît şi formele analogice *adă* (SA, 6r; CD, 29v; Cron.H, 110) şi *ado* (NT, 133r; Mol. 1706[1], II, 60), prima în texte din Transilvania şi Moldova, unde imperativul cu *-ă* este curent, a doua într-un text din Ţara Românească şi într-altul tradus de o persoană originară din aceeaşi regiune, unde vocativul în *-o* cunoaşte o frecvenţă deosebită.

6.3.24.5. La verbul *a veni*, imperativul *vino* are o circulaţie mai largă, fiind atestat în texte din Transilvania, Moldova şi Ţara Românească: *vino* (NT, 7r; SA, 58r; Mol. 1789, 23r; Caz.U, 30r; NL[1], 166; Oct. 1760, 497). Ea este recomandată şi în prima gramatică românească, în limba maternă (EG, 70). Forma *vină,* deşi atestată în documente particulare din Transilvania de nord şi Moldova, nu a fost întîlnită în textele literare, ci numai menţionată în gramatica lui Macarie de la 1772: *vină* sau *vino* (MGram., 43r, 101r). Forma *vină* este recomandată şi de gramatica lui S. Micu şi Gh. Şincai: *vină tu* „veni tu" (MŞG, 62). Verbul *a avea* rămîne pînă la sfîrşitul perioadei cu forma *aibi* de pers. II sg.: *aibi* (EG, 66, MŞG, 46).

6.3.25.1. Infinitivul scurt este însoţit de obicei ca şi în perioada anterioară de prepoziţia morfem *a*. Pierde acest morfem cînd este generat de verbul *a putea*, mai rar (şi numai în textele din Ardeal sau cu strat lingvistic ardelean) şi de *a şti* (*pot cînta, ştiu scrie*; 1754-1755, IMCM, II, 39). De asemenea, apărea fără morfemul *a*, ca şi în limba actuală, în construcţii de tipul *n-am ce face, n-am cui spune* etc.

Mai frecvent la începutul perioadei cercetate, infinitivul este supus procesului de înlocuire a lui prin conjunctiv şi devine, deci, mai puţin folosit decît concurentul său în multe structuri sintactice (cf. cap. *Sintaxă*). În secolul al XVII-lea, mai ales spre sfîrşitul perioadei cercetate în limba literară el se revigorează în urma unor influenţe străine (latino-romanice sau germane), care însă se actualizează mai evident după 1780.

6.3.25.2. *Infinitivul lung* este în continuu regres, întrebuinţarea sa fiind limitată atît de infinitivul scurt, cît şi de conjunctiv şi de supin[52]. Cu toate acestea, l-am întîlnit de multe ori în texte de natură diferită, reprezentînd variante literare diverse şi diferite graiuri. Iată cîteva exemple: *a crederea* (ULM, 106), „au părăsit Ţaringradul de *a-l baterea*" (ULM, 128), „nu e *de a crederea*" (PRAV[1], 1652, 373), *de a hulirea* (CD, 11v), *a luarea* (1654; DOB, 111), *a starea* (BB, Dt., 18.5), *de a uciderea* (CD, 12r).

---

[52] Cf. C. Frâncu, *Cu privire la „uniunea lingvistică balcanică". Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche,* în AL, XX, 1969, p. 82 şi urm., idem, *Conjunctivul românesc şi raporturile lui cu alte moduri*, Iaşi, 2001.

În documente, infinitivul lung este prezent pînă pe la 1780: *a scutirea* (1680, Iaşi, DII, IV, 129), *a darea* (1685, *ib.*, 536), „să aibă *a mergerea* boierii" (1650, Târgovişte, DIB[1], 105), „să aibă *a luarea*" (1654, Bucureşti, DIB[1], 111). Infinitivul lung apare de cele mai multe ori articulat cu *-a* şi însoţit de prepoziţia *de*, semne ale nominalizării sale.

Cu privire la infinitivul lung, S. Micu şi Gh. Şincai, în gramatica lor din 1780 fac următoarea observaţie într-o notă „Poporul în convorbiri obişnuieşte să omită ultima silabă *re* a infinitivului prezent şi, în loc de *a lăudare, a tăcere, a dormire* etc., spune *a lăuda, a tăcea* etc." (MŞG, 50). De fapt, formele de infinitiv lung nu fuseseră menţionate nici cu un deceniu mai înainte de anonimul bihorean în prima gramatică românească scrisă în latineşte. Acesta recomanda numai formele scurte: „*a asculta, a ceti, a cunoaşte, a scrie*" (IGV, 106).

6.3.26. Infinitivul perfect apare extrem de rar în texte, în locul lui folosindu-se conjunctivul perfect. Am întîlnit numai două atestări: „putu-se *fi lunecat* ce i-au zis aşa" (IRP, 10): „şi ştiia *a fi scris* ca să se curăţească cei ce purta vasele Domnului" (AP, 265). În gramatica lor din 1780, S. Micu şi Gh. Şincai dau două forme de infinitiv perfect *a fi lăudat* şi *a fi fost lăudat* „laudasse" (MŞG, 51). Ultima fiind o formă de mai mult ca perfect infinitiv supracompus.

6.3.27. Gerunziul nu prezintă mari deosebiri faţă de perioada precedentă, el se formează de la tema prezentului cu sufixele *-ind(u)* sau *înd(u)*.

6.3.27.1. În normele variantelor literare continuă să se menţină formele gerunziale iotacizate: *păind* (Caz.V, I, 75[r]), *spuind* (Caz.V, I, 87[r]; Caz. 1644, 89; Caz.B[2], 88; cazaniile din secolul al XVIII-lea bazate pe textul lui Varlaam menţin forma iotacizată); *viind* (Caz.V, I, 24[v]; SA, 10[v]).

6.3.27.2. Verbul *a fugi* prezintă în unele texte forma *fugînd* (CD, 122[v]; CCD, 474; NL[1], 170; 1706, Iaşi, DII, III, 276).

6.3.27.3. Verbul *a lua* cunoaşte la gerunziu forma *luund* (IRP, 12, 27, 74; EG, 58[r], NL[1], 162).

Sufixul mobil *-ră* este întîlnit în primele sale extensiuni analogice şi la gerunziu: *fiindure* (1720, Iaşi, DII, III, 515), *avîndure* (*ib.*, 515).

6.3.28. Ca şi în perioada anterioară **participiul trecut** are sufixele *-t* şi *-s*.

6.3.28.1. *Participiul* verbului *a sta* cunoaşte numai forma cu reduplicare *stătut* (Caz.V, I, 350[v]; CLM, 199; SA, 87[r]; IRP, 12, 25; EG, 73; 1736, Someşul Caldu-Transilvania, însemnare pe o carte, Corfus, 193). Forma de participiu *stat* nu este încă atestată decît după perioada cercetată în texte din Banat: „au *stat*" (1798, BRV, II, 395; 1812, Haţeg, Iorga, OB, 64). În textele din Muntenia, Moldova, Oltenia şi Ardealul de sud şi de est, din Maramureş forma *stătut* era generală şi pe la 1860.

6.3.28.2. Forma ardelenească a participiului *pierdut,* scurtată cu o silabă, apare spre sfîrşitul perioadei într-un text din Transilvania de nord:

piert (CCâmp., 9^r).

Pe la 1640-1650 se generalizează forma slabă *făcut* (Caz.V, 2, 4, 14, 20, 29; Prav^1, 1646, 2, 7, 8, 12, 41, 43, 44; Prav^1, 1652, 55, 56, 65, 66, 67, 69, 79; NT, 73, 83, 135), care înlocuieşte vechea formă etimologică *fapt* (< *factum*), folosită des în textele din secolul al XVI-lea şi din primele decenii ale secolului al XVII-lea.

6.3.28.3. Participiul lui *a smulge* apare în texte sub forma *smult,-a*: „*au smult*" (HEROD, 159), *smultă* (Prav^1, 1646, 443; Prav^1, 1652, 445, CLM, 151, 160, 192), era *nesmultă* (HEROD, 159).

6.3.29. Supinul, rar în textele din secolul al XVI-lea şi de la începutul secolului al XVII-lea, cunoaşte o extindere şi o frecvenţă tot mai mare, pe măsură ce ne apropiem de timpurile moderne, înlocuind în multe contexte infinitivul, aşa cum demonstrează un text de la sfîrşitul secolului al XVII-lea[53]: „iaste *de cercat*" (CD, 117^v), „iaste *de intrat*" (CD, 117^v), „sânt *de oglindit*", „sânt *de prăvit*" (CD, 117^v), dar „nesăţiosă *de a uciderea*" (CD, 12^r). Spre sfîrşitul perioadei cercetate supinul este din ce în ce mai frecvent în construcţii în care mai înainte se folosea infinitivul: „Sfîrşitu-le-am *de scris*" (1769, Moldova, IMCM, II, 190), „forme *de vorbit*" (MŞG, 96).

7. ADVERBUL

7.1. Din mulţimea de fapte conţinute de această clasă deschisă la schimbări şi la împrumuturi, considerăm că, pentru înţelegerea normelor epocii cercetate, sînt importante următoarele:

1. Ies din circulaţie sau sînt extrem de rare adverbe şi locuţiuni adverbiale ca: *acicea* „aici" (Caz.V, I, 359^r), *alegînd* „în afară de" (Prav^1. 1646, 103), *amînat* „Tarde, Sero" (AC^1, 73), *curundzel* „Cito" (AC^1, 97), *anţerţ* „acum trei ani" (MLex., 142), *anţerţ* „Terţio *anno*" (AC^1, 73), *apestit* „târziu", folosit şi cu funcţie adjectivală (MLex., 156), *cu asupră* „cu dobîndă" (MLex., 140), *iuo,* care nu mai e atestat în pasajele biblice corespunzătoare celor din perioada anterioară apărînd *unde; de năprasnă,* glosat „de pripă" (MLex., 165), *în zălud* „în zadar" (MLex., 17) etc. Aceste adverbe sau locuţiuni adverbiale se întîlnesc mai ales la începutul perioadei, ca reminiscenţe ale epocii anterioare în special în texte provenind din Banat. De fapt, în primul dicţionar al limbii române scris de un anonim pe la 1650 sînt prezente o serie de adverbe care nu se întîlnesc în alte scrieri din epocă sau se întîlnesc foarte rar: *acar* „măcar", „sive Vel" (AC^1, 72), *astară* „Hoc sero" (AC^1, 74), *hici* „de loc, nici un pic", „Hilum Nihil" (AC^1, 90), *iarăşite* „iarăşi", „Iterum" (AC^1, 90), *macarunde* „oriunde", *scopos* „în mod demn" „Digne" (AC^1, 119), *tiri* „Talis, qualis" „cum... aşa şi" (AC^1, 126), *voare*

[53] *Ibidem*, p. 86.

„Nunquid" (şi în *voare unde*: AC[1], 130) (apud. Chivu, studiu lingvistic asupra AC[1] p. 56).

Specifice acestui text sînt şi unele adverbe neîntîlnite în textele anterioare ca: *ararul* „Raro" (AC[1], 74), *adesul* vel *ades* „Frequenter" (AC[1], 71), *lupiul* „More lupinu" „lupeşte" (AC[1], 99) create după modelul adverbelor maghiare derivate cu *-ul* şi prezente şi în alte texte bănăţene, ca de pildă în *Psaltirea* lui Viski, unde apar adverbe ca *adesul* „adesea", *lupiul* „lupeşte", „ca lupul", *nebuniul* „nebuneşte" şi *orbie* „orbeşte" (cf. Gh. Chivu, *op. cit.*, p. 56).

2. Continuă a fi utilizate, dar numai în anumite scrieri, adverbe şi locuţiuni adverbiale ca: *aiave* „exact, pe faţă, direct" (Caz.V, II, 18^r; SA, 93^v; NÎnv., 303, 304; BB, Fac., 42, 16; CD, 68^r), *camăi* „mai"; „puţin"; „în oarecare măsură" (Caz.V, I, 89; Caz. 1644, 543), *de(-a) firea* „într-adevăr"; „important" (DPV, 87, 88); cf. *de fire* (NL, 248), *cîndai* „posibil" (MLex., 36: BB, Ex., 13, 17, 19, 24, 20, 19 şi în ms. 45, dar nu şi în ms. 4389; cf. Arvinte, BB, II, 25), *au doară* „oare ?" (BB, Ex., 12.7, 10; la fel în ms. 45 şi 7389), *dară* „oare" (BB şi ms. 4389, Ex., 2.20; cf. Arvinte, BB, II, 25), *vreodinioară* „niciodată" (BB, Ex. 34.15 şi în ms. 45), *(în)ponciş* „împotriva" (ms. 4389, IV, 26.14), în ms. şi BB *în curme(d)ziş*: cf. Arvinte, BB, III, 14; *cu strîmbul* „fals" (BB şi ms. 45; Lv. 6.5), *decindea* „dincolo de" (BB, Nm. 33, 44 la fel în ms. 45, dar *de ceea parte* în ms. 4389), de *iznoavă*, „din nou" BB, Dt., 24.21; la fel în ms. 45, dar omis în ms. 4389), *de sîrg* „Subito, Illico" (AC[1], 80, 81, 116), *fireşte cînd* „pururea" (ms. 4389, Lv., 25.31) cu sensul de „permanent", „pururea". Se pare că această ultimă locuţiune era tipică pentru varianta literară moldovenească, căci este întîlnită numai în texte din Moldova.

3. Adverbul *mainte* (< lat. *abante*) apare în textele moldoveneşti şi ardeleneşti. El este frecvent în *Cazania* lui Varlaam (I, 40^v, 89^v, 105^r etc.) În reeditările *Cazaniei* lui Varlaam din Ţara Românească şi din Transilvania, *mainte* este înlocuit cu *mai-nainte,* care cîştigă din ce în ce mai mult teren. *Mainte* este, de asemenea, frecvent în *Pravila* lui Vasile Lupu (1646), de unde se infiltrează şi în *Pravila* lui Matei Basarab (1652). Este frecvent în scrierile lui Dosoftei şi ale lui Ioan Zoba din Vinţ precum şi în ms. 45 al *Bibliei* (cf. Arvinte, BB, I, 82), dar este înlocuit în BB cu *mai înainte* iar în ms. 4389 cu *mai nainte*. În secolul al XVIII-lea, el dispare din textele literare, menţinîndu-se numai în documente particulare şi în graiurile populare din Moldova şi nordul Transilvaniei[54]; în special el este un component al locuţiunii prepoziţionale *mainte de* (1701, Iaşi, DII, III, 150), dar şi *mai dinainte* (*ib.*, 150).

4. Adverbul *acmu* se menţine frecvent în scrierile reprezentînd variantele literare de tip nordic. Astfel el apare curent în *Cazania* lui Varlaam: *acmu*

[54] Cf. Gheţie, BD, p. 176.

(Caz.V, I, 13[r], 17[v], 19[r] etc), fiind înlocuit de regulă în *Cazania* de la Dealu și peste tot în *Cazania* de la Bălgrad (1699) și în cazaniile muntenești din secolul al XVIII-lea: *acmu* (Caz.V, 685) - *acum* (Caz. 1644, 685; Caz.B[2], 344). De asemenea, *acmu* este foarte răspîndit în *Pravila* lui Vasile Lupu (1646), iar *Pravila* lui Matei Basarab (1652) îl înlocuiește de multe ori cu *acum: acmu* (Prav. 1646, 96, 206, 331) - *acum* (Prav. 1652, 102, 226, 355). În Inv. 1642 apare numai *acum* (4[r]/18, 14[v]19, 27[v]/2 în total 25 de ocurențe). În schimb în textele moldovenești *acmu* este prezent pînă la sfîrșitul perioadei: *acmu* (după 1676, Moldova, IMCM, I, 281; ms. 45, Fac. 2, 23; 15.16; 17.5; 20.7; înlocuit în BB cu *acum*; 1704, Iași, DII, III, 226).

În textele literare din Ardealul de sud-vest și din Banat apare atît *acmu* (SA, 4[r], 11[r], 11[v]), cît și *acum* (SA, 23[v], 35[r]), *acmu* „Nunc" (AC[1], 72), dar *acuma* „Nunc" (AC[1], 72). Se pare că în Banat *acmu* era mai puternic decît *acum*, căci intra în derivatul *acmuș* „Statim, Confestim" (AC[1], 72) și în construcții ca: *de acmu nainte* „Post hac Imposterum" (AC[1], 80), *pînă acmu* „Hactenus" (AC[1], 108), *pre acmu* (AC[1], 112).

7.2. Dintre numeroasele formații noi cităm pe *atocma* „întocmai" (MLex, 313; CLM, 151, 179), *în loc* „îndată" (CLM, 170), *în pilda* „sub pretext" (CLM, 192), *nepărăsit* „continuu, necontenit" (CD, 7[r], 16[v]; NÎnv., 187), *cu toate acestea* „totuși" (Prav[1]. 1646, 159; IRP, 19), calc după greacă, cu corespondențe în albaneză și în bulgară, *în vedeare* „pe față, vizibil" (NL, 85, 108, 328), *a vedere* „pe față" (CLM, 96, 154), *în vedeală* „pe față, vizibil" (NL[1], 131, 338), *văz-că* „pesemne, se pare" (NL, 56), *ticăitește* „în mod mizerabil" (creație a lui Dosoftei (Opere, 78)), *de țiiș* „corp la corp" (CLM, 78, 163), *nepărăsit* (NL[1], 73), *în loc* „îndată, imediat" (CLM, 166, 170, 171). Ele au o circulație limitată, nereușind să se impună în normele limbii literare.

De o deosebită frecvență în documentele oficiale și particulare este *așișdere(a)* (1703, Iași, DII, III, 212) cu varianta *așișderile(a)* (*ib.*, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 223 etc.) care apare la început de frază și de alineat. Acest adverb este înregistrat și în primul dicționar al limbii române redactat de un bănățean pe la mijlocul secolului al XVII-lea: *așijdere* „similiter" (AC[1], 74).

În cursul secolului al XVIII-lea, în epoca fanariotă, sînt împrumutate din turcă adverbe ca *abitir, barem, bașca, buluc, doldora, geaba, sanche, taman, tiptil* și locuțiuni adverbiale ca *ceat-pac, get-beget, techer, mecher* (L. Șăineanu, *Influența orientală asupra limbii române*, vol. II, București, 1900).

7.3. În concurență pînă la sfîrșitul perioadei cerecetate sînt adverbele cu *-ește* de tipul *românește, grecește, nemțește* „Germanice" (AC[1], 104) cu construcțiile de tipul *pe românie, pe grecie*: „s-au tălmăcit după *latinește* și *grecește* și s-au scris de mine dascălul Radu Duma, Brașov, 1780, august 1" (ms. 1130 din BAR, f 7), „tălmăcire *de pi grecie* de Pătrușcă Danovici" (1707, Moldova, IMCM, I, 379), „Această carte *pre românie iaste* a me"

(1698, Moldova, IMCM, I, 329). Din această concurenţă iese învingător adverbul cu *-eşte* care se impune în normele limbii literare moderne.

7.3.1. Adverbul de afirmaţie *aşa* cu sensul „da" nu este încă înlocuit de adverbul care s-a impus în limba actuală (*da*), fapt consemnat şi în primul dicţionar al limbii române: *aşa* „Ita. Sic" (AC[1], 74; adverbul de afirmaţie *da* nu apare în acest dicţionar şi nici în alte texte).

7.4. *Superlativul absolut* al unor adverbe se formează cu adverbele *foarte*, *prea* (uneori chiar cu amîndouă, adică cu *prea foarte*): „au început a muri oamenii de ciumă *prea* foarte groaznic" (1741, Ţara Românească, Însemnare, Corfus, 241), „s-au cutremurat pămîntul *foarte tare*" (1738, Bucureşti, Însemnare, Corfus, 241), „Dete iarna din capătu *foarte tare*" (1755, Transilvania, Însemnare, Corfus, 119).

7.5. Interesante pentru adverbele şi locuţiunile adverbiale din epoca cercetată sînt datele aduse de primele gramatici româneşti care apar pînă la 1780.

Eustatievici Braşoveanul în gramatica sa din 1757 încearcă o clasificare a adverbelor după semnificaţii: *de loc, de timp, de mod, de afirmaţie, de negaţie, de întărire* etc., în 26 de grupe. De exemplu:

1) adverbe „care însemnează *în loc*": *unde, aicea, acolo, într-acolo, din sus, din jos, în dreapta, în stînga, înlăuntru, afară, sus, jos, dedesupt*, „Acestea au întrebarea *unde* ?" (EG, 79);

2) „care însemnază *din loc*": *de unde, dincoace, dincolo, dintr-acolo, din sus, de sus, de jos, din jos, din dreapta, din stînga,* „Acestea au întrebarea *de unde* ?" (EG, 79);

3) „care însemnează *spre loc*": *încătrău, încoace, încoló, într-acoló, spre dreapta, spre stînga, afară, în sus, în jos*, „Acestea au întrebarea *încătrău* sau *unde* ?";

4) „care însemnează *prin loc precum*": *pe aicea, pe acoló, pîn sus, pîn jos, printr-alt loc, prin dreapta, prin stînga.*

Adverbele de timp („vreme"): „*astăzi, ieri, acum, demult, adineauri* şi altele" (EG, 80).

Numeralele adverbiale sînt puse, pe bună dreptate, la adverbe („spregrăiri"): „*o dată, de doao ori*, pîn la o mie" (*ib.*, 80).

Adverbele de „întărire": *adevărat, aşa, pentru ce nu, întru acest chip, aşişderea, cu bună seamă, drept* şi altele (*ib.*).

Adverbe de „neîngăduinţă" (negaţie): *nu, nici, nicicum, nicidecum, ba* şi altele (*ib.*).

Adverbele de mod sînt împărţite în mai multe grupe:

a) care arată *asemănarea: tocma, precum, ca cînd, asemine, nu într-alt chip, aşa*;

b) „*ce feli*" precum: *învăţat, bine, rău, de bună voie* şi altele;

c) „*cît*" precum: *mult, puţin, destul* şi altele;

d) „*silinţă*": *foarte, prea, cumplit, fără de cale*;

e) „*încetare*": *încet, abia, oareşcît* şi altele.

f) „micşorare precum *descior, uşurel*" etc. (EG, 87).

Deşi în clasificările sale apelează numai la criteriul semantic, punînd uneori aici şi alte parte de vorbire (de pildă, conjuncţii *încît, să nu* sau locuţiuni cu valoare conjuncţională *după cît, la cît, după cît*), această gramatică are meritul de a fi prima încercare de clasificare din limba română a acestei părţi de vorbire destul de eterogene.

7.5.1. Clasificarea făcută de Micu şi Şincai în gramatica lor din 1780 este mai simplă fiind formată din 6 grupe dar mai sistematică din punct de vedere al formei şi al conţinutului adverbelor:

I) adverbe „primare" („adverbia primitiva") care arată *locul*:

1) răspund la întrebarea *unde ?*, „ubi": *aici* (sau *ici*), *acolo* sau *colo, înlăuntru, afară, dedesupt, deasupra, din sus, din jos, oblu, îndărăpt, după, înainte, pretutindeni, fieşteunde, aivea, din afară, pristen, acasă, departe, aproape, lîngă, de(-a) dreapta, de-a stînga* (MŞG, 64);

2) La întrebarea *unde ?* „quo": *încoace, acolo, sus, jos, întră, afară, dincolo, încolo, airea, nicăiri, îndărăpt, înapoi, încruciş, înponciş, acasă, încolo, delaure*;

3) La întrebarea *de unde ?* „unde ?": *de aici, de acolo, de înlăuntru, din afară, dindărăpt, deasupra, din jos, de departe, de nicăiri, de pretutindeni, de ambe laturile* (MŞG, 64);

4) La întrebarea *încăotro ?* „qua ?": *pe aicea* sau *pe ici, ăla* sau *la (?)* „illac", *în sus, în jos*;

5) La întrebarea *pînă unde ?* „quousque": *pîn-aci, pîn-acolo, pînă la încetat* „usque ad finem" (MŞG, 64).

II) Adverbe care arată *timpul* „Adverbia tempus significatia": *amu, acmu, apoi, astăzi, îndată, minteni, curînd, degrabă, răpede, mîne, demîneaţă, poimîne, ieri, alaltăieri, dăunăzi, odată, odinioară, oarecînd, cîteodată, aoarea, cînd, niciodată, pururea, totdeauna, tîrziu, timpuriu, într-acea (?), de multe ori, ades* sau *des, rar, arareori, mai totdeauna, iară*.

III) *Adverbe de ordine* (*adverbia ordinis*): *din nou, întîiu* „primo", *de aci, după aceea, tanda* „tandem" (calc după latină, inexistent în graiuri), *încîlcit, însă* „cacterum".

IV) *Adverbe interogative* (*adverbia interogandi*): *de ce ?, pentru ce ?, căci ?, cît ?, dar apoi ?, au ?, aşa ?, pre unde ?, de cînd ?, de cîte ori ?,* „an ?", *cît de mare ?, ce ?.*

V) *Adverbe de îndoială* (dubitative: *adverbia dubitandi*): *doară, oare ?, dară ?, ca la (?)*, „circiter", *mai la (?) sau mai (?)* „fere".

VI) *Alte feluri de adverbe* („*Alia diversarum specierum adverbia*"): *numai, foarte, prea, tocma, în dar* „gratis", *bine, abia, lesne, anevoie,* ca „quasi", *că* „qua", *că* „qui" sau „quod", „quia", *precum, încă, măcar, măcar şi, oarecum, deşi (?)* „etsi", *tăt, tătuşi, tan* „tamen", *mai ales, mai vîrtos, mai bine, vezi bine, amintrilea, adevărat, cu bună seamă,* „revera", *de bună seamă* „pro certa", *aşadară, ci* „atque", *ia* „ita", „omnimo" (MŞG, 66).

Deşi apar aici şi alte părţi de vorbire (conjucţia concesivă *deşi*), conjuncţia *că*, formaţiile *ia la, mai la* pronumele interogative sau unele calcuri după latină *tanda, însă* sau adverbul de afirmaţie *ia* (< germ. *ja*) care probabil circula rar, în Transilvania, această clasificare făcută la sfîrşitul perioadei cercetate este foarte utilă pentru noi, căci prezintă numeroase atestări cu adverbe şi locuţiuni adverbiale, unele din ele rare în texte (ca de pildă *aoarea* „interim", „cîte odată"), *airea* „alibi", „aliansum", cu semnificaţia lor. De asemenea, prezintă dubletul popular al adverbelor sau locuţiunii adverbiale: *acolo* sau *colo* „ibi", *aici* sau *ici* „hic" şi al locuţiunii adverbiale *pe aicea* sau *pe ici* „hac" (MŞG, 64). Pentru lucrarea noastră sînt importante aceste atestări şi pentru faptul că provin din graiul de acasă a celor doi autori din Transilvania, zonă pentru care nu dispunem de pre multe documente particulare în limba română din perioada cercetată.

7.6. În legătură cu ultimele adverbe, în epoca cercetată în unele texte este bine delimitată distincţia tripartită *(a)ici(a), aci(a)* sau *acoleá* şi *(a)coló*, corespunzătoare sistemului tripartit latines *hic-ibi-illic* (cf. Tiktin; DRG *acolea*, Arvinte, BB, I, 81), fr. *ici, lá, lá-bas*, germ. *hier-da-dort*. Ele marcau raporturi deictice spaţiale, de apropiere de pers. I *(a)ici(a)*, a II-a (*aci(a)* sau *acoleá*) sau a III-a (*(a)colo*). Textele literare (de pildă, BB şi manuscrisele ei) fac de multe ori această distincţie (cf. Arvinte, *op. cit*., p. 81).

8. PREPOZIŢIA

8.1. Prepoziţiile simple *a, cătră, cu, de, la, fără, în, între, lîngă, p(r)e, pînă, spre, supt* rămîn foarte frecvente şi în perioada cercetată, în tot felul de texte, indiferent de regiunea din care provin. De asemenea, frecvente sînt prepoziţiile compuse: *peste* (şi *preste*), *după, de pe, de la, pentru* (*prentru, păntru*), *prin, pînă la, pînă în*. Cu toate acestea, există o serie de modificări privind forma, distribuţia sau valoarea lor. Astfel, prepoziţia *cătră* (< lat. *contra),* folosită în secolul al XVI-lea mai ales cu forma etimologică în *-ă*[55], printr-o disimilare vocalică este dublată de forma *cătr*e, atestată în documente munteneşti începînd cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea[56].

Textele literare înregistrează în secolul al XVII-lea numai forma *cătră* (Caz.G, 216; Inv. 1642, 11ᵛ/10, 25ʳ/16, în total 56 de ocurenţe; Caz.V, IIʳ; MLex., 20; DVS, sept, 6ʳ; SA, 14ʳ; 1700, DRA, I, 182, 183). În secolul al XVIII-lea textele religioase, cronicile, povestirile versificate, cărţile populare

[55] Forma *către,* atestată în unele texte de tip nordic din secolul al XVI-lea şi de la începutul secolului următor *(Tetraevanghelul de la Sibiu, Psaltirea Scheiană, Codicele Todorescu; vezi* Densusianu, HLR II, 277, Gheţie, BD, 176), se explică prin rostirea moale a lui *r.*

[56] Gheţie, BD, p. 176.

continuă să înregistreze tot forma *cătră* (AP, 229; NÎnv., 241, 243; NL, 240; Cron. H, 106). Numai documentele oficiale munteneşti conţin alături de forma *cătră* şi forma nouă *către* (1779; DRA, I, 658).

Forma *cătră* este recomandată şi de prima gramatică românească scrisă în româneşte: *cătră* (EG, 78). Ea e consemnată şi în gramatica de la 1780: *cătră* (MŞG, 68). În unele texte în locul lui *cătră* apare *despre*: „*Despre* apus" (ms. 4389, Dt. 1.1); dar „*Cătră* apus" (BB şi ms. 45 în pasajul corespunzător). În acest sens s-a menţionat şi folosirea prepoziţiei compuse *de cătră* cu sensul de „de", „dinspre", de la „din partea": „Nici să vă spăimîntaţi *de cătră* dînşii" (BB, Dt., 1, 29; în ms. 45); „de cătră înşii", dar în ms. 4389: „Nice vă fie frică de dînşii" (ap. Arvinte, BB, IV, 28).

8.2. Prepoziţia *pre* se întîlneşte cu această formă pînă pe la 1780, în special în discursul bisericesc unde rămîne normă pînă în timpurile moderne; ea suferă însă din ce în ce mai mult concurenţa formei cu *-r-* dispărut prin disimilare totală, care apare mai întîi în texte munteneşti şi mai tîrziu în texte moldoveneşti şi ardeleneşti: *pe* (SA, 17ʳ, 46ʳ; Ps.Am., 54, 55), dar *pre* (MLex., 109; AC[1], 112; SA, 46ʳ; PsAm., 112; PI.S., 74). În unele texte de pe la începutul perioadei cercetate forma *pre* este singura folosită (ca de exemplu, în Inv. 1642, în care întîlnim peste 400 de ocurenţe cu *pre* şi nici una cu *pe*). În documentele munteneşti este răspîndită în secolul al XVIII-lea forma cu *-e* velarizat (*pă*), care se folosea alături de forma *pe*: „*pă* la celelalte" (1777, Ţara Românească, AJ, 142), „*pă* acel măcelar" (ib., 142), „*pă* fiu-său" (ib., 142). În documentele dim Moldova, Bucovina şi Ardealul de nord apare frecvent forma *pi*: „*pi* părul lor" (1742, Moldova, IMCM, 505). Aceeaşi este situaţia la prepoziţia *de,* care apare în texte munteneşti sub forma *dă*, iar în texte moldoveneşti sub forma *di* (cu *e* închis la *i*): „fără *dă* nici o parte" (1777, Ţara Românească, Aj, 424), „să fie neiertat *di* mini şi *di* Dumnezeu" (după 1683, Moldova, IMCM, I, 301).

Prima gramatică românească (1757) recomanda atît formă veche *pre*, cît şi forma nouă muntenească *pă* (EG, 78), *pă* furiş (EG, 79).

8.3. Prepoziţiile compuse *de pe, după* devin *du pă* (1779; DRA, I, 651), *du pe* (AP, 70; 1761, DRA, I, 598). E vorba, după cum se vede, de atestări munteneşti în care *după* are şi sensul „de la": „aceşti taleri 333 i-au luat *după* la scutelnici" (1777, Ţara Românească, AJ, 427). Deci, confuzia din graiul muntean de astăzi dintre *de pe* şi *după* (ca în „ia mîna *după* („de pe") mine") este mult mai veche.

8.4. Prepoziţa *spre* „asupra" îşi restrînge întrebuinţarea, fiind înlocuită de *pre, cînd* avea valoarea originară a lat. *super:* „năvăliră spre mine" (SA, 29ʳ), *spre* „supra" (AC[1], 122). Ea este înlocuită cu *deasupra*, mai răspîndit din punct de vedere areal în alte redactări ale unor texte religioase: „Pune-vor tămîie... prinos *spre* altarul tău" (ms. 4389, Dt., 33.10), dar „Vor pune *deasupra*" (în BB şi în ms. 45 în pasajul corespunzător). În secolul al XVIII-lea, această valoare a lui *spre* este rar atestată în textele literare.

8.5. O restrîngere a întrebuinţării suferă şi prepoziţia *a* în construcţii echivalente cu genitivul sau dativul (vezi cap. *Sintaxa). A* se întîlneşte însă, pînă pe la sfîrşitul epocii cercetate, în construcţii de tipul: „cu dardiile *a* mână" (GCond., 275, 276, 277), „partea din *a* dreapta" (GCond., 274), „din *a* stânga" (GCond., 275). Prepoziţia *a* este înlocuită cu prepoziţia mai generală *de* sau cu forme sintetice în construcţii cu valoare de genitiv sau dativ: „Fată *a* om preot" (ms. 45, Lv., 22.12), înlocuit în BB cu „Fată *de* om preot" şi în ms. 4389 cu fata *preotului* (ap. Arvinte, BB, III, 14), „De va da *a* om striin" (ms. 45, Lv., 22, 12) în BB „*la* om strein" (*ib.*), „Fecior *a* fămêie israilteancă" (ms. 45, Lv., 24.10), dar „Fecior *de* fămêie" (în BB).

8.6. Prepoziţia *a* rămîne frecventă ca morfem al infinitivului şi ca semn al genitivului unor numerale cardinel (casa *a doî* fraţi) iar prepoziţia *la* se întrebuinţează din ce în ce mai mult pentru exprimarea ideii de dativ însoţind un acuzativ („dau mîncare *la* cîini") în limba populară şi pentru exprimarea dativului unor numerale cardinale: „*la doi* am dat pîne" „duobus dedi panem" (MŞG, 42).

Dintre prepoziţiile şi locuţiunile prepoziţionale care-şi restrîng întrebuinţarea şi frecvenţa menţionăm pe *alegînd de* (Caz.V, I, 251[r]), înlocuit cu *fără numai* în cazaniile din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea care au la bază *Cazania* lui Varlaam, *alean* „contra" (AC[1], 72), *în aleanul* (SA, 25[r]), *într-aleanul* (SA, 153[v]; aceste elemente prepoziţionale cu sensul de „împotriva" sînt specifice textelor sud-vest-ardeleneşti şi bănăţene), *mainte de* (Caz.V, I, 235[v]; Ap. 1646, 15[v]; NCL, 9; locuţiunea este specifică textelor nordice şi devine foarte rară în secolul al XVIII-lea).

În unele texte bisericeşti traduse din greacă au fost semnalate calcuri lingvistice semantice după originalul tradus. Astfel prepoziţia *supt(u)* se foloseşte în afară de sensul său etimologic (< lat. *subtus*) „dedesuptul", (precizat şi în AC[1], 124, *supt* „Sub, Supter") şi cu sensul de „către", „spre", „în": „şi aduse oile *supt* pustiiu" (BB, Ex., 3, 1, în ms. 45: „*suptu* pustii", în ms. 4389 „*în pustie*"). Sensul din BB şi din ms. 45 al prepoziţiei *supt(u)* se datoreşte modelului grecesc (cf. V. Arvinte, BB, I, 27, III, 16).

8.7. O discuţie specială comportă prepoziţiile *de* şi *pe*, care sînt de obicei folosite cu aceste forme în textele literare din toate regiunile. În textele neliterare, dar şi în unele texte literare pătrund însă formele dialectale ale acestor prepoziţii (în cazul lui *de* şi ale conjuncţiei *de* corespunzătoare: *dă*), *pă* în textele reprezentînd graiurile de tip muntenesc şi *di, pi* în cele reprezentînd graiurile de moldovenesc: „şi au pus caimacani *pă* vlădica şi *pă* ban Grecianu şi *pă* Dudescul vornic şi *pă* Antonache şi *pă* Fierescul vistiernic şi *pă* Costandin vodă l-au mazilit" (1748, Bucureşti, Însemnare, Corfus, 7), „*dă* cînd, *dă la, dă* atunci, *pă* dumnealui, *dă* a-şi cînta, *pă* ceilalţi" (1778, Ţara Românească, AJ, 754; toate exemplele din acelaşi document), „La veleat de cînd am scris 7272 (1736) *di* la zidire lumii octomvrii 7, Iordache Roset" (1763, Moldova, Corfus, 10), *di* la dascălul Daniil (1760, Însemnare a

lui Enachi Kogălniceanu, Corfus, 198), „*di* la Eş" (1771, Moldova, Corfus, 71), „un sămn *pi* ceri" (1768, Moldova, IMCM, II, 182), „am văzut o zare ca *di* foc spre apus *pi* ceri" (ib., 182); „să ţinea *di* cela" (NT[1], 196). Din prepoziţia *după* < *de post* şi *dă p(r)e*, au apărut prepoziţiile din graiurile de tip mumtenesc *dupre* şi apoi *dupe*. Ultima este atestată în texte munteneşti, literare şi neliterare: *dupe* („după"): BB, Fac. 5.4; 22.17; *dupre* (*ib*., ap. Arvinte, I, 33; II, 14). Prin confuzia dintre *dupe* şi *de pe* a apărut în graiurile de tip muntenesc: *dupe* „după" (Ca năsipul cel *dupe* ţărmurile mărei (BB, Fac. 27, 17), *dupre aceea* (NL[2], 162), şi apoi prin velarizarea lui *e* şi omiterea lui -*r*-: *după* „de pe", din graiul muntean de atunci şi de astăzi.

Procesul de gramatizare continuă şi după perioada cercetată.

8.8. Mai multe prepoziţii şi locuţiuni prepoziţionale frecvente în secolul al XVI-lea şi în primele decenii ale secolului al XVII-lea, atît în textele reprezentînd graiurile sudice, cît şi în cele reprezentînd graiurile sudice îşi limitează aria de circulaţie şi frecvenţa în perioada 1640-1780 devenind elemente regionale.

Dintre acestea menţionăm în primul rînd locuţiunea prepoziţională *alegînd (fără de)* „în afară de", „pe lîngă" care îşi retrînge aria de circulaţie la zona nordică şi care dispare pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea din limba scrisă.

Pe la 1640-1650 *alegînd (fără) de* se întîlneşte sporadic şi în texte sudice: „măcar de n-ar fi făcut toţi rane de moarte, *alegînd fără de* cel mare" (Prav[1], 1652, 1150). Însă chiar în această perioadă este vizibilă tendinţa de a înlocui această locuţiune cu *fără de* şi *fără numai*. Astfel, de foarte multe ori lui *alegînd de* din *Pravila* lui Vasile Lupu (1646) îi corespunde în *Pravila* lui Matei Basarab (1652) *fără numai*: *alegînd de* (Prav[1], 146, 403, 416, 441, 579, 830, 942, 956, 974, 994, 1002, 1014) – *fără numai* (Prav[1], 1652 în pasajele corespunzătoare).

De asemenea, locuţiunea *alegînd fără de* înregistrată în *Cazania* lui Varlaam (1643), de trei ori, este păstrată numai în *Cazania* de la Dealu (1644) şi în *Chiriacodromionul* de la Bălgrad (1699), dar este înlocuită prin *fără de* şi *fără numai* în *Cazaniile* munteneşti din 1732, 1748, 1768, 1781): „să va naşte Dumnedzeu cu trup omenesc, *alegînd fără de* păcate" (Caz.V, 545, Caz. 1644, 546, Caz.B[2], 155) – „să va naşte Dumnezeu cu trup omenesc, *fără numai de* păcate" (Caz. 1732, 152; Caz. 1748, 149; Caz. 1768, 156; Caz. 1781, 185).

În documente locuţiunea *alegînd de* apare extrem de rar. Am întîlnit-o numai într-un document din Maramureş: *alegînd de* (1779, Vişăul de Sus, BIM, 214). În cărţile populare, am întîlnit-o în Herodot: *alegînd de* (HEROD, 194).

Prepoziţia *necît* „decît", care caracteriza graiurile bănăţene din secolul al XVI-lea (cf. Al. Mareş, LR, XVII, 1967, nr. 1, 671; Gheţie, BD, 177) este înregistrată în texte bănăţene reprezentînd varianta literară bănăţean-hunedoareană: *necît* „Quam" (AC[1], 104).

9. CONJUNCŢIA

9.1. Conjuncţiile coordonatoare şi subordonatoare vor fi prezentate pe larg, împreună cu structurile pe care le introduc, la capitolul *Sintaxă*. Aici ne vom ocupa numai de cele mai deosebite, mai frecvente şi mai răspîndite în epoca cercetată.

9.1.1. Dintre *conjucţiile coordonatoare* cele mai răspîndite sînt *şi* (cu valoare copulativă şi mai rar, adversativă), *nici* (cu valoare copulativă şi disjunctivă) *au, ori* şi *sau* (cu valoare disjunctivă), *iar(ă), ci (*şi *ce), însă*, mult mai rar *dar(ă)* (cu valoare adversativă), *dară* şi *de(a)ici* (cu valoare concluzivă).

Conjuncţia *şi*, la origine adverb (< lat. *sīc*), reuşeşte să înlăture total concurentul conjucţional tradiţional *e* (< lat. *et*) şi devine normă generală în tot felul de texte încă de la începutul perioadei cercetate, păstrîndu-şi însă pînă astăzi şi valoarea de adverb moştenită din latină: „aşa să avem *şi* cătră vrăjmaşi" (Înv., 1642, 2^v/13), *şi* „Et" (AC[1], 118).

Conjuncţia *nici* îşi generalizează această formă, învingînd în secolul al XVIII-lea formele vechi *nece* şi *neci*, care mai apar sporadic pînă la sfîrşitul perioadei cercetate. Forma nouă *nici* e singura formă înregistrată în cel mai vechi dicţionar al limbii române: *nici* „Neque" (AC[1], 105).

În prima gramatică românească scrisă în româneşte, cea a lui D. Eustatievici Braşoveanul (1757), gramatică didactică, se recomandă forma *nici* la conjuncţiile „despăţitoare" (EG, 81).

Forma *nici* „nec", „neque" este „recomandată" şi în *Elementa linquae daco-romanae sine valachicae*, Viena, 1780, p. 68 semnată de Samuel (Micu) Klein şi Gh. Şincai.

9.2. Conjucţia disjunctivă *sau* („Vel", AC[1], 117) formată pe terenul limbii române este şi ea, alături de cea moştenită din latină, *au* (< lat. *aut*), *au* „Vel, Sive" (AC[1], 35) recomandată în prima gramatică scrisă în limba română (1757). S. Micu şi Gh. Şincai menţionează numai pe *sau* (MŞG, 68) simţind-o arhaică pe cealaltă, rămasă însă pînă astăzi în vorbirea populară. La începutul perioadei cercetate, pe la 1640-1650, *au* era concurat de *sau*, dar această concurenţă era mai puternică în zonele nordice decît în cele sudice. Astfel lui *sau* din *Pravila* lui Vasile Lupu (1646) îi corespunde *au* în *Pravila* lui Matei Basarab (1652) *sau* (Prav[1], 1646, 553, 559, 888, 891) – *au* (Prav[1], 1652, 553, 559, 888, 891). În documente şi în cronici este o situaţie asemănătoare: *sau* este frecvent în textele nordice, *au* în cele sudice. De fapt, concurenţa între *sau, ori* şi *au* a dus la impunerea în normele limbii literare a primelor două conjuncţii. *Ori* era mai rar şi nu este menţionat de gramaticile citate scrise în perioada cercetată. Această conjuncţie era dublată mai ales la începutul perioadei de variantele mai vechi *vare* şi *oare* (pentru exemple, vezi Cap. *Sintaxă, Coordonarea*), iar în Banat de *acar* „Sive. Vel" (AC[1], 72).

Conjuncția disjunctivă de origine verbală *fie* ((să) *fie* < lat. *fiat*) începe să fie înregistrată după 1640: „să-l spînzure fie cine ar fi, *fie* bărbat, *fie* muiare" (Prav[1], 1646, 178; în DA, s.v. *fie*), *fie* „Satis, sufficit" (AC[1], 86).

Cu valoare disjunctivă apare, cu o circulație limitată la unii cărturari moldoveni (Varlaam, Dosoftei și alții), *tînd... tînd* „fie... fie": „că ce cruce iaste aceaia cîndu-și pune mîna, *tănd* într-un umăr, *tănd* într-alt, *tănd* în frunte, *tănd* în piept" (Caz.V, 49), „*tînd* mîntuind de îmflătură, *tînd* gonind dracii" (Dosoftei, VS, 108, 1; 183, 6; apud C. Lacea, „Jahresbericht" V, 1898, 137).

Corelativele acestea sînt înlocuite în *Cazaniile* care au la bază textul lui Varlaam (cu excepția Cazaniei de la Dealu (1644) care le păstrează) cu *ni... ni*: „că ce cruce iaste aceia cîndu-și pune mîna, *ni* într-un umăr, *ni* într-alt loc, *ni* în frunte, ni *în piept*" (Caz.B[2], 33; Caz. 1732, 34[v], Caz. 1748, 27[v], Caz. 1768, 34[v], Caz. 1781, 27[v]). *Tînd... tînd* nu mai apare nici în textele moldovenești începînd cu secolul al XVIII-lea.

În Banat, probabil, circula cu valoare de conjuncție disjunctivă *acar* „sau, ori" prezentă în cel mai vechi dicționar al limbii române: *acar* „Sive. Vel" (AC[1], 72).

Pe la începutul secolului al XVIII-lea apare înregistrat adverbul *ba* cu valoare de conjuncție disjunctivă în corelativul *ba... ba... ba*: „și îndelungăm vremea, *ba* astăzi, *ba* mîine, *ba* poimîine" (AP, 94). Acest corelativ este de origine populară, fiind prezent și astăzi în limba vorbită.

Conjuncția *veri* (< lat. *velis*) era deja un arhaism încă de pe la 1640-1650, atît în textele nordice, cît și în cele sudice în urma concurenței făcute de *sau, ori, fie*: „să schimbe neşte pămînturi *veri* vechi *vechi* noo" (Prav[1], 1646, 5) – „să schimbe niște pămînturi *veri* vechi *veri noao*" (Prav[1], 1652, 5).

9.3. Conjuncțiile adversative *iar(ă), ci* (cu varianta mai veche *ce*) și *însă* sînt folosite în tot felul de texte din perioada cercetată. Menționăm faptul că în secolul al XVIII-lea dubletele mai vechi ale primelor două, *iară* și *ce*, devin din ce în ce mai rare, formele *iar* și *ci* cîștigînd teren.

În gramatica sa din 1757, Eustatievici Brașoveanul recomandă însă forma *iară*, dar Micu și Șincai în 1780 înregistrează numai formele impuse în normele limbii literare *iar, ci* (MȘG, 68-70).

Conjuncția adversativă *dar(ă)* este rară în epoca cercetată (vezi atestări la Capitolul *Sintaxă, Coordonarea*), valoarea ei de bază fiind cea concluzivă. De fapt, *ea* nu este menționată cu valoare adversativă („împotrivitoare") decît de Eustatievici Brașoveanul în gramatica sa din 1757 (EG, 81), nu și de Micu-Șincai, care o prezintă în construcțiile concluzive *așa dară* „itaque" și *precum dară* „sicut ergo" (MȘG, 70).

9.4. *Raportul conclusiv* era realizat prin adverbe cu valoare conjuncțională prin *de(a)ci, dar(ă), așadară, ci, precum dară* (pentru exemple vezi cap. *Sintaxă, Coordonarea*).

În această perioadă asistăm la gramaticalizarea lui *deaci, deci* care se desprinde de valoarea lui locală („şi *de-acii* nu mai adaose" (BB, Dt., 7.12) şi devine concluziv: „*Decii* Constandin vodă să împreună cu Racoţi şi cu Ştefan vodă" (IRP, 115).

Conjuncţia copulativă de origine slavă *i* se mai menţine în documente pînă la sfîrşitul epocii cercetate, alături uneori de conjuncţia *şi*: „lucruri de argint *şi* de aur *i* arămuri" (1780, Pr.C., 92), „cal *i* bivol" (ib., 92), „oi *i* capre" (ib., 92).

Conjuncţia *ci*, conclusivă, se întîlneşte în special în documente la început de frază: „*Ci*, noi găsim cu cale" (1777, Ţara Românească, AJ, 415), „*Ci*, pentru toate cîte am zis mai sus" (ib., 414).

O inovaţie care începe să fie înregistrată începînd cu secolul al XVIII-lea este concluziva cu *aşadar(ă)*: „*Aşadară*, cum ai zis aici... " (SCC, 29).

9.5. Dintre conjuncţiile subordonatoare cele mai frecvente, mai răspîndite şi cu mai multe posibilităţi de a introduce structuri diverse menţionăm pe: *că* (< lat. *quod*; AC[1], 92), *ca* (< lat. *quia*; AC[1], 91), *de* (din prep *de* < lat. *de*: *de* „Si" AC[1], 80), *să* (< lat. *si*; atestată de primul dicţionar al limbii române atît cu sens de „dacă": *să* „si" (AC[1], 117), cît şi cu sensul de *ut* (AC[1], 117)), *dacă* (< *de* + *că* > *deacă* > *dacă*; *dacă* „Postquam, Siquidem" (AC[1], 80)).

Gramatica lui Eustatievici Braşoveanul (1757) nu menţionează decît pe *că* şi *să* (EG, 82), iar cea semnată de S. Micu şi Gh. Şincai din 1780 menţionează pe *că, se* „dacă", *ca* şi *de* (*dacă* nu apare, MŞG, 68-70).

9.5.1. Dintre acestea *ca* îţi pierde în secolul al XVII-lea sensul original cauzal „pentru că", „întrucît" şi rămîne cu sens final „pentru ca", „cu scopul ca" în compunere cu *să* (*ca să*). *Să* „dacă" mai introduce pînă pe la 1700 propoziţii condiţionale, dar în urma concurenţei lui *de* şi *dacă* (cu valoare primordial temporală la origine, dar şi cu valoare secundară condiţională în anumite situaţii) este eliminată de acestea şi se fixează definitiv ca morfem al conjunctivului (cf. C. Frâncu, *Conjunctivul*, 212-215, unde se dau numeroase exemple).

9.5.2. *De* (< prep. *de*) şi *că* (< lat. *quod*, pronume relativ neutru) rămîn conjuncţiile cu cea mai largă gamă de valori şi cu cea mai mare frecvenţă constituind nucleul unor conjuncţii compuse, locuţiuni conjuncţionale care introduc diverse structuri sintactice.

9.5.3. Conjuncţia *dacă*, care păstra încă valoarea temporală în unele texte, avea forma *de(a)ca* în textele de tip muntenesc şi forma *dacă* în cele de tip moldovenesc, fapt care-l determina pe V. Arvinte să vorbească de două norme: una muntenească cu *deaca* şi alta moldovenească cu *dacă* (cf. Arvinte, BB, I, 83; Gheţie, *Baza*, 177-178). Forma impusă în limba literară actuală (*dacă*) apărea în secolul al XVI-lea numai în Moldova, în timp ce textele din Muntenia foloseau formele *deca* şi *deaca*. Cu forma *dacă* apare începînd cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea: *dacă* „Postquam. Siquide"

(AC[1], 80), pînă atunci folosindu-se *decă, deaca* şi *deacă* (cf. Gheţie, BD, 177). În documentele munteneşti din a doua jumătate a secolului al XVII-lea apare numai *deaca*, iar în cele din secolul al XVIII-lea *daca* (cf. Gheţie, BS, 177). Deci, forma literară de astăzi, *dacă*, atestă încă din secolul al XVI-lea în textele din Moldova se răspîndeşte abia începînd cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea în Banat, apoi în Transilvania şi mai tîrziu în Ţara Românească.

9.4.5. Pe la 1640-1650 conjuncţia *să* „dacă" era destul de des întrebuinţată cu sensul condiţional păstrat din latină (*să* < *se* < lat. *si*) mai ales în textele reprezentînd graiurile nordice, unde se desemnatizase mai tîrziu, devenind morfem al conjunctivului. Concurenţa pe care i-o face *de* şi apoi *dacă* (daca), face ca această conjuncţie condiţională să devină din ce în ce mai rară cu valoarea ei primară.

Înlocuirea lui *să* „dacă" prin concurentele ei este vizibilă cînd se compară, de pildă, Cazania lui Varlaam cu „retipăririle" ei: „măcar *să* are fi săraci" (Caz.V, 282, Caz. 1644, 786; Caz.B[2] (1699), 222), „măcar *de* ar fi săraci" (Caz. 1732, 223[v], Caz. 1748, 165; Caz. 1768, 223[v]).

Pe de altă parte, fixarea lui *să* ca semn al conjunctivului aduce cu sine o mai mare uşurinţă de înlocuire a infinitivului prin conjunctiv, fapt care măreşte probabilitatea de apariţie a lui *să + conjunctivul*. Deci în unele zone, în special în cele sudice asistăm la pierderea posibilităţii lui *să* de a mai fi compatibil cu indicativul sau cu condiţionalul, în urma concurenţei pe care i-o fac *de* şi *dacă* (*daca*), dar în acelaşi timp la o frecvenţă mai mare a lui *să* morfem al conjunctivului, frecvenţă rezultată din înlocuirea în multe contexte a infinitivului prin conjunctiv (cf. discuţia în detaliu la C. Frâncu, în AL, XX, 1969, 59-16; *ib.*, *Conjunctivul*, 116 şi urm.).

9.5.5. Din mulţimea de conjuncţii compuse şi locuţiuni conjuncţionale care apar în perioada cercetată vom prezenta numai cîteva aici (cele mai multe fiind discutate la capitolul *Sintaxă*), mai frecvente şi mai stabile, impuse în limba literară de mai tîrziu.

Conjuncţiile impuse în normele limbii literare *întrucît* şi *încît* sînt inovaţii ale limbii din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea: „Ce *întrucît* părtaşi sînteţi patimilor lui Hristos, bucuraţi-vă" (BB, 1688, 171), „Atîta era pătruns de dureri, *încît* a vorovi nu pute" (c. 1750-1780, GCR, II, 89).

Pe la începutul secolului al XVIII-lea este înregistrată *fiindcă* cu valoare cauzală la Antim Ivireanu: „Şi *fiindcă* această ounáyeia este duhovnicească, am pus osteneli peste osteneli întru-toate" (IP, ap. Mioara Avram, *Evoluţia*, 81).

La începutul perioadei cercetate este înregistrată conjuncţia concesivă *deşi*: „*Deşi* vedzi cîndva sămn groaznic, să nu te miri cînd să arată puternic" (Caz.V, 2).

Dintre locuţiunile conjuncţionale apărute începînd cu jumătatea secolului al XVII-lea menţionăm: *batîr că, săvai de, săvai să, cum că,*

de vreme că, necum să (cf. Mioara Avram, *op. cit.*, p. 217, 254).

Nevoia de expresivitate și tendința de a crea mijloace de construcție specifice unor structuri sintactice se observă în bogăția de elemente de relație cu valoare conjuncțională din această epocă.

10. INTERJECȚIA

10.0. În legătură cu interjecțiile caracteristice epocii 1640-1680 constatăm următoarele:

10.1. Ca *inovații* pot fi menționate împrumuturile din turcă, care înlocuiesc în epoca prefanariotă și fanariotă o serie de interjecții mai vechi din Moldova și Țara Românească.

Astfel, interjecția *hai* (< tc. *haide*) (MLex., 361; IP, 8[r]) *hai* „vox suspirantis", *haida* (AC[1], 90) înlocuiește parțial imperativele *blem* și *pas, pasă* (discutate mai sus), precum și interjecția *iani* (Caz.V, I, 186[v], 376[r]), frecventă în secolul al XVI-lea, dar care își restrînge treptat circulația în secolul al XVII-lea, menținîndu-se numai în unele texte ardelenești și moldovenești: *iani* (SA, 6[v], 18[r], 74[r]), *ian* „Cave" (AC[1], 90).

Interjecția de origine turcă *aferim* este înregistrată mai întîi pe la 1650, în Banat, provincie ce căzuse sub directă stăpînire turcească încă din 1521: *aferim* „Euge. Laudantis particula" (AC[1], 71)

Interjecția de adresare *bre* (< tc. *bre*) este înregistrată pe la începutul secolului al XVIII-lea într-un text muntenesc: „*Bre,* Dumitrașco, ce lucrezi ? *Bre,* strînge-ț mintea în cap" (GPov., 43).

10.2. Interjecțiile *amin, iată, amar* rămîn frecvente în textele bisericești (cf. Arvinte, BB, I, 84, II, 28, IV, 30). *Amar* „vai" a fost explicat ca o traducere a slavului *gore* „ehe" care apare rar în texte (ms. 4389, Dt., 4.27) pe margine, în text este *vai*, în BB de asemenea, *vai* (*ib.*).

10.2. Curente în epocă sînt următoarele interjecții, menționate în gramatica lui Eustatievici Brașoveanul (1757): *vai, ah, oh, ha-ha-ha, hi-hi-hi, îi, măi, mă, a-a-a* (EG, 68[v]), exprimînd durere, frică, rîs, batjocură, chemare.

10.3. Interjecția de origine maghiară *ni*, atestată în secolul al XVI-lea în texte bănățean-hunedorene și nord-ardelenești, se mai întîlnește sporadic în texte provenind din aceste regiuni, sau cu un strat lingvistic de acolo: „*ni* mai bine să-l vindem" (Inv. 1642, 16[v]/8), „*ni* să-l băgăm într-o groapă" (*ib.*, 16[v]/3), „*ni* să ne întărim" (*ib.* 33[v]/6), „*Ni* să însoțim pre cel mort, *ni* să mergem pînă la mormîntu-i" (*ib.*, 45[v]/1-2); *ni* „Eia. Agendum" (AC[1], 105).

Se mențin în textele din toate regiunile următoarele interjecții întîlnite în secolul al XVI-lea și în primele decenii ale secolului următor: „A scris popa Nechita de la Ivești, care a venit de la Broșteni, *oh, oh, oh* și prea păcătos și nevrednic" (1674, Însemnare pe o carte, Moldova, Corfus, 182); *O, vai* de dînsul (1777, Moldova, Însemnare, Corfus, 300).

În primul dicționar al limbii române scris de un bănățean pe la 1650 apar și următoarele interjecții *amin* (AC[1], 73), *o* „!Particula exclamantis!" (AC[1], 105), *abo* „Admirantis particula" (AC[1], 71), *ălio* „Vox iredenti" (AC[1], 82), *oa* „Quasi vero" (AC[1], 105), *ai* „Allicim. Fag hagyma" (AC[1], 72), *ao* „Vox iredentis" (AC[1], 73), *aos* „Heus" (AC[1], 73), *dzău* „Certe. Profecto" (AC[1], 82), *ha* (AC[1], 89), *hop* „Vox saltantis", *hop-țup* „Idem" (AC[1], 90), *iai* „Vae" (AC[1], 90), *iaca* „Ecce", *iacătă-l* „Ecce" (AC[1], 90), *ite-l* (AC[1], 91), *hîș* „Vox gallinas pellentis" (AC[1], 90), *iată* „Ecce" (AC[1], 90), *măi* (AC[1], 100), *na* „En", *na*-ț „En tibi. Exlamation irridentis" (AC[1], 103), *nosa* „Eia. Agendum" „hai" (AC[1], 105), *tîrț* (AC[1], 125), *vai* „Vae" (AC[1], 127), de aici *a se văita: vaitu-mă* „Ululo" (AC[1], 127).

10.4. Prima clasificare a interjecțiilor ținînd seama de ce exprimă ele se află în prima gramatică românească scrisă în românește, cea a lui D. Eustatievici Brașoveanul (1757):

1. mirare: *o, o*
2. durere: *vai vai*
3. frică: *îi*
4. văitare: *vai, ah*
5. rîs: *ha, ha, hi, hi, hi*
6. batjocură: *măi, a, a*
7. chemare: *mă, au, n-auzi, șșș*
8. tăcere: *taci !*
9. ținere de rău: *aaaaaaaaaa*
10. aruncare: *dă-i, dă-o, ia-o*
11. oftare: *oh, oh* (p. 68[v]).

În gramatica lor din 1780, S. Micu și Gh. Șincai menționează următoarele interjecții care exprimă stările sufletești și pasiunile: *o de !* „o și", sau „utinam", *aha !*, „ah" *vai !* „vae !", *oh !*, „oh !" *oh vae !*, „prob dolor" *măi !*, „heus tu !" precum și „*o dată cu inima !*", „macte animo !", *cară-te !* „apage !" (MȘG, 70).

11. CONCLUZII

Din materialul prezentat se pot desprinde următoarele concluzii:

1. Tendința de simplificare, de reducere a contrastelor în sistem duce la evitarea sau la dispariția unor forme duble sau triple. Această tendință este ajutată și de factori extralingvistici, ca, de pildă, circulația mare a cărții bisericești și a unor manuscrise din care s-au găsit numeroase copii, care fac ca diferențele gramaticale dintre diferite variante literare să scadă prin adoptarea unor forme mai răspîndite. Acest lucru este evident încă din secolul al XVII-lea, dar se accentuează începînd cu al doilea deceniu al secolului

următor, cînd unele forme muntenești se extind și în scrieri reprezentînd alte forme literare (generalizarea formelor cu *-m* analogic la imperfect și mai mult ca perfect, pers. 1 sg. a formelor de tipul *făcu* pentru *fece, dădu* pentru *dede, dete* etc.

Tendința de simplificare și jocul analogiei, vizînd simetria sistemului, aduc o serie de inovații morfologice care devin normă literară sau tind să devină normă literară: numeralele scurtate de tipul *șaisprezece, șaizeci,* în locul vechilor *șasesprezece, șasezeci;* formele de imperfect și mai mult ca perfect cu *-m* la pers. 1 sg. și cu *-u* la persoana a II-a plural; formele *să am, să ai* în locul vechilor forme *să aib, să aibi;* formele de perfect simplu de tipul *avusei, dusei, fusei, făcui,* care înlocuiesc formele etimologice *avui, duși, fui, feci*; forma *dădeam* în locul formei *dam;* conjunctivul perfect cu auxiliarul invariabil în locul celui cu auxiliar variabil; perfectul simplu cu *-ră-* la pers. 1 și 2 pl. (*cântarăm, cântarăți* în loc de *cântăm, cântat*).

2. Tendința de clarificare, de elaborare, de concretizare duce la o serie de schimbări în categoriile gramaticale, ca, de pildă: înlocuirea urmașilor pronumelui posesiv *suus* la plural cu urmași ai lui *illorum,* iar la singular cu urmași ai lui *illui, illaei* (*tatăl său - tatăl lor, tatal său-lui, ei,* forme mai clare în ceea ce privește numărul și genul); impunerea formelor pronominale cu *î* protetic ca urmare a căderii lui *u* final; înlocuirea infinitivului prin conjunctiv; înlăturarea unor sincretisme la imperfect și perfectul simplu; substituirea unor forme ambigue prin forme mai clare, ca de pildă formele active cu sens reflexiv ale verbului *a naște* prin forma reflexivă *a se naște.*

Tendința general romanică spre forme analitice este evidentă cînd avem în vedere extinderea unor construcții prepoziționale (acuzativul cu *la* folosit cu sens de dativ), înlocuirea unor forme verbale simple prin forme compuse (limitarea întrebuințării perfectului simplu și extinderea celui compus); înlocuirea condiționalului sintetic de tipul *se cîntare* prin forme analitice de tipul *aș cânta,* menținerea imperfectului și mai mult ca perfectului perifrastic de tipul *am fost cântînd, am fost cântat,* atestarea unor timpuri supracompuse ca mai mult ca perfectul conjunctiv (*să fie fost mers*) și mai mult ca perfectul condițional (*ar fi fost mers*).

CAPITOLUL AL IV-LEA

IV. SINTAXA LIMBII ROMÂNE DINTRE 1640 ŞI 1780

Structurile şi schimbările sintactice din această importantă perioadă de fixare a unor norme literare supradialectale se bazează, pe cele din perioada descrisă anterior. Cele două tendinţe remarcate, de *simplificare* şi de *elaborare*, duc fie la regresul unor structuri şi elemente joncţionale, fie la menţinerea sau extinderea altora. Pentru evitarea repetării demonstraţiei din capitolul consacrat perioadei anterioare, vom prezenta numai fenomenele sintactice mai importante care caracterizează epoca cercetată.

I. SINTAXA PROPOZIŢIEI

Sintaxa propoziţiei este, în general, aceeaşi din perioada anterioară. Deosebirile se limitează mai ales la frecvenţa de apariţie a anumitor structuri şi elemente de relaţie sau la tendinţa evidentă de evitare a unor modele sintactice slavone şi de impunere a unor modele latineşti sau greceşti, pentru a da limbii române strălucirea, echilibrul şi claritatea limbilor clasice, cum gîndeau unii cărturari ai epocii (ne referim în primul rînd la cronicarii moldoveni şi la D. Cantemir dar şi la fraţii Greceanu, traducători ai *Bibliei* din 1688). Pe de altă parte, cele două tendinţe generale, de simplificare şi de elaborare, care acţionează mai cu seamă în punctele slabe ale sistemului, fac ca propoziţiile principale şi cele secundare să fie mai clare, simetrice, mai conforme cu tendinţa general-romanică spre analitism sau spre topică liberă. Iată unele fapte concludente în acest sens, care caracterizează epoca cercetată.

1. SUBIECTUL

1.0. *Subiectul* exprimat prin infinitiv este întîlnit mult mai rar decît în perioada precedentă, datorită înlocuirii infinitivului prin construcţii personale, în primul rînd prin conjunctiv[1]. Această tendinţă de înlocuire a infinitivului

---

[1] Cf. C. Frâncu, *Cu privire la „Uniunea lingvistică balcanică". Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche,* în ALIL, XX, 1969,

subiect generat de verbe şi expresii verbale impersonale, constatată în fază incipientă în textele provenind din Ţara Românească şi din sudul Transilvaniei, se extinde progresiv în perioada 1640-1780 în majoritatea textelor. Infinitivul subiect rămîne frecvent mai ales în unele scrieri religioase, mai conservatoare din punct de vedere lingvistic, şi în scrierile cărturarilor influenţaţi de modele sintactice latine (Gr. Ureche, M. Costin, N. Costin, D. Cantemir etc.): „să cade *a să veseli* şi *a să bucura*" (Caz. V, I, 10r), „Cade-să *a crede* mai de-adins lui Dumnedzău decît oamenilor" (Ap. 1646, 15), „vede-se *a fi* semnul domniei (Ev. 1682, 1), „întîmplîndu-mi-să după porunca Mării Tale *a fi* cîrmuitoriu" (TLit, 5), „nu iaste bine *a fi* omul sîngur" (BB. Fac., 2.18, la fel în ms. 45 ţi ms. 4389), „nu e bine *a să prigoni* cu Dumnezău" (SA, 85r), „Ci iaste *de-a-l* şi *credere* acestu cuvîntu" (ULM, 97), „Mie *a* mă *lipi* de domnul bine-m iaste" (CD, 68v), „datu-i iaste *a*-l *stăpînire*" (AP, 3r) etc. Construcţiile personale, în extensiune, mai concrete, mai clare, apar uneori în aceeaşi frază cu construcţiile infinitivale echivalente: „Că ce folos iaste trupul *să fie* deşărt de bucate, iar sufletul *a*-l *umplea* de păcate" (AD, 39). Pe la 1750-1780 infinitivul cu funcţie de subiect era deja un arhaism, generale folosite fiind propoziţiile subiective cu predicat la conjunctiv sau la indicativ[2]: „Mai bine este *a tăcea* decît a grai rău. Trebuie *a avea* socotinţă întru tăcere" (EG, 92v), dar „Să întîmplează omului celui îndestulat de toate *ca întru bătrîneţe să ajungă* mari nenorociri" (ib., 94r).

1.1. Ca inovaţie apărută în a doua jumătate a secolului al XVII-lea menţionăm apariţia supinului cu funcţie de subiect: „Aşa iaste *de gîndit* ca cum oarecine înlontrul pieptului i-ari a privi putea" (CD, 123v), „Aşişiderea *de păzit* iaste, ca nu cumva prin a noastre rele fapte slava Dumnădzăului nostru între oameni cu vreo defăimăciune să să stingă" (CD, 126v), „mai greu nu ieste *de giudecat*" (CII, 42r).

1.2. Reluarea subiectului[3] (imediată sau la distanţă) printr-un substitut rămîne normă în toată perioada studiată, deşi cazurile cînd nu se reia sînt din ce în ce mai frecvente, pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă: „Iară Volodiovschie, starostele de Cameniţă, ... *el* au intrat în ierbărie" (NL, 45), „că darurile cêlealalte *eale* să numără între cêle daruri mai slabe" (SA, 75r), dar: „Iară carii nedejduiesc în domnul, schimba-vor puterea" (CD, 70r), „Radul-vodă cel Frumos, *acesta* au făcut mănăstrirea ot Tânganul" (Let.C., 85), „cîţi să vor fi hrănindu pe moşiile mănăstirii, să-şi dea adetul făr' de voia lor" (1702; DRA, I, 194-195), „Mulţ sînt carie se trudiescu/Şi ca minie se prăpădiescu" (CCîmp., 8r), „Cine nu are ale sale, nu are ce arata altora" (Bert. 1799, 36r) etc.

p. 72-114.

[2] *Ibidem*, p. 104-105.

[3] Cf. Elena Carabulea, *Repetarea şi reluarea subiectului în limba română din sec. al XVI-lea - al XVIII-lea*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, Bucureşti, 1965, p. 109.

1.3. Subiectul inclus este deosebit de frecvent în stilul direct în replicile personajelor, în construcţiile incidente din cronici, în prefeţele unor texte religoase sau laice, dar şi în însemnări, inscripţii şi documente particulare sau oficiale: „Cum trăieşti ? Eşti sănătos ? – Sînt sănătos" (MŞG, 32), „Cum mai nainte *vom arăta*" (SCC, 30), „*ne-am străduit/să aratăm* la totţi" (Pr.C., 42), „Deci, fraţilor cetitorilor, *cu cît vă veţi îndemnaa ceti pre acest letopiseţu mai mult, cu atît veţi şti* a vă feri de primejdii" (NL[1], 159), „Să să ştie, *de cînd am cetit pe aceasta sfîntă Pravilă*" (1720, Moldova, IMCM, I, 421), „*Şi priimeşte rugăciunile* ce-ţi să vor aduce" (1724, Bucureşti, IOR, 269).

1.4. *Subiectul subînţeles* este, de asemenea, foarte frecvent în tot felul de texte. Subiectul este subînţeles mai ales în fraze cu două sau mai multe propoziţii în care în prima propoziţie este exprimat, iar în celelalte nu mai este exprimat: frazele următoare pot avea toate subiectele neexprimate: „După ce s-au dus *craiul* în ţara lui, *scris-au cărţi la împăratul Neamţului şi la papa* de la Rîm,/*de să fălie/pecum au luat atîtea cetăţi din Ţara Moldovei*" (NL[1], 332), „Iar al şeptile a domniei lui gătitu-s-au *Cantemir* cu oastea lui, *de a mers să ia cetatea* Sorocii... *Ş-au stătut pen pregiurul cetăţii cîteva* săptămîni/*de-au tot batut-o cetate/de au făcut meteredzuri şi lagunuri*" (NL[1], 332-333) etc.

1.5. *Subiectul nedeterminat* se întrebuinţează din ce în ce mai des în cărţile populare şi în textele care conţin proverbe sau zicători: „*Spune* de un *neguţători*" (1703, Braşov, *Sindipa*, ms. 1436 din BAR, f. 86^v). El se întîlneşte în propoziţii şi fraze incidente, dar şi în atributive şi modale care trimit la surse sau informaţii anterioare: „Deci pentru multă lăcomie a avuţiei ei îşi puseră toţi capetele *cum scrie şi la sfînta scriptură veche*" (Let.C., 129), „Vinit-au şi cîţiva boiari munteneşti, aice în ţară cu Duca-vodă de frica lui Şerban-vodă, pecum *s-au scris mai sus*" (NL[1], 258), „şi alţii s-au dus în Ţara Muntenească, *pecum mai sus* s-au scris" (NL[1], 274), „împărăţiia au trimis pre un agă, *ce s-au zis mai sus*" (RG, 89), „Iar un copil din casă *zicu* să fie întrecut pe Ştefan-vodă" (NL[1], 163).

1.6. *Subiectul multiplu*, realizat de obicei cu conjuncţiile copulative *şi, cu, şi cu, împreună cu, dimpreună cu, nici,* se întîlneşte în tot felul de texte: „Viind veste în Ţara Leşească precum *craiul* Sobieţchii şi *cu nemţii* au bătut pe turci la Beciu" (NL[1], 274), „nu-i era dragă, *nici cearta, nici mîniia*" (Let.C., 141), „Această sfîntă icoană o au cumpărat-o *Vasilie*, colceariul marii sale domnului Casoni Palu, *deîmpreună cu soţul* dumisale" (1772, Bucureşti, IOR, 474).

În multe cazuri, cînd verbul predicativ are forme sincretice la unele timpuri verbale la persoana a III-a singular şi plural subiectul multiplu se intersectează cu complementul sociativ, partea a doua a sa putînd fi interpretabilă şi ca circumstanţial sociativ (ca în ultimul exemplu).

1.7. În majoritatea textelor rolurile care se ascund în spatele subiectului sînt *Agentul, Experimentatorul, Obiectivul* (numai în construcţiile pasive) şi mai rar *Instrumentalul*: „Ochii voştri văd şi *ochii* lui Veniamin, fratele mieu, că *gura* mea grăiaşte către voi" (BB., 45.12; în ms. 45: „Iată, *ochii* voştri vădu şi *ochii* lui Veniaminu fratelui mieu, cum *rostul* mieu grăiaşte către voi"; în ms. 4389: „*Ochii* voştri şi *ochii* frăţîne-mieu, lui Veniamin, au văzut ce am zis voao"), „Şi au muiat un burete în apă şi l-au spînzurat desupra cuşcăi şi să *clătiia buretele* şi o *stropiia* şi-i părea că pload toată noaptea" (1703, Braşov, ms. 1436 din BAR, f. 85[r]).

1.8. Cazul subiectului este de regulă *nominativul* în toată perioada cercetată, dar foarte rar prin elipsă apar în structura de suprafaţă şi situaţii cu subiectul în alte cazuri: acuzativ: „*cu toţii* au fugit, iar în Ţara Ungurească" (IRP, 55), "au venit *cu toţii*" (*ib.*, 55), „*cu toţii* s-au ridicat" (*ib.*, 95) „*cu toţii* să bucura" (CM[1], 102); genitiv: „*Ai lui Mihaiu* venea cu cazacii" (IRP, 78), sau dativ (subiectul logic din expresiile „*mi*-e foame", „*mi*-e teamă").

1.9. *Topica* subiectului nu diferă de cea din epoca anterioară şi de cea din limba actuală. De obicei, el este antepus verbului, însă există numeroase cazuri cînd el este postus verbului. Antepunerea sau postpunerea subiectului faţă de verb depinde de o multitudine de factori gramaticali: diateza verbului, modul, apoziţia, personal-impersonal precum şi de factori stilistici (reliefarea, emfaza). Uneori subiectul apare intercalat între componentele formelor verbale compuse sau între verbul copulativ şi numele predicativ: „Şi socoti Mihai vodă cum că iaste *fie-său* mic" (Let.C., 136), „era *ţara* ocolită de vrăjmaşi" (Lect.C., 136; ap. Todi, 37).

2. PREDICATUL

Predicatul are caracteristici similare celor din epoca 1532-1640.

2.0. Predicatul verbal se exprimă, ca de obicei, prin verbe predicative, expresii sau locuţiuni verbale, adverbe predicative şi interjecţii cu valoare verbală (predicativă): „1762, mar(tie)10 *au răposatŭ* fiiul nostru Ioan" (1762, Bucureşti, IOR, 232), „Iară Grigorii-vodă *au dat samă* către acel domnu că merge *să dea ştire* ţării" (NL[1], 228), „*Poate fi* (= poate, posibil) să-l fie agiuns şi osînda Moldovei" (NL[1], 647; variantă dată în notele de la subsol), „altele *poate* (că) s-au rătăcit" (1762, Moldova, IMCM, II, 122), „*poate* s-ar fi hainitu şi ar fi vinit şi el la o peiré" (NL[1], 180).

2.1. *Predicatul verbal* este mai rar omis decît în textele din perioada anterioară, fidele în mare parte unor originale străine (slavone, maghiare, latine). În cazurile întîlnite în textele cercetate, absenţa predicatului verbal nu se datorează fidelităţii faţă de un model străin, ci faptului că el poate fi subînţeles din context: „Unde iaste vistériul tău, acolo [este] şi inima ta" (Caz. V, I, 324[r]), „Aceasta la oameni nu [este posibil], iară la Dumnedzău

să poate" (CD, 44ʳ), „Unul ţinea o parte de loc, altul [ţinea] alta, altul [ţinea] alta" (RP[1], 230), „Dară supt pămînt ce iaste? Apă [este] supt întuneric" (ÎR, 58ʳ), „Cîte zile sînt într-un an? [Sînt] trii sute şase zeci şi cinci" (Mol. 1683, 71ʳ).

2.1.1. *Predicatul nominal* are în componenţa sa în afară de copulativul *a fi*, care apare cel mai des, verbele copulative *a se face, a se numi, a se pune, a sta, a rămîne, a ieşi*: „pentru tine *m-am făcut muiere*" (1703, Braşov, ms. 1436 din BAR, f. 91ʳ), „care bărbat vrea bea de acea apă *să facea fămeaie*" (*ib*., 90ᵛ), „Şi au pornit pre Stenislav de la Odriiu, dîndu-i împărăţia şi 150 pungi bani de cheltuială *să să puie* craiu în Ţara Leşască" (NL[1], 638), „Adrian... el *au statut* împărat Rîmului" (CLM, 264), „Domnul *au rămas ruşinat*" (AB, 319), „iată ei *să rămîie* mincinoşi şi în patimă" (AB, 297), „cînd *s-au pus* el *domn*" (CM[1], 157), „apoi *au ieşit* şi *domn* în Moldova" (NL[1], 174).

Verbul *a însemna* a fost întîlnit rar cu valoare copulativă. Este vorba de o inovaţie a secolului al XVII-lea care se extinde în secolul al XVIII-lea: „Adăogătoarele cele ce *însemnează* dorire sau nedorire" (EG, 78ᵛ), „Înfiinţătoarele cele ce *însemnează* laudă sau ocară să încheie cu cea luutoare" (EG, 78ᵛ).

2.2. *Elipsa verbului copulativ* este destul de frecventă şi în această perioadă în tot felul de texte, în special în traduceri din slavonă. Ea apare însă şi în scrieri originale, verbul putînd fi dedus din context: „Temniţile [erau] pline de călugări" (ULM, 185), „A treia hasnă [este] veselitoare" (SA, 8ᵛ), „Lumea [este] trecătoare" (CD, 139ᵛ), „[Este] lucru de rîs şi de ocară, de vreme ce iaste lucru nemărturisit" (ACL, 2).

2.3. *Supinul* cu funcţie de nume predicativ este o inovaţie care apare în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, dar ea este rară în texte: „Iată dară că *de iubit* şi *de îndrăgit* sînt" (CD, 19ʳ), „însă de ieste *de credzut* cuvîntul unora, carii dzic" (CII, 75ᵛ).

Verbele copulative cele mai des întîlnite sînt: *a fi, a ieşi, a se face, a se chema, a se numi*: „Iară şarpele *era mai înţelept*" (BB, Fac., 3.1 şi în ms. 45 şi urm. 4589), „aceasta *să va chema* muiere" (BB, Fac., 2.22 şi în ms. 45 şi ms. 4389), „Du-te de la noi că mai mare decît noi *te-ai făcut* foarte" (BB, Fac. 26.16) etc.

Numele predicativ exprimat prin infinitiv devine din ce în ce mai rar pe măsură ce ne apropiem de sfîrşitul perioadei, din cauza înlocuirii acestui mod prin conjunctiv care aduce în locul acestuia o propoziţie predicativă: „Obicinuinţa lui Alexandru este *a socoti* mai bună moartea rudei cei bune decît viaţa cea înfricoşată" (EG, 92ʳ).

2.4. Acordul predicatului cu subiectul este normă în toate textele literare, indiferent de varianta dialectală de care aparţin. Cu toate acestea, nu rareori apar cazuri de dezacord[4] sau cazuri de *acord prin atracţie* sau *acord*

[4] Cf. G. Gruiţă, *Acordul în limba română*, Bucureşti, 1981, p. 98.

după înțeles: „Întrați pre poartă strîmtă, că *poarta* cea largă și *calea* lată *duce* în perire" (SA, 136[r]), „Oricare *popi* rumînești din obiceaiul grecesc *se va pleca* spre lege catolicească" (1699; LDIT, 478), „La acĕstea *cu toții* întîi să zîmbiră, apoi *rîsă*" (CE, 28[v]), „*iese* întîi *episcopii*" (GCond., 277). În documente și însemnări, în special în cele muntenești, apar dezacorduri ca în graiurile populare actuale de tip muntenesc: „Aicea *să începe* cele zăci rane, ce au trimis Dumnezeu lui Faraon" (1777, f.l., ms. 1151 din BAR, f. 119[v]), „*cei ce face* priveală drăcească" (1705, f.l., ms. 1159 din BAR, f. 265), „că s-au întins boala în țară de *mor mulțime* de oameni fără număr" (CM[1], 166). Dezacordul în număr din graiurile muntenești pătrunde ușor și în textele literare: „domnul de care *toți se teme*" (CM[1], 106).

2.5. Numele predicativ stă, de obicei în nominativ: „ei *elini* sînt" (SCC, 39). Însă apărut prin elipsă, numele predicativ în genitiv și în acuzativ este din ce în ce mai des folosit: „Acest penticostar este *a mănăstirii*" (după 1748, Moldova, IMCM, I, 560). Această carte este *a preutului* Miron (1750, Moldova, IMCM, I, 571), „*ca un domn* sînt la casa mea" (AB, 276); aici el se intersectează din punct de vedere semantic cu complementul comparativ.

2.6. Predicatul complex, format din verbe modale și de aspect și infinitiv continuă să fie mai frecvent decît în limba actuală: „Și văzu Lia cum *au statut de a mai naște*" (BB, Fac., 30.9; la fel în ms. 45), „iar măriia ta, cum ai văzut oastea mea cum *ai prins a bate*" (NL[1], 58).

3. ATRIBUTUL

3.0. Atributul prezintă în epoca cercetată cîteva caracteristici din care menționăm pe cele mai importante.

3.1. ATRIBUTUL SUBSTANTIVAL

3.1.1. *Atributul substantival* în dativ, deși mai puțin frecvent decît în perioada anterioară, continuă să rămînă normă în textele literare și în textele neliterare:„acela era boiarin *săborului*" (Caz. V, I, 336[r]; Caz. 1644, 278; Caz. B[2], 276, la fel în cazaniile din secolul al XVIII-lea bazate pe textul lui Varlaam), „Acestu Pătru vodă era din Țara Muntenească, ficior *Mircii-Vodă* și nepot de soră *Mihnii-Vodă*" (ULM, 185), „Iară mumă *ficiorilor* lui Iosif, născătoare de Dumnezău să socotește a fi" (Mol. 1683, 70[v]), „Și fiiul lui Dumnedzeu să face fiiu *omului*" (Sin. 1714, 9), „zic să fie fost frate *lui Neagoe-Vodă*" (IRP, 30), „carele iaste fiiu *lui Dumnezeu*" (NÎnv., 129), „Și așea mărturisind catră venețiian că-i iaste nepot *lui Despot cel Mare* au crezut venețiiana că-i iaste nepot *lui Despot*" (NL[1], 172).

Tendința de înlocuire a dativului adnominal cu un genitiv cu funcție de atribut, constatată încă din secolul al XVI-lea, se accentuează în această perioadă în special în textele din Țara Românească: „O carte a Aldii, feciorul *Vladului*" (1700; DRA, 1, 179).

Ca și atributul exprimat printr-un dativ posesiv, atributul substantival exprimat printr-un dativ adnominal este o caracteristică a întregii perioade vechi a limbii romîne literare precum și a textelor neliterare reprezentînd graiurile populare.

3.1.2. Atributul substantival prepozițional cu *a* și *de* în construcții echivalente cu genitivul este în continuă regresiune pe măsură ce ne apropiem de sfîrșitul perioadei cercetate: „pentru luptarea *a dobitoace* [= dobitoacelor]" (Prav. 1646, 53), „în adîncul *a* toate *fělurile* de nevoi" (SA, 14^v^), „răssipele *a* mare *case*" (CLM, 164), „că m-aș ascunde de la trăsură/*A om* năprasnic ce mi-e cu ură" (DPV, 88^r^), „Mi-am oprit rostul că n-aib a dzice/De fapt *de oameni* [= oamenilor] cuvînt *de price*" (DPV, 20^v^) etc. După cum se observă din atestările citate, construcțiile prepoziționale cu *a* și *de* echivalente cu genitivul sînt prezente în special în textele moldovenești, textele din celelalte regiuni preferînd construcțiile cu substantivul în genitiv, mai generale, mai cunoscute: „de folosul tuturor *besěricilor*" (Prav. 1652, 40) „Capul tuturor *apelor*" (Cal. 1733, 24^v^), „au trimis pe un Văcărescu, slugă din boierii *domnului*" (AB, 300), „și au dat priotului *Bratului* ot Jarăști" (1775, Moldova, IMCM, II, 246).

3.1.2.1. În unele texte, în special în cronici și documente se întîlnesc pînă la sfîrșitul perioadei atribute substantivale construite cu prepozițiile slave *ot* și *za*, care apar alături de cele cu *de*: „conacul *ot Tunari*" (RG, 143), „eu preotu Dumitrașco *ot Căiuțul* Mic" (1775-1776, Moldova, IMCM, II, 256), „zugraf Ioan zugraf *ot* București" (1774, București, IOB, 492), „vel-căpitan *za dorobanți*" (RG, 78).

3.1.2.2. În ceea ce privește *topica* atributului substantival acesta este de obicei postpus determinantului. Însă de multe ori, unii autori, influențați de modele străine, antepun atributul substantival: „scriu *ale lumii* lucrurile, orașele, apele, munții, neamurile, obiceaiurile, legiel" (SCC, 23).

3.1.3. ATRIBUTUL SUBSTANTIVAL ÎN NOMINATIV

3.1.3.1. *Atributul substantival în nominativ* este exprimat printr-un nume propriu și are ca regent de obicei un substantiv comun cu articol hotărît sau însoțit de un adjectiv determinat cu articol hotărît: „Scris-au smeritul ieromonah *Sava* de la Mitropolia Moldovlahiei" (începutul secolului al XVIII-lea, IMCM, I, 359), „Cartea *August*, să să știe, (e) a sfintei mănăstiri de la Neamț" (1701-1702, IMCM, I, 365), „să se știe că acest pridvor l-a făcut din temelie [cu zugrăveala] cu tot dumnealui logofătul *Necula Măinescul*"

(1770, Bucureşti, IOR, 229).

Acest atribut nu trebuie confundat cu apoziţia atributivă, care are (sau poate avea) ca elemente pe *adică, adecăte, anume*: „*Triadion, adică Tripesnic*, trii cîntări" (1741, IMCM, I, 493).

3.2. ATRIBUTUL PRONOMINAL

3.2.1. *Atributul pronominal* exprimat printr-un *dativ posesiv*[5], adnominal, este, ca şi atributul substantival în dativ, în regres vizibil în comparaţie cu perioada anterioară, construcţiile cu genitivul cîştigînd din ce în ce mai mult teren, pe măsură ce ne apropiem de perioada modernă: „facerea mînuloru-*ţi* sfinte" (DPV, 26[r]), „Iară Menelau-împăratu şi-au luat pre împărăteasă-*şi*, pre Iliana" (IT, 108), „la sate-*ş* fugiia" (GPov., 42), „apropiindu-se de casă-*ş*" (NL, 216), „la gazdă-*mi*" (NL, 243), „faţă... din lontru-*ţ* lăcrimoasă" (CCîmp., 10[r]). Dativul posesiv este mai frecvent în textele din Moldova şi Transilvania şi mult mai rar în textele din Ţara Românească.

Atributul pronominal se exprimă prin pronume (personale, relative, interogative, demonstrative, nehotărîte şi negative) şi se concretizează ca:

1) *atribut pronominal în genitiv*: „să facă o facere de bine pentru binele şi folosul sufletelor *lor*" (1759, Braşov, ADSB, 16), „Deacii, jupîneasa *lui* mergea la jupîneasa Stanca" (CM[1], 146);
2) *atribut pronominal în dativ* (vezi exemplele de mai sus de la începutul paragrafului 1).
3) *atribut pronominal prepoziţional*: „să puie unul *dintr-înşii* mai mare să-i îndirepteze" (1767, Braşov, ADSB, 24).

3.3. APOZIŢIA

3.3.1. *Apoziţia* acordată cu substantivul rămîne şi pentru această perioadă destul de frecventă, deşi cazurile cînd este pusă numai în nominativ devin din ce în ce mai frecvente, pe măsură ce ne apropiem de 1780. Apoziţia acordată se întîlneşte mai ales în textele moldoveneşti şi ardeleneşti: „Acestu Pătru-Vodă, daca au pribegitu în Ţara Ungurească de nevoia văru-său, *lui Roman-Vodă,* la leatul 6957, n-au făcut zăbavă multă" (ULM, 77), „să te depărtedzi de la noi însămnat cu numele domnului nostru Isus Hristos, adevăratului *Dumnezeului* nostru" (Mol. 1689, 16[r]), „Şi pre toţ domnii şi craii

[5] Cf. Finuţa Asan, *Atributul pronominal în dativ*, în *Studii de gramatică*, II, Bucureşti, 1957, p. 131-139: Flora Şuteu, *Atribut pronominal sau complement indirect ?,* în LR, XI, 1962 nr. 3, p. 267-276.

le dzicea pre nume şi-i arăta bărbatului ei, *lui Alexandru*, şi socru-său, *lui Priiam-Împărat*" (IT, 97), „cheltuiala lui Şerban-Vodă, *domnului* muntenesc" (NL, 172), „Dar nu-i mănăstirea Silvaşului,/Ci a lui Ioan *Bogoslavului*" (PLS, 90) etc.

În textele din Ţara Românească apare mai ales apoziţia neacordată, în nominativ, care reuşeşte treptat să o înlăture pe cea acordată: „Acesta au fost pe vremea împărăţiei marelui Teodosie, *fecior* lui Theodot" (Min. 1698, 27[r]), „o carte a Aldii, *feciorul* Vladului Găunosul" (1700; DRA, I, 179), „s-au scos numele Vladului, *tatăl* Aldii" (1700; DRA, I, 182), „prin cartea prea iubit fratele domniei mele, *Matei Ghica-Voevod*" (1760; DRA, I, 546) etc.

Tendinţa de a introduce apoziţia prin adverbele explicative *anume* şi *adecă* (*adică*), şi implicit de a lăsa apoziţia neacordată, este vizibilă în majoritatea textelor. „*Davat*... acestor oameni, *anume Aldea*, feciorul Vladului Găunosul" (1700; DRA, I, 179), „că mi-au spus un boier al lui, *anume Savin Zmucilă banul*" (NL, 305), „spinii, *adecă avĕrea*, îneacă cuvîntul" (Caz. V, I, 324[r]), „l-au suit şi la boierie mai mare, *adecă la sărdărie şi clucerie*" (Ps. Am., 56), „Această svîntă carte, *anume Penticostar*, este a mănăstirii Domneni de lîngă Botşeni" (1712, IMCM, I, 3921), „Această svîntă carte, *anume Molităvic*, este a svinte mănăstiri ot Onofrei" (1717, IMCM, I, 412), „Hronograf, *adecă Letopiseţul* Ţării Moldovei... " (1724, IMCM, I, 430), „Această sfîntă carte ce se cheamă Antologhionu, *adică Floarea Cuvintelor*, ca să să ştie cinia au cumpărat-o: Cociorbă ot Sărăţianu" (1734, IMCM, I, 471).

Apoziţia în nominativ sau în acelaşi caz cu partea pe care o determină devine construcţia mai frecventă în tot felul de texte: „Şi luînd Răveca îmbrăcămintea lui Iasf, *feciorul ei cel mai bătrîn*, cea bună, care era la dînsa în casă, au îmbrăcat pre Iacov, *feciorul* ei cel mai tînăr" (BB, Fac. 27.15), dar „au îmbrăcat pre Iacov, *pre feciorul ei cel mai tînăr*" (ms. 45).

3.4. ATRIBUTUL ADJECTIVAL

3.4.1. *Atributul adjectival*, foarte frecvent în tot felul de texte, se exprima, ca şi în epoca anterioară, prin adjective propriu-zise sau pronominale (*Această sfîntă* carte o am cumpărat-o de la Darie Pavel) (c. 1697, IMCM, 327), „şi ai îngrijit de această ţară cu *o aşa adîncă* pricepere şi *înaltă* priveghere" (CM[1], 101)), „boiarii *cei mari* şi *ai doilea*" (AB, 275), „*niscaiva* scrisori" (AB, 301), adjective provenite din participii sau adverbe („cădem cu *plecată* smerenie" (1697, Moldova, IMCM, I, 326)) sau numerale („Acestui Cantemir-vodă i-au rămas în urmă *doi* ficiori" (NL[1], 348).

3.4.2. Tendinţa vorbirii populare de a nu acorda atributul adjectival cu substantivul determinat este evidentă chiar la unii cărturari cu bogată cultură: „canonul unde se va pomeni în hronic numele ţărîlor *acestea* [= acestora]"

(CH, 308)[6].

3.4.3. Specifică limbii vechi era aşa numita *articulare repetată* (de care vorbeşte Elena Dragoş, *Elemente de sintaxă istorică românească*, Bucureşti, 1995, p. 56), care constă atît în articularea elementului adjectival cu funcţia de atribut cît şi a determinantului: „la *sfîntul muntele* Atasului" (Let.C., 100), „*învrăjbitoriul diavolul* umblase în mijlocul lor" (Let.C., 122, cf. Todi, 55).

3.4.4. O trăsătură a unor texte vechi şi în special a unora din perioada cercetată este utilizarea adjectivului relativ *care* cu valoare demonstrativă şi cu funcţie de atribut adjectival: „*Care* ascunzătoare foarte cu nevoie era să se afle" (SCC, 20), „*Care* lucru şi făcii" (Let.C., 107). Este vorba de un calc după latină (vezi cap. *Calcuri lingvistice*).

3.4.5. Continuă să se folosească, dar mai rar decît în perioada anterioară, adjectivele demonstrative cu particula deictică *-a* (cu funcţie de atribute adjectivale) cînd sînt antepuse determinantului: „*aceştea* scriitori" (SCC, 23), „într-*acesta* an" (AB, 307), „unii ca *aceia* furi" (1731, Moldova, IMMC, I, 456).

Construcţiile fără particula deictică *-a* sînt însă mult mai frecvente şi mai răspîndite din punct de vedere areal: „*această* carte... am cumpărat-o eu" (după 1731, Moldova, IMCM, I, 457), „*acest* Triod" (ib., 457).

3.4.6. Mult mai frecventă decît în limba actuală era antepunerea atributului adjectival exprimat prin adjectiv posesiv: „mers-au Măria-sa la *a sa* iarăşi mănăstire Bistriţa" (RG, 64), „cu *a sa* dumnezeiască pronie" (RG, 13, ap. Todi, 57).

Cu toate acestea, construcţiile cu atributul postpus se răspîndesc din ce în ce mai mult şi intră în normele limbii literare moderne: „şi au dat pomană pentru sufletul *său*" (după 1732, Moldova, IMCM, I, 463) etc.

3.5. ATRIBUTUL VERBAL

3.5.1. *Atributul verbal* exprimat prin infinitiv lung este din ce în ce mai rar, pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă, întîlnindu-se mai ales în textele nordice: „unde nici era loc *de a*-şi *tocmirea* oastea" (ULM, 92), „ş-au ales locul de-*a dare război*" (CNM, 20), „nădejdea *de a*-şi *răscumpărare* domnia" (CNM, 143) etc.

În cele mai multe texte, în locul acestei construcţii apare supinul, atestat încă din secolul al XVI-lea foarte rar cu această funcţie sintactică: „cine are *urechi de-audzit* ca să audză" (Caz. V, I, 321^r, 325^r; Caz. B^2, 270)[7],

---

[6] Vezi Laura Vasiliu, *Acordul în caz al atributului adjectival în limba sec. al XVI-lea - al XVIII-lea*, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, p. 978.

[7] Cf. C. Frâncu, *op. cit.*, p. 106-107.

„*loc* de *odihnit*” (BB, Fac., 24.25; în ms. 45: *loc de poposit*, dar cu atribut substantival în ms. 4389: loc *de* odihnă).

3.5.2. Atributul exprimat prin *infinitiv scurt* este, de asemenea, din ce în ce mai rar, datorită procesului de înlocuire a infinitivului prin conjunctiv: „Acest fel de *a le ascunde* varvarii aflînd” (SCC, 20).

3.6. ATRIBUTUL ADVERBIAL

3.6.1. *Atributul adverbial* se exprimă ca şi în limba actuală printr-un adverb (sau locuţiune adverbială) cu prepoziţie (în special prepoziţia *de*): „să facă o facere *de bine*” (1759, Braşov, ADSB, 16r), „Această carte *pre românie*... iaste a me” (1698, Moldova, IMCM, I, 329), „*Cei de afară* nemţi ce rămăsese... au dat destul război cu turcii” (AB, 323).

3.6.2. Atributul exprimat prin *gerunziu* este de asemenea foarte rar: „Şerban-vodă mortul zăcea ca un om de cei proşti, numai cu muierea şi cu fetele lui *plîngînd* şi *zicînd*” (AB, 280, vezi Todi, 58; exemplu ambiguu, care permite şi alte interpretări: de element predicativ suplimentar sau de circumstanţial modal).

4. COMPLEMENTELE NECIRCUMSTANŢIALE

4.1. COMPLEMENTUL DIRECT

4.1.1. *Complementul direct.* Lipsa prepoziţiei *p(r)e* dinaintea complementului direct exprimat prin nume de persoane, nume proprii sau comune, prin formele accentuate ale prenumelor personale şi reflexive, prin pronume relative, demonstrative şi nehotărîte devine din ce în ce mai rară, pe măsură ce se înaintează în timp, şi ea caracterizează mai ales textele provenite din Moldova, Transilvania de nord şi Banat, mai rar din Muntenia: „Pănă cînd, doamne, vei amări *mini*” (HCC, 86), „curăţeşte-mă *mene*” (Caz. V, I, 6r, 6v), „*tine* te laudă” (Mol. 1688, 3), „*cele ce* plac ţie să le faci” (Mol. 1725, 22v), „trimeteam *fiul* său (BCat, 12), „veţi goni *vrăjmaşii* voştri” (Let.C., 87).

4.1.2. Ca normă aproape generală, în toate variantele literare şi în majoritatea varietăţilor populare dacoromâne se impune prepoziţia *pre* sau varianta ei disimilată *pe*, în aproape toate cazurile în care se întrebuinţează şi astăzi: „*pre acesta* să-l spînzure” (Prav. 1646, 24), „să-i oprim *pre înşi*” (Ap. 1646, 10), „priimim... şi *pre acesta*” (Vis. C, 2r), „sărută pe *om*” (Lex.M 190), „învaţă-mă *pre mine*” (Mol. 1676, 12r), „trimisă Dumnezeu pre *îngerul său*” (Mol. 1683, 74v), „acopere-o *pre ea*” (Mol, 1689, 10v), „eu voi odihni *pre voi*” (BCat., 10), „*pre domnul* nostru... l-ai trimis” (LIT., 1706, 9v),

„te fericesc pre *tine*” (Sin. 1714, 15), „fereşte-l *pre el*” (Mol. 1725, 25ʳ), „Au popit *pre popa* Petcu Şoan” (IRP, 156), „pe *un om* sîngur nu-l putem giudeca”(1742; ISD, VI, 227) etc.

Uneori apare *pre* (sau *pe*) şi înaintea complementelor directe exprimate prin neanimate sau abstracte: „*Pre focul* de aicea ia-l” (EG, 100ʳ), „Stăpîne, şi *pre* sfînta *înviiarea* ta slăvim” (1718-1799, IOB, 292). De asemenea substantivele care denumesc *colectivităţi* (*ţară, împărăţie, oaste*) cu funcţia de complement direct sînt precedate de această prepoziţie: „Rugaţi-l *pe ţară* să o păzească de rele” (1718-1719, IOB, 292), „birui *pre oastea* Vladului-vodă” (Let.C., 98), „numai *pă ţară* au păgubit cu o sumă de bani” (RG, 111; cf. Todi, 60).

Aceste atestări întîlnite în texte din aproape toate regiunile ţării sînt concludente pentru faptul că obiectul direct prepoziţional avea o răspîndire geografică mare, fiind în acelaşi timp normă pentru variantele literare. Uneori se foloseşte *pre* chiar acolo unde nu este nevoie: „argintul ţarinii ia-l de la mine şi voi îngropa *pre mortul* meu acolo” (BB, 23.13), dar „şi voi îngropa *mortul mieu*” (în ms. 45 şi ms. 4389).

Ca şi în limba populară actuală, pronumele relativ apare destul de des fără prepoziţia *p(r)e*: „trupul Radului-vodă îl îngropară în mormîntul *care le* făcuse în Einda bisericii care o zidise den temelie în domniia sa” (Let.C., 92).

4.1.3. Complementul direct introdus cu prepoziţia *spre* „pre”, reprezentînd o construcţie calchiată după construcţia slavă corespunzătoare cu *nà* din originalele slavone, se mai întîlneşte sporadic în textele traduse la începutul perioadei: „Cine va pîrî *spre aleşii* lui Dumnezău?” (SA, 55ᵛ). Alte exemple sînt ambigue, iar construcţiile cu *spre* sînt mai degrabă complemente de loc decît complemente directe. Cert rămîne faptul că această construcţie calchiată după slavonă dispare în secolul al XVIII-lea din textele traduse, cînd ea are funcţie de obiect direct.

4.1.4. Complementul direct exprimat prin supin este, ca şi subiectul şi numele predicativ exprimat prin acest mod, o inovaţie atestată de textele din această perioadă. Frecvenţa sa este scăzută şi se limitează la texte din Moldova: „şi nici *de mîncat* nici de cheltuială nu le da” (NL, 300).

4.1.4.1. Complementul direct dependent de interjecţia *iată* primeşte o exprimare specială:” Mi s-a dat argintul şi *iată-l-ăi* în sacul mieu” (BB, 42, 28, la fel în ms. 45, dar *iată-l* în ms. 4389).

4.1.5. Tendinţa de reluare sau de anticipare[8] a complementului direct prin formele atone ale pronumelui personal devine normă pentru toate variantele literare şi se generalizează treptat în graiurile populare: „văzdu-*l pr-ins* tatăl lui... şi-*l* săruta *pr-ins* (Caz. V, I, 9ʳ), „*m*-au aflat *pre mine*”

[8] Cf. Finuţa Asan, *Reluarea complementului în limba română*, în *Studii de gramatică*, III, Bucureşti, 1964, p. 90; I. Coteanu, *Anticiparea complementului prin pronume, o regulă gramaticală nouă ?*, în LR, XII, 1963, nr. 3, p. 244.

(NT, 169ʳ), „să-*i* oprim *pre înşi*" (Ap. 1646, 10), „Topi-*mă pre mine* obida mea" (Mol. 1676, 12ᵛ), „fereşte-*o pre ea*" (Mol. 1689, 10ᵛ), „şi-*l* apucă *pre dînsul*" (Caz. U, 30ʳ), „el *ne* învaţă *pre noi*" (Bcat., 10), „*pre domnul* nostru... *l*-ai tremis mîntuitoriu" (Lit. 1706, 9ᵛ), „*te* fericesc *pre tine*" (Sin. 1714, 15), „şi-*l* fereaşte *pre el*" (Mol. 1725, 25ʳ), „şi *ne* svinţeşte *pre noi*" (Lit. 1706, 9ᵛ), „*l*-au trimis *pre sol*" (Ps. Am., 87), „*Pre Dumnedzeu* dar să-*l* rugăm" (1715, Bucureşti, IOB, 237), „are voie osebită în toată vrémea să *o* vînză *sarea* aceasta" (1741; DRA, I, 395). Vechile construcţii, fără anticiparea sau reluarea complementului direct, se menţin pînă spre sfîrşitul perioadei, mai ales în textele provenite din Moldova, Transilvania de nord şi Banat: „le-au dzis să sărute *pre pruncul*" (NCL, 178), „unge cu sîntul mir *pre cel* ce s-au botezat" (Mol. 1725, 21ʳ) etc. În textele munteneşti astfel de construcţii sînt mai rare: „ia *pă dumnealui* de-l du la puşcărie" (AB, 299).

4.1.6. Pe de altă parte, în special în textele din Moldova şi Transilvania, asistăm la folosirea redundantă a formelor de pronume personal aton, astfel încît obiectul direct este exprimat dublu sau triplu, prin încadrarea verbului între două forme pronominale atone: „şi *pre fiică-sa* Voichiţa *o* au luat-o luişi doamnă" (ULM, 140), „*te* voi chema-*te*" (DPV, 90ʳ), „*te*-am uitatu-*te*" (DP, 54ᵛ/19), „*m*-ai scosu-*mă*" (DP, 88ʳ/24), „*l*-au făcutu-*l*" (DP, 25ᵛ/34), „*i*-au urdzitu-*i*" (DP, 26ʳ/2), „*i*-au petrecutu-*i*" (DP, 26ʳ/2), „*i*-au povăţuitu-*i*" (DP, 100/58), „*i*-au izbăvitu-*i*" (DP, 99ʳ/47, 99ᵛ), „*ne*-ai ispititu-*ne*" (DP, 78ᵛ/9), „*l*-au întemeiatu-*l*" (CD, 1ᵛ), „*l*-ai tocmitu-*l*" (Mol. 1725, 22ʳ). Remarcăm frecvenţa acestor construcţii simetrice la Dosoftei. În însemnări această construcţie este foarte frecventă: „Aiastă carte o au tăzluit-*o* popa Gavril şi cu fratele său" (1692, Moldova, IMCM, I, 320), „Această sfîntă carte *o* am cumpărat-*o* de la Darie Pavel" (1697, Moldova, IMCM, I, 326), „Acest *Praxiu* l-am cumpărat pre banii noştri şi *o* am dat-*o* („cartea", dezacord) sfintei besăricii noastre" (1700, IMCM, I, 336), „Această sfîntă carte, *Evanghelie*, *o* au cumpărat-*o* Ion Chiful de la un tătar" (1720, Moldova, IMCM, I, 42), „*o* am cumpărat-*o* eu, Tudor Ordze" (1723, Moldova, IMCM, 426), „*l*-am aflatu-*i pre dînşii* în minciună prea mare" (1749, Transilvania, ms, 3399 din BAR, f. 21ᵛ). Cea mai mare frecvenţă ating aceste construcţii în scrierile lui Dosoftei: „*l*-au ziditu-*l*" (DDL, 122/13), „*l*-ai lepădatu-*l*" (DDL, 122/16), „*le*-au primitu-*le*" (DDL, 146/13), „*l*-ai îmbatatu-*l*" (DP, 77ᵛ), „*m*-au ascunsu-*mă*" (DP, 29ᵛ), „acela pre mări *l*-au urdzitu-*l* şi pre pîrao *l*-au gătatu-*l*" (DP, 26ʳ). De asemenea, în cronica lui Neculce aceste construcţii sînt foarte frecvente: „*i*-au adusu-*i*" (NL[1], 338). Este vorba de o trăsătură a graiurilor populare, în special de nord, pătrunsă şi în textele literare.

În documentele particulare şi în însemnări şi inscripţii complementul direct este reluat frecvent prin două pronume atone: „Această svîntă *carte*... *o* am dat-*o* eu Lefter, chiliiarsul părintelui" (1684, Muntenia, însemnare pe o carte, Corfus, 184), „aceasta *Psaltire*... i-au *o* legat-*o* dascălul Matei" (1699, Transilvania, însemnare pe o carte, Corfus, 185), „*o* am cumpărat-*o* eu,

popa Pîrvul ot Albeani" (1765, Transilvania de nord, însemnare pe o carte, Corfus, 199).

4.1.7. Reliefarea obiectului cu rol de subiect şi lăsarea Agentului pe plan secundar, aducerea primului în fruntea structurii este un procedeu cunoscut în documente şi mai ales în însemnări: „Această *carte* se cheamă *Evanghelie Ucetelnic* cumpăratu-*o*-au robul lui dumnedzău presviterul Efrem" (1652, Moldova, IMCM, I, 236), „Aceasta *Ivanghelie* au cumpărat-o Necula Căminar ot Focşani" (1730, Moldova, IMCM, I, 451), „Acesta *Praxin* me l-au dat preotul" (1750, Moldova, IMCM, I, 569).

4.1.8. În ceea ce priveşte „rolurile" şi reliefarea lor, obiectul (obiectivul) este adus în poziţie de subiect cînd verbul predicat este la reflexivul pasiv sau la pasivul cu *a fi*: „Această *carte* iaste dată de preotul Mihail" (după 1686, Moldova, IMCM, I, 309), „Această *carte* s-au dăruit jupînului Ducăi" (1702-1703, Moldova, IMCM, I, 369), „Această sfîntă *Evanghelie* s-au dat la Mănăstirea Cornii" (1700, Moldova, IMCM, I, 335). De asemenea reliefarea *obiectivului*, aduce complementul direct în poziţia de subiect chiar atunci cînd verbul-predicat este la diateza activă: „Această *carte o* am luat eu, Enachi vtori uşear" (secolul XVII, Moldova, IMCM, I, 351), „Acest *Praxin* l-am cumpărat pe banii noştri" (1700, Moldova, IMCM, I, 336), „Această *Viaţă o* au scos un călugăr, anume Chisil" (c. 1700-1705, Transilvania, ms. 2456 din BAR, f. 121[v]). Însă în afară de aceste cazuri, *topica* complementului direct este după elementul regent.

4.1.9. A fost remarcată apariţia în limba veche a complementului direct dependent de verbe cu *regim tranzitiv* cu sensuri diferite de cele din limba actuală: *a pripi* („Mihai-vodă *îi* pripi" (Let.C., 136), *a năpusti* („aşa fără veste au năpustit într-înşii *pre beşlii* lui şi *pre* mulţi turci" (Let.C., 118), *a stinge* („*l*-au *stins pe* acel domn din faţa pămîntului" (AB, 346), *a pleca*„a îndupleca" („cu daruri *l*-au *plecat*" (AB, 290), *a izvorî* „a produce" („pămîntul izvora *bunătate* şi *roadă*" (Let.C., 100), *a tăcea* „a ascune" („şi mai multe alalte *grişeli* ale lor *le* tac" (SCC, 61), *a năpusti* „a abandona" („fugiră şi *năpustiră* ţăra" (Let.C., 137), *a înota* „a trece înot" („din cei ce au înotat *Tisa*" (AB, 327), *a trăi* („pre puternicul şi milostivul Dumnezeu rog ca să trăiască pe *măriia ta* în unele zeci de ani" (RG, 11; pentru alte verbe cu regim tranzitiv, vezi Todi, 62-65).

4.2. COMPLEMENTUL INDIRECT

4.2.1. *Complementul indirect* are şi în această perioadă o distribuţie largă şi o frecvenţă ridicată, căci avea în spatele lui „roluri" foarte importante (Beneficiar, Sursă, Experimentator, Locativ) şi era generat de verbe sau prepoziţii care mai tîrziu şi-au schimbat regimul sau întrebuinţarea sau chiar şi-au limitat uzul în limba literară (de exemplu cel cu prepoziţiile *a* şi *la)*.

Astfel în textele traduse din slavă sau din latină, dar și în texte originale scrise de cărturari care știau latina (de pildă cronicarii moldoveni și unii cronicari munteni), verbe ca *a ajuta, a asculta, a se bizui, a crede, a cuteza, a învinge, a judeca, a lăsa, a răsplăti, a pizmui, a se potrivi, a urma* se construiesc cu dativul ca în limbile menționate, cerînd deci un complement indirect și nu un complement direct, cum se întîmplă în textele netraduse: „Mateiașu, craiul ungurescu, bizuindu-se *puterii* sale și *meșterșugului* său..., au trimis sol ca să i să închine Ștefan-Vodă" (ULM, 85), „asculta *noao*" (Mol. 1681, 120), „urmînd *istoricilor* vechi" (CH[1], 308), „și tuturor *fraților*, la toate slujbele *le* ajuta" (Let.C., 91), „nici *unii părți* au crezut, nici *alțiia*" (RP[1], 381), „Nunta iaste curată, iar *curvarilor* și *preacurvarilor* va judeca" (Let.C., 70), „lăsăm, dară, *fieștecăruia* a zice cum va vrea" (SCC, 9), „nu s-au odihnit cu gîndul său ca să nu răsplătească *Bălăceanului*, care au fost îndemnătoriu lui Haizler" (AB, 290), „leașăi singuri nu cuteza *lui Racoț*" (RP, 376), „nu putea nimeni să se protivească *lor*" (Let.C., 94; pentru alte exemple vezi Todi, 73-73).

Treptat, chiar în textele traduse, în variante ulterioare, complementul indirect dependent de astfel de verbe cu recțiune latină sau slavă este înlocuit cu complement direct.

4.2.2. Construcția prepozițională echivalentă cu dativul obiect indirect, deși întîlnită sporadic în multe texte de la începutul perioadei, își limitează din ce în ce mai mult întrebuințarea, pe măsură ce se înaintează în timp: „dĕde pîine *a flămîndzi*" (DVS, sept., 18[v]), „nice frate *a frate* va folosi" (Caz. V, I, 64[v]), „*a săraci* să giudeci" (DPV, 14[v]) etc.

Luîndu-i locul, construcția cu *la* echivalentă cu dativul este în plină expansiune, în special în textele din Transilvania, Banat și Moldova: „au dat știre *la oameni*" (CLM, 146), „au închinat *la pașe*" (NL, 147), „l-au pîrît *la împăratul*" (NL, 167). În scrierile din Țara Românească construcția are o frecvență mai redusă: „să propovăduiască *la oameni*" (ACP, 65), „au trimis *la craiul*" (IRP, 64), „și l-au dăruit *la* a sa sfîntă *mănăstire Cotroceni*" (1680, București, IOB, 240), „au scris *la Radul* logofătul" (AB, 288).

4.2.3. Complementul indirect exprimat prin *supin*, înregistrat în texte de la începutul secolului al XVII-lea, concurează vechile construcții echivalente cu infinitivul lung: „și multe lucruri va fi făcut vrednice *dă auzit*" (IRP, 10).

4.2.4. Complementele exprimate prin *infinitiv lung* se mențin însă pînă pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, în special în textele din Moldova și din Ardealul de nord: „Iară cazacii, cum sîntu ei gata *de a să amestecarea* la toate,... s-au strîns" (ULM, 186), „tu mă ferĕște... *a* le *prăvirea*" (DPV, 21[r]), „Nu răhni *de a facerea* vicleșug" (DP, 24), „*de a greșirea* vrĕme nu va avea" (SA, 49[v]), „și s-au gătit *a stare* cu războiu" (CLM, 18), „lasă-te *de a* mai *hulirea*" (CD, 11[v]), „iară noi *de-a puterea* fi nu iaste nici zi" (AD, 80), „să fie destoinice *de a* să *crĕderea*" (Prav. 1646, 119), „ochii săi îi puseră

a-i *plecarea* pre pămînt" (DP, 15ᵛ/11).

Pe la 1750-1780 infinitivul lung cu funcţie de complement indirect era deja arhaism. Chiar infinitivul scurt apare rar în această funcţie, ca urmare a înlocuirii infinitivului cu conjunctivul: „să să învēţe *a să deprinde*" (Caz. V, I, 2ʳ), „*a căsca* să îndemna" (CII, 210), „să nu fie opriţi *a*-şi *cerca* mijloace de pace" (NCL, 182)"[9], „iubitoriu *de a şti* multe" (SCC, 73), „un aşa om este destoinic *de a fi binecuvîntat*" (RG, 7). Din acest motiv, pe măsură ce ne apropiem de epoca modernă, în locul unui complement indirect exprimat prin infinitiv, întîlnim o completivă indirectă cu predicatul la conjunctiv. Tendinţa de exprimare clară a persoanei, de concretizare, se manifestă astfel prin transferarea raportului sintactic de la nivel de propoziţie la nivel de frază[10].

4.2.5. Ca şi complementul direct, dar cu o intensitate mai slabă, tendinţa de anticipare şi de reluare prin forme pronominale atone este în progres în cazul complementului indirect[11]: „Şi *le* împărţi *lor* avuţiia" (Caz. V, I, 8ᵛ), „şi *le* zise *lor*" (Ap. 1646, 10ʳ), „*ţie* să-*ţi* trimiţă" (DPV, 28ʳ), „iară *sfîntului* îi scoaseră vinele" (Min. 1698, 19ʳ), „care nu *i* se cuvine *ei*" (SA, 126ʳ), „dăruieşte-*ne noao* soarele" (Lit. 1743, 5ʳ), „Să *le* dea *lor* bir" (Cron. H, 107), „nu *i*-au fost nici de un folos, nici *lui*, nici *ţării*" (Let.C., 68). Dublarea simetrică a complementului indirect exprimat prin formele atone ale pronumelui personal sau reflexiv este prezentă, ca şi în cazul complementului indirect în special în texte din Moldova şi Transilvania: „mi-ai arătatu-*mi*" (DP, 87ᵛ/20), „*ş*-au minţitu-*s*" (DP, 31ᵛ/18).

Ca şi la complementul direct, la acest complement în special textele din Moldova şi mai ales la Dosoftei apar construcţii cu pronume aton repetat: „*Ţi*-au adusu-*ţ*" (BDL, 137/1), „*mi*-ai arătatu-*mi*" (BP, 87ᵛ/23), „*i*-au pusu-i nume" (DVS, I, 2ᵛ) „*mi*-aţi audzîtu-*mi*" (DPV, 40ᵛ), „eu *ţ*-am strigatu-*ţi*" (DPV, 20ᵛ), „*Ţie ţ*-am greşitu-*ţi*" (DPV, 82ʳ).

Cazurile de neanticipare sau de nereluare a complementului indirect, deşi numeroase în tot felul de texte, în special în cele din Transilvania şi Moldova, sînt însă din ce în ce mai rare pe măsură ce ne îndreptăm spre sfîrşitul perioadei: „şi trupul şi sufletul *ţie* dau" (Caz. V, I, 367ʳ), „aşea place *lui Dumnezău*" (SA, 20ᵛ), „tremite *noao* darul cel bun" (Lit. 1706, 9ʳ), „dăruieşte *lui* pecetea" (Mol. 1725, 20ᵛ), „*ţie* cîntă soarele, tine slăveşte luna" (Mol. 1688, 6ʳ). În textele munteneşti astfel de cazuri sînt mai rare: „Cine au făcut *noao* aceasta" (Let.C., 96), „Precum şi *mie* acum să întîmplă a veni" (SCC, 4; pentru alte exemple vezi Todi, 68).

---

[9] Cf. C. Frâncu, *op. cit.* p. 94-95.
[10] *Ibidem*, p. 95.
[11] Cf. N. Saramandu, *Reluarea şi anticiparea complementului indirect exprimat prin substantiv în limba română din secolul al XVIII-lea*, în SCL, XVII, 1966, nr. 4, p. 423-433.

Firește, construcțiile cu pronumele anticipat sau reluat aveau o valoare stilistică intensificatoare, realizînd opoziția emfatic/neemfatic cu cele în care pronumele nu era anticipat sau reluat.

4.2.6. Complementul indirect generat de substantive ca *slavă, mărire, laudă* este destul de frecvent în texte bisericești, documente particulare și în special în însemnări și inscripții: „slavă *lui dumnezeu* săvîrșitorul" (1658, Moldova, IMCM, I, 249), „Mărire lui *Dumnedzău celui în troiță*" (1742, f.l., ms. 1064 din BAR, f. 226[v]), „*Mărire lui Dumnedzău*, carele bine vru de mă dărui" (1726, f.l., ms. 1261, f. 227[v]), „*slavă* și *laudă lui Dumnezeu*" (1706, Boci, ms. 1352, f. 93). În aceste cazuri complementul indirect este de regulă postpus elementului regent.

4.2.7. Complementul indirect prepozițional în genitiv, cu prepozițiile *asupra* și *împotriva* este mai frecvent decît în limba actuală: „s-au sculat *împotriva craiului*" (RP[1], 236), „să ridice sabia *asupra* vrăjmașilor" (Let.C., 121). Construcția cu *asupra* avea în epocă și valoare locală: „stîngea oaste de veniia *asupra turcului*" (RP[1], 238), „ei vrea să meargă *asupra altor cinivași*" (ap. Todi, 74).

4.2.8. *Topica* complementului indirect este, în linii generale, aceeași ca și în perioada anterioară: postpunerea acestuia elementelor regente fiind mai frecventă decît antepunerea. Plasarea complementului indirect înaintea regentului este însă dictată de tendința *de reliefare*, dar și de influența unor modele străine (de exemplu, latine la cronicari sau la D. Cantemir) cu verbul la sfîrșitul unei structuri sintactice, care duce la antepunerea determinanților: „pe scurt și ei *de dînsa* pomenesc" (SCC, 12), „nespuse răotăți *de Constandin-vodă* au zis" (RG, 57), „carele pre la hotarăle Dachiii *pentru întăritură* făcură" (CH[1], 66).

4.3. COMPLEMENTUL DE AGENT

4.3.1. *Complementul de agent* este introdus, ca și în perioada anterioară, prin prepozițiile *de, de către, de la,* dintre care prima are frecvența cea mai ridicată, iar ultima cea mai scăzută, căci e un calc după slavă, avînd și rol instrumental sau local: „de n-are hi pusă *de la Dumnedzău* aceasta" (Caz. V, I, 337[v]), „Iară eu sînt pus împărat *de la îns*" (DP, 3[r]), „i să dăruisă *de la Dumnezeu* mintea cea întreagă" (N Înv., 294). De aceea, se întîlnește mai ales în traducerile care aveau un original slav și în care construcțiile cu prepoziția echivalentă *otŭ* erau curente[12]. Agentul cu *de la* se întîlnește însă ți în texte netraduse din slavă, după cum s-a semnalat în literatura de specialitate (cf. Todi, 79); „Și s-au mazilit *de la turci* și s-au dus la Țaringrad"

[12] Cf. Paula Diaconescu, *Exprimarea complementului de agent în limba română,* în LR, VIII, 1959, nr. 2, p. 3-17.

(LC,. 117), „După aceia s-au mazilit şi ei *de la* turci"(LC, 120).

Construcţiile cu *de la* sînt mai depărtate de prototipul agenţial şi mai apropiate de cel local.

Dintre aceste prepoziţii care introduc complemetele de agent, cea mai frecventă şi mai apropiată de prototip este *de*; prepoziţia compusă *de către* este mai rară şi mai depărtată de indirecte (cf. Paula Diaconescu, în LR, VII, 1959, nr. 2, p. 3-17; Fulvia Ciobanu, în SCL, XXXII (1981), nr. 3, p. 295, Todi, 78).

Ceea ce caracterizează toată perioada cercetată este generarea frecventă a agentului nu numai de forme la diateza pasivă propriu-zisă, ci şi de reflexive cu valoare pasivă: „darea lui *nu fu priimită de Dumnedzău*" (Caz. V, I, 5[v]), dar: „fratele care *să agiutoreşte de frate*" (CD, 11[v]) „i s-au făcut priiminţă bună *de cătră* îmărăţie" (RG, 83).

4.3.2. Construcţiile cu agentul generat de verbele reflexive cu valoare pasivă sînt frecvente în textele din Moldova, Transilvania de nord şi Banat şi mai rare cele din Ţara Românească: „caftanul şi blana cea de samur ce i să trimit Domnului *de cătră împărăţie*" (GCond., 270), „i s-au răspuns *de unii*" (TIst., 122); „răspunsul pofteniei cea neamului săsesc s-au întărit *de ţară* într-acest chip" (1699; LDIT, 480), „Se vede *de toţi* în ţară" (Pl.S, 81), „Şi s-au scris cartea aceasta... *de Isar* logofeţelul" (1700; DRA, I, 183), „*De* alte *neamuri* călcîndu-se ale unui împăratŭ" (SCC, 45), „cînd ţiganul sau ţiganca ca să va cere *de stăpînu-său*" (Pr.C., 146).

4.3.3. Complementul de agent în dativ, atestat rar în textele din secolul al XVI-lea şi explicabil prin fidelitatea traducerilor faţă de modele străine, în care agentul în dativ este normal, este foarte rar întîlnit în perioada 1640-1780, generală fiind construcţia prepoziţională cu acuzativul: „era om mare şi iubit *împăratului*" (AB, 336; ap. Todi, 79).

4.3.4. În documente şi mai ales în însemnări şi inscripţii, unde Obiectivul, este tematizat, scos în evidenţă şi pus pe primul loc ca subiect în propoziţie, complementul de agent este adesea exprimat: „Această sfîntă carte esti cumpărată *de mine*" (1701, Moldova, IMCM, I, 362), „Această sfîntă carte ce se chiamă *Psaltire* s-au legat cu multă osîrdie *de mini* păcătos Irina" (1725, Moldova, IMCM, I, 433), „care carte este scrisă *dă Radul* logofeţel" (1727, f.l., ms. 1062 din BAR, f. 183[v]), „s-au scris *de mine*, dascălul Radu Duma" (Braşov, 1780, august 1, ms. 1129, f. 7 în criptogramă).

4.3.5. În majoritatea cazurilor în spatele complementului de agent stă „rolul" Agentiv, însă uneori locul său este lăsat *Instrumentalului*: „Şi s-au scris acest Letopiseţ al împăraţilor *de mîna* mea, a lui Constandin Săidăcaru cel Bătrîn, feciorul popii Ioanichie ot Mogoşoaia şi s-au săvîrşit la dec. 15 leat 7267" (1758, ms. 1270 din BAR, f. 549[v]), „şi s-au scris *prin însăşi mîna* mea" (1753, Rîmnic, ms. 1325 din BAR, f. 125), „Scrisu-se-au această carte *prin* multă *osteneală* şi *cheltuială* robului lui Dumnezeu silvestru, ieromonah ot Sinaia, Leat 7245" (1737, ms. 1330, f. 167[v]).

Absența *Obiectivului* cu funcția de subiect apare în enunțuri eliptice: „Scrisu-s-au dar *de Anatohe* ierodiacon în orașul Rîmnicului, 1774" (ms. 1267 din BAR, f. 102), „s-au scris de smeritul între preoți, popa Bucur sîn juga Pușcașu din Sahodolul Brașovului, anul 1772" (ms. 1268 din BAR, f. 27).

4.3.6. În ceea ce privește *topica* complementului de agent el este plasat, ca și în epoca anterioară și ca în limba actuală, după regent. Antepunerea lui se explică prin tendința de reliefare, de evidențiere a agentului acțiunii sau de plasare a verbului regent la sfîrșitul structurii după model latin (la cronicari sau la Cantemir); „*de nepriiatini* fură biruiți" (Let.C., 123), „De Troada cînd *de elini* s-au prăpădit și s-au stins" (SCC, 80), „Domențian *de ai săi* ucis au pierit" (CH[1], 64).

4.4. COMPLEMENTUL INTERN

Acest tip de complement a fost, pe bună dreptate, delimitat de complementul direct pentru că are un comportament deosebit (cf. Dimitriu, *Tratatul*, II, p. 1390-1393).

4.4.1. *Complementul intern* este și în această perioadă destul de frecvent, deși există uneori intenția de a-l evita, de a găsi o altă formă de expresie pentru a evita tautologia: „Și *numi* Adam *numere* tuturor dobitoacelor" (ms. 45, Fac., 2, 20), „Și *numi* Adam *nume* tuturor dobitoacelor" (BB), dar „Și *puse* Adam *nume* tuturor dobitoacelor" (ms. 4389), „*Dărui*-m mie Dumnezeu *dar* bun" (BB, Fac., 30, 20; la fel în ms. 45), dar „Datu-mi-au Domnul *dar* bun" (în ms. 4389), „Și *mirosi* Domnul, *mirosise* bine mirositoare" (BB, Fac. 9.21; la fel în ms. 45), „Și *mirosi mirosul* hainilor lui" (BB, Fac., 27.27; la fel în ms. 45 și ms. 4389), „Cine iaste cela ce mi-au *vînat* mie *vînat*" (BB, Fac. 27.33, la fel în ms. 45), „și piste noapte am visat *un vis*" (NL[1], 169), „Bun *vis ai visat* giupîne" (NL[1], 169). Complementul intern depinde de cele mai multe ori de verbe care sînt și astăzi tranzitive: „*cheltuială* dînșii *cheltuind*" (AB, 281), „*au dăruit* multe *daruri*" (Let.C., 65), „și *jurară jurămînt*" (ib., 95), „*să lucreze lucrul*" (RG, 32), „*pohte* ce *pohtise*" (AB, 28; cf. Todi, 65-66).

Mai rar complementul intern este generat și de verbe care astăzi sînt intranzitive: „puțină *domnie au domnit*" (RP[1], 399), „au zis că cu *moarte* rea, *va să moară*" (Let.C., 99), „cu fericit *traiu* întru ale sale *trăind*" (RG, 14).

În unele texte religioase traduse din grecește, apar complemente interne care sînt calcuri din limba din care se traduce (relevate de V. Arvinte în BB, studiu lingvistic, Dt, p. 22): „Și veți *jirtvui* acoló *jîrtvă*" (BB, Dt. 33.19; în ms. 45) la fel dar cu *ji* în loc de *jî*: *jirtvui... jirtvă*. În ms. 4389 se evită pleonasmul prin complement intern prin: „Vor *pune... jirtvă*": „vei *prăda prada* lor" (BB, Dt. 21.10; la fel în ms. 45); „vei *secera secera* ta" (BB, Dt. 24.19; la fel în ms. 45), dar „vei *secera secerișul*" în ms. 4389.

4.4.2. Complementul predicativ al obiectului. Acest tip de complement este frecvent după verbe ca *a face, a chema, a numi, a spune* „a avea nume”, *a pune*: „l-am făcut pre dînsul *stăpîn* și pre toți frații lui i-au făcut *slugi* lui... dară ție ce-ți voiu face fiul mieu” (BB, Dt., 27.37; la fel în ms. 45 și ms. 4389), „Și precum astăzi ma aplec înaintea împărăției-tale să-l fac *filosof* pre fiul tău” (1703, Brașov, 1436 din BAR, f. 78ᵛ), „să prinză pe Mihaiu vodă și să-l puie pe el *domn*” (IRP, 72).

4.5. COPMPLEMENTUL SECUNDAR

4.5.1. Acest tip de complement are și în această perioadă o întrebuințare limitată, fiind generat de o mică clasă de verbe: *a învăța (pe cineva, ceva), a ruga, a întreba, a sfătui, a vesti*. El se exprimă ca și în perioada precedentă prin substantive, pronume și verbe la infinitiv. El este de regulă postpus verbului regent.

4.6. COMPLEMENTUL POSESIV

4.6.1. Generat numai de verbe, dar nu și de adjective sau adverbe, cum este cazul complementului indirect, complementul posesiv este exprimat prin forme pronuminale atone în dativ care nu sînt adnominale, cu rol semantic de *posesor*. Este deosebit de frecvent în documente, cronici și însemnări: „și să-*i* fie de la domniia mea uric cu tot venitul” (înainte de 1705, Moldova, DII, III, 262), „atunce multe *mi*-au pierit” (1717, Iași, DII, III, 460), „Iar Vasilie-vodă *își* pierdusă toată nădejdea de viiață” (NL[1], 181).

Complementul posesiv are o *topică* fixă: el precedă întotdeauna verbul determinat.

4.7. ELEMENTUL PREDICATIV SUPLIMENTAR

4.7.1 Elementul predicativ suplimenatr. Tendința de economie, de exprimare eliptică, face tot mai frecventă folosirea elementului predicativ suplimentar, întîlnit în tot felul de texte literare și neliterare: „Și de nu-l voi învăța într-acest an să ți-l dau *învățat*, să fie viața mea despărțită de pre lume și toată avuțiia mea să fie a împărăției tale” (1703, Brașov, ms. 1436 din BAR, f. 79ʳ), „Au jirtvuit... la dumnezăi carii n-au știut, *noi* și *proaspeți* au venit” (BB, Dt. 32,17; în ms. 45 elementul predicativ suplimentar este același, dar în ms. 4389 structura este astfel: „*noi* și *tineri* au venit”).

4.7.2. Elementul predicativ suplimentar este bine reprezentat în tot felul de texte, în special în cele narative (texte bisericești, cărți populare, cronici).

În perioada cercetată elementul predicativ suplimentar era exprimat prin:

a) substantiv (cu sau fără prepoziție) sau adjectiv: „că moscalii l-au cunoscut de *ficlean* și de *înșălători* de creștini, turcii încă l-au numit *de hain* împăratului" (CM[1], 153), „ei se vîndură *robi* turcilor" (Let.C., 171), „cunoscîndu-*l* pe Nicolae-vodă *credincios* împărăției" (CM[1], 160), „*i*-au rădicat *vrăjmaș* mare" (IRP, 101), „Cînd te-am lăsat erai fată fecioară, iar acum *te* găsesc *fămeaie grea*" (ms. 1344 din BAR, f. 94[v]); „veniia înaintea lor *în chip de postelnic mare*" (AB, 298);

b) prin gerunziu: „Și l-au aflat pre acel om în sus, pre apa Vasluiului, cale de patru ceasuri, *avînd* la o movilă ce să chiamă acum Movila lui Purcel" (NL[1], 167-168).

c) Adjectiv calificativ sau provenit din participiu: „acolo s-au găsit *mort* și semețul Sechel Moisi", „stă așa *nemișcată*" (SCC, 24), „pe acolo rătăci și umblă oarecîtva vreme *rărăcit* și *nemîncat*" (AB, 292).

Există multe situații cu ambiguități și dificultăți de interpretare, căci elementul predicativ suplimetar se intersectează cu alte poziții sintactice. El poate fi confundat cu un complement circumstanțial de mod, de loc, de timp, cu un atribut circumstanțial sau chiar cu un nume predicativ (căci existau situații în care este greu de spus dacă un verb este copulativ sau nu). Dubla subordoanre, față de un verb și față de un nume delimitează elementul predicativ suplimentar de complementul direct (A trimis *soli* (= complement direct); *I*-a trimis *soli* (= element predicativ suplimentar)).

4.7.3. În ceea ce privește *topica*, elementul predicativ suplimentar este, de regulă, postpus elementlor regente.

4.8. COMPLEMENTELE CIRCUMSTANȚIALE

4.8.1. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE TIMP

Circumstanțial de timp se exprimă prototipic, ca și în epoca anterioară, prin adverbul relativ de timp *cînd* și formațiile în care acesta intră (*de cînd, pe cînd, pînă cînd*) care funcționează și ca elemente de relație subordonatoare în frază: „că *cînd* au venit împărățiia, avea ucaz oaste de nu strica nimărui nimic" (NL[1], 600), „*pre cînd* era beizade în dzilele frățîne-său" (NL[1], 610), „Să să știe *de cînd* au pierit soarele" (1749, Moldova, IMCM, I, 544).

De asemenea, circumstanțialul de timp se exprima frecvent prin adverbe de timp (*acum, acmu, atunci, ieri, azi, mîine*) singure sau cu prepoziții (*de acum, de atunci* etc.): „Căci de s-au întîmplat *acmu* așa sminteală, *de acmu* să va chivernisi într-alt chip, de n-a fi așea" (NL[1], 611-612),

„*Atuncea* au sosit mai pre urmp, după acel sfat şi un unchi a împăratului" (NL[1], 613).

Circumstanţialul de timp se exprimă şi prin substantive cu prepoziţii, care conţineau în matricea lor semantică marca timpului: „*în răsărita* soarelui s-au ivit soarili şi într-ace *vinire* s-au pus ceaţă şi s-au roşit soarili şi au ţinut tot ceaţă *pînă în toamnă* şi secita *pînă la 14 zile* a lunii noiemvrie, iar la *14 zile* a lui noiemvrie au căzut omăt de o şchioapă şi au ţinut *pînă la* 21 de zile a lui noiemvrie" (după 1749, IMCM, I, 565).

De asememea caracteristice pentru epoca cercetată sînt unele adverbe şi locuţiuni cu funcţie de complemente de timp: *atunceaşi, oarecînd, estimp* „acum", *cu vremé* „în timp", *făr' de vreme* „timpuriu" (vezi exemplele date de Todi, 86). De asemenea, unele adverbe şi locuţiuni adverbiale folosite în perioada anterioară sînt înlocuite cu altele.

Astfel, în loc de *în sîrguit* „curînd" din epoca anterioară se întrebuinţează adverbul *curînd* şi structura *curîndă vreme:* „După aceea, *curîndă vreme,* scrie că s-au împăcatu Ştefan-Vodă cu frati-său Iliaşu" (ULM, 75), „care *curînd* trec ca fumul" (SA, 71[v]).

Adverbul *mainte* cu funcţia de circumstanţial de timp şi locuţiunea prepoziţională *mainte de* care introduce un circumsde timp, se menţin în textele din Moldova şi Transilvania de nord, dar mai rar în cele din Ţara Romînească[13], în care apar corespondentele mai generale *înainte, înainte de:* „de-ai venit aicea *mainte de* vrĕme" (Caz. V, I, 235[v]), „pînă cînd *mainte* nu vor păţi nevoi multe" (SA, 110[v]), „*Mainte de marea* şi *de pămînt* un chip era a firii în toată lumea (NCL, 9), „că *mainte de aceea* să sculă" (Ap. 1646, 15[v]) etc. În textele din Ţara Românească *mainte* şi *mainte de* se întîlnesc numai la începutul perioadei cercetate, pe la 1640-1650, în special în textele reproduse după originalele moldoveneşti (de pildă, în *Cazania de la Dealu* şi în *Îndreptarea legii).* În *Cazaniile* de la Bucureşti şi Rîmnic din secolul al XVIII-lea, precum şi în *Chiriacodromionul* de la Bălgrad din 1699, toate cele 49 ocurenţe din *Cazania* lui Varlaam au fost înlocuite cu *înainte de.* Remarcăm frecvenţa deosebită a lui *mainte (de)* în scrierile lui Dosoftei (cf. DPV, 6[v], 42[r], 104[v], 17[v], 131[r], 140[v], 162[r], 169[v], 189[v], 195[v], 220[v] etc.)

4.8.1.2. Adverbele provenite din substantive denumind zilele săptămînii sînt adesea folosite cu funcţie de complemente circumstanţiale de timp: „Divanul gospod să se facă de trei ori pe săptămînă, adecă *lunea, miercurea* şi *sîmbăta*" (Pr.C., 48), „*Lunea*, cum am zis, să se facă Divan; *marţea* înaintea spătării să aibă vreme a se arăta... *Miercurea* asemenea să se facă Divan, iară *joia*, zi de odihnă, *vinerea*, de vor fi judecăţi multe, să se facă Divan. *Sîmbăta* să vie epitropii să se arate pentru pricinile ce sînt orînduiţi" (Pr.C., 45-80).

[13] Cf. Gheţie, BD, p. 176.

Cu funcţie de circumstanţiale de timp sînt şi formele temporale calchiate după slavă prezente pînă tîrziu în stilul administrativ: cu datare după calendarul ebraic care are ca punct de referinţă „zidirea" sau „facerea" lumii sau începînd cu secolul al XVIII-lea după calendarul gregorian. Uneori ambele formule sînt folosite „Am luat Ţaringradul *la leat 6961*, iar *de la Hristos leat 1453*, mai 29" (RP[1], 251), „Am şezut aice în Ţaria Maramurăs, la Moiseiu, *di la zidire lumie 72536*, de la *Hristos 1745, mesita martie 25 de zile*" (1745, IMCM, I, 529).

Topica circumstanţialului de timp era liberă ca şi în limba actuală, mai frecventă era postpunerea lui, dar cînd se dorea reliefarea timpului, datei, duratei era preferată antepunerea faţă de regent.

4.8.2. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL DE MOD

4.8.2.1. *Complementul circumstanţial de mod* se exprima ca şi în perioada anterioară prin:

1) adverbul relativ (*cum*) şi formaţiile în care intră, el construind nucleul (*de cum, după cum, precum*);
2) adverbe şi locuţiuni adverbiale (*bine rău, frumos, bătrîneşte, tinereşte, iepureşte, de minune, cu de-a sila*);
3) rar şi prin substantive precedate de prepoziţii: „iaste rău *şi aşa şi aşa*" (IRP, 101), „şi pohtesc şi eu mai mult *de cum* au avut alţii parte" (1735, Braşov, ADSR, 10), „că slujind bine să dobîndesc şi treaptă mai bună şi *după cum* au avut obicei a lua simbrie şi alţi dascăli" (*ib.*, 10).

4.8.2.2. Adverbele şi locuţiunile adverbiale *(la) aiave(a), camai, cătelin,* specifice perioadei anterioare, nu se folosesc decît pînă pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Astfel, *(la) aiave(a)* „direct, pe faţă" apare în unele texte moldoveneşti şi ardeleneşti pînă în primele decenii ale secolului al XVIII-lea: „şi-i dzise, nu în somn, ce *la aiave*" (Caz. V, II, 66[r]), „carea să face *aiave* au de faţă" (SA, 93[v]), „să cunoaşte *aiavea*" (CCD, 9). În texte munteneşti apare pe la 1640-1690: *aiave* (Caz. 1644, 19[v], 379[r]; MLex., 111, 378, 386), „voi vă legaţi pînă se vor face *aiêve* cuvintele voastre" (BB. Fac., 42.16; în ms. 45: „pînă să vor face *ivite* cuvintele voastre").

4.8.2.3. Adverbele formate cu sufixul *-eşte* sînt adesea întîlnite cu funcţia de circumstanţial de mod: „*sîlnicêşte* a te purta şi *sîlnicêşte* obraznic te semeţiş ca apa să nu herbi" (BB, Fac. 49.3; în ms. 45: *năsîlnicêşte* a te purta şi *năsîlnicêşte* obraznic te semeţiş ca apa să nu fierbi), „umblînd *cam blestemăţeşte*" (CM[1], 100): „Hronografu care să chiamă *moldoveneşte* Scrisoare anilor" (1766, Moldova, IMCM, II, 156), „Hronografu, care să cheamă *slavoneşte* Letopiseţu" (ib., 156). Ele concurează formaţiile mai vechi de tipul *pe moldovenie, pe slavonie*: „tălmăcit-am şi am scris *di pi slavonie pe moldovenie*" (1766,

Moldova, IMCM, II, 154), „s-au tălmăcit *di pe sărbiia* şi s-au scris *pre moldovenii*" (1775, Moldova, IMCM, II, 239)..

4.8.2.4. Adverbul *camai* „puţin, în oarecare măsură; mai" se menţine pînă la jumătatea secolului al XVIII-lea în unele texte din Ţara Românească şi din Moldova, fiind mai frecvent la începutul perioadei şi în progresivă descreştere după aceea. Înlocuirea lui este vizibilă, dacă se compară *Cazania* lui Varlaam cu „reeditările" ei ulterioare din Ţara Românească şi Ardeal: „Iară domnul Hristos de-aciia nu *camai* îmblă la arătare în jidovi" (Caz. V, I, 89^{v}; Caz. 1644, 64) – „Iară de aceea domnul Hristos n-au *mai* umblat la arătare în jidovi" (Caz. B^{2}, 46^{v}).

4.8.2.5. Adverbul *cătelin* (*cătinel*) „încet, liniştit, lin, domol" se păstrează pînă la sfîrşitul perioadei, apărînd rar în unele texte din Moldova, Ţara Românească şi Transilvania în varianta *cătinel,* contaminaţie între *cătelin* şi *încetinel*[14]*:* „Iară svîntul, dintîiu cu glas mare, dup-acĕea *cătinel,* mulţămiia lui Dumnedzău" (Caz. V, II, 73^{r}; Caz. D, II, 72; Caz. B^{2}, 392^{v}; în cazaniile munteneşti din secolul al XVIII-lea care au la bază textul *Cazaniei* lui Varlaam *cătinel* este înlocuit cu *încitinel* şi *încîtinel). Cătinel* apare de mai multe ori în cronica lui Neculce (cf. NL, 217, 233, 243, 264).

Locuţiunea „*în price*" „rău" este prezentă în cronici: „ceia ce să pun *în price* cu domnul" (NL^{I}, 651).

4.8.2.6. Locuţiunea *de-a firea* (*de-a hirea*) „într-adevăr", se întîlneşte în secolul al XVII-lea în special la Dosoftei şi Cantemir: „Şi nu căuta răii, căce sînt *de-a hirea*" (DPV, 58^{r}). În secolul al XVIII-lea a fost întîlnită la Neculce: „Şvedul să ţine *de-a firea*" (NL, 248). Locuţiunea *cu dulce* „blajin", precum şi locuţiunile *cu lin, cu mîlcomiş, cu ogoadă* nu au mai fost întîlnite în textele din perioada 1640-1780.

4.8.2.7. Faţă de aceste elemente devenite arhaisme sau pe cale de a deveni arhaisme, întîlnim în perioada studiată numeroase inovaţii. Iată cîteva dintre ele (renunţăm la contexte din motive de economie, valoarea modală fiind evidentă): *aşeşi* „întocmai" (NL, 85, 200, 201, 241, 316), *atocma* „întocmai" (CLM, 151, 179; CNM, 277), *de-a mînă* „corp la corp" (CNM, 282), *de tuş* „corp la corp" (CNM, 78), *în pilda* „sub pretext" (CLM, 192), *în vedeală* „pe faţă, vizibil" (NL, 85, 108, 131, 326, 328, 338), *netocma* „nepotrivit" (CNM, 302) etc. Ele au însă o existenţă efemeră, neimpunîndu-se în normele limbii literare.

4.8.2.8. Ca şi în perioada anterioară, complementul de mod exprimat prin substantive este însă însoţit de cele mai multe ori de prepoziţii sau adverbe: *cu, fără, ca, ca şi, precum* (uneori cu corelative): „*precum am găsit la otccinic, aşe* am scris... precum am aflat, aşe *am aşezat*" (1754, Lăpuş, ms. 5454 din BAR, f. 54^{r}), „*precum nu iaste putinţa pămîntului fără apă a fi* aşa şi scriitorului a nu greşi, au *din slave* sau *din sile*" (c. 1714, Transilvania,

[14] *Ibidem*, p. 175.

ms. CM8 de la Biblioteca „Astra", Sibiu, f. 140ʳ).

4.8.2.9. Adverbul *foarte* era utilizat nu numai ca morfem al superlativului, ci şi independent cu funcţie de circumstanţial de mod: „el *foarte* se temea" (SCC, 18), „Mihai-vodă *foarte* se întristă" (Let.C., 127).

4.8.2.10. *Complementul de mod comparativ* se exprimă prin substantive, pronume sau nume şi continuă să se construiască ca şi în perioada anterioară cu *de* şi *decît,* cînd se exprimă inegalitatea, şi cu *ca, la fel (ca)* atunci cînd se exprimă egalitatea. Singurele deosebiri constau în raportul dintre *de* şi *decît,* ultimul fiind în extensiune, iar primul în restrîngere, precum şi în extinderea sporadică a lui *ca* de la comparativul de egalitate la cel de inegalitate[15].

Astfel, comparativul cu *de* este frecvent mai ales în textele religioase, mai conservatoare prin natura lor, căci se supuneau unei tradiţii scrise: „În pietrile cêle scumpe, mai vîrtos *de diiamantul* nu iaste" (Caz. V, I, 254ᵛ; Caz. 1644, 184; Caz. B², 186), „grăunţul de muştariu... mai mic iaste *de* toate *seminţele*" (NT, 24ʳ) etc. Însă chiar în astfel de texte, *decît* concurează din ce în ce mai mult pe vechiul *de:* „că mai bine-i mila ta *decît vieţile*" (DP, 202ᵛ), „că iaste legea voastră mai bună *decît a noastră*" (Mol. 1688, 72ʳ), „Văzură apostolii ciudesă mai minunată *decît cea dintîiu*" (Caz. U, 32ʳ), „Că ce lucru iaste mai iubit robului *decît slobozirea* lui? Şi ce este mai drag streinului *decît întoarcerea* la moşia sa ?" (AD, 13).

Topica complementului de mod propriu-zis sau de mod comparativ constă în postpunerea faţă de regent, însă atunci cînd se urmăreşte punerea în evidenţă a acestuia apare antepunerea: „şi *nici într-un chip* nu vrea să se plece să fie domn" (Let.C., 98).

4.8.3. COMPLEMENTUL CANTITATIV

4.8.3.1. *Complementul cantitativ* rămîne frecvent în tot felul de texte: „Iată am dat *1000 de didahme* fratelui tău" (BB, Fac., 20.16 în ms. 45, şi în ms. 4389), „Iată am dat *1000 de didahme* frăţîne-tău", „şi luo sluga *10 cămile*" (BB, 24.10, la fel în ms. 45 şi ms. 4389), „luo omul cercei de aur de trăgea *cîte o drahnă*" (BB, Fac., 24.22; la fel în ms. 45 şi în ms. 4389), „şi l-au învăţat *3 ani* şi n-au putut să înveaţe nimic" (1703, Braşov, ms. 1436 din BAR, f. 79ʳ).

4.8.3.2. *Completiva cantitativă* reprezintă o expansiune a acestui complement: „Şi-i dede lui *cîte era la el*" (BB, Fac. 24.36; la fel în ms. 45), „Şi au jăluit *cîte era în cetate şi cîte era în case*" (BB, Fac. 34.29; aceeaşi construcţie în ms. 45 şi ms. 4389), „Suliţele lor sintu *cîte de opt coţi* de lungi" (CLM, 54).

---

[15] În legătură cu această inovaţie, vezi C. Frâncu, *Vechimea şi răspîndirea comparativului de neegalitate exprimat prin ca,* în LL, 1979, nr. 1, p. 50-55.

4.8.3.3. Româna veche ca şi limba actuală foloseşte mai mult acest complement atunci cînd exprimă vîrsta: „El are *zece ani*" în comparaţie cu alte limbi, de exemplu, cu germana („*Er ist zehn Jahre alt*", el este (de) zece ani).

4.8.4. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL DE LOC

4.8.4.1. *Complementul circumstanţial de loc* se exprimă prototipic prin adverbul relativ *unde* şi formaţiile în care intră (*de unde, pe unde, pînă unde*) care au şi rolul de elemente de relaţie subordonatoare: „Au purces împăratul la Riga, *unde* era Menjic cu oştile lui".

Adverbele de loc *acolo* (accentuat de regulă pe ultima silabă *acoló* (< lat. *eccum illó*, (cf. şi *comelic, kiló, leonez, alló, allú*, ap. Ciorănescu, DER, acolo), şi *aici* (cu sau fără prepoziţii) sînt foarte frecvent folosite cu funcţia de circumstanţial de loc: „iar *de acolo* de la Riga s-au dus la Petreburc" (NL[1], 605).

4.8.4.2. De asemenea, multe substantive comune, dar mai ales nume de locuri cu prepoziţii se întîlnesc în texte cu această funcţie sintactică: „Iar Rent general s-au rădicat *de la Brăila* cu toată oaste în sus *pre Siret, pre la Cernăuţi*" (NL[1], 604), „Iara Abdi-paşa au mers *pîn-la Hotin*" (NL[1], 638), „De-acii diaconul deşertă *de pre* svîntul *discos* în svîntul *potiri*, foarte cu socotinţă şi cu bună pază, să nu scape vreo fărîmă cît de mănuntă, şi strînge zveazda cu discosul" (DDL, 31/4-9).

4.8.4.3. Multe locuţiuni prepoziţionale dintre care unele care sînt specifice epocii şi nu sînt selectate de normele limbii literare de mai tîrziu introduc circumstanţialul de loc. Adverbul *decinde(a)* şi locuţiunea prepoziţională *decinde(a) de* „aproape de", „dincolo de" (< lat. *de ecce-inde*) se mai întrebuinţau pe la sfîrşitul secolului al XVII-lea „Şi sculîndu-se Iacov de la Vethil, au întins cortul lui decindea de turnul Gadér" (BB, 35.16; în ms. 45: *decinde de turnul Gadér,* dar *aproape de turnul* Gadér în ms. 4389), „Carii era *decinde de Iordan*" (BB, Dt. 1.1; în ms 45 „*decinde de...* ", în ms. 4389: „*de ceaia parte de...* "), „au mers *decindea de Dunăre*" (RG, 88), „acolo *decindea*" (RG, 89, ap. Todi, 83).

4.8.4.4. Locuţiunile adverbiale *a stînga, a (la, în) direapta* „à droite", „nach rechte" sînt întîlnite des în această perioadă: „Nu voiu abate *în direapta* au *a stînga*" (BB, Dt. 2.27; în ms.: *în dreapta...* ; în ms. 4389; *spre dreapta*; la fel şi în Dt. 5.32; cf. V. Arvinte, BB, Dt. 27).

4.8.4.5. *Dativul locativ*, deşi este rar în texte, este o caracteristică a limbii epocii şi a vorbirii populare actuale: „să nu vie primejdie *pămîntului*" (AB, 287), „va veni primejdie mare *pămîntului*" (AB, 289), „să nu fie *primejdie locului*" (AB, 287, ap. Todi, 83).

4.8.4.6. Toponimele de genul feminin se mai folosesc ca şi în perioada anterioară fără articolul *-a*: „la *Timişoară*" (RG, 82), „pînă la *Brăila*" (RG, 69), dar şi *la Brăila* (RG, 145), la *Rusavă* (AB, 288; ap. Todi, 84).

4.8.4.7. *Topica* circumstanţialului de loc este liberă, însă mai frecvent se prefera postpunerea acestuia faţă de regent.

4.8.5. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL DE CAUZĂ

4.8.5.1. *Complementul circumstanţial de cauză,* exprimat prin substantive sau substitute ale acestora, prin adjective sau verbe la gerunziu, nu oferă particularităţi importante. Singurele deosebiri faţă de perioada anterioară privesc elementele de relaţie. Astfel, construcţiile cu *derep(t), derep(t) de,* întîlnite în epoca anterioară, sînt eliminate treptat din uz, nemaiîntîlnindu-se decît sporadic în textele literare din perioada 1640-1780. Locuţiunea adverbială *derep(t) aceea,* cu funcţie de complement de cauză, este însă mai rezistentă, deşi suferă concurenţa locuţiunilor *de aceea, pentru aceea,* care se impun treptat în locul ei: „*Derept acĕea* să v-aţi sculat" (SA, 55[r]), dar „*Pentru-acĕea* zice Domnul" (SA, 34[r]), „*Pentru aceasta* dară, fie-ţi în minte" (CD, 67[r]). În secolul al XVIII-lea construcţia veche este atestată încă în documentele oficiale, mai tradiţionale prin unele formule administrative: „*Drept aceasta,* poruncescu domniia mea" (1741; DRA, I, 395), „*Derept acĕia* să fie volnic părintele" (1701, DRA, I, 189), „*Derept aceia* am întărit şi domniia mea acest aşăzămînt" (1766, DRA, I, 610) etc.

4.8.5.2. Dintre prepoziţiile cele mai des întrebuinţate pentru introducerea complementului de cauză rămîn *de, din* şi *pentru*: „avuţiia iaste amăgitoare, căci să strică şi piare aicea pre lume *de rugină şi de molii şi de tîlhari*" (Caz. V, I, 332[v]-333[r]; Caz. B[2], 286), „Iară Moisi, *de frica luminii* au intrat într-o piatră" (1777, f.l., ms. 1151, din BAR, f. 141[v]) „*Pintru ie* m-o prins bănatu" (CCîmp., 9[v]), „din *neorînduială*, din *nedreptate* şi *din răutate* să strică şi să mută împărăţiile şi toate" (SCC, 51), „turcii sînt mînioşi *pentru fuga* hanului" (AB, 214), „*de frica* lor fug" (RG, 30).

4.8.5.3. *Verbele la gerunziu* sînt folosite frecvent, ca şi în limba actuală, cu funcţie de complement de cauză: „Că atîta au putut, iar mai mult nu poate, *fiindu*-i doamna şi copii la Ţaringrad, în mîna păgînilor" (NL[1], 229). De multe ori valoare de cauză se împleteşte cu cea de timp şi de condiţie: „Deci hatmanii leşeşti, *văzîndu*-l pre Grigorie-vodă au luat în jos" (NL[1], 228). De aceea, gerunziul cu funcţie de complement de cauză este mai depărtat de prototipul cauzal „de ce", „din ce cauză".

4.8.5.4. *Topica* complementelor cauzale era liberă, iar intenţia autorilor reglează plasarea înainte sau după regent a acestora. Emfaza, reliefarea aduc antepunerea acestor complemente. Complementele de cauză exprimate prin gerunziu sînt, de obicei, antepuse regentului.

4.8.6. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL DE SCOP

4.8.6.1. *Complementul circumstanțial de scop* se exprimă prin substantive sau substitute ale acestora precedate de prepoziții ca *de, din, după, în, întru, la, pentru, spre* și prin verbe la infinitiv, uneori prin adverbe (*anume*) și locuțiuni adverbiale (*în adins, de aceasta, de aceea*, ultimele cu valoare anaforică). Iată cîteva exemple: „care jertvă să face... *pentru iertarea* păcatelor fiecăruia" (Caz. U, 32[v]), „Doamne primește jirtva aceasta, *pentru iertarea* păcatelor" (Lit. 1706, 5[r]), „ne rugăm *pentru sănătate* și *pentru spăsenie*" (Mol. 1725, 23[v]), „că toate le faci *spre facere de bine*" (Lit. 1743, 6[v]), „au ieșit *întru întîmpinarea* fie-sa" (AB, 307), „făcură vecernie cu colivă *în lauda* preacuratei născătoarei de Dumnezeu" (Let.C., 110), „nici să între a-i *giudeca* nime sau *a*-i *globi*" (1737; SD, VI, 210), „Adevărat, după a ta socoteală și precum ți se pare, ești largă și lată, însă *spre a facerea* răutăți" (CD, 14[v]). Din punctul de vedere al răspîndirii geografice și al frecvenței, cele răspîndite și mai des folosite sînt complementele cu *pentru* și *spre*, iar mai rare, cele exprimate prin infinitiv, înlocuit în majoritatea regiunilor prin conjunctiv care, ca infinitiv „personalizat", era o inovație în această funcție sintactică.

4.8.6.2. Deși frecvent în această perioadă, complementul de scop exprimat prin infinitiv este evitat de unele texte care folosesc circumstanțiala finală, rezultată prin înlocuirea infinitivului prin conjunctiv: „Și toate țările veniră la Eghipet *a cumpăra de la* Iosif" (BB, Fac., 41.57; la fel în ms. 45, dar *să cumpere*, ms. 4389), „*pentru a nu*-ș pierde numele familiei" (Pr.C., 100), „*spre a rămîne* nevîndute" (Pr.C., 148).

4.8.6.3. Complementul de scop exprimat prin gerunziu și mai ales cel exprimat prin supin sînt mai rar atestate: „s-au dus la papa de la Roma *rugîndu*-l să dea ajutoriu" (RP[1], 241), „cînd împărățiia va vrea să iasă *la vînat*" (RG, 121, ap. Todi, 94).

4.8.6.4. *Topica* circumstanțialului de scop este liberă ca și în limba română contemporană, dar există unele restricții. Realizările prin nume sau verbe la infinitiv aveau topică liberă, dar cele prin gerunziu și supin sînt postpuse regentului.

4.8.7. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANȚIAL INSTRUMENTAL

4.8.7.1. *Complementul circumstanțial instrumental* se exprimă printr-un substantiv sau un substitut al acestuia cu prepozițiile *cu, din, dintru, în, prin, printru, de, fără,* pentru aspectul negativ al circumstanței și prin locuțiunile prepoziționale *cu mijlocul, prin mijlocul*. Iată cîteva exemple: „înălbește sufletul tău *cu lacrămile*" (Caz. V, I, 334[v]), „ne-am atinge *cu mînile* de dînsa" (Caz. U, 32[v]), „unge *cu svîntul* mir" (Mol. 1725, 20[v]), „că ei *cu minciuni*

pre noi ne clevetesc" (1749, Transilvania, ms. 8399 din BAR, f. 21[v]), „şi *prin noi,* nedestoinicii lui robi, poruncise" (Mol. 1689, 16[r]), „şi el făcuse jalbă la vezirul Cara Mustafa paşa *prin mijlocul* grecilor" (CM[1], 101),„Tipăritu-s-au aceste sfinte liturghii *cu nevoinţa şi* mult *osteneala* a lui Mitrofan" (Lit. 1702, 102[v]), „au numai *prin mine* aşteptaţi să vă fac treaba ?" (AB, 278), „*printr-însul* a isprăvi nădăjduia" (RG, 40), „au făcut pe Dionisie patriiarh Ţaringradului *cu mijlocul* domnului Constantin-vodă Brîncoveanu" (AB, 307, ap. Todi, 96).

4.8.7.2. În perioada cercetată, nu sînt încă atestate complemente circumstanţiale cu *datorită, mulţumită,* care nu deveniseră încă prepoziţii.

În unele texte religioase traduse din greceşte apar complemente circumstanţiale instrumentale tautologice cu prepoziţia *cu*, calchiate din greacă (cf. V. Arvinte, *Studiu lingvistic*, BB, Dt., p. 22). Se realizează aşa numitele „complemente instrumentale interne", care se întîlnesc în textele traduse din greacă (uneori prin intermediar slav) sau în texte scrise de autori care ştiau greceşte: „*Cu anathema* vei anathimisi pre ea" (BB, Dt., 13.15; la ms. 45), „*Cu fărădelêge* veţ fărădelegiui" (BB, Dt. 31.29; în ms. 45: ... veţi fărădelegiui: în ms. 4389: „*Cu fărădelegiuire* veţ fărădelegiui"), „*Cu întoarcere* voiu întoarce obrazul mieu" (BB, Dt. 31.18; la fel în ms. 45şi în ms 4389), „Vei murui *cu muruială*" (ms. 45, Dt. 27.4, în BB: „Vei spoi *cu spoială*"; iar în ms. 4389: Să le văruieşti *cu var*). Astfel de construcţii care au ca punct de plecare limba greacă sînt destul de frecvente în limba veche mai ales în texte bisericeşti traduse şi în cronici: „şi-i munci cu *munci*, *cu* multe *munci*" (SCC, 93), „şi *cu* fericit *traiu* între ale sale trăia" (RG, 14; pentru alte exemple, vezi Todi, 97).

4.8.7.3. Nu am întîlnit atestări clare cu complemente instrumentale exprimate prin gerunzii. Exemplele date de Todi, 96, sînt confuze şi posibile de alte interpretări.

4.8.7.4. *Topica* complementului instrumenatl este, în general, fixă: el este postpus regentului, dar prin *emfază* poate fi antepus (ca în primul exemplu din BB).

4.8.8. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL SOCIATIV

4.8.8.1. *Complementul circumstanţial sociativ* nu oferă particularităţi noi în comparaţie cu perioada precedentă, construindu-se cu nominale cu prepoziţia *cu* şi locuţiunile prepoziţionale *împreună cu, depreună cu, laolaltă cu, fără* (aceasta din urmă pentru negarea asocierii). Iată cîteva exemple: „toţi ceia ce era *cu nus*" (Ap. 1646, 13[v]), „norodul tău ce iaste aicea şi să roagă *împreună cu noi*" (Lit. 1743, 5[v]), „şi toată firea omenească/*Împreună cu mine* acum să se tînguiască" (Pl. S, 74), „sărace Purice, de oi scăpa eu *şi tu*, atuncea ţi-i schimba numele" (NL[1], 167).

4.8.8.2. Din punct de vedere semantic, circumstanţialul sociativ este generat de verbe *agentive* şi *nonagentive* (eventive, psihologice şi de stare (cf. GLR, II, 2005, p. 513) ca şi în limba actuală. Dinamica limbii aduce cu sine intersectări ale acestui tip de complement cu subiectul multiplu. Existau multe cazuri de suspendare a opoziţiei dintre cele două categorii atît datorită sincretismelor personale la unele forme de persoana a III-a sg. şi pl. (pf. compus, imperfect, mai mult ca perfect), cît şi frecventelor cazuri de nerealizare a acordului între subiect şi predicat (mai ales în graiul muntean).

4.8.8.3. *Topica* circumstanţialului sociativ este fixă: de regulă el stă după regent. Rar, prin *emfază* se poate realiza şi antepunerea acestuia.

4.8.9. COMPLMENTUL CIRCUMSTANŢIAL DE RELAŢIE

4.8.9.1. *Complementul de relaţie* se exprima prin substantiv (sau un substitut al acestuia) prin adjectiv, precedate de prepoziţiile *cu, de, despre, la, pentru, în, întru, după, de, cătră, p(r)e,* şi printr-un verb la infinitiv şi supin. Iată cîteva exemple: „s-au isprăvit în ţară şi în gubernium *despre rîndul* popilor rumăneşti" (1699; LDIT, 480), „*despre opreala* preoţilor le dojeneşte vlădica" (1699; LDIT, 481), „Altmintrelea era om întreg *la fire... La lucruri* de războaie meşter" (ULM, 111), „Şi mîncară de tot cêle 7 vaci grozave şi supţii *la trupuri* pre cel 7 vaci frumoase *la chip* şi cêle alêse *la trupuri*" (BB, 41; la fel în ms. 45; în ms. 4389 „alêase *la trup*"), „*pentru oamenii* proşti scrie aşa" (1695, Transilvania, ms. 1436 din BAR, f. 31ʳ), „Că măcar ca tu *la trup* mai chipeş şi *la stat* mai înalt eşti, dară eu şi *de vîrstă* mai bătrînă, şi *de pedĕpsă* mai dosedit şi mai ispitit" (CII, 79ʳ), „Şi iar îl întreabă pre acela, *pentru amestecarea* de sînge" (AD, 235), „ce foarte era vestit *de vrĕdnic* şi *de înţelept*" (GPov., 41), „Auzi tu, nesăţioasă *de a uciderea* ale oamenilor suflete lume !" (CD, 12ʳ), „într-un chip le împărţi Dumnedzău avuţiia sa, iară *a* o *cheltui* nu o cheltuiră" (Caz.V 12ᵛ; Caz. D, 18; Caz B², 17), „*Die ominit* nu-i vrednică" (CCîmp., 7ʳ), „iară *cu frumuseţilea* iaste mai presus decît acelea" (Let.C., 108), „să n-aibi părerea nici *pre mine* nici *pre boiarĭ*" (Let.C., 89), „greu *de crezut*" (1782, Braşov, ADSB, 31).

După cum se observă şi din aceste exemple, cea mai mare întrebuinţare o au construcţiile cu *de, despre, pentru* şi *la.* Construcţiile cu infinitivul se folosesc în locul celor cu supinul din limba literară modernă, ceea ce înseamnă că în epoca cercetată noul mod impersonal, supinul, întîlnit foarte rar, nu reuşise să înlocuiască infinitivul în funcţia de complement de relaţie.

4.8.9.2. Foarte rar şi numai în traducerile din slavă de la începutul perioadei apar complemente de relaţie cu *în* şi *spre:* „zicea că nece *în legea* jidovilor, nece în *bisĕrecă,* nece *spre împăratul* n-au greşit" (NT, 168ʳ), „Ce eu *spre tine,* doamne nedejduiu" (DP, 93), „minţind vor zice tot rău *spre voĭ*" (SA, 146ᵛ). De asemenea, rare sînt cazurile cu complementul de relaţie fără

conectiv, pus la începutul propoziţiei, deci tematizat: „*Fêtele* fête-m sînt şi *feciorii* fii miei sînt şi *dobitoacele* dobitoace mie" (BB, Fac. 31.43; la fel în ms. 45 şi ms. 4389).

Ca inovaţie, notăm apariţia, pe la sfîrşitul perioadei studiate, a aşa zisului supin în funcţia de complement de relaţie în construcţii parţial pleonastice de tipul: „*De murit* voiu muri" (1780, Ţara Românească, ms. 1151 din BAR, f. 235), „*de omorît* nu i-au omorît" (AB, 344). Este vorba de aşa numitul complement de relaţie intern.

4.8.9.3. Complementul de relaţie exprimat printr-un *substantiv în dativ*, ca determinant al adjectivelor de tipul *destoinic, vinovat, vrednic* prezent în textele traduse din secolul al XVI-lea era un arhaism în epoca studiată şi el mai apare într-un text muntenesc ca un calc lingvistic la un cărturar cum era stolnicul C. Cantacuzino: „Ioan Zoanara, om învăţat şi vrednic *credinţii*, dintre istoricii greci, zice... " (SCC, 27, ap. Todi, 103).

4.8.9.4. Ca şi în limba actuală, circumstanţialul de relaţie este în majoritatea cazurilor postpus regentului. Cel neintegrat sintactic introdus prin *despre, de rîndul,* sau cel intern („*de crezut* a crezut") sînt antepuse.

4.8.10. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL CONCESIV

4.8.10.1. *Complementul circumstanţial concesiv* se exprimă printr-un substantiv sau substitut al acestuia (pronume, numeral) precedat de locuţiunea prepoziţională *cu tot* (*cu toată, cu toţi, cu toate*), printr-un verb la gerunziu sau la infinitiv şi prin adverbe cu sens concesiv (*încăşi, totuşi, tot*) sau locuţiunea adverbială *cu toate acestea*, (întîlnite de obicei în propoziţia regentă, fiind corelative ale unor elemente de relaţie care introduc propoziţii concesive): „măcar că mai la multe n-au nimerit de a grăi de firile lor adevărul, iar *încăşi* („totuşi") destul că tot au pomenit şi zis cevaşi" (CM[1], 170), „Şi *cu toate* aceste *pricini*... vedeţi-l cît iaste de despărţit de aceea ce să cuveniia să-i arate vrednicia" (AD, 117), „*cu toate împotrivirile* lor ce s-au arătat către domn..., mare milă şi bunătate au arătat Măriia Sa" (RP[1], 284), „Aceia *fiind* oameni păgîni şi încă făcea cinste oamenilor" (Caz. V, I, 188[r]), „pentru ce Hristos, *fiind* fără de păcate, s-au botezat" (AP, 68), „ca oricarile în numărul supuşilor săi a-l primi ar învoi, *măcar* în gunoiştea curţii sale *a să tăvăli*" (CII, 125[r]).

4.8.10.2. Complememul concesiv, care în epoca 1521-1640 nu-şi dobîndise încă individualitatea prin mijloace de relaţie specifice, este încă în faza iniţială de evoluţie[16] în perioada 1640-1780, fiind sărac în mijloace de exprimare şi întîlnindu-se mai rar, deoarece raportul sintactic concesiv

[16] Cf. C. Frâncu, *Formarea şi evoluţia complementului concesiv în limba română*, în SCL XXVIII, 1977, nr. 1, p. 15-26.

se exprima mai uşor la nivel de frază, prin propoziţii concesive[17].

O inovaţie importantă pentru evoluţia complementului concesiv este apariţia locuţiunii adverbiale *cu toate acestea,* calc după greacă, cu corespondenţe în bulgară şi albaneză[18]: „Dar *cu toate acestea* nu s-a putut stinge zavistia" (RP^1, 278).

De asemenea, complementul concesiv este uneori exprimat prin adverbul *amintrelea* „în caz contrar": „*Amintrelea*, dacă nu se vor certa cu pedeapsă, va pieri cinstea şi omenia" (1760, Braşov, BDSB, 17).

Locuţiunile prepoziţionale *în ciuda, în pofida, în butul* nu sînt atestate încă cu valoare concesivă[19].

4.8.10.3. *Topica* complementelor concesive este liberă, dar în texte am întîlnit mai frecventă antepunerea acestora faţă de regent.

4.8.11. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL CONDIŢIONAL

4.8.11.1. *Complementul circumstanţial condiţional* nu are nici în epoca 1640-1780 elemente de relaţie specifice, iar raportul condiţional se exprimă aproape numai la nivel de frază, prin propoziţii. În texte apar uneori construcţii gerunziale, care, pe lîngă valoarea lor de bază (de timp, de cauză sau de mod), au şi valoare de complement condiţional: „*Înţelegînd* aceasta, Ştefan-Vodă trimis-au la craiul leşescu cu soli pre credincioşii săi" (ULM, 101), „Iară aceia, *fiind* aici, s-au făcut streini şi vinetici" (NÎnv., 19), „*Trăind* cu ei, fac păcatie" (CCîmp. 7^v), „Ci gîndea acei buni viteji Haizler şi Bălăceanu că *pogorînd* în Ţara Rumânească vor putea stăpîni ţara fără primejdie de către turci şi de către tătari" (AB, 284).

4.8.12. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL OPOZIŢIONAL

4.8.12.1. *Complementul opoziţional* se exprimă, ca şi în epoca anterioară, printr-un substantiv sau un substitut al acestuia precedat de locuţiunile prepoziţionale *în locul, în loc de* sau printr-un infinitiv precedat de *în loc de:* „*în loc de moarte,* viiaţă să dobîndeşti" (Caz. V, I, 338^v; Caz. 1644, 298; Caz. B^2, 295), „*în locul Misii*, pune Italiia" (CCI, 152), „l-au pîrit prea tare la poartă cu multe năpăşti, *în loc de bine*" (CIL^1, 256), „*în loc de-a-l acoperi* ca pre un tată, au ieşit afară şi l-au grăit de rău" (AP, 173), „Şi *în loc de a să bucura*, el începu a vărsa lacrămi" (NÎnv., 314) etc. Dintre acestea, construcţiile infinitivale îşi limitează progresiv întrebuinţarea, fiind concurate

[17] *Ibidem*, p. 7-20.
[18] *Ibidem*, p. 14-16.
[19] *Ibidem*, p. 25-26.

de propoziţiile opoziţionale cu conjunctivul[20].

4.8.12.2. *Topica* complementului opoziţional este liberă. În texte este însă preferată antepunerea.

4.8.13. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL CUMULATIV

4.8.13.1. *Complementul circumstanţial cumulativ* se exprimă printr-un substantiv sau un substitut al lui precedat de prepoziţiile *lîngă, pe lîngă* şi de locuţiunile prepoziţionale *fără de, (în) afară de, (în) afară (din), osebit de* şi adverbul *decît,* care au şi valoare exceptivă: „Iar, *lîngă acestea...,* avea gînd să mai taie o samă de boiari" (RPI, 37), „Iar *lîngă* alte *ajutoare,* acela mai ales şi mai de mult folos iaste sufletului" (Lit. 1702, 4), „*Pre lîngă* a Vulpei de cuvînt *împunsătură,* toată a Lupului uitară învăţătură" (CII, 43r), „Noi ştim cum că Hristos *afară din Lazăr* au înviiat şi pre alţi 2 morţi" (AP, 141), „*Osebit de acestea*, mai jăluieşte Andreiu Turnavitul pentru Stoica Nepercea" (1776, AJ, 213), „*lîngă alte daruri*, ce i-au dăruit, i-au făcut şi barat împărătesc" (IRP, 92).

4.8.13.2. Dacă aceste construcţii caracterizează epoca cercetată, vechile formaţii cu *alegînd, alegînd de, asupra de* devin treptat arhaisme, întîlnindu-se mai ales la începutul epocii[21]. Înlocuirea lui *alegînd de* cu *fără numai*[22] se observă dacă se compară *Pravila* lui Vasile Lupu (1646) cu *Îndreptarea legii* (1652); peste tot *alegînd (de)* din textul moldovenesc este înlocuit cu *fără numai* în textul muntenesc (cf. *alegînd (de)* Prav.[1], 1646, 102, 110, 111, 259 - *fără numni* Prav.[1], 1652, 82, 96, 154, 173).

4.8.13.3. *Topica* circumstanţialului cumulativ este liberă. Construcţiile cu (*pe*) *lîngă*, *afară de*, *fără de* sînt de obicei antepuse.

4.8.14. COMPLEMENTUL CIRCUMSTANŢIAL DE EXCEPŢIE

4.8.14.1. *Complementul circumstanţial de excepţie* se exprimă, ca şi cel cumulativ, prin substantiv sau substitut al acestuia precedat de prepoziţia *fără,* locuţiunile prepoziţionale *afară de, afară din, ales de, fără cît, fără de, fără decît, fără numai* şi adverbul *decît:* „Iară pre Vlodec l-au prins *viu, fără* alţi mulţi *necunoscuţi*" (ULM, 142; nuanţa cumulativă este pregnantă), „cărora nu le putem afla numile, *fără numai al Cîrstii*" (ULM, 131), „pre alţii

[20] Cf. C. Frâncu, *Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche*, p. 104-106, id., *Conjunctivul*, p. 201-202.

[21] Cf. C. Frâncu, *Complementele circumstanţiale de excepţie şi cumulativ în limba română din secolul al XVI-lea,* în ALIL, XXIV, 1973, p. 9-13.

[22] *Ibidem*, p. 12-13.

pre nimeni n-au îmbrăcat, *fără numai pre baş-ceauşu*" (GCond., 310), „şi să-şi dea şi dijma den toate semănăturile ce vor avea pe moşie... *afară numai den grădinile* ce vor avea lîngă casă" (1755; DRA, I, 533); vezi şi *afară de* (RP[1], 12), *afară din* (1741; DRA, I, 391), *fără cît* (1742; DRA, I, 397).

4.8.14.2. Ca şi la cumulative, la complementele de excepţie formaţiile cu *alegînd de), ales de*[23] *sînt* deja arhaisme în perioada 1640-1780, întîlnindu-se sporadic mai ales la începutul epocii şi fiind treptat înlăturate de construcţiile *cu fără de, fără numai, afară de* şi altele: „trimit oameni împărăteşti la greci, la sîrbi, carii sîntu pre hotarul împărătescu creştini, *alegînd ţara Moldovei şi Ţara Muntenească*" (ULM, 121), „multă pacoste şi pedeapsă făciia lui Pătru-Vodă, că ce era al lui le ţiniia toate ei şi nu era volnic cu nimica, *ales de Maelatu,* domnul Ardealului" (ULM, 147), „Veselĕşte pre toţi întristaţii, *alegînd pre aceia* carii din naşterea lor n-au păţit nice un bine" (SA, 123[r]).

Tendinţa de înlăturare a acestor arhaisme se observă cînd se compară *Cazania* lui Varlaam cu celelalte cazanii româneşti din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea care au la bază textul lui Varlaam[24].

4.8.14.3. *Topica* circumstanţialelor de excepţie este liberă. Antepunerea sau postpunerea acestora este dictată de pragmatica locutorului.

5. COORDONAREA

Coordonarea părţilor de propoziţie este realizată ca şi în epoca anterioara prin raporturile copulativ, disjunctiv mai rar adversativ şi foarte rar conclusiv.

5.1. *Coordonarea copulativă,* cea mai frecventă dintre toate, se realizează prin juxtapunere sau prin joncţiune cu conjuncţii şi locuţiuni conjuncţionale: *şi, ni, nici, şi cu, nici... nici, nu numai..., ci şi, şi... şi,* iar uneori prin conjuncţia slavă *i*.

De cele mai multe ori, în enumerări, raportul prin juxtapunere caracterizează întreaga serie de termeni, în afară de ultimul, care este introdus printr-o conjuncţie copulativă. Este tipul sintactic cel mai răspîndit, impus în toate variantele literare: „Rămas-au fii de la dînsul: Calipin, Moisi, Mahmet *şi* Mustafa" (ULM, 120). Alături de acest tip întîlnim în textele traduse din slavă, în formulele de început sau de sfîrşit ale documentelor oficiale şi particulare mai tradiţionale, un alt tip, caracterizat prin repetarea conjuncţiei în faţa fiecărui termen al enumerării. De cele mai multe ori, conjuncţia care se repetă este conjuncţia slavă *i*, perpetuată în formulele din documentele

[23] *Ibidem*, p. 9-13.
[24] Vezi C. Frâncu, *Limba Cazaniei lui Varlaam în comparaţie cu limba celorlalte cazanii din secolele al XVII-lea - al XVIII-lea,* în SLLF, III, p. 62 şi urm.

oficiale pînă la sfîrşitul perioadei cercetate, uneori alături de *şi*, care apare la sfîrşit sau la început: „pe moşiia Ocniţa, *i* Aninoasa, *i* Podul Hrizii, *i* Băjeştii, *i* Popşa, *i* Săteni, *i* Glodeni, şi altele" (1742; DRA, 1, 397).

Îmbinarea lui *şi* cu prepoziţia *cu* face uneori imposibilă distingerea subiectului şi a complementului direct multiplu de complementul sociativ: „luară pe Staico şi *cu ai lui*" (AB, 298). Conjuncţia *şi* intra şi în formula corelativă *atît... cît şi*: „era rumânii proşti, *atît* vlădicii, episcopii, *cît şi* popii *şi* toţi ceilalţi" (RP[1], 257, ap. Todi, 116).

Conjuncţia *e* (< lat. *et*), curentă în secolul al XVI-lea, nu mai apare în textele din perioada cercetată.

Coordonarea cu *ni* (< *ne* < lat. *nec)* este rară în texte şi în continuă regresiune în faţa concurenţei lui *nici (nice)* (< lat. *neque),* mult mai general şi mai frecvent.

Concurentul său, *nici (nice),* este mult mai frecvent şi mai răspîndit din punct de vedere geografic: „ce acēlea toate pogoară dintru îngăduinţa şi voia puternicului Dumnezau, nu din noroc rău, *nice* din tîmplare" (SA, 32[r]), „*nici* Vidra, *nice* piielea Vidrii fiinţa sa ş-au schimbat" (CII, 41[r]), „n-are credinţă cătră mine, *nice* sărută moaştele mele" (LC, 102).

Coordonarea dintre o parte de propoziţie şi o propoziţie secundară prin *nice... necum să* este o inovaţie a secolului al XVII-lea: „nime n-au vrut putea *nice* a să mişca, *necum să*-mi fie putut face atîta pagubă" (SA, 32[r]).

5.2. *Coordonarea disjunctivă* se realizează prin conjuncţiile *au, fie, măcar, ni, ori, sau, tînd, veri,* de cele mai multe ori cu corelative *au... au, ori... ori, sau... sau*: „îi dete ştire şi-i zise *au* să vie însuşi, *au* să trimeată ajutoriu" (AB, 309), „de n-ai ştiut ei *sau* n-au putut" (SCC, 5-6), „*Ori* va peri el... *ori* va bate pă nemţi" (AB, 308).

Coordonare disjunctivă a părţilor de propoziţie este însă mult mai frecventă: „Veriunde-i va afla în ţara domnii méle, *au* în sat domnescu, *au* boierescu, *au* călugărescu, *au* pen slobozii, *au* la oraş, *au* supuşi pe lîngă niscar slujitori, să-i ia cu toate bucatele lor" (1701; DRA, I, 189), „să-l ridice *ori* cu voie, *ori* fără voie" (RG, 214), „le eşi îniante *ori* la dus *ori* la întors" (NL[1], 301), „ce soţul bun în căsătorie (*fie* bărbat, *fie* muiare) de la însuşi Dumnezău iaste" (SA, 75[r]), „*măcar* bune, *măcar* rele, *măcar* cu blîndeţe, *măcar* cu mînie, tu toate le ţine în mintea ta" (NÎnv., 266), „că ce crace iaste aceea, cîndu-ş pune mîna într-un umăr, *ni* într-alt, *ni* în frunte, *ni* în piept" (Caz. B[2], 33; *ni* este păstrat în acest context de toate cazaniile româneşti din secolul al XVIII-lea tipărite la Bucureşti şi Rîmnic)[25], „şi tot trimite *ni* pre unul, *ni* pre altul" (NL, 50), „... *ni* c-o pricină, *ni* cu alta" (NL, 101), „nice au căzut aceea orbiciune pre Isac din tîmplare *sau* din năroc rău" (SA, 5[v]), „împăratul *sau* împărăteasa" (T, 11), „cîndu-şi pune mâna *tînd* într-un umăr, *tînd* într-alt, *tînd* în frunte, *tînd* în piept" (Caz. V, 1, 63), „Şi aşa *veri* războaie

[25] *Ibidem*, p. 64-66.

pre Dunăre, *veri* trecători au avut" (CH, 273) etc.

Dintre acestea, cele mai frecvente şi mai răspîndite din punct de vedere geografic sînt *sau, au, ori, fie.*

5.3. *Coordonarea adversativă* este, ca şi în epoca precedentă, mai rară la nivel de propoziţie, dar frecventă între propoziţii sau între fraze. Ea se realizează cu ajutorul conjuncţiilor *ce (ci), iară, ci iară, însă dar(ă), însă, dar(ă), ci dar:* „să nu puie pre altul la domnie, *ci* pre Pătru Măjariul" (ULM, 137), „nu în războiu, *ci* mai de o margine fiindu" (RG, 40), „otcîrmuitori romani toatei Dachii" (*însă* nu *craiu, ci* numai voievozi) (SCC, 24), „nu au făcut atîta sumă de stobori..., *ci* mai puţini" (1761; DRA. I, 549), „războaie au avut în Dalmaţie, *ce* nu foarte cu năroc" (CH, 352), „Aceştia era din Vitsaida, sat prost şi nebăgat < în> samă, *iară* pentru dînşii s-au făcut vestit şi cinstit" (DVS, nov., 177[r]).

Iară, însă şi *ci* singur sau combinat cu *dar(ă)* şi *însă* narative sînt destul de frecvente şi de răspîndite din punct de vedere geografic: „*Iară* de la Dabije-Vodă înainte îndemnatu-s-au şi Ion Neculce... a scrie... *Însă* pînă la Duca-Vodă cel bătrîn l-au scris di pe neşte izvoade ce au aflat" (NL, 4), „*Ci dar* au mai trimis pe Radul logofătul" (AB, 286), „*Ci însă* nu aşa... " (LC, 112), „*Însă dară*... toţi zic... " (SCC, 36).

În numeroase cazuri este greu de precizat dacă raportul adversativ realizat cu *iară* şi *însă* este la nivel de propoziţie sau la nivel de frază, predicatul adversativei subînţelegîndu-se.

Formaţiile cu corelative *nu numai... ci şi, nu numai... ci, nu* (+ verb) *numai... ci şi* apar frecvent în unele texte, în special în cronici (cf. Todi, 120-121): „*nu numai* creştinilor fu bun, *ce şi* păgînilor" (Let.C., 106), „nu era altul obştii mai plăcut decît măriia-sa, *nu numai* pentru multă vrednicie şi înţelepciune ce avea, *ci* mai vîrtos pentru multele blîndeţe şi faceri de bine" (RG, 14).

5.4. *Coordonarea conclusivă* se realizează ca şi în epoca precedentă în marea majoritate a cazurilor la nivelul frazei, între propoziţii sau fraze, şi nu între părţi de propoziţie. Exemplele găsite în texte sînt ambigue, fiind dificil de precizat dacă raportul de coordonare are loc la nivel de frază sau propoziţie sau dacă avem a face cu un raport de coordonare conclusivă sau cu o apoziţie[26]: „şi s-au dus de unde vinisă, *adică* de la Marea Caspiii" (CH, 333-334). Elementele de relaţie *deci, aşadar(ă) dar(ă), derept aceaia, derept ce* nu stabilesc încă raportul între părţi de propoziţie, ci numai între propoziţii sau fraze: „*Deci*, fraţilor, fugiţi de curvia şi de toată necurăţie" (LC, 88), „*Aşadar* măriia sa... au purces de la Cotroceni" (RG, 26), „*Aşadară*, cum s-au zis, romanii aici aşezîndu-se, mulţime de ai ascultători au fost" (SCC, 29),

---

[26] Vezi Ecaterina Teodorescu, *Coordonata „cauzală"*, în ŞCSt. (Iaşi), XIII, fasc. 2, 1962, p. 246-251; I. Coteanu, *În legătură cu „subordonatele" explicative*, în LR, IX, 1960, nr. 1, p. 27-33.

„*Derept aceea* şi Dumnezeu proslăvi pre cel ce proslăvia" (AB, 91).

5.5. *Coordonarea prin juxtapunere* este mai rară decît în limba literară actuală, căci ea alterna mai des cu coordonarea copulativă atît la nivel frastic cît şi la nivel de propoziţie: „au ars, au prădat, au robit" (RP[1], 256): „Ion Nagaragiul, martur, Toader meserciul, Gligoraşcu, martur *şi* eu, Drose, am scris, martur Ioan, martur Tudosea, martur Antohie, Tudosie, martur" (1707, Moldova, DII, III, 285), „Au luat turcii Diiul, Nistrul, Cladova şi Bălgradul de la nemţi" (AB, 292). De obicei, seria elementelor coordonate prin juxtapunere este încheiată printr-o coordonare copulativă cu *şi* ca şi limba actuală.

6. SINTAXA FRAZEI

6.1. Coordonarea între propoziţiile unei fraze sau între fraze nu se deosebeşte prea mult de cea dintre părţile de propoziţie. Există în general aceleaşi mijloace de a realiza coordonarea copulativă, disjunctivă, adversativă şi conclusivă.

6.1.1. *Coordonarea prin juxtapunere* cîştigă teren în enumerări, cînd numai ultimul termen este introdus printr-o conjuncţie copulativă pentru a atrage atenţia interlocutorului asupra sfîrşitului seriei enumerate. Pe de altă parte, mai ales în cărţile populare şi în textele cu un pregnant caracter oral (cronici, povestiri versificate, predici) *coordonarea copulativă*, mai ales între fraze, devine mai frecventă prin deasa întrebuinţare a lui *şi,* mai rar a lui *iar(ă),* cu valoare narativă: „*Şi* nu mult după aceasta i-au murit şi doamna Casandra... . *Şi* au rămas văduoiu... *Iară* boiarii, cine au vrut să primească, le-au împărţit de acele sate" (NL, 304) etc. Pe de altă parte, asistăm, tot în astfel de texte, la folosirea unui *şi* care şterge graniţa dintre coordonare şi subordonare, cum se întîmplă în vorbirea populară actuală: „Era un împărat *şi* avea doi feciori" (H 1779, 71). (Aici *şi* este întrebuinţat cu valoarea pronumelui relativ *care*).

Şi rămîne şi în această perioadă cea mai importantă conjuncţie coordonatoare legînd atît propoziţii principale cît şi propoziţii subordonate: „aşa am socotit *şi* am giudecat" (1709, Iaşi, DII, III, 328), „măriia-sa domnul încă au primit şi au venit însuşi" (RG, 28).

Şi narativ, prezent la începutul propoziţiilor şi frazelor, numit *şi narativ continuator* (Todi, 192) este deosebit de frecvent în unele texte din epocă (de pildă, la I. Neculce, dar şi la alţi cronicari): „*Şi* s-au aprins giobhanaua... ; *ş*-au pierit mulţime de turci. *Şi* a doua zi, miercuri, iuli 6 dni, au dobîndit cetate" (NL[1], 778-779).

Alături de *şi* narativ se foloseşte *iar narativ*, iar frazele cu aceste conjuncţii sînt alternante: „*Şi* au lăsat într-însa 7 000 de moscali... *Şi* cu ceia oaste s-au tras între Buh şi-ntre Nipru. *Şi* au şezut toată vara acolo... *Iar* solul

nemțesc au scris la vizirul că nu poate face pace cu Muscal. *Iar* într-această vreme, la Sîmpetru, s-au pornit nemții... " (NL[1], 780), pentru exemple cu *și* narativ din cronicarii munteni vezi Todi, 192.

Conjuncția *de* are valoare de conjuncție coordonatoare fiind aproape sinonim cu *și* în interiorul frazei: „au prins pe domnul Sevastiței, *de* l-au omorît" (RP[1], 229), „L-au luat și l-au dus pe uleță *de* l-au închis și zapacii carei îl ducea așa gol pe uliță îl mustra *de*-i zice: „Ține-te, cerbule, cu coarnele"" (NL[1], 473). Este greu de precizat dacă aici *de* este conjuncție coordonatoare copulativă sau conjuncție subordonatoare care introduce o finală (mai ales în „l-au dus pe uleță *de* l-au închis").

Frecventa întrebuințare a conjuncției subordonatoare *de* cu valoare copulativă („au intrat diavolul în șërpe *de*-au prilăstit pre Adam", Caz. V, I, 108[r], pentru „au intrat diavolul în șërpe și-au prilăstit pre Adam" sau „au întrat diavolul în șerpe și ca să prislătească pre Adam") face și ea ca limita dintre coordonare și subordonare să fie labilă: „s-au sculat cu toții *de* au venit la Radul-vodă" (Let.C., 84) etc.

Coordonarea cu conjuncția *nici* este mult mai rară: „de nu mă veți asculta, *nici* nu veți face poruncile mele" (Let.C., 87; pentru alte exemple vezi Todi, 119).

6.1.2. Ca și în epoca anterioară, *coordonarea adversativă* este mult mai frecventă la nivel frastic și transfrastic decît la nivel propozițional. Astfel conjuncția *dar(ă)* neîntîlnită în texte la nivel de propoziție, apare, mai rar decît *ci* și *iar*, ca element de relație între două propoziții dintr-o frază sau între două fraze aflate în raport de opoziție: „*Dar* Grigorie-vodă... au adus ferman împărătesc" (Ps.Am., 124), „Zapacii să aibă a lua zeciuială la cîți bani vor împlini, *iară* nu la toată suma ce să hotărăște de către kudecătoriu, *dar* nu să împlinește" (Pr.C.), „Atuncea au pierit Necula vistierul și Papa logofătul din Greci, *iar* Hrizea vornicul și Mihai spatariul și Catargiul și Dumitru vistierul Dudescul au scăpat la Moldova, *iar* pe alții s-au prins vii și pe schimni aga cu ai lui, *dar* nimic rău nu i-au făcut" (IRP, 96), „Fost-au trimis Matei-vodă pă Dicul spătariul cu oșt să oprească pe Vasilie vodă, la Focșani și la Șoplea, dar n-au putut" (*ib*., 96).

Conjuncția *ci (ce)* apare într-o distribuție mult mai largă decît astăzi, nefiind legată de o negație și putînd fi folosită la început de frază cu valoarea lui *dar:* „*Ci* și turcii, văzîndu-și agiutoriul..., au tras de la ruși" (ULM, 98), „*Ci* de această poveste... cronicarul cel leșesc nimica nu spune" (ULM, 86) etc.

6.1.3. În ceea ce privește *coordonarea disjunctivă*, menționăm că ea se realizează prin *sau* și *au* la nivel frastic și transfrastic, prin *ori, tînd,* la nivelul frazei, dar nu și prin *măcar, ni, veri,* care se folosesc numai pentru coordonarea părților de propoziție: „și cercetarea să se facă făr de zăbavă, ca numaidecît *sau* să se osîndească pârîtul, *sau* să se îndrepteze" (Pr.C., 56), „Au doară le faci tu însuți *sau* le-ai făcut vreodată ? *Sau* ai făcut farmece stricarea cuiva ? *Au* doară ai legat pre bărbat cu fămeie ? *Au* porți niscari

baiere, *au* ierbi ?" (AP, 235), „*tînd* biruia, *tînd* să biruia" (CIH, 19[v]).

6.1.4. *Coordonarea conclusivă* este foarte frecventă la nivel frastic şi mai ales la nivel transfrastic. Ea se realizează cu ajutorul lui *aşadar(ă), ci* „deci", *deci, dară, acum dara, acum dară, deci dar, acmu dară, ci dar, d(e)rept aceea, adecă.*

Iată cîteva exemple cu cele mai frecvente construcţii: „*Decii* pace au legat într-acesta chip" (ULM, 109), „şi *decii* preste vară au fost ploi grele" (ULM, 112), „*Aşeadară* a unora ca acestora... calea le va ieşi" (CD, 47[r]), „*Dară* stau de mă mir" (AP, 222), „ *Ci* fu tot sfatul nostru biruit" (NÎnv., 271), „*Acmu dară*... vino la mine" (CD, 14[r]), „*Acum dară* nu voi m-aţi trimis aici ce dumnezău" (BB, 45.8; la fel în ms. 45, dar „Ce acum n-aţ trimis pre mine voi, ce m-au tremis Dumnezeu", în ms. 4389), „*Aşadar* după faptele lor în judecata lui Dumnezeu căzînd, în hotărîre de istovul lor ca acesta căzînd şi apofasis de cătră toată ţara li s-au ales" (CM[1], 120), „*Deci* dar... adus-au tocmai şi pre Haizler ghenărar" (CM[1], 114), „*Deci*, după ce au mers boiarii la poartă" (CM[1], 112), „*Deci* sosîndu şi slugele lui într-o dzi... iar Iordachie s-au bucurat tare... " (NL[1], 472), „*Ci* fu tot sfatul nostru biruit" (NÎnv., 271), „*Acmu dară*... vino la mine" (CD, 14[r]), „*Adecă* cu ale iadului cumplite le va răsplăti munci" (CD, 47[r]). Dintre conjuncţiile conclusive cele mai viabile sînt *deci* şi *aşadar(ă),* întîlnite în tot felul de texte.

6.2. SUBORDONAREA

Subordonarea cunoaşte unele particularităţi în comparaţie cu situaţia din epoca anterioară. Din motive de economie, ne vom ocupa numai de cele mai importante, care caracterizează epoca şi sînt semnificative pentru evoluţia normelor literare, căci perioada cercetată este fundamentală pentru fixarea structurilor şi selecţia elementelor de relaţie în limba literară de mai tîrziu. Se poate spune că la sfîrşitul perioadei acestea sînt, în general, cele din limba română de astăzi.

6.2.0. SUBORDONAREA NECIRCUMSTANŢIALĂ

6.2.1. PROPOZIŢIA SUBIECTIVĂ

6.2.1.1. *Propoziţia subiectivă* atît cea *relativă* cît şi cea *conujuncţională* nu prezintă deosebiri în ceea ce priveşte structura şi elementele de relaţie cu care se construieşte faţă de perioada anterioară. Se remarcă însă regresul subiectivelor apozitive, mai frecvente în epoca anterioară în textele traduse, şi extensiunea subiectivelor generate de verbe şi expresii verbale impersonale, ca urmare a înlocuirii infinitivului subiect

printr-un conjunctiv, nucleu al unei subordonate subiective[27]. Astfel, construcţiile de tipul „cei ce n-au proslăvit pre Dumnezeu, *ei nu ştiură*" (NÎnv., 276) devin mai rare, extinzîndu-se tipul de subiectivă neapozitivă („cei ce n-au proslăvit pre Dumnezeu *nu ştiură*"), iar construcţiile infinitivale de tipul „se cade *a judeca*", cu un infinitiv subiect, sînt înlocuite cu construcţii de tipul „se cade *să judece*" (Prav.[1] 1646, 118; Prav.[1] 1652, 131), deci cu o subiectivă al cărei predicat este la conjunctiv. Subiectivele relative în structuri perechi, în care a doua nu are regenta exprimată, sînt destul de larg folosite: „Nu este sărac *cel ce n-are tată şi mamă, ci cel n-are* învăţătură" (1778, Transilvania, ms. 4104, BAR, f. 3v).

6.2.1.2. Elementele regente cele mai răspîndite sînt:

a) *verbele impersoanle* active şi reflexive (unele cu sens) pasiv (*a trebui, a se cădea, a se întîmpla, a se părea, a se vedea,* etc.): „vede-să *că acest Eneas nu cu puţinei oameni au fost ieşit din răsipa Troadei*" (CH[1], 78), „Mi se pare *să fie zis şi noao* să-l ascultăm" (AP, 148), „i s-au tîmplat *de au murit*" (NL, 23, 28). Subiectivele cu *de + indicativul* după verbe impersonale ca *a se întîmpla, a se cuveni, a se cădea* sînt destul de răspîndite, dar se observă tendinţa de a le evita prin înlocuirea lor cu subiective cu conjunctivul („i s-au întîmpolat *să moară*"; cf. C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 168-171).

b) *expresii verbale impersonale* (*e bine, e rău, e destul, e uşor, e greu* etc.): „nu este bine *să facă zăbavă* a nu pune domn şi nu este bine *să meargă la poarta turcească* să ceară domn" (AB, 275), „*Destul este* să ne aducem aminte de proorocul David" (RG, 8);

c) *verbe personale* fără subiect în regentă, dar care au ca subiect întreaga propoziţie subordonată: „*cei ce dorea*/cîştigară şi dobîndiră pre cel jefuit" (Let.C., 90).

Conectorii sînt conjuncţiile *că, să, ca să*, pronumele relative şi nehotărîte şi, mai rar, adverbe relative („Nu se ştie *unde* a fost").

6.2.1.3. *Modurile* folosite în propoziiile subiective sînt indicativul (cerut de antecedenţi actualizanţi), conjunctivul (cerut de antecedenţi neactualizanţi) şi condiţionalul (cerut de antecedenţi compatibili cu indicativul). Pentru selectarea modurilor în subiective vezi C. Frâncu, *Conjunctivul...*, p. 167-173.

6.2.1.4. *Topica* subiectivelor este liberă, dar se observă o predilecţie a antepunerii pentru subiectivele relative (introduse prin pronume relative şi nehotărîte) şi o predilecţie a postpunerii pentru subiectivele conjuncţionale (dependente de verbe şi expresii impersonale).

---

[27] Vezi Ecaterina Teodorescu, *Propoziţia subiectivă*, Bucureşti, 1970, p. 86; C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 167-172.

6.2.2. PROPOZIŢIA PREDICATIVĂ

6.2.2.1. *Propoziţia predicativă* (relativă sau conjuncţională) nu prezintă nici ea particularităţi în comparaţie cu epoca anterioară în ceea ce priveşte elementele de relaţie şi structura.

Singura deosebire constă în transformarea numelui predicativ exprimat prin infinitiv într-o propoziţie predicativă, datorită aceluiaşi proces de înlocuire a infinitivului prin construcţii personale: „Şi gîndul şi gătirea lui Şerban-Vodă era *să fie el împărat în Ţaringrad*" (NL, 88), „nu sînt *să să scrie*" (GPov., 43). Pentru analiza detaliată a fenomenului, vezi C. Frâncu, *Conjuctivul*, p. 173-175.

Frecvente, mai ales în cărţile populare sau în cronici sînt predicativele cu *de* + indicativul folosite în locul unui nume predicativ la infinitiv sau în locul unei predicative cu verbul la conjunctiv: „carele pre urmă au agiuns *de au fost spătar*" (Ps.Am., 54), „ai ajuns *de ai biruit şi ai stăpînit mulţi oameni*" (NÎnv. 214), „au agiuns unii *de au fost polcovnici*" (NL, 28), „care au agiuns *de au fost şi doamnă*" (NL, 11). Acestea sînt frecvente în textele narative în general: „(Despot) au agiuns *de au fost domnu*" (NL[1], 172), „Şi dacă s-au rădicat la vîrstă s-au dus în Ţara Leşască de au slujit la oaste pînă au agiuns *de au fost rohmistru mai mare pe o sută de oameni de oaste*" (NL, 41), „Iar Colceag dintru acea limbă au agiunsu cu vremea *de au fost şi paşe la Hotin*" (NL[1], 134). Ele sînt concurate din ce în ce mai mult de predicativele care au ca nucleu un verb predicativ la conjunctiv („au ajuns să fie doamnă") etc. Acestea din urmă s-au impus în normele limbii literare.

Predicativele introduse prin pronume relative sînt mai rare, căci şi în această perioadă tendinţa de suprimare a elementului nominal din regentă nu se realiza decît în unele cazuri: „fă-te *ce ţi-i şti*" (IT, 92), „eu n-am fost *ce-am fost*" (CD, 40[r]), „Răspunzătoriul iaste *cu care întrebătoriul răspunde*, Numărătoriul iaste *cu care număr a lucrure număr*" (SG, 223[r]), „Glasnicile sînt *cele ce prin însuşi sine dau glas şi fac desăvîrşit silavă sau slovenire*" (EG, 13).

Predicativele care au ca regent verbele copulative *a se numi, a se chema* deveniseră deja arhaice pe la jumătatea secolului al XVII-lea: „Acest Mihaiu vodă, după ce au luat domniea s-au numit *că iaste fecior lui Pătraşco vodă*, iar cu adevărat nu să ştie" (IRP, 69).

În ceea ce priveşte *topica* predicativelor, ele stau, de regulă, după regente. Spre deosebire de predicativele cu conjunctivul, cele cu indicativul au avantajul de a actualiza acţiunea, fapt potrivit stilului narativ al cronicilor: „Nărocul moscalilor era *că nu avea turcii di ceea parte pusci mari*" (NIL, 136). Referitor la întrebuinţarea modurilor verbelor predicative din propoziţiile predicative, vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 173-175.

6.2.3. PROPOZIŢIA ATRIBUTIVĂ

6.2.3.1. *Propoziţia atributivă* are aceleaşi elemente de relaţie şi aceeaşi structură ca în perioada anterioară. Singura deosebire constă în frecvenţa mai mare a atributivelor cu predicatul la conjunctiv, care au înlocuit un atribut exprimat printr-un infinitiv[28]. În ceea ce priveşte frecvenţa, menţionăm că, în afară de atributivele introduse prin pronumele relative *care, ce, cine, cel ce* şi adverbele relative *cum, cînd, cît, unde (iuo* nu mai este atestat), generale în toate textele, destul de răspîndite, mai ales în textele munteneşti, dar şi în unele texte moldoveneşti, sînt atributivele cu pronumele relativ invariabil *de:* „au aflat cum că Stoian şi Vladul... au fost slugi *de au slujît boiarilor de Brătăşani*" (1700; DRA, I, 182), „va veni vremi *de să va prăda casa ta*" (NÎnv., 173).

Ca trăsătură populară pătrunsă în unele texte, menţionăm absenţa prepoziţiei *pre* din faţa pronumelui relativ: „Aceasta avea frate, *carele îl chema Gem Sultan*" (PIst., 19), "priiatenii săi cei buni *care-i iubiia foarte* (GPov., 38), "să faci semnul *care l-ai văzut*" (NÎnv., 173).

6.2.3.2. Modurile folosite în atributive sînt în primul rînd indicativul (cerut de antecedenţi reali sau actualizanţi) urmează apoi conjunctivul (cerut de antecednţi neactualizanţi) şi de condiţional (cerut de antecedenţi şi *actualizanţi* şi neactualizanţi) (vezi discuţia jocului acestor moduri la C. Frâncu, *Conjunctivul...*, p. 182-188).

6.2.3.3. *Topica* atributivelor este fixă: ele sînt plasate de regulă după elementele regente (substantiv sau pronume).

6.2.4. PROPOZIŢIA COMPLETIVĂ DIRECTĂ

6.2.4.1. *Propoziţia completivă directă* nu prezintă nici ea prea multe deosebiri faţă de perioada precedentă, introducîndu-se şi acum prin conjuncţiile *că, căci, de, să, ca să,* locuţiunile *cum că, cum să, dirept ce* pronumele relative care, *ce, cine, cît, de, cel ce,* şi adverbele relative *cînd, cum, unde:* „Acum văd *că nu-s a melie*" (CCîmp., 8ʳ), „putea să *hrănească*" (T, 13ʳ), „au poruncit *de au tras zid*" (CCI, 312), „i-au dat de ştire *cum iaste oaste foarte multă*" (ULM, 187), „care loc zic băraţii *cum că iaste în capul viilor*" (1694; ISD, I, 282), „foarte puţini sînt carii să steie *dirept ce* le zic troianuri" (SCC, 158). Completivele cu *de + indicativul* (din fraze de tipul „au poruncit *de au tras*") sînt concurate din ce în ce mai mult de completivele cu conjunctivul („au poruncit *să tragă*"), care s-au impus în normele limbii literare moderne.

---

[28] Cf. C. Frâncu, *Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche*, p. 104-106, idem, *Conjunctivul*, p. 182-188.

Completivele directe cu conjunctivul sînt mai frecvente decît în perioada anterioară şi ca urmare a faptului că procesul de înlocuire a infinitivului complement direct printr-un conjunctiv nucleu al unei completive directe este în plină desfăşurare[29].

Prin analogie, mai ales în stil indirect, conjunctivul se extinde în completive directe şi în locul indicativului sau al condiţionalului: „nu grăiia *să fie al său*" (Ap. 1646, 11ᵛ), „elî cel dîntîî ar fi scornit *că românii să să fie trăgînd de la acel Flac*" (CH, 128), „Aşia sînt unii istorici, precum am zis, socoteala şi părerea sa urmînd, silesc să arete *precum Dachia noastră câtăva vreme de ani să fie fost supt stăpînirea gotthilor*" (CH, 260). Astfel de construcţii nu au fost selectate de normele literare moderne, în locul lor preferîndu-se cele cu condiţionalul sau, mai rar, cu indicativul.

Dacă întrebuinţarea conjunctivului în locul condiţionalului dă posibilitatea locutorului să-şi exprime rezerva faţă de cele narate de alţii[30] (în cazul nostru de unii istorici), folosirea completivelor cu *de* + indicativul în locul celor cu conjunctivul oferea posibilitatea actualizării acţiunii: „au vrut *de-au făcut*" (Caz. V, I, 147ᵛ).

6.2.4.2. *Modurile* folosite în completive directe sînt indicativul, conjunctivul şi mai rar condiţionalul, fiecare din acestea fiind cerut de natura semantică a antecedentului regent. Deosebim trei categorii de *antecedenţi: actuliazanţi* (compatibili cu indicativul şi condiţionalul („Ştiu *că vine* (*ar veni*)"), dar incompatibili cu conjunctivul („*Ştiu *să vină*"), *neactualizanţi*, compatibili cu conjunctivul („Vreau *să vină*"), dar incompatibili cu indicativul şi cu condiţionalul („*Vreau *că vine (ar veni)*") şi *actualizanţi* şi *neactualizanţi*, compatibili atît cu indicativul, condiţionalul cît şi cu conjunctivul (Nădăjduiesc *că vine (ar veni)*, Nădăjduiesc *să vină* (vezi întreaga discuţie în C. Frâncu, *Conjunctivul*..., p. 175-178).

6.2.4.3. *Topica:* Completivele directe sînt plasate, de obicei, după regentă. În cazuri mai rare apar înaintea regentei sau sînt cu elemente dislocate de regentă, prin dislocări sintactice: „*îndărăt să facă ţara spre Ardeal* nu putea, iară nici nu vrea" (AB, 309), „Ba *dreptate* ai poruncit, măriia ta, *să faci*" (AB, 309).

6.2.5. PROPOZIŢIA COMPLETIVĂ INDIRECTĂ

6.2.5.1. *Propoziţia completivă indirectă* este introdusă prin aceleaşi elemente de relaţie ca şi completiva directă (*că, de, să, ca să, cum că, cum să* pronume relative, adverbe relative), diferit fiind numai regimul elementului

---

[29] Pentru exemple, vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 175-181.

[30] Cf. C. Frâncu, *Conjunctivul perfect românesc. Privire diacronică*, în SCL, XXI, 1970, nr. 2, p. 220-227, idem, *Conjunctivul*, p. 91-100.

regent (verb, adverb, adjectiv sau interjecție). Ea nu diferă, în ceea ce privește construcția, față de perioada anterioară. În ceea ce privește frecvența însă se poate spune că se înmulțesc completivele indirecte cu predicatul la conjunctiv, ca urmare a procesului constatat de înlocuire a infinitivului prin construcții personale: „s-au temut și el *să mai facă năvală la zid*" (Ps.Am., 86) „și sarea aceasta a clăcii să fie în mănăstirea volnică, fără de opreală de nimeni, *să o vînză la negustorii* ce va găsi" (1741; DRA, I, 395)[31].

De asemenea, curente în epocă sînt completivele indirecte cu *de* + indicativul în locul infinitivului, atunci cînd locutorul dorește să actualizeze acțiunea: „Mulți scriitori s-au nevoit *de au scris rîndul și povestea țărilor*" (ULM, 57), „apucatu-s-au și dumnealui *de au scris*" (ULM, 57). Acestea au suferit concurența construcțiilor cu conjunctivul („s-au nevoit *să scrie*"), care au fost selectate de normele limbii literare moderne. Completivele indirecte cu regent adjectival cu funcția de nume predicativ devin frecvente: „Am citit și eu pe această sfîntă carte și mult este folositoare *celor ce vor căuta urma poruncilor* lui Dumnezeu" (1780, f.l., ms. 1351, f. 32^v), „fie pomană *cui* au făcut cartea aceasta" (1751, f.l., m1353, f. 184).

6.2.5.2. *Modurile* folosite în completeivele indirecte sînt aceleași ca și la completiva directă, iar condițiile restrictive sînt aceleași (cf. C. Frâncu, *Conjunctivul...*, p. 175-181).

6.2.5.3. *Topica* completivelor indirecte este similară celei a completivelor directe: ele sînt postpuse de obicei propoziției regente. În puține texte, în special la cronicari, ca urmare a influenție topicii latine apar completive indirecte antepuse: „*de s-au împreunat cu domnul* și *de ce era treburile* s-au mai vorovit" (RG, 42-45), „*Cît dar va fi fost puterea lui atunci și cîtă mulțime de oameni va fi umblat cît au umblat și au supus părți ale lumii*, putemu-ne însă cu mirare și domiri cîte cevași" (SCC, 14, ap. Todi, 164).

6.2.6. PROPOZIȚIA COMPLETIVĂ DE AGENT

6.2.6.1. *Propoziția completivă de agent* este rară în textele din această perioadă, ca și în perioada anterioară, căci raportul de agent se exprima de obicei la nivel de propoziție, prin complement de agent: „Iar era și batjocorit și grăit de rău *de ceia ce umbla pre dreptatea lui Dumnezeu* (NÎnv., 183): „Pentru ca să nu se mai întîmple de acum înainte acest fel de prigoniri și pîri de anarghirie, adică de a să defăima *de către cei cei sînt datori*, zapisele lor, că sînt fără de dreptate, pentru aceia de acum înainte negreșite să se facă zapisele înaintea a trei marturi (cel mai puțin) de cinste și vrednici de credință" (Pr.C., 120).

---

[31] Pentru alte exemple vezi *ibidem*, p. 221-224.

Uneori întîlnim completive de agent eliptice: „Acest (Penticostar) s-au cumpărat *de cine* cu ce s-a îndurat a agiutora" (după 1767, Moldova, IMCM, II, 173). Marea majoritate a textelor nu conține completive de agent (de pildă cronicile, cf. și Todi, 164).

6.2.7. PROPOZIȚIA PREDICATIVĂ SUPLIMENTARĂ

6.2.7.1. *Propoziția predicativă suplimentară* e relativ rară în texte: „și văzînd-o Iuda, au socotit pre ea *cum să fie curvă*" (BB, Fac., 38.15; aceeași construcție apare și în ms. 45), „și l-au închis pe Dumitrașco-vodă și l-au făcut *de au cheltuit mulți bani*" (NIL, 40), „*îl* vei lăsa *să fie viu*" (1703, Brașov, ms. 1436 din Bar, f. 86[r]).

Ca expansiune a elementului predicativ suplimentar, propoziția predicativă suplimentară apare mai rar decît acesta în textele din perioada cercetată: „Voi să te fac *să te înveți*" (CM[1], 146).

Ea era de două feluri, cum este și în limba română actuală: *relativă* și *conjuncțională:* „făcusă pre turci, *de tremura de frica lui*" (Let.C., 139), „au făcut pre cei mari *de au slobozit pre ei*" (AB, 283) etc..

Cea relativă - introdusă prin adverbe relative sau locuțiuni adverbiale (*cum, de cum, la cum, precum*) și pronume relative (*cine, care, ce*) este foarte rară, iar exemplele găsite în texte sînt neclare sau pot fi interpretate ca avînd și alte funcții sintactice: „Décii cu acélea de la unii într-un chip, de la alții într-alt chip, dupre părerile oamenilor, *cum sînt* înțelegîndu-le și luuîndu-le, lui încă ce-i iaste părerea că ar fi mai adevărat, zice și serie" (SCC[2], 23-26, ap. Todi, 191).

Cea conjuncțională – introdusă prin conjuncții și locuțiuni conuncționale (*că, să, de*) este mai frecventă: „Ci întîi au cercat pă boiari pentru rădicarea aceasta; care zăticnindu-l *să nu facă* lucru ca acesta" (IRP, 123), „pă tot, îi chema cu blîndeațe *să vie la casele lor*" (IRP, 126), „s-au mînieat împăratul și l-au făcut că nu iaste vrednic" (IRP, 128), „și fiind mumă-sa în cetate nu l-au lăsat *să între*" (NL[1], 162), „Și au cunoscut pre Barnovschii-vodă *că au fost drept* ș s-au căit pentru că l-au tăiat" (NL[1], 177), „Pre acest Patru-vodă îl mărturisesc moldovenii într-un letopiseț *cum că nici n-au avut nici vor avea* domn bun și blînd și milostiv și ca un tată tuturor" (IRP, 68).

Dubla subordonare față de verbul regent și față de un nume din regentă deosebește această propoziție de alte tipuri de propoziții. Cu toate acestea, am înregistrat numeroase exemple pline de ambiguități sau cu mai multe nuanțe; uneori este greu de spus care este funcția dominantă.

6.2.7.2. Modurile utilizate în predicativa suplimentară sînt indicativul și conjunctivul, mai rar condiționalul.

6.2.7.3. **În ceea ce priveşte** *topica*, predicativele suplimentare sînt plasate, de obicei, după regente.

6.3.0. SUBORDONAREA CIRCUMSTANŢIALĂ

6.3.1. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ DE LOC

6.3.1.1. *Propoziţia circumstanţială de loc* se introduce prin adverbele relative *unde* şi *încotro (iuo* nu mai este atestat ca elemente de relaţie pentru temporale) însoţite sau nu de prepoziţii *(de (pe) unde, pînă unde, dincătro, încătro)*, de compusele lor nehotărîte *(oriunde, ori de unde, oriîncătro)* mai rar prin pronume relative şi nehotărîte precedate de prepoziţii *(către ce, către oricine, orice, spre ce, spre cine)*, care conferă propoziţiei şi nuanţă de completivă indirectă. Iată cîteva exemple cu elementele de relaţie cele mai des folosite în epocă: „Ci *unde-i puterea cea dumnezăiască,*/Nu poate răotatea omenească" (Pl.S, 81), „ce, *măcară încătro va să margă,* întindevoiu mreaja mea" (SA, 134ʳ) „socotind că dachii niciodată să nu să fie întins pe Dunăre în sus mai mult *decît pînă unde dă Tisa în Dunăre*" (CH, 564): „*încătro mergea*, slujindu-i norocul biruia" (RP¹, 232), „mult nărod de oameni să strînsese cît toate uliţele era îmănate *dincătro veniia*" (AB, 298)[32].

6.3.1.2. *Modurile* utilizate în subordonatele de loc sînt indicativul şi mult mai rar condiţionalul. Conjunctivul nu apare în acest tip de subordonare.

6.3.1.3. *Topica* subordonatelor de loc este mai liberă, însă în texte apar mai frecvent cele postpuse regentei. Antepunerea se întîlneşte atunci cînd autorii insistă asupra *localizării* sau *direcţiei* unei acţiuni sau a unei stări de fapt.

6.3.2. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ DE TIMP

6.3.2.1. *Propoziţia circumstanţială de timp* prezintă o varietate mare de mijloace gramaticale în funcţie de caracterul de anterioritate, posterioritate sau simultaneitate a acţiunii din circumstanţială faţă de acţiunea din regentă.

6.3.2.1. În cazul cînd acţiunea din regentă este *anterioară* celei din subordonata temporală, pentru marcarea simplei anteriorităţi se folosesc mai frecvent următoarele elemente de relaţie în componenţa cărora intră adverbul *înainte* (în textele nordice *mainte*): *înainte ca să, mainte ce, mai nainte de ce, mainte de cît, nainte ce*[33]. Pentru marcarea limitei de durată a anteriorităţii

---

[32] Cf. Mioara Avram, *Evoluţia subordonării circumstanţiale cu elemente conjuncţionale în limba română*, Bucureşti, 1960, p. 27.
[33] *Ibidem*, p. 36-38.

din regentă se întrebuinţează mai frecvent următoarele construcţii care au la bază prepoziţia sau conjuncţia *pînă: pînă ce, pînă ce nu, pînă cînd, pînă cînd ce, pînă cînd nu, pînă în vreme ce, pînă nu, mainte să, pînă unde.* Combinarea celor două serii dă formaţii mixte ca *mai nainte pînă nu, mainte pînă nu, pînă cînd mainte nu*[34]. Vom da cîteva exemple cu formaţiile caracteristice epocii: „să ne rugăm lui Dumnedzeu *mainte să* ne hie într-agiutor" (Caz.V., 259), „cĕre de la mine ce vei să ceri, *mainte de ce m-aş răpi*" (SA, 36^r-v^), „*Mai nainte pînă nu greşi Eva,* cum i era numele ei?" (IB, 58^r^), „Şi fu *mai nainte încă pînă* nu săvîrşiiu cuvîntul acesta în cugetul mieu" (ms 4389, Fac. 24.45; în BB şi în ms. 45 apare complementul temporal exprimat prin infinitiv însoţit de locuţiunea *mai nainte decît*), „Că, *pînă era viu şi bolnav,* plîngea şi să întrista" (AP, 192), „să nu-i lipsască nemică, nici lui, nice oamenilor săi *pînă cînd va veni şi el de la Critu*" (IT, 91), „şi mă voiu întări, *pînă nu voiu mĕrge*" (SA, 19^r^), „Iubiţii lui Dumnezău, pace stătătoare şi de mult dorită nu pot dobîndi pînă atunci, *pînă cînd mainte nu vor păţi nevoi multe*" (SA, 110^v^ -111^r^), „Să nu vadză moarte, *pînă cînd ce va vedea pre Hristos*" (DVS, ap. DA s.v. *ce),* „că toţi era în putĕrea şi în legătura lui pentru păcatul celui dintîiu născut, *pînă în vrĕme ce veni cel mai tare decît dîns, Mesia Hristos*" (Caz. V, 1, 262^v^; Caz. 1644, 208), „Iară *pînă unde vrea să să facă zio,* ruga Pavelu pre toţi să ia de mîncat" (BB, 93), „Bea tu şi cămilele ţi le voiu adăpa *pînă unde vor înceta bîndu*" (BB, Fac. 24.14 la fel în ms. 45, dar mai clar în ms. 4389: „Bea tu şi voiu adăpa şi cămilele tale *pînă se vor sătura*"; cf. şi BB. Fac. 24.18), „au zăcut *pînă au rămas numai oasăli*" (1775, IMCM, II, 245).

Construcţiile *pînă cînd ce, pînă în vreme ce* sînt inovaţii din secolul al XVII-lea[35], ele neîntîlnindu-se în perioada anterioară anului 1640. În schimb, formaţii ca *mainte daca, ainte de ce nu, ainte pînă nu,* întîlnite în texte din secolul al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, nu mai apar în texte după 1640.

6.3.2.2. În cazul cînd acţiunea din regentă este *posterioară* celei din temporală, elementele de relaţie prin care se introduce circumstanţiala în discuţie sînt *cînd, cît, cum, cumuşi, de cînd, de vreme ce, după ce, îndată ce, îndată cît, îndată cum* şi altele. Iată cîteva exemple cu cele mai răspîndite: „întru sfîntul botez priimim dumnezăiescul dar desăvîrşit şi pre acesta *după ce cu patemile îl acoperim*" (Vis.C, 2^r^), „*cînd iară să va apropiia viaţa noastră de mormînt,* atunci încă să-ţi dăm sufletele noastre" (SA, 13^r^), „Iarî *cîtu-l vădzu Hristos viind cîtr-îns,* dzise" (Caz.V, 1, 39^r^), „Iară *cum să adună cu noi în Asson,* luîndu-l pre el venim în Militon" (NT, 19), „*de vreme ce fu soarele cătră apus,* pară să făcu" (BB, 10), „*Dă vreme ce* arată dumnealor veliţii boieri, cum că este trebuinţa a merge boierii la fieştecare moşie în faţa

[34] *Ibidem.*

[35] *Ibidem*, p. 36-37.

locului, orînduim pe dumnealui biv vel Stolnic Constandin Bălăceanu să facă cercetarea" (1776, Bucureşti, AJ, 196), „*îndată ce va mearge şi va da cărţile de mazilie*, să apuce pe boiari cu vorbe bune şi cu făgăduele de la Vasilie vodă" (IRP, 102).

Menţionăm că nu am mai întîlnit în textele din perioada discutată vechile construcţii cu *ca, de, dacă, cum dacă, după ca,* prezente în unele texte din secolul al XVI-lea, dar cu o viaţă efemeră[36]. Ca inovaţii ale secolului al XVII-lea din perioada de după 1640, notăm construcţiile cu *cît, cum, de vreme ce,* (care se specializează apoi în introducerea de cauzale) destul de răspîndite în scurt timp[37]. În secolul al XVIII-lea apare locuţiunea *de pe cînd,* care se foloseşte alături de vechea construcţie *de cînd:* „Semne multe avea pe trup... şi la mîini *de pe cînd fusese slujitor în Ţara leşeasca*" (*Cronica* lui Neculce; ap. Mioara Avram, *op. cit.*, p. 48).

6.3.2.3. În cazul cînd acţiunea din regentă este *simultană* cu cea din temporală, elementele de relaţie sînt *cînd, cum, pînă,* pentru a marca o desfăşurare durativă a acţiunii, *cît, pînă, pînă cînd, cîtă vreme, pînă ce,* pentru a marca intervalul sau măsura acţiuni din temporală, şi *cînd, în vreme ce, în vreme cînd,* pentru a marca simultaneitatea celor două acţiuni: „pre la stepena uşii..., *cum eram stînd...,* văzui" (DVS, sept., 12^r), „Acolo-i dusă Prĕcista *încă pînă era svenţiia sa vie*" (Caz. V, I, 85^r), „dĕca-l piiarde, ea dorĕşte dup-îns *pînă ce iaste*" (Caz. V, II, 56^r)[38], „Ai noştri l-au gonit *pînă l-au trecut* Putna" (IRP, 102), „au şezut *pînă s-au aşezat iar* domniea" (IRP, 103): „Iară *cînd a fost acum în zilele blagocestivului şi creştinului domn Io Ştefan Cantacuzino Voevod*, domniia sa pentru podoabe aceştii sfinte besĕrici, au deschis uşa" (1715, IOB, 245), „Această sfântă şi dumnezeiască beserică... s-au făcut în zilele lui Gligorie Ghica voevod în luna sept. 25, *când umbla văleatul 7242*" (1733, IOB, 280).

Raportul de simultaneitate permitea multe *construcţii temporale inverse* în perioada cercetată. Multe temporale introduse prin *cînd* pot fi interpretate ca fiind *construcţii* inverse (vezi şi Todi, 167-168): „Şi am scris eu, Constandin ficior preutului P. Grigori, această carte, *cînd* îmbla văletu 1770, aprilie 30" (după 1775, IMCM, II, 247), „Cînd s-au născut Anuţa noastră, umbla văleatu 1776" (1776, IMCM, II, 251). Aceste construcţii se intersectează cu coordonate copulative sau adversative.

Nu se mai întîlnesc în perioada cercetată temporale cu *înde* şi *ca*, iar cele cu *dacă* au slabă nuanţă temporală, nuanţa condiţională devenind evidentă: „*Deaca au mers solii Tomşii şi i-au spus,* zic să le fie zis Alexandru-Vodă: De nu mă vor, eu îi voiu pre ei" (ULM, 117).

[36] *Ibidem*, p. 43-44.
[37] *Ibidem*, p. 44-46.
[38] Vezi, pentru alte exemple, *ibidem*, p. 52-56.

Dintre inovaţiile care apar în această epocă semnalăm pe *pînă în cîtă vreme*: "*Iară pînă în cîtă vreme acel meşter şi viclean necredincios păgîn grăiia acěstea cuvinte*, fericitul Ioan ochii inimiei cătră ceriu rădica şi agiutoriu cerea" (Caz. V, II, 80^{v})[39]. Această locuţiune este însă puţin frecventă, generale fiind sinonimele ei *în vremea ce, pînă cînd, cît* şi *în vremea cînd*: „într-acelaş an, avgustu 29, fu cutremur mare de pămîntu peste toată ţara, *în vremea ce au şezutu domnul la masă, la prînzu*" (ULM, 89), „De vei întreba ce iaste aceia binele de demult în care s-au dezmierdat bătrînii *pînă cînd au fost tineri...* " (SA, 2^{v}) etc.

6.3.2.4. Modul cel mai folosit în temporale este indicativul, dar în temporalele a căror acţiune este posterioară celei din regentă poate apărea şi conjunctivul (în special cele introduse cu: *înainte să, mainte să* (cf. exemplul din Caz.V.; pentru alte exemple vezi Frâncu, *Conjunctivul*, unde se discută pe larg, folosirea modurilor în temporale în epoca veche). Temporala cu *pînă să* care marchează o limită temporală pentru acţiunea din regentă apare tîrziu, spre sfîrşitul epocii studiate: „ca să fugă *pînă să*-l *scoaţă* la judecată" (1776, Bucureşti, document din *Pravilniceasc cronică*, 1780, 177; cf. şi Mioara Avram, *op. cit.*, p. 38).

6.3.2.5. *Topica temporalelor* este ca şi în limba actuală liberă în funcţie de intenţia locutorului de a le plasa la stînga sau la dreapta regentei. De obicei, apar antepuse temporalele introduse prin *cînd, dacă, cum, după ce*: „*şi cum întră în pimniţă*, domnul *cu Stoican*, începură a să sfătui" (Let.C., 94), „*După ce au pierit Dan vodă*, au stătut la domnie Alixandru vodă" (IRP, 11), „Iar *cînd au fost lět, 7142*, venit-au poruncă lui Matei vodă să meargă la oaste" (IRP, 98). Uneori temporalele pot fi intecalate între părţile propoziţiei regente: „Întru acea noapte, *după ce au eşit toţi de la denie* şi vrînd să să odihnească puţin, zic să fie venit în vis Radul vodă la Neagoe vodă" (IRP, 34).

6.3.3. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ DE MOD

6.3.4.1. *Propoziţia circumstanţială de mod* (propiu-zisă) se introduce prin variate elemente de relaţie, dintre care cele mai importante în epocă sînt *cît, cum, cumuşi, oarecum, p(r)ecum, ca (şi) cum, de(n) cît, după cît, după cum, în ce chip* (cu sau fără corelative ca *aşa, aşa şi, în acel chip*, pentru a exprima conformitatea cu acţiunea din regentă, şi cu *fără de ce*, pentru a exprima lipsa unei acţiuni circumstanţiale care însoţeşte acţiunea din regentă), *în cît*. Iată cîteva exemple cu cele mai frecvente şi mai rezistente elemente de relaţie ale epocii: „şi să facă aşea *oare cumu-i place*" (SA, 18^{r}), „Ci eu, *pe cum am aflat*, aşa am arătat" (ULM, 58), „*după cum au poruncit domnul*, au făcut" (AB, 302), „şi-i blagoslovi *precum iaste obiceaiul*"

[39] *Ibidem*, p. 52.

(Let.C., ap. Todi, 168), „*precum mi-ai poruncit* să viu, aşa fac" (IRP, 78), „el leagă şi dezleagă *ca cum ar hi fost sîngele*" (GPov., 42), „pocăindu-să, s-au curăţit *ca cum de iznoavă s-ar fi născut*" (CD, 120^v), „va lacomi să ia ceva dentr-acele bucate *fără de ce să vor da la vreo treabă*" (Prav. 1646, 139). Unele modale introduse prin *precum*, au caracter incidental, fiind mai legate sau mai puţin legate de regentă: „să nu le fie craiu un rumân *precumi le era*" (IRP, 80), „*precum s-au* zis mai sus" (AB, 275).

Nu mai sînt atestate modalele cu *ca, ca şi, după ca,* întîlnite în textele din secolul al XVI-lea. Apar însă structuri cu cacofonie introduse prin *ca cum, ca cînd*: „Şi iată *ca cînd den rîu se suia 7 vaci frumoase la chip şi alese la trupuri* şi păştea" (BB, 41.2; la fel în ms. 45, dar „Şi iată *ca cum ară fi fost ieşind* den rîu 7 vaci frumoase la vedere şi ales la trup" (ms. 4389), „au trimis pe o samă de boiari cu toată oastea *ca cum ar vrea* să se închine lui Pătru Vodă" (IRP, 61), „şi au făcut şi cărţi ficlene *ca cum ar fi fost* despre boiarii şi curtenii ţării Moldovei" (IRP, 64).

6.3.4.2. Modala comparativă, introdusă prin *decît + conjunctivul* (*cu să*), atestată încă din secolul al XVI-lea (în CT, 89^v, 90^r; cf. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 198), continuă să fie folosită în perioada cercetată, concurînd din ce în ce mai mult construcţia infinitivală echivalentă (cu *decît a*, care introduce un complement modal comparativ): „mai bine să-şi facă moarte cu mînule sale *decît să* încape în mînule păgînilor rob" (NL, 45), „mai bine au tăcut... *decît să minţă*" (SCL, 56).

Modala comparativă introdusă prin *decît* cu viitorul indicativ este mai depărtată de prototip, avînd nunaţă opoziţională: „*decît va lua blestemul ţării*, mai bine se va lipsi din domnie" (IRP, ap. Todi, 170; pentru nuanţa opoziţională a modalelor comparative vezi şi discuţia din Frâncu, *Conjunctivul*, p. 198-202).

6.3.4.3. Modala ipotetică sau ireală introdusă prin locuţiunea conjuncţională *în chip că* este atestată în secolul al XVIII-lea: „şi au venit călugărul la Slatina, *în chip că lucrează la vii*" (AB, 318, ap. Todi, 170). Aici are şi nuanţă finală.

6.3.4.4. Pentru a exprima *măsura progresivă* se folosesc *cît, cu cît, pre cît, de cît* cu corelativul *cu (pre) atît(a)* şi *de ce... de aceea:* „că *pre cît îi iubiia întăi,* pre atîta îl urîsă apoi" (ULM, 182), „şi aşea *pre cît prin mai multă vreme mai mult pedepsindu-mă şi de cumplit focul tău groaznic arzîndu-mă,* cu atîta mai de frumoasă cunună, podoabă să mă spodobăsc" (CD, 31^r), „*cu cît mai mult în oală fiiarbe aurul,* cu atîta mai lămurit iasă" (CD, 31^r), „Deci, fraţilor cetitorilor, *cu cît vă viţi îndemna a ceti pre acest letopiseţu mai mult, cu atîta* veţi şti a vă feri de primejdii" (NL[1], 159), „Deci dară *de cît sînt lucrurile praznicului* ce au *de astăzi mai luminate,* cu atîta sînt mai mari decît ale praznicului ce au trecut" (AP, 64), „*şi cît să laţiia*, atît să întăriia în avuţie şi în oameni" (AB, 284), „ci *de ce mergea de aceia-i* mergea grijile mai cu greu" (Let.C., 92), „*Cu cît* iaste trebuincios povăţuitoriul

de la călătoriu *atît* sînt trebuincioase şi pravilile" (Pr.C., 42). Dintre acestea cea mai răspîndită este construcţia *cu cît... cu atît* care s-a impus în limba literară.

6.3.4.5. În ceea ce priveşte *modurile* folosite în circumstanţialele modale, utilizarea indicativului este cea mai frecventă, urmată de cea a condiţionalului şi apoi de cea a conjunctivului (care apare numai în comparativele cu *decît să*). În modalele ipotetice se preferă condiţionalul. (Pentru exemple şi explicaţii, vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 196-200)

6.3.4.6. *Topica* modalelor propriu-zise şi comparative este liberă, dar cea a celor de măsură progresivă este fixă, circumstanţiala precedînd regenta.

6.3.4. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ CONSECUTIVĂ

6.3.4.1. *Propoziţia circumstanţială consecutivă* dispune de un inventar redus de elemente de relaţie: *că, de, cît, încît, pînă încît,* cînd acţiunea este prezentată ca reală, şi *ca să, cum să, cît să, pînă încît să, de să,* cînd acţiunea este prezentată ca realizabilă. Dăm cîteva exemple cu cele mai răspîndite dintre acestea: „şi pînă într-atîta te urîsă *că*, cînd le dzicea cineva că vor să moară, adecă să iasă din tine, *atuncea bucurie nespusă şi nepovestită le veniia*" (CD, 15[v]), „Cîtă vreme au plouat în vremea potopului *de să înecă toată lumea*" (PL, 59[v]), „Şi atîtea de multe sînt *cît nu le pociu scrie*" (Pl.S, 75), „că omul nostru cel vechi cu el să răstigni ca să răstignească trupul păcatului, *cît de acum să nu mai slujim noi păcatului*" (Mol. 1725, 21[v]), „Boierie îţi voi da, şi încă şi cea mai de frunte, *pînă încît, cu a banilor agiutoriu, şi domnie şi crăie, măcar şi împărăţie poţi* să agoniseşti" (CD, 8[r]), „să le dea război ca acela *pînă încît să-i stingă*" (IRP, 287), „atîa îi amăgise pă toţi în boieria lui, *cît îi orbise, de nu ştiia* ce fac" (CM[1], 102), „nu dorm osteniţii aşa, *cum să nu să deştepte*" (SA, 61[v]), „Acuma dară zic, cîtă sumă de ai au stătut acel împărat aşa *ca să se strîngă atîta tîlhărime de multă, cît să se facă oaste ca aceia mai fără număr*" (SCC, 51), „Cînd luară dară atîta putere, şi cînd li se întoarse tăriia *de să-i poată răscumpăra şi izbîndi pe atîtea sume de romani şi atîta putere*" (SCC, 32-33).

Dintre acestea, *pînă încît* este o inovaţie înregistrată pentru prima oară în texte pe la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului XVIII-lea.

Conjuncţia *încît,* fără prepoziţia *pînă,* este atestată începînd cu secolul al XVIII-lea[40]: „şi pretutindenea era vaiet şi suspin de răul turcilor, *încît însuşi Mihai vodă cu toţi boiarii să închisese de turci*" (Let.C., 120), „şi strică fineţile, *încît de răul lor nimeni nu îndrăznesc* să are" (1776; DRA, I, 465), „m-ai încălzit *încît nu poci* să-mi arăt mai bine recunoştinţa" (CM[1], 105).

[40] Cf. Todi, 180.

Consecutiva introdusă prin *încît să* este o inovație a sfîrșitului secolului al XVII-lea și începutului secolului al XVIII-lea: „și precum apa potolește focul, tot așa îți poți potoli măria-ta oricînd voiești, oricît de mare mînie a sufletului, *încît să* nu te vezi nevoit a o lăsa să izbucnească de la sine" (CM[1], 106), „să le dea război ca acela, *pînă încît să-i* stingă" (RP[1], 267).

6.3.4.2. Subliniem faptul că de cele mai multe ori elementului de relație care introduce o consecutivă îi corespunde în regentă un corelativ pronominal sau adverbial: „Au ajuns pîn la *acea* boierie *de l-au făcut ispravnic* la locul hanului de la Craiova" (RP[1], ap. Todi, 182), „*atît* s-au dus *de* mulțumiți de domnul și de boieri, *cît* să *nu dea Dumnezeu vreunui rumân* boieriu să pribegească în șara lor vreodată pînă vor trăi ei" (AB, 329), „și de va fi averea acelui frate ce au murit *atîta încît să fie destulă...* " (Pr.C., 100).

6.3.4.3. *Modurile* folosite în consecutive sînt dictate de elementele de relație. Cele mai multe elemente de relație cer indicativul și, mai rar, condiționalul (*de, că* și altele).

Conjunctivul este cerut de *cît să, cum să, încît să, pînă încît să, ca să* (discuția privind selecția modurilor la consecutivele din limba veche la Frâncu, *Conjunctivul*, 206-208).

6.3.4.4. *Topica* consecutivelor este, cum este și normal, fixă: consecutiva, prin natura lucrurilor că prezintă urmarea unei acțiuni, este postpusă regentei.

6.3.5. PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ DE CAUZĂ

6.3.5.1. *Propoziția circumstanțială de cauză* se introduce de asemenea printr-o varietate de elemente de relație: *că, de, dacă (deacă), că doară, căci, fiindcă, întrucît, ca ce că, căci că, cum, cum că, de (den) vreme că, de vreme ce, den pricină că, din ce, după cum, în vreme ce, pentru căci, pentru căci că, pentru căce, pentru ce că* și altele. Dăm cîteva exemple cu cele mai răspîndite în epocă: „și-i spodobește... *că tu ești șvințirea noastră*" (Mol. 1725, 25[r]), „Și cum voiu să povestesc pentru tine, Fecioară, *nu căci ai născut din tine cu trup pre Fiiul și cuvîntul lui Dumnezeu..., ci pentru căci te-ai făcut maică și ai rămas fecioară*" (AP, 131), „Iară acum dă îndărat muiêrea omului, *pentru căce* proroc iaste" (BB, Fac. 20.7; la fel în ms. 45), „Și nu putea unul să fie fără alalt nici un ceas, *căce că-i cădzusă drag și Parij împărăteasăi*" (IT, 92), „Văzuiu păcătoșii și tăcuiu, *pentru că nu păzesc cuvîntul tău*" (Mol. 1676, 13[v]), „numai deodată toți nu putem să-i dăm, *de vreme ce* sîntem dajnici și turcilor" (AB, 287), „mă goniți fără dreptate din țara voastră *căci v-am spus adeverința*" (Let.C., 90), „și *de vreme că* această *moșie iaste în olatul Grecenilor*, poruncim domniia mea și voao usurgii ca nicidecum să nu atingeți de moșiia aceasta" (1766, Iași, DRA, II, 415), „să ia mănăstirea, *den vreme că tătarii nu sînt obiciuiți* să facă năvală la zidiuri"

(Ps.Am., 86), „Poruncim domniia mea ție, căpitane dă la Odivoe, *fiindcă am înțeles dă la epitropul mănăstirii sfîntuui Panteleimon* cum că mănăstirea are acolea o casă cumpărată cu zapis" (1764, DRA, I, 559). Cauzalele introduse prin *dacă* (*deacă*) sînt mai depărtate de prototip avînd și nuanța condițională și temporală: „nemții *deac-au auzit* că vine împăratul au lăsat cetatea" (AB, 321).

Multe cauzale apar cu corelative în regente (*pentru aceia, pentru aceasta, cu direptul* (vezi Todi, 172)

Propozițiile introduse prin *ca ce că, cum că, din ce, după cum, pentru ce, pentru ce că, precum* sînt rare în texte și au o viață scurtă[41]. Construcțiile vechi, atestate în secolul al XVI-lea, introduse prin *că cum, căce unde, cînd, cum, cumuși, de amu, de ce, de unde, derept că ce, după unde, prin ce, prin ce că, prin ce cum, să, unde*, se mai întîlnesc din ce în ce mai rar în textele de după 1640.

6.3.5.2. *Modurile* folosite în cauzale sînt indicativul mai rar și condiționalul, conjunctivul fiind exclus.

6.3.5.3. *Topica cauzalelor* este liberă depinzînd de intenția locutorului în ceea ce privește focalizarea cauzei: „*Dacă au văzut sultan Mehmet împăratul că într-alt chip nu poate isprăvi* cu Mihai Vodă, chemă pre Ibraim pași" (IRP, 76; cauzală cu nuanță condițională). Cauzalele cu *dacă* în regentă sînt, de regulă, antepuse. Uneori cauzalele pot fi intercalate între părțile propoziției regente: „iar hanul, *deacă prinse de veste*, el încă trimise pre un nepot al lui" (Let.C., 122 aici cauzala are o pronunțată nuanță condițională).

6.3.6. PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ DE SCOP

6.3.6.1. *Propoziția circumstanțiala de scop* dispune de un mare număr de elemente de relație: conjuncțiile *ca, ca să, de, să,* locuțiunile conjuncționale *ca de să, ca nu cîndai să, cum ca să, cum să, întru să, pentru ca să, pentru că ce, pentru că ce să, pentru să* și construcțiile *doară* + viitorul, *doară* + condiționalul. Pentru finalele negative, la aceste elemente de relație se adaugă negația: *să nu... să, să nu... să nu, ca nu... să, de nu... să, ca nu cumva să, că nu cumvași, ca nu cîndai să* etc. Dăm cîteva exemple cu cele mai răspîndite elemente în epocă: „Plecat-am inima mea *să facă poruncile tale*" (Mol. 1676, 10^{v}), „Și vini oarecarele *de le spusă lor*" (Ap. 1646, 14^{v}), „cela ce să va face și să va arăta cum iaste nebun *pentru să scape de cercetare...*, acela să va certa" (Prav. 1646, 45), „grăiaște-i, *doară l-ei face* să grăiască și *doară* le-i cunoaște de tăcerea lui" (1703, Brașov, ms. 1436 din BAR, f. 81^{r}), „carele va lua de la mine trup, *pentru ca să rădice ca un puternic pre om la cinstea cea dintîiu...* " (Sin. 1714, 7), „Dumnedzeu trimete fiiul său pentru păcat, *cum înțelepciunea legiei în noi să se împle*" (BCat.,

---

[41] *Ibidem*, p. 79 și urm.

11), „Deci, dintîi cu blîndeţe s-au arătat tuturor, boierind şi pă cei ce nu-l, iubea, pentru pricina aceasta, *ca doar* ar aduce şi pe Ivasco clucer Băleanul şi pă Stioca paharnicul" (CM[1], 102), „sileşte şi fă într-un chip *doară îl vei omorî*" (CD, 7[r]), „Multe pungi făgăduiaşte, *ca doară i-ar face moarte!*" (GPov., 38) etc.[42]

6.3.6.2. Construcţiile cu *cum ca să, pentru că ce, pentru că ce să, ca de să, întru să, pentru căce cîndai să* sînt în general evitate: „Am zis *pentru căce cîndai să* nu moriu pentru dînsa" (BB, Fac., 26.9), dar „zis-au *ca nu cumva* să moriu pentru dînsa" (ms. 4389, Fac., 26.9), „Într-aceia dar vreme răposatul Şerban-vodă, tot cele spre ocrotirea şi folosul ticăloşiei ţări socotind, *ca nu cîndai ţării vreo primejdie să vie dispre nemţi, gătit-au soli ca să trimită la împăratul neamţului*" (CM[1], 109). Nu mai apar în textele de după 1640 construcţiile cu *de să, cît să, derept să,* întîlnite în textele din perioada precedentă. Menţionăm că, în comparaţie cu perioada anterioară, deşi există mai puţine elemente de relaţie cu valoare finală, frecvenţa propoziţiei de scop este mai mare, ca urmare a înlocuirii complementului final exprimat prin infinitiv prin finale cu conjunctivul sau indicativul[43]. Finalele cu *de sînt* foarte frecvente în naraţiuni (cronici, cărţi populare, naraţiuni biblice) (pentru frecvenţa finalelor cu *de*, vezi Frâncu, *Conjunctivul*, p. 202-203).

6.3.6.3. *Modul* cel mai frecvent în finale este conjunctivul, mod al realizabilului, potrivit exprimării scopului. Atunci cînd locutorul dorea să actualizeze scopul, să-l prezinte real, folosea indicativul („s-a dus *de-a mîncat*"). De asemenea, imperativul poate apărea în astfel de construcţii (*Du-te de mănîncă*). În aceste cazuri finalele se intesectează au coordonatele copulative (S-a dus *şi-a mîncat*, Du-te *şi mănîncă*) (detalii privind întrebuinţarea modurilor în circumstanţialele finale la C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 202-206).

6.3.6.4. *Topica.* În general, finalele cu conjunctivul erau postpuse regentelor, în cazuri rare puteau fi şi antepuse. Însă cele introduse cu *de* sînt întotdeauna postpuse regentei.

6.3.7. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ CONDIŢIONALĂ

6.3.7.1. *Propoziţia circumstanţială condiţională* este frecventă în texte căci raportul condiţional sau ipotetic se exprimă mai bine la nivel de frază decît la nivel de propoziţie. Se introduce prin conjuncţiile *să, de, dacă,* locuţiunile conjuncţionale *fără numai să, fără numai de, de vreme ce, dacă vreme ce* şi adverbele *cînd, cîndai:* „*să nu-l va izbăvi pre el Dumnezău,*

[42] *Ibidem*, p. 102 şi urm.

[43] Cf. C. Frâncu, *Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche,* p. 100-101, unde se dau şi exemple.

nu va putea da har Sfinției sale" (SA, 14^{r}), „Iară *să au murit cu Hristos,* credem că vom fi și vii cu el" (Mol. 1725, 21^{v}), „atunce oricînd o va găsi, atunce să o omoară, *fără numai să nu fi făcut* pace cu dînsa" (Prav.[1], 1652, 107), „Nici un rumân să nu aibă volnicie să vînză vin,... *făr de numai de să va* așeza cu stăpînul moșiei" (Pr.C., 179), „iar *de s-ar mai adaoge nescari oameni striini la sat,* noi să nu ne amestecăm cu dînșii nimic" (1702; DRA, I, 194), „*Deacă vom sta cu toată țara,* putem cu totul să o lepădăm" (PL. S, 81), „*Și, de vreme ce atîta credință au arătat credinciosul împărat mai înainte de a să îmbrăca cu haina cea luminată a credinții prin botez,* socotiți de vedeți la cîtă înălțime s-au suit după podoaba credinții" (AP, 116), „Ci *deaca vreme ce ai aur,* dă-l săracilor" (NÎnv., 302), „*Daca vreme ce nu țe-au fost frică...,* fie sîngele tău spre capul tău" (NÎnv., 314), „*Cîndai să va fi îndemnat fata...,* atunce silitorul să nevoiaște numai să o îndzestreadze" (Prav. 1646, ap. DA), „după aceasta voi vedea fața lui *cîndai va priimi fața mea*" (BB, ap. Mioara Avram, *op. cit.*, p. 193). Adverbul *cînd* și locuțiunea *de vreme ce* introduc condiționale cu nuanță temporală sau chiar cauzală: „și mai cu cale ar fi să le dea împăratul din milostivirea sa, *cînd ar vrea* să le dea ardelenilor" (AB, 282), „Dar ce aș vrea eu cu domniia, *de vreme ce ca un domn* sînt la casa mea" (AB, 276).

Procesul de limitare a întrebuințării conjuncției condiționale *să* prin fixarea ei ca morfem al conjunctivului și folosirea din ce în ce mai frecventă a conjuncțiilor *de* și *dacă* continuă în toată perioada studiată[44], astfel că *să* nedesemantizat cu sensul de „dacă" mai apare, începînd cu secolul al XVIII-lea, numai în textele nordice. Înlocuirea lui *să* cu *de* și *dacă* este evidentă, dacă se compară unele texte de la începutul perioadei cu texte de mai tîrziu. De pildă, în *Cazania* lui Varlaam, *să* este destul de frecvent, dar este eliminat în cazaniile ulterioare care au la bază textul lui Varlaam[45]. De aceea, cele mai folosite conjuncții condiționale sînt *de* și *dacă,* căci *să* își restrînge întrebuințarea, iar *de vreme ce* (specializat în introducerea de cauzale și temporale), *dacă vreme ce, cîndai,* inovații ale secolului al XVII-lea în funcția condițională și ipotetică, sînt efemere, neimpunîndu-se în normă și dispărînd din texte în secolul al XVIII-lea[46] cînd au valoare condițională.

6.3.7.2. *Modul* folosit în condiționalele reale este de regulă indicativul, însă în condiționalele potențiale sau ireale se folosește conjunctivul, dar și indicativul și condiționalul. În epocă, există concurența dintre condiționalele cu *fără numai să + conjunctivul* și cele cu *fără numai de + indicativul sau*

[44] Cf. M. Roques, *Recherches sur les conjonctions conditionnelles* ***să, de, dacă*** *en ancien roumain,* în *Mélanges Chabaneau,* 1907, p. 825-838; N. Drăganu, *Conjuncțiile* ***de, dacă****. Un capitol de sintaxă românească,* în DR, III, p. 251-284; IV, p. 916-922.

[45] Cf. C. Frâncu, *Limba* ***Cazaniei*** *lui Varlaam în comparație cu limba celorlalte cazanii din secolele al XVII-lea - al XVIII-lea,* p. 66-67.

[46] Cf. Mioara Avram, *op. cit.*, p. 193-194.

condiționalul (vezi exemple la Frâncu, *Conjunctivul*, p. 214).

6.3.7.3. *Topica* propozițiilor condiționale în general era liberă, dar antepunerea lor, focalizarea condiției, care precede actul real sau ipotetic, erau mai frecvente. Condiționalele cu construcțiile *fără numai să* și *fără numai de* erau, de regulă, postpuse regentei. Uneori condiționalele erau intercalate între elementele regentei (în special cele cu *dacă*): „Iar zvăpăiatul domn, *deacă auzi de pribegirea lor* de părerea rea i să schimbă firea" (Let.C., 94).

6.3.8. PROPOZIȚIA CIRCUMSTANȚIALĂ CONCESIVĂ

6.3.8.1. *Propoziția circumstanțială concesivă,* deși posedă mai multe elemente de relație, își reduce simțitor inventarul și varietatea în comparație cu perioada precedentă. Astfel, ea se introduce prin *deși, batîr că și, că ce de, de să și, măcar(ă) că, măcar(ă) (iară), măcar(ă) de, măcar(ă) deși, măcar(ă) că și, măcar cît, măcar să, săva(i) de, săva(i) deși, săva(i) că, săva(i) cît,* prin pronume și adjective nehotărîte: *oricare, orice, oricît,* sau adverbe: *cît, cum, oricît, oricum, în ce chip.* Vom da cîteva exemple cu elementele introductive cele mai răspîndite în norma epocii: „*deși au,* mor fiii lor" (SA, 64^v), „*Deși înnaintea oamenilor cazne au pățit,* nedejdea lor de nemoarte plină iaste" (CD, 73^v), „Și domnul, *deși știia*, răbda" (NL[1], 305), „*Măcar că au și povestit mai pre urmă...,* l-au botezat Domnul cu mîinile sale" (Mol. 1689, 70^v), „Iară letopisețul moldovenescu, *măcară că iaste scris pre scurt,* însă arată toate semnele pre rînd" (ULM, 160), „*Măcară de ești împărat, măcar domnu, măcară bogat, măcară sărac,* tot vă închinați razimului picioarelor lui" (NÎnv., 129), „*măcar că boiarii, pentru dragostea lui, pohtiea să* dea, dar el n-au primit" (IRP, 68; corelativul lui *măcar că*, conjuncția adversativă *dar*, este des folosit), „*Măcar deși ceva bun cu darul lui Dumnedzău de la tine au ieșit,* nu te, pentru aceasta, cu sufletul înnălța" (CD, 132^v), „Dar *măcar cît greu și supărare era și cheltuială lui Neculai-vodă*, dar și atuncea, vădzînd, sluga mazililor, au făcut milă cu dînșu și cu sfintele rugi cu mănăstirile" (NL[1], 644), „*Săva cu știință mare și cu viață lungă au blagoslovit Dumnezău pre sfinții cei de mult,* ce nice unuia dintr-înșii n-au dat de știre zuoa morții lor" (SA, 9^v), „*Săva de-aș îmbla pre valea umbrii morții,* nu mă tem de rău" (SA, 123^r), „Vezi că, *de să și știe omul cel păcătos* că au făcut lucruri rele și grozave în viața lui, iar tot mi va fi muncit pînă nu să va judeca" (NÎnv., 195), „*Oricum s-ar înțelege,* ori peștii mării, ori gothii aceiași mari lăcuiesc" (CH, 271), „*ori în ce chip au fost*, crăiea tot o au lăsat altuia" (IRP, 78).

Concesiva cu *că, tocma să* „chiar să" este mai întîi înregistrată într-un text ardelenesc de la mijlocul secolului al XVIII-lea: „Acest lucru mie îm cade foarte cu necaz *că tocma să fie greșit dumnilui* ficiorul mieu, dumnealui știe bine că ieu sînt încă om prost" (1749, Iorga, SD, XII, 51).

Concesiva condiţională cu *chiar să* este înregistrată pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea: „căci *şi chiar să fie voia* stăpînului a-l da la altul, cel mai naite arendar cu marafetul judecăţii îl scoate afară" (Pr.C., 208).

Dintre acestea, marea majoritate se întîlnesc pentru prima dată în texte începînd cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea[47], însă, în timp ce elementele de relaţie grupate în jurul adverbului *măcar(ă)* sînt în continuă expansiune, cele grupate în jurul adverbului *săva(i)* sînt în progresivă limitare, astfel încît ele se restrîng treptat la textele din Ardeal. În secolul al XVIII-lea există însă şi texte munteneşti (în special cronica stolnicului C. Cantacuzino) care folosesc concesive cu *săvai că*: „moldovenii să osebesc de să răspund molodveni, *săvai că şi ei sînt de un neam şi de un rod cu ceştia*" (SCC, 183, ap. Todi, 183).

O inovaţie în plină expansiune este valoarea concesivă a conjuncţiei *deşi* începînd cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Ea însă apare pînă mai tîrziu mai precedată de cealaltă conjuncţie concesivă *măcar*: „ci *măcar deşi lega cu ei pace*, pentru că vecini le era... " (SCC, 13), „Iar paşa se aprinse cu dumnezeire spre răscumpărarea acelui neam, *măcar deşi era* păgîn" (Let.C., 183, ap. Todi, 183), „Şi aşea au fost răsipită şi părăsită pînă acum (*măcar deşi* făcea preoţii de la o vreme încoace la o zi liturghie întrînsa)" (1762, Moldova, IMCM, II, 119). Nu mai sînt înregistrate în textele epocii cercetate construcţiile cu adverbul *iuo* şi nici cele cu locuţiunile *să amu şi, să amu să şi, derept căce, derept ce amu că să, după ce, de ce, în loc de, de unde, să unde,* întîlnite cu valoare concesivă în textele din secolul al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea[48].

6.3.8.2. *Modurile* folosite în concesive depind de elementele de relaţie: majoritatea din acestea sînt compatibile cu indicativul şi condiţionalul: *deşi, săvai, măcar de, măcar că, batîr că* şi altele: „vor vrea să cumpere *măcar de* l-au şi vîndut stăpînul" (Pr.C., 132). Cu conjunctivul sînt compatibile numai formaţiile cu *de să, măcar să* şi *că tocma să* ultimele două înregistrate începînd cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea (vezi discuţia şi exemplele la Francu, *Conjunctivul*, p. 210-211).

6.3.8.3. *Topica* propoziţiilor concesive este liberă, dar mai frecventă în texte este antepunerea lor faţă de regente.

6.3.9. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ INSTRUMENTALĂ

6.3.9.1. *Propoziţia circumstanţială instrumentală* este rară în texte, raportul sintactic respectiv realizîndu-se mai des la nivel de propoziţie. Este introdusă prin conjuncţiile *de, căci, că,* prin pronume şi adjective pronominale

[47] *Ibidem*, p. 161-167.
[48] *Ibidem*, p. 154 şi urm.

relative precedate de prepoziţii: „Şi va răspunde împăratul *de va dzice lor*" (Caz. V, I, 23ʳ), „Au făcut vicleşug *de au viclenit împărăţiia*" (NL, 398), „înfricoşîndu-i împăratul pe ai săi, *că* de nu vor izbîndi *îi* va *omorî pă toţi*" (AB, 309), „Pentr-acea şi Hristos mîngîia-l cu cuvîntul şi-i arăta căci nu-ş va piarde avuţia *căci o va da săracilor*, ce o va afla în ceriu" (Caz. V, I, 276ʳ), „*Ori cu ce judecată veţi judeca*, cu aceia vă veţi judeca şi... *ce măsuri veţi măsura cu* acĕia vă să va măsura. *Cu ce măsură vom măsura noi dreptatea săracilor,* cu acĕia să va măsura şi dreptatea noastră" (NÎnv., 287), „tu să-l miluieşti de-a mînă *cu ce vei vrea*" (NÎnv., 293), „*cu care măsură veţ măsura,* măsura-să-va voao" (NT, 24ʳ), „iaste acêaa *cu carea* bea domnul mieu ?" (BB, 44.5) (la fel în ms. 45, în ms. 4389 în locul instrumentalei apare o predicativă: „Că aceasta iaşte den carea bea numai stăpînu-mieu", „să miluiască această sfîntă biserică... cine cu *ce s-ar îndura*, după puterea lor" (1701, f.l. ms. 1245 din BAR, f. 4), „cine *cu ce să va îndura* şi îi va da mîna" (1762, Moldova, IMCM, II, 119), „*cu ce măsură vei măsura* ţi se va măsura" (Let.C., 134).

Instrumentalele cu *de* în construcţii pleonastice de tipul „grăieşte *de zice*", unele dintre ele calcuri din greacă sau slavonă, sînt atestate mai des la începutul perioadei, după aceea frecvenţa lor scade simţitor, ele rămînînd însă pînă la sfîrşitul perioadei în texte de natură populară (cronici, cărţi populare, povestiri versificate). Propoziţiile instrumentale cu *căci,* atestate la începutul perioadei, dispar mai tîrziu[49] din cauza ambiguităţii lor.

6.3.9.2. *Modurile* folosite în instrumentale sînt în primul rînd indicativul şi apoi mult mai rar condiţionalul. Conjunctivul, deşi posibil, după *cu care, cu ce* nu a fost întîlnit în texte.

6.3.9.3. *Topica* instrumentalelor este de regulă, următoarea: cele introduse cu *că, de, căci* sînt postpuse regentei, cele introduse cu *cu ce, cu care* pot să apară şi înainte şi după regentă.

6.3.10. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ SOCIATIVĂ

6.3.10.1. *Propoziţia circumstanţială sociativă* este, de asemenea, foarte rară în textele din perioada studiată, căci raportul sintactic respectiv se exprimă de obicei prin complemente sociative, deci la nivel de propoziţie. Această propoziţie se introduce prin pronumele relative *cine, care, cel ce* şi nehotărîte *cîţi, cîte* precedate de prepoziţia *cu:* „îşi strînse de sârg ostile şi, *cu cine avea cu ai săi,* i-au ieşit înainte acei oşti leşeşti" (ULM, 108), „să le fie în voe *cu care să vor uni*" (1699; LDIT, 481), „vor dobîndi sufletescul bine cel de veci *cu cei ce au îngăduit lui Dumnezeu din veci şi pân-acum*" (NÎnv., 337), „şi fugi ghenerariul ruşinos *cu cîte oşti rămăsesc*" (AB, 289),

[49] Cf. *ibidem*, p. 222-223.

„Iar Maxian, *cu cîţi scăpă*, el să întoarsă la scaunul lui" (Let.C., 129). În cronica lui Radu Popescu am întîlnit o propoziţie sociativă introdusă cu *cu ce*, care în mod normal ar introduce o propoziţie instrumentală: „*cu ce au pierit şi cu ce* au robit, au socotit venetiianii că vor fi fost 40.000 de suflete" (IRP, 62).

6.3.10.2. *Modurile* folosite în propoziţiile sociative sînt indicativul şi condiţionalul, conjunctivul nefiind întîlnit în astfel de structuri.

6.3.10.3. În ceea ce priveşte *topica*, propoziţia sociativă putea sta şi înaintea şi în urma regentei. Uneori ea poate fi intercalată între elementele propoziţiei regente (ca în exemplul din Let.C., 129).

6.3.11. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ DE RELAŢIE

6.3.11.1. *Propoziţia circumstanţială de relaţie* este şi ea rar folosită, întrucît raportul respectiv se exprimă la nivel de propoziţie, adică prin complement de relaţie. *Cea conjuncţională* este introdusă prin *de, să, că, căci:* „pentru căci s-au învrednicit *de au născut*" (AP, 129), „*Să mai zică ei ceva,* nemica n-au mai zis" (AB, 276), „Iară *căci mă grăieşti bun,* adevărat grăieşti că sînt bun" (Caz. V, I, 275^{v})[50], „ni-am învoit noi înde noi *de i-am dat satul Plopînî*" (1742, Moldova, DRA, II, 260), „Pre Dumnezeu dar să-l rugăm *în veci să-l odihnească* şi la împărăţia lui *să-l pomenească*" (1715, Bucureşti, IOB, 237).

Circumstanţiala de relaţie relativă se introduce prin pronume relative însoţite de prepoziţii (*cu ce, cu ceea ce, cu care*, uneori cu corelative în regentă) precum şi cu adverbe relative (*cum, cînd, unde*): „s-au sfătuit *cum vor face* să scoaţă ţara din mîinile păgînilor de turci" (Let.C., 115).

6.3.11.2. *Modurile* folosite în propoziţia de relaţie sînt indicativul, conjunctivul şi condiţionalul în funcţie de regent şi de elementele de relaţie. (Referitor la folosirea modurilor verbelor predicative din circumstanţialele de relaţie, vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 217-218)

6.3.11.3. *Topica* propoziţiilor este liberă: mai frecventă este postpunerea subordonatei, dar cînd se urmăreşte tematizarea ei apare antepunerea.

6.3.12. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ OPOZIŢIONALĂ

6.3.12.1. *Propoziţia circumstanţială opoziţională* este rară în texte, căci raportul de circumstanţă opoziţională se realizează de obicei prin complement opoziţional. Însă, ca urmare a înlocuirii infinitivului prin conjunctiv, complementele opoziţionale cu *în loc de a* se transformă în propoziţii opoziţionale introduse prin *în loc să:* „*în loc să-i facă bine pentru*

---

[50] Vezi *ibidem*, p. 226.

binele ce au avut casele lor de la dînsul, el cu acest fěli de lucruri îl ajuta şi-l răsplătia" (IRP, 209), „*în loc să-l mustreze, în loc să-l pedepsească,* aude dintîiaş dată un cuvînt din gura domnului" (IRP, 284), „*în loc să ne de*, ce ne mai ea" (1767, Moldova, DRA, II, 428).

Apărută pe la începutul secolului al XVIII-lea în *Cronica* lui Radu Popescu, această locuţiune înlocuieşte treptat pe *în loc ce,* sporadic în textele din secolele al XVI-lea - al XVIII-lea: „ce încă *în loc ce era să moştenească raiul,* gheena îl înghiţiia" (CD, 12^r), „*În loc ce te-ai bucura*, tu plîngi" (Dosoftei, ap. Mioara Avram, ib., 226).

6.3.12.2. Modurile folosite în opoziţionale depind de elementele de relaţie: *în loc ce* se folosea cu indicativul şi cu condiţionalul, iar *în loc să* cu conjunctivul. Referitor la utilizarea modurilor verbale în propoziţiile circumstanţiale opoziţionale, vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 201-202.

6.3.12.3. *Topica*, judecînd după exemplele găsite în texte, era fixă: opoziţionalele precedau, de regulă, regentele.

6.3.13. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ CUMULATIVĂ

6.3.13.1. *Propoziţia circumstanţială cumulativă* se introduce, ca şi în epoca anterioară, prin *necum să,* locuţiune relativ rară în texte: „*necum să să bage* să-i jefuiască, ce încă i-au păzit" (ULM, 155), „nime n-au vrut putea nice a să mişca, *necum să-mi fie putut face atîta pagubă şi supărări*" (SA, 32^r), „*Şi necum să să strămute cineva din pămînteni de la lăcaşurile lor,* ci poci zice că nici păr din capul cuiva nu s-au mişcat" (IRP, 291).

Pe lîngă această construcţie, pe la sfîrşitul secolului al XVII-lea apare sporadic la Dosoftei cumulativa cu *osăbi ce:* „Multe milostenii împărţea şi alte bunătăţi făcea svinţia sa, *osăbi ce purta cămaşe de păr la piale*" (DVS, nov., 139^r), iar în secolul al XVIII-lea, la Neculce, cea cu *netocma să:* „şi nici cu gîndul nu gîndie, *netocma să vadză galion moschicescu*" (NL, 151)[51].

Cumulativele cu formaţiile *afară de/din + pronume relative* (*ce, cei ce, cele ce, cîţi, cîte*) pe lîngă funcţia lor exceptivă au de multe ori şi valoare cumulativă: „au aflat zic, cinci sute de mii de ovrei *afară de cei ce de foame şi de ciumă au murit*" (SCC, 27), „zice unde scrie şi el viaţa lui Adrian, că *afară den cîţi de foame, de ciumă, de arsuri au murit*, numai în bătaie cîţi au căzut numărîndu-i s-au aflat 580.000 de ovrei" (SCC, 27).

6.3.13.2. *Modurile* folosite în cumulative sînt determinate de elementele de relaţie: *necum să* şi *netocma să* cer conjunctivul, iar celelalte indicativul sau condiţionalul (*osebi ce, afară de/din + pron. relativ*). Referitor la folosire modurilor verbale predicative din circumstanţialele cumulative, vezi C. Frâncu, *Conjunctivul*, p. 215-217.

[51] Vezi *ibidem*, p. 203, 207.

6.3.13.3. *Topica* acestor propoziţii era liberă: de cele mai multe ori ele sînt postpuse regentei, dar există şi situaţii de antepunere (în special cînd ele sînt introduse prin *necum să*).

6.3.14. PROPOZIŢIA CIRCUMSTANŢIALĂ DE EXCEPŢIE

6.3.14.1. *Propoziţia circumstanţială de excepţie* este introdusă prin *alegînd de, alegînd cînd, alegînd cela ce, fără cît, fără cît să, fără cît aşa, fără decît, numai, fără numai, fără numai cînd, fără decît, făr-cît numai, fără numai cît, fără numai ce, numai să, fără decît, numai cît, afară de, fără numai (doar) de* şi prin pronumele relative precedate de *afară den, afară din* şi *alegînd:* „Să să îndemne derept însă aceia carii pre sine să cutează chema căsători dumnezăieşti şi trupurile soţilor săi, *alegînd de au trăit trai dumnezăiesc*" (SA, 154ʳ), „Să prindză neştine copil cu de-a sila să-l sărute, face prepus cum iaste acela sodomlean, *alegînd cînd va fi copilul mai gios de dzěce ani*" (Prav. 1646, 211; în Prav. 1652 construcţia este înlocuită cu *fără numai cînd*), „Şi nimeni să nu fie volnic a vinde vin pe moşia mănăstirii, *fără cît vinurile mănăstirii să să vînză în cîrciumă*" (1741; DRA, I, 230), „şi fără voia igumenului nicicum vin de al lor să nu fie volnici a vinde, *fără numai vinul mănăstirii să se vînză*" (1764; DRA, I, 403), „şi nimic altu n-am zis *fără decît în faţa şi în auzul tuturor cu glas mare am strigat*" (1765; Iorga, SD, XIII, 253), „să nu-i cheltuiască la alte trebi, *fără cît să se facă şcoală grecească şi slavonească*" (IRP, 267), „pierind ca 100.000 de turci, *afară din cei ce* muriea de ciumă" (IRP, 101), „au găsit părlej de au luat multe locuri greceşti, *afară den ce luase tată-său*" (IRP, 7), „Cela ce va cumpăra otravă să să cearte, după cum va fi voia giudeţului, pentru aceaea de nu va fi încă dat să o bea cineva, *alegînd cela ce au fost cumpărînd,* iaste vraci" (Prav. 1646, 109; în Prav. 1652 apare *fără numai cela ce,* în locul lui *alegînd cela ce*), „altă n-au mai zis *fără cît aşa s-a întîmplat de multe ori ca la acele*" (RG[1], 79), „Deci nu putu într-alt chip *numai alese 2 boiari*" (Let.C., 135), „împăratul nu le dete nici un răspuns, *fără numai ce-i fusese lui pohta dintîi*" (Let.C., 135), „şi altă grijă nu avea *numai să primble pă la sate*" (RP[1], 478), „Pricina morţii Cărţii alta n-au fost, *făr-de cît numai căci* s-au certat cu Brîncoveanul" (RP[1], 470), „Deaci şi ei acolea au pierit cu toţi, *afară din cei ce au înotat* Tisa" (AB, 327), „Asemenea nu să vinuiesc copiii nici de vinile părinţilor *afară numai de să vor dovedi* că au fost şi ei amestecaţi la greşalele acelea ale părinţilor" (Pr.C., 130).

Remarcăm frecvenţa şi mulţimea elementelor de relaţie ale acestei propoziţii, care are de obicei în regentă un adverb negativ sau un pronume/ adjectiv negativ.

Dintre elementele de relaţie, mai răspîndite sînt cele grupate în jurul lui *fără,* care concurează progresiv pe cele cu *alegînd,* păstrate pînă la

sfîrşitul perioadei, dar numai în texte din Moldova şi Ardeal. Înlocuirea construcţiilor cu *alegînd* prin cele cu *fără* se observă comparînd *Cazania* lui Varlaam cu alte cazanii din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea care se bazează pe textul cărturarului moldovean sau *Pravila* lui Vasile Lupu cu cea a lui Matei Basarab: peste tot construcţiilor cu *alegînd* din textul iniţial le corespund formaţii cu *fără* în textele ulterioare.

6.3.14.2. *Modurile* folosite în aceste structuri sînt regizate de elementele de relaţie. Cele mai multe dintre acestea cer indicativul şi condiţionalul (care apare mai rar). Conjunctivul este cerut de *numai să, fără numai să* şi *fără cît să* (vezi şi C. Frâncu, *Conjunctivul*, 218).

6.3.14.3. În ceea ce preveşte *topica*, circumstanţialele de excepţie erau, de regulă, postpuse regentei. Există însă rare atestări cu antepunerea acestor structuri cînd se reliefează excepţia.

6.4. APOZIŢIA

6.4.1. APOZIŢIA (LA NIVELUL PROPOZIŢIE)

6.4.1.1. În textele consultate din perioada 1640-1780 am întîlnit atît *apoziţii simple* cît şi *apoziţii complexe*.

1) *Apoziţiile simple*, frecvente în tot felul de texte, relevă identitatea realităţii extralingvistice desemnate de bază. Structura cu apoziţie simplă este cea prototipic, binară. Apoziţiile apar fie fără determinanţi, fie cu determinanţi: „Pe această carte am învăţat eu, *Nicolae*" (1746, IMCM, I, 538), „Această sfîntă carte Trifolium am cumpărat-o eu, *Constandin Adam postelnic,* de la popa Ion at Băneşti" (1748, IMCM, I, 557).

2) *Apoziţiile complexe*, de asemenea, frecvente în tot felul de texte, sînt înşiruiri de elemente identificatoare ale bazei de tip *ecuativ*: „Această sfîntă carte ce se chiamă *Palia Mathnichi, adecă Biblia de liagea viache şi liagea noao*, mi-au daruit-o mie, *Ursului, protopopului de la bisearica domnească din Curte, de la Poartă, unde este hramul Svînta Troiţă*, măria sa Io Constantin voievod" (1690, IMCM, I, 315; întîlnim aici două apoziţii una introdusă cu *adecă* mai scurtă şi alta mai complexă, în care se identifică o altă apoziţie), „Această svîntă carte *Evanghelie ucitelna* o au cumpărat robul lui Dumnezeu *Frenţa Simion şi cu jupîneasa dumisale Marica şi fratele dumisale Măhai Frenăţă, Ana, Vasilie, Ion şi părinţu dumisale Ionu, Todosie, Dan, Toader, Vasilie, Odochie, Tudosie, Marica, Ignat, Chira, Todosie, Sava* şi au dat-o pomană în beserica cea bătrînă în sat în Lăpuşul de sus" (1692, IMCM, I, 319; cf şi a doua frază din documentul 120 (Iaşi, 1732, din DRA, II, 182 unde există o apoziţie complexă masivă).

6.4.2. APOZIŢIA (LA NIVEL FRASTIC ŞI TRANSFRASTIC)

6.4.2.1. Apoziţia realizată ca propoziţie, care explică baza este ca şi în limba actuală, de două feluri: *cu conectorii* şi *fără conectori* (juxtapuşi).

1) *Apozitivele introduse prin pronume relative sau adverbe relative* sînt deosebit de frecvente în limba veche, în care se foloseau mai des ca în limba actuală corelative pronominale sau adverbiale în regente. De aceea, existau *subiective apozitive, atribute apozitive, circumstanţiale apozitive* (cf. de pildă, subiective *apozitive*: „Iar *cine se va alege din neamul lor şi va îndrăzni a o vinde, acela* să fie blestemat şi de trei ori blestemat de 318 părinţi de la Niceea" (secolul XVII, Moldova, IMCM, I, 345), *locale apozitive*: „Ce *unde mi să va îngropa păcătosul mieu trup, acolo* să rămîie în veac de pomană" (1698, IMCM, I, 330), *apozitive modale*: „ce *cum au făcut, aşea* i s-au făcut" (1689, ms. 86 din BAR, f. 128).

Apozitivele introduse prin conjuncţii sînt mai rare: „Apoi au trimis cărţi pe la toţi *cu jurămînt*, *că* nu la va face rău" (IRP, 119).

2) *Apozitivele juxtapuse* se întîlnesc, de asemenea, frecvent în tot felul de texte, indiferent de regiunea de care aparţin din punct de vedere lingvistic: „După hotărîrea giudecaţii dumnealor veliţilor boieri poruncim şi domnie mea să se urmeze: *egumenu de Trisfetitele să aibă a-şi lua de toată casa cîte un leu pe an*" (1760, Iaşi, DRA, II, 359).

Uneori apozitivele apar nelegate de bază şi sînt antepuse: „*Într-alt chip să nu* fie. *Aceasta* poruncim" (1764, Iaşi, DRA, II, 382, 383). Alteori ele sînt legate prin *că* de bază putînd fi interpretate ca subordonate: „Într-alt chip să nu fie, că *aşa* este poruncă domniei meli" (1764, Iaşi, DRA, II, 384).

La nivel transfrastic, apar apozitive nelegate care cuprind contexte mai mari: „*Pentru aceea poruncim domniia mea dumitale, ispravnice de ţinut, pe acei acolisiri de moşiia mănăstirii numai cu gura lor în tărie să* nu-i îngăduieşti, ci di pe obicinuiţi, iar avînd mai multu a răspundi să viie să ste de faţă la divan cu scrisori, dovezi ci ar ave, după sorocul ce şi-ar puni înainte dumitali. *Aceasta* poruncim" (1765, Iaşi, DRA, II, 394; apozitive asemănătoare *ib.* 399, 400, 401, 405, 406, 413 etc.) Acesta este un caz special de apoziţie, care de regulă, apare după bază, însă interpretarea noastră ţine seama de faptul că apoziţia antepusă admite adverbele *anume, adică*.

7. TOPICA

În propoziţie topica este destul de variată în perioada cercetată, iar faptul se datoreşte atît factorilor interni, cît şi factorilor externi.

7.1. Astfel, influenţa sintaxei populare are ca rezultat topica liberă, eliberată de regulile şi canoanele sintaxei limbilor culte. Generalizarea

folosirii obiectului direct *cu p(r)e* dă o mai mare libertate în permutarea complementului direct în locul subiectului sau al predicatului, adică ordinea normală S-P-O poate deveni O-P-S, P-S-O OSP sau P-O-S. Cu alte cuvinte, prin apariţia şi generalizarea lui *p(r)e* înaintea complementului direct, sensul enunţului de tipul *Petru vede Paul,* cu topică fixă înainte de apariţia obiectului direct prepoziţional, poate fi exprimat şi prin *Vede Petru pe Paul* şi prin *Pe Paul (îl) vede Petru* şi prin *Pe Paul Petru (îl) vede* şi prin *Vede pe Paul Petru.* Limba română recreează astfel libertatea în topică pe care o avea latina clasică (unde sensul enunţului *Petrus videt Paulum* putea fi redat şi prin *Videt Petrus Paulum, Paulum videt Petrus, Videt Paulum Petrus, Paulum Petrus videt),* dar pe care latina populară din secolul al IV-lea şi al V-lea d. Hr. o pierduse ca urmare a căderii consoanelor finale cu rol de desinenţe, libertate pe care cele mai multe limbi romanice nu o au nici astăzi. De exemplu, o propoziţie în care complementul direct este la început nu era posibilă, în general, înainte de apariţia lui *p(r)e* cu obiectul direct şi înainte de anticiparea sau reluarea complementului direct: „şi *pre fiiul* său l-au înstreinat" (Sind. 1703, 82[r]) în comparaţie cu „*şi fiiul său au înstreinat*".

7.2. La generalizarea topicii libere în propoziţie contribuie, în afară de construcţia obiectului direct cu *p(r)e,* şi tendinţa de dublare a complementului direct şi indirect, căci, prin anticiparea acestora, ordinea S-P-O devine S-O-P sau O-S-P-(O), precum şi apariţia formelor pronominale cu *î-* protetic, care au funcţie de complement direct sau indirect întotdeauna antepus verbului predicativ, şi tendinţa de încadrare a verbului prin forme neaccentuate de pronume personal cu funcţia de complement direct sau indirect: „el *ne* învaţă *pre noi*" (BCat, 10) şi „*ne* svinţêşte *pre noi*" (Lit. 1706, 9[v]), dar „eu *voi* odihni *pre voi*" (BCat, 10), „*ne*-ai făcut *noao* odihnă" (Lit. 1743, 6[v]), dar „şi dă *ei* dulceaţă şi izbăvire" (Mol. 1688, 8[v]), „iară svîntul potir sărută-ni-*l*, *îl* pune despre laturea dreptei tale" (Lit. 1706, 5[r]), dar „pune-*l* despre laturea direptei tale" (Lit. 1706, 5[r]), „carea *o* au vîndut-o" (ULM, 140), „că mîna ta svintă *l*-au încorunatu-*l*/Şi braţul tău care *l*-au întemeiau-*l*" (CD, Versuri la stemă).

7.3. Fără îndoială, antepunerea complementului direct se poate face şi din dorinţa de a insista asupra obiectului, ca în exemplul următor, unde fraza începe cu obiectul: „ *Vin şi rachiu* să nu fie nimeni volnic a vinde" (1761; DRA, I, 547). De asemenea complementele se antepun şi cînd accentul comunicării cade asupra lor: „*Pentru pacea* a toată lumea şi *de* buna *tocmire* a svintelor bisericilor lui Dumnedzău domnului să ne rugăm" (Lit., 1706, 12[r]), „*de tine* să cutremură mintea tuturor" (Mol. 1688, 6[r]) etc.

7.4. Un caz similar oferă antepunerea atributului pronominal, care apare de obicei înaintea determinatului, spre deosebire de alte tipuri de atribut care sînt postpuse: „Cu *ale lor* rugi" (Min. 1698, 24[v]) etc.

Predicatul ocupă primul loc în propoziţie cînd se insistă asupra acţiunii verbale: „şi *am venit* eu singur împreună cu părintele" (CJP, 127[r]),

„*Lăudat-au* împărăţiia pre Mihai-Vodă" (Ps. Am., 84).

7.5. Contrar acestei tendinţe populare spre topica liberă, în scrierile unor cărturari bilingvi sau poligloţi se manifestă tendinţa spre topica fixă, cu verbul predicativ la sfîrşitul propoziţiei, cu antepunerea determinantelor atributive sau circumstanţiale, cu dislocări sintactice şi stilistice, cu hiperbaturi şi construcţii participiale şi gerunziale artificiale. Această tendinţă se manifestă la cronicarii moldoveni Grigore Ureche, Miron Costin şi Nicolae Costin, la stolnicul Constantin Cantacuzino, la Radu Greceanu şi mai ales la Dimitrie Cantemir, din dorinţa clară de a crea o limbă literară care să fie aproape de modelele clasice, în special de latină, adică de a da limbii române strălucirea şi perfecţiunea sintactico-stilistică pe care o avuseseră acestea.

În literatura de specialitate au fost semnalate o serie de influenţe latine şi greceşti în scrierile cronicarilor şi ale lui Dimitrie Cantemir[52]. De aceea ne vom opri numai la cîteva dintre cele mai semnificative.

Propoziţia cu verbul la sfîrşit este frecventă în scrierile lui Ureche şi mai ales în cele ale lui M. Costin, N. Costin, C. Cantacuzino, Radu Greceanu, atingînd apogeul la D. Cantemir, în special în *Hronicul* său tradus din latină şi tributar modelului sintactic latin: „de multă pradă şi robire de oameni *au făcut* şi plean de dobitoace *au luat;* mai apoi sultanul, fiind săgetat foarte rău, *au murit*" (ULM, 134), „Şi deloc letopisă de moldovan scrisă *nu să află*" (CLM, 4), „Ci dar eu încă pînă astăzi, nici acel scriitoriu, nici acel spuitor *n-am aflat*" (IRP, 3), „Ce noi aşea în scurt *arătînd,* cursul *Hronicului* înainte pre larg *va dovedi*" (CH, 279).

Cronicarii munteni, influenţaţi şi ei de structura frazei latinei clasice, aşează de multe ori verbul la sfîrşitul propoziţiei: „Decheval încă nu într-un loc *şedea*, nici fără mare grijă *să afla*, ci şi el cu toate puterile cîte *avea* şi tare *să apăra* şi de multe ori şi *izbîndiia*" (SCC, 16).

Gerunziile sînt puse, de asemenea, la sfîrşitul structurilor: „Acest fel de meşteşug de a le ascunde, varvarii *aflînd*... mare foarte groapă *făcînd* şi cu lespezi *pardosind-o* şi pe dasupra bine *tocmind*-o, iar au dat apă peste acea groapă, ca o peşteră mare *făcînd-o...* " (SCC, 20)

7.6. *Dislocările sintactice*, în special ale componentelor unor forme verbale compuse, formaţiile premorfologice, intercalările de elemente adverbiale şi construcţii incidente devin un adevărat manierism în scrierile

---

52 Cf. B. Cazacu, *Influenţa latină asupra limbii şi stilului lui Miron Costin,* în „Cercetări literare", V, 1943, p. 41-64; Rosetti, Cazacu, Onu, ILRL^2, p. 265-268, 376-380; Gheţie, ILRL, p. 116; D. Moldovanu, *Formaţiile premorfologice în limba română veche,* în ALIL, XXVI, 1977-1978, p. 47-65; *idem, Date noi privind coeziunea grupurilor morfosintactice în limba română veche,* în ALIL, XXVIII-XXIX, 1982-1983, p. 115-119, *op. cit.*, p. 123 şi urm.

marelui cărturar moldovean[53]: „ochiul tău nu să amăgească şi ghizdăvia lui inima ta *să nu,* rîvnind, *poftească*" (CD, VI^{r}), „cetăţile lui alţii le-au fărîmat şi le-au cu pămîntul *alăturat*" (CD, 11^{r}) etc.

Există însă şi dislocări sintactice de natură populară, nu cultă (ca în cronica lui Neculce): „Iară mai pe urmă i-au rămas *feciorul*, de muri de foame, *a lui Panaitacie*" (N^{1}, 146), „şi mergînd sluga acea la Poartă, *a lui Petru-vodă*, au scris" (N^{1}, 110). Astfel de dislocări sintactice au un caracter popular, fiind caracteristice limbii vorbite (Rosetti-Cazacu, ILRL, 1961, 257).

Încercarea unor cronicari şi a lui D. Cantemir de a aplica la limba română regulile sintactice ale limbilor clasice nu a reuşit, rezultatul fiind o frază artificială, confuză de multe ori, neconformă cu tendinţa general-romanică spre linearitatea frazei.

O trăsătură a limbii române vechi, ca de altfel şi a altor limbi romanice în faza veche este faptul că enunţul (sau fraza) nu putea începe cu o formă neaccentuată pronominală sau cu un auxiliar, de obicei, neaccentuat. Avem de a face cu aşa numita *lege a lui Wackernagel*, reluată în cazul limbilor romanice vechi de W. Meyer-Lübke.

7.7. În frază, întîlnim aceleaşi tendinţe ca în cadrul propoziţiei: pe de o parte, tendinţa populară spre linearitate, spre exprimarea raporturilor sintactice prin coordonare copulativă cu *şi*, mai rar cu *iar*, procedeu foarte frecvent în cronica lui Ureche şi mai ales în a lui Neculce, dar şi în cărţile populare, în cronicile şi povestirile versificate; pe de altă parte, tendinţa cultă spre stilul periodic, cu fraza amplă, cu protaze şi apodoze simetrice realizînd chiasmul, sau perioade retorice, asimetrice, cu protaza abundentă, dar cu apodoza scurtă, toate realizate după model clasic de cărturari ca M. Costin, stolnicul C. Cantacuzino şi, în special, de D. Cantemir: „*Şi* i-au făcut Şeremet cinste mare lui Dumitraşco-vodă şi boierilor săi. Şi au dăruit Dumitraşco-Vodă lui Şeremet un cal foarte frumos aşijdere şi Şeremet lui Dumitraşco-Vodă au dăruit 2 perechi de soboli" (NL, 272), dar „Ce socotind bătaia acei cetăţi că nu le va fi fără primejdie, trecînd pe lîngă dînsa, au trecut muntele Cenghii în ceastă parte, de unde, în pradă slobozindu-să şi fără veste în oraşele romeilor năvală dînd, mulţi oameni de ispravă, mulţi boi şi alte dobitoace, peste număr de multe, au apucat" (CH, 402). În comparaţie cu primul exemplu, unde linearitatea frazelor şi propoziţiilor este evidentă, în al doilea fraza este plină de construcţii gerunziale cu determinări contorsionate, care fac ca de la începutul pînă la sfîrşitul ei să se parcurgă un *circuit*, adică o *perioadă* (romanii au tradus gr. *periodos* prin *circuitus*). Avem a face cu modelul clasic de perioadă, pe care marele cărturar moldovean dorea să-l impună limbii române literare, pentru a-i da strălucirea, echilibrul şi simetria sintactică a limbilor clasice. Încercarea fiind aproape singulară şi în mare

[53] Cf. D. Moldovanu, *Influenţe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperbatul*, în SLLF, I, p. 25-50.

parte artificioasă nu a reuşit să se impună, încît tendinţa contrară spre linearitate şi mai ales spre fragmentare a frazelor prea lungi a devenit mai puternică.

8. AFIRMAŢIA

8.1. Afirmaţia cu adverbul *da* nu este atestată încă în niciun text din perioada cercetată de pînă la 1780. Ea începe să fie atestată şi să se răspîndească în prima jumătate a secolului al XIX-lea din surse slave, dar în special începînd cu perioada Regulamentului Organic în urma influenţei ruseşti asupra limbii romîne din acea perioadă (cf. Al. Niculescu, *Afirmaţia prin **Da** în limba română*, SCL, 1961, nr. 4, p. 479-486, articol reprodus în *Individualitatea limbii romîne între limbile romanice*, I, Bucureşti, 1965).

În dialoguri, o afirmaţie se realiza ca şi în perioada anterioară prin adverbele *ei, aşa, adevărat, chiar aşa* sau prin reluarea întrebării: „- Eşti sănătos ? - Sînt sănătos." (MŞG, 86), „Ştii domnia-ta româneşte ? - Ştiu." (MŞG, 108). În Ardeal se putea întrebuinţa în mod sporadic, prin influenţă austriacă în secolul al XVIII-lea probabil şi afirmaţia prin *ia* < germ. *ja*. O mărturie în acest sens ne dau S. Micu şi Gh. Şincai care la alte feluri de adverbe îl pun şi pe *ia* „ita" (MŞG, 66).

8.2. Afirmaţia adversativă prin *ba da* din limba actuală la o întrebare cu negaţie se realizează numai prin adverbul *ba* singur sau însoţit de verbul repetat afirmativ: „- Nu cunoşti pre cutare ? - *Ba*, cunosc = Non ita est, cognesco" (MŞG, 109), „Auzi, crîşmarule ! nu s-ar putea găsi un cărăuş să ne ducă pînă la Argiş ? - *Ba*, tocmai acum au fost unul aici. Vreţi să-l chem înlăuntru ? - Cheamă-l" (MŞG, 107). În locul afirmaţiei adversative prin *ba da* din zilele noastre se folosea în epoca cercetată afirmaţia adversativă *ba ce*: „şi să lepăda Sarra zicînd: „N-am rîs", pentru că s-au temut. Şi zise „*Ba ce*, ai rîs" (BB, Gen., 18.15; la fel în ms. 45; în ms. 4389: „*Ba*, ai rîs")". Afirmaţia se putea realiza şi prin îmbinarea *vezi (vedeţi) bine* „da": „- Pre cine cauţi ? - Cere pre prealuminatul domn, acasă este ? – *Vezi bine* e acasă" (Utique, est domi: MŞG, 99), „- Crîşmarule „ putemu-ne abate aici ? – *Vedeţi bine*, domnilor" (Utique Domini, MŞG, 105). Am reprodus aceste dialoguri care însoţesc gramatica lui S. Micu şi Gh. Şincai din 1780, pentru a arăta că afirmaţia prin *da* nu apăruse în limba romînă. Latinescul *ita* nu s-a conservat în nici o limbă romanică, iar locul ei a fost luat de adverbe sau îmbinări adverbiale: *sic* > şi în unele limbi romanice (it., sp., pg.), *hoc* > *o(c)* în occitană, *hoc illes* > *oil* > *oui* (fr.), *ac* sau *ad sic* > rom. *aşe, aşa*, *et* > rom. *ee* „da". Româna veche intră în aceeaşi categorie cu italiana şi spaniola avînd adverbul *şi* < *sīc*, dar se deosebea de acestea prin adăugarea unei prepoziţii (*ad* sau *ac*): *aşa* (< lat. *ac sic*) prezentînd similitudini cu unele varietăţi romanice ca genov. *asi*, sp. *así*, prov. *aissi*, port. *asim* (ap. Ciorănescu, DER,

„aşa"). Textele româneşti vechi prezintă această situaţie: „Marturii care mărturisesc la *aşa* (adică carii zic că au văzut şi au auzit) sînt primiţi iar cei ce mărturisesc la *nu* sau la *ba* (adică că n-au văzut sau n-au auzit) nu sînt primiţi" (Pr.C., 124). În primul dicţionar al limbii române, *Codex Caransebesiens*, scris de un bănăţean pe la mijlocul secolului al XVI-lea pentru afirmaţia prin *da* se dă adverbul *aşa* cu sensul de *ita* „sic" (AC[1], 74). Latinescul *ita* nu s-a păstrat în limbile romanice, dar *sic* s-a conservat ca adverb de afirmaţie în italiană, spaniolă şi portugheză, iar întărit cu prepoziţia *ac* în română şi alte varietăţi romanice menţionate mai sus. În gramatica lui D. Eustatievici-Braşoveanul se menţionează următoarele adverbe şi locuţiuni adverbiale de afirmaţie: *aşa, adevărat, întru acest chip, pentru ce nu, aşijderea, cu bună seamă, drept* şi altele (EG, 67[v]).

9. NEGAŢIA

9.1. Negaţia prin *ba* se menţine frecvent în dialog alături de cea prin *nu*: „Şi zise lor: *Ba !*" (BB, 42, 12, dar *Nu !* în ms. 45), „Şi ei ziseră: Nu, doamne !" (BB, 42, 10; *Nu !* în ms. 45, dar *Ba* în ms. 4389), „*Ba* este a sfintei beserici din Dorna" (1745, Moldova, IMCM, I, 532), „Iară Archirie zise: *Ba*, fătul meu" (ms. 1867 din BAR, f. 235[v]), „M-iţi da zece florinţi pe loc... *Ba*, ţi-om da doi galbeni (*Non*, dabiamus tibi duos Ducatos)" (MŞG, 97). Negaţia prin *nu* (> lat. non) apare în aceleaşi texte: „– N-aveţi vr-o rădeiche ? – *Nu*, dar avem unt proaspăt, struguri şi prune şi piersici" (= *Non*, sed habemus butyrum recens, botras et pruna et persica) (MŞG, 97). Negarea parţilă, aproximativă se realizează prin *nu prea*: „– Bună e calea ? *Nu prea* (= Non adeo)", (MŞG, 95). Originea negaţiei prin *ba* în limba română este controversată, deşi există în limbile slave vecine (bg., sl., rut., rus, pol., ceh.) se pare că ea este mai veche, existînd în română înainta de contactul cu limbile slave. Existanţa acestui adverb în albaneză (*ba-ba-ba*), ca expresie a negaţiei absolute, în avestică, armeană, lituaniană şi în vechea irlandeză, ne duce spre ipoteza originii preslave, autohtone a acestei negaţii.

9.2. *Negaţia dublă* este o normă respectată de cele mai multe texte din perioada cercetată, însă de multe ori în propoziţii negative introduse prin *nici* nu mai apare adverbul *nu:* „Nime nu poate învăţa aşa mult, *nice poate* custa aşa mult" (SA, 9[r]), „şi *nice putea* birui unii, nice alţii" (IT, 98), „*nici* din pieptul acestui Lichinie *au lipsit* tirania" (IRP, 76), „Căci că *nu* iaste *nimeni*, *nici* cu condeiul *nici* cu palma a-i sta împotrivă" (CM[1], 176).

Originea negaţiei duble în limba română trebuie căutată în latina populară şi tîrzie. Construcţii cu dublă negaţie au fost înregistrate încă de pe timpul lui Plaut, iar în latina tîrzie construcţii de tipul *non respondet nihil* erau frecvente (cf. I. Rizescu, *Cu privirela dubla negaţie în limba română*, în SCL, XIV, 1963, nr. 4, p. 473-477: Ed. Bourciez, *Elements de linguistique*

romane, Paris, 1923, p. 119; Todi, 242).

9.3. *Negația simplă* se poate explica fie prin sintaxă populară, ca reminiscență a unei stări de sintaxă românească dintr-o perioadă mai veche, moștenite din latină, fie ca o influență străină, în primul rînd latină, sau în cazul traducerilor din slavonă ca o influență a originalului. Influența era facilitată de existența procedeului și în sintaxa populară românească. Deci prezența negației simple în unele texte poate fi explicată, în funcție de natura textului, fie prin factori interni, fie prin factori externi, fie prin ambele categorii de factorii. În unele texte din cărțile populare negația simplă apare în aceeași frază cu negația simplă: „spune de un negußători că-i era scîrbă și de va vrea vedea un păr în bucate sau în băutură, *nici* mînca din acele bucate, *nici* băutura *nu* mai bea" (1703, Brașov, *Sindipa*, ms. 1436 din Bar, f. 86v).

La Miron Costin exemple de tipul „*nici* este șagă", „*nici* te miră cu cine ar fi săpat un șanț mare ca acesta", „*nici* cădea stol peste stol" au fost puse pe seama influenței sintactice latine (cf. B. Cazacu, *Influența latină asupra limbii și stilului lui Miron Costin* în *Studii de limbă literară*, București, 1960, p. 93-92).

Astfel de construcții au fost găsite și la Nicolae Costin, D. Cantemir și la unii cronicari munteni (Constantin Cantacuzino, Radu Greceanu, Radu Popescu și la autorul Let.C. (cf. Mioara Avram, *Particularități sintactice neromânești în diferite momente ale evoluției limbii române literare*, în SCL, XXVI, 1975, nr. 5, p. 460; Todi, 241-242). În aceste texte construcțiile cu negație simplă apar alături de cele cu negație dublă.

10. CONSTRUCȚII INCIDENTE

10.1. Implicînd două planuri, *unul* primar *dictum-ul*, iar *altul* care reprezintă comentariul sau *modus-ul*, care poate fi suprimabil cu un minus de informație, incidența face parte din procesul de comunicare uman intrînd în așa numitele „universalii lingvistice".

De aceea, prezența sa în limba română veche din perioada cercetată este explicabilă.

Ca și în perioada anterioară, incidența se realiza la diferite nivele sintactice, începînd de la un element pînă la întregi propoziții și fraze.

Elementele incidentale:

1. *Vocativele substantivelor și pronumelor personale de persoana a II-a, unele adverbe de mod sau de modalitate* și *unele interjecții* fără funcție sintactică sînt prezente ca elemente incidente în tot felul de texte, în cele narative sau în special cele cu dialog: „Pentru aceea, *fraților*, să alergăm cu toată inima" (Inv. 1642, 23v/8-9), „Pentru aceeia, *dragiloru frați*, noi toți să alergămu la părinții duhovnici" (*ib.*, 23r/12-13), „*Vornice, Istrate Roșco*, aicea înaintea noastră au avut

judecată sfinţia sa egumenul de Bogdana" (1765, DRA, II, Moldova, 396), „*O, diavole*, răul pizmaş neamului omenesc, cum prelăstişi pre Gligorie vodă" (CM[1], 67) etc.

2. *Propoziţii incidente, legate* (printr-un element junctiv sau nu) sau *nelegate*: „Ci acesta, Cazagherei, viind în Moldova, *cum am zis*, multe prăzi au făcut" (IRP, 76), „Şi vara, la anul *care s-au scris mai sus*, au venit toate oştile" (IRP, 75), „ducîndu-l la Irimiea vodă au poruncit de l-au înţepat: *unii zic* pe şezut, ci era aşa, ori într-alt chip, acest sfîrşit du lat Răzvan vodă" (IRP, 76), „şi au gonit pe Mihaiu vodă din ţările acestea, pentru că avea pizmă pe dînsul, Biruindu-i într-atîtea rînduri şi făcînd multă pagubă în Ţara Turcească, *precum s-au zis mai îndărăt*" (IRP, 79).

3. *Fraze incidente*: „Să află şi de greci făcute cetăţi, cum este Turnul Neovtolem, o cetate, pustie, *îmi pare să fie pe Cogîlnic, în Bugeagŭ*; tătaru şi ai noştri îi dzic Tatar Bunar, că Neoptolem este nume grecesc" (CLM, 266)

Uneori frazele incidente sînt izolate prin paranteze de partea primară: „Iară mai mult şi în zilele lui Antoniu celui blînd şi milostiv, carele, *cum scriu istoriile*, nici unuia el a face rău nu începea, nici războiu asupra cuivaşi n-am rădicat (*zicînd pururea cuvîntul lui Sţipion, carele zicea că mai bine multu va a păzi pe un cetăţean şi pămîntean de ai lui sănătos,* decît *a ucide o mie de vrăjmaşi*) pînă cînd nu alţii începea a să hie hicleni şi a să rădica împotriva lui" (CM[1], 177). Aici există două feluri de incidente: *o incidentă independentă propoziţională*: „*cum scriu istoriile*" şi *o frază incidentă legată pusă între paranteze.*

11. ELIPSA

11.1. *Brahilogia* sau elipsa predicatului verbal este des întîlnită în textele care sînt influenţate de vorbirea populară: „ori o parte va birui, ori alta" (CM[1], 153), „După lumină, întunerec şi după veselie, întristare" (CM[1], 160; aici este elipsa predicatului *vine*), „cînd am purces doi la tată-meu, am luat multe odoară şi s-au întîmplat şi acest inel" (ms. 1344 din BAR, f. 26). Elipsa verbului copulativ este mult mai frecventă: „Dar acei meşteri să nu fie nici îmbrăcaţi *nici cu piele*" (ms. 3518, din BAR, sec. XVIII, f. 32[r]), „Ci ori *una*, ori *alta*, el tot au murit" (IRP, 127), „cei ce l-au pîrît vor fi stînd *de* ce şi *cum*" (IRP, 140).

Elipsa predicatului aduce uneori false funcţii sintactice (de pildă, funcţia de circumstanţială opoziţională cu *în loc de* sau *în locul*): „Decii Mihai vodă, *în loc de dar*, i-au spînzurat" (IRP, 78), „Dar au fost făgăduiala ficleană că *în locul staegului*, o au lovit fără veaste" (IRP, 85).

Elipsa este des întîlnită în cărţile populare, în dialoguri şi în cronicile lui Radu Popescu şi I. Neculce, unde influenţa limbii populare este considerabilă. Ea este întîlnită şi în texte juridice: „vinerea, de vor fi judecăţi multe sî se facă Divan, iară *de nu*, să se citească răvaşă şi anaforale (Pr.C., 48-50).

12. DISCONTINUITATEA: ANACOLUTUL ŞI DISLOCĂRILE SINTACTICE

12.1. Anacolutul este mai rar în textele literare, dar mai des întîlnit în documente şi însemnări: „Acest sfînt Apostol am schimbat-*o* cu preotul Taoader" (1746, Moldova, IMCM, I, 540), „Aceasta sfînta carte *Liturghie l*-au dăruit preutul Gavrilaş lui Nicolae" (după 1747, Moldova, IMCM, I, 552), „Să să ştie că acest sfînt Apostol este cumparat de mila creştinilor şi-*i dată* sfinţii biserici din Hîrlău" (1748, Moldova, IMCM, I, 559). În majoritatea cazurilor în textele traduse, anacolutul este rezultatul unor greşeli de traducere sau a necunoaşterii diferenţelor sintactice între limba sursă şi limba ţintă.

În multe cazuri, însă, anacolutul apare ca în vorbirea populară de astăzi: „*Cela ce* vrea să se mîntuiască, mai *înainte i să cade* lui a ţine credinţa cea catholicească" (1777, f.l., ms. 1151 din BAR, f. 206[v]), „Iar de se va afla vreunul a îndrăzni a scrie vreun nume fără de ştirea năstravnicului, *unul ca acela*, de de va fi preot dau diacon, *să-i să ia* darul" (1701, f.l., ms. 1245, f. 4), „Că era ca un-părat *carele îi* era foarte dragi muierile" (1703, Braşov, Sindipa, ms. 1436 din BAR, f. 83[r]).

12.2. Dislocările sintactice din această perioadă, în special cele din opera lui D. Cantemir au fost pe larg analizate şi clasificate de Dragoş Moldovanu într-un veritabil studiu, *Dimitrie Cantemir între umanism şi baroc. Tipologia stilului cantemirian din perspectiva figurii dominante*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2002. Autorul delimitează tipurile de dislocări din opera lui Cantemir în felul următor: A) *dislocări sintactice*, constînd din: 1) *dislocări* ale sintagmelor verbale („să *ducă* pofteşte *viaţa*" (CD, 321); 2) *dislocări* ale sintagmelor nominale („cu *îndrăgitele* mele să te veseleşti desfătări" (CD, 119)), B) *dislocări morfosintactice de gradul I*: a) prepoziţie morfem + pronume aton... verb („*A şi le* dinaintea ochilor *pune* silim" (CD, 141)); b) auxiliar cu pronume aton... + auxiliar („de *n-aş fi fost* după multă trudă şi sfărmare de cap *aflat*" (CH, II, 153)), c) pronume reflexiv sau personal aton + ... + verb: „Îşi lauda pofteşte" (*ib.*, I, 91), d) conjuncţie - morfem + ... + verb („pentru ca să nu în mînule latinilor cază" (CH, 426)), e) negaţie + ... + verb (Puţin de *nu* toată faţa pămîntului lăciut *căptuşisii*) (CH, 170) şi C) *dislocări morfosintactice de gradul al II-lea*: a) articol nehotărît + ... nume: „Ca *un* de floricele cules

şi legat *mănunchiaş*" (CH, 117) (cf. *op. cit.*, p. 70-78), b) prepoziţie + ... + nume: „*În* de desfănată şi după toate poftele trupeşti dată *viaţă căzusă*" (CH, 117). Autorul analizează gradul de abatere lingvistică a acestor dislocări ajungînd la ideea că „nu dispunem de nici o justificare, teoretică sau practică, pentru a considera dislocările lui Cantemir abateri de la sistemul gramatical" (*op. cit.*, p. 78). Cert este faptul că unele din dislocările din opera lui Cantemir se întîlnesc şi la alţi autori din epocă, precum şi în poezia modernă românească, aşa cum bine argumentează lingvistul citat (de exemplu, dislocările sintactice ale sintagmelor nominale şi verbale (cf. *op. cit.*, p. 71)).

Numărul dislocărilor sintactice este considerabil: „Şi *ne* de greşeale curăţeaşte/Cu numele tău ce să slăveaşte să nu ne păgînii *pîscîiască*" (DPV, 145r).

Dislocările sintactice sînt de două feluri: 1) de tip popular şi neintenţionate, 2) de tip savant, intenţionate.

Cele de tip popular se întîlnesc în textele în care limba vorbită joacă un rol important, iar *oralitatea* este unul din mijloacele de expresie (de exemplu, cărţile populare, cronicile lui Neculce şi Radu Popescu etc.): "Iară mai pe urmă i-au rămas *feciorul* de murié de foame, a lui Panaitachie" (NL, 146) etc.

Uneori dislocarea este însoţită de anacolut: „Iar *Osecul*, care este lesne trecătoare către Stiria şi către Carintiea şi către Carneala, cu multă osteneală s-au nevoit Hasan Paşa acesta, dar s-au întors ruşinat, că, fiind viteaji cei din lăuntru, nu o au putut lua" (IRP, 69).

Dislocările intenţionate se întîlnesc la cronicari moldoveni (Ureche, Miron Costin) şi la D. Cantemir care le folosesc după modele clasice, latine şi greceşti, din dorinţa manifestată în scris în diverse rînduri, de a da limbii române strălucirea şi echilibrul limbilor clasice.

Nu sînt dislocări sintactice (dacă sînt privite prospectiv) formaţiile premorfologice sau în curs de gramaticalizare ca de pildă: „*ori în ce* (= în orice): (aflînd greşală în cuvinte sau *ori în ce* (1764, IMCM, II, 139), „*ori cu ce* (cu orice) fel de pricină" (1758, Fătăciuni, IMCM, II, 76).

13. REPETIŢIA

13.1. Din mulţimea de repetiţii selectate din textele din perioada 1640-1780 alegem numai pe cele mai semnificative:

1) *Repetiţiile identice*

Mai multe părţi de vorbire sînt repetate în scopuri intensive: „Cîte pă *unul-unul* îi lua de-i sugruma" (IRP, 124), „Şi să îmbogăţi omul *foarte foarte*" (BB, Fac. 30.43; la fel în ms. 45 şi în ms. 4389) etc.

Repetiţia conjuncţiei *şi*, care asigură un anumit ritm în exprimare, este destul de frecventă: „şi să făcură lui dobitoc mult: boi, *şi* slugi, *şi* slujnice,

şi cămile *şi* măgari" (ms. 45, Fac. 30.43), dar „*şi* boi, slugi, slujnice, cămile şi măgari" (în BB şi în ms. 4389 prin ştergerea repetării lui *şi*). De asemenea, repetarea altor conjuncţii se întîlneşte des: „n-au supărat măria-sa *nici* pe boiari, *nici* pe mazili, *nici* pe mănăstiri, *nici* pe ţară, ci au dat măria-sa bani gata de s-au făcut aceasta" (IRP, 268).

2) *Repetiţiile modificate: ori de taină, ori de oştire, ori de voroave:* „Într-un chip le împărţi Dumnezău avuţiia sa, iară *a o cheltui nu o chetuiră*" (Caz. V, I, 12[v]; Caz. D, 18; Caz. B[2], 17), „au întrat ca lupii în oi şi *cînd de cînd* era să ajungă pe Hasan Paşa" (IRP, 74).

Ca şi în perioada anterioară tipurile repetitive cele mai folosite pentru realizarea coeziunii textuale sînt: *anadiploza, chiasmul, paralelismul sintactic şi laitmotivul:*

1) *Anadiploza*, repetarea unui cuvînt sau a unui grup de cuvinte la sfîrşitul unei unităţi sintactice şi la începutul celei următoare, procedeu cunoscut şi în vorbirea populară de atunci şi de astăzi, se întîlneşte mai des în cărţile populare şi în cronicile lui Neculce sau Radu Popescu, care folosesc multe elemente din vorbirea populară: „iar noi acelea *nu* le *ştim* numai *ştim* sfîrşitul lui Ion-vodă" (IRP, 62), „iar s-au rădicat o seamă de au venit *asupra lui Pătru-vodă*, iar *Pătru-vodă* strîngîndu-şi oaste s-au dus de i-au încongiurat" (IRP, 67).

2) *Chiasmul*, repetarea aceloraşi elemente în sens invers, de cele mai multe ori pentru a reliefa elementele sau de a realiza emfaza: „care *l*-au făcutu-*l* Domnul" (DP, 25[v]), „Acela pre mări *l*-au urdzitu-*l* şi pre pîrao *l*-au gătatu-*l*" (DP, 26[r]), pentru alte,

3) *Paralelismul sintactic*, constă din repetarea unor elemente ale unei structuri în alte structuri: „Cine-i acesta, împăratul slăvit ? *Domnul* tare şi puternic *Domnul* putearnic în războiu" (DP, 26[v]) etc.

4) *Laitmotivul* constă în repetarea de mai multe ori a unui element care constituie tema unei secvenţe conversaţionale: „Începerea *lui Despot-vodă* cum au fost de agiunsu de au fost domnu. *El* n-au fost rudă lui *Despot cel Mare*, ce au fost slugă *lui Despot*. Şi murind *Despot*, precum zicu unii, la Veneţie iar alţii zic că au murit la Rîm, s-au sfătuit cu ceale slugi să zică că el este nepot lui *Despot*, şi să împartă ei averea *lui Despot* şi să-i dea lui toate scrisorile cîte au avut *Despot cel Mare*... Şi aşa mărturisind cătră veneţiani ca-i iaste nepot *lui Despot cel Mare*, au crezut veneţiianii că-i iaste nepot *lui Despot*" (NL[1], 172).

Repetiţia este frecventă în textele care reproduc dialoguri, căci răspunsul la o întrebare formulată afirmativ sau negativ poate să conţină repetarea ei, integrală sau parţială, identică sau modificată (cf. sus: *afirmaţia* şi *negaţia*).

14. COEZIUNEA SINTACTICĂ
CONECTORII TRANSFRASTICI

14.1. Coeziunea pragmatică şi continuitatea tematică a textului se realiza ca şi în perioada cercetată prin *conectori transfrastici*, care nu sînt încadraţi în structura propoziţiilor şi frazelor ci numai marchează anumite relaţii semantico-pragmatice dintre acestea.

La nivel transfrastic, conjucţiile cele mai folosite în perioada cercetată rămîn conjuncţiile *coordonatoare*.

Limba populară şi unele texte bazate pe graiurile populare şi pe oralitate folosesc mult pe *şi narativ* care asigură coeziunea pragmatică a structurilor şi continuitatea tematică a acestora: „*Ş*-au scris Brîncovanul la Bucureşti... " (NL[1], 440), „*Şi* după ce au agiuns Neculai-vodă la Galaţi, atunce au sosit şi Dumitraşco-vodă din Ţarigrad" (NL[1], 514), „*Şi* mergînd la Scidi Husein, paşa al Budei, i-au luat şi s-au dus la Leva cetate... " (IRP, 151).

Conectorii dar, iar, însă, ci, ce, dară sînt specializaţi pentru relaţiile de coordonare adversativă la nivel transfrastic: „*Dar* bătrăneaţele ajungăndu-i şi bolnăvindu-se rău, au murit primăvara" (IRP, 109), „*Însă* la Cerneţi era şi cîţiva paşi" (IRP, 227), „*Iar* Suliman împărt... s-au dus de au luat Otragonul şi alte cetăţi" (IRP, 47), „*Iară* Toderaşco vistiernicul... era în mare cinste la Dumitraşco-vodă" (CN[1], 298), „*Ci* au poruncit lui Ahmet de au venit în taină la tata-său... " (IRP, 30), „*Ce dară* îndată ce i-au venit veste... " (IRP, 216). Aceşti conectori adversativi din fruntea frazei arată fie contrariul celor spuse, fie o nouă abordare a temei, fie o revenire la tema anterioară frazei dinaintea celei faţă de care se exprimă adversiunea.

Concluzivele deci, dară, prin urmare în fruntea frazei rezumă cele spuse în fraza sau în frazele anterioare sau exprimă pur şi simplu rezultatele care reies din cele comunicate înainte: „*Decii* copilul cel de turcu au nimerit la un agă, ce era la cinstea împărătească" (NL[1], 186), „*Deci* Gheorghe logofătul nimic n-au zăbovit, ci s-au pornit cu oştile spre Iaşi" (IRP, 106), „Trecînd *dară* cîtăva vreme... " (IRP, 219), „*Dară* diavolul, ce nu va binele creştinilor şi odihna lor, au intrat în inima Barbului" (IRP, 223). Aceşti conectori transfrazici sînt deosebit de frecvenţi în unele texte narative: *deci* (NL[1], 714, 715, 716, 719, 721, 722, 723, 738 etc.), *iar* (NL[1], 710, 730, 733, 746, 747, 749), *iară* (NL[1], 714, 715, 716, 719, 722, 723, 738).

Adverbe ca *aşijderea, (de) altminteri, astfel(iu),* şi locuţiunile adverbiale *de aceea, derept aceea* funcţionează, de asemenea, cu rol de conectori transfrastici pentru a asigura continuitatea discursului: „*Aşijdere(a)* şi Toma spătariul Cantacuzino au murit şi el... " (IRP, 273), „*Aşijderea* şi postelnicul învaţă să pre Enache-aga şă nu ştie că face cineva vrun supăr lui Mihai-vodă" (NL[1], 694, vezi exemple cu *aşijderea* la p. 601, 705, 849, 850, 858), „*Aşijdere* şi pentru femeile sărace" (1700, Iaşi, DRA, II, 358), „*Aşijderea* şi oamenii" (1761, Iaşi, DRA, II, 362), „*Drept aceia...* " (1761,

Iaşi, DRA, II, 362), „*Drept acie...* " (1762, Iaşi, DRA, II, 369, 370), „*Pentru aceea*, poruncim" (1765, Iaşi, DRA, II, 394; cf. şi 398, 399), „*Drept aceaia...*" (1778, Bucureşti, AJ, 593).

Cu valoare cumulativă sînt conectorii transfrastici: *Deosebit de aceasta, osebit, (pe) lîngă aceasta:* „*Deosebit de aceasta*, au mai răspuns tot oamenii de Oprişăni" (1762, Iaşi, DRA, II, 374), „*Deosebit* ni-au mai jăluit" (1768, Iaşi, DRA, II, 429), „*Osăbit*, au mai arătat că pe moşie sa are jăluitorul o fîntînă... " (1776, Iaşi, DRA, II, 472), „*Pentru care,* pentru această" (1779, Bucureşti, AJ, 700, 703, 704, 706, 729, 736), „*Osebit de acestea...* " (1779, Bucureşti, AJ, 708), „*Lîngă acestea...* " (IRP, 130).

Cu valoare concesivă apare, mai ales în textele traduse din greceşte sau cu autori care ştiau greceşte (Radu Greceanu şi Radu Popescu) locuţiunea adverbială, *cu toate (cu) acestea*, care reprezintă un calc după greceşte: „Iară *cu acestea cu toate*, să cade tot să îndzestreze fata" (Prav.[1], 1646; Prav.[2], 1652, 159), „Dar, *cu toate acestea*, nu s-au putut stinge zavistia lui Mihai" (PIst., 278), „Şi *cu acestea toate*" (RG[1], 63), „dară, *cu toate acestea* nici pravilele pururea într-un chip păzea" (Pr.C., 44). Prezentă şi în bulgară (*privsičko toga*) şi în albaneză (*me gjith ata*), această îmbinare calchiată după limba greacă s-a impus în limba literară contemporană sub forma *cu toate acestea* nu cu formele vechi *cu acestea cu toate* sau *cu acestea toate.*

Toţi aceşti conectori transfrazici au o gamă largă modalizatoare întărind cele spuse anterior în discurs sau asigurînd argumentele pentru o decizie (cum este cazul conectorilor *drept aceea, pentru aceea, pentru care*, în documentele oficiale).

14.2. În procesul de fixare a sintaxei româneşti din perioada cercetată se observă o tendinţă spre o mai mare coeziune gramaticală, atît frastică cît şi tranfrastică, decît în perioada anterioară. Este vorba de o mai mare claritate care permite de cele mai multe ori înţelegerea imediată a textului. Autorii sînt procupaţi de evitarea ambiguităţilor, iar relaţia dintre propoziţii şi fraze devine mai explicită prin folosirea uneori abuzivă a conectorilor. Frazele incoerente devin din ce în ce mai rare nu numai în textele literare, ci şi în cele neliterare.

15. CALCURILE LINGVISTICE

15.1. Faptul că majoritatea cărturarilor, autori sau traducători de texte, erau bilingvi sau polilingvi (ca de pildă, Varlaam, Dosoftei, cronicarii moldoveni, stolnicul C. Cantacuzino, fraţii Greceanu, Dimitrie Cantemir, Antim Ivireanul, scribii de documente de la curtea domnitorilor, traducătorii de texte bisericeşti, cărţi populare sau texte juridice etc.) explică prezenţa numeroaselor calcuri lingvistice după slavă, greacă, latină.

Aici nu ne vom opri decît la cele mai semnificative, unele relevate în literatura de specialitate:

15.2. Formaţiile *nastînga* (U 154/1), *dinadireapta* (ULM, 20/25, 21/5-6), *dinnastînga* (ULM, 20/26) sînt calcuri după expresiile slave *nalevo, napravo* sau formaţii proprii după model slav (cf. Al. Rosetti, B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, Bucureşti, 1961, 238).

Elementele slave preluate sau calchiate din slavonă sînt mai puţin numeroase decît cele din perioada anterioară în textele bisericeşti, dar ele se menţin pînă la sfîrşitul perioadei cercetate în documentele de cancelarie, în acte publice şi scrisori, însemnări, dar şi în cronici şi povestiri versificate.

Am remarcat mai sus folosirea frecventă a conjuncţiei *i* „şi", a prepoziţiilor *ot* „de", „de la", „din", concurată încă din secolul al XVI-lea de prepoziţiile *de, din*, dar rămasă în documente pînă în secolul al XIX-lea: „cărturari *ot* Suceava" (1796, DRA, II, 648), „mănăilă căpitan *ot* Buzău" (RG[1], 96), „preutul Maftei *ot* Bercheşeşti" (1778, IMCM, II, 295), „în schit *ot* Vrancia" (1780, IMCM, II, 315), dar „dascălul Vasilie *de la* Sămiedru" (după 1775, IMCM, II, 280), „Predă căpitanul *de la* Milcov" (AB, 295), „Tănasie *de la* Tărnova" (1705, Bucureşti, IOR, 364). Mai puţin frecventă a fost locuţiunea adverbială *ot tam* „de acolo", „din acelaşi loc", care dispare mai de vreme din textele româneşti (cronici şi documente; cf. Todi, 251).

Prepoziţia *za* „de" cu numele de funcţii continuă să se folosească pînă la sfîrşitul perioadei, dar este concurată din ce în ce mai mult de prepoziţia *de*: „vel căpitan *za* dorobanţi" (RG[1], 78, 182), „bivel căpitani za *seimeni*" (1698, Bucureşti, IOM, 348), „Iordache bivŭ velŭ capitan *za* cazaci ot Tărgovişte" (1723, Bucureşti, IOR, 351), dar „vătaf *de* călăraşi" (RG[1], 43).

Exprimarea datei continuă a fi raportată la „facerea" sau „zidirea" lumii, procedeu obişnuit la popoarele slave şi în limba română veche influenţată de slavonă. În cazuri rare se utiliza exprimarea datei după calendarul gregorian (mai ales la unii cronicari ca, de pildă, C. Cantacuzino, Radu Popescu sau în unele inscripţii şi însemnări): „Anul de la zidirea lumii 7295, iar de la naşterea domnului Dumnezeu şi mîntuitorului nostru Isus Hristos 1787" (IOB, 275).

Elementele slave *dni* (tradus uneori prin *zile*), *leat* (*vleat*), uneori cu prepoziţie (*vă-văleat*), *mesiţa* tradus uneori prin *luna* se menţin pînă la sfîrşitul perioadei în cronici şi în documentele de cancelarie: „*văleat ot sozodanie miri 7286*" (1778, IMCM, I, 287), „la anii de la zidirea lumii 7260, iar de la naşterea 1751" (IOB, 255), „luna iulie, 3 dni, 7278" (1770, IOB, 229), „l-au săvîrşit în anul de la zidirea lumii 7231, iar de la naşterea mîntuitorului Hristos 1722, luna lui septemvrie, 30 dni" (1722, IOB, 242), „*mesiţa dechemvrie leatul 7106*" (Let. C., 128), „s-au scris hrisovul... la naul de la zidirea lumii 7284, iar de la spăsenia lumii 1775" (Pr.C., 167).

Exprimarea *duratei* se face prin postpunerea numeralului faţă de substantivul determinat: „au domnit *ani 3*" (Let.C., 147), „Şi au împărăţit

sultanu Suliiman *ani 47*" (IRP, 59).

Antepunerea numeralului, impusă în limba literară modernă, este mai rar întîlnită: „Şi aşa s-au sfîrşit, fiind domn întîi şi pă urmă *7 ani*" (IRP, 43).

Pentru exprimarea *duratei neîntrerupte* se menţine adverbul slav *neprestan* „neîntrerupt": „la 16 ani *neprestan*" (SCC, 15; vezi şi alte exemple la Todi, 256-255).

15.3. Calcurile din *latină* se întîlnesc mai ales la cronicarii moldoveni (Gr. Ureche, Miron Costin, N. Costin) şi munteni (stolnicul C. Cantacuzino, fraţii Greceanu, R. Popescu) şi sînt foarte frecvente la D. Cantemir şi în traducerile româneşti din latină.

Spre deosebire de cele din slavonă care apar mai ales în formule fixe la începutul sau sfîrşitul documentelor, calcuri care nu implică o cunoaştere profundă a slavonei, calcurile din latină au un pronunţat caracter savant, rezultat şi din dorinţa de a da limbii române echilibrul şi strălucirea limbii latine clasice.

Discutate pe larg în studiile dedicate limbii cronicarilor (de specialişti ca A. Gîdei, B. Cazacu, Al. Rosetti, Al. Niculescu, Gr. Brâncuş, T. Diaconescu) unele calcuri lingvistice de sorginte latină livrească continuă să ofere aspecte controversate (vezi discuţia problemei la Todi, p. 224-248).

Datorită caracterului artificial al majorităţii calcurilor, limba literară, modernă nu le-a selectat în normele ei, ele dispărînd cu timpul.

Pentru aspectul diafazic al normelor epocii, ele ne interesează şi le expunem pe scurt pe cele mai importante:

1. Structurile sinonimice binare şi ternare, au fost semnalate în scrierile lui D. Cantemir, în cele ale cronicarilor Grigore Ureche, Miron Costin, stolnicul C. Cantemir, R. Greceanu în *Anonimul Brîncovenesc*, *Letopiseţul Cantacuzinesc* (cf. Al. Niculescu, *Structuri sinonimice binare în stilul lui Dimitrie Cantemir*, în vol. *Între filologie şi poetică*, Bucureşti, 1980, p. 99-104, Gr. Brâncuş, *Observaţii asupra structurii frazei în „Istoria ieroglifică"*, AUB (LLR), XXII, 1973, nr. 22, p. 83-88, Todi, 224-231). Stilul *binominal*, descoperit de J. Marouzeau în texte din latina tîrzie (cf. *Traité de stylistique latine*, Paris, 1946), întîlnit şi frazeologia juridică a latinei tîrzii (*inuria* aut *molestia, lesionem* et *damnum, tenese et possedire*), prezent şi în limbile romanice apusene şi în limbile germanice (cf. R. L. Palitzer, *Synonimic Repetition in Latte Latin and Romance*, în „Language", XXX, 37, nr. 4, 1961, p. 484-487), numit de Al. Niculescu, *binom sinonimic* este foarte des întîlnit la autorii menţionaţi. Dăm cîteva exemple (din numeroasele exemple date de Todi, 226-230): „ne-au rămas şi aici *nişte spuneri* şi *nişte poveşti*" (SCC, 6), „s-au arătat *bun, blînd, milostiv*" (RP[1], 292; structură ternară), „au început *a*-şi *tocmi* şi *a*-şi *îndrepta* ţara *cu judeţe, cu judecătroi*, cu *boiari*" (RP[1], 228). Influenţa modelelor latineşti deprinse în colegiile iezuite de la Bar şi de la Lwow de către cronicarii moldoveni Gr. Ureche şi M. Costin în ceea ce priveşte structurile sinonimice, influenţă demonstrată

de Al. Niculescu (*op. cit.*, p. 103-104), nu poate fi pusă la îndoială decît cu multă greutate.

Cu toate acestea, astfel de structuri binare, mai mult sau mai puţin sinonimice (căci nu există sinonimie perfectă) se întîlnesc încă din secolul al XVI-lea în documente scrise de oameni care nu ştiau latină. Astfel structura *bun şi milostiv* este des întîlnită în tot felul de texte, scrise de oameni care nu cunoşteau latina. Pe de altă parte, astfel de structuri apar şi în texte traduse din slavă sau din greacă (de pildă, în *Biblia* de la 1688).

Deci, după părerea noastră, nu toate exemplele din literatura de specialitate pot fi puse pe seama influenţei latineşti culte.

2. *Legătura relativă (coniunctio relativa)*, adică legarea a două propoziţii principale sau fraze printr-un pronume, adjectiv sau adverb relativ în locul unei conjuncţii coordonatoare, procedeu cunoscut în limba latină din epoca clasică, dar în regres în latina postclasică şi nemoştenit de limbile romanice, este frecventă la cronicari (cf. T. Diaconescu, *Elemente sintactice latine în cronica lui Grigore Ureche*, în AUI, XX, 1971, p. 40-43, Frieda Edelstein, *Despre „legătura relativă" în limba română,* în CL, XVI, (1971), nr. 2, p. 337-343). Deşi acest procedeu este întîlnit încă din secolul al XVI-lea, atît în texte traduse cît şi în documente; la cronicarii moldoveni şi munteni, el poate fi considerat ca o influenţă a limbii latine clasice. Iată cîteva exemple din *Cronica* lui Ureche, semnalate de T. Diaconescu: „Pentru *care* lucru sfatul pohti", „*Carii* cu mare frică au mers", „De care lucru fiind înhierbîntat Ştefan" (*op. cit.*, p. 42-43). B. Cazacu (*Influenţa latină asupra limbii şi stilului lui Miron Costin*, în vol. *Studii de limbă literară. Probleme actuale ale cercetării*, Bucureşti, 1960, p. 81-110) demonstrează că Miron Costin traduce prin „legătura relativă" pe *quod* din textul latin cu *care* ca legătură relativă: „*Care* daruri foarte au plăcut lui Sultan Suleiman" – „Quod domum Solymanno non mediocriter placut" (textul corespunzător al lui Topeltin, *ib.*, 91).

La cronicarii munteni, de asemenea, legătura relativă este frecventă: Todi (234-235) dă multe exemple din cronicarii munteni (R. Greceanu, R. Popescu, Anonimul brîncovenesc).

Care cu valoare de pronume demonstrativ (la început de frază sau de propoziţie independentă) este de asemenea frecvent la cronicarii munteni: „*Care* au şi făcut" (IRP, 31), „*Care* luînd cartea şi ducînd-o la împăratul, foarte s-au bucurat" (IRP, 41), „*Carele* de neam rumânesc să trage" (SCC, 70), „*Pre carii* i-au ajuns în Ţara Rumânească" (AB, 277). Pentru alte exemple vezi Todi, p. 235-238.

3. *Construcţiile participiale*, corespunzătoare construcţiilor participiale latineşti conjunct şi ablativului absolut din latină, au fost preluate de unii cronicari. B. Cazacu aduce multe exemple cu construcţii participiale preluate de Miron Costin în *Letopiseţul* sau din construcţiile latineşti corespunzătoare din textul lui P. Piasecius, *Cronicon gestarum in Europa singulariorum*, principalul izvor al cronicii sale: „*Eşiţi leşii* la cîmpu, mai multu decît la era

poruncă... au izbucnitu şi oardele cu Galga soltan/*Progresoi Poloni* în campum, ultra quam haberent mandatum... effusae et ordae sultani Kalaa" (ib., 88). Todi, p. 244, găseşte un exemplu similar în *Anonimul Brâncovenesc*: Iar cînd fu într-o zi încă *netrecut vizirul* cu oştile Dunărea, veni un agă cu poruncă în ce ceas va veni să-l ridice cu gătire de oaste" (AB, 306). Autorul acestei cronici era un bun cunoscător al latinei şi folosea pentru cronica sa izvoare latineşti.

4. *Dativul cu esse*, frecvent în latină mai ales în expresia *alicui nomen est*, se întîlneşte la unii cronicari moldoveni (cf. B. Cazacu, *op. cit.*, p. 87-88; A. Gîdei, *Studii asupra cronicarilor moldoveni din secolul al XVIII-lea din punct de vedere al limbii, metodei şi cugetării*, Bucureşti, 1898, p. 191).

De asemenea, construcţia aceasta se întîlneşte la cronicarii munteni: „Dachii, *gheţilor* rudă sînt" (SCC, 9), „fiind Cantacuzinilor *rudă*" (AB, 275), „acestea sînt ajutor *lui*" (Let.C., 138), „să le fie *lor* cap" (Let.C., 83) (pentru alte exemple, vezi Todi, 247-248).

5. Expresia *a pune tabăra* „a aşeza tabăra", repezintă un calc după *castra ponere*: „Şi *au pus* Ştefan vodă *tabăra*" (ULM, 28/30; *ib.*, 238).

15.4. Numeroase calcuri după greacă, în textele traduse din greceşte şi în documentele de la curţile fanarioţilor (redactate în greceşte şi în româneşte) au fost semnalate în literatura de specialitate. V. Arvinte, confruntînd textul *Bibliei* din 1688 şi al manuscriselor ei (ms. 45 şi ms. 4389) cu textul grecesc corespunzător, a semnalat faptul că o seria de construcţii şi locuţiuni adverbiale *de către faţa* şi *faţă către faţă* din textul românesc sînt calchiate din greceşte; locuţiunea adverbială *de curînd* din sintagma *Muiare de curînd* „mireasă" „soţie nouă" este calchiată după din greceşte; interjecţia *Fie !*, „Să fie" „amin" este calchiată după grecescul génoitoi, care la rîndul lui este un calc după ebraicul *amén* < vb. āmen, „aşa trebuie să fie"; negaţia *nu* în locul prefixului *ne-* în *Pren nu* Dumnedzău este calc după gr. Epoú qeô (vezi V. Arvinte, *Studiu lingvistic*, III, 2.31 şi concluziile de la p. 69). De asemenea, autorul acestor interesante şi documentate studii lingvistice crede că unele forme verbale perifrastice şi intensive de viitor, alcătuit din *a fi* la viitor + gerunziul, unele construcţii verbale intensive cu infinitivul lung, prezentul indicativ şi prezentul conjunctiv perifrastic, construcţiile intensive alcătuite din gerunziu + conjunctivul, viitorul I, perfectul simplu, perfectul compus din gerunziu + substantiv de la acelaşi radical cu cel al verbului, folosirea frecventă a infinitivului în locul conjunctivului sînt calcuri după greceşte (vezi *Concluziile* la *Studii lingvistice*, p. 69).

Considerăm însă că, întrucît multe din aceste fenomene se găsesc şi în graiurile populare actuale (de pildă, formele verbale perifrastice) şi în texte netraduse din greceşte, nu toate fenomenele menţionate pot fi puse exclusiv pe seama limbii greceşti.

Este posibil să fie vorba de convergenţe lingvistice: traducătorii *Bibliei* de la 1688 au preferat o construcţie care era şi în textul original şi în graiurile populare româneşti.

Uneori avem de a face cu construcţii întâlnite în mai multe limbi, încît este greu de precizat dacă un calc lingvistic vine dintr-o limbă sau dintr-alta. Densusianu (ILR, II, 360) dă un exemplu din texte din secolul al XVI-lea cu construcţii pleonastice de tipul *zise lor şi grăi, grăi de zise, spuse zicînd*, care reproduc mai mult sau mai puţin, pe cele din originale slave, maghiare sau latine şi greceşti cu punctul de plecare în ebraică (cf. şi Arvinte, *op. cit.*, p. 81).

16. CONCLUZII

Din materialul prezentat mai sus se pot desprinde următoarele concluzii, mai importante:

1) În perioada 1640-1780 cele două tendinţe sintactice generale de simplificare şi de elaborare acţionează vizibil, atît la nivelul propoziţiei, cît şi la al frazei, ducînd la reducerea contrastelor din sistem, pe de o parte, iar pe de altă parte, la lărgirea mijloacelor de expresie a anumitor categorii sintactice. Reducerea inventarului de elemente de relaţie, evitarea cumulului de prepoziţii şi conjuncţii vizează structuri mai clare şi mai regulate, iar tendinţa de exprimare mai variată aduce cu sine noi elemente de relaţie, astfel încît asistăm mereu la o concurenţă între vechile şi noile elemente.

2) În perioada cercetată unele tendinţe din perioada anterioară tind să se generalizeze (de pildă construirea obiectului direct cu *p(r)e,* anticiparea şi reluarea complementelor directe şi indirecte, impunerea supinului şi conjunctivului în locul unor construcţii infinitivale, a condiţionalelor cu *de, dacă,* în locul celor cu *să,* a coordonării cu *şi* în locul celei cu *e* etc). Pe de altă parte, apar unele inovaţii sintactice, ca, de exemplu, complementul concesiv cu locuţiunea *cu tot,* propoziţia consecutivă cu *pînă încît* şi *încît,* cauzala cu *fiindcă,* concesiva cu *deşi,* opoziţionala cu *în loc să* etc. În acelaşi timp asistăm la ieşirea din normă şi rămînerea numai în texte izolate a unor elemente care fuseseră răspîndite în perioada anterioară, de exemplu unele complemente exprimate prin infinitiv, complementele directe fără *p(r)e* (exprimate prin nume de persoane sau obiecte personificate), coordonarea cu *e,* unele conjuncţii şi locuţiuni conjuncţionale care introduc concesive, cauzale, consecutive etc.

3) Asupra structurilor şi elementelor de relaţie acţionează atît influenţa sintaxei populare româneşti, care aduce cu sine construcţii populare şi o topică liberă, cît şi influenţa sintactică străină, care, la unii scriitori bilingvi şi poligloţi, aduce particularităţi sintactice nefireşti, artificiale, calcuri lingvistice, sau o topică fixă, cu verbul la sfîrşitul propoziţiei, cu dislocări sintactice străine de firea limbii române. Deşi acestea au apărut din dorinţa nobilă a unor cărturari de a apropia limba română literară de limbile clasice, de a da limbii române strălucirea, armonia şi simetria limbilor clasice, ele nu s-au impus în normele literare.

ÎNCHEIERE

Perioada dintre 1521 şi 1780, care a format obiectul cercetării morfosintactice, reprezintă o epocă foarte importantă în evoluţia limbii române.

Este perioada în care româna trece de la stadiul de numai limbă *populară*, *orală*, la stadiul şi de *limbă scrisă literară*, sau cum se spune în literatura de specialitate actuală, de la faza de *agregare* (fr. *agregation*, germ. *Aggregation*) şi la cea de *integrare* (fr. *integration*, germ. *Integration*), agregarea fiind o marcă a *oralităţii*, *integrarea* a *scriptualităţii* (cf. W. Reible, 1992).

Prima fază se caracterizează prin *indicativitatea* ei (mai puţine mărci gramaticale, forme sincretice, prezenţa slabă a *gramaticalităţii*, coeziune slabă, complexitate şi confuzie în domeniul exprimării pragmatice, enunţuri mai greu elaborate, cu anacoluturi şi raptusuri, în general o mare dezordine în domeniul sintactico-pragmatic, joncţiune mai puţin elaborată. Au fost relevate numeroase fapte în acest sens, atît din domeniul nominal şi pronominal, cît şi din domeniul verbal (în morfologie), precum şi din domeniul propoziţional, frastic şi transfrastic (în sintaxă).

Cea de a doua fază se caracterizează prin trăsături cu totul opuse primei: o altă sistematizare, mai suplă şi mai clară, vizînd simetria sistemului, evitarea formelor sincretice, mai multe mărci gramaticale, uneori redundante, o *gramaticalizare* mai accentuată, de la îmbinări libere la formaţiile premorfologice şi apoi sistemice, coeziune sintactică mai puternică, atît la nivel frastic, cît şi transfrastic, raporturi mai logice în joncţiune, o exprimare mai îngrijită şi mai expresivă, uneori cu conştiinţa şi ambiţia unor cărturari de a da limbii române strălucirea şi măreţia limbilor clasice, latina şi greaca (menţionăm în acest sens încercările cronicarilor moldoveni, ale unor cronicari munteni, ale traducătorilor Bibliei de la 1688 şi, în special, ale lui D. Cantemir).

Între cele două faze există un *continuum* şi o *transmisie graduală* concretizată prin aşa numitele „variante literare" cu norme mai întîi regionale, care însă converg spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea, spre norme supradialectale şi apoi, în epoca modernă, spre normele unice ale unei limbi literare şi naţionale.

Numeroasele fapte aduse în discuţie în această carte au arătat o dată în plus, faţă de alte lucrări, că sistemul morfologic şi sintactic al limbii române vechi este un *sistem neolatin de tip sintetico-analitic*, mai apropiat

de sistemul latin, în special, de cel latin popular, decît sistemul altor limbi neolatine: păstrarea primelor trei declinări, cu urme din a IV-a şi a V-a (*mînu*, *zi*), păstrarea categoriilor de număr, caz (numai româna are vocativul în *-e* de origine latină), gen (numai româna a păstrat desinenţa de neutru *-uri* (lat. *ora*), pe care a extins-o, începînd cu secolul al XVII-lea şi la feminine, pentru a denumi soiuri, sortimente (*cărnuri, blănuri, mărfuri*), păstrarea celor patru conjugări latineşti (ca şi în limba italiană). În domeniul pronominal, româna a păstrat elementele de bază, iar din acestea a creat şi prin combinare forme morfologice noi (articolul hotărît enclitic, pronume de întărire, pronume demonstrativ, pronume nehotărît etc.). Categoriile de persoană, timp, mod, diateză au fost păstrate din latina populară (cum de altfel s-a întîmplat şi în limbile neolatine occidentale), dar acestea au primit o nouă restructurare: mai mult ca perfectul conjunctiv de tipul *cantavisset* a devenit în română mai mult ca perfect indicativ (*cîntase*), pe cînd în limbile romanice apusene el a devenit imperfect conjunctiv (cf. fr. *que je chantasse*, sp. *que me alegrase*). Româna şi-a reamenajat un supin asemănător cu cel latinesc (*de cîntat*), pe cînd limbile romanice apusene nu au acest mod. Conjunctivul românesc are o frecvenţă şi o distribuţie mai largă decît cel din limbile romanice prin procesul de limitare şi chiar de înlocuire de către el a infinitivului, proces întîlnit în dialectele italiene de sud şi în limbile balcanice (neogreaca, bulgara, albaneza, macedoneana şi, parţial, sîrbo-croata). Înlocuirea infinitivului prin conjunctiv a atras cu sine schimbări în structurile sintactice (prin expansiune apar propoziţii subiective, predicative, atributive, completive directe, indirecte şi diferite subordonate circumstanţiale în locul subiectelor, numelor predicative, atributelor, complementelor directe şi indirecte, complementelor circumstanţiale corespunzătoare).

Numeroasele exemple aduse în acest sens au ilustrat aceste fenomene.

De asemenea, prin dispariţia formei sintetice de viitor latinesc de tipul *cantabo*, româna a gramaticalizat formaţia modală de tipul *voleo + infinitiv* (*voleo cantare*) la fel ca dialectele italiene de sud, dar şi ca unele limbi balcanice (neogreaca, albaneza, bulgara, macedoneana).

Majoritatea limbilor romanice au gramaticalizat pentru exprimarea viitorului formaţia modală de tipul *cantare - habeo* (fr. *chanterai*, it. *cantar(r)o*, sp. *cantaré*, port. *canterei*).

Însă româna a gramaticalizat şi formaţia *habeo ad cantare* cu concordanţe în limba sardă (*app'a kantare*) devenită în română *am a cînta* (formaţia modală exprimînd posibilitatea sau necesitatea) care se transformă mai tîrziu prin înlocuirea infinitivului prin conjunctiv în formă de viitor popular (*am să cînt*) (pentru alte informaţii, vezi C. Frîncu, *Geneza limbii române...*, 57-59).

Româna veche din secolul al XVI-lea şi din prima jumătate a secolului al XVII-lea a păstrat o formă sintetică de condiţional, de tipul *(să) cîntare*, care din punct de vedere etimologic provine din contaminarea formei

de viitor latinesc (*cantavero*) cu forma de conjunctiv latinesc (*cantaverim*). Dintre limbile romanice, numai româna veche (de pînă pe la 1650) şi spaniola conservă această contaminaţie (numită în spaniolă conjunctiv viitor: sp. *cantare, cantares*, etc.; cf. C. Frâncu, *op. cit.*, 62).

Ca şi în unele limbi romanice apusene din arii laterale, româna a preferat, după dispariţia formei sintetice de tipul *altior, altius*, pentru exprimarea comparativului, formaţia analitică cu *magis* + *adjectiv* sau *adverb*: *mai frumos* < *magis formosus*; cf. sp. *màs hermoso*, port. *mais formoso* şi nu cu formaţia cu *plus* + *adjectiv* sau *adverb*, cum procedează unele limbi romanice din aria romanică centrală (cf. fr. *plus haut*, it. *più alto*).

De asemenea, după dispariţia formei sintetice de superlativ, româna veche, ca şi unele limbi romanice occidentale, a conservat formaţia latină populară cu adverbul *multum (mult(u) bun), multu bine,* cf. v. fr. *molt grand*, it. *molto bene*, sp. *muy hermoso*, port. *muite grande*, spre deosebire de fr. modern *très* (< lat. *trans*) + *pozitiv*. În româna veche, formaţia cu *mult* (*mult milostiv*), prezentă şi în dialectul aromân (*multu muşeată* „foarte frumoasă"), a fost concurată cu formaţia cu *prea* (< din lat. *prae* (*prea milostiv*) şi în special cu *formaţia* cu *foarte* (< lat. *fortis*), formaţie specific românească, care s-a impus treptat în normele limbii române literare moderne.

Specific românesc este şi sufixul *-eşte*, cu care se formează adverbe de la substantive sau de la adjective (*iepureşte, româneşte, turceşte*). Derivat din sufixul *-esc*, de origine autohtonă, acest sufix are drept corespondent în limbile romanice apusene sufixul *-mente* (< lat. *mens, -tis*). Sufixul *-eşte* concurează în limba veche sufixul *-ie*, prezent în construcţii de tipul *pe (de pe) românie, pe turcie* şi reuşeşte să-l scoată treptat din circulaţie, pe la sfîrşitul perioadei cercetate (*(pe) româneşte, (pe) turceşte*).

Pe plan sintactic, de asemenea, româna veche prezintă o serie de concordanţe cu limbile romanice apusene.

De pildă, româna veche şi-a creat un obiect direct prepoziţional cu nume de persoane (*văd pe Ion*) ca şi unele limbi romanice occidentale (spaniola, catalana, occitana), dar în timp ce româna are ca morfem pentru aceasta prepoziţia *pre* (< lat. *per*), în limbile romanice apusene s-a recurs la *a* (< lat. *ad*, sp. „*Veo a Juan*"). Crearea acestui obiect prepoziţional aduce o topică mai liberă, permiţînd antepunerea obiectului.

Româna, spre deosebire de limbile romanice occidentale, are expresii cu subiect logic în dativ, de tipul *mi-e foame (frig, sete, drag)* cu concordanţe în limbile slave, dar şi în limbile caucaziene (cf. Ivănescu, ILR, 2000, 744).

În perioada cercetată, există transformări importante şi în ceea ce priveşte *topica*: are loc trecerea de la *encliză* la *procliză*, în folosirea formelor pronominale neaccentuate şi a auxiliarelor din componenţa formelor verbale compuse. Într-o perioadă mai veche a limbilor romanice, inclusiv a românei, propoziţia şi fraza nu puteau începe cu o formă pronominală atonă sau cu o formă de auxiliar din componenţa timpurilor verbale compuse. La începutul

frazei sau propoziţiei independente se întîlneau numai forme de tipul *cântat-am, cânta-voi, dau-ţi, văzutu-m-ai* şi nu de tipul *am cântat, voi cânta, (î)ţi dau, m-ai văzut*, care nu puteau apărea decît în interiorul frazei sau propoziţiei.

Specifică pentru limba română este *topica progresivă*, în care determinatul este postpus determinantului, fapt prezent şi în alte limbi romanice, ca: franceza, italiana, spaniola şi altele, dar într-o mai mare măsură. G. Ivănescu (ILR, 2000, 744) arată că această topică se găseşte şi în limba bască (limbă neindoeuropeană), în limbile caucaziene, în limbile austro-asiatice şi australiene şi în limbile indienilor din America. Ordinea inversă, cu determinantul antepus determinatului, este *ordine regresivă, anticipativă* şi caracterizează germana (rom. *limba franceză*, fr. *la langue française*, dar germ. *die französische Sprache*) şi unele limbi indoeuropene, limbile semitice, uralo-asiatice, chineza, tibetana, asiatica etc. Deosebirea dintre cele două feluri de topică este pusă de unii pe seama unor deosebiri de temperament, moduri de gîndire sau structuri psihice, dar argumentele aduse nu sînt suficiente (vezi discuţia la Ivănescu, ILR, 744-745).

Ceea ce caracterizează româna ca limbă neolatină, în comparaţie cu celelalte limbi neolatine, este dezvoltarea ei mai liberă, căci evoluţia ei nu a fost frînată de latina medievală, cum s-a întîmplat cu limbi ca franceza, italiana, occitana, spaniola, care au păstrat latina ca limbă curială, de cult şi de cultură pînă tîrziu.

Aşa cum arată G. Ivănescu (ILR, 2000, 739), deşi „populaţia românească la origine făcea parte dintr-un imperiu „cu mare valoare politică, economică şi culturală" a trebuit să ducă timp de aproximativ un mileniu o existenţă modestă, oarecum subterană, rămînînd în afara hotarelor lumii civilizate bizantine şi occidentale". De aceea şi „limba română a avut o dezvoltare puţin obişnuită limbilor de pe glob": „deşi îşi are originea într-o limbă de mare cultură, ea a fost obligată timp de aproximativ un mileniu la o existenţă exclusiv populară, neavînd în tot acest timp decît legături sporadice cu limbi literare ca greaca bizantină sau slava bisericească" (ib., 739). În comparaţie cu alte limbi romanice sau unele limbi neromanice din Europa, Asia şi chiar Africa, limba română a devenit limbă literară foarte tîrziu.

Secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea, pe care le-am analizat pe larg sub aspect gramatical, reprezintă o perioadă decisivă privind acest moment de trecere de la oralitate la scriptualitate, trecere care se face treptat, mai întîi prin norme regionale („variante literare"), care sînt din ce în ce mai convergente şi care tind spre norme supradialectale. Circulaţia manuscriselor dintr-o regiune într-alta în cele trei provincii româneşti şi apoi prin folosirea tiparului, a cărţilor bisericeşti, a textelor juridice, a cărţilor populare, face ca acest proces să fie mai rapid.

Spre deosebire de alte limbi neolatine sau de alte tipuri genealogice, româna literară actuală nu şi-a selectat normele literare dintr-un singur dialect

(cum au procedat, de exemplu, franceza, italiana, spaniola, germana etc.), ci din mai multe graiuri sau mai bine zis din mai multe „variante literare". De pildă, formele verbale deiotacizate au fost luate nu din graiul muntean care are astăzi forme iotacizate şi care şi datorită unor condiţii extralingvistice şi-a impus multe norme, ci din cel din Banat-Hunedoara şi cel nord moldovenesc, aşa cum arată textele. Formele substantivale, de tipul *mătuşă*, *grijă*, sînt selectate din varianta literară moldovenească şi din graiurile moldoveneşti, şi nu din cea muntenească şi din graiurile munteneşti, care au *ş*- şi *j*- palatalizaţi (*mătuşe, grije*) din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, deşi în limba din secolul al XVI-lea şi din prima jumătate a secolului al XVII-lea situaţia era cu totul alta: în graiurile moldoveneşti şi în varianta literară moldovenească, *ş*- şi *j*- erau palatalizaţi şi implicit existau forme de tipul *mătuşe*, *grije*, iar în varianta literară muntenească şi în graiurile munteneşti, *ş* şi *j* erau duri şi formele respective erau *mătuşă*, *uşă*. Textele reflectă această situaţie, existînd evident fluctuaţii datorită mai multor factori relevaţi în corpul lucrării.

Complexitatea fenomenelor a fost explicată prin factori *diacronici, diatopici, diastratici* şi *diafazici*. Din punct de vedere diacronic şi diatopic, s-au urmărit formele şi structurile pe o perioadă de aproape 260 de ani, adică pe o perioadă de aproximativ 9 generaţii, plecînd de la ipoteza că fiecare generaţie aduce o serie de schimbări sau creează condiţiile pentru anumite schimbări sau inovaţii. Permanentele *inovaţii morfologice de natură analogică* (sau, mai bine zis, *înlocuiri analogice*), precum şi reînnoirea mijloacelor de relaţie cu efecte în sintaxa propoziţiei, sau a frazei sînt concludente în acest sens şi ele au fost pe larg ilustrate cu fapte în această lucrare.

Ele sînt evidente dacă se compară mai multe variante în redacţii din timpuri diferite. De exemplu, s-a comparat textul *Cazaniei* lui Varlaam din 1643 cu cel al retipăririlor ei, de la *Cazania* de la Dealu (1644), *Chiriacodromionul* de la Alba Iulia (1699) şi cu *Cazaniile* de la Bucureşti şi Rîmnic, din 1732, 1748, 1768, 1781 şi s-au constat schimbările în *timp*, în *spaţiu* şi chiar cele *diastratice* şi *diafazice*. De asemenea, s-au comparat psaltirile rotacizante cu cele ale lui Coresi din 1570, 1577, 1582 şi s-au relevat asemănările şi în special deosebirile în ceea ce priveşte existenţa anumitor forme şi structuri. Au fost comparate *Faptele Apostolilor* din *Codicele voroneţean, Apostolul* lui Coresi şi cele din *Codicele popii Bratul*, dar şi cele din *Noul Testament* de la Bălgrad (1648), din *Biblia* de la Bucureşti (1688) şi din *Biblia* lui S. Micu (1795). Am comparat, de asemenea, diferite variante ale unor texte juridice (de pildă, *Pravila* lui Vasile Lupu (Iaşi, 1646) cu cea a lui Matei Basarab (Bucureşti, 1652)) sau cronici şi am constatat schimbări care ţin de *timp*, de *spaţiu* sau de factorii *diastratic* şi *diafazic*.

Din punct de vedere *diastratic*, am comparat texte literare şi oficiale scrise de oameni bogaţi, cu stare, care foloseau un limbaj mai îngrijit şi mai ales şi documente particulare, inscripţiile şi însemnările, scrisorile (de negustori, boiernaşi, femei), datorate unor oameni din clasa de jos sau de mijloc.

Fireşte, am fost prudent în ceea ce priveşte factorul diastratic, căci este cunoscut faptul că şi oamenii din pătura de sus, chiar domnii (de exemplu, Constantin Cantemir, tatăl cărturarului D. Cantemir) erau analfabeţi. Unele indicaţii privind factorul *diastratic* aduc primii gramaticieni români prin comentariile lor (D. Eustatievici Braşoveanul, anonimul bihorean, S. Micu şi Gh. Şincai).

Din punct de vedere *diafazic*, s-au constatat diferenţe de *scriitură* între autori modeşti din punct de vedere intelectual şi cărturari, care se străduiau prin imitaţie sau prin figuri de stil, împrumuturi şi calcuri lingvistice să dea limbii române strălucirea, echilibru şi măreţia limbilor clasice (cronicarii moldoveni, unii din cronicarii munteni şi în special D. Cantemir).

Împletirea acestor elemente asigură o mare varietate şi complexitate a formelor şi structurilor limbii române vechi din care româna literară modernă şi-a selectat normele sale supradialectale.

ABSTRACT

The period between 1521 and 1870, which formed the object of the morphological-syntactic research, represents a very important epoch in the evolution of the Romanian language.

It is the period in which the Romanian language passes from the stage of just *folk, oral* language, to the stage of also *written literary language*, or, as it is said in the present speciality literature, from the phase of *aggregation* (French *agregation*, German *Aggregation*) to that of *integration* (French *integration*, German *Integration*), the *aggregation* being a brand of *orality, integration* that of *writing* (cf. W. Reible, 1992).

The first phase is characterised by its indicative mood (less grammatical brands, syncretised forms, the weak presence of grammar, weak cohesion, complexity and confusion in the field of pragmatic expression, enunciations less heavily elaborated, with anacolutha and raptus', in general a great disorder in the syntactic-pragmatic field, a junction less elaborated). Numerous facts were revealed in this sense, not only in the nominal and the pronominal field, but also in the verbal field (in morphology), as well as in the sentence, phrase and transphrastic and phrastic field (in syntax).

The second phase is characterised by features totally opposed to the first: another systematisation, more adaptable and clearer, aiming the symmetry of system, avoiding syncretised forms, more grammatical brands, some time redundant, a more accentuated grammaticalization, from the free junctions to the pre-morphologic formations and afterwards systemic, a more powerful syntactic cohesion, not only at the phrastic level, but also at the transphrastic level, more logical reports in junction, a neater and more expressive expression, sometimes with the conscience and the ambition of some scholars in giving to the Romanian language the beaming and grandeur of the classical language, Latin and Greek (we mention in this sense the trials of the Moldavian scholars, of some scholars from Wallachia, of some translators of the Bible from 1688 and, especially, of the D. Cantemir).

Between the two phases there exists a *continuum* and a *gradual transmission*, materialised through the so-called „literary variants" with norms, at first, regional, but which converge towards the end of the 18th century, towards supra-dialectal norms and, afterwards, in the modern epoch, towards the unique norms of the literary and national language.

Numerous facts brought in discussion in this book have shown once again, compared to the other papers, that the morphologic and syntactic system of the old Romanian language is a *Neo-Latin system of the synthetic-analytical type*, closer to the Latin system, especially, to the folk Latin, rather

than the system of other Neo-Latin languages: preserving the first three declinations, with traces from the 4th and the 5th (*mînu*, *zi*), maintaining of the categories of number, case (only the Romanian Language has the vocative in *-e* of Latin origin), gender (only the Romanian Language preserved the neutral desinence *-uri* (Latin *ora*), which it extended, starting with the 17th century to the feminine, to the type naming, classes (*cărnuri, blănuri, mărfuri*), the preservation of the four Latin conjugation (like the Italian language). In the pronominal field, the Romanian language preserved the basic elements, and from them has created also through combination, new morphologic forms (the definite enclitic article, the reinforcement pronoun, the demonstrative pronoun, the indefinite pronoun etc.). The person categories, the time, mood and voice were preserved from folk Latin (as, actually, happened also in the Western Neo-Latin languages), but these received a new reorganization: Past Perfect Subjunctive of the *cantavisset* type became in the Romanian language the Past Perfect Indicative (*cîntase*), while in the Western Romance languages, it became the Imperfect Subjunctive (cf. French *que je chantasse*, Spanish *que me alegrase*). The Romanian language rearranged the Supine Mood similar to the Latin one (*de cîntat*), while the Western Romance languages do not have this mood. The Romanian Subjunctive has a larger frequency and distribution than those in the Romance languages through the process of limitation and even replacement of it by the Infinitive, a process encountered in the South Italian dialects and in the Balkan languages (Neo-Greek, Bulgarian, Albanese, Macedonian and, partially, Serbian-Croatian). The replacement of the Infinitive with the Subjunctive enticed changes in the syntactic structures (through the expansion of the following types of sentence: subjective, predicative, attributive, direct and indirect objective, and different subordinated circumstantial phrases instead of subject, predicative names, attributes, direct and indirect objects, corresponding circumstantial complements).

Numerous examples brought in this sense illustrate these phenomena.

Also, through the disappearance of the synthetic form of the Latin future of the type *cantabo*, the Romanian language has grammered the modal formation of the type *voleo + infinitive* (*voleo cantare*) as well as the Italian South dialects, but as well as some Balkan languages (Neo-Greek, Albanese, Bulgarian, Macedonian).

Most Romance languages have grammered the expression of the future for the modal formation of the type *cantare - habeo* (French *chanterai*, Italian *cantaer(r)o*, Spanish *cantaré*, Portuguese *canterei*).

Yet, the Romanian language has grammered also the formation *habeo ad cantare* with sequences in the Sardinian language (*app'a kantare*) that became in the Romanian language *am a cînta* (the modal formation expressing the possibility or necessity), which later transformed themselves

through the replacement of the Infinitive with the Subjunctive in the form of the folk future (*am să cînt*) (for further information, see C. Frîncu, *Geneza limbii române...*, p. 57-59).

The old Romanian language from the 16th century and the first half of the 17th century has maintained the synthetic form of the Conditional, such as *(să) cîntare*, which, from the etymologic point of view derives from the contamination of the Latin Future form (*cantavero*) with the form of the Latin Subjunctive (*cantaverim*). From the Romance languages, only the old Romanian language (up until the 1650s) and Spanish preserve this contamination (named in Spanish "Future Subjunctive": Spanish *cantare, cantares*, etc.; cf. C. Frâncu, *op. cit.*, 62).

Like in some Western Romance languages from lateral arias, the Romanian language has preferred, after the disappearance of the synthetic form such as *altior, altius*, for expressing the comparative, the analytical formation with *magis* + *adjectiv* or *adverb*: *mai frumos* < *magis formosus*; cf. Spanish *màs hermoso*, Portuguese *mais formoso* and not the formation *plus* + *adjective* or *adverb*, as some Romance languages from the central Romance area proceed (cf. French *plus haut*, Italian *più alto*).

Also, after the disappearance of the synthetic form of the Superlative, the old Romanian language, like some of the Western Romance languages, preserved the folk Latin formation with the adverb *multum (mult(u) bun), multu bine*, cf. v. French *molt grand*, Italian *molto bene*, Spanish *muy hermoso*, Portuguese *muite grande*, in contrast with the modern French *très* (< Latin *trans*) + *pozitiv*. In the old Romanian language, the formation with *mult* (*mult milostiv*), presented also in the Aromanian dialect (*multu muşeată* „foarte frumoasă") competed with the formation *prea* (< from Latin *prae* (*prea milostiv*) and, especially, with the formation *foarte* (< Latin *fortis*), a formation specific to the Romanian language, which imposed itself gradually in the modern literary norms of the Romanian language.

Specific for the Romanian language is also the suffix *-eşte*, with which adverbs are formed from nouns or adjectives (*iepureşte, româneşte, turceşte*). Derived from the suffix *-esc*, of native origin, this suffix has as correspondent in the Western Romance languages the suffix *-mente* (< Latin *mens, -tis*). The suffix *-eşte* concurs in the old language the suffix *-ie*, present in the constructions of the type *pe (de pe) românie, pe turcie* and manages to take it gradually out of the circulation, at the end of the researched period (*(pe) româneşte, (pe) turceşte*).

From the syntactic point of view, the old Romanian language presents a series of concordances with the Western Romance languages.

For example, the old Romanian language created a direct prepositional object with the name of the persons (*văd pe Ion*) as well as some Western Romance languages (Spanish, Catalan, Occitan language), but while the Romanian language has as morpheme for this preposition *pre* (<

Latin *per*), in the Western Romance languages it was referred to as *a* (< Latin *ad*, Spanish „*Veo a Juan*"). The creation of this prepositional object brings a freer topic, allowing for the prepositioning of the object.

The Romanian language, in contrast with the Western Romance languages, has expressions with a logic subject in Dative, such as *mi-e foame (frig, sete, drag)* with concordances in Slavic languages, but also in Caucasian languages (cf. Ivănescu, ILR, 2000, 744).

In the researched period, there are important transformations and as far as the topic is regarded: the passage from *enclisis* to *proclisis*, in the use of the non-accentuated pronominal forms and auxiliaries from the component of the composed verbal forms. In an older period of the Romance languages, the sentence and the phrase could not begin with unstressed pronominal or an auxiliary form from the composition of the composed verbal times. The beginning of the independent phrase or sentence was met only by forms of the type *cântat-am, cânta-voi, dau-ţi, văzutu-m-ai* and not of the type *am cântat, voi cânta, (î)ţi dau, m-ai văzut*, which could appear only within the phrase or sentence.

Specific for the Romanian language is the *progressive topic*, in which the determined is positioned after the determinant, a fact present also in other Romance languages such as French, Italian, and Spanish and, in a greater degree, in others. G. Ivănescu (ILR, 2000, 744) shows that this topic is found also in the Basque language (a non-Indo-European language), Caucasian languages, Austro-Asiatic and Australian languages and the languages of the American Indians. The inverted order, with the determinant placed before the determinate, is *regressive, anticipative order* and characterizes the German language (Romanian *limba franceză*, French *la langue française*, but German *die französische Sprache*) and some Indo-European, Semitic, Ural-Asiatic languages, Chinese, Tibetan, Asiatic etc. The difference between the two types of topics is blamed by some on the difference in temperament, way of thinking or psychic structures, but the arguments brought are not sufficient (see the discussion in Ivănescu, ILR, 744-745).

What characterizes the Romanian language as Neo-Latin language, in comparison with the other Neo-Latin languages, is its more liberal development, because its evolution was not slowed down by Medieval Latin, as it happened to languages such as French, Italian, Occitan and Spanish, which preserved Latin as a curial, cult and cultural language until late.

As G. Ivănescu (ILR, 2000, 739) shows that although „the Romanian population, at the origin, was part of an empire „with great political, economic and cultural value", it had to lead a modest existence for a time of approximately one millennium, somewhat underground, remaining outside the barriers of the civilised Byzantine and Occidental world". That is why also „the Romanian language had a development less customary to the languages on the globe": „although it has its origin in a language of great

culture, it was submitted for a time of approximately a millennium to an existence exclusively popular, having in all this time only sporadic contacts with the literal languages such as the Byzantine Greek or of the Slavic Church" (ib., p. 739). In comparison with other Romance languages or some non-Romance languages from Europe, Asia and even Africa, the Romanian language became a literary language very late.

The 16th, 17th and 18th centuries, which we have analysed in detail under the grammatical aspect, represent a decisive period regarding this moment of passing from orality to writing, the passing which was done gradually, first through regional norms („literary variants"), which were increasingly more convergent and which tended towards the supra-dialectal norms. The circulation of manuscripts from one region to another in the three Romanian provinces and afterwards through the use of the print, Church books, judicial texts, folk books, made this process faster.

Unlike other Neo-Latin languages or other genealogical types, the present literary Romanian did not select literary norms from one dialect (as it happened, for example, with French, Italian, Spanish, German etc.), but from several speeches or better said from several „literary variants". For example, the disappearance of the palatalization of a consonant under the influence of the *i* in verbal forms were taken not from the Wallachian speech, which today has the palatalization of a consonant under the influence of an *i* form and which, due to some extra-linguistic conditions, imposed several norms, but from that of Banat-Hunedoara and from the Northern Moldavian, as the texts show. The noun forms, of the type *mătuşă*, *grijă*, are selected from the literary Moldavian variant and from the Moldavian speeches, and not from the Wallachia and the Wallachian speeches, which have *ş*- and *j*- palatalized (*mătuşe, grije*) from the second half of the 17th century, although in the 16th century and the first half of 17th century, the status of the language was entirely different: in the Moldavian speeches and literary variant, *ş*- and *j*- were palatalized and, implicitly, there were forms of the type *mătuşe*, *grije*, and in the Wallachian literary version and speeches, *ş* and *j* were hard, thus the respective forms were *mătuşă*, *uşă*. The texts reflect this situation, evidently existing fluctuations due to more factors revealed in the content of the paper.

The complexity of the phenomena was explained by *diachronic, diatopic, diastratic* and *diaphasic* factors. From the diachronic and diatopic point of view, the forms and structures were pursued for a period of approximately 260 years, namely on a period of almost 9 generations, starting from the hypothesis that every generation brings a series of changes or creates the conditions for some changes or innovations. The permanent *morphologic innovations of analogical nature* (or, better said, *analogical replacements*), as well as the renewal of the means of relation with the effects in the syntax of the sentence or phrase are conclusive in this way and they

were illustrated in detail with facts in this paper.

They are evident if several variants are compared in the editing of different periods. For example, it was compared the text of *Cazania* (1643) by Varlaam with those of its re-printings, the *Cazania* from Dealu (1644), *Chiriacodromionul* from Alba Iulia (1699) and *Cazaniile* from Bucharest and Rîmnic, from 1732, 1748, 1768, 1781 and there were ascertain changes in *time, space* and even those of *diastratic* and *diaphasic*. Also, the rhotacizanted Psalters were compared with those of Coresi from 1570, 1577, 1582 and there were ascertaining similarities and, especially, differences in what regarded the existence of some forms and structures. It was compared the *Faptele Apostolilor* from *Codicele voronețean, Apostolul* by Coresi and those from *Codicele popii Bratul*, but also those from *Noul Testament* from Bălgrad (1648), from the *Biblia* from Bucharest (1688) and the *Biblia* of S. Micu (1795). We have compared, also, different variants of some judicial texts (for example, *Pravila* by Vasile Lupu (Iaşi, 1646) with that of Matei Basarab (Bucharest, 1652) or chronicles and we ascertained changes that abide to *time, space* and *diastratic* and *diaphasic* factors.

From the *diastratic* point of view, we have compared literary and official texts written by wealthy people, with a status, that used a more careful language and, especially, of private documents, inscriptions and notes, letters (of merchant, little noblemen, women), due to some people from the lower or middle class. Of course, I was prudent in what it regarded the diastratic factor because it is known the fact that also people from the upper class, even rulers (for example, Constantin Cantemir, the father of the scholar D. Cantemir) were illiterate. Some indications regarding the *diastratic* factor bring the first Romanian grammars through their comments (D. Eustatievici Braşoveanul, Anonimul bihorean, S. Micu şi Gh. Şincai).

From the *diaphasic* point of view, there were ascertain differences of writing among the humble authors from the intellectual and scholars', that strived through imitation or figure of speech, borrowing and linguistic calculations to give the Romanian language the brightness, equilibrium and greatness of classical languages (the Moldavian chroniclers, some chroniclers from Wallachia and, especially, D. Cantemir).

The entwining of these elements insures a great variance and complexity of the forms and the structures of the old Romanian language from which the modern literary Romanian language has selected its supra-dialectal norms.

Translated by Irina Ioniță

ABREVIERI, IZVOARE, BIBLIOGRAFIE

A. Izvoare

A 1776 — *Alexandria* (ms. rom. BAR nr. 3093 din 1776, f. 92-144).

AB — *Istoria Ţării Româneşti de la octomvrie 1688 până la martie 1717 (Anonimul Brâncovenesc);* ediţie de M. Gregorian, în *Cronicari munteni,* II, Bucureşti, 1961, p. 273-347.

AC — *Dictionarium valachico-latinum:* ediţie de Gr. Creţu, *Anonymus Caransebesiensis, cel mai vechi dicţionariu al limbei române,* în „Tinerimea română", s.n. I, Bucureşti, 1898, fasc. II, p. 320-380.

AC[1] — *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicţionar al limbii române.* Studiu introductiv, indici şi glosar de Gh. Chivu, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2008.

ACat — Silvestra Amelio, *Katekismu krestinesku,* Iaşi, 1719; ed. Ov. Densusianu, în GS, I (1924), fasc. 2, p. 291-293, 297-299.

ACL — Antim Ivireanul, *Carte sau lumină, cu drepte dovediri din dogmele besearicii Răsăritului, asupra dejghinării papistaşilor,* Snagov, 1699.

ACP — Antim Ivireanul, *Capete de poruncă,* Târgovişte. 1714; ediţie de Gabriel Ştrempel în Antim Ivireanul, *Opere,* Bucureşti, 1972, p. 391-394.

ACT — Antim Ivireanul, *Chipurile Vechiului şi Noului Testament,* Târgovişte, 1709; ediţie de Gabriel Ştrempel în Antim Ivireanul, *Opere,* Bucureşti, 1972, p. 239-321.

AD — Antim Ivireanul, *Didahii:* ed. Gabriel Ştrempel, Antim Ivireanul, *Opere.*

ADSB — *Acte, documente şi scrisori din Scheii Braşovului,* text ales şi stabilit, note de Vasile Oltean, Editura Minerva, Bucureşti, 1980.

Agy.C — *Cartea de cîntece,* copiată de Gergely Sándor de Agyagfalva la Haţeg în 1642 [paginile sub 100 trimit la N. Drăganu, *Mihai Halici (Contribuţii la istoria culturală românească din sec. XVII),* în „Dacoromania" IV, partea a II-a, 1924-1926, cifrele peste 100, la H. Sztripszky - G. Alexics, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI századbeli róman fordításban,* Budapest, 1911, iar cele peste 200 la N. Drăganu, *Un manuscris calvin din veacul al XVII-lea,* în *Fraţilor Alexandru şi I. Lăpădatu la împlinirea vîrstei de 60 de ani,* Bucureşti, 1936].

AI	*Alegerile lui Ipocrat* (ms. rom, VI/1, BU Iaşi, c. 1750).
AJ	*Acte judicare din Ţara Românească. 1775-1781*, ediţie de Gheorghe Cronţ, Alexandru Constantinescu, Anicuţa Popescu, Theodora Rădulescu, Constantin Tegăneanu, Editura Academiei, R.S.R., Bucureşti, 1973.
AP	Antim Ivireanul, *Predici*, ediţie critică de G. Ştrempel, Bucureşti, 1962.
Ap. 1618	Apostol fragmentar *(Cuvînt pentru curăţie)*, 1618; ed. Gaster, GCR, I, p. 45-52.
Ap. 1646	*Apostol slavo-român* (ms. rom. DAR nr. 85 din 1646).
Ap. 1683	*Apostol*, Bucureşti, 1683.
Ap. 1704	*Apostol*, Buzău, 1704.
APăst	P. P. Aaron, *Păstorniceasca poslanie sau Dogmatica învăţătură*, Blaj, 1760.
Arch.	*Poveste lui Archirie fi[lo]soful*, copiată de Pop Nichifor din Sălaj (ms. rom. BAR nr. 1739 din 1778).
AUL	Axinte Uricariul, *Letopiseţul Ţării Moldovei:* ed. I. St. Petre, *Axintie Uricariul, studiu şi text*, Bucureşti, [1944].
AVoc.	Silvestru Amelio, *Breve vocabulario italiano-rumeno*, Iaşi, 1719; ed. Giuseppe Piccillo, *Il glossario italiano-moldavo di Silvestro Amelio (1719), Studio filologico-linguistico e testo*, Catania, 1982.
B1795	*Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a legii vechi şi a celei noao*, Blaj, 1795.
BB	*Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură*, Bucureşti, 1688 şi ediţia critică (cu ms. 45 şi ms. 4389) elaborată de un colectiv condus de Vasile Arvinte, Ioan Caproşu, Paul Miron, *I Genesis* (= Gen), *II Exodus* (= Ex), *III Leviticus* (= Lv), *IV Numeri* (= Nm), *V Deuteronium* (= Dt), Iaşi, 1988-1997, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"; cf. şi *Biblia 1688*, vol. I-II. Text stabilit şi îngrijire editorială de Vasile Arvinte, Ioan Caproşu, volume întocmite de Vasile Arvinte, Ioan Caproşu, Alexandru Gafton, Laura Manea, N. A. Ursu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2001-2002.
BCS	[Gheorghe Brancovici], *Cronica slovenilor, Iliricului, Misii cei de sus şi cei de jos Misii;* ed. N. Iorga, *Operele lui Gheorghe Brancovici*, în „Revista istorică", III, 1917, nr. 1, p. 26-118.
BDB	T. Bălan, *Documente bucovinene*, I-IV, Cernăuţi, 1933, 1934, 1937, 1938.
BDR	I. Bianu, *Documente româneşti*, partea I, tom. I, fasc. 1-2, 1576-1632, Bucureşti, 1907.
Bert. 1775	*Întâmplările lui Bertoldo* (ms. rom. BAR nr. 1417 din 1775, f. 57-113).

BIM	I. Bârlea, *Însemnări din bisericile Maramureşului*, Bucureşti, 1909.
BPB	Ioachim Bărbătescu, *Pentru toate boalele, la care ce tămăduire trebuie* (ms. rom. BAR nr. 2183 din 1777, f. 160^r-165^v).
BRV	I. Bianu, N. Hodoş, D. Simonescu, *Bibliografia românească veche*. 1508-1830, Bucureşti, vol. I, 1903; vol. II, 1910: vol. III, 1912-1936; vol. IV, 1944.
Buc. 1699	*Bucoavnă ce are în sine deprinderea învăţăturii copiilor la carte*, Bălgrad, 1699.
Buc. 1744	*Bucoavnă*, Cluj, 1744.
Cal. 1733	Petcu Şoanul, *Calendari românesc pe 100 de ani*. Braşov, 1733.
Catav.	*Catavasier*, Râmnic, 1747.
Caz.B.[1]	*Evanghelie cu învăţătură*, Bălgrad, 1641.
Caz.B.[2]	*Chiriacodromion sau Evanghelie învăţătoare*, Bălgrad, 1699.
Caz. 1644	*Evanghelie învăţătoare*, Mănăstirea Dealului, 1644.
Caz.G	*Evanghelie învăţătoare sau Cazanie*, Govora. 1642.
Caz.I	*Cazania şi Molitvenicul*, copiate de diacul Ioan din Pociovelişte - Bihor, în c. 1641; ed. V. Drimba, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tâlcului Evangheliilor" şi a „Molitvenicului" diaconului Coresi*, în „Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor", IV, 1955, p. 535-571.
Caz.P	*Cazanie*, copiată de Ilie Aron Popovici în Hârniceşti-Maramureş (ms. rom. BAR nr. 3509 din 1697).
Caz.U	*Cazanie*, copiată de preotul Ursu din Cotiglet (ms. rom. BAR nr. 4182 din 1692).
Caz.V	Varlaam, *Carte românească de învăţătură*, Iaşi, 1643; ed. J. Byck, Bucureşti, 1943.
CHIRIAC 1732	*Chiriacodromion sau Evanghelie învăţătoare* Bucureşti, 1732.
Caz. 1748	*Cazanii*, Râmnic, 1748.
Caz. 1768	*Cazanii*, Bucureşti, 1768.
Caz. 1781	*Cazanii*, Râmnic, 1781.
CB	*Codice miscelaneu*, copiat de popa Bratul, 1559-1650 (Iaşi, „Casa Dosoftei").
CBuc.	*Carte întru carea să scriu mâncările*, copiată de Mihai logofăt din Greci - Ţara Românească (ms. rom. BAR nr. 1120 din 1749).
CC[1]	Coresi, *Tâlcul Evangheliilor*, [Braşov], c. 1567-1568.
CC[2]	Coresi, popa Iane, popa Mihai, *Evanghelia cu învăţătură*, Braşov, 1581.
CCat.	Coresi, *Catehism*, [Braşov, c. 1560].
CCD	Nicolaie Costin, ***Ceasornicul domnilor*** *de Antonio de Guevara, traducere din limba latină de Nicolae Costin;* ed. Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1976.
CCâmp.	*Cântece câmpeneşti cu glasuri rumâneşti*, Cluj, 1768.

CD	D. Cantemir, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul,* Iași, 1698; ed. V. Cândea, București, 1969.
CDicț.	Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachico interpretatione,* [Brașov], c. 1700 (ms. rom. BAR Cluj-Napoca, nr. 43).
Ceasl. B	*Ceaslovеț, care are întru sine slujbele de noapte și de zi,* Bălgrad, [1687].
Ceasl. C	*Ceaslov,* copiat de popa Florea din Criștelec-Sălaj (ms. rom. BAR nr. 206 din 1699).
Ceasl. G	*Ceaslov,* [Govora ?], c. 1640; ed. Șt. Pașcu, *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea; cel mai vechi ceaslov românesc, studiu istoric literar și de limbă.* București, 1939.
Ceasl. S	*Ceaslovеț, care are întru sine slujbele de noapte și de dzi.* Sibiu, 1696.
Ceasl. T	*Ceaslov și Anghilest,* copiate de popa Pătru din Tinăud-Bihor (ms. rom. BAR, nr. 714 din 1685).
CH	D. Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor;* ed. Gr. Tocilescu, în D. Cantemir, *Opere,* VIII, București, 1901.
CIH	Miron Costin, *Istorie de crăiia ungurească;* ed. P. P. Panaitescu, în Miron Costin, *Opere,* [București], 1958, p. 277-314.
CII	D. Cantemir, *Istoria ieroglifică;* ed. P. P. Panaitescu și I. Verdeș, I-II, București, 1964.
CH[1]	Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor,* I, ediție de Stela Toma, Editura Minerva, București, 1999.
CÎ	*Cheia înțelesului,* București, 1678.
CJP	Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Jurnal de călătorie la Padova* (ms. rom. BAR nr. 1598, f. 127-129, 131-132).
CL	Coresi, *Liturghierul;* [Brașov, 1570], ediție critică de Al. Mareș, București, 1970.
CLM	Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron vodă încoace;* ed. P. P. Panaitescu, în M. Costin, *Opere,* [București], 1958, p. 41-201.
CM	Coresi, *Molitvenicul rumânesc,* [Brașov, 1567-1568].
CM[1]	*Cronicari munteni*, texte selectate, studiu introductiv, note și glosar de Liviu Onu, Editura Științifică, București, 1970.
CN	*Codicele Neagoeanus.* Miscelaneu copiat de Ion Românul din Sâmpetru, 1620 (ms. rom. BAR nr. 3821).
CNM	Miron Costin, *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor,* ed. P. P. Panaitescu, în Miron Costin, *Opere,* [București], 1958, p. 241-274.
CO	*Cugetările lui Oxenstiem* (ms. rom. BAR nr. 2773 din 1779).
Cod.P	*Codicele de la Petrova,* 1672; ed. G. Alexici, *Material de*

	limbă din „Codicele de la Petrova", în „Revista pentru istorie, arheologie şi filglogie", XIII, 1912, p. 278-293.
Corfus	Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Junimea, Iaşi, 1975.
Cosm.[1]	*Cozmografie, ce să zice împărţeala pământului*, copiată de Costea dascălul, Braşov, 1693-1703 (ms. rom. BAR nr. 1436. f. 68r-75r).
Cosm.[2]	*Cozmografie, adecă izvodirea lumii*, copiată de ieromonahul Antim, Cozia, 1766 (ms. rom. BAR nr. 1556).
CP	Coresi, *Psaltire românească*, Braşov, 1570.
CP[1]	Coresi, *Psaltire slavo-română*, Braşov, 1577.
CP[2]	Coresi, *Psaltire slavo-română*, [Braşov, c. 1583].
CPB	*Codicele popii Bratul* (1559-1560); Grafia şi fonetica, morfologia, vocabularul, textul facsimilat, indice de cuvinte şi forme româneşti de C. Dimitriu, Casa Editorială Demiurg, Iaşi, 2005.
CPr.	Coresi, *Praxiu*, [Braşov, c. 1563].
CPrav.	Coresi, *Pravilă*, [Braşov, c. 1560-1562].
CR	*Cântec religios*. Text românesc din c. 1535-1555 (ms. sl. BAR, nr. 494).
Cron. 1689	*Hronograf den începutul lumii*, copiat de Gavril diac din Bălţăteşti, în 1689 (ms. rom. BAR nr. 86).
Cron.H	*Cuvinte în versuri a cetăţii Hotinului (Cronica Hotinului)*; ediţie de Dan Simonescu, *Cronici şi povestiri româneşti versificate*. Bucureşti, 1967, p. 103-106.
CS[1]	*Codex Sturdzanus*, ediţie critică, studiu introductiv şi glosar de Gh. Chivu, editura Academiei Române, Bucureşti, 1991.
CSc.	*Cărare pre scurt spre fapte bune îndreptătoare*, Bălgrad, 1685.
CSOM	*Cântecul lui Solomon la om mort* (ms. rom. BAR nr. 4150 din 1759, f. 1-45).
CT	Coresi, *Tetraevanghel*, Braşov, 1561, ediţie de Florica Dimitrescu, Bucureşti, 1961.
CTd.	*Codicele Todorescu* (ms. rom. BAR nr. 5484).
CV	*Codicele Voroneţean*, [1563-1583] (ms. rom. BAR nr. 448).
DB	*Documente bucovinene*. Teodor Bălan, ediţie îngrijită de prof. univ. dr. Ioan Caproşu; vol. VII, VIII, Editura Taida, Iaşi, 2005.
DC	*[Decretul cancelariei aulice pentru scăderea cărăuşiilor]*. Viena, 1748.
DDL	Dosoftei, *Dumnezăiasca liturghie*, 1679, ediţie critică de N. A. Ursu, Iaşi, 1980.
DERS	*Dicţionarul elementelor româneşti din documentele slavo-române*, elaborat de un colectiv condus de Gh. Bolocan, Bucureşti, 1981.
DIB	*Documente privind istoria oraşului*, Bucureşti, 1972.

DIB[1] III	G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1634-1800)*, București, 1982.
DII	*Documente privitoare la istoria orașului Iași*, editate de Ioan Caproșu, vol. I-VII, Editura Dosoftei, Iași, 1999-2008.
DIP	*Pentru descoperirea a multor împărății și locuri care s-au descoperit și s-au aflat de portugali*, copie moldovenească din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (ms. rom. BAR nr. 3533).
DIR	*Documente privind istoria României, veacul XVII. A. Moldova*, vol. I-V, [București], 1952-1957, B. *Țara Românească*, vol. I-IV, [București], 1951-1954.
DIT	I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I (1599-1689), Cluj, 1948.
DÎ	*Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, text stabilit și indice de Gh. Chivu, M. Georgescu, M. Ioniță, Al. Mareș, Al. Roman Moraru, București, 1979.
DÎLR	Gh. Chivu, Em. Buză, Al. Roman Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421-1760)*. București, 1992.
DMA	*Ducere de mână către aritmetica sau socoteala*, Viena, 1777.
DMC	*Ducere de mână către cinsta și direptatea*, Viena, 1777.
Doft.[1]	*Meșteșugul doftoriei*, [Țara Românească], c. 1760-1770 (ms. rom. BAR nr. 933).
Doft.[2]	*Meșteșugul doftoricesc*, [Țara Românească], c. 1760-1770 (ms. rom. BAR nr. 4841).
DP	Dosoftei, *Psaltire de-nțăles a sfântului împărat proroc David (Psaltirea slavo-română)*, Iași, 1680. (și ediția realizată de Mihaela Cobzaru, Dosoftei, *Psaltirea de-nțăles*, Text stabilit și studiu lingvistic, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2007).
DPar.	Dosofiei, *Parimiile preste an*, Iași, 1683.
DPV	Dosoftei, *Psaltire a' svântului proroc David (Psaltire în versuri)*, Uniev, 1673 și ediția critică a lui N. A. Ursu, Iași, 1974.
DRA	*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, vol. I, *Țara Românească*, [București, 1961], vol. II, *Moldova*, [București], 1966.
DRH	*Documenta Romaniae Historica*, A. *Moldova*, B. *Țara Românească*, XIX-XXIV, București, 1965-1974.
DTR	Mariana Costinescu, Magda Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640-1780). Termeni regionali*. București, 1987.
DVS	Dosoftei, *Viața și petreacerea svinților*, Iași, 1682-1686.

E1703	*Istoria lui Isop,* copiată de Costea dascălul în c. 1703 (ms. rom. BAR nr. 1436, f. 122-145).
EG	Dimitrie Eustatievici Braşoveanul, *Gramatica românească,* Braşov, 1757; ed. N. A. Ursu, Bucureşti, 1969.
EPrav.	Eustratie Logofltul, *Pravila aleasă,* 1632 (ms. rom. BAR Cluj-Napoca, fondul *Blaj,* nr. 41).
ET	*Edictul de toleranță,* Viena, 1700.
Ev. 1682	*Evanghelia românească,* Bucureşti, 1682.
Ev. 1693	*Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie,* Bucureşti, 1693.
Ev. 1723	*Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie,* Bucureşti, 1723.
Ev. 1760[1]	*Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie,* Bucureşti, 1760.
Ev. 1760[2]	*Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie,* copiată de V. Volskii în Bârgău - Maramureş (ms. rom. BAR nr. 5684 din 1760).
Ev. 1762	*Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie,* Iaşi, 1762.
Ev. 1765	*Sfânta şi dumnezeiasca Evanghelie,* Blaj, 1765.
FC	Ştefan Fogarasi, *Catehism calvinesc,* Bălgrad, 1648.
FD 1592-1604	*Floarea darurilor,* [Putna, c. 1592-1604] (ms. rom. BAR nr. 4620).
FD 1693	*Floarea darurilor,* copiată de Costea dascălul din Şchei, în 1693 (ms. rom BAR nr. 1436, f. 13-44).
FD 1700	*Floarea darurilor,* Snagov, 1700.
FD 1764	*Floarea darurilor,* copiată de Simion diacul din Bratei - Sibiu, în 1764 (ms. rom. BAR nr. 2369).
FG	*Fragmentul Ghibănescu* (*Pravilă* fragmentară); ed. Gh. Ghibănescu, în „Teodor Codrescu", I, 1915, nr. 3, p. 43-44).
FH	Franck von Franckenstein, *Hecatombe Sententiarum Ovidianarum Germanicae imitatarum,* Sibiu, 1679; ed. N. Docan, *Încercări de versificație românească, publicate de un sas în veacul al XVII-lea,* în „Arhiva", Iaşi, XII, 1901, 5, 6.
FN	Ioan Românul sau Frâncul sau Giovanni Candido Romano, *Foletul Novel:* ed. Em. Vârtosu, *Foletul Novel, calendarul lui Constantin vodă Brâncoveanu,* Bucureşti, 1942.
FT	*Fragmentul Todorescu,* Cluj, c. 1571-1575. (Budapesta, Biblioteca Széchényi, cota RMK, I, 361/b. F); ed. Ion Gheție, în TR, p. 357-364.
GA	*Geografia Ardealului,* [Transilvania], c. 1660-1680, ed. Gaster, GCR. I, p. 175-178.
GB	*Glosele Bogdan* (Moscova, Biblioteca Publică de Stat, fondul *Egorov,* 98, nr. 65/65); ed. M. Georgescu, în TR, p. 452-461).
GC	*Gromovnic,* copiat de Costea dascălul din Şchei, în 1695 (ms. rom. BAR nr. 1436).
GCR	M. Gaster, *Crestomație română,* vol. I-II, Leipzig-Bucureşti, 1881.
GCond.	Gheorgachi Logofăt, *Condica ce are întru sine obiceaiuri*

vechi şi nouă a preaînălţatului domn, 1762; ed. Dan Simonescu. *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi,* 1762, Bucureşti, 1939.

Geogr. *Poveastea ţărâlor şi împărăţiilor câte-s în pământul Asiei,* copiată de Costea dascălul din Şchei, în 1703 (ms. rom. BAR nr. 1436, f. 49^{r}-68^{r}).

GN *Gheografie noauă,* copie moldovenească, c. 1780 (ms. 121, Arhivele Statului Iaşi).

GPov. Radu Greceanu, *Poveste de jale despre moartea postelnicului Constantin Cantacuzino;* ed. Dan Simonescu, *Cronici şi povestiri româneşti versificate,* Bucureşti, 1967, p. 37-48.

GR *Gheografia Roşiei,* copiată de Anatolie, Râmnic, 1774-1778 (ms. rom, BAR nr. 1267, f. 366^{r}-367^{r}).

GS *Gromovnic* scris de popa Stanciu, Scorei - Sibiu, 1636 (CRV 31/43 BAR Cluj-Napoca).

H 1779 *Halima* (ms. rom. BAR nr. 1067, din 1779, f. 71-88, 91-103, 106-114, 118-131).

HAT *Hatişerif al preaputernicului împărat Sultan Hamid,* [Bucureşti, 1774].

HCC Mihai Halici senior, *Cartea de cântece;* ed. N. Drăganu, în DR IV, partea I, 1924-1926, p. 86.

HCP Mihai Halici jr., *Carmen primo...;* ed. N. Drăganu, în DR IV, partea I, 1924-1926, p. 106-107.

HEROD *Herodot*, ediţie de N. Iorga, Bucureşti, 1909.

Hris. 1742 *Hrisovul* lui C. Mavrocordat pentru locuitorii de pe moşiile mănăstireşti, [Iaşi], 1742.

Hris. 1756 *Hrisovul* lui C. Racoviţă pentru vădrărit, Iaşi, 1756.

Hris. 1757 *Hrisovul* lui C. Racoviţă pentru desfiinţarea văcăritului şi a cuniţei pe vite, [Iaşi], 1757.

IB *Povestea Sfântului Ioan Botezătoriul* (ms. rom. BAR nr. 4150, din 1759).

ILV *Institutiones linguae valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină,* ediţie critică de Gheorghe Chivu. Revizia şi traducerea textului latin de Lucia Wald, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2001.

IM *Istoria oştirii ce s-au făcut asupra Moreii la anul 7223;* ediţie de N. Iorga. *Cronica expediţiei turcilor în Moreea, 1715. Atribuită lui Constantin Diichitis*, Bucureşti, 1913.

IMCM *Însemnări de pe manuscrise şi cărţi vechi din Ţara Moldovei.* Un corpus editat de I. Caproşu şi E. Chiaburu, vol. I-II, 1429-1750), Casa Editorială Demiurg, Iaşi, 2008.

INB *Învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, ediţie de Florica Moisil şi Dan Zamfirescu, Bucureşti, 1970.

Instr. — *Instrucţii ale lui Grigore Maior la moartea Măriei Tereza*, Blaj, 1780.

IOB — *Inscripţiile medievale ale României. Oraşul Bucureşti*, ediţie de Alexandru Elian (redactor responsabil), Bucureşti, 1965.

IOM — *Iertăciune la oameni morţi* (ms. rom. BAR nr. 4150 din 1759).

IP — *Istoria poamelor* (ms. rom. BAR nr. 3518 din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, f. 6^r-10^r).

IPB — N. Iorga, *Observaţii şi probleme bănăţene*, Bucureşti, 1940.

IRP — *Istoriile domnilor Ţării Româneşti* de Radu Popescu vornicul, ediţie critică de Const. Grecescu, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1963.

ISBD — N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, ediţia a II-a, Văleni, 1925.

ISD — N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, vol. I-XXIV, Bucureşti, 1904-1913.

Ist. et. — *A lui Iliodor istorie ethiopiceasca*, copiată de Grigorie Ilievici, la Iaşi (ms. rom. BAR nr. 335 din 1773).

IT — *Împărăţâia lui Priam, împăratul Troadei, cetăţii ceii mari (Istoria Troadei)*, 1689; ed. I. C. Chiţimia, *Cărţile populare în literatura româneasca*, vol. I, Bucureşti, 1963, p. 89-108.

IZ — Gh. Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise (documente slavo-române)*, vol. I-VI, Iaşi, 1906-1923, Huşi, 1924-1933.

II — *Întâia învăţătură*, [Banat], a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (ms. România. BAR, nr. 280).

Învăţ. — *Învăţături preste toate zilele*, Câmpulung, 1642 (şi ediţie cu texte, index de cuvinte, glosar şi facsimile de Villem van Eeden, Amsterdam, 1985).

Înv. Cr. — *Învăţături creştineşti*, Snagov, 1700.

Înv. Ec. — *Învăţătură a însuşi strălucitoarei Ecaterina a II-a*, Iaşi, 1773.

ÎR — *Întrebări şi răspunsuri filosofeşti şi proroceşti, când s-au întrăba<t> împăratul Leon cu dascăli şi cu filosofi*, 1776 (ms. rom. BAR nr. 3093, f. 56^r - 74^r).

Jur. — *Porunca* Mariei Tereza adresată bucovinenilor pentru depunerea jurământului, Blaj, 1777.

Lacea, VS — C. Lacea, *Untersuchung der Sprache der „Viaţa şi petrecerea svinţilor" des Metropoliten Dosoftei*, în „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig", V, 1898, p. 51-144.

Let. C — *Istoria Ţării Rumâneşti de când au descălecat pravoslavnicii creştini (Letopiseţul Cantacuzinesc)*; ed. M. Gregorian, în *Cronicari munteni*, I, Bucureşti, 1961, p. 83-224.

Lex. M — *Lexicon latinum, valachicum et ungaricum*; ed. C. Tagliavini, *Il „lexicon Marsilianum", dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo*, Bucureşti, 1930.

Lit. 1679 Dosoftei, *Dumnezăiasca Liturghie*, Iaşi, 1679; ed. N. A. Ursu, Iaşi, 1980.

Lit. 1680 *Svânta şi dumnezăiasca Liturghie*, Bucureşti, 1680.

Lit. 1702 *Sfânta şi dumnezăiasca Liturghie*, Buzău, 1702.

Lit. 1706 *Liturghie*, copiată de Ştefan diac la Boci-Cluj, în 1706 (ms. rom. BAR nr. 1352).

Lit. 1713 *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Târgovişte, 1713.

Lit. 1715 *Sfânta şi dumnezăiasca Liturghie*, Iaşi, 1715.

Lit. 1728 *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1728.

Lit. 1730 *Liturghier*, copiat de preotul Ştefan la Sâmboşag-Bihor în 1730 (ms. rom. BAR nr. 4133).

Lit. 1739 *Liturghier*, copiat de preotul Gavril din Sititelec-Bihor în 1739 (ms. rom. BAR nr. 1822).

Lit. 1743 *Liturghier*, copiat de preotul Petru la Hereclean-Sălaj, în 1743 (ms. rom. BAR nr. 4918).

Lit. 1747[1] *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Bucureşti, 1747.

Lit. 1747[2] *Dumnezeieştile şi sfintele Liturghii*, Iaşi, 1747.

Lit. 1756 *Dumnezeieştile Liturghii*, Blaj, 1756.

LPr. Fr. Lovas, *Predică*, 1603; ed. Isopescu, *O predică românească ţinută la Roma în 1608*, în „Codrul Cosminului", II-III, 1925-1926, p. 277-284.

MAS I. M. Moldovanu, *Acte sinodali ale beserecei romane de Alba Iulia şi Fagarasiu*, I, Blaj, 1869.

Mărg. *Mărgăritare, adecă cuvinte de multe feliuri*, Bucureşti, 1691.

MC Moxa, *Cronograf*, 1620 (Moscova, Biblioteca Publică de Stat); ediţia Hasdeu, CB, I, p. 345-406; ed. Hasdeu, CB II; vezi şi ediţia Gh. Mihăilă, *Cuvente den bătrâni*, II, Bucureşti 1994.

MCÎ Nicolae Milescu, *Carte cu multe întrebări foarte de folos*, 1699 (ms. rom. BAR nr. 494, f. 267, 269, 271, 275-278).

MG *Tâlcuirea sau arătarea gramaticii sloveneşti*, copiată de Mihai logofăt, 1672-1673 (ms. rom. BAR nr. 3473, f. 370^r - 403^v).

MGram. Macarie, *Gramatica rumânească*, Sihla, 1773 (ms. rom. BAR nr. 102).

MI *Manuscrisul de la Ieud* (ms. rom. BAR nr. 5032); ediţie de Mirela Teodorescu şi Ion Gheţie, Bucureşti, 1977.

Min. 1698 *Mineiul, luna lui septemvrie*, Buzău, 1698.

Min. 1776 Chesarie, episcopul Râmnicului, *Mineiul, luna lui octombrie, care s-au tipărit acum întâi rumâneaşte*, Râmnic, 1776.

Misc. G *Miscelaneu*, copiat de preotul Giurgiu din Lunca Sprie (ms. rom. BAR nr. 4642).

Misc. V *Miscelaneu*, copiat de preotul Vartolomeu la Budacul Românesc, Maramureş (ms. rom. BAR nr. 577).

Mist.	*Mistirio sau Sacrament sau Taine 2 din cele 7; Botezul și Sf. Mir,* Târgoviște, 1651.
MLex.	Mardarie Cozianul, *Lexicon slavo-român;* ed. Gr. Crețu, *Mardarie Cozianul, Lexicon slavo-românesc și Tâlcuirea numelor din 1649,* București, 1900.
MO	*Pravoslavnica mărturisire a* săborniceștii și apostoleștii beseaicii Răsăritului (Mărturisirea Ortodoxă), Buzău, 1691; ed. N. M. Popescu, Gh. I. Moisescu, *Mărturisirea ortodoxă,* București, 1942.
Mol. 1676	*Molitvenic,* copiat de preotul Urs din Cotiglet-Bihor în 1676 (ms. rom. BAR nr. 4641).
Mol. 1681	Dosoftei, *Molitvenic de-nțăles,* Iași, 1681.
Mol. 1688	*Molitvenic,* copiat de preotul Pătru din Tinăud-Bihor, în 1688 (ms. rom. BAR nr. 4216).
Mol. 1689	*Molitvenic,* Bălgrad, 1689.
Mol. 1706[1]	*Evhologhion, adecă Molitvenic,* Râmnic, 1706.
Mol. 1706[2]	*Molitvenic* (ms. rom. BAR nr. 4276, din 1706, f. 70-108).
Mol. 1725	*Molitvenic,* copiat de Pavel dascălul la Văleni-Maramureș, în 1725.
Moxa	*Cronograful lui Moxa* (1620) în B. P. Hasdeu, CB, II (cf. și Gh. Mihăilă, ediția *Cuvente den bătrîni,* II, București, 1994).
MȘG	Samuil Micu, Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae,* Buda, 1780.
NCL	Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei;* ed. Const. A. Stoide și I. Lăzărescu, în Nicolae Costin, *Opere,* I, Iași, 1976.
NÎnv.	*Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său, Teodosie;* ed. Florica Moisil și Dan Zamfirescu, București, 1970.
NL	Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei;* ed. Iorgu Iordan, *Letopisețul Țării Moldovei* și *O samă de cuvinte,* ed. a II-a, [București], 1959, p. 31 -388.
NL[1]	Ion Neculce, *Letopisețul Țărei Moldovei* și *O samă de cuvinte,* ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1982.
NIL	*Cornica* lui Ion Neculce copiată de Mihail și Paul Mihail, Editura Litera, București, 1980.
NT	*Noul Testament sau împăcarea cu leagea cea noao a lui Is. Hs. Domnului nostru,* Bălgrad, 1648.
Occ.	*Occisio Gregorii vodae în Moldavia tragedice expressa,* Blaj, 1778-1780; ed. Lucian Drimba, Cluj-Napoca, 1983.
Oct. 1746	*Octoih,* București, 1746.
Oct. 1749	*Paraclitichi,* Iași, 1749.
Oct. 1750	*Octoih, ce să zice elinește Paraclitichis,* Râmnic, 1750.

Oct. 1759	*Octoih*, copiat de dascălul Vasile Muntean la Nemiş Jura-Cluj, în 1759 (ms. rom. BAR nr. 4664).
Oct. 1760	*Octoih şi slujbele sfinţilor de obşte*, Blaj, 1760.
OLR	Paul Iorgovici, *Observaţii de limbă românească*, 1799.
PB	*Psaltire*, Bălgrad, 1651.
PC	Vito Pitutio, *Dottrina christiana*, Roma, 1677.
Pent. 1743[1]	*Penticostarion*, Bucureşti, 1743.
Pent. 1743[2]	*Penticostarion*, Râmnic, 1743.
Pent. 1753	*Penticostarion*, Iaşi, 1753.
Pent. 1768	*Penticostarion*, Blaj, 1768.
Pent. 1771	*Penticostar*, copiat de preotul Gheorghe la Giurtelec - Sălaj, în 1771 (ms. rom. BAR nr. 2393).
PF	*Pilde filosofeşti de învăţătură la tot omul*, 1776 (ms. rom. BAR nr. 3093).
PH	*Psaltirea Hurmuzachi* (ms. rom. BAR nr. 3077).
PH[1]	*Psaltirea Hurmuzaki*, ediţie critică de I. Gheţie şi Mirela Teodorescu, indice de cuvinte de Rovena Şenchi, vol. I-II, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2005.
PI	*Psaltirea Iorga*, c. 1576-1577; ediţia N. Iorga, *Un exemplar românesc al unei tipărituri coresiene şi o publicaţie coresiană nouă*, în „Almanahul graficei române”, 1926, p. 20-30).
Pilde	Antim Ivireanul, *Pilde filosofeşti*, Târgovişte, 1713.
PL	*Întrebări şi răspunsuri filosofeşti şi proroceşti. Pentru leacuri* (ms. rom. BAR nr. 3093 din 1776, f. 56-91).
Pl.S	*Plângerea sfintei mănăstiri a Silvaşului din eparhia Haţăgului, din Prislop;* ediţie de Dan Simonescu, *Cronici şi povestiri româneşti versificate*, Bucureşti, 1967, p. 74-90.
PM	*Poveste la 40 de mucenici*, [Bălgrad], 1689.
PO	*Palia*, Orăştie, 1582, ediţia Viorica Pamfil, Bucureşti.
Pont.	*Ponturile păcii ce le-au trimis pre înălţatul feldmareşal către preasfinţitul mitropolit*, [Brăila], 1774.
PP	[Varlaam], *Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu*, Iaşi, c. 1645.
PPr	*Pânea pruncilor*, Bălgrad, 1702.
Pr.C.	*Pravilniceasca condică Bucureşti, 1780*, ediţie critică de un colectiv condus de academician Andrei Rădulescu, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1957.
Prav. 1581	*Pravila ritorului Lucaci*, 1581 (ms. sl. BAR nr. 692); cf. şi ediţia lui I. Rizescu, Bucureşti, 1971 (= LR).
Prav. 1610	*Pravila* copiată de popa Toader din Râpa de Jos-Bistriţa, 1610; ed. Rosetti, *Mélanges*, p. 553.
Prav. 1640	*Pravila*, Govora, 1640; ed. Al. Odobescu, *Pravila bisericească numită cea mică, tipărită mai întâiu la 1640, în mănăstirea Govora*, Bucureşti, 1884.

Prav. 1652	*Îndreptarea legii*, Târgovişte, 1652; editată de Colectivul de Drept Vechi Românesc, condus de acad. Andrei Rădulescu, Bucureşti, [1962].
Prav. 1646	*Cartea românească de învăţătură de la pravilele înpărăteşti şi de la alte giudeaţe*, Iaşi, 1646.
Prav[1] 1646	*Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu*, ediţie de S. G. Longinescu, Bucureşti, 1912.
Prav[1] 1652	*Îndreptarea legii* (1652), în *Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu*, ediţie de S. G. Longinescu, Bucureşti, 1912.
Prav. I	*Pravila de ispravă oamenilor* (ms. rom. BAR nr. 5211).
Procl. 1770	*Proclamaţia lui Rumianţov către cnejiia Valahiei*, Iaşi, 1770.
Procl. 1771	*Proclamaţia lui Rumianţov către norodul cnejiei Moldovei*, Iaşi, 1771.
PS	*Psaltirea Scheiană* (ms. rom. BAR nr. 449).
Psalt.C	*Psaltirea Ciobanu*, 1578-1585 (ms. rom. BAR nr. 3465).
Ps.Am.	*Cronica anonimă a Moldovei (Pseudo-Amiras);* ed. Dan Simonescu, Bucureşti, 1978.
Ps.C	Neculai Costin, *Lètopiseţul Ţării Moldovei de la Ştefan sin Vasile vodă (Cronica Pseudo-Costin);* ed M. Kogălniceanu, *Letopiseţul Moldovii*, II, Iaşi, 1845, p. 3-77.
PV	*Psaltirea Voroneţeană* (ms. rom. BAR 693).
PZ	*Piatra zmintelii* (ms. rom. BAR nr. 1314 din 1774, f. 106-182).
RD	*Rânduiala diaconstvelor şi cu a văzglaşaniilor care să dzic la liturghie şi rânduiala vecerniei şi cu a utreniei*, Bălgrad, 1687; ed. Gaster, GCR, I, p. 243-246.
RG	Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voevod*, ediţie de Aurora Ilieş, Bucureşti, 1970.
RG[1]	Radu Greceanu, *Viaţa lui Constantin Brâncoveanu*, în *Cronicari munteni*, vol. II, ediţie de Mihail Gregorian, Bucureşti, 1961, p. 5-272.
RP[1]	Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, în *Cronicari munteni*, vol. I, ediţie de Mihail Gregorian, Bucureşti, 1961, p. 227-272.
RM	*Reţete medicale*, c. 1740 (ms. rom. BAR nr. 312, f. 257-258.
SA	Ioan Zoba din Vinţ, *Sicriul de aur. Carte de propovedanie la morţi*, Sas-Sebeş, 1683; ed. Anton Goţia, Bucureşti, 1984.
SDŞ	St. Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Şchei (1700-1783)*, vol. I, Braşov, 1901.
SI	Gh. Ghibănescu, *Sunete şi izvoade*, vol. I-VIII, Iaşi, 1912-1914.
Sin. 1714	*Sinopsis*, Iaşi, 1714.
Sin. 1751	*Sinopsis*, Iaşi, 1751.
Sin. 1757	*Sinopsis*, Iaşi, 1757.
Sind. 1703	*Cuvânt şi pocitania filosofului Sindipa*, copiată de Costea

dascălul din Şchei (ms. rom. BAR nr. 1436, f. 79-121).

SL — *Lexicon slavo-român,* copiat de Staicu logofătul (ms. rom. BAR nr. 312, f. 24^{r}-216^{v}).

Str. — *Strastic (Slujba patimilor)* (ms. rom. BAR nr. 701 din 1735).

ŞCL — I. Stefanelli, *Documente din vechiul ocol al Câmpulungului Moldovenesc*, Bucureşti, 1915.

ŞS — [Leon Gheuca], *Despre ştiinţa stihiilor* (ms. rom. BAR nr. 194, din 1780).

ŞT — Eustratie logofătul, *Şapte taine a besearicii,* Iaşi, 1644-1645.

T — *Întâmplările lui Telemac, fiul lui Odisefs* (ms. rom. BAR nr. 342, 1772).

TCW — Tamás Lajos, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen,* Budapest, 1966.

TIst. — Radu Tempea, *Istoria sfintei beserici a Şcheilor Braşovului;* ediţie O. Şchiau şi L. Bot, Bucureşti, 1969.

Târn. — *Evgheniasmos sau Obnovlenie sau Târnosanie,* Târgovişte, 1652.

TL — *Tetravanghel,* 1574 *(Evangheliarul de la Londra,* Londra, Biblioteca British Museum).

TLit. — Ieremia Cacavela, *Învăţătură sfântă, adecă sfintei şi dumnedzăieştii Liturghii tâlcuire*, Iaşi, 1697.

TS — *Tetraevanghel,* Sibiu, c. 1551-1553 (zis *Evangheliarul din Petersburg* sau *Evangheliarul slavo-român).*

ULM — Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei,* ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1955.

Ur. — Th. Codrescu, *Uricariul cuprinzetoriu de hrisoave, anaforale şi alte acte din suta a XV-XIX, atingătoare de Moldova,* vol. I-XXV, Iaşi, 1852 -1895.

VD — Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldavei şi Ţării Româneşti,* vol. IX-XII, Bucureşti, 1937-1939.

VI — Udrişte Năsturel, *Varlaam şi Ioasaf;* ed. P. V. Năsturel, Bucureşti, 1904.

Vis.C — Ioan Viski, *A lui David crai şi prorocul o sutie si cincidzeci de soltari (Psaltire în versuri),* Sântămăria-Orlea şi Geoagiul de Jos, 1697. (fotocopie la BAR).

VL — Varlaam, *Leastviţa,* c. 1602-1613 (ms. rom. BAR nr. 6024).

VMG — *Versuri pentru moartea domnului Grigorie Ghica, întâmplată la anul 1777, octomvrie 1*; ed. Dan Simonescu, *Cronici şi povestiri româneşti versificate.* Bucureşti, 1967, p. 179-196.

VRC — Varlaam, *Cartea carea să cheamă Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc,* [Măn. Dealul], 1645; ed. Mirela Teodorescu, Varlaam, *Opere,* Bucureşti, 1984.

ZSA — Ioan Zoba din Vinţi, *Sicriul de aur*, ediţie de Anton Goţia, Bucureşti, 1984.

B. BIBLIOGRAFIE*

Arvinte, Vasile, *Normele limbii literare în Biblia de la Bucureşti (1688), Studiu lingvistic*, în BB, text stabilit şi îngrijire editorială, I, Iaşi, 2001, p. I-CXLI.

Arvinte, Vasile, *Pentateuchus id est Genesis; Exodus, Leviticus, Numerii, Deuteronium, Studii lingvistice*, Editura Universităţii „Al. I. Cuza", Iaşi, 1998 (abr. Arvinte, BB, I, II, III, IV, V).

Asan, Finuţa, *Reluarea complementului în limba română*, în *Studii de gramatică, III*, p. 93-105.

Avram, Andrei, *Contribuţii la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte româneşti,* V, SCL, XV, 1946, nr. 5, p. 575-614.

Avram, Mioara, *Evoluţia subordonării circumstanţiale cu elemente conjuncţionale în limba română*, Bucureşti, 1960.

Avram, Mioara, *Gramatica pentru toţi*, Humanitas, Bucureşti, 1997.

Avram, Mioara, *Particularităţi sintactice neromâneşti în diferite momente ale evoluţiei limbii române literare*, în SCL, XXVI, 1975, nr. 5, p. 459-466.

Berea, Găgeanu, Elena, *Folosirea viitorului la cronicarii munteni*, în LR, XXI, 1972, nr. 1.

Berea, Găgeanu, Elena, *Forme verbale de viitor cu auxiliarul* ***a fi*** *în limba română,* LR, XXIII, 1974, nr. 2, p. 96-111.

Berea, Găgeanu, Elena, *Persoana a III a plural* ***o(r) cînta/să cînte*** *a auxiliarului de viitor,* LR, XXI, 1972, nr. 3, p. 209-218.

Beyrer, Arthur, *Poziţia conjugării a II a şi a III a în limba română,* SCL, XXVI, 1975, nr. 1, p. 13-26.

Bidu, Angela, *Pronumele relative în* ***Cazania*** *lui Varlaam*, LR, X, 1961, nr. 3, p. 219-221.

Brâncuş, Grigore, *Observaţii asupra structurii frazei în „Istoria ieroglifică"*, AUB (LLR), XXII, 1973, nr. 22, p. 83-88.

Brâncuş, Grigore, *Productivitatea conjugărilor în limba română*, SCL, XXVII, 1976, nr. 5.

Burgeanu, Dan, *Viitorul cu* ***habeo*** *în limba română*, SCL, XXI, 1970, nr. 6, p. 621-644.

Candrea, I.-A., Adamescu, Gheorghe, *Dicţionarul enciclopedic ilustrat „Cartea românească"*, Bucureşti, 1931.

Candrea, I.-A., *Psaltirea scheiană*, I-II, Bucureşti, 1916.

* În listă au fost menţionate, în ordine alfabetică, lucrările utilizate; la publicaţiile periodice sînt folosite siglelel curente (de exemplu, AUI = Analele Universităţii din Iaşi, LR = „Limba română" I (1952 -), Bucureşti etc.)

Carabulea, Elena, *Acordul după înțeles și prin atracție în limba română veche*, în LR, XIV, 1965, p. 593-609.

Carabulea, Elena, *Repetarea și reluarea subiectului în limba secolelor al XVI-lea - al XVIII-lea*, în *Omagiul lui Al. Rosetti*, București, 1965.

Cazacu, Boris, *Influența latină asupra limbii și stilului lui Miron Costin* în *Studii de limbă literară. Probleme actuale ale cercetării ei*, București, 1960, p. 81-110.

Chivu, Gheorghe, *Dictionarium valachio-latinum*, București, 2008 (abr. Chivu, AC[1]).

Chivu, Gheorghe, *Institutiones linguae valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină*, ediție critică, Editura Academiei Române, București, 2001.

Chivu, Gheorghe, *Limba română de la primele texte pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2000.

Chivu, Gheorghe, *Observații asupra vocativului în* ***-lor*** *în secolul al XVI-lea*, SCL, XXXI, 1980, nr. 3, p. 285-295.

Ciorănescu, Alexandru, *Dicctionrio Etimológko Rumano*, La Laguna, 1958-1959.

Closs, Elisabeth, *The development of Modern Rumanian. Linguistic Theory and Practice in Muntenia 1821-1838*, Oxford, 1974.

Closs-Traugott, Elisabeth, *Zu einer Grammatik des syntactischen Wandels*, în vol. *Sprachwandel. Reader zur diacronischen Sprachwissenschaft*, Berlin - New-Zork, 1975, p. 285-287.

Costinescu, Mariana, *Versiunile din secolul al XVI-lea ale* ***Apostolului****. Probleme de filiație și de localizare*, în Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice, Universitatea și Institutul de Lingvistică din București, 1982, p. 93-145.

Coteanu, Ion, *Anticiparea complementului prin pronume, o regulă gramaticală nouă ?*, LR, XII, 1963, nr. 3, p. 243-246.

Coteanu, Ion, *Structura și evoluția limbii române* (*de la origini pînă la 1860*), București, 1982.

Densusianu, Ovid, *Histoire de la langue roumain*, II, Paris, 1932 (= HLR).

Densusianu, Ovid, *Istoria limbii române*, ediția J. Byck, București, 1961.

Diaconescu, Ion, *Concurența dintre infinitiv și conjunctiv în limba română*, LL, III, 1972, p. 317-325.

Diaconescu, Ion, *Supinul în limba română din secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea*, AUB, XX, 1971, nr. 1-2, p. 151-162.

Diaconescu, Ion, *Unele aspecte ale înlocuirii infinitivului cu conjunctivul în limba română din secolul al XVI-lea*, în Omagiu Rosetti, p. 167-170.

Diaconescu, Paula, *Exprimarea complementului de agent în limba română*, în LR, VIII, 1959, nr. 2, p. 3-17.

Diaconescu, Paula, *Structură și evoluție în morfologia substantivului românesc*, București, 1970.

Diaconescu, Traian, *Elemente sintactice latine în cronica lui Grigorie Ureche*, în AUI, XX, 1969, p. 35-48.

Dimitrescu, Florica, *Contribuţii la istoria limbii române vechi*, Bucureşti, 1973.

Dimitrescu, Florica, *Despre* ***pre*** *la acuzativ în limba textelor traduse din slavă în secolul al XVI-lea*, în vol. *Contribuţii la istoria limbii române vechi*, Bucureşti, 1964, p. 38-43.

*** *Dicţionarul explicativ al limbii române* (= DEX), Bucureşti, 1975/1996.

*** *Dicţionarul limbii române* (= DA şi DLR), publicat sub auspiciile Academiei, Bucureşti, începînd cu 1913.

Dimitriu, C., *Adverbul, prepoziţia, conjuncţia şi interjecţia în unele texte româneşti*, AUI, XXX, 1984, p. 21-32.

Dimitriu, C., *Categoriile gramaticale de persoană şi număr în unele texte româneşti*, AnL, XXIX, 1983-1984, p. 504-521.

Dimitriu, C., *Codicele Popii Bratul*, (1559-1560), Casa Editorială Demiurg, Iaşi, 2005 (abr. Dimitriu, CPB).

Dimitriu, C., *Consideraţii în legătură cu categoriile gramaticale de persoană şi număr la verb*, în Alexandru Philippide. 50 de ani de la moarte, Iaşi, 1983, p. 91-96.

Dimitriu, C., *Fonetisme regionale, populare şi arhaice în* ***Codicele popii Bratul***, AnL, XXX, 1985, A, p. 397-404.

Dimitriu, C., *Frecvenţa timpurilor în unele texte româneşti*, AUI, XXVII, 1981, p. 57-76.

Dimitriu, C., *Frecvenţa verbelor pe conjugări în cîteva texte româneşti*, AnL, XXVII, 1979-1980, p. 149-157.

Dimitriu, C., *Observaţii în legătură cu categoriile gramaticale de diateză şi mod în unele texte româneşti,* AUI, XXV, 1979, p. 67-83.

Dimitriu, C., *Observaţii privitoare la morfologia adjectivului din* ***Codicele popii Bratul****,* AUI, XXII, 1976, p. 13-18.

Dimitriu, C., *Observaţii privitoare la morfologia din unele texte româneşti. Substantivul şi articolul,* AUI, XXVI, 1980, p. 65-82.

Dimitriu, C., *Observaţii privitoare la morfologia numeralelor din* ***Codicele popii Bratul***, AUI, XXIII, 1977, p. 41-47.

Dimitriu, C., *Observaţii privitoare la morfologia pronumelui din* ***Codicele popii Bratul****,* AnL, XXVI, 1977-1978, p. 121-134.

Dimitriu, C., *On the Gender of the Nouns in* ***Codicele popii Bratul****,* RRL, XX, 1965, nr. 6, p. 639-644.

Dimitriu, C., *Originalitatea vocabularului în* ***Apostolul popii Bratul****,* SCL, XXV, 1974, nr. 2, p. 149-167.

Dimitriu, C., *Particularităţi fonetice în* ***Codicele popii Bratul****,* AUI, XXXIII, 1987, p. 52-57.

Dimitriu, C., *Particularităţi sintagmatice în* ***Codicele popii Bratul****,* în Lingvistică. Poetică. Stilistică, Iaşi, 1986, p. 33-41.

Dimitriu, C., *Regional, popular, arhaic în fonetica din* ***Codicele popii Bratul***, AUI, XXXVI, 1990, p. 113-119.

Dimitriu, C., *Romanitatea vocabularului unor texte de limbă română veche*, SCL, XXII, 1971, nr. 6, p. 597-606.

Dimitriu, C., *Romanitatea vocabularului unor texte vechi româneşti,* Iaşi, 1973.

Dimitriu, C., *Tratat de gramatică a limbii române, I, Morfologia,* Iaşi, 1999, 2002; *II, Sintaxa,* Iaşi, 2002.

Dimitriu, C., *Vocabularul din* ***Apostolul popii Bratul***, AUI, XXI, 1975, p. 19-37.

Dragoş, Elena, *Elemente de sintaxă istorică românească*, Bucureşti, 1995.

Drăganu, Nicolae, *Conjuncţiile* ***de, dacă****. Un capitol de sintaxă românească*, în DR, III, 1923, p. 251-284.

Drăganu, Nicolae, *Două manuscripte vechi,* ***Codicele Todorescu*** *şi* ***Codicele Marţian***, Bucureşti, 1914.

Drăganu, Nicolae, *Iarăşi* ***de, dacă***, în DR, IV, 1924-1925, p. 916-922.

Drăganu, Nicolae, *Mihail Halici (Contribuţie la istoria culturală românească din secolul al XVII),* DR, IV (1924-1926), p. 112 sqq.

Drăganu, Nicolae, *Morfemele româneşti ale complementului în acuzativ şi vechimea lor. Un capitol de sintaxă românească*, Bucureşti, 1943.

Edelstein, Frieda, *Despre „legătura relativă" în limba română,* în CL, XVI, 1971, nr. 2, p. 337-343.

Edelstein, Frieda, *Sintaxa gerunziului românesc*, Bucureşti, 1972.

Frâncu, Constantin, *Complementul circumstanţial de excepţie şi cumulativ în limba română din secolul al XVI-lea*, în AL, XXIV, 1973, p. 5-15.

Frâncu, Constantin, *Conjunctivul perfect românesc. Privire diacronică,* în SCL, XXI, 1970, nr. 2, p. 205-227.

Frâncu, Constantin, *Conjunctivul românesc şi raporturile lui cu alte moduri şi timpuri*, Casa Editorială Demiurg, 2001.

Frâncu, Constantin, *Cu privire la „Uniunea lingvistică balcanică". Înlocuirea infinitivului prin construcţii personale în limba română veche,* AL, XX, 1969, p. 69-116.

Frâncu, Constantin, *Cu privirea a două inovaţii în flexiunea verbală comună dialectelor limbii române*, în „Fonetică şi dialectologie", VII, 1971, p. 179-185.

Frâncu, Constantin, *Din istoria demonstrativelor româneşti: formele* ***(a)celei(a), aceleiaşi, (a)celeilalte, (a)cestei(a)***, în *Studii de limba literară şi filologic*, II, Bucureşti, 1972, p. 34-38.

Frâncu, Constantin, *Din istoria genului personal: genitiv-dativul substantivelor în* ***-că, -gă,*** LR, XXIII, 1974, nr. 4, p. 413-417.

Frâncu, Constantin, *Din istoria numeralului românesc: vechimea formelor paisprezece, şaisprezece, şaizeci*, în LR, XXVII, 1978, nr. 6, p. 599-606.

Frâncu, Constantin, *Din istoria perfectului simplu românesc: formele de persoana I şi a II a plural cu sufixul* ***-ră***, AnL, XVIII, 1967, p. 175-192.

Frâncu, Constantin, *Din istoria perfectului simplu: formele de persoana I și a II-a plural cu sufixul* ***-ră-***, AI, XVIII, 1967, p. 176-180.
Frâncu, Constantin, *Din istoria verbelor neregulate: formele de tipul* ***zisei*** în LR, XXXII, 1984, nr. 5, p. 426-436.
Frâncu, Constantin, *Din istoria verbelor neregulate: imperfectul verbelor* ***a da*** *și* ***a sta***, LR, XXVI, 1977, nr. 1, p. 81-85.
Frâncu, Constantin, *Din istoria verbelor neregulate: perfectul simplu și mai mult ca perfectul verbelor* ***a da*** *și* ***a sta***, în LB, XXIX, 1980, nr. 4, p. 307-316.
Frâncu, Constantin, *Evoluția reflecțiilor privind limbajul din antichitate pînă la Saussure*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2005.
Frâncu, Constantin, *Formarea și evoluția complementului concesiv în limba română*, în SCL, XXVIII, 1977, nr. 1, p. 15-28.
Frâncu, Constantin, *Formele de persoana a III a ale auxiliarului de la perfectul compus. Privire istorică.* SCL, XX, 1969, nr. 3, p. 299-318.
Frâncu, Constantin, *Formele verbale și pronominale cu* ***î-*** *protetic în limba română*, în *Dacoromania, Jahrbuch für östliche Latinität*, V, 1979-1980, Freiburg, 1982, p. 81-112.
Frâncu, Constantin, *Geneza limbii române și etnogeneza românilor*, Casa Editorială Demiurg, 1999.
Frâncu, Constantin, *Geneza și evoluția timpurilor verbale supracompuse în limba română*, în ALIL, XXIX, 1983-1984, p. 23-62.
Frâncu, Constantin, *Limba* ***Cazaniei*** *lui Varlaam în comparație cu limba celorlalte cazanii din secolele al XVII-lea - al XVIII-lea*, în *Studii de limbă literară și filologie*, III, 1974, p. 54-85.
Frâncu, Constantin, *Topica lui* ***mai*** *și a altor adverbe* ***(cam, prea, și, tot)*** *în construcții de tipul* ***(nu) mă mai duc***, în LL, III, 1983, p. 321-335.
Frâncu, Constantin, *Vechimea a două inovații comune dialectelor limbii române*, în „Fonetică și dialectologie", VII, 1975, p. 180-185.
Frâncu, Constantin, *Vechimea formelor de mai mult ca perfect, perfect compus, prezent indicativ și conjunctiv cu* ***-ră***, în LR, XXXI, 1982, nr. 4-5, p. 281-293.
Frâncu, Constantin, *Vechimea posesivelor scurtate*, LR, XXVI, 1977, nr. 3, p. 233-237.
Frâncu, Constantin, *Vechimea și difuziunea lexicală a unei inovații comune dialectelor limbii române: desinența* ***-uri*** *la pluralul femininelor*, LR, XXXI, 1982, p. 199-212.
Frâncu, Constantin, *Vechimea și răspîndirea comparativului de neegalitate exprimat prin* ***ca***, LL, 1979, nr. 1, p. 50-55.
Frâncu, Constantin, *Vechimea și răspîndirea formelor* ***să deie, să steie, să beie, să ieie*** *în graiurile dacoromâne*, SCL, XXI, 1971, nr. 3, p. 261-276.
Frâncu, Constantin, *Vechimea și răspîndirea numeralului articulat în construcții de tipul* ***partea întîia***, SCL, XXXI, 1980, nr. 2, p. 213-216.

Frâncu, Constantin, *Vechimea şi răspîndirea unei inovaţii morfologice: verbul* ***a curge***, LL, III, 1981, p. 331-339.

Gafton, Alexandru, *Codicele Bratul*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2003.

Gaster, Mozes, *Chrestomaţie română*, I-II, Leipzig-Bucureşti, 1878-1881 (abr. GCR).

Găzdaru, Dumitru, *Descendenţii demonstrativului latin* ***ille*** *în limba română,* Iaşi, 1929.

Georgescu, Alexandru, *Perfectul simplu în dialectul dacoromân,* în SG, II, 1957, p. 29-52.

Gheţie, I., Mareş, Al., *Graiurile dacoromâne din secolul al XVI lea,* Bucureşti, 1974 (Gheţie-Mareş, GO).

Gheţie, I., Mareş, Al., *Originile scrisului în limba română,* Bucureşti, 1985.

Gheţie, Ion - Mareş, Alexandru, *În legătură cu istoria articolului genitival din dacoromână*, LR, XXXVII, 1988, nr. 1, p. 81-83.

Gheţie, Ion (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, Bucureşti, 1977.

Gheţie, Ion şi Teodorescu, Mirela, *În legătură cu desinenţa* ***-u*** *a persoanei a III a plural a imperfectului indicativ,* SCL, XVI, 1965, nr. 1, p. 87-101.

Gheţie, Ion, *Baza dialectală a limbii române,* Bucureşti, 1975 (= Gheţie, BD).

Gheţie, Ion, *Cu privire la textele slavo-române în traducere interliniară din secolele al XVI lea şi al XVII lea,* LR, XVII, 1968, nr. 1, p. 75-78.

Gheţie, Ion, *Textele rotacizante şi originile scrisului literar românesc,* SLLF, I, 1969, p. 189-241.

Gheţie, Ion, *Vocativul* ***doamnele***, LR, XV, 1966, nr. 3, p. 315-316.

*** *Gramatica limbii române* (= Gramatica Academiei), coord. A. Graur, vol. I-II, Bucureşti, 1965.

*** *Gramatica limbii române,* vol. I, II, coordonator Valeria Guţu Romalo, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2005 (= GLR, 2005).

Graur, Alexandru, *Tendinţele actuale ale limbii române,* Bucureşti, 1968 (abr. Graur, *Tendinţele*).

Gruiţă, G., *Acordul în limba română*, Bucureşti, 1981.

Guiraud, Pierre, *Les caractères statistiques du vocabulaire,* Paris, 1954.

Guţu-Romalo, Valeria, *Din morfologia secolului al XVI-lea: perfectul simplu al verbului* ***a face***, în *Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p. 337-340.

Hasdeu, B., P., *Cuvente den bătrîni*, I, II, III, Bucureşti, cu începere din 1878.

Heine, B.-Traugot, C. E., *Approach to Grammaticalization*, Amsterdam/ Philadelphia, 1999.

Iliescu, Maria, *La productivité de la IVe conjugaison dans les langues romanes,* în Recueil d'etudes romanes. Bucureşti, 1968.

Iordan, Iorgu, *Limba română contemporană,* Bucureşti, 1956.

Irimia, Dumitru, *Gramatica limbii române*, Bucureşti, 2008.
Istrate, Gavril, *Originea limbii române literare. Noi contribuţii*, AUI, VI, 1960, fasc. 2, supliment (Lucrările sesiunii ştiinţifice jubiliare ...), p. 72.
Ivănescu, Gheorghe, *Elemete traco-dace păstrate în limba română*, ALIL, XXIX, 1983-1984, p. 5-9.
Ivănescu, Gheorghe, *Istoria limbii române*, ediţia I, Junimea, Iaşi, 1980, adiţia a II-a, Junimea, 2000.
Klausenburger, Jurgen, *Grammaticalization. Studies in Latin and Romance Morphosyntax*, Amsterdam/Philadelphia, 2002.
Lajos, Tamás, *Etymologhisch historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im rumänischen*, Budapest, 1966.
Lombard, Alf, *Le verbe roumain*, I, II, Lund, 1954-1955.
Mareş, Alexandru, vezi Gheţie, I. şi Mareş, Al.
Mihăilă, Gheorghe, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972.
Mihăilă, Gheorghe, *Contribuţii la studiul calcului lingvistic*, SCL, XVIII, 1967, nr. 5, p. 533-536.
Mihăilă, Gheorghe, *Observaţii asupra manuscrisului slavo-român al popii Braţul (1559-1560)*, SLLF, II, 1972, p. 301-345.
Mihăilă, Gheorghe, *Problemele editării şi studierii textelor bilingve slavo-române din secolul al XVI lea*, ACILFR, XII, vol. II, 1971, p. 95-96.
Minuţ, Ana-Maria, *Morfosintaxa verbului în limba română veche*, Iaşi, 2003.
Moldovanu, Dragoş, *Date noi privind coeziunea grupurilor morfosintactice în limba română veche*, în ALIL, XXVIII-XXIX, 1982-1983, p. 115-119.
Moldovanu, Dragoş, *Dimitrie Cantemir între umanism şi baroc*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2002.
Moldovanu, Dragoş, *Formaţiile premorfologice în limba română veche* în ALIL, XXVI, 1977-1978, p. 47-65.
Moldovanu, Dragoş, *Influenţe ale manierismului greco-latin în sintaxa lui Dimitrie Cantemir: hiperbatul*, în *Studii de limbă literară şi filologie*, I, 1969, p. 25-50.
Moldovanu, Dragoş, *Oriental şi clasic în stilistica prozei lui Cantemir*, în ALIL, tom XIX, 1968, p. 29-60.
Munteanu, Ştefan, Ţîra Vasile, *Istoria limbii române literare*, Bucureşti, 1983.
Niculescu, Alexandru, *Individualitatea limbii romîne între limbile romanice*, Bucureşti, 1965.
Niculescu, Alexandru, *Structuri binare în stilul lui Dimitrie Cantemir*, în vol. *Între filologie şi poetică*, Bucureşti, 1980, p. 99-104.
Onu, L., vezi Rosetti, AL, Cazacu, B., Onu, L.
Pamfil Viorica, *Contribuţii la studiul statistic al lexicului românesc. Structura lexicală a* ***Paliei de la Orăştie***, în Studii lexicologice, Cluj, 1965.

Pamfil, Carmen-Gabriela, *O etimologie controversată,* ALIL, XXXIX - XLI, 1999-2001, p. 7-30.

Panaitescu, P. P., *Începuturile scrisului în limba română, în Studii şi materiale de istorie medie,* IV, 1960.

Panaitescu, P. P., *Începuturile scrisului în limba română. Noi contribuţii,* în „Studii şi cercetări de bibliologie", V, 1963.

Panaitescu, P. P., *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română,* Bucureşti, 1954.

Philippide, Alexandru, *Originea românilor,* I, 1923, II, Iaşi, 1927 (abr. OR).

Popa, Elena, *Studiu lingvistic asupra cărţii* ***Faptele Apostolilor***, Casa Editorială Demiurg, Iaşi, 2007.

Procopovici, Alexandru, *Pe drumurile dicţionarului. Probleme de sintaxă: conjuncţiile şi interjecţiile* ***de, ca*** *şi* ***că, dacă*** *şi* ***dec,*** DR, XI, 1948.

Purdelea-Sitaru, Maria, *Uzul sufixelor* ***-anie, -enie, -eală, -oare*** *şi* ***-ură*** *în graiurile populare,* în Studii de limbă şi stil, Timişoara, 1973, p. 161-173.

Puşcariu, Sextil, *Consideraţii asupra sistemului fonetic şi fonologic al limbii române,* DR, VII, 1931-1933, p. 1-54.

Puşcariu, Sextil, *Pe marginea cărţilor,* DR, VII, 1931-1933, p. 459-463.

Reible, Wolfgang, *Junktion. Eine Dimension der Sprache und ihre Realisierungsformen zwischen Aggregation und Integration*, Carl Winter Universitätsverlag, 1992.

Rizescu, I., *Contribuţii la istoria pronumelui în limba română*, SCL, XV, 1964, nr. 6, 749-753.

Rizescu, I., *Cu privire la dubla negaţie în limba română*, SCL, XX, 1969, nr. 2-208, 210.

Roques, M., *Recherches sur les conjonctions conditionnelles* ***să, de, dacă*** *en ancien roumain*, în *Mélanges Chamboneau*, Paris, 1907, 825-828.

Rosetti, Alexandru, Cazacu, Boris, Onu, Liviu, *Istoria limbii române literare,* Bucureşti, 1971.

Rosetti, Alexandru, *Istoria limbii române,* Bucureşti, 1986 (= ILR).

Rosetti, Alexandru, *Mélanges de Linguistique et Philology*, Copenhaga-Bucureşti, 1947.

Saramandu, Nicolae, *Reluarea şi anticiparea complementului indirect exprimat prin substantiv în limba română din secolul al XVIII-lea,* în SCL, XVII, 1966, nr. 4, p. 423-433.

Şuteu, Flora, *Atribut pronominal sau complement indirect ?*, LR, XI, 1962, nr. 3, p. 267-276.

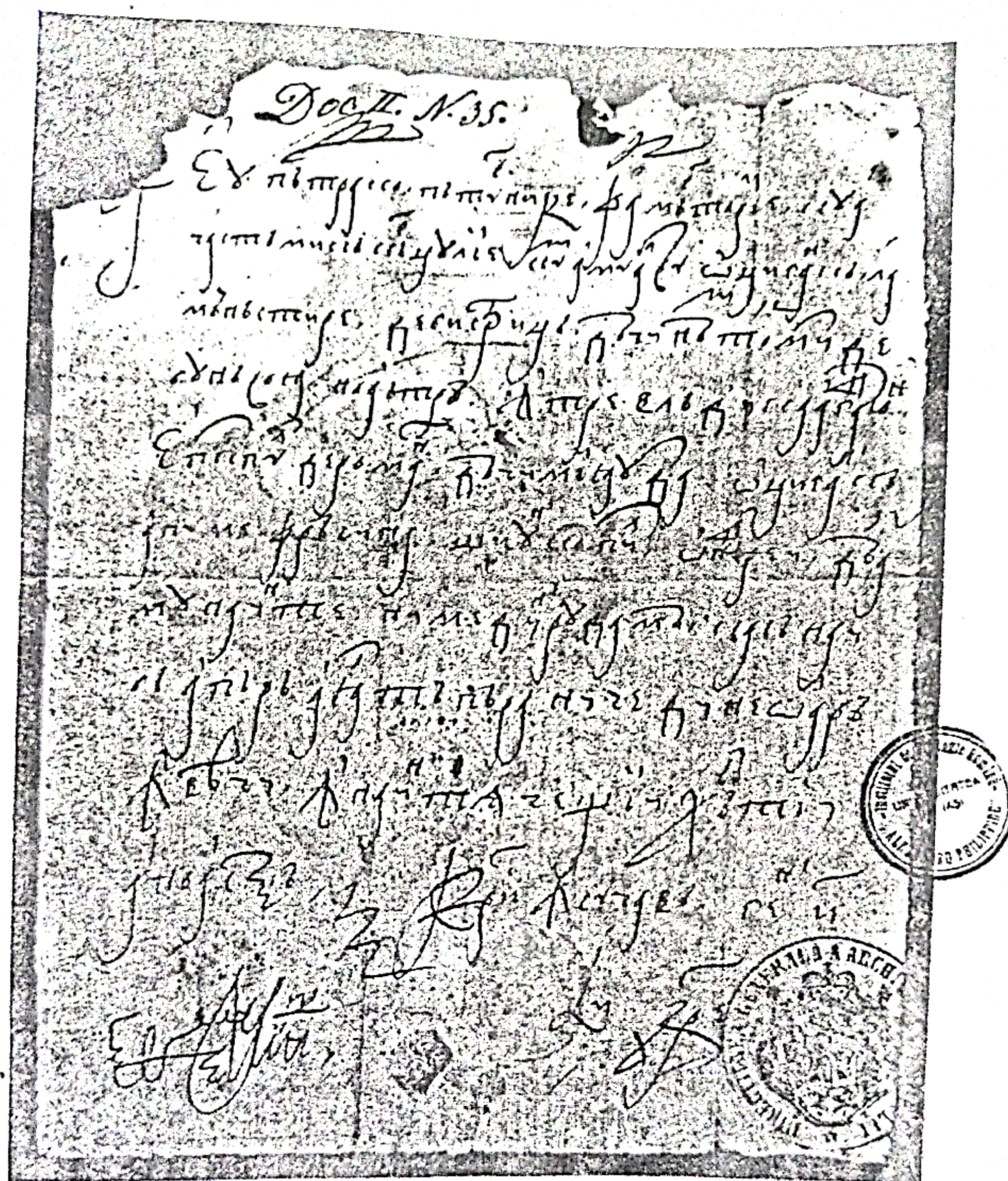
Todi, Aida, *Elemente de sintaxă românească veche*, Editura Paralela 45, 2001 (= Todi).

Vasiliu, Emanuel, *Fonologia istorică a dialectelor daco-române*, Bucureşti, 1968.

Zgraon, Florentina, *Textele complementare şi manierismul sintactic în limba secolului al XVI-lea*, în LR, XXXI, 1982, nr. 3, p. 225-237.

Facsimile:

1) 1597 – Mărturia lui Pătraşcu Pătîrniche cu privire la ţigani.
2) 1635 – Ioan Ciolpan vinde lui Lupu Prăjescu o vie la Cotnari.
3) 1660 – Alexandra, fiica lui Grigore Ureche vornic, care subscrie actul, vinde viitorului domn Gheorghe Duca casele părinteşti din centrul Iaşilor.
4) 1661 – Ştefăniţă Lupu judecă pricina dintre negustorul Ghinea din Iaşi şi Andriaş, nepotul răposatului Varlaam.
5) 1682-1686 – *Viaţa şi petrecerea sfinţilor*, tipărită la Iaşi. *Începutul Predosloviei Mitropolitului Dosoftei*.
6) 1688 – *Biblia*. Facsimil din Manuscrisul 4389 de la Biblioteca Academiei Române.
7) 1707 – Pascal şi Ştefan, fiii lui Constantin, fost vameş, vînd lui Gheorghiţă negustor o casă din Iaşi.
8) 1735 - Constantin Mavrocordat dăruieşte preoţilor de la Biserica domnească din Curte o sumă de bani.
9) 1756 – Document emis de cancelaria lui Scarlat Ghica voievod pentru Episcopia Huşilor.
10) 1776 – Scrisoarea lui Grigore Ghica voievod către Constantin Palade mare spătar.

Doc. II. N. 35.

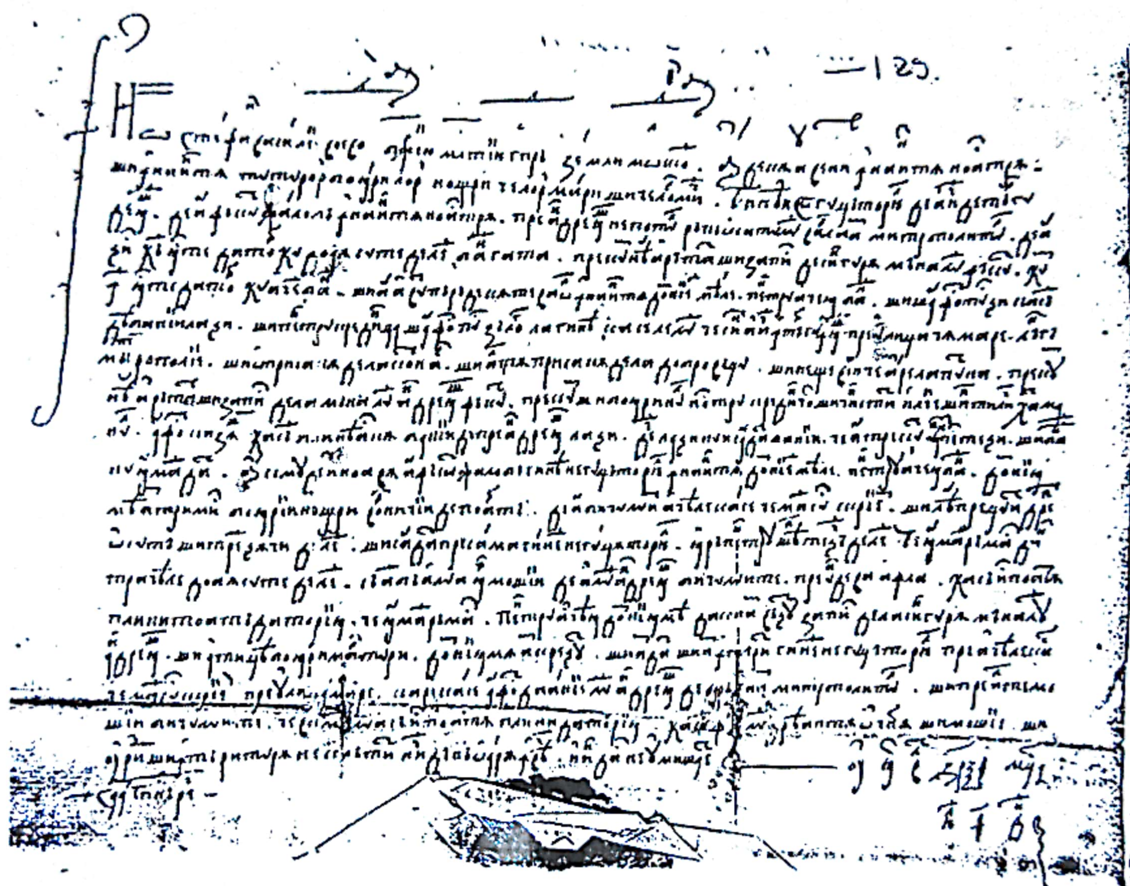
1) 1597 – Mărturia lui Pătraşcu Pătîrniche cu privire la ţigani.

CXXXVII

2) 1635 – Ioan Ciolpan vinde lui Lupu Prăjescu o vie la Cotnari.

M-REA BARNOVSCHI V/10

3) 1660 – Alexandra, fiica lui Grigore Ureche vornic, care subscrie actul, vinde viitorului domn Gheorghe Duca casele părinteşti din centrul Iaşilor.

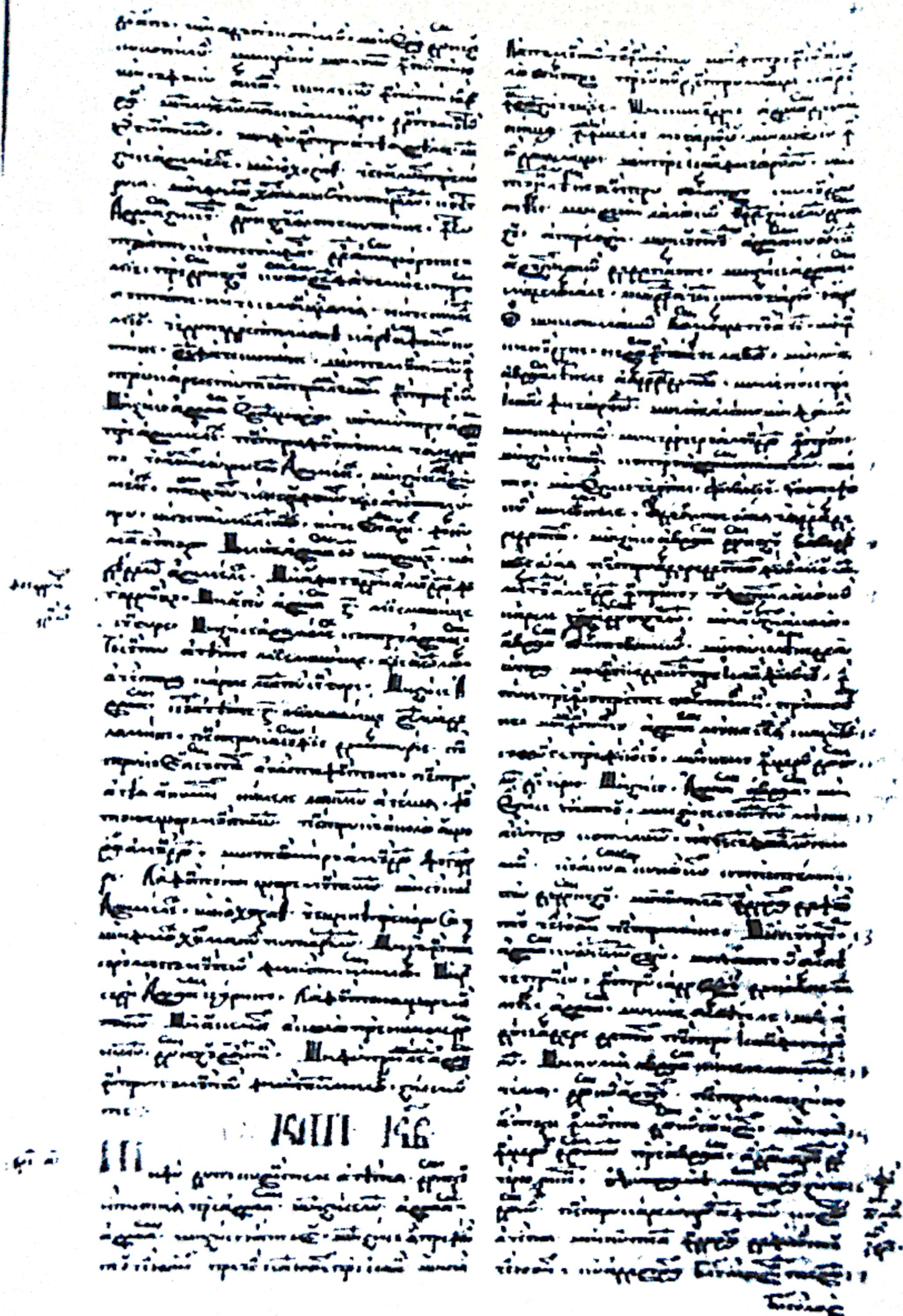
4) 1661 – Ştefăniţă Lupu judecă pricina dintre negustorul Ghinea din Iaşi şi Andriaş, nepotul răposatului Varlaam.

прѣ луминатулуи ꙟтру правосла-
віе бл҃гочьстивулуи ши прѣ чинститулуи
ши милостивулуи ностру домнь мъріалꙋї
Іѡань Дꙋка Воєвода кꙋ мила луи дꙋ-
мнезѣу домнь Цѣрїи Молдовеи ши Оу-
краинеи дела вѣчника Свинтеи Троицє пꙋ-
тѣре пофтим мъріинтале сънътате ши
паче кꙋ віацъ нърочитъ съ петрѣчь мърі
ата ꙟтрꙋ чинстить ши прѣлуминать Ска-
унꙋль мъріинтале ꙟделѣть.

Пентрꙋ чинстѣ Свинцилорь ши а ръмъши
целорь лорь милостиве ши прѣлуминате
Д҃мне, Скріє сфинтꙋль Іѡань Дамаскинꙋ,
ꙟ глава чв: іаꙋ ѕі.

[illegible]

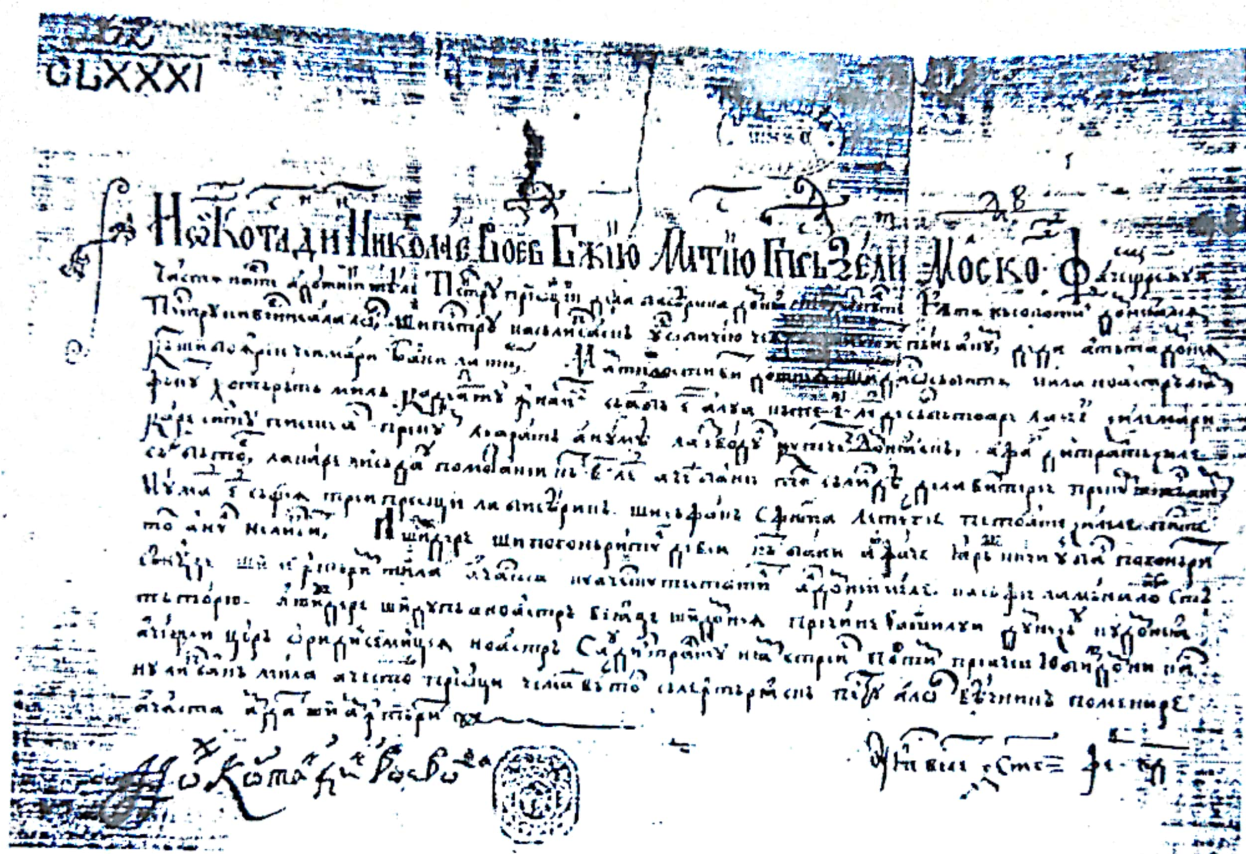
5) 1682-1686 – *Viața și petrecerea sfinților*, tipărită la Iași.
Începutul Predosloviei Mitropolitului Dosoftei.

6) 1688 – *Biblia*. Facsimil din Manuscrisul 4389 de la Biblioteca Academiei Române.

93

7) 1707 – Pascal şi Ştefan, fiii lui Constantin, fost vameş, vînd lui Gheorghiţă negustor o casă din Iaşi.

CLXXXI

8) 1735 - Constantin Mavrocordat dăruieşte preoţilor de la Biserica domnească din Curte o sumă de bani.

39

9) 1756 – Document emis de cancelaria lui Scarlat Ghica voievod pentru Episcopia Huşilor.

[illegible]

1776 [illegible] 14

[illegible]

10) 1776 – Scrisoarea lui Grigore Ghica voievod
către Constantin Palade mare spătar.

Colecția *Lingua*, 39

Colecţia apare sub coordonarea prof. univ. dr. **Constantin FRÂNCU.**

1. C. Frâncu, *Curente şi tendinţe în lingvistica secolului nostru*
2. C. Frâncu, *Geneza limbii şi a poporului român*
3. Mariana Flaişer, *Terminologia muzicii în limba română*
4. C. Frâncu, *Reflecţii asupra limbajului din antichitate pînă la Kant*
5. C. Frâncu, *Curente şi tendinţe în lingvistica secolului nostru*, ed. a II-a
6. A. Turculeţ, *Introducere în fonetica generală şi românească*
7. C. Frâncu, *Geneza limbii şi a poporului român*, ed. a II-a
8. Sanda Maria Ardeleanu, *Dynamique de la langue et imaginaire linguistique*
9. C. Frâncu, *Conjunctivul românesc şi raporturile lui cu alte moduri*
10. Mariana Flaişer, *Terminologia medicală în limba română*
11. Mariana Flaişer, *Cuvintele frumoaselor arte. Schiţă pentru o terminologie a artelor plastice*
12. Mariana Flaişer, *Medicină şi cultură. Studii şi articole.*

12. bis M. Ciubotaru, *Oronimia şi hidronimia din bazinul superior al Bârladului*

13. I. Lobiuc, Teodora Irinescu, *Epistemologie şi metodologie în ştiinţele limbajului (pe baza, îndeosebi a lingvisticii sec. XIX)*
14. M. Ciubotaru, *Comuna Vultureşti.* I.: *Studiu de istorie socială. Onomastică.*
15. Teodora Irinescu, *Lingvistică juridică*
16. Angelica Hobjilă, *Microsistemul deicticelor în limba română vorbită neliterară actuală*
17. Teodora Irinescu, *Normă şi abatere de la normă în terminologia juridică penală şi civilă românească*
18. C. Dimitriu, *Compendiu de gramatică românească modernă clasică*
19. C. Dimitriu, *Cum scriem ? Cum ar trebui să scriem?*
20. Ecaterina Creţu, *Unităţi sintactice şi raporturi sintactice în limba română*
21. I. Lobiuc, *Contactele dintre limbi*, vol. I.
22. Elena Tamba Dănilă, *Vechi şi nou în sintaxa limbii române*
23. Vlad Cojocaru, *Toponimia Văii mijlocii a Trotuşului. Dinamica structurilor toponimice.*
24. Adriana-Zâna Ioniţă, *Tradiţie şi inovaţie în morfologia limbii române*
25. Teodora Irinescu, *Elemente de limbă, cultură şi civilizaţie românească pentru străini* (CD 1: *Muzică*, CD 2: *Imagini*)
26. *Codicele popii Bratul (1559 - 1560).* Grafie şi fonetică, morfologia, vocabularul, textul facsimilat, indice de cuvinte şi forme româneşti de C. Dimitriu. Ediţie bibliofilă, ediţie cu facsimilele pe CD şi E-book.
27. Mariana Flaişer (coord.), *Cercetări actuale în domeniul limbilor şi literaturilor moderne*
28. Ecaterina Creţu, *Textul literar. Structură şi semnificaţie*
29. C. Frâncu, *Evoluţia reflecţiilor privind limbajul din Antichitate până la Saussure*
30. Monica Timofte, *Actualitatea sintaxei româneşti "clasice moderne"*
31. Carmen Bocăneţ, *Tipuri de structuri sintactice în limba română literară modernă din prima jumătate a secolului al XX- lea*

32. Elena-Cristina Popa, *Studiu lingvistic asupra cărţii* ***Faptele apostolilor*** *din* ***Biblia de la Bucureşti*** *(1688) în comparaţie cu Noul Testament de la Bălgrad (1648) şi cu* ***Biblia de la Blaj*** *(1795)*
33. V. Arvinte, *Normele limbii literare în opera lui I. L. Caragiale*
34. I. Popescu-Sireteanu, *Dicţionar de verbe româneşti. Cu traducere în limbile engleză, franceză, spaniolă, greacă modernă.*
35. V. Arvinte, *Român, românesc, România. Studiu filologic.*
36. V. Arvinte, *Normele limbii literare în opera lui Ion Creangă*
37. V. Arvinte, *Normele limbii literare în opera lui Mihai Eminescu*
38. Ion Popescu-Sireteanu, *Vechi nume româneşti*

Hors serie:
Paula Gherasim: *Semiotica modalităţilor: o analiză contrastivă româno-franceză*, 1997.